

ÉVKÖNYV 2002 X.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

ÉVKÖNYV 2002 X.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 2002
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

RAINER M. JÁNOS
STANDEISKY ÉVA

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

© 1956-OS INTÉZET

© BORHI LÁSZLÓ, EÖRSI LÁSZLÓ, GERMUSKA PÁL, GÖMÖRI GYÖRGY, GYÁNI GÁBOR,
GYÖRI LÁSZLÓ, FISCHER HOLGER, HORVÁTH SÁNDOR, KENDE PÉTER, KENEDI JÁNOS,
KOZÁK GYULA, LITVÁN GYÖRGY, LUX ZOLTÁN, MAJTÉNYI GYÖRGY, METRO-ROLAND
DINI, MOLNÁR ADRIENNE, POMOGÁTS BÉLA, RAINER M. JÁNOS, RIPP ZOLTÁN,
SÁRKÖZY RÉKA, STANDEISKY ÉVA, SÜMEGI GYÖRGY, SZAKOLCZAI ATTILA, TISCHLER
JÁNOS, TÓTH ESZTER ZSÓFIA, UNGVÁRY KRISZTIÁN, VALUCH TIBOR

HATVANAS ÉVEK

- 11 KOZÁK GYULA
A hatvanas évek társadalmáról (Adalékok)
- 36 HORVÁTH SÁNDOR
Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években
- 52 VALUCH TIBOR
A lódentől a miniszoknyáig
Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években
- 76 TÓTH ESZTER ZSÓFIA
Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben
- 90 SÁRKÖZY RÉKA
A Kádár-albumok
- 109 MOLNÁR ADRIENNE
Elévülés nélkül
Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből
- 135 RAINER M. JÁNOS
Lemerülés vagy megkapaszkodás?
Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években
- 169 STANDEISKY ÉVA
Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban
Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (Esettanulmány)

1956 EMLÉKEZETE

- 193 KENDE PÉTER
elnöki megnyitója
- 195 GYÁNI GÁBOR
Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek
- 201 KENDE PÉTER
1956 historiográfiája az emigrációban (1956–1989)
- 205 GÖMÖRI GYÖRGY
Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban
- 215 HORVÁTH SÁNDOR
1956 történetírása a rendszerváltás óta
- 225 BORHI LÁSZLÓ
1956 helye a nemzetközi szakirodalomban

- 233 RIPP ZOLTÁN
1956 emlékezete és az MSZMP
- 251 RAINER M. JÁNOS
Másnap
Az intézményesült emlék(ezés) – 1989–1992
- 258 LITVÁN GYÖRGY
Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után
- 264 POMOCÁTS BÉLA
1956 az irodalom emlékezetében
- 277 SÜMEGI GYÖRGY
A forradalom vizuális emlékezete

„ELEGYES DARABOK”. TANULMÁNYOK, 1944–2002

- 287 UNGVÁRY KRISZTIÁN
Nagy jelentőségű szociális akció
A dalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához
Magyarországon 1944-ben
- 322 MAJTÉNYI GYÖRGY–DINI METRO-ROLAND
Emlékezés a kollégiumra
Népi kollégisták – szakérettségisek
- 335 EÖRSI LÁSZLÓ
A Széna téri felkelők tűzzsűneti tárgyalásai
- 341 HOLGER FISCHER
Az 1956-os magyar forradalom a korabeli nyugatnémet médiában
- 360 TISCHLER JÁNOS
Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján
- 391 GERMUSKA PÁL
Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban
Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között
- 418 LUX ZOLTÁN
A digitális történeti adatarhívum

SZEMLE

- 427 UNGVÁRY KRISZTIÁN
Háború – élelmezés – népiirtás.
A holokauszt kutatás legújabb eredményei Németországban
Götz Aly–Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*; Götz Aly: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*; Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*; uő: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. 1941 bis 1944*; Götz Aly–Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*

- 433 STANDEISKY ÉVA
Költészet a Rákosi-korszakban és az 1956-os forradalom idején
Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon, 1945–1956; Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai
- 438 SZAKOLCZAI ATTILA
Feledendő emlék
Kisfogház Emlékhely. 2001. november 4.
- 446 EÖRSI LÁSZLÓ
Konceptiók
Jobbágyi Gábor: *A néma talp (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja)*
- 451 KENEDI JÁNOS
Komparatív szponisztika
Karol Sauerland: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*
- 461 KOZÁK GYULA
A Fortinbras & Fortinbras Koronaszállító Rt.
Petőcz György: *Csak a narancs volt*; Dr. Kende Péter: *A Viktor*
- 467 TISCHLER JÁNOS
A lengyel rendszerváltás –1989
Polska 1986–1989: koniec systemu. (Referaty; dyskusja; dokumenty)
- 475 GERMUSKA PÁL
Válságok és megoldások
Sixth International Conference on Urban History. Power, Knowledge and Society in the City

BESZÁMOLÓK

- 481 Beszámoló az 1956-os Intézet 2001. évi tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál
- 486 A munkatársak publikációinak jegyzéke. 2001. július 1.–2002. június 30.
Összeállította Győri László
- 494 Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2001–2002
Összeállította Győri László
- 510 Rövidítésjegyzék
- 514 Table of Contents
- 517 Az 1956-os Intézet kiadványai

HATVANAS ÉVEK

KOZÁK GYULA

A hatvanas évek társadalmáról (Adalékok)

HORVÁTH SÁNDOR

Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években

VALUCH TIBOR

A lódentől a miniszoknyáig

Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben

SÁRKÖZY RÉKA

A Kádár-albumok

MOLNÁR ADRIENNE

Elévülés nélkül

Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből

RAINER M. JÁNOS

Lemerülés vagy megkapaszkodás?

Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években

STANDEISKY ÉVA

Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban

Zsignond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (Esettanulmány)

KOZÁK GYULA

A HATVANAS ÉVEK TÁRSADALMÁRÓL (ADALÉKOK)

Alább kísérletet teszek arra, hogy a hatvanas évek magyar társadalmának néhány vonatkozásáról képet adjak. Nem folytattam új kutatásokat, ezért elsősorban azokra a korabeli szociológiai, statisztikai kutatásokra támaszkodtam, amelyek a vizsgált korszakban jelentek meg, illetve saját emlékeimet elevenítettem fel, korabeli újságok és folyóiratok segítségével.

Amikor a szociológus, történész, statisztikus a rendelkezésére álló információk alapján megállapításokat tesz, azokat az általa az írás időpontjában képviselt, elfogadott értékek alapján teszi. Ez még akkor is igaz, ha a kutató ezt nem tudja, vagy éppen arra törekszik, hogy a legszigorúbban pozitívista módszerekkel éljen. Bárki, aki a társadalomról beszél, ír, a tényeket egy létező értékrend alapján rendszerezi, s ítéletei, következtetései ezt az értékrendet tükrözik.

Éppen ezért elfogadható és méltánylandó, ha egy társadalomtudós az évek múlásával ugyanabból a tényanyagból, ugyanazokból az információkból a korábbtól többé-kevésbé vagy éppen merőben eltérő következtetéseket von le. Az ilyen magatartás nem köpönyegforgatás (s nem is *pártos* történelemszemlélet), hanem a világról való tudás megváltozása, korábban nem ismert információk ártérkelődése és beépülése a tudományos ismeretekbe. Természetesen nem alapvető világnézeti változásokra gondolok (bár azt sem tartom megbocsáthatatlan bűnnek), hanem a bekövetkezett és megélt történelmi változások alapján a korábbi ismeretek ártérkelésére.

Magam a hatvanas évek második felétől végeztem empirikus szociológiai kutatásokat, s a hetvenes években folytatott kutatásaim is szinte kivétel nélkül kiterjedtek a korábbi évtized(ek)re.¹ Jelen dolgozatom leginkább a történeti szociológia kategóriájába tartozik, hiszen másodlagos forrásokkal dolgozom, gyakran kritika tárgyává teszem a korabeli művekben szereplő megállapításokat, nem kímélve a magaméit sem.

A TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS ANNAK ÉRTELMEZÉSEI A VÁLTOZÓ IDŐBEN

Mit jelent egy társadalmi jelenség megváltozott értékelése? A társadalmi mobilitás nagyon fontos *kategória* volt a létező szocializmus idején (és persze fontos minden társadalomban ma is), s legalább ilyen fontos volt magának a *jelenségnek* az ideologikus értelmezése is. A hatvanas-hetvenes években még a rendszerrel szemben kritikus szociológusok is *pozitív értékként* kezelték a fölfelé irányuló mobilitást. Különösen az intergenerációs (tehát generációk

1. Különböző társadalmi eredetű fiatalok továbbtanulási esélyei, egyetemi és főiskolai hallgatók élet- és munkakörülményei, munkákutatások Csepelen, Pest megyében, Ózdon, Dunaújvárosban stb.

közötti, nagyobb részben a tanulás, kisebb részben egyéb okok eredményeképpen bekövetkezett) mobilitásnak tulajdonítottak nagy jelentőséget. A családjuk társadalmi státusához képest fölemelkedő fiatalokat többnyire magam is *szerencsésnek* tartottam, s a rendszer kevés dicsérhető eredménye közé soroltam, hogy a munkás- és parasztfiatalok egyetemi, főiskolai továbbtanulásuk révén följebb kerülhettek a társadalmi hierarchiában. Az intragenerációs mobilitást pedig (vagyis a saját életükben „magasabb”, értékesebbnek ítélt társadalmi csoportba kerülést) mind a politikusok, mind a társadalomtudósok a rendszer komoly és elismerésre méltó eredményei között emlegették.

Mi késztetett számos szociológust, történészt, társadalomkutatót arra, hogy ezeket a társadalmi folyamatokat igen figyelemreméltónak és vizsgálatra érdemesnek tartsa? Miért nem helyezett a szociológia nagyobb súlyt annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a mobilitás – különösen az intragenerációs – milyen súlyos kulturális, identitászavarhoz vezető problémát generál? Figyelmet érdemelnek Andorka Rudolf gondolatai, amelyek 1970-ben (!) láttak napvilágot: „Hangsúlyozni kell, hogy [...] a társadalmi csoportok *nem alkotnak társadalmi hierarchiát*. [...] Éppen ezért kerüljük a más mobilitásvizsgálatokban alkalmazott »fölfelé« és »lefelé« mobilitás fogalmát.”² Mindazonáltal a nagypolitika számára nemhogy eliminálandó fogalom lett volna a *fölfelé* és a *lefelé*, hanem egyenesen a politika sikereként könyvelték el, s a propagandában hasznosították a fölfelé irányuló mobilitás eredményeit, azok társadalmi gyökerétől függetlenül.

Hogy ennek mi volt az oka, annak megválaszolásához vissza kell mennünk az időben. A második világháború előtti magyar társadalom – túl az első világháború, a Tanácsköztársaság, a fehérterror, Trianon traumáján – megmerevedett társadalom volt, szegény és kasztosodott. Olyan posztfeudális világ, amelyben a szegénység leküzdhetetlen volt, a paraszti életből, de még a munkáslétből is csak ritkán és nehezen lehetett kitörni. A két világháború közötti magyar társadalmat nem lehetett leírni a kor nyugati szociológiájának kategóriáival. A hárommillió koldus nemcsak metafora volt, hanem súlyos valóság. Ugyanakkor a paraszti kultúra – éppen a nyugat-európai fejlődéstől való elmaradás miatt – igen intenzíven létezett. A szegénység konzerválta az évszázados paraszti értékeket. Konzerválta, s ez volt millióknak szinte az egyetlen esélye a túlélésre. A parasztság a lakosságnak mintegy a felét tette ki a két világháború között, s arányuk alig csökkent, miközben a fejlett európai országokban (s különösen az Egyesült Államokban) megindult a parasztság létszámának jelentős csökkenése, s ezzel párhuzamosan az iparban és az úgynevezett harmadik szektorban foglalkoztatottak létszámának és a népességen belüli arányának növekedése. Magyarországon különösen magas volt a föld nélküli napszamosok, cselédek száma még a szomszédos országokhoz képest is.³ A Horthy-korszakban a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók jelentős hányada is rendkívül alacsony presztízsű munkát végzett, a szociális biztonság (egészség- és nyugdíjbiztosítás, munkanélküli segély) alacsony színvonalú volt, kevés embert érintett, a családi pótlékot is csak egyes kiemelt iparágakban nyújtották a munkásoknak.

A parasztság számára a falusi nyomorból való kitörésnek igen szerény lehetőségei léteztek, ami azt jelentette, hogy a megcsontosodott struktúra szétrobbanthatatlannak látszott. Olyan foglalkozások álltak nyitva a parasztok előtt, mint az ipari, építőipari segédmunka, az altisztseg, s nagyon keveseknek az önálló iparossá válás, ám az is többnyire csak az alacsony

2 A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. 2. [köt.] (Andorka Rudolf:) *Magyarországon*. Budapest, 1970, Statisztikai Nyomtatvány és Folyóiratkiadó Vállalat. /A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának közleményei 30./

3 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2001, Osiris, 195. o.

presztízsű szakmákban. A munkások számára a följebb kerülés még kevésbé volt lehetséges. A Horthy-korszak elitjét a nagypolgárság (burzsoázia) és az arisztokrácia adta, közülük bekerülni gyakorlatilag lehetetlen volt. Kiáltó volt az ellentét a társadalom csekély létszámú felső és óriási tömegeket kitevő alsó rétegei között. Ezt az ellentétet írók és haladó szellemiségű társadalomtudósok egyaránt élesen bírálták.⁴

A felszabadulás után a társadalmi és politikai változások nyomán megszűnt, illetve erodálódott a polgári középosztály, az arisztokrácia és a nagypolgárság, miként a zsidó polgárság is töredékére zsugorodott, nagyobb részben a holokauszt, kisebb részben a kivándorlások miatt. A deklaszálódott birtokosok, arisztokraták, burzsoák vagy emigráltak, vagy életben maradásuk érdekében igyekeztek „beilleszkedni”. Később, az ötvenes években pedig a kommunista hatalom mint osztályidegeneket intézményesen is kiiktatta őket a társadalomból (kitelepítések, fizikai munkára kényszerítés, javaiktól való megfosztás stb.). Ezekkel az emberekkel kapcsolatban kimondhatjuk – anélkül, hogy Andorka megállapításának általános érvényét kétségbe vonnánk –, hogy a társadalmi hierarchiában *lefelé* mozogtak. Az esztorgályossá lett kúriai bíró, a közérteladónak kényszerült nagybirtokoslány, a kistisztviselővé, fordítóvá vált arisztokrata életében tragikus törést jelentett a társadalmi státus megváltozása. A nagy- és középvállalkozókat, a földbirtokosokat, az arisztokráciát az új társadalom teljesen kiiktatta sorából, a szerencsésebbek valamilyen szakmai munkához juthattak (már amennyiben volt olyan szakképessítésük, amely lehetővé tette, hogy politikailag semlegesnek ítélt állásba kerüljenek), a szerencsétlenebbek a társadalmi hierarchia aljára kerültek, s ott is megbélyegzettként, stigmatizálva éltek. Mindközönségesen az osztályidegen kategóriába sorolódtak.

Ugyanakkor nem kell sem kommunistának, sem szovjetbéréncnek lenni ahhoz, hogy az úri Magyarország összeomlását, a korábbi történelmi korszak iszonyatos különbségeinek megszüntetését jónak, hasznosnak, igazságosnak ítéljük. A módszert annál kevésbé! A kommunista és a szociáldemokrata párt abban egyetértett, hogy a fontos állami hivatalokba a „néphez hű” kádereket kell ültetni. A Horthy-korszak köztisztviselői karának lecserélése is a társadalmi igazságosságot próbálta szolgálni, ám túlkapásai miatt éppen az a réteg tűnt el, amely az állam üzemszerű működését biztosíthatta volna.

A megbízható, a társadalom új igényeit megfelelően kielégítő káderek nem tanulhattak egyházi iskolákban. Az elemi vagy általános iskolák (polgári iskolák) zöme (kétharmada), a középiskolák fele a második világháború előtt egyházi kézben volt. Az iskolák államosítása 1948-ban – bár technikai lebonyolítása túl gyors volt, és a szükséges átmenetet nélkülözte, ami jelentős színvonalesést eredményezett – mai szemmel is szükségesnek ítéltető, hiszen ez jelentette az állam és az egyház európai normák szerinti szétválasztását. A legnagyobb veszteséget a katolikus egyház szenvedte el.

Az új elit kialakításához szükséges intézményként hozták létre a NÉKOSZ-t, amelynek előképe a Győrffy-kollégium volt. A NÉKOSZ-ban zömmel paraszt- és munkásfiatlokat képeztek (persze nem csak azokat) alap-, közép- és felső szinten. A rendszer azonban saját kádereképzőjétől is megrettent, és az iskolák államosítása után a NÉKOSZ-t is föloszlatta. A társadalmi mobilitásnak ez a gyorsított, ám erősen átpolitizált, intézményes formája rövid fennállása alatt is igen sok kiemelkedő tudóst, művészt, politikust adott az országnak, de legalább annyi egyéni tragédiának is forrása volt, mert a túl gyors mobilitás, a nem organikus emelkedés a társadalmi hierarchiában sokakat megviselt, s a nagy pszichológiai terhelésre sokan depresszióval, személyiségük torzulásával, öngyilkossággal válaszoltak. A NÉKOSZ-nál

4 Sárközi György Válasza, a népi írók lapja, az *Előőr*, a szocializmus felé orientálódók: Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc, a népi írók: Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, de a harmadikutas Németh László is.

is „brutálisabb” beavatkozást jelentett a társadalmi mobilitás kívülről történő befolyásolásában a szakérettségi intézményének bevezetése, amely a kiemelt káderek számára egy év alatt lehetővé tette az érettségi vizsga letételét, majd az egyetemre, főiskolára kerülést. Mindazonáltal a szakérettségizettek közül is számosan szép karriert csináltak.

A mindenki számára kötelező nyolcosztályos oktatás bevezetése, túl azokon a szlogemeneken, amelyek az oktatás céljait és tartalmát megfogalmazták, jelentős előrelépés volt a közművelődés terén. A társadalmi igazságosságot szolgálta az esti és levelező oktatás bevezetése, az ipar fejlesztését pedig a műszaki közép- és felsőfokú képzésben részt vevők számának jelentős növelése, amely új iskolák létrejöttével járt együtt (technikumok és műszaki egyetemek).

A hatvanas évekre a Horthy-korszakhoz (de még a korábbi másfél évtizedhez) képest is ugrásszerűen megnőtt (és konszolidálódott) a közép- és felsőfokú oktatásban részt vevők aránya, s a megnövekedett meritési bázist a munkás- és parasztfiatalok biztosították. Ez azt jelentette, hogy a korábbi évtizedekkel szemben sokszorosára nőtt az intergenerációs mobilitás, de megteremtődtek az intragenerációs mobilitás lehetőségei is (például az esti és levelező tagozaton tanulók létszámának jelentős növekedésével). E korszak iskolapolitikájának kritikája az átpolitizáltságot emeli ki első helyen, továbbá az 1962-ig érvényben maradt származási kvóták⁵ bevezetését. A kritika jogosságát nem vonom kétségbe, azonban a politikai szintre emelt igazságszolgáltatás, amely lehetővé tette a legszegényebb rétegekből származó fiatalok számára is a tanulást, s ezzel a magasabb társadalmi státusz elérését, nagy lépést jelentett az európai trendekhez való felzárkózásban. A magasabb iskolafokokozatokban jelentősen növekedett a lányhallgatók aránya, ami szintén a korábbi történeti korszakban diszkrimináltak rehabilitációját, a nők emancipálódását jelentette, mindazokkal a hátulütőkkel egyetemben, amelyek a felülről vezérelt társadalmi forradalmakat jellemzik.

A hatvanas évekre konszolidálódott az oktatási rendszer, evidenciává vált, hogy az oktatás állami feladat, s a származási megkülönböztetés sokfajta kijátszása is gyakorlattá vált.

A mobilitásnak volt egy másik, az iskolarendszertől kevésbé függő vonulata is, jelesen: előreléptetés a társadalmi hierarchiában politikai érdekmentesen. A kommunista hatalomátvétel után a megbízható, rendszerhű káderek magas pozícióba kerülhettek, s később vagy megszerzték a poszt betöltéséhez szükséges iskolai végzettséget, vagy a gyakorlatban megtanulták a szakmájukat, vagy csupán pártiskolát végeztek, s ilyenkor lényegében komisszári feladatokat láttak el. Így lehetett suszterből nagykövet (természetesen nyelvtudás nélkül), öntőmunkásból gyárigazgató stb. Ha megnézzük a korabeli lexikonokat, a vezető káderek neve után a legtöbb esetben az az első jellemző tulajdonság: munkás. Sokuk esetében aztán kiderül, hogy keresztülmentek az intragenerációs mobilitás intézményes grádjain, s nemcsak a pártiskolákat végezték el, hanem szakirányú közép- vagy felsőfokú intézményt is látogattak. A rendszer azonban büszke volt arra, hogy munkások és parasztek gyakorolják a hatalmat, hogy ők vannak magas állami és pártfunkciókban, hogy ők vezetik a gyárakat és a mezőgazdasági üzemeket. Álljon itt egy jellemző életrajz!

Zsófinyec Mihály (Kispest, 1906–) öntőtanonc, majd a Hofherr-Schrantz-gépgyár üzemi bizottságának elnöke, később munkásigazgató, majd vezérigazgató volt; minisztersége után a Rákosi Mátyás Művek igazgatója lett. Nehézipari, kohó- és gépipari, valamint középgepipari miniszter⁶ volt.

5 1962-ig központi előírás szabályozta, hogy a különböző származású fiatalok milyen arányban kerülhetnek be a felsőoktatásba.

6 A hadiipar eufemisztikus megnevezése.

De Aczél György, Benkei András, Biszku Béla, Bondor József, Czinege Lajos, Dobi István, Dögei Imre, Fock Jenő, Havasi Ferenc, Kádár János, Kisházi Ödön, Kiss Károly, Losonczy Pál, Marosán György, Nagy Józsefné, Nezvál Ferenc, Nyers Rezső, Párdi Imre, Puja Frigyes⁷ neve után is az áll, hogy munkás, illetve paraszt.⁸ A rendszer természetesen nem nélkülözhetette a legmagasabb szinten sem az iskolázott kádereket, vagyis a vizsgált korszakban is számos diplomást találhatunk a legfőbb vezetésben. De jellemző módon az 1958. január 28-a és 1961. szeptember 13-a közötti Münnich-kormány tagjainak zöme iskolázatlan káder volt. Igazi áttörés még az 1967-ben hivatalba lépő Fock-kormány esetében sem következett be, de ott már nagyobb számban találhatunk iskolázott politikusokat: Orbán László, Polinszky Károly, Schultheisz Emil, Timár Mátyás, Trautmann Rezső, Vályi Péter. Az 1987-től regnáló Grósz-kormány volt az első, amelyben a miniszterek szinte kivétel nélkül felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, s többségük a saját szakterületét felügyelte. Ez a nagy átrendeződés (abban az értelemben, hogy a kádereket szakemberek váltották föl) már a Lázár-kormány idején megkezdődött. Jellemző módon a Grósz-kormányban már számosan voltak, akik 1945 után *normális* úton, nappali tagozaton szerezték felsőfokú végzettségüket.

Ennek a kérdésnek, tudniillik hogy a kormányban hogyan alakult a káderek és a szakemberek száma és aránya, azért szenteltem ennyi teret, mert jól jelzi, hogy a társadalomban, annak különböző szintjein milyen eséllyel szállhattak versenybe a szakemberek a káderekkel. Annak az eldöntésére most nem vállalkozhatok, hogy az MSZMP által szervezett különböző iskolák (Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, pártfőiskola) milyen színvonalúak voltak, s különösen nem mernék állást foglalni abban, hogy a Szovjetunióban szerzett oklevelek valójában mit értek (a diplomácia, a honvédelem, a közigazgatás és a külügy területein), hiszen sokan végeztek szovjet pártkurzusokat, amelyek gyakran több évesek voltak. (A legfőbb pártvezetés tagjai közül sokan végezték el az SZKP főiskoláját.)

A gyárakban a hatvanas évekre kialakult az a jellemző helyzet, hogy az igazgató, az első számú vezető akkor is káder volt, ha rendelkezett (többnyire szakirányú) felsőfokú végzettséggel. S ha *csak* azzal rendelkezett, akkor úgy csináltak belőle kádert, hogy valamilyen pártkurzusra (is) beiskolázták. Számos olyan mérnöki végzettségű igazgatóval találkozhattunk, akinek igazgatóvá történt kinevezése előtt (túl azon, hogy élveznie kellett a kerületi, nagyobb vállalatok esetében a városi, megyei, illetve országos pártvezetés bizalmát) *el kellett végeznie* vagy a pártfőiskolát, vagy a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemet, illetve – akinek felsőfokú végzettsége volt – annak szakosító tagozatát. Ez alól azonban mindazok mentesültek, akik a Szovjetunióban végeztek, illetve akik előbb a pártban vagy a KISZ-ben tevékenykedtek, s onnan tértek vissza a szakmájukhoz. Ez utóbbi életpálya a gazdasági élet nagyon sok vezetőjére volt jellemző (egyetem–párt vagy KISZ–szakirányú vezetői beosztás, vagy egyetem–szakmai tevékenység–párt vagy KISZ–közép- vagy felsőszintű szakmai vezetés). A hatvanas évekre azonban kialakult a gazdaságban egy sajátos munkamegosztás. Az első számú vezető (igazgató, vezérigazgató) mellett vagy alatt szakemberek tevékenykedtek főmérnöki, főkönyvelői, illetve középvezetői beosztásokban. Ekkorra már megkapaszkodhattak a háború előtti középosztály tagjai is középszinten (külkereskedelmi levelező, beosztott mérnök, közigazda) és a kevésbé exponált helyeken – ha nem nagyon ismerték a múltjukat –, és békésen dolgozhattak. A Rákosi-korszak brutális káderpolitikája, ahogy az időben haladunk előre, egyre inkább föllazult, s a szakértelem mind nagyobb jelentőségre tett szert.

7 Valamennyien miniszterek voltak a hatvanas években.

8 Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Budapest, 1978, Akadémiai, 329 o. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártn és történeti forrástudományok 2./

Arra vonatkozóan nincsenek megbízható statisztikai adatok, hogy a politika által megtámogatott karrierek milyen mértékben befolyásolták a társadalom egészének formálódását, de a módszer közvetett és közvetlen hatása rendkívül jelentős volt, mert morális zülléshez vezetett. Mindazok, akik azt tapasztalták környezetükben, hogy olyan személyek kerülhetnek vezetői pozícióba, akik szakmailag alkalmatlanok, de politikai tevékenységükkel kiharcolták a magasabb státust, joggal érezték úgy, hogy feje tetejére állt a világ. Az ötvenes években nagyon jellemző volt, hogy a politikai hűség, a rendszerkonform magatartás gazdasági előnyökkel járt, a hatvanas évekre ez a tendencia ugyan enyhült, de nem szűnt meg. A hatvanas években a szakmai alkalmasság és a politikai hűség együttállása biztosította a leggyorsabb előrelépést. Saját szociológusi tapasztalatomból ismerem számos olyan kitűnő szakembert, aki azért vállalt pártfunkciót, vagy csak azért lépett be a pártba, hogy szakmai karrierjét meg tudja valósítani.

Az egyik nagy elektromos alkatrészgyár műszaki igazgatója (akkor főmérnöke), korábban a Bolyai Akadémia (a Ludovika műszaki megfelelője) ösztöndíjasa, azért lépett be a pártba, mert különben nem nevezték volna ki igazgatóhelyettesnek, s később azért vállalta a kerületi pártbizottsági tagságot, hogy a vállalat igazgatója lehessen. A párttagság a legalsó szintű vezetőikig jelentősen befolyásolta a karrierlehetőségeket. Azt nem mondhatjuk, hogy pártonkívüliek nem tölthettek be alsó, illetve középvezetői posztot, de a pártonkívüliek mindig hátrányban voltak a párttagokkal szemben.

Bár formálisan 1962-ben megszűnt a származás figyelembe vétele a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben való bekerülésnél, a statisztikák (mind a tudományos célra készültek, mind pedig a politikai indíttatásúak) fontos mutatónak tartották, hogy az intergenerációs mobilitás hogyan alakul. A pártvezetés különböző megnyilvánulásaiban gyakran találkozhatunk olyan dicsekvésekkel, amelyek arra utaltak, hogy hazánkban a munkás- és parasztszármazású fiatalok hány százaléka került a felsőoktatásba. Arról már ritkábban esett szó, hogy a felsőoktatásban (de még a középfokú oktatásban is) jelentős presztízs-különbségek voltak a különböző szakterületek között. A hatvanas-hetvenes években a SOTE-n voltak olyan évfolyamok, amelyeken csak mutatóban volt egy-két parasztszármazású orvostanhallgató, de munkásszármazásút is alig találhatunk, ugyanakkor az orvosdinasztiákból származók aránya elérte a 25-30 százalékot. A felsőfokú technikumban, tanító- és óvónőképzőkben ugyanakkor gyakran a hallgatók fele vagy ennél is nagyobb aránya származott kétkezi munkások családjából. A műszaki egyetemeken a szakoktól függően eltérő volt a helyzet. Az építészhallgatók között alig lehetett találni munkás-paraszt származásút, a gépészek, kohászok között viszont annál nagyobb arányban. Nyilvánvaló, hogy a szak társadalmi presztízse határozta meg, kik kerülnek egy adott felsőoktatási intézménybe. A magas presztízsű szakmákban alacsony, az alacsony presztízsű szakmákban magas volt az alulról jövő fiatalok aránya.

Természetesen azok a mutatók, amelyek egy társadalom mozgékonyágát, nyitottságát mérik, a polgári világban is fontosak voltak, s ma is azok, Magyarországon azonban a mobilitás egészen a rendszerváltozásig politikai kérdés volt. Az iskolarendszeren át vezető fölemelkedés – politikai beállítódástól függetlenül – a társadalomtudósok számára is fontos mutató volt, hiszen a társadalmi igazságosság, az alsóbb társadalmi rétegek gyermekeinek fölemelkedése ezen az úton valósulhatott meg. Ugyanakkor a hatvanas években „gyűrűzött be” Magyarországra is a tudományos-technikai forradalom szlogenje, s mind a tudomány, mind a politika embereit foglalkoztatta a kérdés, hogy a tudományos és technikai kihívásoknak hogyan lesz képes eleget tenni az ország.

Társadalomtudósok, technokraták és politikusok eltérő indíttatás következtében ugyan, de valamennyien azt gondolták, hogy az iskolarendszernek olyannak kell lennie, hogy az bizto-

sítsa a munkás- és parasztszármazású gyermekek tanulás útján történő fölemelkedését. A hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére a hatalom törekvése egybeesett a társadalomirányítás racionális követelményeivel: szakposztokon szakembereknek kell tevékenykedni. Ez alól a párhuzamos pártirányítás képezett kivételt, de a hatvanas évek közepétől már a különböző szintű pártbizottságokban (kerületi, városi, megyei stb.) is egyre több vezető pártfunkcionárius rendelkezett szakirányú felsőfokú végzettséggel. A megyei pártbizottságok mezőgazdasági osztályain többségében agrárszakemberek, az ipari osztályon műszaki szakemberek tevékenykedtek. Igaz, a „csak káderek” sem tűntek el, érdemeikért elvárták (s többnyire meg is kapták), hogy nyugdíjazásukig megtarthassák pozíciójukat, de a gazdasági élethez hasonlóan a pártapparátusokban is megjelentek a káderek mellett a szakemberek. *A káder nem vész el, csak átalakul* népi bölcsesség igaz maradt, de minél fontosabb volt egy terület gazdaságilag, annál inkább törekedett a politika arra, hogy azt szakemberek (is) irányítsák. A megyei pártbizottságokon gyakran lehetett tapasztalni, hogy az illetékes osztályvezető ugyan szakképzettség nélküli káder volt, ám mellette iskolázott szakemberek biztosították (a kor szellemének megfelelő) hozzáértést. Ennek köszönhető a már bemutatott párt–szakma–párt, illetve szakma–párt–szakma típusú karrierok sokasága.

A rendszerváltozás után a volt MSZMP- és KISZ-káderek nemcsak azért voltak képesek politikai hatalmukat gazdasági hatalommá konvertálni, mert közel voltak a tűzhöz, és hatalmas kapcsolati tőkével rendelkeztek, hanem azért is – és elsősorban azért –, mert *nemcsak káderek voltak*, hanem olyan szakemberek, akik politikai tisztséget töltöttek be. Az a fiatal, aki intergenerációs mobilitás részese volt (munkás-, parasztszülők gyermekeként egyetemet végzett), s előbb a szakmájában helyezkedett el, majd onnan „kiemelték” (amihez természetesen az is kellett, hogy a *kiemelést* maga a pályakezdő szakember is akarja), s politikai funkcióba helyezték (például mérnökként a megyei pb-re került politikai munkatársnak, aki az ipart felügyelte), néhány év után már sikerrel pályázhatott (nem a mai értelemben vett pályázatra gondolok!) egy középállalat igazgatói, főmérnöki posztjára. S aki a politikában hosszabb időt töltött el, s felsőbb pártszerveknél funkcióhoz is jutott, annak már jó esélye volt arra, hogy magas államigazgatási (minisztériumi) beosztásba vagy egy jelentős nagyvállalat első vonalába kerüljön.

Szerényebb előbbre jutási lehetőséget biztosított a helyi (vállalati, munkahelyi) pártalapszervezetnél betöltött (többnyire nem függetlenített) funkció (párttitkárság, pártvezetőségi tagság), de mindenképpen növelte a vállalati hierarchiában való előbbre lépés esélyeit, hiszen még a középvezetők kinevezésébe is beleszólt az üzemi négyeszőg (munkaadó, párt, KISZ, szakszervezet), eminensen a párt, a kinevezéskor nagy fontosságú káderanyagot pedig ugyan a személyzeti vezető állította össze, a végső jóváhagyás mégis a párttitkára maradt. Aki tehát „benne volt a pikszisben”, annak növekedtek a följebb jutási esélyei.

Aki a mindennapokat teljesen átszövő politikát negligálta, annak a karrieresélyei jelentősen csökkentek. A hatvanas évek közepére, végére előállt az a felemás helyzet, hogy a dolgozó népesség jelentős része cinikusan tudomásul vette a játékszabályokat, alkalmazkodott hozzájuk, csupán azért, hogy megélhetését, illetve jobb megélhetését biztosítsa. Bár a párttagok száma „csak” súrolta a milliót, vagyis az aktív népesség negyede-ötöde volt párttag, a vezetők esetében ez az arány sokkal magasabb volt, s csak néhány területen tehettek meg a legkiválóbb, megkerülhetetlen szakemberek, hogy nem vették figyelembe a kor szokásrendjét, nem alkalmazkodtak a trendhez.

Nyilván nem törekedtek a párttagság nyújtotta előnyökre a kvalifikálatlan munkások, akiknek semmi esélyük nem volt a fölfelé mobilitásra, miként a mezőgazdasági fizikai vagy a kétféle munkások is fűtültek a politikára. De a kistisztviselők, beosztott pedagógusok, mér-

nők, pozíciójukkal elégedett szakmunkások is kívülről figyelték a karrierért taposókat. (Kivéve azokat a munkahelyeket, ahol a helyi pártvezetés elvárta, hogy minél többen legyenek párttagok, s szinte kötelezték a dolgozókat, hogy belépjenek a pártba.)

Minél familiárisabb volt egy munkahely, annál kevésbé volt jelentősége a politikának (s így a párttagságnak is, illetve cinikusan mindenki belépett a pártba, s egy baráti társaság volt az alapszervezet), és minél nagyobb társadalmi jelentőséget tulajdonított a nagypolitika egy üzemnek, annál inkább figyelt az ott folyó pártmunkára, káderpolitikára. S mivel a hatvanas években az iparosítás (vegyipar, kohászat, bányászat, építőipar) a politika által igen csak preferáltak számított, azoknak a már létező, illetve születő nagyvállalatoknak, amelyek élvezték a legfőbb politikai hatalom kiemelt érdeklődését, a pártmunka területén is kiemelkedőt kellett nyújtaniuk. A szocialista ipar óriásaiban, az úgynevezett szocialista városokban – Csepelen, Ózdon, Salgótarjánban, Leninvárosban, Kazincbarcikán – a kiemelt beruházások és iparágak vezetőit (s nem csak az első számút) igen alapos szűrővizsgálatok alapján nevezték ki. Fontos gyárak vezérigazgatói, illetve függetlenített párttitkárai gyakran az MSZMP KB tagjai is voltak, de a megyei, járási, városi, kerületi pártbizottságba mindenképpen bekerültek.

A nagy állami gazdaságok esetében hasonló volt a helyzet, s néhány mezőgazdasági termelőszövetkezetre is kiemelten figyelt a politika. A legtöbb téesz azonban a helyi (járási, megyei) hatalmasságoknak kiszolgáltatta élte mindennapjait.

A mezőgazdaságban dolgozó népesség aránya a világtrendeknek megfelelően fokozatosan csökkent, bár ez a csökkenés messze elmaradt az európai átlagtól. (Amikor már a fejlett európai országokban 10 százalék alatt volt a mezőgazdaságban dolgozó népesség aránya, Magyarországon még meghaladta a 30 százalékot.) A csökkenés több módon zajlott. Egyrészt az elhalálozás és a nyugdíjazás okozott természetes fogyást, másrészt a gyermekek középiskolába kerültek, vagy szakmát tanultak, s vagy végleg elmentek falujukból, vagy a környéken kerestek maguknak (nem mezőgazdasági jellegű) munkát, harmadrészt az ingázó, városban dolgozó parasztok is jelentősen csökkentették a mezőgazdaságban dolgozók létszámát, illetve népességen belüli arányát. Ez utóbbi csoporttal kiemelten kell foglalkoznunk.

A mezőgazdasági munkát ipari, építőipari munkára lecserélők intragenerációs mobilitáson estek át. A hazai irodalomban nincsenek pontos adatok az intragenerációs *kilépő* mobilitásra vonatkozóan, vagyis nem tudjuk, hogy egy adott időszakban pontosan hányan és milyen irányban hagyták el társadalmi osztályukat, foglalkozási csoportjukat, de azt tudjuk, hogy az intergenerációs és az intragenerációs mobilitás mutatói közel esnek egymáshoz.⁹ Tudjuk azt is, hogy az intragenerációs mobilitás során a legnagyobb arányban a legközelebbi társadalmi csoportba történik átlépés (mezőgazdasági fizikai munkásból ipari-építőipari segéd- vagy betanított munkás lesz). A nagyobb társadalmi távolságokra történő elmozdulások szinte elhanyagolhatók.

A strukturális mobilitás mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitásra hatással volt. A gazdasági átrendeződés a különböző ágazatokban dolgozók számának megváltozását tette szükségessé. A strukturális mobilitás eredményeképpen a már jelzett folyamatok értelmezhetővé válnak olyan esetekben is, amikor a mobilitás a személyes ambíciókból nem vezethető le. A vidéki ipartelepítések, a bányászat fejlesztése, a lakótelepek építéséhez szükséges házigyárak, illetve építőipari kapacitás létrehozása, a gazdaság egésze struktúrájának viszonylag gyors átalakulása követelősen idézte elő a munkaerő átcsoportosítását, amit a korabeli szociológia a legtöbbször fölfelé irányuló mobilitásként értelmezett.

9 Andorka: i. m.

S itt egy rövid időre meg kell állnunk, hogy elmélkedjünk a *fenten* és a *lenten*, a mobilitás értéktartalommal bíró meghatározásán. Az ugyanis kétségtelen, hogy amikor azt állítja a szociológia – és nyomában a politika –, hogy aki a mezőgazdaságból az iparba, a faluból a városba került, fölfelé mozdult, akkor ennek a kifejezésnek értéktartalma van. Hiszen fent lenni jobb, mint lent. De valóban jobb volt-e mindenkinek a fölfelé történő mozgás? A korszak tudományos és politikai értékítéleteit olyan tényezők határozták meg, mint például a város jobb kulturális ellátottsága, a kereskedelem nagyobb áruválasztéka, a jobb (komfortos) lakáskörülmények, a munkaidő rendezettsége és szabályozottsága, a szakmai képzés biztosítottasága, az ipari szervezetekben a munkavállalói érdekvédelem (szakszervezetek), a házastárs (többnyire a feleség) számára munkalehetőség biztosítása, a gyermek iskoláztatási esélyeinek növekedése stb. Mindezek a tényezők többé-kevésbé valóban fennálltak. A nagy ipari beruházásokkal egy időben valóban épültek lakótelepek, ahol a lakásokat a munkások, alkalmazottak kapták meg természetesen bérleményként, a kereskedelmi ellátás valóban jobb volt, szemben a falusi boltokra még a hetvenes években is jellemző állandó kifosztottsággal (jellemző volt a hatvanas évek ingázóira, hogy még a kenyeret is a városból vitték haza hétvégén, nem is szólva más alapvető élelmiszerekről, háztartási vegyiárukról, s különösen a hűtőszítményekről), s bár gyakran kötelezően kellett túlórázni, a munkaidő normális keretek között, a *Munka Törvénykönyvének* előírásai szerint alakult, s a túlórákat (többnyire) rendszeresen megfizették, s bár a lakáshoz jutás sem volt egyszerű és automatikus (sokszor évekig kellett várni), végül is az ötven négyzetméter körüli panellakás a központi fűtéssel, állandó melegvíz-szolgáltatással *látszólag* messze fölülmúlta a korábbi lakáskörülményeket. S ami a legfontosabb pozitív tényezője volt a teljes család faluról városba költözésének (az ingázással szemben), az az, hogy a család szétszakítottsága megszűnt, újra együtt lehettek. Mindezek (és még számos tényező) pozitív értéktartalmát nem lehet vitatni. Van azonban a *fent*nek másik oldala is, amely már közel sem mérhető, s nem is fogalmazható meg ilyen egzakt kategóriák segítségével. Ez pedig nem más, mint a korábbi, tradicionális értékek, emberi kapcsolatok, életformaelemek elvesztése, totális megszűnése, s anakronisztikusnak való föltüntetésük, gyakran gúnyolásuk, üldözésük a propagandában.

A falusi társadalomban az évszázadok óta kialakult hagyományok szerint élő, mindenkit ismerő, az egész közösség támogatását, szolidaritását élvező ember egyedül marad, amikor végleg kiszakad korábbi környezetéből. Mindazok az értékek, amelyek a világot rendezették, érthetővé és élhetővé tették számára, megszűnnek, s olyan új, ismeretlen értékekkel, normákkal, elvárásokkal találja szemben magát, amelyeket felnőtként kell megtanulnia, s korántsem biztos, hogy azokkal képes is lesz azonosulni. Igaz, a lakótelepen nem kell hajnalban fölkelni, és fát vágni ahhoz, hogy a sparheltban be lehessen fűteni, igaz, földényben nem kell pirkadattól napnyugtáig a földön dolgozni, igaz, a lábasjóság és a baromfiak miatt nem kell állandóan otthon lenni a család legalább egy tagjának, tehát olyan terhektől szabadul meg a fölfelé mobil személy, amelyek látszólag – és egy íróasztal mellett kialakított, objektívnak vélt mérce szerint – alacsonyabb értéket testesítenek meg annál, mint amit ezek helyébe kap, azonban számos sokkal kevésbé materializálható, a szociológia eszközeivel sokkal kevésbé mérhető tényezőt is figyelembe kell vennünk, s ezekről kell szólnunk.

A falusi élet a hatvanas években még mindig rendkívül megerőltető volt, s bár megkezdődött a szerény mértékű gazdagodás (amely például az új házak építésében nyilvánult meg), alig változott a korábbi évtizedekhez képest. Jelen sorok írója még a hetvenes évek közepén is találkozott olyan gazdákkal, akik kézzel vetették a gabonát, és két lóval szántottak, illetve boronáltak, arról nem is szólva, hogy a házépítések jelentős része kalákában történt, vagyis szinte az egész építési szezon építkezéssel töltötte a falu. Az is, aki éppen nem építkezett,

mert csak akkor várhatta el a többiek támogatását, ha maga is részt vett mások házának építésében. Ugyanakkor a falusi élet tradicionális beszabályozottsága olyan kereteket biztosított az ott élők számára, amelyek élhetővé tették az életet. A falusi ember jól kiismerte magát saját világában, emberi (rokon és baráti) kapcsolatai világosak és átláthatóak voltak, s ami ennél is fontosabb: működtek. A különböző generációk tagjai – még ha nem éltek is egyetlen portán – segítettek egymást, de segítették egymást a rokonok, a szomszédok is. A falusi élet szerves élet, a falusi világ élő organizmus volt.

Mindazt, amit itt csak jelzésszerűen leírtam, falusi kultúrának nevezhetjük. S még nem szóltam egy olyan tényezőről, amelynek jelentőségét csak a „zöld” mozgalmak megerősödése után kezdte megismerni a világ: a természethez való közelségről, a természettel való organikus kapcsolatról. Nem véletlen, hogy Reymont *Parasztok* című regénye négy részre tagolódik, s a részek az évszakok nevét viselik. A természet, az időjárás, az állatok életének ritmusa, a növények érési ideje parancsszerűen szabályozta a falusi ember életét, de egyben ez jelentette azt a biztonságot is, amely a világhoz kötötte. A helybéli szokások, a temetések, keresztelek, esküvők, a templomba járás, az ünnepek mind-mind olyan cölöpök voltak, amelyek a biztonság érzését növelték, az *outlet* természetességének jelentőségét erősítették. A többgenerációs beágyazottság a falusi ember számára olyan biztonságot jelentett, amelyet nem lehet összemérni a központi fűtéses panellakással, a jobb áruellátással, a garantáltan nyolcórás munkával. Annál is kevésbé, mert mindazok az igények, amelyeket a városi (fölfelé mobil) lét jelentett, nem éltek azokban, akik elszenvédtek az intragenerációs mobilitást. Vitathatatlan, hogy a falusi emberek egy része számára is fontos volt a gyermek magasabb iskolázottsága (számos vizsgálat mutatja azonban, hogy a *fent* horizontja milyen alacsony szinten volt), fontos volt (lett volna), hogy mindennap érkezzen friss kenyér és hús a boltba, hogy az egyszerűbb háztartási eszközökért ne kelljen a közeli nagyvárosba utazni, de mindezeket nem lehet összemérni a felsorolt spirituális értékekkel.

Amikor vitatom a *fentség* létjogosultságát, akkor arra is gondolok, hogy a paraszti létformában a legalacsonyabb iskolázottságú emberek is rendkívül sokrétű és komplex tevékenységet végeztek, de a munkássá, még a szakmunkássá válók is meglehetősen egysíkú, kevésbé differenciált munka végzésére voltak kárhóztatva, olyan munkára, amelyben a kreativitásnak szinte semmi szerepe nem volt. Természetesen a modernizálás folyamata, egyáltalán a modern ipari társadalom, de különösen a posztindusztriális társadalom nem a világot komplexen ismerő embereket igényli, hanem a saját posztján jól helytállót, a monotonitástűrőt. Az igazi kreativitást csak egy szűk vezető réteg esetében várja el (és honorálja), ám ide bejutni a fölfelé mobil parasztnak semmi esélyük nem volt. A korábbi, természettel szorosan együtt élő, a világ komplexitását a maguk szintjén alaposan értő emberek egy zárt, kívülről erősen szabályozott világba kerültek, amelyben a tevékenységüket mások szabták meg, amelyben a saját kreativitásuk nemcsak fölöslegessé vált, de egyenesen anakronisztikusnak tűnt, amelyben a „nadrágos emberek” felsőbbrendű kinyilatkoztatásai és a fölfelé mobilokat egzisztenciálisan is érintő parancsai sértőek és lenézőek voltak.

A fölfelé mobil falusi ember számára a városba kerüléssel egy hosszú tanulási folyamat kezdődött. El kellett felejtenie mindazt, ami korábban számára fontos, mi több, nélkülözhetetlen volt a mindennapok szervezésében, és meg kellett tanulnia, hogyan kell az új körülmények között életben maradni. Visszatérő történet a panelház erkélyén disznót hizlaló, esetleg (gyakrabban) baromfit tartó munkás, vagy a lakótelepi házak között kiskertet gondozó nagymama, aki sámlijával naphosszat a panelház kapuja mellett ül, hiszen korábbi tudása szerint az emberi kapcsolatok ápolásának egyik bevált módja volt a kapu előtt ülni, és az arra járókkal beszélgetésbe kezdeni.

A fölfelé történő mobilitás során gyakori volt, hogy egy-egy faluból sokan kerültek azonos városi munkahelyre, ami némi vigaszt jelentett a korábbi közösség elvesztéséért, de az idő múlásával az azonos eredetűek is szétszóródtak, s vagy sikerült új kapcsolatokat kialakítaniuk, vagy nem. Akik idősebb korban kényszerültek elhagyni falujukat, azok sokkal nehezebben alkalmazkodtak a városi élethez, közöttük gyakoribb volt az alkoholizálás, a depresszió, az öngyilkosság, a befelé fordulás. A fiatalabbak, mert rugalmasabbak voltak, könnyebben alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez.

Nem szóltam még a fölfelé irányuló mobilitás köztes módjáról: az ingázásról. A nagy fővárosi (lakótelep-) építkezéseknél, a kiemelt ipari beruházásoknál (Sztálinváros, Kazincbarcika, Leninváros, Tiszavasvári stb.) a segédmunkások, betanított munkások zömét kelet-magyarországi falusiak tették ki, nem kis részben cigányok. Ezek az emberek a hetet munkával töltötték, gyakran több száz kilométerre a családjuktól, s a hét végén hosszú vonatozással jutottak csak haza, majd vasárnap éjszaka utaztak vissza. A családi gazdasággal, de legtöbbször a téesszel szemben fennálló kötelezettséget is a feleség teljesítette. A feleség, aki a gyermekeket is nevelte. Még nem létezett a szabad szombat, de gyakori volt, hogy az építkezéseken a szombati napot ledolgozták a munkások, s már péntek éjszaka hazautazhattak, így két szűk napot a családjukkal tölthettek. A korszak mentségére szolgál, hogy az ingázó, családjuktól távol élő munkások munkásszállásokon lakhattak, viszonylag tisztességes üzemi étkezésben részesedtek, de még azzal a kevés szabad idővel sem tudtak mit kezdeni, amely a munka után rendelkezésre állt. Az ingázókat szállító vonatokat nevezte a köznyelv *fekete vonatoknak*, s a rajtuk uralkodó állapotokról Schiffer Pál készített nagyszerű dokumentumfilmet hasonló címmel¹⁰.

Az ingázók között nagyon sokan alkoholizáltak, de még ők is hazavitték keresetük jelentősebb részét. Az ingázók egy részéből lettek a városban később véglegesen letelepedők. Azonban az ingázás a családi kötelékek lazulását, gyakran teljes szétesését eredményezte. A városban dolgozó férjek számára gyakran adódott vagy hasonlóan ingázó, vagy helyi alkalmi női partner, s az egyedül maradt feleség is szeretőt tartott (bár a falu ezt nehezebben tolerálta). Amikor ezekre a kapcsolatokra fény derült, óriási drámák játszódtak le, az eredmény a legtöbb esetben a férj végleges távozása lett, vagyis örökre a munkásszállóra kellett költöznie.

Azért időztem kissé hosszasan a falusi-városi lét közötti átmenetnél, mert ez volt a legjellegzőbb mobilitási folyamat a hatvanas–hetvenes években. A magyar társadalomban óriási tömegek mozogtak a faluból a város irányába, többnyire kényszerből.

A nemzetközi szociológiai irodalom azt a mobilitást tartja egy társadalom számára a legelőnyösebbnek, amely lépésről lépésre történik (*step by step mobility*). A szociológiai irodalom nagy klasszikusai – többnyire hatalmas empirikus vizsgálatokkal alátámasztva – azt vallják, hogy az egyén a legkisebb sérüléssel azt a mobilitást viseli el, amely induló helyzetétől nem viszi nagy távolságra. A mobilitás és a személyiség sérülése közötti összefüggés jelentős mértékben függ a társadalom nyitottságától, a társadalomban uralkodó értékektől, valamint attól, hogy a társadalom különböző csoportjai mennyire ismerik és tolerálják más csoportok értékeit.

Magyarországon a falu és a város közötti különbség sokkal nagyobb volt (és még ma is az), mint az occidentális Európában. A városi kultúra csodabogárként tekint a paraszti-falusi kultúrára, s még ha szeretettel közelít is hozzá (például néptáncmozgalom, népi tárgyak gyűjtése, népzene kedvelése stb.), akkor is úgy kezeli, mint anakronisztikus kuriózumot. Nem véletlen, hogy a magyar nyelvben a paraszt mint jelző erősen pejoratív, s a bunkónak, a faragatlannak a szinonimája. (Ennek a szemléletnek a történelmi gyökereiről most nem kívánok beszélni, mert közismertnek tekintem, csupán abban az összefüggésben említem, hogy a társadalmi mobili-

10 Schiffer Pál: *Fekete vonat*, 1970, BBS, 45 perc, ff. Operatőr: Jankura Péter és Kenyeres Gábor

tás azon szegmense, amelyben a falusi-paraszti kultúrából származók váltak városi-ipari munkássá, milyen problémák forrása volt.)

A hatvanas évek társadalmának korabeli leírásaiból jól lehet következtetni arra, hogy a politikai hatalom milyen társadalomképpel rendelkezett, illetve milyet várt el. A szociológusok (akik akkor még nagyon csekély számban voltak jelen), a statisztikusok (akik viszont a rendkívül erős hazai tradíciónak megfelelően jelentős szakmai erőt képviseltek), a demográfusok, de leginkább maguk a hivatásos politikusok – vagy ahogy akkor neveztük őket: párt-funkcionáriusok – a magyar társadalmat olyan kategóriákkal igyekeztek leírni, amelyek átideologizáltak voltak, maga a fogalmi keret is a munkásosztály prioritását tükrözte. A két osztály, egy réteg (parasztság, munkásság, illetve értelmiségiek) a tudományos kutatás számára lehetetlenné tette akár a leírás szintjén is a korrekt tudományos munkát. Nem feladatomban most annak bizonyítása, hogy ez milyen problémákat okozott, de egy jellemző példa jól illusztrálja, milyen megoldhatatlan nehézségekkel kellett megküzdenie a korabeli társadalomtudosnak, amikor megpróbált szólni a magyar valóságról. A téesszekben, állami gazdaságokban dolgozó szerelőket, gépészeket, autószerelőket, mechanikusokat, akik a gépek karbantartásával foglalkoztak (s számuk jelentős volt), lehetetlenség volt értelmesen besorolni, ezért róluk tulajdonképpen nem is lehetett érdemben szólni, hiszen önálló csoportként nem léteztek. A már korábban említett KSH-kiadványban¹¹ a következő kategóriákat használják a kutatók az 1963-as mikrocenzus adatainak értelmezésekor a megkérdezettek társadalmi csoportjának jellemzésére:

vezetők és értelmiségiek (így, egyben),
 egyéb szellemi,
 önálló kisiparos, kiskereskedő, ktsz-tag stb.,
 szakmunkás és szakmunkástanuló,
 betanított munkás, hivatalsegéd stb.,
 segédmunkás,
 napszámos,
 mezőgazdasági (így!),
 egyéb és eltartott (szintén így, egyben).

Ez a kategóriarendszer a politikát szolgálta ki, a vezetőket (akikről korábban már elmondtam, hogy nagyon gyakran kvalifikálatlan vagy posztjukhoz képest alulképzett pártmunkások, káderek voltak) egybemosta az értelmiségekkel. Továbbá a kisiparosokat, kiskereskedőket (vagyis az önállókat) összemosta a ktsz-tagokkal, holott utóbbiak között sokan tagságuk ellenére alkalmazottak voltak, csupán formális beleszólásuk (vagy még az sem) volt szövetkezettük sorsának alakulásába. A mezőgazdaságban dolgozókról már korábban szóltam, egységes tömbként való kezelésük szintén lehetetlenné teszi a finomabb struktúrák szerinti elemzést, különösen az intragenerációs mobilitás negligálása miatt. Külön pikantériája ennek az osztályozásnak, hogy például a ktsz-ek vezetői, illetve a ktsz-ekben dolgozó adminisztrátorok a vezetők, értelmiségiek, illetve az egyéb szellemi dolgozók kategóriába kerültek, vagyis az osztályozás szempontjai nem voltak koherensek. S bár a kutatás eredményeit közzétevő Andorka Rudolf felhívja az olvasó figyelmét az anomáliákra, ettől még az eredmények nem válnak használhatóbbakká.

Ferge Zsuzsa könyvében¹² föl hívja a figyelmet arra, hogy a „társadalmi munkamegosztásban való bekapcsolódás módja [kiemelés tőlem – K. Gy.] a leglényegesebb differenciáló ténye-

11 Lásd Andorka: i. m.

12 Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, 1969, Gondolat.

ző, amely az emberek és családok jellegzetességeit, magatartását befolyásolja". Fergének általánosságban igaza van. Az organikusan fejlődő társadalmakban valóban igaz az állítás, ott azonban, ahol a mikrocenzus fölvételét (1962) megelőző közel két évtizedben olyan brutális és fölülről, politikai motivációk által vezérelt társadalmi beavatkozások történtek, mint nálunk, még ez a – KSH-énál kétségtelenül differenciáltabb – megközelítés sem mutatna, mutatott volna hiteles képet.

Érdemes egy kis kitérőt tennünk, hogy megnézzük: vajon a hatvanas évekről szólva, illetve a hatvanas évekből a jövőre tekintve születtek-e olyan tudományos elemzések, amelyek a KSH-énál differenciáltabban szemlélték a magyar társadalmat, s egy realisabb, tudományosan megalapozottabb kép közvetítésére, illetve előrevetítésére törekedtek? A válasz egyértelmű: születtek. Legalább két olyan műhely létezett Magyarországon, amely fölírta a hivatalos kánont, s igyekezett a valóságból kiindulva érvényeset mondani a magyar társadalomról. Az egyik műhely (bármily meglepő is) az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete volt, amely formálisan a KB egyik osztályaként működött, s igazgatója Lakos Sándor volt, a másik pedig a Kiss Árpád elnöksége alatt működő Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), amelyet az angolszász világ technológiai minisztériumainak megfelelőjeként értelmezhetünk, s amely nem elégedett meg a szűken értelmezett műszaki problémák kutatásával, hanem azok társadalmi hátterére is jelentős súlyt helyezett. Az előbbi intézetben működött a munkásosztály-kutató csoport Illés János vezetésével, s ez a tudományos műhely az ott dolgozók számára szinte korlátlan szabadságot biztosított a kutatás területén, ami persze nem volt elmondható a publikációk vonatkozásában. Az OMFB is belső használatra (vagyis a pártvezetés számára) készített „anyagokat”, ám a kutatók kezét nem kötötte meg, a gondolkodásnak, belső vitáknak szabad teret engedett, s a megszületett tanulmányokat zárt anyagként, néhány száz példányban közzé is tette. Ez utóbbi műhely technokrata jellege kétségbevonhatatlan, azonban a technokrata szemlélet miatt a politikai korlátok mellőzése természetes és szükségszerű volt.

Az OMFB-ben a hatvanas évek második felében kezdődött meg a 13-904-Kt jelzetű, *A tudományos-technikai haladás meggyorsításának főbb társadalmi feltételei* című kutatás.¹³ A munka folyamán az oktatással, képzéssel kapcsolatos munkacsoportban kristályosodott ki az a vélemény, hogy a társadalomról nem lehet statikus képet adni, még a KSH-énál differenciáltabb, a társadalmat a *munkajellegcsoportok* szerint osztályozó kép is torz és hamis lesz, ha nem sorsuk dinamikájában vizsgáljuk a társadalmi munkamegosztás valamelyik posztján tevékenykedő embereket. Mivel azonban nem a társadalmi rétegződés, még kevésbé a mobilitás volt a kutatás (elmélkedés? jövőről való gondolkodás?) fő témája, ez a szemlélet „csupán” az egész kötetet hatja át, külön tanulmány nem tárgyalja a problémát. Születtek azonban soha meg nem jelent résztanulmányok, amelyek alaposan kivesézték, kritika tárgyává tették a KSH által megfogalmazott és a párt által jóváhagyott kánont.

A Társadalomtudományi Intézet munkáskutatásai is sokkal differenciáltabb képet mutatnak a hatvanas évek magyar társadalmáról (természetesen elsősorban a munkásságról), mint a nagy nyilvánosságot élvező tudományos művek.¹⁴ A korszak skizofréniájára jellemző, hogy a legszabadabb, sőt legszabadosabb politikai légkör éppen a KB intézetében volt, ahol meg-

13 A szerzőket, közreműködőket terjedelmi korlátok miatt nem sorolom fel (számuk több tucat), csak néhány nevet emelek ki. A 274 oldalas mű (konceptiótervezet) opponense Jánossy Ferenc volt, az egyes rész tanulmányok írásában szerény személyemen kívül Monigl István, Timár János, Tanczos Gábor, Solt Otília, Jávorka Edit, Rudas János vett részt. A szakmai vitában pedig felszólt Kiss Árpád, Hetényi István, Farkas János, Valkó Endre.

14 Kemény István–Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai és Pest megye munkásai*. Budapest, 1970, Társadalomtudományi Intézet–Kossuth.

túrték az 1956 után börtönbüntetést szenvedett Kemény Istvánt, a rendszert cinikusan bíráló Görgényi Ferencet és a szovjet felszabadítást 1971. április 4-én kétségbe vonó Gombár Csabát, valamint a már akkor ökoradikális-zöld nézeteket valló Endreffy Zoltánt és a multikat kutató és ostromozó – fiatalon elhunyt – Balogh Zoltánt.

LEFELE NIVELLÁLÓ „ARANYKOR”?

Amikor az ötvenhatosok kijöttek a börtönből, meglepetten tapasztalták, hogy egy konszolidált társadalomba érkeztek. Egy olyan világba, amely mintha elfelejtette volna 1956-ot, amely mintha megbocsátotta volna Kádárnak és csapatának a forradalom leveretését, az akasztásokat, a súlyos börtönbüntetéseket és a repressziót. Vagy ha meg nem is bocsátotta, de el akarta felejtetni, a tudat alá akarta söpörni.¹⁵ Az emberek élni akartak, jobban akartak élni, s a kádárizmus lényege az volt, hogy erre az elemi igényre „játszott rá”, igyekezett ezt a lehetőségei mértékéig kiszolgálni.

Ne feledjük, hogy a második világháborút a „gazdag Európa” is csak az ötvenes évek elejére-közepére heverte ki. (Angliában 1951-ben szűnt meg a jegyrendszer, s a neorealista filmekből tudjuk, hogy Olaszországban is a Vespa és a Lambretta, nem pedig az Alfa Romeo és a Lamborghini terjedt el tömegesen.)

Magyarország szürke volt. Sötét, lepusztult, szomorú ország, de az ötvenes évek csengőfrásza elmúlt, és ezt az emberek visszavonhatatlannak érezték. Hinni akartak a kádári szép szavaknak, s számos okuk volt rá, hogy higgyenek is. A hatvanas évekre a mindennapi élet – az ötvenes évekhez képest – elviselhetővé, élhetővé vált, s olyan a szegényebb népcsoportok számára korábban ismeretlen javak elérésére nyílt mód, amelyek miatt a mai idősebb (s főleg iskolázatlanabb) generációk nosztalgiával gondolnak a kádárizmusra. Ezek között a televízió kívánczik az első helyre. A televízió-előfizetők száma 1958–1970 között 16 ezerrel 1,8 millióra nőtt, 1967-ben 1 millió volt¹⁶, 1974-re pedig elérte a 2,2 milliót¹⁷.

A lakáshoz jutást a panellakások számának (és az összlakásállományon belüli arányának) növekedése biztosította. Míg 1961-ben a teljes lakásállomány 0,3 százaléka volt panellakás, addig ez az arány tíz év alatt elérte a teljes lakásállomány egynegyedét.¹⁸ Ugyanakkor az új lakások átlagos alapterülete lényegében tíz év alatt sem változott: 48,7 négyzetméterről mindössze 50,9 négyzetméterre „nőtt”.¹⁹

Az összlakosság reáljövedelme az 1960–1974 közötti időszakban egyenletesen növekedett, a természetbeni juttatásokat is figyelembe véve tizennégy év alatt majdnem megduplázódott (az 1960-as reáljövedelmet 100-nak tekintve az 1974. évi jövedelem 192,2 volt)²⁰. Ugyanezen időszak alatt a reálbérindex a vizsgált periódusban 46,6 százalékos növekedést mutatott.²¹

Ez az egyik oka annak, hogy a hatvanas évtized mint *paradicsomi* állapot rögzült mindazoknak a tudatában, akik *földhözragadtan* szemlélték a világot. S megítélésem szerint ilye-

15 Eörsi István többször is írt arról az élményéről, hogy amikor kiszabadult a börtönből, egy kvázi konszolidált társadalommal találta szemben magát.

16 Statisztikai évkönyv, 1970. Budapest, 1971, KSH. (A továbbiakban Statisztikai évkönyv, 1970.)

17 Statisztikai évkönyv, 1974. Budapest, 1975, KSH. (A továbbiakban Statisztikai évkönyv, 1974.)

18 Statisztikai évkönyv, 1970.

19 Uo.

20 Statisztikai évkönyv, 1974.

21 Uo.

nek mintegy nyolc és fél milliónyian voltak Magyarországon! S bár a kiskereskedelmi forgalomban csekély mértékben, de azért volt némi infláció, az évtized során a választék nőtt, különösen az ötvenes évek rendkívüli szűkösségéhez képest. A bérek növekedése és az áruválaszték mégoly csekély bővülése is együttesen a biztonságérzetet erősítette az emberekben. S ezt az érzést csak fokozta, hogy az alapvető szükségletek kielégítése a szerény bérekből az évtized során egyre fokozódó mértékben megvalósítható volt, különösen a városban élő, fix jövedelemmel rendelkezők számára. Nem csodálkozhatunk, hogy a nép egyszerű gyermeke, különösen a bérből és fizetésből élő, aranykorként emlékszik vissza a hatvanas évekre. Az évtized során nem változott a kenyér, a liszt, a zsír, a sajt, a vaj, a cukor, a hús, a cigaretta, a bor, a sör, a pálinka és a kávé ára. A ruházati cikkek ára is csak igen csekély mértékben emelkedett, s ugyanannyiért lehetett frizsidert, porszívót vagy hálószoabútort venni 1970-ben, mint tíz évvel korábban, csak az évtized végére már *lehetett venni*, vagy legalábbis *könnyebben lehetett venni*, mint az évtized elején. A hatvanas évek második felére az ötvenes évekhez képest már jelentős volt a kiskereskedelmi választék, de még mindig a hiány jellemezte a kereskedelmet, és számos árucikkhez csak hosszas várakozás, kellő összeköttetések, szerencse vagy kenőpénz segítségével lehetett hozzájutni.

A létező szocializmus korai kádárista változata olyan társadalmat hozott létre, amely erősen lefelé, az alsó közép irányába nivellált volt. Ha voltak is gazdagok, azok rejtőzködtek, de igazi gazdagságról ebben a korszakban nem beszélhetünk. Akiknek valamilyen véletlen folytán megmaradtak az ingatlanaik, értéktárgyaik, ékszereik, műtárgyaik, tudták, hogy azokra nincs piac, hogy azokból a mindennapi életüket nem képesek fényűzővé tenni. Rejtegették az aranyat, dekkoltak, ha megmaradt a luxusnyaraló, esetleg a luxusöröklakásba nem költöztettek társbérlet, a festményeknek, szobroknak pedig nem volt piaci értékük. (A BÁV-nál lehetett ugyan kapni festményeket, antik bútorokat, s a ma három-ötmillió forintot érő Kádár Béla- vagy Scheiber Hugó-kép három-ötszáz forintért hetekig állt a Kossuth Lajos utcai üzlet kirakatában, mire elkelt. Egy reneszánsz asztalt is meg lehetett vásárolni néhány ezer forintért, s azon kevesek, akik kiemelkedő jövedelemmel rendelkeztek, és tudták is, hogy milyen értékhez jutnak hozzá bagóért, hatalmas gyűjteményeket alapoztak meg. Ezek a hatvanas évekbeli gyűjtők elsősorban művészek, orvosok voltak, kisebb részben anyagi áldozatot is vállalni kész, fix jövedelmű értelmiségiek, akik aztán a rendszerváltozás után az így szerzett vagyonból egy csapásra multimilliomossá és/vagy jelentős műgyűjtővé váltak.) Az igazi gyűjtők csöndben maradtak, őrizték, illetve gyarapították értékeiket, néhányan azonban akkor alapozták meg későbbi vagyonukat.

Ha valakinek nagyon sok pénze volt is, azt nem (vagy csak rendkívüli erőfeszítések árán, és a szűkebb-tágabb környezete előtt is titkolva) tudta luxúsiéletre konvertálni – s az is miccsoda földhözragadt luxus volt! A lefelé nivellálás éppen azt jelentette, hogy a társadalom egy szűk sávba volt beszorítva. Kevés forgalomképes ingatlan volt, és az ingatlanszerzést rendletekkel nehezítették. A magángépkocsik még alig jelentek meg, szinte kizárólag prominens művészek, orvosok jutottak hozzá a nagyon kis számban behozott Fiatokhoz, később pedig (egészen a rendszerváltozásig) a szocialista gyártmányú kocsikra is éveket kellett várni. Másfél évtized alatt, 1960–1974 között mindennek ellenére a személygépkocsi-állomány a tizenötszörösére növekedett. Hat évvel az új gazdasági mechanizmus bevezetése után már közel 470 ezer személygépkocsi járt az utakon.²²

Külföldre kijutni nehezen lehetett, s az akár illegálisan szerzett, akár rokonoktól kapott valutavagyonnal rendelkezők sem kockáztatták a nyugati befektetést, a vásárlás pedig külö-

nösen veszélyes volt, mert szinte lehetetlen volt komolyabb vagyontárgyat behozni az országba. A gazdagoknak, vagyonosoknak sem volt lehetőségük a hatalom által kijelölt sávon kívülre kerülni. Természetesen a pasaréti luxuslakás és a kőbányai szoba-konyha között lényeges életminőségbeli különbség volt, s a lakások bútorzatában, berendezésében is jelentős eltérések voltak, de – a korábbi lakásállamosítások nyomán – a bérlakások jellemezték a lakáshasználatot, s az egy szobára jutó személyek számát is nehezen kijátszható törvény szabályozta. Az ötvenes években keletkezett társbérletek, leválasztott lakások érintetlenül megmaradtak. A lakáshelyzet a hatvanas évek elején Magyarországon általában tragikus volt, s a hatalom a lakótelepekben látta a generális megoldást. A faluból városba irányuló migráció növekedett, s ez csak tovább rontotta a városi lakáshelyzetet. A városokban zömében bérlakások („tanácsi lakások”) voltak, s azokat is csak (tanácsi) engedéllyel lehetett elcserélni. Hivatalosan a jobb lakásba költöző nem adhatott pénzt cserepartnerének, ám ennek ellenére kiterjedt lakáspanama-hálózat alakult ki, s akinek volt pénze, az szerény méretű (jogosultságának megfelelő) bérlakáshoz juthatott hozzá. Kialakult a bérlakások illegális piaca, s az adásvételeknél a legtöbb esetben a tanácsi tisztviselő – viszonylag szerény összeggel – korrumpálható volt. (Gyakran egy – akkor még csak külföldről beszerezhető, tehát ritkaságszámba menő – Parker toll is elegendő volt a szükséges engedély kiadásához, az erre szakosodott ügyvédeknek pedig még találgatniuk sem kellett, mert ismerték a tarifákat, és ismerték azokat a tisztviselőket, akik skrupulusok nélkül fogadták el a kenőpénzt.)

A lakások tekintetében tehát a gazdagság és a szegénység közötti távolság kicsi volt. De hasonló volt a helyzet az egyéb javak területén is. A szűkös és az évtized folyamán nagyon szerény mértékben bővülő kínálatú piac a vagyonosabbak számára sem tette lehetővé, hogy lényegesen jobb körülmények között éljenek. Róluk egyébként nem érdemes sokat beszélni, mert elenyésző, szociológiailag irreleváns hányadát tették ki a korabeli magyar társadalomnak, bár néhány esetben nagy vagyonok maradtak meg a háború előttről, és kis számban újak is keletkeztek. Az utóbbiakat – a közhiedelemmel ellentétben – nem a nómenklátúra tagjai, hanem orvosok, ügyvédek, színészek és jól sáfárkodó, nem is mindig tisztességtelen tisztviselők gyűjtötték.

A jobb életet ironikusan a „frizsiderszocializmus” pejoratív névvel jellemezték. A tágan vett hatvanas években (amelyeket 1974-ig terjedőnek értelmezzünk) a televíziókészülékek mellett az elektromos hűtőszekrények, porszívók, mosógépek elterjedése jelentette az emberek számára az általános jólétet. S még valami: a kávéfogyasztás elképesztő, máig megmagyarázhatatlan növekedése.

A hatvanas évek magyar társadalmát számos dokumentum- és játékfilm, szociográfia, szociológiai és szépirodalmi mű mutatja be, s ha ezek nem is nyíltan kritikusak, még a sorok között sem kell tudni olvasni ahhoz, hogy a valós helyzetről pontos képet kapjunk. E korszak társadalomtörténetének megírásakor nélkülözhetetlen a különböző művészeti alkotások elemzése, hiszen még a rendszerhű frók is a létező valóságot mutatták be „realizmusuk” áldozataként, gyakran kritikai szándék nélkül. Az azonos időben játszódó játékfilmekben szinte mérnöki pontossággal jelennek meg a korszak mindennapjai, nemcsak a hétköznapi élet apró eseményeinek ábrázolásakor, hanem gondolati, eszmei szinten is.²³ De még a lektűrökből, a rendszerkonform alkotók igazi problémákat elkerülő műveiből is átsütött a depriváció. A hatvanas éveket a magyar film virágkoraként tartja számon a filmtörténet, hiszen a „magyar új hullám” mellett Jancsó Miklós, Kovács András, Makk Károly, Sára Sándor, Gaál István, Kósa Ferenc és Herskó János ekkor hozta létre legjelentősebb műveit.

23 Két filmet emelnék ki csupán, Szabó István *Álmodozások hora* (1964) és Simó Sándor *Szemüvegese* (1968) című alkotásait.

Ebben a korszakban eljutottak hozzánk – elsősorban a *Nagyvilág* című folyóiratnak köszönhetően, de önálló kötetek formájában is – a nyugati világ legfontosabb irodalmi alkotásai, legalábbis az a részük, amely a rendszert nem veszélyeztette. Képet alkothattunk a strukturalizmusról, az egzisztencializmusról, az „új regényről”.

A hatvanas évekre többszörös értékvesztés-értékcsere következett be a második világháború előtti időkhöz képest. Ez az időszak volt az 1945 utáni korszak harmadik (vagy negyedik?), társadalmi méretekben érvényes értékváltása (1. a felszabadulás és a fordulat éveit követő sztálinista világ, 2. az 1956-os forradalom, 3. a kádári konszolidáció – s tulajdonképpen a hatvanas évek java belecsúszik a 4. értékcserebe, abba, amely az új gazdasági mechanizmussal visszacsempészte a materiális gazdagodást mint társadalmilag elfogadott értéket). Ám ha még rigorózusabban vizsgáljuk, akkor ennél is több – és a különböző társadalmi csoportokban eltérő számú – értékcsere történt. Mindezt figyelembe véve a különböző generációk és foglalkozási csoportok, családi indíttatások esetében teljesen eltérő volt az egyéni reagálás.

A KIEMELKEDÉS LEHETŐSÉGEI – SZAKEMBEREK ÉS KÁDEREK A VEZETÉSBEN

A korszak vezetőinek volt egy közös tulajdonságuk, függetlenül attól, hogy honnan jöttek²⁴, milyen pályávet futottak be, mennyire volt átpolitizált az életük, milyen kudarcokat kellett elviselniük. Ez a közös tulajdonság pedig nem más, mint a kitűnni akarás. Még azoknál a vezetőknél is, akik belefáradva a munkába a nyugdíjra áhítoztak, s arról panaszkodtak, hogy elégük van a vezetői munka megerőltető feladataiból, tetten érhető volt (ha a jelenre vonatkozóan nem is, de életük egészére vonatkozóan mindenképpen) a vágy a kitűnésre, a vágy az élenjárásra, a hatalom gyakorlására, a vágy a mások fölötti uralomra. S szándékosan nem a *hatalom* fogalmát használok, mert a vezetők között igen sokan alacsonyan honorált *szolgálatnak* tekintették a munkájukat, mind az anyagi, mind pedig az erkölcsi megbecsülést illetően. Ez a kitűnni vágyás szinte soha nem nyilvánult meg explicit formában, mindig csak az életpálya különböző szakaszainak történéseiből vonhattunk le ilyen jellegű következtetéseket. Ha ez nem így lett volna, akkor e megállapítást banalitása miatt nem lett volna érdekes leírni.

A kitűnni vágyás is életkorfüggő, hiszen mást jelent azoknál, akik a harmincas évek szegényparaszti környezetében voltak fiatalok, s megint mást azoknál, akik a fényes szellők nemzedékéhez tartoztak, s mindezekről merőben különbözik a hatvanas években egyetemre járók sorsa. A kitűnés feltételei történelmi korszakokként nagyon különbözőek voltak, mint ahogy a jutalom sem volt mindig egyértelmű egy meghatározott cselekedetért, magatartásért, kiállásért. Az 1945 előtti korszak szervezett munkása, illegális kommunisztája nem azért élt és gondolkodott úgy, ahogy, hogy később egy megváltozott hatalom megjutalmazza, hanem mert korábban éppen erre a magatartásra érzett belső késztetést.

Az 1945–1948/1949 közötti időszakban a kommunista párthoz csatlakozóknak is csak egy része lépett be a pártba karrierizmusból, a történelmi folyamat megváltoztathatatlanságának fölismeréséből, jelentős részük – s különösen azok, akik később is a hatalomban maradtak – elkötelezetten vállalták a történelmi küldetést. Más kérdés, hogy hogyan reagáltak akkor, amikor a történelem becsapta őket, sárba típorta ideáljaikat, megfosztotta őket korábban idealizált értékeiktől.

²⁴ Az 1981–1985-ös vezetővizsgálat (Kézirat. MTA Közgazdaság-tudományi Intézet. Kutatásvezető: Hegedűs B. András és Kozák Gyula.) eredményei alapján.

Az ötvenes években a hűséget egyértelműen honorálták, de ennek a hűségvalutának később devalválódott az értéke, illetve konvertálni kellett, ahogy az értékek is változtak. S itt elérkeztünk egy olyan neuralgikus ponthoz, amelyről őszintén kell beszélnünk, mert enélkül nem érthető meg számos vezető talpon maradása.

A hatvanas évekre, de különösen az 1968-as reformot követő időszakra vonatkozóan sokan tették föl a kérdést, hogy a gazdaság miért nem szabadul meg a korábbi időszak vezetőitől, akik az ötvenes években – egy rossz és bizonyítottan sikertelen politika nevében – tönkretették a magyar gazdaságot (s egyáltalán: a magyar társadalmat). Erre az explicit formában csak ritkán kimondott kérdésre a hatalom folyamatosan választ adott, s válasza – saját gondolatrendszerén belül – részben elfogadható is volt. Egyrészt nem volt megfelelő utánpótlás, másrészt a hatalom bízott a meglévő vezetőkben, harmadrészt pedig a párt biztosíthatónak látta a folytatást a régi káderekkel, akik éppen a hatalmukhoz való ragaszkodás miatt az újabb, gyakran a korábbiaktól teljesen eltérő feladatokat is hajlandók voltak teljesíteni. Csak az 1968-as reform bevezetése után vált nyilvánvalóvá, hogy a korábban vezető pozícióba került káderek közül igen sokan nem a központi hatalom reformelképzelései szerint cselekszenek, s ekkor került volna napirendre (ha a reform az ismert okok miatt meg nem feneklik) a folyamatos és radikális kádercsere. Sajnálatos módon erre egy bő évtizedet kellett várni, mert a fiatalon, politikai érdemeiért a hatalomba bekerült garnitúra nagyon erősen tartotta állásait. Olyan erősen, hogy képes volt az 1968-as reformot 1974-re zátonyra futtatni.

A közép-, illetve felsőfokú iskoláikat 1956 után végzők számára nem adódott olyan történelmi helyzet, mint a megelőző generációk számára, ezért a kitűnésre is más lehetőségeket kellett keresni. Nagyobb súlya lett a szakmai tudásnak, a mindennapi, különösebb csúcsok nélküli politikai tevékenységnek, annak, hogy az extravagancia látszatát elkerülték. S mert nem volt forradalmi – vagy fogalmazzunk szerényebben: rendkívüli – szituáció, a konszolidációs korszakokra jellemző számléltra típusú előrejutás vált a korszak ifjú titánjainak jellemzőjévé. De gyors vagy viszonylag gyors karrierre csak az számíthatott, aki a kettős erőterben (egyrészt a felső hatalomban még mindig erősen tartották magukat régi értékek, másrészt már a deklarált szakmai és vezetői tudásnak, rátermettségnek is meghatározó szerepe volt, lásd a vezetők kiválasztásánál hangoztatott hármass kritériumrendszert²⁵) jól eligazodott, s képes volt e furcsa, öszvér elvárásoknak eleget tenni. Persze a karrier gyorsasága nem mérhető az 1945–1953/1954 közötti időszakhoz (de a mostanihoz sem), amikor huszonevesek kerültek a nagyvállalatok élére, s a párt vezető szerveiben veteránoknak számítottak már a negyvenesek is. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején fehér holló volt a negyven-negyvenöt év alatti felső, de még középvezető is.

A káderviválcizálásnál bekövetkezett szemléleti változás egyrészt abból eredeztethető, hogy a szakmai tudásnak a korábbinál nagyobb (de még korántsem kellő) szerepet juttatott a legfőbb hatalom is, másrészt pedig a meritési bázis a politikai megalapozottsággal rendelkezők körében nagyon leszűkült, illetve a *politikailag megfelelő káder* fogalmának tartalma jelentősen megváltozott. A kutatás idejére²⁶ a kettős (párt- és állami) hierarchia mindkét ágában megerősödött az a fölismerés, hogy szakemberekkel kell a hatalmi posztokat betölteni, legyen az a pozíció akár gazdasági, akár politikai.

A hatalomba kerülő legfiatalabb generáció számára a politikai megfelelés mint kritérium merő formaság maradt, aminek a legtöbben – erős hatalmi aspirációik miatt – cinikusan és kü-

25 Politikai alkalmasság, vezetői alkalmasság, szakmai tudás.

26 Hegedűs–Kozák: i. m.

lönösebb aggályok nélkül tettek eleget, sokan pedig – fölismerve, hogy karrierjük szempontjából ennek különös súlya lehet – már egyetemista korukban beléptek a pártba. S mert a hatalomra aspirálóknak nem kellett attól tartaniuk, hogy politikai nézeteik hangoztatásán kívül más bizonyítékokkal is szolgálniuk kell, nem okozott számukra gondot a felületes és formális hűségnyilatkozat megtétele. A legtöbb párton kívüli, teljesen apolitikus, nagy tudású szakember, amikor szóba került komoly vezetői kinevezése, ám ennek feltétele a párttagság volt, különösebb skrupulusok nélkül lépett be a pártba, s ennek nem tulajdonított semmi jelentőséget, legföljebb a tagdíjat sokallta, s az elkerülhetetlen pártfeladatokat érezte nyűgnek, olyan teher-tételnek, amely elvonja energiáit a családjától és a szakmai problémáktól. De egy idő után arra is ráébredt, hogy a párkapcsolatok formális és informális csatornáin keresztül elérhető információk jelentősen segítik vezetői munkájában, s hogy a *hálóban* betöltött szerepe a párttagsággal tovább növekedett. S ma már tudjuk, hogy egyéb feladatokat is elvállaltak bizonyos magasabb pozíciók betöltése esetén, jelesen a Belügyminisztérium III-as főcsoportfőnökségének is hajlandók voltak dolgozni, s nem elsősorban a III/III-as csoportfőnökségre gondolok, hanem a III/II-esre, amely minden fontos vagy fontosnak tartott munkahelyen jelen volt, hogy az *imperialistákat távol tartsa ipari és pénzügyi titkainktól*.

A vezetővé válás elengedhetetlen feltétele a leendő vezető belső igénye, hogy ő vezető legyen. S elengedhetetlen, hogy a potenciális vezető – ha kimondatlanul is – fölállítson egy mérceit, hogy meddig érdemes morális és politikai engedményeket tenni a cél érdekében. A nem oly távoli ötvenes évek után, de a levert forradalmat követő megtorlások kézzelfogható közelsége ellenére ezek az engedmények már nem voltak morálisan olyan elviselhetetlenek, mint korábban. Nagyon sokan elfogadták a kádári konszolidációt, jelképesen aláírták a hatalom és a nép közötti konszenzust jelentő szerződést, s bár számos vonatkozásban nem értettek egyet a napi politikai gyakorlattal, azt tették, amit elvártak tőlük.

A fiatal generáció egy részéről azt is állíthatjuk, hogy tagjai elveszítették illúzióikat, ezért vonakodva vállaltak vezetői beosztást, s a csekély anyagi többletért nem szívesen vették vállukra a vezetéssel járó megnövekedett felelősséget sem, különösen akkor, ha ugyanezért az energiabefektetésért kisebb felelősséggel közel annyi pénzt tudtak – más csatornákon keresztül – keresni. De ha anyagilag el is maradtak attól a szinttől, amit vezetőként elérhettek volna, inkább lemondtak róla, s a nyugalmasabb életet választották.

A fiatal szakemberek körében uralkodó szemlélet a kontraszelekció melegágya lett, mert ha a rátermettek közül nem került ki annyi vezető, amennyire szükség lett volna, akkor más-honnan kellett őket előteremteni, vagyis azok közül, akik nem a legmagasabb szakmai szintet képviselték. Ilyenkor került előtérbe a politika, s a hatalom (mi mást tehetett?) a hatalmi aspirációkkal rendelkezők, a magukat „mutatók” közül volt kénytelen választani, hiszen akaratuk ellenére senkiből sem kreálhatott vezetőt.

A hatvanas évek kontraszelekciós káderpolitikája volt az egyik oka az 1968-as reform bukásának. Ugyan az ötvenes évekhez képest sokkal több szakember került vezető pozícióba, de a politikai hűség, a megbízhatóság még mindig túl nagy szerepet kapott, s az ötvenes évek egyre öregedő és a kor technikai kihívásaival lépést tartani nem tudó káderei egyik vezető beosztásból a másikba vándoroltak, s bárhová kerültek is, ott többnyire kárt okoztak. Az elbocsátott légio²⁷ tagjai uralták a külkereskedelmet, a szövetkezeti és vendéglátóipart, a szolgál-

27 Moldova György azonos című könyve nyomán így nevezték az egykori ÁVH feloszlása után azokat, akik korábban a szervezetnél dolgoztak – s ott szerzett érdemeikért cserébe a rendszer nem ejtette őket –, s akik igazoltak át a BM-hez. Őket a hatalom biztos egzisztenciát jelentő, az államrezon szempontjából is fontos pozíciókhoz juttatta.

tatásokat, az idegenforgalmat, de jelen voltak a könyvkiadásban is. A folyamat alakulását, intézményes formálódását még senki nem vizsgálta, a ténnyel azonban minden a korszakot kutató szociológus szembesült. Megmaradtak vezető állásban a korábbi történelmi korszak (az ötvenes évek) pártfunkcionáriusai is. Kádárnak, a kádárista vezetésnek nem volt szándéka, ereje vagy bátorsága ezeket a semmire sem jó kádereket meneszteni.

Így aztán a hatvanas évek gazdaságának közép- és felső vezetői között egymás mellett találhatjuk a fiatal szakértelmiségieket, az öreg bolsikat, a munkásmozgalom kiöregedett harcosait és a volt ávosokat.

A HATVANAS ÉVEK: A TELEVÍZIÓ ÉVTIZEDE

A hatvanas évek a televízió évtizede volt. Magyarországon a rendszerváltozás utánig csak állami (mai nevén: közszolgálati) televízió létezett. Már említettem a tévékészülékek számának egy évtized alatti óriási növekedését, ami azt jelentette, hogy a mindennapi életbe, a közbeszédbe egy korábban nem létező, új elem lépett be. A tévéadások időtartama a hatvanas évek elejétől fokozatosan növekedett, de az ország ideológiai vezetője, Aczél György és első számú politikai vezetője, Kádár János egyaránt gyűlölte a televíziót, ha más-más okok miatt is. A konzervatív gondolkodású Kádár csak nagyon lassan ismerte föl a televíziózásban rejlő propagandalehetőségeket, s rettegett attól, hogy a műsorfolyam, még ha az igen kontrollált és korlátozott terjedelmű is, rossz hatással lesz a népre. „Kádár fölismerte, hogy a politikai műsorok közé szórakoztató műsorokat kell iktatni” – mondotta egy akkori televíziós vezető. Azt viszont, hogy minél több szórakoztató műsor kerül adásba, annál kisebb hatása lesz a politikai összeállításoknak, azok a tévések ismerték föl, akik nem a politikával, hanem az új média lehetőségeivel foglalkoztak. Aczél nem politikai okokból, hanem eredendő sznobcsága miatt gyűlölte haláláig a televíziót. Ugyanakkor elkerülhetetlen volt a magyar televíziózás megteremtése, hiszen a világban uralkodó trendekhez képest óriási volt az ország lemaradása.

A Magyar Televízió (kezdetben a Magyar Rádióval közös céggként: MRT) élesen két területre vált szét. Az egyik terület a politika volt, amelyet az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya felügyelt, s az általa odahelyezett kádereket kézi vezérléssel irányította. Ettől szinte függetlenül működött – természetesen az öncenzúra kellő mértékű gyakorlásával – a televíziós adások minden más területe, amelyek hol formálisan, hol informálisan Aczél György felügyelete alá tartoztak, függetlenül attól, hogy Aczél éppen milyen pozíciót töltött be. A televízióban a politikan és a művészetén kívül az élet szinte minden területe reprezentálva volt: a gyermek- és ifjúsági műsorok, a sport, az ismeretterjesztés stb. S az idő előrehaladtával mind differenciáltabban kaptak önálló karaktert a szerkesztőségek.

A hatvanas évek magyar televíziózásának sajátos társadalomszervező ereje lett. Amíg a készülékek száma alacsony volt (vagyis az évtized első felében), addig – különösen a sportközvetítések és néhány nagyon népszerű műsor esetében – egy-egy lakóházban, lakóközösségben a televíziós készülékkel rendelkezőnek szinte kötelessége volt szomszédait tévézés céljából a lakásába beengedni. E sajátos közösségképző erő azonban más vonatkozásban is megnyilvánult. Az emberi érintkezésben egyre nagyobb szerepet kapott az előző esti tévéprogram „kitárgyalása”, értékelése. S minél jelentősebb volt az előző esti program, annál inkább vált az a közbeszéd tárgyává. A munkahelyeken a nap legtöbbször az előző esti adás kiváltotta reflexiók kicserélésével kezdődött. S furcsa módon ez a jelenség a társadalom minden rétegében megfigyelhető volt.

Ugyanakkor a televízió révén az értékek uniformizálódása is megkezdődött. Amikor emberek milliói ugyanannak a tévéműsornak a hatása alatt állnak, elkerülhetetlen, hogy a közve-

tített értékek jelentős hatást fejtsenek ki. Az Egyesült Államokban, ahol a tévékészülékek számának rohamos növekedése már a harmincas évek végén bekövetkezett, s bár a második világháború miatt megtorpant, 1960-ra mégis elérte azt a szintet, hogy komoly befolyással lehetett a nagypolitikára, jelesen az elnökválasztásra. Szakértők szerint Kennedy volt az első elnök, aki a televíziónak köszönhetően nyerte meg a választást.

Magyarországon a politikai műsorok esetében nagyon erős cenzúra érvényesült. A nemzeti, de még a belföldi eseményeket is csak a cenzúra szűrőjén keresztül engedték (korabeli szóhasználat) a *lakosság széles tömegei* elé. A nemzetközi eseményeket a gondosan kiválasztott vágóképek alá mondott kommentárokkal ismertették. A politikai műsorokra általában is jellemző volt, hogy csak annyiban különböztek a rádióműsoroktól, hogy a bemondót látni is lehetett. A belpolitikai műsorok zömét protokolláris események közvetítése tette ki, a legfontosabb, minden adásnapon jelentkező *Híradó* nem csak azért volt nézhetetlenül unalmas, mert szürkén és unalmasan közölt lényegtelen információt, a pártprotokoll előírásai alapján. A politikai adások és a tévéhíradó főszerkesztője a készülékek számának gyarapodásával arányosan egyre fontosabb politikai tényezővé vált. Ezt a posztot csak a pártközpont maradéktalan bizalmát élvező személy tölthette be. Ne feledjük, már a hatvanas évek közepére a televízió lett a legfontosabb információs forrás.

A televízió művészeti műsorai ugyanakkor a művészet demokratizálását eredményezték. A televíziókészülékek terjedésével egyenes arányban csökkent a mozilátogatók száma az évtized folyamán. A mozik száma 1960-ban még 4558 volt (ezek döntő többsége 16 mm-es filmek vetítésére volt csak alkalmas), 1970-re már csak 3879.²⁸ A mozilátogatások száma ennél jóval drasztikusabban csökkent: Budapesten 40 millióról 25 millióra, a többi városban 38-ról 24-re, a községekben pedig 62-ről 31 millióra.²⁹ Vagyis a televízió – leginkább falun, ahol a mozik állapota kriminális volt – a nézők felét elhódította a mozitól, s olyanokat is „kultúrafogyasztóvá” tett, akik addig nem jártak moziba, de a házhoz vitt kultúrának nem álltak ellen. A televíziókészülékek elterjedésével párhuzamosan a műsoridő is évről évre növekedett, tíz év alatt heti 22 órától (1960) 51 órára. Mindeközben nem változott az a semmilyen racionális érvel nem magyarázható gyakorlat, hogy hétfőn a televízió is *zárva volt* (nem volt adás), miként a múzeumok. Meg nem erősített vélemények szerint Kádár János azzal érvelt a hétfői adásszünet mellett, hogy legalább a hét egy napján beszélgessenek egymással a családtagok.

Miként a könyvkiadásban a politikai megfontolások alapján működő cenzúra lehetővé tette az értékes művek magas példányszámú megjelenését és elkelését (50-60 ezer példányban jelentek meg és keltek el a magyar és külföldi klasszikusok), a televíziózás révén értékes művek, tévéjátékok és filmek jutottak el emberek millióihoz. S mivel az egyetlen, állami televízióknak nem volt konkurense (még nem léteztek a műholdas adások), a művészeti adásokért felelős személyek biztosak lehettek abban, hogy a tévéjátékokat, a televízió zenés színházának adásait, a színházi közvetítéseket és a filmeket milliónyian nézik.

Sajátos helyzet alakult ki a nem politikai műsorok minőségét illetően. A világ fejlettebb és szabadabb országaiban, amelyekben a kereskedelmi televíziók a közszolgálatiak mellett jelentős szerepre tettek szert, megjelentek azok a műsorok, amelyek nálunk csak a rendszer-váltás után kerültek a képernyőre: a szappanoperák, az akciófilmek, az értéktelen vetélkedők, tehát azok a műsorok, amelyek a legigénytelenebb, vagyis a legnagyobb nézői réteget célozták meg és elégitették ki. Magyarországon ezeknek a programoknak nem volt esélyük képer-

28 Statisztikai évkönyv, 1970.

29 Uo.

nyőre kerülni. A legjobb értelemben vett népművelői szándékok vezérelték a televízió nem politikai műsorokért felelős vezető szerkesztőit. Értéket akartak közvetíteni, s meg akarták óvni az istenadta népet a vacaktól, a talmitól, az értéktelentől. S az istenadta nép mi mást tehetett: nézte azt, amit számára nézni rendelték, a magyar irodalom jeleseinak munkáiból készült tévéjátékokat, ritkábban politikai indíttatású műveket, amelyekben a munkásmozgalom hőseinek állított televíziós emléket a rendező. (Néha nem is tehetségtelenül!) S nézte azokat a filmeket, amelyeket az arra illetékes filmeszerzési osztály választott számára. A televízió óriási mennyiségű „filmet” készített. Amíg egy filmrendezőnek a filmgyárban gyakran egy évtizedig is várnia kellett, hogy munkához jusson, addig a televízióhoz kerülő rendezőket azonnal bevetették a mélyvízbe.

A viszonylag stabil műsorstruktúra szerint a tévéhíradó után minden este a *főműsor* következett, amely vagy tévéjáték (tévéfilm, tévére készült film), vagy film, ritkábban kabaré vagy valamilyen vetélkedő volt. A „jobb”, nagyobb érdeklődésre számot tartó műsorokat általában szombatra tartalékolták. Jelentős helyet kapott a televízióban a sport, s ebben az időben alapozta meg máig tartó népszerűségét Vitray Tamás. Ebben az évtizedben a színházi közvetítések még „egyenesen” történtek, a tévéjátékok közül is sok készült 16 mm-es – természetesen fekete-fehér – filmre, de az egyenes adásban közvetített tévéjáték sem volt ritkaság.

A sportközvetítések mellett a tévékabarék és a vetélkedők örvendtek a legnagyobb népszerűségnek. A hatvanas évtizedben született meg a *Ki mit tud?*, majd a *Ki miben tudós?*, később pedig a *Riporter kerestetik* (amelynek első győztese, Horvát János máig a médiában tevékenykedik, második győztese viszont teljesen elkallódott). Már későbbi, de a vártnál nagyobb népszerűségnek örvendő műsor lett a *Repülj, páva!* a népzenei körök országos vetélkedője, amelyben különböző kategóriákban osztottak díjakat (szólóénekes, szólótáncos, táncos, énekkar, zenekar).

A fiatal tehetségek föl kutatására létrejött műsor, a *Ki mit tud?* adásai az egész országot lázban tartották, s a győztesek életre szólóan megalapozták karrierjüket (a sor nagyon hosszú lenne, ezért csak néhány nevet ragadok ki azok közül, akik ebben a műsorban tűntek föl, s a mai napig a magyar vagy éppen a világ művészetének élvonalában vannak: Gálvölgyi János, Hacky Tamás, Kern András, Kincses Veronika, Koncz Zsuzsa, Kovács Kati, Schiff András, Szörényi Levente, Zalutay Sarolta). A *Ki mit tud?* fontos és jó kezdeményezés volt, s bár még ma is gyakran hallani azt a kritikát, hogy a szinte állandó tagokból álló zsűri ízlése meghatározta a végeredményt, negyven év történelmi távlatából elmondhatjuk, hogy ez a zsűri igyekezett a valódi értékeket érvényesülési lehetőséghez juttatni. Az *Élet és Irodalom* korabeli kritikusa az 1962-es *Ki mit tud?* kapcsán fanyalogva írja, hogy a képernyőre kerülő amatőröknél mennyi jobb színész van az országban, s azok szinte soha nem kapnak lehetőséget a televízióban való megjelenésre. Szegény nem tudhatta előre, hogy azok, akik kategóriagyőztesként a Helsinkiben megrendezett Világifjúsági Találkozóra mehettek jutalomként, máig a művészi közélet prominensei lesznek.

Tulajdonképpen a *Ki mit tud?* és a *Táncdalfesztivál* tette a magyar televíziózást igazi népi spektákulummá, hiszen a nézőket is bevonta a műsor folyamatába: a már képernyőre került előadók közül kategóriánként a nézők is továbbjuttathattak egy a zsűri által kiejtett versenyzőt. Vagyis ez a műsor a demokrácia sajátos pótlékaként is fölfogható volt. Megteremtette annak az érzését, hogy én, az egyszerű tévénéző, éljek bárhol is az országban, levelezőlapon leadott szavazatommal beleszólhatok valamibe, ami az egész országot izgalomban tartja. Talán a legemlékezetesebb össznépi szavazás úgy zajlott, hogy az elektromos fogyasztókat kellett ki-bekapcsolni, s akinél a legjobban kilengett a műszer az Elektromos Művek központjában, az nyert.

A *Ki mit tud?*-ok valódi értékeket hoztak felszínre, s a selejtezők, elődöntők során is az egész országot megmozgatták, vidéki pedagógusok hónapokon keresztül foglalkoztak tehetséges tanítványaik fölkelésével, s ha az továbbjutott a következő fordulóba, azt a település sikereként könyvelték el. A megyei, nagyvárosi selejtezőket, elődöntőket a helyi közösségek jelentős eseményként tartották számon. Ezek a műsorok egy nagyon beszabályozott társadalomban nyitottak meg egy vigaszágat, egy lehetőséget, amit az adott korszakban semmi más nem pótolhatott. A formális – vagy nem is létező – út bejárása helyett egy csapásra ki lehetett emelkedni a szürkeségből, egy csapásra ismertté lehetett válni, s ami ezzel együtt járt, a fellépési lehetőségek megnyílásával a szokásosnál nagyobb jövedelemhez jutni.

A hatvanas évek magyar televíziójának nagy „találmánya” a *Táncdalfesztivál* volt. Az előkép nyilvánvalóan az *Eurovíziós Táncdalfesztivál* volt (amelyet a Magyar Televízió is évente közvetített), már csak azért is, mert ott viszonylag szelíd, dallamos számok voltak hallhatók, szemben az egyébként divatos rock and roll-lal, s a műsor magas nézettsége és népszerűsége evidenssé tette, hogy meg kell teremteni hazai megfelelőjét. A *Táncdalfesztiválon* nem előadók versengtek, hanem énekszámok, de természetesen nagyon sok múlt azon, hogy egy-egy számot ki vitt színpadra, illetve képernyőre. A *Táncdalfesztiválok* döntőjének idején kiürültek az utcák, mindenki a tévékészülék előtt ült.

Ma már meglepő, hogy az esti főműsoridőben sugárzott filmek között milyen sok értékes mű volt. Természetesen nem kerülhettek televíziós adásba olyan filmek, amelyek a szocialista világrendet vagy a Szovjetuniót bármilyen módon is bírálták, de a világ filmterméséből még így is nagyon sok színvonalas, igazán értékes mű került a képernyőre, köztük nagyon sok nyugati is. Az MSZMP agit-prop. osztálya időnként tiltakozott egy-egy film ellen, de a filmbeszerzésre nem tette rá a kezét, azt meghagyta az intézmény művészetért felelős vezetőinek kompetenciájában.

A vetélkedők és a sportműsorok mellett a kabaré volt a legnézettebb. A szilveszteri kabaré pedig még az évközi kabarék közül is kiemelkedett, azt rendkívüli várakozás előzte meg, s a következő évben többször is, hol teljes egészében, hol részleteiben megismételték. Még a tévét sznobsgból vagy elvi alapon elutasítók is megnézték a szilveszteri bulin a kabarét, amelyben (hiszen tudjuk: politika nélkül nincs kabaré) kicsit többet engedett meg magának a televízió, illetve engedett meg a hatalom a televíziónak. Kellér Dezső, Salamon Béla, Komlós János, Kazal László, Tompa „Pufi” – hihetetlenül eltérő múltú és karakterű személyiségek határozták meg a kabaréműsorok intonációját, egyben azonban közösek voltak: rendkívüli tehetségükben. S minden kabaré elmaradhatatlan zsenije: Alfonzó!

A televíziókészülékek hihetetlen méretű elterjedése annak ellenére történt meg, hogy a készülékek ára a jövedelmekhez képest rendkívül magas volt, 3-5 havi átlagfizetésbe került egy – természetesen fekete-fehér – tévékészülék. De a lakás díszhelyére kerülő doboz megszerzése olyan fontos volt, hogy évente százazrek vállalták a rendkívüli áldozatot. Ma a nettó átlagfizetés 55-60 ezer forint, s ennyiért kapható egy gyenge minőségű színes készülék. Ugyanakkor ma a fizetések sokkal nagyobb szórást mutatnak, mint a hatvanas években, tehát sokkal többen vannak, akik egyhavi fizetésükből már jobb minőségű készüléket is tudnak vásárolni. A készülék magas árát és megbecsülését a hatvanas években a tulajdonosok azzal is kifejezésre juttatták, hogy csipketerítővel díszítették, nappeket raktak rá, s nem volt ritka, hogy napközben, amikor nem volt adás, külön e célra varrt huzattal letakarták. A televízió oltárrá magasztosult, s ebben az oltárban este megjelentek az első magyar médiasztárok. Korábban a filmekből és a színházi előadásokból lehetett megismerni (természetesen a sajtón kívül, amely azonban csak állóképpel szolgált) a sztárokat, a híres embereket – a színészeket, s a filmek előtti, erősen átpolitizált, a protokolláris és propagandaeseményekre koncentráló hír-

adóból a vezető politikusokat. A televízió megjelenésével azonban új arcok, új személyiségek költöztek az évtized végére másfél millió otthonba: Varga József, Takács Mária, Tamási Eszter. Ebben az évtizedben már azok is megismerhették a színészeket és politikusokat, közéleti embereket, akik nem jártak moziba, színházba. S ez több milliónyi ember számára teremtett új viszonyítási lehetőséget. A televízió a hatvanas években emancipálta a magyar társadalmat. A doboz kinyitotta a világot, s ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy mások sem különböznek olyan nagyon tőlünk, mint azt korábban hittük.

Föltehetjük a kérdést, hogy a kenyeret és cirkuszt elv alapján jött-e létre és működött-e a televízió Magyarországon, vagy e médium öntörvényei alapján. A kísérleti adások 1957-ben kezdődtek meg, az előkészítés már korábban megtörtént, de a forradalom miatt némi csúszást szenvedett a rendszeres adások megindulása. Megítélésem szerint a televíziós adások megkezdése elkerülhetetlen volt, az új médium kikövetelte a maga helyét a magyar társadalomban. A hatalom nem térhetett ki előle, és sokáig, talán egészen a rendszerváltásig tartott a dilemma, hogy a tévében közvetített művek (akár a hazai gyártásúak, akár a külföldiek) milyen ideológiai, politikai kárt tesznek a népben.

Amikor ugyanis egy külföldi filmet vetítettek (és sokat vetítettek), akkor függetlenül annak tartalmától, a filmben megjelent egy másik világ „infrastruktúrája”, mindennapi élete, s még a legosztályharcosabb filmekből is nyilvánvalóvá vált, hogy a francia, olasz, angol vagy amerikai emberek milyen körülmények között élnek, milyen a lakásuk, milyen az autójuk, milyen üzletekben vásárolnak, van-e telefonjuk stb. A televízió tehát mindenképpen új dimenziókat nyitott meg még azok számára is, akik nem erre figyelve nézték a nyugati filmeket.

A köznép számára a hetvenes évekre már megszokottá vált a televízió, s csak a szakma tudta igazán, hogy a hatvanas évtized az útkeresés évtizede volt, amelynek gyümölcse csak később ért be. Jól mutatja ezt, hogy a hatvanas évek első felében a kritika is rendkívül bizonytalan volt, s még a rendszeres rádiókritikát közlő kulturális hetilapban, az *Élet és Irodalom*ban is csak az évtized közepétől jelent meg minden héten tévékritika. 1962-ben a lap 52 számában mindössze hét (!) tévékritika jelent meg, azok is rendkívül bizonytalan hangvételűek voltak, s a műfaj sajátosságait nem vették figyelembe. Még az *Élet és Irodalom* első rendszeres tévékritika-írója, a nem elhanyagolható filmes múlttal rendelkező Hámos György is igyekezett a filmhez műfajilag legközelebb álló tévéjátékokra koncentrálni, s kritikáiban természetesen elkerülte a politikai adásokat, de magáról a műsorszerkezetről sem ejtett soha szót.

Szólni kell még a magyar televíziózás történetének arról a bájos epizódjáról, amely évekig tartott ugyan, de ettől epizódjellege megmaradt: ez pedig nem más, mint a második (kísérleti) csatorma beindítása, ami egyben a színes adások kezdetét is jelentette. Az első kísérleti színes adásra 1968 májusában került sor, de egy évvel később már heti egy órában, minden szerdán volt színes adás, nagyon kis teljesítménnyel és csak kevesek számára elérhetően. Pusztán technikátörténeti vonatkozása miatt nem lenne érdemes erről az eseményről szólni, azonban két a rendszerre jellemző „dolog” lengte körül a színes adásokat. Az egyik, hogy a magyarok szovjet mintára (a szovjetek pedig francia mintára) az Európában mindenütt használt PAL rendszer helyett a SECAM-ot választották, vagyis – mai szóhasználatával élve – nem volt EU-konform a rendszer. A másik, hogy a jószerével csak a fővárosban fogható színes adások vételére az állami és pártvezetők tévékészüléket kaptak ajándékba, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy teszteljék. A magyar nép azonban felfogós volt. Bár az üzletekben nem lehetett kapni a színes adás vételére alkalmas készüléket, először adapterek jelentek meg a fekete-fehér piacon, ezek a színes adás vételét fekete-fehér készüléken is lehetővé tették, majd hamarosan megindult a szovjet színes-tévék „feketeimportja”. A többnyire kisképernyős készülé-

kekkel való seftelés a Szovjetunióban tanuló diákok, a külkereskedők, de leginkább az ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet tisztek számára jelentett jó üzletet.

Amikor azt írtam e kis fejezet címe fölé, hogy a hatvanas évtized a televízió évtizede volt, arra próbáltam utalni, hogy kommunikációs, kulturális és életmódbeli paradigmaváltás következett be az új, elektronikus médium hatására. Itt és most nem vállalkozom a mélyebb elemzésre, csupán arra kívántam az olvasó figyelmét fölhívni, hogy a televíziós adások megjelenése, a tévékészülékek számának megszázsorozódása, a műsoridő jelentős növekedése megváltoztatott olyan életmódbeli szokásokat, magatartásokat, amelyek korábban érinthetetlenek, az idő végezetéig stabilnak tűntek. Nem szóltam róla, de egy későbbi alkalommal elkerülhetetlen a televízióban adásba kerülő művek hatáselemzése, az új médium esztétikai elemzése, valamint a művek esztétikai értékének és a befogadók ítéletének összevetése.

HORVÁTH SÁNDOR

URBANIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ A HATVANAS ÉVEKBEN

A hatvanas évekre jellemző legfontosabb társadalmi folyamatok közé sorolhatók az urbanizáció hatására bekövetkezett változások. Az egyre több új lakótelep megjelenése éppúgy idetartozik, mint a „fogyasztói szocializmus” mindennapi tapasztalatává és a női bér munka egyre tömegesebbé válása, vagy a városi bevándorlók társadalmi integrációjához kapcsolódó jelenségek. Ezek a társadalmi folyamatok számtalan formában jelentek meg a korszakról szóló – helyenként a mai elképzeléseket is uraló – hivatalos közbeszédben. A következőkben egyrészt néhány olyan társadalmi probléma ábrázolására teszek kísérletet, amelyek meghatározták a hatvanas években végbement életforma-változásról szóló diskurzusokat; másrészt néhány nemzetközi vizsgálat tapasztalataira építve olyan – a társadalom korabeli működésének megértéséhez hozzásegítő – modelleket igyekszem felvillantani, amelyek a hatvanas évekkel foglalkozó alapkutatások hipotéziséül is szolgálhatnak. Úgy vélem, hogy az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek társadalmi folyamataiban – különösen a mindennapok történetének nézőpontjából – erős a kontinuitás. Mivel a magyar társadalomtörténet-írás csak az utóbbi időben kezdett el alaposabban foglalkozni az 1945-öt követő időszak társadalomtörténetének kutatásával, az ötvenes években végbemenő társadalmi folyamatok éppen annyira érthetetlennek tűnnek, mint a hatvanas években lezajlottak.¹

URBANIZÁCIÓ ÉS ÚJ LAKÓTELEPEK

A lakások központi, állami elosztásának érthetőbbé tételére született legismertebb modell Szelényi Ivántól származik. Szelényi a lakótelepek társadalmi összetételének vizsgálatán keresztül bizonyítja, hogy szegregációs folyamatok olyan esetekben is kimutathatók, amikor a piaci mechanizmus egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben működik. Ennek egyik oka szerinte az, hogy „a különböző intézmények [...] különböző szerkezetű munkaerőt használnak fel, s így egy-egy ilyen »szimbiotikus komplexumhoz« csatlakozó lakónegyed potenciálisan is más társadalmi összetételű lesz.”²

1 A számos jelenkori történeti összefoglalás ellenére az 1945 utáni korszakkal foglalkozó társadalomtörténeti alapkutatások hiányára mutat rá a korszakról szóló első társadalomtörténeti szintézis szerzője is: „A történetírásban domináns volt és maradt a politikai-közjogi és a gazdaságpolitika változásaira koncentrált történeti szemlélet. A társadalmi változások történeti hátterének elemzésére és összefoglalására csak elvétve történtek kísérletek 1989 előtt és után egyaránt.” Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 23. o.

2 Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, 1990, Akadémiai, 99–102. o.

Fontos jellemzője az egész korszak városainak is, hogy a szegregáció nem nagyvárosi és nem piacgazdasági jelenség. A hatvanas–hetvenes évek kutatásai alapján elmondható, hogy a közepes méretű magyar városokban is eltérő volt az egyes övezetek társadalmi összetétele. Szelényi Iván Pécs és Szeged esetében mutatta ki a foglalkozási és iskolázottsági szegregációt.³ Hasonló eredményekre jutottak a kutatók Salgótarján, Veszprém, Miskolc, Debrecen, Kazincbarcika, Békés és Dunaújváros vizsgálatakor is.⁴ A szegregáció nem szűnt meg 1945 után, sőt az újonnan épített városokban ekkor jelentkezett. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a szocialista lakáselosztási rendszerben – ugyanúgy, mint korábban – a különböző társadalmi rétegek eltérő eséllyel juthattak lakáshoz.⁵

Szegregáció alatt általában a városi társadalom – valamilyen jellemzők, mutatók alapján képzett – csoportjainak a területi elkülönülését értik. Leegyszerűsítve: azt a jelenséget, amikor a csoportok közötti társadalmi távolság térbeli távolsággá is válik.⁶ A szegregáció nemcsak a statisztikai és demográfiai – leggyakrabban foglalkozási, etnikai, életkori és nemi – megoszlás különbségeiben érhető tetten, hanem azokban a kognitív térképekben is, amelyeket maguk a városlakók hoztak létre. A szegregáció és az annak magyarázatára alkotott modellek révén ábrázolható a város társadalmi csoportjainak fizikai térben történő elkülönülése és mozgása, a kognitív térképek vizsgálatával pedig a térbeli és társadalmi tájékozódás kerül a középpontba.

A kognitív térképek reprezentálják a „térbeli valóság” tudati képét, a városról a városlakók fejében kialakult véleményeket. A mentális térképek ezen kognitív térképek „megrajzolt” vagy „elmesélt” lenyomatai.⁷ Kevin Lynch szerint – aki a mentális térkép (*mental map*) fogalmát bevezette – a „városolvasatok”, a város mentális térképe nagymértékben attól függ, hogy a város melyik pontjáról, illetve melyik társadalmi csoport szemszögéből nézzük a várost. Ez annyit jelent, hogy a város bizonyos pontjai központi szerepet töltenek be néhány tár-

3 Uo. 114. o.

4 Béres Csaba: *A városfejlődés fordulópontján*. Debrecen, 1983, KLTE; Saád József: A lakosság területi szegregálódása a városnövekedés folyamatában. *Valóság*, 1977. 3. sz. 78–87. o.; Tóth Pál: *Társadalmi kapcsolatok szerveződése és típusai a lakótelepeken*. Miskolc, 1978, Nehézipari Műszaki Egyetem; Andor Mihály–Hidy Péter: *Kazincbarcika*. Kézirat. 1986, 107. o. Idézi Kovács Teréz: A települések társadalmának szegregációs kérdései. In *Állam – térszervezés – demokrácia. Bihari Ottó emlékülés*. Szerk. Cséfkó Ferenc. Pécs, 1987, MTA Regionális Kutatások Központja, 507–519. o.; Andor Mihály–Hidy Péter: *Város-szövevény. Kazincbarcika felfejtése*. Budapest, 1986, Művelődéskutató Intézet; Papp István: Békés város tagozódása és a népesség szegregálódása. *Békési Élet*, 1987. 2. sz. 191–206. o.; Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Budapest, 1988, Magvető.

5 A „szocialista városok” szegregációjáról lásd Grzegorz Weclawowicz: A városok térbeli-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 1992. 3–4. sz. 215–225. o.; továbbá Zygmunt Pióro, Jiří Musil, Miroslav Zivković tanulmányai in *A szocialista városok és a szociológia*. Szerk. Szelényi Iván. Budapest, 1971, Kossuth. (A továbbiakban *A szocialista városok és a szociológia*.)

6 O. D. Duncan–B. Duncan: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In *Városszociológia*. Szerk. Szelényi Iván. Budapest, 1973, Közgazdasági és Jogi (A továbbiakban *Városszociológia*.), 182–202. o. Számos klasszikus meghatározás a szegregációra uo. 147–250. o. A szegregáció és a lakásviszonyok összekapcsolódásáról lásd Szelényi: i. m. 86. o.

7 A mentális térképekről többek közt lásd Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990, Akadémiai; Kevin Lynch: *The Image of the City*. Cambridge (Massachusetts), 1960, Technology Press; *Image and Environment*. Szerk. Roger M. Downs, David Stea. Chicago, 1973, Aldine; Roger M. Downs–David Stea: *Maps in Mind: Reflections on Cognitive Mapping*. New York, 1977, Harper and Row.

sadalmi csoport mindennapjaiban, míg egy másik terület „fehér foltként” szerepel „város-olvasatukban”. Alapvetően meghatározza a mentális térképek létrejöttét, hogy az egyes társadalmi csoportok hogyan, milyen intézményeken keresztül kötődnek lakóhelyükhöz. Lynch modellje – habár vizsgálati módszereiben eltérő eszközöket alkalmazott – jól adaptálható a hatvanas évek magyarországi városainak vizsgálatára is.

A társadalmi csoportokhoz kötött városi identitás különböző városolvasatokat hoz létre. Ennek függvényében a hatvanas évek Budapestje egészen más keretek között jelenik meg az értelmiségiek visszaemlékezéseiben. Az egyik ábrázolás szerint: „általános szürkeség jellemezte a várost, lepusztultság, igénytelenség. A Nagykörúton ostoronyeles fénycsöveket szereltek fel, mintegy fénylagutat képeztek az út felett. Ez az újítás néhány év alatt divatjamúltná vált, és borzasztóan provinciálisnak tűnt. Az egész város Ausztriából csempészett műanyag orkáncabátokban járt. Naponta lelepleztek egy-egy ádáz orkáncsempész bandát, de a bővli mégiscsak terjedt, s a segédmunkástól az egyetemi tanárig mindenki orkánban feszített.”⁸ Más visszaemlékező ugyanezt a városra jellemző viseletet a lassan kialakuló „fogyasztói szocializmus” egyik jellemzőjeként ábrázolta: „A felejtést megkönnyítette a lassan növekvő életszínvonal. Megnyíltak az első önkiszolgáló éttermek, olykor már nyugati holmik is árultak; különösen nagy népszerűségnek örvendtek a főleg olasz gyártmányú »orkán« esőkabátok. Néhány mutatóban megmaradt belvárosi maszek férfiszabónál nyugati szabású nadrágokat lehetett csináltatni.”⁹

A lakóhelyi kötődés és a mentális térképek vizsgálata szorosan összefügg egymással. A kollektív identitás vizsgálatát évek óta elsősorban a nemzeti vagy etnikai identitás kérdésköréhez kapcsolják.¹⁰ Vajon a nemzeti, a regionális és a lokális identitás kialakulása értelmezhető-e ugyanolyan kollektív identitási formaként? – teszi fel a kérdést Reimar Brinkmann és Frank Seibel.¹¹ Válaszuk egyértelmű: szerintük ez utóbbi identitások kialakulását más-más tényezők befolyásolják. Döntőnek tartják a fizikai térhez kötődés mértékét: a térbeli (*räumlich*) identitás kialakulását. A szerzők szerint a térbeli identitás kialakulását elsősorban az befolyásolja, hogy mit és hogyan közölnek az adott helyi társadalom tagjai a térről, illetve milyen érzelmekkel kapcsolódnak az emberek a környezetükhöz. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor a térbeli identitás vizsgálatát leginkább a társadalmi nyilvánosságához kötődő megnyilatkozásokhoz kapcsolhatjuk, vagyis azokhoz a helyi fórumokhoz, amelyek a helyi társadalom önképét formálják (mint például a sajtó).

Egy városon belül számtalan helyhez lehet kötődni, ami erősen függ attól, hogy ki melyik társadalmi környezetben érzi magát otthon. A hatvanas években átalakuló városokban számos újfajta tér jött létre, amelyek meghatározták a térbeli identitás kialakulását. Ez ugyanúgy igaz

8 Kecskeméti Kálmán: 1960. In *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész.* [Szerk. Révész Sándor.] Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány (A továbbiakban *Beszélő évek 1957–1968.*), 164–169. o.

9 Ungváry Rudolf: 1959. Uo. 113–123. o.

10 Magyarországon éppúgy, mint nyugatabbra. Például lásd Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, 2001, Helikon; *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit.* Szerk. Bernhard Giesen. Frankfurt am Main, 1991, Suhrkamp; Marco Heinz: *Ethnicität und ethnische Identität. Eine Begriffsgeschichte.* Bonn, 1993, Holos; Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, 2001, Új Mandátum-MTA Kisebbségkutató Intézet; Csepeli György: *Csoporttudat, nemzettudat.* Budapest, 1987, Magvető.

11 Reimar Brinkmann–Frank Seibel: *Wer oder was macht Region? Überlegungen zur Möglichkeit regionaler Identität.* In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft.* Szerk. Heinz Schilling, Beatrice Ploch. Frankfurt am Main, 1995, Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie (A továbbiakban *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft.*), 21–38. o.

az új lakótelepek lakóira, mint a barátaikat a talponállókban megtaláló munkásokra vagy az identitásukat egyes presszókhoz is kötő értelmiségiekre: „Presszónak átkeresztelt kávéházak, kávéházként működő eszpresszók, belvárosi éttermek, félig zártkörű klubok, megannyi hely a találkozásra. Az Anna. A mondén hely. Wurlitzerrel és kurvákkal és az szt. tiszt, amatőr filmes főpincérrel, Barna Pistával, aki »ügyelt ránk«. Tudtuk, hogy ő a »mi emberünk«, de csak akkor hittük el, amikor W. Bélát börtönbe juttatta. A Muskátli. Művészekkel és minden újra fogékony fiatalokkal. Számunkra mindennek alfája és ómegája, ahol a fontos dolgok eldőlték, ahol a számunkra fontos emberekkel biztosan lehetett találkozni, anélkül, hogy randevút beszéltünk volna meg, ahol egy átlagos hétköznapi délelőttön ott volt Pilinszky (†) és Vujcsics (†), Kondor (†) és – haláláig – Sarkadi (†). A Nárcisz. A bölcsesek fő gyülekezőhelye, az egyik állomás az Apostolok, a Belvárosi és a Kárpátia felé. [...] A Bajtárs művek, ahová mi csak enni-inni jártunk. A Metropol (Bernáth Aurél által szignált, Csernus által kivitelezett freskó, elpusztították) és a New York. Távolabb a Luxor. És a késő esti, éjszakai végállomás, a Kondor-freskóval díszített (azóta levakarták!) Építész pince. Belépés csak klubtagoknak – meg mindenkinek.”¹²

A kognitív térkép hozzájárul a lokális identitás kialakításához. Ebben a folyamatban az emberek, ha nem is pontosan, de képzeletben meghatározzák, hogy hova tartoznak a városon belül (áttételesen a társadalmon belül), hol ismerősek, hol érzik magukat otthon, melyik közegben érzik azt, hogy hazatértek. Az „otthon” fogalma pontosan nem körülhatárolható, térhez kötődő viszonyt jelöl, amely lokalizálható. Az „otthon” leírható aktuális és konkrét térként, de nosztalgikus emlékek tárházaként is. Az idegennel és ismeretlennel szemben az „otthon” – akárcsak a „szülőföld” vagy a „haza” – fogalma¹³ az ismerőst és a biztonságot jelképezi, ezáltal a mindennapokban az egyes személyek számára önazonosulást is jelent. Pataki Ferenc szerint pszichológiai szükségesség, hogy „az egyénnek mindenkor meg kell tudni mondania, hol is van hát »otthon« a világban. Késznek és képesnek kell lennie arra, hogy kidolgozza azonosulásait azokkal a – véges egyéni létét a múlt s a jövő felé egyaránt kitágító – társas-társadalmi alakzatokkal, kategóriákkal, amelyek racionális és evilági módon emelik ki egyszerű-különös létének határai közül”¹⁴. Az, hogy az emberek valahol „otthon” érezzék magukat, minden időszakban, így a hatvanas években is magától értetődő társadalmi szükséglet volt. A folytonosan változó, új lakótelepekkel bővülő városokban élők, az oda nemrég bevándoroltak saját „otthonuk” képzeletbeli vagy valós megteremtése közben elhatárolták a városban a térbeli és társadalmi „ismerőst” az „idegentől”.

A lokális identitás kialakulását nagymértékben befolyásolja, hogy mit közöl a helyi sajtó az egyes városi terekről.¹⁵ A hatvanas évekbeli, különösen a helyi vonatkozású „színesítő” hírekkel és „olvasói levelekkel” megtöltött sajtónak – erősen kontrollált jellege ellenére – meghatározó szerepe volt abban, hogy az egyes települések lakói mit gondoltak lakóhelyükről, a

12 Kozák Gyula: 1963. In *Beszélő évek 1957–1968*. 308. o.

13 A mentális térképek és a „szülőföld, otthon, haza” (*Heimat*) fogalmának kapcsolódásáról lásd Rose Derkau: *Mental Maps oder Wie objektive Wirklichkeit und subjektive Darstellung zu einem Gefühl von Heimat werden*. In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft*. 207–224. o.

14 Pataki Ferenc: Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Erős Ferenc. Budapest, 1998, Új Mandátum, 365. o.

15 Frank Seibel–Zorana Starovic: Und zwischen den Orten ein Vakuum. Zur Konstruktion von Raum in der regionalen Tageszeitungen. In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft*. 313–354. o. Ugyanezt bizonyítja az összes médiumra vonatkoztatva Peter Gould–Rodney White: *Mental Maps*. Boston, 1986, Allen & Unwin.

szomszédos vagy távolabbi kerületekről és azok lakóiról, milyen elvárásokat támasztottak a szomszédjukkal vagy az idegenekkel szemben. Az így létrejövő kognitív térképek hozzájárultak ahhoz, hogy a városok lakói rendszerben lássák településüket, tudni véljék, hogy egy adott térben (az Anna presszóban, az 1961-ben lebontásra ítélt „Ilkovits-büfében”¹⁶, a Váci utcában vagy Kőbányán) mit várhatnak el egy szembejövő idegentől. Valószínűleg a pletykáknak és a személyek közötti kapcsolatoknak is ugyanilyen fontos szerepe volt a mentális térképek formálódásában, de ezekre csak elvétve, magánlevelekben, periratokban vagy visszaemlékezésekben találhatunk utalásokat. Éppen ezért a mentális térképek kialakulásának vizsgálatában elsődleges forrásnak számítanak a helyi lapok vagy az országos sajtó helyi vonatkozású cikkei. Figyelembe kell venni természetesen az egyes újságcikkek megszületését előidéző erős politikai és ideológiai nyomást, ugyanakkor az az elvárásrendszer, amely meghatározta, hogy mi jelenhetett meg a tér egy adott pontjáról egy helyi lapban, éppúgy vizsgálat tárgya lehet a tér ábrázolásának szempontjából, mint az újságcikkekből áttételesen kideríthető „városolvasatok”.

Kevin Lynch megállapította, hogy a kognitív térképeket többnyire saját lakóhelyünk vagy a belváros köré szervezzük.¹⁷ Ez a hatvanas évek Budapestjét ábrázoló visszaemlékezésekre ugyanúgy igaz, mint a korabeli játékfilmek Budapest-ábrázolására, amely a város „imázsát”, ezáltal a város lakóinak identitását befolyásolta. A hatvanas évek játékfilmjeiben Budapest gyakran látványos kirakatváros, az ötvenes évekre jellemző semleges, tagolatlan városképet sokszínű, bonyolultan tagolt városkép váltja fel.¹⁸ A tagoltabb ábrázolás – egyben a szegregáció elismerése – egyre gyakrabban jelenik meg a napi és heti sajtóban. A képes hetilapok – amelyek a fogyasztói szocializmus egyik sajátos változatát képviselték – egyre gyakrabban közöltek fényképes beszámolókat a város egyes kerületeiről, az ott élők eltérő „társadalmi habitusáról”.¹⁹ Ezek az ábrázolások arra is szolgáltak, hogy a város lakói folyamatosan újraértelmezzék a teret, amelyben élnek, és amelynek létezéséről egyébként csak közvetve értesülnek.

A város tagoltabb ábrázolása régi sztereotípiák felvillantásában is megjelenik. A Mária Valéria-telep lebontása és a József Attila-lakótelep építése idején született cikkek a lakóhely megváltozásával párhuzamosan nemcsak a lakók életformájának átalakulását, jobbra fordulását hangsúlyozzák, hanem a „rendes munkások” és a „lumpenprolik” szembeállításából keletkezett, régóta létező sztereotípiákat is.²⁰ Mindez abba a keretbe illeszkedik, hogy az új, modern, egyben szocialista környezet nemcsak emeli az életszínvonalat, hanem „neveli” is az embereket. Régóta él az a sztereotípia a közvéleményt formáló értelmiségiek körében, hogy a

16 Az Ilkovits-büfé vélt vagy valós látogatói köréről lásd Mink András: „Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovits-büfében”. In *Beszélő évek 1957–1968*. 239–240. o.

17 Lynch: i. m. 162. o.

18 Varga Balázs: Városterkép. Az ötvenes–hatvanas évek magyar filmjeinek Budapest-képe. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor, Mátyás Mónika, Tóth Árpád. Budapest, 2000, Osiris, 502–516. o. A tagoltabb városkép sajtóbeli megjelenésére példa az a cikk, amelyben kilenc ember meséli el, hogy „Budapestnek melyik részét szereti a legjobban és miért?”. *Nők Lapja*, 1970. február 14.

19 Például Angyalöld az emberek földje. *Nők Lapja*, 1962. január 6.; A kör bezárul. (Egy kőbányai iskola új „külfeléről”). *Nők Lapja*, 1962. január 6.; A mi Budapestünk. *Nők Lapja*, 1962. január 20.; A Rákóczi útra kiküldött tudósítónk jelentik. *Nők Lapja*, 1962. február 17.

20 Nagy Ibolya: A viskók végnapjai. *Nők Lapja*, 1959. július 15. Ugyanezek a sztereotípiák bukkannak fel a „Dzsumbuj” sajtóbeli ábrázolásában: Kertész Magda: A film tovább pereg. Történetek a Dzsumbujból. *Nők Lapja*, 1969. április 19.

lakások túlszűfolttsága, a nélkülözés és a túlzásba vitt „szociabilitás” melegágya a „devianciának”.²¹ A munkásság lakóhelyeinek képzeletbeli kettéválasztásában tetten érhető az a sztereotípa is, amely a munkásságot jó-rossz, munkásarisztokrata-lumpenproletár felosztásban látta. Ez érvényesült abban az elképzelésben, amely a kolóniák „rendezett”, „hagyományörző” életvitelét állította szembe a nyomortelepek lakóinak „erkölcstelen”, „zilált családi életével”. A hatvanas évekre ez a sztereotípa úgy módosult, hogy a hivatalos beszédmódban a kolóniák mellett a lakótelepek jelentették azt a közeget, ahol a munkások „nevelődnek”, és a különböző „társadalmi osztályok” egymásra találhatnak.

A szegénynegyedek lakóit a helyi, városi diskurzusban előszeretettel minősítik „deviánsnak” és „széztülesztőnek”.²² A nyomornegyedek problémái központi témaként jelentek meg a modern városok helyi sajtójában. A nyomornegyedekről szóló rémtörténetek egyik fontos funkciója az volt, hogy szembeállították a modern város normáit a nyomornegyedek normáival.²³ Ez erősítette azt a hitet is, hogy a város modern részeinek lakói az állami szociális gondoskodás teljes körű élvezői, a szegénynegyedek lakói pedig nem. A főváros tagoltabb ábrázolásának oka lehetett az is, hogy a hatvanas évek végén a Budapestre beköltözők között túlsúlyban voltak a községekből érkező munkások (még akkor is, ha az 1962-es szigorítás miatt kisebb hányaduk telepedett le állandó jelleggel, mint a vidéki városokban).²⁴

A lakótelepeket a korabeli hivatalos beszédmód igyekezett egyfajta „szociális lakásépítkezésként” ábrázolni, aminek következtében számos új lakótelepről terjedt el a köztudatban, hogy ott elsősorban a korábbi nyomornegyedek lakói élnek. Ezzel szemben Konrád György és Szelényi Iván hatvanas évek végi kutatásai bizonyították például azt, hogy „a lakótelepeken több mint háromszor annyi diplomás lakik, mint a megfelelő városok átlagos összetételű övezeteiben”. Egyik legmeglepőbb, a korabeli sztereotípiákkal és a hivatalos megállapításokkal szögesen ellentétes következtetésük az volt, hogy „a főváros úgynevezett »elit övezetei« között egy sincs, ahol a diplomások aránya olyan magas lenne, mint a Lágymányosi lakótelepen”.²⁵ Attól persze, hogy a Lágymányosi lakótelepen magasabb volt a diplomások aránya, mint például a Rózsadombon, a Lágymányosi lakótelepen élők társadalmi státusa nem lett magasabb. Ennek egyik oka az volt, hogy a társadalmi státus és az iskolai végzettség között a hatvanas években sem volt olyan szoros összefüggés, mint ahogy azt a társadalommal elhitetni kívánták. A történetírás, úgy tűnik, még korántsem integrálta azokat az eredményeket, amelyeket a korabeli empirikus szociológia elért. Emiatt az új lakótelepeket – még akkor is, ha természetesen voltak közöttük különbségek – részben a korabeli propaganda hatására még mindig szinte kizárólag falusi bevándorlók, segédmunkások vagy az egykor nyomornegyedekben élők lakóhelyeként ábrázolják. Ez az ábrázolásmód szorosan összefügg azzal, hogy a belső migráció és a városi bevándorlás történeti ábrázolására komoly hatása volt azoknak a korabeli politikai-ideológiai kereteknek, amelyek megszabták, hogy milyen kép élhet az emberek fejében a magyar társadalomról.

21 Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapestén (1870–1940)*. Budapest, 1998, Új Mandátum, 183. o.; uő: *Bérkaszárnya és nyomortelep*. Budapest, 1992, Magvető, 146–147. o.

22 Gerald D. Suttles: *The Social Order of the Slum. Ethnicity and Territory in the Inner City*. Chicago–London, 1968, University of Chicago Press, 5–6. o.

23 Alan Mayne: *The Imagined Slum. Newspaper Representation in Three Cities, 1870–1914*. Leicester–London–New York, 1993, Leicester University Press, 10. o.

24 Benda Gyula: Budapest társadalma. 1945–1970. In *Magyarország társadalomtörténete. Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1989)*. Szerk. Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Budapest, 1999, Új Mandátum, 8–31. o.

25 Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, 1969, Akadémiai, 29. o.

BEVÁNDORLÁS, TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS FOGYASZTÁSTÖRTÉNET

A városi népesség nagyarányú növekedése miatt a hatvanas évek egyik kulcskérdésének számított a városi bevándorlók és a várossá nyilvánított települések lakóinak társadalmi integrációja. Az ebből fakadó problémák többnyire a „városi” és „falusi”, illetve a „fővárosi” és „vidéki” életforma szembeállításában jelentek meg. Az emberek hajlamosak „falusinak” vagy „városinak” minősíteni egy-egy bevándorlót egy-két kérdésesnek tekinthető indikátor alapján. Leggyakrabban az előző lakóhely vagy születési hely alapján tartanak valakit „városinak” vagy „falusinak”. Másik kedvelt mutató a szülők foglalkozása vagy a vizsgált személy előző foglalkozása, munkahelye, ami alapján a kódolók a munkás-paraszt-értelmiség triptichonjában gondolkodva eldöntik az illető „származását”. Időnként fel-felbukkan olyan kódolási rendszer, amelyben már megpróbálkoznak olyan mutatók alkalmazásával is, mint a lakás minősége (például a komfortfokozat, a tető fajtája), a háztartásméret, a használati tárgyak vagy az ünnepek változása, és ezek alapján döntenek el, hogy az „adatközlő” életformája milyen ütemben „urbanizálódott” vagy – értelmezési kerettől függően – „modernizálódott”. A kvantitatív történeti vizsgálatok többnyire a levéltárakban tömegesen fellelhető, rendszerint közigazgatási célokból készült kérdőívekre vagy a hivatalos statisztikai adatokra hagyatkoznak. A kérdőívek vagy statisztikák szerkezetét átvéve a kérdéses korszak politikai-közigazgatási hatalmának beszédmódját és kategóriarendszerét is átveszik. Így nem csoda, hogy a háborút követő nagyarányú városi bevándorlás – amely meghatározó eleme volt az 1945 utáni társadalom mindennapjainak – mind ez idáig nem került a tudományos történeti vizsgálódások középpontjába, annak ellenére, hogy számos szépirodalmi, de elsősorban szociográfiai munka foglalkozott a témával.²⁶ A korabeli hivatalos iratokban gyakran szereplő – és időnként a korszakkal foglalkozó történeteszek futólagos érdeklődését is felkeltő – „ingázás” vagy „kétlakiság” éppúgy a migrációkutatások területéhez tartozik, és számos modellt dolgoztak már ki e jelenség érthetőbbé tételére.

Louis Wirth, Robert Redfield és Oscar Lewis neve jelzi azokat a fordulópontokat, amelyekről kezdve a városokról szóló irodalomban központi téma lett az a kérdés, hogy a modern városokba bevándorlók életformája „gyökértelen” vagy „transzformált”.²⁷ Wirth sokat kritizált elképzelése szerint a családi kapcsolatok fontosságát a városban felváltja a személytelen kapcsolatok dominanciája.²⁸ Azóta számos olyan munka született, amely éppen ezt cáfolta, kimutatva, hogy a szomszédságokban, a munkahelyeken, a vallásos közösségekben és más városi közegekben az emberek egymás közti kapcsolatait a személyesség (*intimacy*) és a kölcsönös függőség (*interdependence*) jellemzi, ami Wirth szerint a falvak jellemvonása.²⁹ Más kritikák szerint Wirth elsősorban az iparosodás, nem pedig a városiasodás hatásait írta le, mivel a preindusztriális városokra a nagy ipari városok anonimitása és „zűrzavara” nem volt jellemző.³⁰ Mindezen kritikák ellenére Wirth cikke évtizedek óta hivatkozási alapja azoknak a meg-

26 Még akkor sem, ha a településszerkezet változásairól számos munka született, lásd például Beluszky Pál és Belényi Gyula munkáit.

27 A kérdéskör magyarországi, történeti-antropológiai adaptációjára példa Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.

28 Louis Wirth: Az urbanizmus mint életmód. In *Városszociológia*. 41–63. o.

29 Herbert J. Gans: *The Urban Villagers. Group and Life of Italian-Americans*. New York, 1962, Free Press; Herbert J. Gans: *The Levittowners*. New York, 1967, Pantheon; William Foote Whyte: *Uccasarki társadalom: egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, 1999, Új Mandátum; Ulf Hannerz: *Soulside*. New York, 1969, Columbia University Press.

30 Gideon Sjöberg: A preindusztriális város. In *Városszociológia*. 108–121. o.

közelítéseknek, amelyek a városon belüli társadalmi határvonalakat, a városokban élő „idegenek” helyzetét vagy a bevándorlókkal kapcsolatos sztereotípiákat helyezik vizsgálódásaik középpontjába.

A migrációkutatások fellendülése olyan méreteket öltött az utóbbi évtizedekben, hogy egyesek a migrációkutatást már-már önálló paradigmaként kezdték értelmezni. Ezekben a kutatásokban kiemelt figyelmet kapott a falvak lakóinak ipari városba költözése és a városi életforma adaptációja a „népi-urbánus” (*folk-urban*), illetve a „falusi-városi” (*rural-urban*) ellentétpárra épülő értelmezésben. A leggyakrabban alkalmazott modell szerint a „paraszatok” az iparvárosba bevándorolva segédmunkát végeznek, és többnyire az azonos falvakból érkezett társaikkal (rokonokkal, barátokkal) élnek. A hetvenes évektől a bevándorlók egyéni motivációi, valamint az általuk alkalmazott stratégiák kerültek a migrációkutatás fókuszába. Két alapvető bevándorló stratégiait különítenek el. Az egyik az egyéni (*individualistic*) stratégia, amelyben a bevándorló sorsa elsősorban a saját maga által megteremtett erőforrásokon és önálló kezdeményezésein múlik; a másikban a bevándorló tevékenységét elsősorban az a csoport orientálja (*group-oriented*), amely segít neki eligazodni, munkát és szállást találni a városban (barátok, rokonok, ismerősök). A városi bevándorlást nagymértékben befolyásolja a rokonság megtelepedése. A bevándorlók az első időszakban – de lakáshiány vagy pénzhiány esetén később is – rokonaiknál keresnek szállást. Többségük egy időben alkalmazza az egyéni és a csoportorientált stratégiákat. Azonban George Gmelch szerint az egyéni stratégiák dominanciája elsősorban a középosztálybeli, magasabb iskolai végzettségű bevándorlókra jellemző, akik hamarabb átlátják egy város működését. A csoportorientált bevándorló stratégiaikat szerinte elsősorban a falusi, alacsonyabb iskolázottságú bevándorlók alkalmazzák.³¹

A fenti modellek érthetőbbé tehetik a bevándorlók orientációját, ugyanakkor lehetséges, hogy maguk a modellek is erőteljesen építenek azokra az elbeszélésekre (konstrukciókra), amelyeken keresztül a társadalom különböző csoportjaihoz tartozók a saját bevándorlásukat ábrázolják. Erre a konstrukcióra az az elvárásrendszer is hathat, hogy a városokba bevándorló alacsonyabb iskolai végzettségűek elsősorban rokonaikra támaszkodnak, míg a magasabb iskolai végzettségűek szaktudásuk révén integrálódnak a helyi társadalomba. Ennek az elvárásrendszernek a hatása érzékelhető a városi bevándorlást többnyire csak érintő visszaemlékezésekben is. A falvakból érkezett alacsonyabb iskolai végzettségű visszaemlékezők elsősorban a rokoni segítséget és rokoni indíttatást említik bevándorlásra ösztönző tényezőként, míg a magasabb iskolai végzettségű vagy magasabb státusú foglalkozást űzők többnyire az egyéni szakmai vagy anyagi érvényesülés lehetőségét hangsúlyozzák.

A hatvanas évek sajtójában rendre felbukkan az a közkeletű és régi sztereotípia, hogy a falusiak számára számos konfliktussal és nehézséggel jár az alkalmazkodás a városi élethez. Robert V. Kemper kutatásai alapján úgy véli, hogy ez a feltételezés abból a hitből táplálkozik, amely szerint a város bomlasztó hatással van a tradicionális értékrendre és a személyes kapcsolatokra. Éppen ezért azok a kutatások, amelyek a konfliktusokra koncentrálnak, elszalasztják azt a lehetőséget, hogy a falvak és a városok éles fogalmi elválasztása helyett a falvak és városok közti kölcsönhatásokat, az életformák egymásra hatását és a növekvő információcserét vizsgálják. Az utóbbi időben már inkább az életformák egymásra hatásának vizsgálata jellemzi a bevándorlók városi integrációjával foglalkozó nemzetközi irodalmat.³²

31 George Gmelch: Migration and the Adaptation of Migrants to City Life. Introduction. In *Urban Life*. Szerk. uő, Walter P. Zenner. Prospect Heights (Illinois), 1996, Waveland Press. (A továbbiakban *Urban Life*.)

32 Robert V. Kemper: Migration and Adaptation. In *Urban Life*. 196–209. o.

Ebbe a körbe tartozik Andrej Simić kutatása is, aki a második világháborút követő évtizedek belgrádi bevándorlásával foglalkozó kutatásainak eredményét egyetlen család történetébe sűrítve ábrázolja. Szerinte a nagyszámú falusi bevándorló miatt nem tűntek el azok a „népszokások”, amelyek a szerbiai falvakat jellemezték, hanem átalakult formában központi helyet töltenek be a városi kultúrában. Véleménye szerint nem a falusi-városi dichotómia okolható a városban fellelhető kulturális különbségekért, hanem sokkal inkább az oktatási és a foglalkozásbeli szintkülönbségek. A legnagyobb arányú bevándorlás Belgrádba a háborút követő három évtizedben történt, ugyanakkor, amikor hatalmas méretű iparosodás is végbement, emiatt a bevándorlók jelentős része nem feltétlenül a legalacsonyabb státusú foglalkozásokban tudott csak elhelyezkedni. A migráció jelentős társadalmi mobilitással is együtt járt, ezért Simić a városi társadalomban lezajlott folyamatot inkább tartja gazdasági és demográfiai változásnak, mint a hivatalos propaganda által is sugallt kulturális átalakulásnak.³³ Ennek a hipotézisnek az alkalmazása érthetőbbé tehetné azokat a folyamatokat is, amelyek a Magyarországon végbement városi bevándorlással együtt járó társadalmi integrációt vagy mobilitást kísérték.

A bevándorlók integrálódásában kulcsfontosságúak voltak a rokonsági, baráti és munkahelyi kapcsolatok. A „szocialista városokról” szóló, hatvanas–hetvenes években keletkezett szociológiai irodalomban is fontos szerepet kapott a bevándorlók társadalmi kapcsolatainak vizsgálata. Zdravko Mlinár a bevándorlók baráti kapcsolatainak változását vizsgálta a hatvanas évek végén a jugoszláviai (ma szlovéniai) Novo Velenjében. Arra az eredményre jutott, hogy a bevándorlók baráti kapcsolatainak kialakítása szoros összefüggést mutat a társadalmi státussal.³⁴ Szerinte az alacsonyabb társadalmi státusú foglalkozásúak, illetve a társadalmi-politikai szervezetekben kevésbé „aktív” bevándorlók inkább lakóhelyük területi közelsége alapján kötöttek barátságokat, az „aktívak” és a vezető beosztásúak viszont inkább a munkatársaik közül választották barátaikat.³⁵ Ugyanebből a vizsgálatból derült ki, hogy a munkaviszonyban nem álló nők barátainak többsége szomszéd volt. A háztartásbeliek baráti kapcsolatainak fontos forrása volt a közös földrajzi eredet is, ami a munkaviszonyban állóknál kevésbé, a magasabb iskolai végzettségűeknél pedig szinte egyáltalán nem játszott fontos szerepet. Ha egy magasabb iskolai végzettségű nő munkaviszonyban állt, akkor zömmel a munkahelyéről választott barátokat. A bevándorlást megelőzően a legtöbb városi kapcsolattal, ezáltal a legtöbb városról szóló információval az alkalmazottak, a legkevesebbel a háztartásbeliek bírtak. A barátok száma egyenes arányban állt a városban eltöltött idővel. Emellett az adatok nem mutattak egyértelmű összefüggést a megkérdezettek lakóházának típusa és a baráti kapcsolatok kiterjedtsége között. Lényeges eltérés a barátok számában a „munkások” és „alkalmazottak” között nem volt, ugyanakkor jóval több barátjuk volt az aktív dolgozóknak, mint a háztartásbelieknek és a nyugdíjasoknak. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg Young és Willmott egy kelet-londoni bolygóvárosban az ötvenes években. Szerintük is a bevándorló nők vannak kitéve leginkább a társadalmi elszigetelődés veszélyének, mivel ha nincs munkahelyük, férjükön és gyermekeiken kívül alig tudnak beszélni valakivel.³⁶

33 Andrej Simić: Bogdan's Story. The Adaptation of a Rural Family to Yugoslavian Urban Life. In *Urban Life*. 210–227. o.

34 Zdravko Mlinár: A bevándorlók baráti kapcsolatai Velenjében. In *A szocialista városok és a szociológia*. 220–245. o.

35 Ehhez hasonló eredményre jutottak Liverpoolban és Sheffieldben is a szomszédsági kapcsolatok vizsgálata során az ötvenes években. Lásd L. Kuper: *Neighbourhood and Community*. Liverpool, 1954, University Press of Liverpool, 48. o. Idézi Mlinár: i. m. 230. o.

36 Michael Young–Peter Willmott: *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 131. o.

A szociális kapcsolatok vizsgálata mellett az életformák közötti konfliktusok kutatása határozta meg a hatvanas–hetvenes évek városszociológiai irodalmát. Az egy időre Sztálinról elnevezett Brassó egyik új lakótelepének („Vörös Lobogó”) 1968–1969-es vizsgálatában Tiberiu Bogdan elsősorban arra kereste a választ, hogy miként illeszkednek be a falusi környezetből származók az „újvárosi” környezetbe, milyen konfliktusok keletkeznek az eltérő életformát képviselő társadalmi csoportok között.³⁷ Bogdan a jelenséget – Mlinárhoz hasonlóan – az állam központi intézkedéseitől alapjában független, spontán folyamatként ábrázolta. Az interjúkon alapuló felmérés alapján Bogdan úgy vélte, hogy a sok esetben „modernizálódásként” leírt folyamat tárgyi kellékeinek – mint például az új fogyasztási cikkeknek (porszívó, hűtő) – beszerzésében nem a használat igénye motiválta a falusi eredetű bevándorlókat, hanem az, hogy „a többi lakóval egyformák legyenek”. Egészen más volt a helyzet a televízió és a rádió megvételekor: itt nem a lakótelepre költözésnek volt meghatározó jelentősége – akárcsak a könyvek vásárlásában vagy a folyóiratok előfizetésében –, hanem a foglalkozási státusnak. A lakások díszítése jelentősen eltért attól, amit a kutatók „városiasnak” tartottak, ugyanis a lakások majdnem felében a falakat (tömbönként eltérő arányban) szinte kizárólag családi fényképekkel díszítették. Úgy vélték, hogy ez „a lakók viszonylag alacsony ízlésszintjét, valamint erős családi kapcsolatait jelzi.”³⁸

Az utóbbi években egyre gyakrabban jelennek meg a német társadalomtörténeti szakirodalomban a háborút követő évtizedek fogyasztástörténetével (*Konsumgeschichte*) foglalkozó tanulmányok.³⁹ A fogyasztástörténet nemcsak a városi bevándorlók társadalmi integrációját megjelenítő fogyasztói szokások értelmezéséhez, hanem a kelet–nyugati kölcsönhatások jobb megértéséhez is hozzájárulhat. A korszak kutatói történeti forrásként kezdték kezelni azokat a mindennapi tárgyakat is, amelyek az NDK lakóinak fogyasztási igényeit voltak hivatottak kielégíteni (kozmetikai kellékek, játékok, műanyag háztartási eszközök). A fogyasztástörténeti tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy a speciálisan az NDK-ra jellemző fogyasztói kultúra tárgyai milyen jelentéssel bírtak a maguk korában a háztartások, illetve a piacra dobásukat kezdeményező tervgazdasági intézmények számára. A magyarországi „friziderszocializmus” idáig igen kevés történeti írást inspirált⁴⁰, holott a fogyasztástörténeti modellek nemcsak a nemzetközi összehasonlításra adnak lehetőséget, hanem az urbanizáció, a tervgazdaság és a „fogyasztói társadalom” sajátos formájának kölcsönhatásait is érthetőbbé tehetik.

A hatvanas években vált mindennapos használati cikké – társadalmi csoportonként eltérő módon – a mosógép, a hűtőgép, a porszívó, a telefon és többféle műanyag termék. A fogyasztás módjai is modernizálódtak: az önkiszolgáló üzletek megjelenésével a vásárlók „nagykorúbbá” váltak, ők döntöttek, már ha éppen volt választási lehetőségük. Mindenesetre a hatvanas

37 Tiberiu Bogdan: Társadalmi integráció Brassó egy új lakótelepén. In *A szocialista városok és a szociológia*. 246–291. o.

38 Uo. 267. o.

39 Például *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren*. Szerk. Ina Merkel. Köln, 1996, Böhlau; Ina Merkel: *Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Weimar, 1999, Böhlau; Arne Andersen: *Der Traum vom guten Leben: Alltags- und Konsumgeschichte vom Wirtschaftswunder bis heute*. Frankfurt am Main, 1997, Campus; *Partykultur? Fragen an die Fünfziger*. Szerk. Stefan Beck és mások. Tübingen, 1991, Ludwig-Uhland-Institut für Empirische Kulturwissenschaft; *Aufbauzeit, Perlonkleid & Tanzvergnügen. Alltag in Braunschweig in den 50er Jahren*. Szerk. Frank Ehrhardt. Braunschweig, 1998, Arbeitskreis Andere Geschichte; Michael Wildt: *Am Beginn der „Konsumgesellschaft“: Mangelserfahrung, Lebenshaltung, Wohlstandshoffnung in Westdeutschland in den fünfziger Jahren*. Hamburg, 1994, Ergebnisse-Verl.

40 Például Tyekvicska Árpád: *Friziderszocializmus*. In *Beszélő évek 1957–1968*. 260–263. o.

években a bevásárlás „élménye” megváltozott, és a kirakatok a városok alapvető elemeivé váltak. A bevándorlók számára a városi integráció egyik formája az volt, hogy minél nagyobb számban szerezték be a divatos fogyasztási termékeket.

A fogyasztói és a szocialista társadalomról szóló hivatalos elképzelések keveredését plasztikusan szemlélteti a *Szabó család* című rádiós szappanopera megjelenése. Az 1959-ben indult *Szabó család* főszereplői városi emberek, a jövő szocialista társadalmában egyre dominánsabb szerepet betöltő „értelmiség” és „munkásosztály” tagjai. Igaz, megjelenik futólag a „falu” is, de sokkal hangsúlyosabbak a budapesti, sőt az új életformát jelképező békásmegyeri jelenetek. A család mikrotársadalmi közegként azokat a hivatalos elképzeléseket reprezentálta – a társadalmi mobilitási jelenségektől kezdve a fogyasztási szokások változásáig –, amelyek a makrotársadalmi folyamatokról éltek a politikusok – és sok esetben az őket körülvevő szakértelmiségiek – fejében. Ennek ellenére a szappanopera hétköznapi cselekményével, helyszínével és tereivel (munkahely, lakás, presszó) igen nagy népszerűsége tett szert. A korabeli magyar társadalomról közvetített hivatalos elképzelések a közvéleményben is éltek, talán ezért is érezték az emberek a család tagjainak problémáit a sajátjaikhoz közel állónak.⁴¹

A „városias” életforma szembeállítását a „falusival” régóta uralta a hivatalos – ennek hatására a mai tudományos – diskurzust, amikor a városi bevándorlók társadalmi problémái kerültek szóba.⁴² A városi életforma propagálása a hatvanas években sem tűnt el, sőt a „fogyasztói szocializmus” népszerűsítésének formájában tovább erősödött. A *Nők Lapjában* 1962-ben – a harminc-negyven emeletes „szalagházak” terveihez kapcsolódva – „fiktív levelet” közöltek arról, hogyan fog élni a hetvenes években a pesti ember. A jövőre vonatkozó fogyasztói eszményképeket a lap szerzői gondosan a nők „második műszakjáról” szóló diskurzushoz csomagolták, ami hivatalosan arra szolgált, hogy a nők tehermentesítését dicsőítse.⁴³ (Ezzel szemben gyakran előfordult, hogy nők reprodukciós munkája kapcsán a női fogyasztókra építő termékek „praktikus” voltát reklámozták.) A levélben megjelenik a politikai folklórban a mai napig felbukkanó, a szocialista agit-prop.-ban a hatvanas években egyre fontosabb helyet betöltő – korábban éppen „kispolgárinak” tartott – életeszmény: a szép, új világban egy háromszobás lakásban élő háromgyermekes család, négykerekű autóján száguld a kollektivizált jövő felé. „Három szobánk és egy apró konyhánk van (a fürdőszobán és az előszobán kívül), de nem is kell nagyobb. A reggelit és vacsorát telefonon rendelem a központi konyháról; öt-tíz perccel később az ételliften feljön a párolgó, finom menü. [...] Ha néha mégis főzésre szánom rá magam, akkor sincs gondom a bevásárlással: megrendelem, ami kell, és a csőposta perceken belül mindent a lakásba repít. A takarítással sem bajlódom többé. Egyelőre abban állapodtam meg a gondnoksággal, hogy hetenként kétszer alaposan takarítanak [...] a piszkos edényt egyszerűen leeresztem az ételliften, és kisvártatva tisztán kapom vissza. Hetenként egyszer mosatok: hétfőn összeszedem a család szennyeését, beleszemelek a névvel ellátott műanyag tokba, és a csőpostán a mosodába küldöm. [...] Múlt vasárnapi lakásavatónk remekül sikerült. [...] A kétféle süteményt, feketét és bort a

41 A sorozat történetének és társadalomképének alapos vizsgálata még várta magára. Az 1988–1991 közötti időszak vizsgálatára példa Fonyó Attila: A rendszerváltás a Szabó családban. In *Első Század. A tudományos ösztöndíj pályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. 1998. I. köt.* Szerk. Váradi Péter. Budapest, 1999, ELTE HÖK, 45–111. o.

42 Bővebben lásd Horváth Sándor: A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. *Mozgó Világ*, 2000. 6. sz. 30–40. o.

43 A „második műszak” fogalmának sajtóbeli megjelenésére emlékszik vissza a *Nők Lapja* korabeli főszerkesztője, Németi Irén: *Egy milliomos emlékiratai. A Nők Lapja főszerkesztője voltam.* Budapest, 1996, Gasteria, 163. o.

központi vendéglő dolgozója szolgálta fel. Herendivel terítették. [...] A család egész alaphangulata megváltozott. [...] A két nagyot már itthon merem hagyni, Miklós pedig az oviban marad éjszakára. Reggel szólunk az óvó néninek, hogy ma este nem visszük haza, beadunk vele egy pizsámát – és nyugodtan mehetünk színházba.”⁴⁴

A CSALÁD HANYATLÁSÁNAK MÍTOSZA: ABORTUSZ ÉS NŐI MUNKA

Sokan az iparosodás és az urbanizáció egyenes következményének tartják a család funkcióinak gyengülését, ami együtt jár azzal, hogy a városi élet hatására a nukleáris család és a nagycsalád közötti kapcsolatok gyengülnek. Ezt azzal magyarázzák, hogy a munkahely és a háztartás különvlik, a városi (gyakran állami) intézmények (iskola, óvoda, szociális otthon, kórház) számos funkciót vesznek át a családtól, és a családtagok egymásra utaltsága a nők önálló jövedelme miatt csökken.

Louis Wirth modellalkotó tanulmánya óta⁴⁵ – őt kritizálva – számos írásban taglalták, hogy a városban a családi kapcsolatok gyakran igen erősek maradnak, és a nagycsaládi kapcsolatrendszer – módosult formában – tovább él. Egyrészt azt bizonyították, hogy az urbanizáció és az iparosodás nem feltétlenül csökkentette a családi és rokonsági kapcsolatok fontosságát, másrészt azt, hogy a családi formákat és rokonsági kapcsolatokat a városiasodásnál erőteljesebben befolyásolja a családok gazdasági funkciója és társadalmi státusa. Ugyanígy számtalan írásban cáfolták, hogy az a rózsaszín kép, amelyet az úgynevezett „hagyományos társadalmak” szoros nagycsaládi kapcsolatairól korábban festettek, inkább tartozik a mítosz, mint az empirikus történeti ábrázolás kategóriájába. A család hanyatlásának mítosza igen erősen tartja magát a kutatások eredményeit nem ismerő közvéleményben, talán ennek is köszönhető, hogy a több évtizedes cáfolatok ellenére időről időre felbukkan a tudományos közéletben is.

A szexuális élet szabadabbá válását előszeretettel vezetik vissza a család funkcióinak meggyengülésére. Ezt gyakran a hatvanas évek „szexuális forradalmával” vélik alátámasztani, amelynek hatására sokak szerint – főként a városokban – szabadosabbá vált a szexuális élet. A szexualitás a nemek közötti uralmi viszony egyik legfontosabb mozgatórugója. A társadalmi nemek konstrukciójában meghatározó a szexualitásról szóló közbeszéd, amely különbséget tesz legitim és nem legitim szexualitás között. A legitim szexualitás konstrukciója függvénye volt annak, hogy mit minősítettek deviánsnak vagy elítélendőnek. A legitim szexualitást a szocialista erkölcs is szigorúan a házassághoz kötötte, és nem legitim fajtáit (házasság előtti, illetve házasságon kívüli szexuális élet) is leggyakrabban a házasság intézményéhez viszonyítva határozta meg. A szexuális normákat társadalmi kényszerek és feltételek szabályozták, amelyek meghatározásában fontos szerepe volt a városi és állami intézmények beszédmódjának.

A hatvanas évek társadalmáról szóló korabeli diskurzus fontos – a családi élet felbomlásához is kapcsolódó – eleme volt az abortuszkérdés és a fogamzásgátló tabletták bevezetése. Az abortuszt rendszerint a hagyományos családi értékeket fenyegető és a nők társadalmi szerepének alapvető átalakulását jelző jelenséggént ábrázolják. Ennek elsődleges oka az anyaság misztifikációja. Ebben a felfogásban az anyaság természetes, elsődleges és magától értetődően elősegítendő része a nők életének és mindennapjainak.⁴⁶ A fogamzásgátló szerek

44 A második műszak eltörlése. Levél a jövő évtizedből. *Nők Lapja*, 1962. február 17.

45 Wirth: i. m.

46 Az anyaság és az anya-gyermek kapcsolat misztifikációjának történetéről lásd Elisabeth Badinter: *A szerető anya*.

Az anyai érzés története a 17–20. században. Budapest, 1999, Csokonai.

hatvanas évek végi bevezetését is az abortuszok magas számára adott válaszként értelmezik.⁴⁷

Az a nő, aki nem akart anya lenni, a normáktól eltérőnek, majdhogynem „deviánsnak” számított. Az anyaság a korabeli felfogás szerint kiteljesíti, örömtelivé és a nők számára értelmessé teszi az életet. A gyermekszülések számának növelésében érdekelt (pronatalista) politika számára a család, azon belül a nők legfontosabb szerepe a szülés, ezért az abortusz, a gyermektelenség vagy a születéskorlátozás a családokat romboló erőként jelent meg. Ebben az értelmezési keretben egy nő attól a pillanattól kezdve, hogy gyermeket várt, nem rendelkezhetett a saját teste felett, mivel az „magasztosabb”, társadalmi célokat szolgált – legyen az a családi egység, az ország lakosság száma vagy a nemzet nagysága.

Az abortusz társadalmi vagy állami ellenőrzése arra az elvre épült, amely megfosztotta a nőket attól a jogtól, hogy ellenőrizzék és befolyásolják a saját testükben végbemenő folyamatokat, egyben meghatározta a nők helyét is a társadalomban. Nem véletlenül vált a női emancipációs mozgalmak egyik kulcskérdésévé az abortusz, mivel alkalmazásának megszorításaiban elsődlegesen a nők szabad szerepválasztásának (anyaság vagy gyermek nélküli élet) korlátozását vélték felfedezni.⁴⁸ A szocialista korszakban a családi élet hanyatlásának mítoszában központi elem volt az abortuszok magas számának hangsúlyozása, amit a hivatalos szervek elsősorban a „szétzilált” családi élettel és a – szerintük – „könnyelmű” párkapcsolatokkal magyaráztak.

Az ötvenes évek első felében született „Ratkó-gyerekek” mítosza abból az elképzelésből származik, hogy az állam szankcionáló vagy adminisztratív lépésekkel képes nagymértékben befolyásolni a gyermekszületeket. Ezzel szemben számos demográfiai kutatásból kiderül, hogy a „Ratkó-törvénynek” alig volt hatása a gyermekszületek számának alakulására.⁴⁹ Az állam azonban befolyásolni tudja az abortuszról szóló közbeszédet még akkor is, ha alkalmazkodik azokhoz a sztereotípiákhoz, amelyek a nők és férfiak hierarchikus viszonyában az abortusz szerepét meghatározzák.

Az ötvenes évek végétől bekövetkező életszínvonal-emelkedés nem a gyermekvállalási kedv növekedését, hanem a családok egyre urbanizáltabb életvitelét hozta (egyszerűsített és imbecillis megjelenési formája ennek a „kicsi vagy kocsi” vita). A nők körében ezért sokkal elfogadottabbá vált az egy, illetve két gyermek vállalása. A női szerepkör szubjektív megítélésének változása miatt a születéskorlátozás intenzitása nagyrészt a meglévő gyermekek számától függött. Magyarországon – különösen a vidéki városokban – a születésszabályozásban nem a fogamzásgátlás, hanem az abortusz szerzett elsőbbséget. Ezen csak fokozatosan változtatott az, hogy a fogamzásgátló tabletták a hatvanas évek végétől hozzáférhetővé váltak.

Egy a hatvanas évek elejéről származó, 26 ezer nőre kiterjedő kérdőíves vizsgálat eredményeiből kiderül, hogy a család jövedelmének csak korlátozott szerepe volt abban, hogy a nők hány gyermeket vállaltak. A vizsgálat egyik fő megállapítása az volt, hogy a kereső nők

47 Czeizel Endre: Infecundin '68. In *Beszélő évek 1957–1968*. 593–594. o.

48 Az anyaság misztifikációjának megtörése központi eleme volt a nőmozgalmak második hullámának a hatvanas évektől, ami hozzájárult az abortusz körüli viták átstrukturálódásához. Lásd Betty Friedan: *The feminine mystique*. New York, 1963, Norton; Kristine M. Baber–Katherine R. Allen: *Women and families: feminist reconstructions*. New York–London, 1992, The Guilford Press, 102–125., 145–146. o.

49 Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. *Statistikai Szemle*, 1985. 4–5. sz. 370–388. o.; Miltényi Károly: Népesedéspolitikánk néhány kérdése. *Demográfia*, 1958. 1. sz. 7–26. o.; Barsy Gyula–Miltényi Károly: A művi vetélések kérdése az 1957. évi adatok tükrében. *Demográfia*, 1958. 2–3. sz. 226–248. o. Erről a kérdéstről részletesebben lásd Horváth Sándor: Gyermekvállalás, abortusz, születésszabályozás Szólinvárosban. *Fons*, 2001. 3. sz. 361–395. o.

általában kisebb családra törekedtek, mint az eltartottak. A jövedelem a felmérés adatai alapján nem befolyásolta az első gyermek megszületését, ezzel szemben a második gyermek vállalása és a jövedelem nagysága között fordított összefüggés volt: minél alacsonyabb volt egy család jövedelme, annál valószínűbb volt, hogy második gyermeket is vállal. Az „átlagos életszínvonal” javulásától tehát önmagában nem nőtt a gyermekvállalási kedv. Ugyanígy nem mutatkozott lényeges eltérés a szülő nők lakáshelyzet alapján történő csoportosításában: a főbérletben élő nők gyermekvállalási kedve csak a második gyermeknél és csak árnyalatnyival volt magasabb a társbérletben vagy albérletben élő nőknél.⁵⁰

A családok életéről szóló hivatalos közbeszédnek mindvégig meghatározó eleme volt a nők munkavállalása, ami alatt a „második műszak” fogalmának megjelenéséig szinte csak a nők bérért vagy fizetésért végzett munkáját értették. A második világháború után Magyarországon megváltoztak a női bér munka mintái és lehetőségei. A hivatalos beszédmódban élesen különvált egymástól a női bér munka és a szintén elsődlegesen a női munka körébe sorolható tevékenységek, amelyek a nők reprodukciós munkájába tartoztak (mint például a háztartás, a gyermekgondozás, a bevásárlás).⁵¹ A korszakról szóló történeti ábrázolásokban is érzékelhető ez az értelmezés. A reprodukciós munka mellett végzett női bér munkát többnyire a nők „munkába állásaként” ábrázolják, ami arra utal, hogy a szerzők a női munka alatt kizárólag a női bér munkát értik. Ehhez kapcsolódik, hogy a „hagyományos család” fogalmának átvértékelődését előszeretettel magyarázzák azzal, hogy a második világháború után egyre tömegesebbé vált a női bér munka.⁵² Nem mindig veszik figyelembe, hogy a nők azelőtt is dolgoztak, hogy bér munkát vállaltak volna, sőt a bér munka mellett is a reprodukciós munkák elvégzése kötötte le idejük jelentős részét. Ehhez kapcsolódik, hogy a „családi élet hanyatlását” rendszerint a női bér munkára vezetik vissza. Ez abba az értelmezési keretbe illeszkedik, amely az urbanizáció és iparosodás hatásaként megjelenő női bér munkában látja az egyik okát a „hagyományos közösségi értékek” megszűnésének. A totalitarizmusmodell széles körű elfogadottsága miatt a női bér munka tömegessé válását azzal is magyarázhatónak vélik, hogy az állami nyomás hatására „a háztartásbeliek tömeges munkavállalását elsősorban a kényszer motiválta”⁵³.

A nők nem az állami kényszer hatására vállaltak bér munkát. Sőt éppen ellenkezőleg, érdekeik és az állam érdekei gyakran összeütközésbe kerültek: a nők több munkahelyet akartak, az állami vállalatoknak viszont – a beruházások ciklikusságától függően – időnként kevesebb női bér munkára volt szükségük. Az állam, hogy érdekeit érvényesítse, gyakran hivatkozott arra, hogy a nők elsődleges feladata, hogy gyermeket szüljenek, és „jó feleségek” legyenek. Amikor a beruházási keret csökkent, a nők voltak az elsők, akiket „anyai kötelességeikre” hivatkozva az utcára tettek. A női bér munkát már a XIX. század óta kényszerként ábrázolták, ami a háztartási munkát romantizáló ideológiára vezethető vissza (*domestic ideology*, *Domestic Code*). Eszerint más természetük van a férfiaknak és a nőknek, ezért tevékenységi körük is el-

50 Miltényi Károly: A születéskorlátozás szociális és lélektani háttere. 26 000 nő kikérdezése alapján. *Demográfia*, 1962. 1. sz. 33–72. o.

51 Radikálisabb definíciók szerint a női reprodukciós munkák közé sorolható a gyermekszülés és a rokonsági kapcsolatok ápolása, de az, hogy ezeket munkaként határozzák meg, fel sem merült ebben a korban. A reprodukciós munka fogalmáról lásd Barbara Zibell: *Frauen in Wohnumfeld und Nachbarschaft*. Berlin, 1983, Institut für Stadt- und Regionalplanung, 171–174. o. /Arbeitshefte des Instituts für Stadt- und Regionalplanung der Technischen Universität Berlin, 6./

52 Valuch: i. m. 266. o.

53 *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Belényi Cyula, Sz. Varga Lajos. Budapest, 2000, Napvilág, 41. o.

válik egymástól. Így a férfiak természetes közege a nyilvános szféra, ahol bér munkát végeznek, míg a nők helye a magánszféra, a háztartási, illetve reprodukciós munka területe.⁵⁴

A hivatalos közbeszéd a nők munkahelyi alárendeltségét és érdekérvényesítési lehetőségeik minimális voltát a nők „munkába állásának” problémájaként ábrázolta. Az állam időről időre az anyai szerep misztifikálásával érvelt, ha feleslegessé vált a női munkaerő. Ez az érvelési rendszer jelent meg a nőnapok hivatalos ünneplésében is, ahol a feminista, a női bér munka egyenjogúságáért folytatott küzdelmet szimbolizáló jelszavakat felváltották az „anyaságot” és „nőiességet” méltató szövegek és a virágosztás. 1960-ban Sztálinvárosban például a nőnap ünnepségek tetőpontját az orvosfeleségek összejövetele jelentette, amelyről még a *Nők Lapja* is beszámolt.⁵⁵ Az orvosfeleségek férjük foglalkozása alapján jelentették meg státusukat azon a napon, amely hivatalosan a nők egyenjogúságának ünnepe volt.

Az alárendelt munkahelyi szerep ellenére a nők számára a bér munka nemcsak kényszerít vagy alávetettséget, hanem az anyagi függetlenség lehetőségét és a társadalmi elszigeteltségből való kitörést is jelentette. A bér munka női értelmezései⁵⁶ azonban csak akkor jelentek meg a nők munkavállalásáról szóló hivatalos beszédmódban, ha a beruházási keret növekedése miatt nagyszámú női munkaerőre volt szükség. A női bér munka ezen kettős értelmezése érvényesült a női szerepekről szóló diskurzusban is.

Az öltözködésnek és a követendő divatnak egyre nagyobb teret szenteltek a sajtóban, a cikkek pedig – a női test megjelenésének szabályozásán túl – a női szerepekkel kapcsolatos értéktételeket is közvetítették.⁵⁷ A test kulturális reprezentációi nemcsak értelmet, de érték-

54 Lásd Barbara Ehrenreich–Dierdre English: *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. New York, 1979, Doubleday, Anchor; Barbara Epstein: *The Politics of Domesticity*. Middletown (Connecticut), 1980, Wesleyan University Press; C. E. Bose: Dual spheres. In *Analyzing gender*. Szerk. B. B. Hess, Myra Marx Ferree. Newbury Park (California), 1987, Sage, 267–285. o. A nemek szegregációjának hatásáról a bér munka értelmezésére lásd Nagy Beáta: A nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakkal, feminizmusról*. Szerk. Hadas Miklós. Budapest, 1994, Replika Köt, 155–175. o.; Gyáni Gábor: *Család, háztartás, városi cselédség*. Budapest, 1983, Magvető; uő: Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 3. sz. 366–378. o.

55 *Nők Lapja*, 1960. március 3.

56 A női bér munka női szempontú értelmezésére korai példa: a nők „nem a szabadságot és a semmittevést hasonlítják össze a munkába járással, hanem azt, hogy az ember egész életében csak a piszok elleni küzdelemre, mosogatásra, a háztartás rendben tartásával járó egyhangú feladatokra legyen kénytelen, teljes elszigeteltségben, vagy pedig kimenjen, embereket lásson, munkájáért fizessék, és feladatait változtathassa.” Evelyn Sullerot: *A női munka története és szociológiája*. Budapest, 1971, 382–383. o. Több kutatás is igazolta, hogy a nők még a monoton, fizikailag megerőltető munkákat is előnyben részesítették a társadalmi izolációval és a gyermekek gondozásával járó folytonos felelősségvállalással szemben, ami persze korántsem jelenti azt, hogy minden nő szerette a munkáját. Lásd Myra Marx Ferree: Sacrifice, Satisfaction, and Social Change: Employment and the Family. In *My troubles are going to have trouble with me. Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*. Szerk. Karen Brodtkin Sacks, Dorothy Remy. New Brunswick (New Jersey), 1989, Rutgers, 61–79. o.; Myra Marx Ferree: Working Class Jobs: Paid Work and Housework as Sources of Satisfaction. *Social Problems*, 1976. 4. sz. (23. sz.) 431–441. o.; Hannah Gavron: *The Captive Wife: Conflicts of Housebound Mothers*. London, 1966, Routledge & Kegan Paul; Ann Oakley: *The Sociology of Housework*. New York, 1974, Random House.

57 Az ezzel kapcsolatos konfliktusokról és a *Nők Lapja* divatrovatának hatvanas évekbeli történetéről szóló érdekes konstrukciót lásd Németi: i. m. 150–153. o.

ítéleteket is társítanak a test különböző megjelenési formáihoz.⁵⁸ A hatvanas évek divatörülete és az, hogy a sajtóban egyre nagyobb terjedelemben jelenhettek meg a divatról szóló cikkek, értelmezhető ebből a szemszögből is. A gyorsított, nagyszámú képzetlen munkaerő igénylő iparosítás korszakának lezárultával egyre kevesebb szükség volt a képzetlen nők munkaerőjére. Az állam számára a hatvanas években a nők reprodukciós funkciója egyre fontosabbá vált. Ezzel párhuzamosan – a nyugati fogyasztói társadalom növekvő hatásának következtében – a ruha ismét elsődlegesen fogyasztási cikké vált. Igaz, az ötvenes évek jampec divatjának⁵⁹ széles körű elterjedtsége és státusszimbólum-jellege mutatja, hogy az öltözködés nem államosítható.

A tervgazdálkodás kiépülése és a beruházási hányad csökkenése miatt az ötvenes évek végére kevésbé volt szükség a tömeges női bér munkára, ezért a hivatalos beszédmódban a bér munkát újra az „anyai” és „nőies” szerepek alá rendelték. Ez persze nem jelenti azt, hogy ciklikusan ne lett volna szüksége az iparnak női munkaerőre, de a női bér munka alárendeltsége lehetőséget teremtett arra, hogy könnyen mobilizálható és viszonylag könnyen „racionalizálható”, olcsó, javarészt képzetlen munkaerő álljon a tervgazdasági ciklusokhoz alkalmazkodó ipar rendelkezésére. Az állam érdeke tehát az volt, hogy a nők ciklikusan bér munkát végezzenek, ugyanakkor legyenek könnyen mobilizálhatók, és ne legyen semmiféle érdekérvényesítési lehetőségük. A nők munkahelyi érdekérvényesítési lehetőségeinek letörésére a közbeszédben előszeretettel használták az anyaság és a nőies szerepek misztifikációját. A női munkaerő feletti hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze az volt, hogy a nők „otthoni” vagy „anyai” szerepét munkahelyi szerepük fölé rendelték.⁶⁰

58 Kende Anna: Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önelfogadásban. In *Test – beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc. Budapest, 2002, Új Mandátum, 61–83. o.

59 A „jampecség” a másság kifejezésének olyan korabeli eszköze volt, amelynek révén a városiakok tömegéből egyes fiatalok ki tudták magukat emelni, másrészt különbözőségükben is be tudtak illeszkedni a város forgatagába. A városi szemléletű attitűddel szemben a jampecok kifejezetten az aktív, magát megmutatni akaró magatartás képviselői voltak. Éppen „aktivitásuk” miatt képviselték mind a városok, mind a falvak lakóinak értelmezésében a városi életformát. A jampec közbeszédben betöltött szerepét a hatvanas években a „galerikről” és a „buligánokról” szóló viták váltották fel, amelyek hasonló funkciókat töltöttek be. A jampecokról részletesebben lásd Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecok. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall*, 2000. 1. sz. 119–136. o. A „galerikről” szóló, hatalom által generált viták vezettek el olyan könyvek megjelenéséhez, mint például Huszár Tibor: *Fiatalkori bűnözők*. Budapest, 1964, Tankönyvkiadó; Molnár József: *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalok csoportok, a fiatalok csoportos bűnözés*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi.

60 Ezt a módszert 1985-ben is alkalmazták: a dunai városi ruhagyárban az ott dolgozó nők tilhazokozása ellenére arra hivatkozva hajtották végre a határás műszak bevezetését (ami kevesebb bérrrel járt), hogy a gyártósoron dolgozó nők így el tudják látni gyermeknevelési, háztartási feladataikat. Lásd Kormos Valéria: Dunai városban történt valami. *Nők Lapja*, 1985. október 12. A termelés-csökkenés hagyományos módja volt a három műszakos termelés két vagy egy műszakos termeléssé alakítása, ami az éjszakai pótlékok elvesztése miatt szintén bérkieséssel járt. A nőket foglalkoztató gyárakban bevett gyakorlat volt a nők egészségére vagy anyai szerepére hivatkozva csökkenteni a műszakok számát.

VALUCH TIBOR

A LÓDENTŐL A MINISZOKNYÁIG AZ ÖLTÖZKÖDÉS ÉS A DIVAT MAGYARORSZÁGON AZ ÖTVENES ÉS A HATVANAS ÉVEKBEN¹

ELŐJÁRÓBAN

A divat, az öltözködés átalakulása általában a mentalitás, az értékek és a gondolkodás változását is kifejezi. „Az öltözködés jelrendszere minden ismert társadalomban kitüntetett – bár sohasem egyedüli – terület volt a társadalmi különbségek és összetartozások kulturális jelek segítségével történő kinyilvánítására. Ennek kézenfekvő, praktikus oka van: a viselet az a kulturális jel, ami minden emberhez, minden környezetben, az ő külön megnyilatkozása nélkül is hozzárendelhető. Ezért a viseletek alakulásában fokozottan és meghatározó módon érvényesültek a megkülönböztető jelek elrendeződésénél ható szociológiai és kulturális törvényszerűségek.”² A XX. században – és különösen annak második felében – az öltözködést meghatározó módon befolyásolták a gyorsan bővülő tömegigények és a civilizációs változások által megteremtett lehetőségek, illetve ezek kihasználása. A ruhakészítés gyakorlatilag majdnem teljes mértékben kikerült a házi munka, a házilagos előállítás köréből, és iparszerű tevékenységgé vált. A mindennapi öltözködés számos vonatkozásban leegyszerűsödött – már a század első feléhez viszonyítva is –, s fokozatosan a célszerűség, a hasznosság és a tartósság vált a legfontosabb szemponttá mind a ruha készítői, mind viselői számára. A divatban mindez úgy nyilvánult meg, hogy előtérbe kerültek a természetes formák a praktikum és az elegancia összhangjának megteremtése jegyében. Eközben az emberi test „nyilvánossága”, a viselkedési normákkal, illetve a nemi szerepekkel, a nemiséggel kapcsolatos közvélekedés is folyamatosan változott.

A második világháborút követő két-két és fél évtizedben jelentős változások történtek a magyarországi városi³ és falusi öltözködésben. Az öltözködési szokások többször változtak meg alapvetően: a negyvenes évek végén még lényegében a korábbi normák érvényesültek, a társadalmi tagolódást a viselt ruha többé-kevésbé maradéktalanul kifejezte, a városokban és a falvakban élők öltözködésében jelentős eltérések mutatkoztak, a makro- és mikrotár-

1 Részlet egy az NKFP és az OTKA T037399. sz. pályázatának támogatásával készülő, a hétköznapi élet változásait feldolgozó monográfiából.

2 Klaniczay Gábor: Miért aktuális a divat? In *Divatszociológia. I–II. köt.* Szerk. Klaniczay Gábor, S. Nagy Katalin. Budapest, 1982, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, I. köt. 7–29. o. /Membrán Könyvek 8./

3 A kérdéshez lásd Valuch Tibor: „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* Szerk. Ablonczy Balázs és mások. Budapest, 2002, Books in Print, 430–440. o.

sadalmi hagyományokhoz való ragaszkodás továbbra is meglehetősen erősnek bizonyult. Az ötvenes évek első fele – főként a városokban – egy meglehetősen sajátos „uniformizációs kísérlet,” valamint a világtól való – részleges – elzárkózás jegyében telt, az ötvenes–hatvanas évek fordulóján az öltözködés és a divat újra sokszínűvé, a divatkövető magatartásforma pedig ismét általánossá és természetessé vált. A hatvanas évek vége – 1968 – pedig korszakzáró és korszaknyitó szakasz, hiszen a különböző ifjúsági szubkultúrák (beat, rock) kialakulása és térhódítása egyértelműen és igen határozottan jelezte a generációs átrendeződést, az életfelfogásbeli különbségeket, s mindez az öltözködésben is egyre erőteljesebben kifejezésre jutott. A falvakban a társadalmi, gazdasági és életforma-változásoknak köszönhetően negyed század alatt tömegessé és gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált a kivetkőzés, illetve az átöltözés⁴, és ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebb lett a városi minták követése. A tömegkommunikáció (televíziózás) villámgyors terjedése pedig általában felgyorsította az élet ritmusát, a különböző normák és szokások – ezen belül a városi, falusi öltözködés és a divat – változását is. Ezeknek a fontosabb sajátosságait és jellegzetességeit próbáljuk nyomon követni⁵ a korabeli sajtó, a ruházati ellátással kapcsolatos levéltári dokumentumok, a fogyasztási adatokat összesítő statisztikai adatgyűjtemények, a fogyasztói szokásokat elemző egykorú belső elemzések, piackutatással foglalkozó kiadványok, valamint a nagy példányszámban kiadott, rendszerint divat- és öltözködési tanácsokat is bőségesen tartalmazó háztartási tanácsadó könyvek áttekintése révén. A jelenleg elérhető források lényegében csak a településforma szerinti különbségtételt teszik lehetővé, az öltözködés társadalmi rétegenkénti vagy foglalkozási csoportok szerinti részletes vizsgálatát általában nem.⁶

4 Bár a kivetkőzés szó használata meglehetősen elterjedt, az újabb társadalom-néprajzi munkák egy része szerencsésebbnek tartja, ha ezt a folyamatot átöltözésnek nevezik. Flórián Márta határozottan emellett érvel. Ez lényegét tekintve a folyamatos öltözetváltásnak, a divathoz történő igazodásnak az a szakasza, amikor a falvakban élők megválnak az adott közösségre, társadalmi csoportra jellemző öltözködési módtól, ruhadaraboktól, és viseletükben mindinkább a városi mintákat követik. Magát a folyamatot, az öltözködési szokások átalakulását, a ruházatkodás modernebbé válását a néprajzosok többsége a XX. századi gazdasági és társadalmi átrendeződések többé-kevésbé elkerülhetetlen következményének tartja. Részletesen lásd Flórián Márta: *Magyar parasztviseletek*. Budapest, 2001, Planétás, 11–15., 314–319. o.

5 A rendelkezésünkre álló keretek között bizonyos önkorlátozással kellett élnünk. Elsősorban terjedelmi okok miatt a jelen tanulmányban nem vizsgáljuk a „nem látható ruhadarabokat”, nem térünk ki külön a gyermekek öltöztetésére és ruházatára, a hajviseletre, valamint a témához szorosan kapcsolódó testi higiénéjával kapcsolatos kérdésekre sem.

6 Az egyes társadalmi rétegek öltözködésbeli különbségeit azért is nehéz megragadni, mert az egykorú belkereskedelmi és statisztikai felmérések, adatgyűjtemények csak a leegyszerűsített marxi társadalomszemlélet (legjobb esetben is csak a munkás és/vagy alkalmazotti, illetve a paraszti csoportok) kategóriáit alkalmazták. Jövedelmi kategóriák szerint pedig csak a ruházati fogyasztásra fordított kiadások szerint lehet csoportokat elkülöníteni. A paraszti-falusi társadalom esetében valamivel jobb a helyzet, hiszen a viselettel foglalkozó társadalom-néprajzi elemzések egy része igyekezett figyelembe venni a parasztság belső tagolódását. Az öltözködésben bekövetkezett változások után azonban már ezen a társadalmi csoporton belül is nehezebbé vált az egyes rétegek elkülönítése.

A HÁBORÚ UTÁNI IDŐK⁷

A második világháború befejeződését követő években az öltözködés, a női és férfi divat alakulása bizonytalanná és mellékessé vált, a létfenntartással kapcsolatos napi gondok között ezek a kérdések a háttérbe szorultak. A könnyű- és textilipari infrastruktúra, termelőkapacitás helyreállítását nem sorolták a legfontosabb feladatok közé, első lépcsőben csak a mindennapi élet újjászervezéséhez elengedhetetlenül szükséges termékeket gyártó üzemek újraindítására került sor. Az öltözködéssel és a divattal kapcsolatos problémák ezen túlmenően gazdasági, gazdaságpolitikai okokból is leértékelődtek. (Meg kell jegyezni, hogy néhány évvel később, az ötvenes évek elején lényegében hasonló helyzet alakult ki. Akkor a háborús készülődésnek alárendelt gazdaság- és iparpolitika miatt szorult a háttérbe a ruházati ipar, valamint a ruházati cikkek fogyasztásával kapcsolatos igények kielégítése.) A hadi események jelentős veszteségeket okoztak a személyes felszerelési tárgyak, így a ruházati cikkek körében is. Ezek pótlása hosszabb időt vett igénybe. Az 1945–1946-os hiperinflációs időszakban a háborús pusztulástól megmenekített cikkek a természetes csere értékes darabjává váltak. A ruházati termékekből mutatózó áruhiány a negyvenes évek második felében fokozatosan mérséklődött. Az üzemek újjáépítésével párhuzamosan a divatcégek ismét megkezdtek, illetve folytatták működésüket, a textil- és ruházati ipar termelési és értékesítési rendszere fokozatosan teljessé vált.

A falvakban a háború után átmenetileg az öltözködésben is erősödött az önellátás szerepe, így a házilag előállított lenvászon ismét a ruházat fontos alapanyaga lett. A második világháború időszakában az akkori középgenerációk tagjai között a kivetkőzés még nem volt túlságosan gyakori. Kétségtelenül igaz, hogy a negyvenes évek végén a magyar falvak lakói – elsősorban a nők – lényegében a táji adottságoktól függetlenül többnyire ragaszkodtak hagyományos öltözködhöz, ruhadarabjaikhoz, az ehhez kapcsolódó szokásokhoz és értékekhez. Az észak-magyarországi Varsányban például „1948 előtt a falu teljes női lakossága népviseletben járt – a falubeli iparoscsaládok és a kívülről bevándorolt cselédek öltözete természetesen eltért ettől”⁸. A fiatalabb generáció férfi tagjai között azonban – különösen az iparosodottabb területeken vagy a nagyobb városok vonzáskörzetében levő falvakban – a viselet elhagyása gyakoribb volt. A falusiak öltözködésében a ruha kifejezte viselőjének lokális kötődését, a valószínűségi vagy vágyott vagyoni helyzetet, jellemezte korcsoportját, gyakran a felekezeti kapcsolódást is. Az ötvenes évek végéig sok helyen még jelentős szerepe volt a „lokális közösségjelző funkciónak”⁹. A hétköznapi, a munkaalkalmak és az ünnepek öltözködési rendje erősen eltért egymástól. A viseletek gyakran értékőrző funkciót is betöltöttek. A nők ruházata sokkal összetettebb volt a férfiakénál: inget, réklit, mellényt, blúzt, pendelyt, alsószoknyát, felsőszoknyát, kötényt, fejkendőt hordtak. A másik általánosan elterjedt viseleti forma csak a tágabb regionális kötődést jelezte, az öltözetnek nem volt értékhordozó jellege. Ezekben a közösségekben gyengébb volt a tradicionális kötődés, erősebb az újításra való hajlam, a viselet

7 A korábbi időszakok magyarországi öltözködés- és divattörténetéhez lásd F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, letűnt divatok 1867–1945*. Budapest, 1989, Gondolat. A falusi ruházatkódás és viselet legteljesebb néprajzi-történeti összefoglalása a *Magyar Néprajz. IV. [köt.] Életmód*. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1997, Akadémiai, 585–768. o. Újabbán lásd Flórian: i. m.

8 Gergely Katalin: Változások Varsány népviseletében. In *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu néprajzához*. Szerk. Bodrogi Tibor. Budapest, 1978, Akadémiai, 201–276. o.

9 Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István–Für Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 1996, Mezőgazda, 705–720. o.

kevesbé rétegzett, csak a hétköznapi és az ünnepi öltözködést különítették el. A falusi férfiak viselete jóval egyszerűbb volt: a XX. század közepére általánosan elterjedt a vászongatyát felváltó csizmanadrág; jellemző ruhadarab volt a házilag készített ing, a mellény, a felöltő és hidegebb időben a kiskabát, lábbeliként pedig többnyire csizmát viseltek, s az öltözet elhagyhatatlan része volt a kalap is. A negyvenes évek második felében a városi munkahelyeken dolgozó férfiak már egyre gyakrabban hordtak szövethől készült nadrágot, s csizma helyett is inkább cipőt vagy bakancsot húztak. A falvak társadalmában a viselt ruha társadalmi helyzetet kifejező tartalma még meglehetősen erősen érvényesült, csakúgy, mint azok a mikroközösségi normák, amelyek a viselet nemenkénti, korcsoportonkénti és időbeli rendjét szabályozták. A divatnak ebben az időszakban a paraszti társadalmon belül nem volt jelentősége, nem befolyásolta sem a viselkedési, sem az öltözködési kultúrát. A hagyományos öltözködési mód állandóbb és kevésbé mobilis volt, mint más társadalmi csoportok öltözködési kultúrája. Fontosnak tartották, hogy a ruha viselője tiszta, takaros legyen, és az ízléses megjelenés hatását keltse. Természetesen a paraszti öltözködési kultúra is folyamatosan változott, tartósabb vagy rövidebb életű újítások jelentek meg például a hajviseletben vagy egyes felsőruházati darabokban, illetve az ezek előállításához használt anyagok terén. A viselet hivatott volt kifejezésre juttatni a szépségideált is. Fülemile Ágnes és Stefany Judit kutatásai szerint például Kazáron a kerek arcú, pirosbarna, karcsú derekú, lapos hasú, gömbölyű csípőjű, erős lányokat tartották szépeknek. „A viselet szélesítette a vállat, ellapította, elrejtette a mellét, kerekítette a csípőt, a csizma megvastagította a lábszárat. [...] A viselet segítségével ki-ki elrejtethette hibáit, közelíthetett az ideálhoz.”¹⁰

A városi öltözködés 1948-ig igyekezett lépést tartani a gyorsan változó európai divathulámokkal. A szokások, a társadalmi elvárások, a különböző lapok, divattal, öltözködéssel, háztartással, illemmel foglalkozó kiadványok által közvetített normák természetesen nem változtak meg érdemben, miként a háborút követő évek nőideálja sem módosult még jelentősen a két háború közötti időszak elvárásaihoz viszonyítva. Talán csak annyiban, hogy a női munkavállalás lassan és fokozatosan általánosabbá és elfogadottá vált. Ez befolyásolta a női szerepekkel, a családdal, a családon belüli munkamegosztással kapcsolatos közvélekedést is. A falvakban azonban a hagyományos paraszti társadalmakra jellemző női szerepfelfogás lényegében nem változott meg.

Az 1945-től az MNDSZ kiadásában megjelenő *Asszonyok* című magazin első évfolyama kezdetben főként az élet újrakezdésének gondjaival foglalkozott. Tanácsokat adott a hiánycikkek – élelmiszer, ruházat, ablaküveg – pótlásához, a háborút követő időszak hétköznapijaiban felmerülő problémák praktikus megoldásához. Az öltözködés, a test- és szépségápolás kérdései ritkábban kerültek elő, de már 1945 őszén olvashatók voltak a párizsi divattal, annak változásaiával foglalkozó rövid tudósítások. A változó politikai viszonyokhoz alkalmazkodva hosszabb-rövidebb interjúk, cikkek láttak napvilágot a férfiakkal teljes egyenjogúságban élő szovjet nőkről, igényességében a párizsival egyenértékű, éppen aktuális moszkvai divatról. Az 1945–1949 között kiadott könyvek, brosúrák, lapok kisebb változtatásokkal lényegében a háború előtti szokásokat követték, illetve azoknak megfelelő tanácsokat adtak a háziasszonyoknak és – egyre hangsúlyosabban – a dolgozó nőknek. Ekkor azonban még jobbára az esztétikai szempontok álltak előtérben. „A nő szépségét kiemelni és megjelenésének hatását fokozni, örök változatosságot vinni külső megjelenésébe, ez a divat célja.”¹¹ Az érvényes szokások szerint az igényes nő mindig a napszakknak és az alkalomnak megfelelően öltözködik.

10 Fülemile Ágnes–Stefany Judit: *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században*. Budapest, 1989, ELTE, 43. o.

11 Simon Blanka: *Házi mindentudó*. Budapest, 1946, Atheneum, 69. o.

Ennek értelmében a ruhatárában megtalálható a nappali-délelőtti, a délutáni ruha, valamint a délután öt óra után felvehető esti, úgynevezett nagy ruha. „A jól öltözöttség nyitja az, hogy mindenkor az időszakhoz és az alkalomhoz illően öltözködjünk. A legszerényebb ruha délután vagy este is elfogadható, míg a »nagy ruhát« délelőtt vagy délután 5 óra előtt viselni helytelen. [...] Nyáron, a tavaszi és az őszi meleg napokon az angolos vászonruha, a kosztüm az, ami reggeltől délutánig minden alkalomra a legillőbb viselet. [...] Akinek ballonkabátja van, az angol ruhája vagy szoknyája és színes pulóvere fölött azt viseli, és mindig jól öltözött lesz. Télen szintén angolos szabású télikabát kevés szőrmével vagy színes bunda a délelőtti viselet. A késő délutáni ruha nyáron a selyem kosztüm, a színes vagy mintás selyemruha kis kabátkaival, tavasszal és ősszel a fekete kosztüm csipke- vagy selyemblúzzal. [...] Télen a franciás szabású angóra vagy más finom selyemruha, fekete gyapjú szorsett vagy selyemruha, franciás szabású elegáns kötött ruha a késő délutáni viselet. [...] Az esti ruha az, amelyre még egy ideig a legkevésbé van szükség. Mindamellet egy ún. kisestélyi, szóval rövid, de franciás szabású, esetleg gyönggyel himzett selyemruha, premierre, társaságba, vacsorákra az, amit a társaságbeli hölgy a leginkább viselhet.”¹²

A nyilvánvalóan elsősorban közeposztályi csoportok normáit közvetítő tanácsadó igyekezett tekintetbe venni a megváltozott viszonyokat, a terjedő női munkavállalást is. Úgy vélte, hogy a hivatásukat gyakorló nők esetében sem lehet eltekinteni az ápoltsági és célszerűségi követelmények együttes alkalmazásától. „A dolgozó nő öltözködjék egyszerűen és jól. Fontos, hogy ruházata készüljön jó anyagból, mert a tartós és jó anyagból készült ruhát többször lehet alakítani. [...] A ruha szabása legyen kifogástalan [...]. A munkahelyre ne vegyen ún. nagy délutáni ruhát még akkor sem, ha munkahelyéről egyenesen társaságba megy. Inkább vigye magával kézi bőröndben. [...] A cipője, kesztyűje, harisnyája legyen mindig kifogástalan. Erről ismerjük fel a jól öltözködő nőt.” A dolgozó nő „ne öltözzék egyhangúan. Törődjön magával. Legyen hiú, ez minden nőnek kötelessége. A sziürke kosztümhöz viseljen felváltva piros, kék vagy zöld sálát, nyakkendőt, blúzt, kiegészítést. A sötétkék ruhájáról sohase hiányozzon egy fehér gallérka vagy egy élénk színű öv, nyakdísz vagy virág.”¹³

1947 végén a Magyar Divattervező Művészek Szakszervezete divatbemutatót rendezett. Ennek ismertetője már a kezdődő szemléletváltásra utal. „A dolgozó nőnek természetesen más ruhadarabokra van szüksége a mindennapi életben, mint a »dísznő«-nek. A modern tervezőművésznek nem az a feladata, hogy néhány divatdámának agyaljon ki soha nem látott ruhafantáziákat, hanem hogy millió és millió nő számára tervezzen szép és praktikus ruhákat, melyek az élet, az otthon, a munka, a sport és az ünnep alkalmainál jól szolgálják a millió és millió dolgozó asszony igényeit.”¹⁴

Az *Asszonyok* 1948. februári száma az egyenjogúság jegyében szorgalmazta a konfekcionált típusruházat kialakítását. „Ha férfi dolgozók kaphatnak típusöltönyt, típusinget, akkor a dolgozó nőnek is szüksége van típuskosztümre, típusruhára.”¹⁵ Másfél évvel később már kiteljesedett a szemléletváltás, a női magazin pedig *Hogyan öltözködjék a szovjetember* – bátrabban, színesebben, érdekesebben című, egész oldalas összeállításában határozottan a szovjet minta követését ajánlotta olvasói figyelmébe.

A férfiak öltözködésének, a férfidivatnak már jóval kisebb figyelmet szenteltek a korabeli lapokban, de ruhatárak darabjairól képet kaphatunk például a hagyatéki leltárakból.

12 Simon: i. m. 70. o.

13 Uo.

14 F. Dózsa Katalin: Magyar divattörténet 1945–1959. I–II. [részt.] *História*, 1991. 4., 5–6. sz. 6–7., 7–9. o.

15 *Asszonyok*, 1948. február, 4. o.

A tisztességes polgári egzisztenciának tekinthető, nyugalmazott debreceni városi számvevőszéki főtanácsadó, A. L. 1950-ben felvett leltára szerint személyes ruhatára 217 darabból állt, és becsült értékét a leltározás során 6180 forintban állapították meg. Ebben gyakorlatilag minden szükséges ruhadarab megtalálható volt a hétköznapi és az alkalmi megjelenéshez, a sporthoz és a szabadidős tevékenységhez.¹⁶

Viszonylag keveset lehet tudni arról, hogyan öltözködtek a városi munkásság különböző csoportjai. A munkások öltözködését a jövedelmi lehetőségek erősen behatárolták, a divat naprakész követése, az újságok vásárlása sem volt jellemző, inkább az egyszerű és ápoltságra törekedtek. A két háború közötti időszakban a nagyvállalatok többsége már gondoskodott a munkaruháról, s ez a rend a háború után is érvényesült. A magasabb presztízsű munkáscsoportok ruházati ellátottsága rendszerint meghaladta a foglalkozási csoport átlagát. Az egyenruhának általában továbbra is viszonylag magas presztízse volt, hiszen biztos egzisztenciát jelentett meg. Egyes foglalkozások – postás, vasutas – azért is örvendek viszonylag nagy népszerűségnek, mert az egyenruha vagy a ruházatkódhoz kötődő támogatások révén mérsékelni lehetett az öltözködéssel kapcsolatos személyes kiadásokat.

AZ ÖTVENES ÉVEK

A *Nők Lapja* 1949-ben megjelenő első számaiban praktikus tanácsokat adott az „avított”, polgári ruhadarabok átalakításához, és azt hangsúlyozta, hogy a „mai nő öltözködése célszerű, egészséges és csinos. A nagy áruházak nem a divatkirályok esztelen hóbortjait, hanem a dolgozó nők érdekeit szolgálják.”¹⁷ A „dolgozó nők” igényeinek kielégítésére 1948–1949 után már nem volt szükség divatszalonokra, egyediségre, feltűnést keltő szépségre. A többé-kevésbé uniformizált öltözködés korszaka következett a puritán munkáserkölcse felmagasztalásának jegyében. Minden feleslegesnek ítéltetett az öltözködésben, ami szemben állt az egyszerűség, a praktikusság és a munkavégzéshez megkövetelt célszerűség követelményével. A korabeli divatlap már nem az egyedi ízlést, hanem az állami konfekcióipar sok tízezer darabos sorozatokban készülő termékeit dicsérte. A vásárlóközönség azonban nem lelkesedett túlságosan az egyenszabású ruhadarabokért.

A változások irányát egyértelműen jelezte, hogy az ötvenes évek elejétől olyan mesterként és gyakran erőszakos emancipációs propagandakampány bontakozott ki, amelynek háttérében a női foglalkoztatottság gyors ütemű bővítését szorgalmazó politikai törekvések álltak. Ennek szellemében „csak” a valamilyen munkaviszonyban álló, lehetőség szerint a gyárakban, bányákban, üzemekben, termelőszövetkezetben vagy a gépállomásokon traktorosként dolgozó nő minősült a társadalom hasznos tagjának. Mindez ellentétes volt a még széles körben elfogadott, hagyományosan családcentrikus női szerepfelfogással, a családon belüli munkamegosztás rendjével és az ehhez kapcsolódó értékekkel. A városi munkáscsaládokban – a megélhetés kényszeréből fakadóan – általában könnyebben vált elfogadottá a kétkeresős család modellje, a tisztviselői, polgári egzisztenciák körében ez már jóval lassabban és nehezebben

16 Az igen terjedelmes ruhatár része volt többek között 5 kalap, 2 micisapka, 1 nyári kabát, 2 házikabát, 1 sárga bőrkabát, 1 sötétszürke bunda, 1 fekete-szürkés télikabát, 1-1 tavaszi és átmeneti kabát, 6 téli öltöny, 1 mellényes nyári öltöny, 1 térdnadrág, 2 fürdődressz, 11 nyak nélküli ing, 1 szmoking, 2 frakking, 4 pulóver, 12 alsónemű, 24 nyakkendő, 4 pár cipő. Részletesen lásd Összeírási jegyzék 929/1950. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML) XXI. 511. 10. d.

17 *Nők Lapja*, 1949. 2. sz.

ment. A falvakban pedig a mezőgazdasági munka ciklikussága által megszabott rend, a hagyományosan „férfias dominanciájú szokásjog” gátolta ezt a változást. Ráadásul a paraszti családokban a szokások révén meglehetősen finoman szabályozott, a nemek testi adottságait is figyelembe vevő, kötelező érvényű munkamegosztás érvényesült.¹⁸

Az erőltetett emancipáció az élet szinte valamennyi területére kiterjedt. A korabeli sajtó ennek meglehetősen nagy figyelmet és teret szentelt, különösen az „évszázados elnyomásból szabaduló parasztasszonyok” propagandisztikus egyenjogúsításának. Beszámolt a „munkaversenyben is kiemelkedő, a férfiak teljesítményét túlszárnyaló” munkásnők, szervezetekben dolgozó asszonyok portréi mellett az ideálisnak tekintett nőkkel szemben támasztott elvárásokról is. „A női ideál szerencsére megváltozott. Nem kötelező már nádszállkarsú, légi-es tüneményként járkalni a világban. Az esett vállú, kígyózó modernség már senkinek sem tetszik. Örülünk a gyermekocsi fölé hajló telt fiatalasszonynak, jól felépített »stramm« nőket szeretünk látni a darun, s az sem baj, ha a SZIT-es kislány majd kicsattan a duzzadó élettől.”¹⁹ Ennek megfelelően a negyvenes-ötvenes évek fordulóján az egyre ritkábban megrendezett divatbemutatókon manókenek helyett gyakran munkáslányok léptek a kifutókra. „Nem a külön célra kitenyészített és lefogyasztott, múmiává aszalt próbakisasszonyok viselték a ruhákat, hanem az egészséges természetű fiatal lányok, asszonyok, dolgozó nők.”²⁰

A nyilvánosság korlátozódásával párhuzamosan a külföldi és hazai divateseményekről szóló beszámolók folyamatosan rövidültek és ritkultak, de a *Nők Lapja* 1950-es számainak többségében a hátsó oldalt még a divatnak, az öltözködési és ruhakészítési ötleteknek szentelték. A tanácsok és javaslatok között időnként felbukkant még a napszakok szerinti öltözködés (reggeli-délelőtti ruha, délutáni és esti ruha) rendje is, de egyre nagyobb teret kaptak az otthoni ruhakészítéshez és átalakításhoz szánt szabásminták, javaslatok. Lelkes ajánlás adta hírül, hogy a flanel a divat: „tele vannak vele a kirakatok. A sok kockás flanelblúz csupa íz-lés, csupa finomság. Puha, meleg, fiatalos, anyagban megtestesült valósága emelkedő élet-színvonalunknak: 15,70 Ft egy méter.”²¹ A fizikai foglalkozásúak öt-hatszáz forintos átlagkeresetéhez viszonyítva azonban ez már korántsem volt olcsó. Az új divatlap, az *Ez a Divat* 1950–1951-es összevont számában a Divathíradó című rovat szerkesztője úgy vélte, hogy az egyszerűség a divat aktuális irányzata, ez határozza meg az anyagok kiválasztását, a szabást, a színösszeállítást és a díszítést is. Ezt jelzi az is, hogy a nők körében a téli divat nagy slágerre a kötényruha, ami változatosan öltöztet, a régi ruhák felhasználásával könnyen kialakítható, blúzzal és pulóverrel mindig újszerűen hat.²²

Az ötvenes években az öltözködés erőltetett egységesítése is a társadalmi változásokat volt hivatott kifejezni. Politikai és ideológiai elvárassá vált, hogy a külső megjelenésben is kifejezésre jusson a régi, polgári világgal való szakítás. Ha a társadalom jelentős csoportjai igyekeznek a példaként állított „dolgozó ember” puritán öltözködési mintáinak megfelelni, akkor abban nyilvánvalóan az egyenlőség jut kifejezésre, hiszen „mindenki” overallt, munkásruhát, lódenkabátot vagy egyszerű vászonruhát hord. Ebből következően a közel egyformán öltözködő tömegben immár nem lehet megkülönböztetni pusztán a ruházata alapján senkit, az öltözködés tehát – látszólag – elveszti társadalmi pozíciót jelző szerepét. Ez éles szakítást jelen-

18 Részletesen lásd Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi, 146–149. o.

19 *Nők Lapja*, 1950. 17. sz.

20 F. Dózsa: *Magyar divattörténet 1945–1959*. 22. o.

21 *Nők Lapja*, 1950. 1. sz.

22 *Ez a Divat*, 1950–1951. tél, 2. o.

tett a két világháború közötti korszakkal és annak hagyományaival. Az egységesítési törekvés sajátos módon szemben állt még a munkásrétegek egyes csoportjainak az öltözködéssel kapcsolatos értékeivel is, hiszen – amint azt például F. Dózsa Katalin részletesen elemezte – a jobban kereső szakmunkások öltözetének számos olyan darabja volt, amely viselőjének saját társadalmi csoportján belüli elitpozícióját vagy éppen kispolgári kötődését volt hivatott hangsúlyozni.²³ Így tehát sokan egyfajta presztízsvesztésként élték meg, ha kedvenc kalapjuk helyett micisapkát kellett feltenni, ha az egyszerű, de tiszta vászonöltöny helyett munkásruhát volt célszerű öltöni esetenként a munkahelyen kívül is.

A városi öltözködéssel ellentétben a magyar falvak többségében az ötvenes évek eleje kevesebb változást hozott. A kivetkőzés-átöltözés a falusi társadalom kényszerű mobilizációjának következtében ugyan újabb lökést kapott – főként a fiatalabb generációkhoz tartozók és a tartósan városi vagy ipari munkahelyeken dolgozók öltöztek át –, de az uniformizálódás nem volt a városi értelemben és méretekben jellemző.

Az időnként végletesen egalitárius gondolkodásmód következtében 1950-re már nemcsak az „öncélú divatozós” vált elitelendővé, de „elvetendő burzsoá, kispolgári szokássá” minősítették a lakkcipő, a kalap és a nyakkendő viseletét, a fodrot vagy a mélyebb dekoltázst a nő ruhákon, továbbá a rúzs és a körömlakk használatát is. Vagyis nemkívánatosná vált a külső megjelenés minden olyan eleme, amely az erőltetett egyenlőség normáinak ellentmondott, illetve a közösséggel szemben az egyéniséget állította előtérbe. A követendő női és férfi ideált a munkásnő és a férfi munkás öltözeke jelentette. A ruhák kiválasztásánál az olcsóság és a beszerezhetőség vált meghatározó szemponttá. Az ötvenes évek elején a választék beszűkült. A városi férfiak öltözködésében a tipikus ruhadarabok közé tartozott a zöld vagy szürke lódenkabát, az úgynevezett micisapka és a svájcisapka, a nők többsége kartonruhát, szoknyát és kockás flanelblúzt viselt. Az overall és a lódenkabát egyhangúságát csak az úgynevezett „jampecdivat” (csónadrág, színes ing, mintás nyakkendő, vastag talpú cipő, szűk szoknya) próbálta megtörni, felemás sikerrel.

A ruházati ipar teljes körű átszervezésével az egyedi szabóságok háttérbe szorultak, az államosítás, valamint a kisipari termelőszövetkezetek szervezése jelentősen csökkentette a magánkisiparosok²⁴ mozgásterét. A jó nevű egyéni szabóságok – Szita Szalon, Rotschild Klára szalonja – állami kezelésbe kerültek, korábbi tulajdonosaik örülhettek, ha alkalmazotként folytathatták munkájukat egykori cégüknél. A Rotschild Szalon Különlegességi Női Ruhaszalon néven működött tovább egykori tulajdonosának vezetésével, és évtizedeken keresztül meghatározó szerepet játszott a magyarországi női divat alakításában. Az egyéni tervezést háttérbe szorította az állami keretek között zajló, összevont divattervezés. A divatírányító szalonok helyébe 1950-től a Ruhaipari Tervező Vállalat (később Magyar Divatintézet) lépett. „A most megalakult állami divatközpont feladata: dolgozó nőknek való, ízléses, célszerű modellekkel ellátni az állami ruházati ipart, a szabószövetkezeteket s a mérték szabóságokat.”²⁵ Ezzel egyidejűleg a ruházati kereskedelem rendszere is átalakult. 1948-ban

23 F. Dózsa: *Letűnt idők...* 315–329. o. Az elit foglalkozású szakmunkások esetében „a kimenőöltözék fekete szövetöltöny volt, fehér inggel, keménygallérral, nyakkendővel, óralánccal, keménykalappal, esetleg fekete puhakalappal, fekete magas szárú cipővel”. A segédmunkások kimenője „a parasztságéhoz hasonló fekete szövetöltöny volt, puha gallérú fehér inggel, nyakkendő nélkül, puhakalappal”.

24 1948-ban a textilruházati iparban még 57 384-en, 1953-ban már csak 9433-an voltak, lásd *Magánkisipari adat-tár 1938–1971*. Budapest, 1972, KSH, 298–299. o. Lényegét tekintve hasonló mértékű csökkenés ment végbe a ruházati termékeket forgalmazó magán kiskereskedők körében is.

25 *Nők Lapja*, 1950. 15. sz.

hozták létre az Állami Áruházak Vállalatot, amely egy évvel később a kiskereskedelmet is elérő államosítási hullám következtében már 13 egységből álló áruházláncává vált. Az üzletek száma fokozatosan növekedett, 1963-ban, amikor Centrum Áruházakra változtatták a vállalat nevét, már 35 egységből állt.

A divat és az öltözködés időről időre – így ebben a korszakban is – illemtani és erkölcsi kérdéseket is felvetett. „Kánikulában egy szál ruhában is jól öltözöttek vagyunk, ha könnyű nyári ruhánk a jó ízlés határain belül marad, s nem engedünk meg magunknak még kánikula címén sem derékig kivágott, szémsértő öltözéket.”²⁶ Arra a kérdésre pedig, hogy „fesse-e magát a dolgozó nő, és dohányozzék-e”, az a válasz született, hogy ez mindaddig egyéni probléma, amíg a közízlés határait nem sérti.²⁷ A szoknya hossza, a nők nadrágviselete, a jampecsek öltözködése, gyakran éles vitákat keltő probléma volt. „Télen, munka közben helyénvaló a nadrág. Hogy nyáron viseljük-e, az ízlés és divat dolga. Egy bizonyos: színházban, szórakoztató helyen nevetséges és ízléstelen a nadrágviselet.”²⁸ A zártabb falusi közösségekben a női nadrágviselet ekkor lényegében még fel sem merült, miként a test nyilvánossága is jóval szigorúbb megítélés alá esett. A szokásokon alapuló szabályok ellen vétőket „megszólták” vagy „kibeszték”.

Az öltözködés jelentős leegyszerűsítése ellenére az ötvenes években továbbra is rendeztek divatbemutatókat, hiszen a konfekcióipar termékeit is el kellett adni. „A Ruhaipari Tervező Vállalat kollekcióit nagyüzemekben és ipari városokban mutatja be a dolgozó nőknek. Az utóbbi időben a budapesti üzemeken kívül Dorogon, Sztálinvárosban, Miskolcon, Ózdon, Diósgyőrött, Pápán, Győrött és Pécsen rendeztek divatbemutatókat. [...] A Ruhaipari Tervező Vállalat a ruhabemutatók után közvélemény-kutatást rendez. Így kapja meg a nélkülözhetetlen bírálatot, amelynek tapasztalatai alapján – a hibák kijavításával – folytatja munkáját. Így sosem szakad el a dolgozó nők tömegétől, akiket nemcsak öltöztet, hanem tanít is a célszerű, ízléses öltözködésre.”²⁹ Az már csak mai szemmel tűnik mulatságosnak, hogy a kifutó felett gyakran Rákosi, Lenin és Sztálin portréja volt látható. Aki pedig a divatbemutató után vásárlásra szánta el magát, legfeljebb a hiányos választék és a gyenge minőség miatt bosszankodhatott. Ennél sokkal komolyabb problémát jelentett, hogy gyakran a nehezen beszerezhető ruhát sem volt miből megvenni. A valóságban tehát az ötvenes években az öltözködés viszonylagos uniformizálódásában nem pusztán a politikai akaratok volt meghatározó szerepe, hanem az áruhiánynak, a lakossági fogyasztás drasztikus csökkentésének és az alacsony jövedelmeknek is. Az adott körülmények között egyszerűen nem volt mód az elhasználandó ruhadarabok cseréjére sem. A hiánygazdaság maga működési logikája szerint nemcsak az ideológiai szempontból nemkívánatosnak minősített luxuscikkeket tüntette el, hanem igen gyakran a hétköznapi ruházatkodás nélkülözhetetlen darabjait is elérhetetlen luxuscikkekké alakította át, miközben az igényeket folyamatosan magasban tartotta. (Ezt 1953–1954-ben a ruházati cikkek forgalmának jelentős bővülése is igazolta. A szűkös fél évtizedet követően átmenetileg javuló kínálat igen sokakat arra ösztönzött, hogy addig pótolják elhalasztott beszerzéseiket, amíg ez egyáltalán lehetséges. A háztartás-statisztikai adatok szerint különösen a különböző paraszti rétegek voltak igen aktív vásárlók.)

Az áruhiány okozta nehézségek áthidalására is születtek praktikus divattanácsok. „A pepita tavaszra [...] minden korosztálynak megfelel. A mama egyszerű, szép kimenőruhát kap

26 *Nők Lapja*, 1950. 26. sz.

27 Uo. 1952. 1. sz.

28 Uo. 1955. 5. sz.

29 *Ez a Divat*, 1952. tél, 8. o.

a szövethől [...]. Fiatal lányokon üde viselet a mellény ingblúzzal vagy tavaszi kiskabáttal, kockás szoknyával. Az általános iskolásnak kötény készül pepita kartonból, vászonból: csinos is, és megkíméli a szép matrózuhat.”³⁰ 1953 júniusát, Nagy Imre kormánya kerülését követően már az áruhiánnyal és a minőséggel kapcsolatos kritikus észrevételek is megjelenhettek. Többek között a különféle ruhaanyagok rossz minőségét, ízléstelen színösszeállítását, a fantáziátlan mintákat és fazonokat tették szóvá. A női és divatsajtó lelkesen üdvözölte az anyag- és áruválaszték bővülését, hosszú, fényképes riportokban számolt be „az árleszállításokon boldogan és elégedetten vásárló dolgozókról”, akik természetesen hálások voltak a pártnak és a kormánynak ezekért az életszínvonal-javító intézkedésekért.

„Az új kormányprogram nagy és igen fontos feladatokat tűzött a közszükségleti cikkeket előállító ipar elé. A Gyapjúipari Igazgatóság, átértelmezve a program jelentőségét, elsődrendű célként tűzte ki a gyártó vállalatok és a Mintatervező Központ elé, hogy olyan szöveteket tervezzenek és gyártsanak, amelyek mind minőségben, mind választékban teljes mértékben kielégítik dolgozó népünk fokozódó igényét. [...] Megjavították a lódenkabátszövetek minőségét is: nemcsak felemelt gyapjútartalommal, hanem zöld, barna és sötét acélkék árnyalatban kerülnek a vevők elé. Nem lesz hiány új tavaszi és őszi kosztümben sem. Jó minőségben, szép színekben – aránylag olcsó áron – készülnek a tavaszikosztüm-szövetek. A férfiak öltözködését is új, finom színárnyalatú szövetmintákkal igyekeztek tervezőink felfrissíteni, az átmenetikabát-szövetek között újdonság például a panamaszövetű, kiváló minőségű színes szövet.”³¹

Jellemző a korra, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Központja negyedévenként kiadott áruforgalmi tájékoztató közleményei titkos iratoknak minősültek. Ezekben – például 1955 első negyedévére vonatkozóan – arról tájékoztatták a kereskedelmi vállalatokat, hogy „a pelenka minősége az eddigieknél jobb lesz. [...] Kordbárszony az I. n[egyed] évben egyáltalán nem lesz. [...] Blúz-, fehérnemű- és ruhaselymeknél [...] a szükségletet csak kismértékben fogjuk tudni kielégíteni. [...] Az I. n[egyed] évben az NDK-ból érkezik műselyem női hálóg, kombiné és nadrág. [...] így lehetőség szerint a pamut csipkenadrág helyett a műselyem nadrágot ajánlják a kiskereskedelmi vállalatoknak. [...] Télkabát és mikádó csak igen kis mennyiségben készül, lóden-, átmeneti kabátok, eső- és viharkabátok gyártásával töltötték ki a tervszámokat.”³² Az új szakasz politikájának megfelelően 1954–1955 folyamán – a korábbi időszakhoz képest – már valamivel nagyobb figyelmet szenteltek a lakossági fogyasztásnak, a mindennapi élethez szükséges cikkek terén mutatkozó hiányok mérséklésének. „Ruházati vonalon az áruellátás terén a hiánycikkek minimálisra csökkentek, de azért most is voltak és vannak olyan cikkek, amelyekből a vásárlók igényeit csak részben tudjuk kielégíteni. Ilyenek a könnyű fésűs[gyapjú] szövetek, ágynemű-garnitúra, brokátpaplan, pehelypaplan, gyapjú női és férfiruhák, valamint gyapjú felsőkötöttáru, olcsóbb rózsaszín és fehérvászon, emprimé selymek, goldsol kombinék, habselyem női fehérnemű, gyermek, női és férfi bőrkabátok, irhakabát. Zavarokat okozott a gyermek guminadrág hiánya is. Ezen cikkekből csupán sürgetésünkre, lökészerűen szállított az ipar, s így az egyes áruk és méretek már a beérkezés napján kifizutottak.”³³ A téli áruellátásra történő fel-

30 *Nők Lapja*, 1951. 10. sz.

31 *Ez a Divat*, 1954. március, 2. o.

32 A Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Központ Áruforgalmi Főosztályának I/B. sz. titkos tájékoztató közleménye. 1955. január 10. HBML XXIII. 108/C. 5. d.

33 Debrecen MJV Városi Tanácsa Kereskedelmi Osztálya kereskedelmi vállalatainak 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. HBML XXIII. 108/C. 7. d.

készülésről szóló jelentés szerint az előző évekhez képest sokat javult a helyzet, de maradt olyan a dokumentum megfogalmazása szerint „szűk keresztmetszetű cikkek”, amelyekből a fokozatosan emelkedő fogyasztói igények kielégítése továbbra sem tűnt biztosíthatónak.³⁴ Az ellátási feszültségek és a hiány tartóssá válásához a lakossági fogyasztást háttérbe szorító gazdaságpolitika mellett az is hozzájárult, hogy a magánkereskedelem drasztikus korlátozását követően az ötvenes évek elején kialakított, főként tanácsi kezelésbe kerülő ruházati kereskedelmi vállalatok a tervutasításos rendszer körülményei között képtelenek voltak a valós kereskedelmi igények szerinti működésre. „Tudomásul kell a Tárcának is venni azt, hogy a vidéki parasztság vásárlásait falujában a szövetkezeti kisruházakon és boltokon keresztül szerzi be, és csökken a parasztság városi vásárlása. Ez a körülmény öröndetes, mert a vidéki parasztság így kevesebb ideig esik ki a termelőmunkából.”³⁵ A valóságban azonban a helyzet kissé összetettebb volt. A falusi ruházati kiskereskedelem az államosítások következtében összezsugorodott, a földműves-szövetkezetek vegyesboltjainak ruházati kínálata rendszerint csak a legszükségesebb cikkeket tartalmazta. A falvakban élők a szükséges ruhákat továbbra is a vásárokon vagy a városi utazások alkalmával szerezték be, vagy az ingázóvá lett családtagok közvetítésével vásárolták meg. A magánkereskedelem 1949–1953 közötti korlátozása a falusiak beszerzési, vásárlási lehetőségeit igen jelentősen beszűkítette.

1954–1955 folyamán a Belkereskedelmi Minisztérium kérdőíves összeírással mérte fel a lakosság ellátottságát. Nyilvánvalóan az 1953. júniusi politikai változásokhoz igazodó gazdasági prioritásváltásoknak köszönhetően 1953-ban a ruházati cikkek vásárlása az előző évhez viszonyítva mind értékében, mind mennyiségében jelentősen, több mint egynegyedével emelkedett.³⁶ Az eredményeket összefoglaló jelentés szerint 1955-ben „a megkérdezett férfiak ruházati ellátottsága átlagosan jónak tekinthető. [...] Télikabátja a megkérdezett fogyasztók 90%-ának van, [...] akiknek téli kabátjuk nincs, helyette bekecset vagy átmeneti kabátot használnak. [...] Általában az értelmiségiek ruhatári állománya kedvezőbb, mint a többi rétegeké, ami az öltözködési szükségletekből származó különbségekből is adódik. [...] A megkérdezett fogyasztók ágyneműállománya általában rendkívül alacsony [...] átlagosan még a váltáshoz minimálisan szükséges mennyiséggel sem rendelkeznek. [...] A tapasztalatok azt mutatják, hogy számos olyan ruházati cikk van, amelyből a lakosság egy darabbal sem rendelkezik. Ezek közül sok az elsőrendű ruházati cikk is. Más ruházati cikkekből csak egy-két darab van a birtokában, holott az átlagos hordás mellett ezekből többre volna szükség.”³⁷ Igaz volt ez a lábbelikre is, hiszen az összeírás szerint – a társadalmi helyzettől lényegében függetlenül – a megkérdezettek egyötöde egy pár cipővel, négyötöde pedig két vagy ennél több pár cipővel rendelkezett. Az öltözködés általánosan hiányosnak tekinthető voltát erősítette meg a SZOT által 1956 tavaszán készített létminimum-elemzés is. Eszerint „a munkások 13,3%-ának nincs télidikabátja, közel a felének kettőnél kevesebb szövetöltönye, a nők egyharmadának csak egy vagy még ennyi

34 Nyíregyháza Városi Tanács VB Kereskedelmi Csoportjának előterjesztése a téli áruellátásra való felkészülésről. 1955. december 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) XXIII. 502. A jelentés a hiánycikkek közé sorolta többek között a gyermekruhát, a szórmeárut, a kötött felsőruházati cikkeket, a brokátpaplant, a tréningruhát.

35 Debrecen MJV Városi Tanács Kereskedelmi Vállalatainak 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. HBML XXIII. 108/C. 7. d.

36 *A lakosság ruházati ellátottsága és e cikkek iránti kereslete.* Budapest, 1956, Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Intézete. /A Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Intézetének tanulmányai 42. sz./

37 Uo.

szövetruhája sincs”³⁸. (A kielégítő öltözködéshez a korabeli normák szerint a férfiaknak minimálisan két hétköznapi szövetöltönyre és egy ünnepi öltözetre lett volna szükségük.)

A KSH 1956 augusztusában készített jelentése szerint a munkás- és alkalmazotti családokban az átlagjövedelemből a családfő két és fél évente vásárolhatott magának egy 870 forintos öltönyt, tíz és fél év után cserélhette le 1000 forintos beszerzési áron a télikabátját, és évente vásárolhatott magának egy pár cipőt 260 forintért. Felesége szintén tízévente vehetett magának télikabátot, háromévente bővíthette a ruhatárát egy szövetruhával, amelynek 400 forint volt akkoriban az ára, de már évente vehetett egy olcsónak számító, 150 forintos kartonruhát, és félévente meglephette magát egy pár harisnyával. A gyermekek esetében a kabát cseréjére az átlagjövedelemből három és fél évente, egy-egy olcsó ruha vagy cipő beszerzésére pedig félévente kerülhetett sor.³⁹

Az 1956-os háztartás-statisztikai felvétel megállapította, hogy „a ruházati cikkeknel általában nem lehet »telítettségéről« beszélni, a jelenlegi ruházatkodási színvonal különösen az alsóbb jövedelemcsoportokban igen alacsony”. Azokat sorolták ide, akiknek egy főre eső havi jövedelme 200–400 forint között volt. A munkás- és alkalmazotti családokban az éves átlagos ruházati kiadás 1220 forint, az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládokban 1000 forint, a termelőszövetkezeti parasztcsaládok esetében pedig 1151 forint volt. A ruházati beszerzési keret tehát családonként átlagosan 90–100 forintot tett ki havonta. Ebből rendszerint csak a legalapvetőbb szükségletek kielégítésére futotta – a leggyengébb minőségű és a legolcsóbb ruházati cikkekből.⁴⁰

A KÁDÁR-KORSZAK ELSŐ ÉVTIZEDE, 1957–1968

1956–1957 fordulóján a divatban is jelen levő ideológiai kötöttségek enyhültek, a puritánság mint kötelező ideál fokozatosan vesztett jelentőségéből, a nőiesség, az egyéniség vállalása egyre kevésbé minősült politikai kérdésnek. A *Nők Lapja* 1957 januárjától Az öltözködés iskolája címmel indított új rovatának bevezetőjében hangsúlyozta: „nem a kolléganőinknek és barátnőinknek, hanem igenis magunknak és főleg a férfiaknak öltözzünk. [...] Nem követjük mindenáron a divat pillanatnyi furcsaságait és túlzásait, és semmi esetre sem hódolunk előírásainak a nőiesség rovására. Öltözzünk nőiesen!”⁴¹ A divat követéséről szólva felmerült a kérdés: „Mennyire vetközzünk le öltözködés címén? [...] A budapesti ízlésben és mértéktartásban mint ősi erényben talán ezután is bízhatunk. Hiszen nálunk valóban ritka látvány, hogy egészen fiatal lány vagy idősebb nő túlságosan kivágott ruhában mutatkozzék. Ne is tegyék: a serdülőknél ez egyszerűen ízléstelenség volna, az idősebbek pedig éppen a kívánt hatás ellenkezőjét érhetnék el vele.”⁴²

Miután a hazai ipar képtelen volt az igények kielégítésére, a divatos ruhadarabok – nejlon-harisnyák, nejlonblúzok és orkáncabátok – többnyire az ötvenes évek végén is „csempészárúként”, a magánimport keretében kerültek be az országba. A női magazinokban és a divatlapokban egymást követték a híradások a tavaszi divat hazai műhelyeiben „zajló pezsgő munkáról”, amelynek eredményeként biztosítható a tavaszi öltözködési igények választékos kielégítése.

38 Belényi Cyula–Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Budapest, 2000, Napvilág, 456. o.

39 *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1953–1955*. Budapest, 1957, KSH, 376. o.

A KSH „az átlagos fogyasztásnak leginkább megfelelő cikkeket feltételezve” számolt.

40 *Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 5/1957. sz./

41 *Nők Lapja*, 1957. 1. sz.

42 Uo. 15. sz.

1957-től már ismét részletes tudósítások számoltak be a párizsi és londoni divatbemutatókról, többek között Christian Dior legújabb kollekciójáról és annak fogadtatásáról.⁴³ Rotschild Klára 1957 augusztusában az *Ez a Divat* oldalain beszámolt kététes párizsi tanulmányútról. A látottak alapján úgy vélte, hogy a magyar nőknek nincs miért szégyenkezniük, „megállják a helyüket a szépség és az elegancia nemzetközi versenyében”, ahol az egykor olyannyira kedvelt csontosság, a fiús alkat helyett ismét a kerek formák, a nőies nő ideálja hódít.⁴⁴

Az idők és a gondolkodás fokozatos változását jelezte többek között az is, hogy 1957 szeptemberében a Magyar Nők Országos Tanácsa beszélgetést szervezett a divatról, a modern és izléses öltözködésről, a „párizsi nagy házak modelljeiről”, illetve arról, hogy a párizsi nők csinosabbak-e, vagy a pestiek. „Ezt a nehezen eldönthető kérdést végül is úgy zárták le az egybegyűltek, hogy a párizsiak bizony nemcsak a vonalaikra vigyáznak jobban, hanem az izlésükben is szigorúbbak. [...] Persze nálunk is könnyebb lenne az asszonyok dolga, ha a konfekció nem két-három évvel kullogna a divat után, ha az ipar és a kereskedelem illetékesei merészebben válogatnának a tervezők modern és jó ötleteiből.”⁴⁵ A ruházati cikkek választéka lassan bővült, a kiskereskedelmi ellátás javult, az általános áruhiány csökkent, bár az országos és regionális ellátásban viszonylag gyakran alakult ki átmeneti vagy tartósabb hiány az ötvenes évek végén, sőt a hatvanas évek elején is. Az öltözködés terén a hiány kialakulását sajátos módon időnként a divat gyors változásaival magyarázták. „Rendkívüli nehézségeket okoz a változó divat, amelyet követni a kereskedelem igénye és az ipari termelés megfelelően nem tud, figyelembe véve, hogy általában 6-8 hónappal előbb kell tájékoztatni az ipart a kereskedelmi igényekről, amelyeknek a helyes felmérése még ma sincs kellően megalapozva.”⁴⁶ Az ország harmadik legnagyobb városában, Debrecenben az 1959 végén készített ruházati kereskedelemmel foglalkozó összefoglaló jelentés szerint „gátló körülményként hatott a III. n[egyed]é[v]ben mutatkozó – de ez vonatkoztatható a IV. n[egyed]é[v] első két hónapjára is – áruhiány, mely különösen jelentősek voltak [sic] a cipőárúknál, a konfekció árucsoportból pedig a gyermek és a női konfekciónál.”⁴⁷

A kereskedelemben a hiánycikkek okozta feszültségek mellett azonban új, a vevők, a fogyasztók jobb kiszolgálását célzó, „piacközelibb” törekvések is megjelentek. Budapesten 1957 tavaszán megnyílt a Kisipari Szövetkezetek új modellháza. A divatlap beszámolója szerint a négy finomkonfekciót előállító ruhaipari szövetkezet Váci utca és Kristóf tér sarkán létesített üzletének megnyitását nagy érdeklődés kísérte, állandóan hosszú sorok álltak előtte, ami a nagy választéknak és a kedvező áraknak volt köszönhető.⁴⁸ A hatvanas évek elejétől az üzlet Párizsi Divatszalon néven működött tovább.

43 Meg kell jegyezni, hogy 1957 tavaszára mind a *Nők Lapja*, mind pedig a számonként immár százazres példányszámban kiadott *Ez a Divat* jelentős formai és tartalmi változásokon ment keresztül. A korábban jellemző divatrajzokat divatfotók váltották fel, a szocreál termelési riportok és emancipációs propagandacikkek helyére a következő évek során fokozatosan társasági jellegű frások kerültek.

44 Rotschild Klára: *Ez Párizs. Ez a Divat*, 1957. augusztus, 4–5. o.

45 *Nők Lapja*, 1957. 35. sz.

46 Debrecen város kereskedelmi ellátása a nyári hónapokban. Debrecen MJV Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának jelentése. 1958. május 27. HBML XXIII. 102/A. 19. köt.

47 Feljegyzés a tanácsok kereskedelmi osztályai között az 1959. évi munkaverseny kiértékelésekhez a ruházati szakmában. Debrecen MJV Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának iratai. HBML XXIII. 108/C. 7. d.

48 *Ez a Divat*, 1957. április, 4. o. Az üzlet sikeréről valamivel később a *Nők Lapja* is részletesen beszámolt. „Kora reggel a Váci utcában. Vagy ötvenen állnak sorban a lehúzott redőnyű ajtó előtt. Nem citromot, nem banánt és hasonló ingyencségeket osztanak, még csak nem is celofánt. Konfekciúruhákat. Olyanokat, ame-

Az újtás jegyében a debreceni Ruházati Bolt Vállalat bevezette a „félkész ingek és öltönyök eladását. A férfi konfekció boltokban eladott áruk kisebb kiigazítására szerződést kötött a vállalat az egyik helyi ktsz-szel [...]. Külön cégnyomásos tasakokat készítettek a darabáruk kiszolgáltatásának a céljára. [...] Az exkluzív áruk bemutatására a reprezentatív jellegű boltok részére 4 db karos fémállványt szereztek be, amely lehetővé teszi ezen cikkek előnyösebb és közvetlenebb bemutatását. [...] A fehérnemű tárolására lemezből készített dobozokat alkalmaztak, megszüntetve a régi, megrongálódott papírdobozokat. [...] A II. f[él]é[v] során öt esetben tartottak különböző helyeken áru- és divatbemutatót. Ezek közül egy esetben vidéken is, amely elősegítette a termelőszövetkezeti fejlődést is.”⁴⁹ A szolgáltatások körét is folyamatosan bővítették, a Debreceni Ruházati Bolt Vállalat például 1960 elején az esküvői ruhák és kellékek kölcsönzésével új üzletágat indított. A kor viszonyaira jellemző módon a változtatás indokai között a lakossági igények teljesebb kielégítése mellett az is megjelent, hogy a városban mintegy húsz magánszemély foglalkozott ilyen tevékenységgel, és meg is élt belőle. A magántevékenységnek ez a formája „szocialista társadalmi rendünk között nem megengedhető, s helyes volna irányt venni arra, hogy ilyen kölcsönzési tevékenységet [...] az állami szektoron belül létesítsünk.”⁵⁰

Az ötvenes évek végén a nők ruhatárában újra meghatározóvá vált a kosztüm és a sportosabb blézer, egyre kevésbé számított szentségtörésnek a térdig érő vagy még rövidebb szoknya, ruha. A férfiak öltözetére az ismét növekvő népszerűségű öltöny, a színesedő nyakkendő, a kis karimájú, sportos kalap, a kockás felöltő lett jellemző. Az 1961-ben megjelentetett háztartási tanácsadó már szakított az előző évtized „egyenruházatával,” „kényszerpuritán” normáival. Azt hangsúlyozta, hogy az otthoni öltözködés és az utcai viselet darabjainak kiválasztása egyformán fontos mind a nők, mind pedig a férfiak számára. Lényeges, hogy a ruházat kényelmes, tiszta, divatos, ízléses és az alkalomhoz illő legyen. „Régen csak néhány százezer asszony és leány gondja volt, hová, milyen alkalomra mit illik viselni, ma már milliókat érdeklő kérdés. Hiszen ha van pénzünk és alkalmunk szórakozni, helyes, ha minden alkalomhoz és szórakozáshoz megfelelően öltözzünk.”⁵¹ Visszatérve a korábbi – harmincas-negyvenes évekbeli – normákhoz, ismét határozottan megkülönböztették a délelőtti, a délutáni és az esti viseletet. Anyagukban, szabásukban, színükben a délelőtti és a délutáni öltözet darabjai egyszerűek, praktikusak, eltérően az esti öltözéktől, amely csak „nagy” alkalomra – társas összejövetelre, színházba, bálba, estélyre – való. „Munkában és otthon jól bevált viselet a szoknya-blúz vagy a szoknya-pulóver. [...] Munkába menet tavasszal és ősszel, az év legnagyobb részében a kosztüm és a komplé a legmegfelelőbb viselet [...]. Aki gyakran jár szórakozni, helyesen teszi, ha alkalmi ruhát is vesz vagy csináltat. A sötétkék és a fekete minden korú és természetű nőn elegáns. [...] A kiskosztüm és a ruha-kiskabát komplé évek óta veretlenül első a divatban.”⁵²

lyek nem túl drágák, nagyon szépek, és egy modellből csak húsz példány készül. Fél nyolckor már ott állnak a nők, pedig csak tízkor nyit a Kisipari Ruházati Szövetkezetek Váci utcai boltja.” *Nők Lapja*, 1957. július 11.

49 Feljegyzés a tanácsok kereskedelmi osztályai között az 1959. évi munkaverseny kiértékelésekhez a ruházati szakmában. Debrecen MJV Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának iratai. HBML XXIII. 108/C. 7. d.

50 Debrecen MJV Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának javaslata. 1960. január 13. HBML XXIII. 108/C. 8. d.

51 Pataki Mária–Kelemen Zsuzsa–Molnár Anna: *Korszerű háztartás – kellemes otthon*. Budapest, 1961, Minerva, 68–69. o.

52 Uo. 69. o.

Az otthoni öltözködésben minden egyszerű és kényelmes ruhadarab – rövid vagy hosszú pongyola, nappali viselet köténnyel kiegészítve – hordható, ha az nem kelti az ápolatlanság látszatát. A csinos és rendes viselet otthon is elvárható nemcsak a háziasszonytól, hanem a család többi tagjától is. „Az otthoni ruhákról beszélve néhány szót a melegítőről is szólni kell. Igaz, hogy nem szép, de kényelmes. Könnyen tisztán és rendben tartható; különösen, ha még kötényt is viselünk felette (így csinosabb is, és kevésbé kövérít). Házi munka közben, takarításnál, udvarseprésnél s más »külső« munkáknál viselete indokolt – de munka végeztével vegyük le!”⁵³

A férfiak öltözködésének rendje a hatvanas évek első felében egyszerűbb volt, a divathulámok változása, a divatkövetés kevesebb gondot jelentett. A *Divatújdonság* című kiadvány szerint az 1963–1964-es esztendő férfidivatjában jelentős változást hozott a zakók hosszának növekedése, a szabásra az egyszerűség és a lezserség volt jellemző. A kor normái szerint divatosan öltözködni akaró férfi egyaránt viselhetett egy- vagy kétsoros gombolású öltönyt. Dél-előttre inkább a mintás és laza szövésű anyagokból készült, eltérő színű és mintázatú zakó és nadrág viseletét javasolták, délutánra, estére és alkalmi megjelenésre viszont az egyszínű, esetleg mellénnyel is kiegészített öltönyt. A férfiak nadrágviseletében a cső- és a trapéznadrág háttérbe szorult, és a hajtloka nélküli egyenes szabás vált divatossá.⁵⁴ „Világjelenség, hogy a férfidivatban a sportszerűség látszata adja meg a karakterisztikumot. [...] A széles vállú kabátok és az azt kiemelő szűk nadrág, az eredetileg a sporthoz tartozó pulóver, a lebarnult arc, a kalapviselés csökkenése mind együtt a kisportoltság, a férfias erő látszatát kívánják szolgálni. [...] Ilyenformán a magyar divat is követi az általános európai férfidivatot.”⁵⁵

A falvakban élők öltözködési szokásaiban alapvető változásokat hozott a Kádár-korszak első évtizede, különösen a kollektivizálás befejeződését követő időszak, amikor a hagyományos viselet elhagyása tömegessé vált. A kérdéssel foglalkozó, 1962-ben készített belkereskedelmi felmérés szerint „az elmúlt évek folyamán a városi öltözködés térhódítása jelentőssé vált, a forgalomban megnőtt a készruha, a kötöttáru és a szintetikus alapanyagú cikkek aránya. S ezzel a divat keresletformáló ereje a falusi lakosságra is fokozottabban kiterjed.” Azt is megállapították ugyanakkor, hogy „a parasztság ruházati ellátottsága [...] a bérből és fizetésből élőknel mintegy 20-25%-kal alacsonyabb. Az ellátottság feltűnően alacsony színvonalú ágyneműkből. (100 családtagra 150 lepedő, 210 párnahuzat, 150 dunyha-, illetve paplanhuzat jutott, tehát az egyszeri váltás sem biztosított. Szabolcs megyében a helyzet még rosszabbnak bizonyult.) A felsőruha-ellátottság ennél jobb, de nem kielégítő. 100 férfi családtagra az összes családok átlagában 160 felsőkabát, 220 felsőruha és 320 cipő (bakancs, csizma) jutott. A nőknel ugyanez a mutatószám a következő volt: 100 családtagra 180 kabát, 660 ruha, 350 pár cipő jutott. A Győr megyei családok kb. 10-15%-kal jobban ellátottak, mint a Szabolcs megyeiek.”⁵⁶ A falusi lakosság a munkásokhoz és különösen a szellemi és értelmiségi foglalkozásúakhoz viszonyítva lassabban, átlagosan csak öt-hét évenként újította meg a ruhatárát.

A kivetkőzés felgyorsulásában valószínűleg szerepe volt az ötvenes években már megtagasztalt parasztellenes politikának is. A parasztság többek között úgy is próbált védekezni, hogy gyorsuló ütemben vált meg a paraszti lét külsőségeitől. Emellett a viselet elkészítéséhez használt anyagok is eltűntek a kereskedelemről, az alapanyag házi készítése pedig visszasso-

53 Pataki–Kelemen–Molnár: i. m. 68. o.

54 *Divatújdonság, 1963/1964.* Budapest, 1964, EKISZ Ruhaipari Szövetkezet.

55 Markovits Jenő: *A divat és meghatározó tényezői.* Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet, 34. o.

56 *A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával.* Budapest, 1962, [Belkereskedelmi Kutató Intézet.] / A Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 71. sz./

rult. A kivetkőzés újabb hulláma az ötvenes évek végétől bontakozott ki, és a kollektivizálás befejeződését követő években gyorsult fel. A 25 év alatti generációk tagjai gyakorlatilag kivétel nélkül konfekcióruhába öltöztek, a lányok – szakítva a korábbi hagyományokkal – frizurát készítettek maguknak. Példájukat hamarosan a középkorúak többsége és az idősebbek egy része is követte. A korábbi viselet teljes vagy részleges megőrzéséhez csak az idősebb, többnyire az első világháború előtt született női generációk tagjai ragaszkodtak. A falvakban élő nők nadrágviselete a hatvanas–hetvenes évek fordulójától vált elfogadottá. Mérséklődött a kendő viseletéhez ragaszkodók száma is.

A városi ruházatkodás divathullámai általában némi fáziskéséssel érvényesültek a falusi nők öltözködésében. „A tendencia tehát egyértelműen az, hogy az 1950-es évek végétől kezdődően a falusi népesség viseletében kisebb-nagyobb lépések során folyamatosan integrálódik a városi népességhez. A folyamat első felében a falvak közötti integrálódás történt meg – amikor a »viseletes« falvak lakói kivetköztek –, második lépésben pedig a falvak népe kezdett integrálódni a társadalom egészéhez.”⁵⁷ Ennek az alkalmazkodási, illetve egységesülési folyamatnak is különböző, az éppen aktuális divathullámok által befolyásolt szakaszai ismerhetők fel. A viselet elhagyása tájegységenként, nemenként és korosztályonként is jelentős eltéréseket mutat, időben is elhúzódott, mások voltak a kezdeményezők, más formát öltött a külvilág által parasztinak minősített ruhadarabok elhagyása, átcserélése, a városi minták beépítése a helyi öltözködési kultúrába. Elsősorban az árnyalt jelrendszer tűnt el a viselt ruha átalakulásával, a korhoz, nemhez és társadalmi csoporthoz, valamint a valláshoz kötődés kifejeződése vesztette el korábbi érvényességét. S talán az az állítás sem túlzás, hogy a városi ruhák, öltözködési formák viszonylag gyors terjedése a (látszat)mobilitás külsőségeiben történő megjelenítése volt. Sokan érezhették úgy, hogy ha megpróbálnak városi módra öltözni, akkor a paraszti származásból fakadó esetleges hátrányok mérsékelhetők; ha a szegényparaszt ugyanúgy öltözteti a gyermekét, mint az egykori nagygazda, akkor a közöttük levő társadalmi távolság is csökken.

A hagyományos népviseletek mindennapi használata tehát a XX. század utolsó harmadára lényegében megszűnt, és a házilag készített ruházat helyét átvette a konfekció. A változás kiváltó okai között az élet- és munkakörülmények megváltozása, valamint a korszak kétarcú parasztpolitikája egyaránt szerepel. A viselet elhagyása a hatvanas évek végére és a hetvenes évek elejére teljessé vált, ennek elsősorban az életforma megváltozása és a nők nagy arányú munkavállalása volt a legfontosabb oka. „A paraszti kultúra felbomlásának folyamata ekkor már megállíthatatlan. A hatvanas években a falusi lakosság számára nemcsak paraszti mivoltuk külsőségeinek elhagyása vált kívánatossá, hanem tömegek vállalták a parasztságból való kilépést is, a mobilizáció minden következményével együtt.”⁵⁸ A viselet megváltoztatásának kezdeményezője igen gyakran az a falusi réteg – rendszerint a legszegényebbek –, amely falun kívüli munkavállalásra kényszerülve nemcsak megismerkedett a másfajta öltözködési szokásokkal, hanem fogékonyan is reagált rájuk. A hétköznapi ruházat összeállításának továbbra is meghatározó eleme maradt a pragmatizmus. A sokszoknyás viseletet az éppen divatos városi ruházatkodás elemeiből álló öltözék váltotta fel. A hagyományos ruhadarabok elhagyásával gyakran a testtartás, a mozgás technikája és a járás is megváltozott.⁵⁹ Varsányban

57 Szuhay: i. m. 714. o.

58 Fülemile Ágnes: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 1991. 1–2. sz. 50–75. o.

59 Lásd többek között Fél-Hofer: i. m.; Fél Edit: Újabb szempontok a viselet kutatásához. In uő: *Régi falusi társadalmak*. Szerk. Hofer Tamás. Pozsony, 2001, Kalligram, 316–322. o.

például az ötvenes évek elejétől az általános iskolát végzett lányok között már csak elvétve akadt olyan, aki továbbra is népviseletet hordott. „A hatvanas években egyre inkább erősödött az átöltözési hullám, az számított maradinak és kulturálatlannak, aki még népviseletet hordott: divat lett a városi ruha. Sok lány és fiatalasszony nem saját belső igénye vagy ízlése miatt hagyta el a viseletét, hanem a többiektől való lemaradástól félve, tehát egy kialakulóban levő, új közösségi normához akartak igazodni.”⁶⁰ Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az életkor szerinti, a generációk közötti különbségek az öltözködésben, a viselt ruha alapelemeiben megváltozott formában ugyan, de részlegesen továbbra is fennmaradtak. Az erőszakos tésszervezés és az iparosodás túlhajtása lehetetlenné tette a hagyományörző középparaszti réteg fennmaradását, és ezzel együtt – kontrolláló szerepét elveszítve – felbomlott a tradicionális falusi közösség. Képtelenné vált arra, hogy mérlegeljen, és a kultúrájába építse vagy éppen elutasítsa a rázúduló újdonságokat.⁶¹ A kivetkőzést a falvakból történő tömeges kiáramlás is gyorsította. De a helyben maradók esetében is megszűnt a korábbi zárt-ság, hiszen az ötvenes évek keserves újrakezdési próbálkozásainak kudarcából egyre többen vonták le azt a következtetést, hogy jobb, ha a gyermekeikből már nem nevelnek parasztot. Ennek kézenfekvő útja volt az iskoláztatás. A városi középiskolába járó tinédzserek a hatvanas években új viselkedési és öltözködési normákat honosítottak meg a falvakban. A fiatalabb generációk tagjai gyakran már nem is sajátították el szocializációjuk részeként a viselet ismeretét és annak jelentéseit, vagy ha ez meg is történt, amikor a kivetkőzés mellett döntöttek, a döntés végleges volt. A ruháruk ennek megfelelően átalakult, a konfekciótermékek teljesen kiszorították a korábbi viselet darabjait. A középkorúak ünnepi alkalmakkor még felöltötték a hagyományos öltözetet, de hétköznapra már számukra is a városias ruházat lett a természetes. Az idősök többsége viszont továbbra is a hagyományos öltözetben érezte jól magát. Számukra lényegtelen volt a külvilág megítélése, a paraszt szó elmaradottságot is kifejező, pejoratív tartalmú átértelmeződése. A hatvanas évek elején kiadott, a falusi öltözködéssel is foglalkozó kiadványok többsége úgy vélte, hogy a hagyományos viselet darabjai elsősorban a múzeumba valók. A megváltozott élet- és munkakörülmények között „a sok szoknya és egyéb kellék nemcsak nehéz, kényelmetlen, hanem drága is”. A feladat tehát az, hogy a hagyományos viseletet elhagyó falusi leányok és asszonyok is megismerkedjenek az ízléses és korszerű ruházkodás előnyeivel.

Befolyásolták az életmódot a hatvanas évek végétől a tömegkommunikációs eszközök reklámjai is, amelyek a hagyományostól eltérő életmintákat közvetítették. Az új módit elsősorban a televízió, az újságok, a környező városok kirakatai és a másik asszony, lány öltözködése formálta, alakította. Az átöltözött fiatalasszonyok általában csak néhány év késéssel követték a divat változásait. A városi öltözködésben a hatvanas évek végén divatos nejlondzsörzék csak két-három év múlva vált a falusiak kedvelt ruhaanyagává. A paraszti léttől való többé-kevésbé tudatos eltávolodás révén a tartósan városi munkahelyen dolgozók, elsősorban a fiatal, húsz év alatti korosztályok tagjai törekedtek a divat naprakész követésére. Őket egyre kevésbé kötötték a helyi szokások, fokozatosan nyitottabbá váltak, és rendszerint ebből a csoportból kerültek ki azok is, akik a merész vonalú ruhadarabok vagy szokatlan színű öltözetek viselésére is elsőként vállalkoztak. Az újtók rendszerint a családi és a szűkebb helyi környezet ellenkezését is kiváltották, „megszólta a falu” azokat, akik elsőként hordtak miniszoknyát vagy trapéz nadrágot, ami „se nem szoknya, se nem nadrág, itt a falun csak a sarat törli fel vele”⁶².

60 Cergely: i. m. 207. o.

61 Stefany Judit: *Paraszti öltözködés. História*, 1986. 5–6. sz.

62 Uo.

A túlságosan gyors változás helyenként sajátos „divatkavalkádot” alakított ki, ami a hétköznapi öltözködésben diszharmonikus, nem ízléses viseletet, zavaros stíluselemeket és színösszeállítást tükröző megjelenést eredményezett. Sokak számára nehézséget jelentett a városi ruhák hordásához szükséges mozgástechnikák elsajátítása is. A hagyományos viselet hordásához szükséges testtartáshoz szokott középgeneráció tagjai és az idősebbek nem tudták megtanítani a fiatalabbakat az új viselet megkívánta mozgásformákra. Ebből következően a fiatalok még akkor is esetlennek tűntek, ha elegáns és jól szabott ruhákat öltöttek fel.

A kivetkőzés utáni tipikus falusi női viselet darabja lett a tréningnadrág, a kötött blúz és az otthonkának nevezett ujjatlan ruha kényelmes lábbelivel. A nők körében számos helyen továbbra is megmaradt a fej befedésének szokása, függetlenül az időjárástól és attól is, hogy hagyományos vagy éppen modern, fodrász által készített frizurát viseltek-e. Ugyancsak átöröklött ruhadarab a változatos formájú kötény. Új volt viszont a harisnya (eleinte pamut volt, s csak a hatvanas évek második felében kezdte ezt felváltani a világos színű műszál). A cipőviselet is csak az ötvenes évek elejétől kezdte kiszorítani a csizmát, a hatvanas évek végén pedig igen kedvelté vált a hétköznapi otthoni viselet részeként a dorcónak nevezett tornacipő. Az idős nők a kivetkőzés után továbbra is ragaszkodtak a sötét tónusú ruhák viseletéhez. Új szokásként terjedt el az arcfestés és a rúzs használata, a fodrászhoz és a kozmetikushoz járás, a városias szépségápolás.⁶³

A férfiak új hétköznapi-otthoni viseletének részévé vált a kopott, munkába már nem hordott kék munkaruha, ami alá olcsó, puha anyagú inget vettek, ehhez elsősorban az idősebbek gyakran kötényt is kötöttek. Ünnepponon a fiatalabbak általában világos és mintás anyagú, az idősök egyszínű öltönyt viseltek, ami általában konfekcionált termék volt. Felsőruházatként szivacs kabátot vagy ritkábban bőr, illetve műbőr kabátot öltöttek, divatba jöttek a hegyes orrú, kissé magasított sarkú cipők. A legfiatalabb generációk tagjainak jellemző öltözete lett a hatvanas évek végére a bő szárú pantalló, a mintás ing és a színes, műszálból készített pulóver. A vasárnapi vagy alkalmi, ünnepi öltözet részeként sokáig közkedvelt ruhadarab volt a műszálás ingpulóver és az inget helyettesítő, magas nyakú garbó. A divat „korszakainak” változását jelző ruhadarab volt többek között a bőrkabát, az orkáncabát, a műszörméből készült ruha, a rendszerint szintetikus alapanyagból készült ujjatlan női ruha, az „otthonka”, a szabadidőruha, korábbi elnevezése szerint a „mackó”.

A különböző munkák – a gyárban, a hivatalban, a mezőn – magától értetődően eltérő jellegű ruházatot követelnek. A falusi nők számára „kapálás vagy aratás idején például a legcélszerűbb a könnyű kartonruha. Szoknyát és blúzt csak olyan munkához viselünk, amelynél nem kell hajladoznunk. [...] Fiatalok újabban rövid vászon- vagy ballonnadrágban, kikötős blúzban is dolgoznak, fejükön szalmakalap van, amely megvédi őket az erős napsütéstől. Láttam már fürdőruhában kapáló lányt is, de ezt nagyon helytelennek tartom. Nem azért, mert ez illetlen, hanem mert egészségileg ártalmas. Nem jó, ha erős munka közben közvetlenül és tartósan éri a bőrt a napsugár. A férfiak is fehér inget vesznek fel aratáskor azért, mert az visszaveri a nap sugarait. Újabban már nem megy ritkaságszámba, ha egy asszony vagy leány tréningruhában vagy hosszúnadrágban dolgozik. Láttam már idősebb nénit is mackóruhában.

63 Egy 1962-es riport így számolt be az új szokások elterjedéséről és fogadtatásáról. „Újdívatú ruha van rajta, a frizurája magasított, lábán tűsarkú cipő. A kapuban megáll egy pillanatra, riadozva kidugja a fejét, majd gyorsan visszakapja. Zsebkendői kap elő a retikülből, letörli ajkáról a rúzs, mert ismerős jön szembe az utca túlfeléről. Mindez pedig a több mint tízezer lakosú nagyközségben, Kistelken történik, Kiss Eszter kozmetikusnő háza előtt. Péntek van, a hetivásár napja – ilyenkor sok az ismerős, és megszólják az embert a kozmetikázásért. Pedig sokan járnak ide, az udvaron biciklizor.” *Nők Lapja*, 1962. 8. sz.

Hűvös időben sokkal jobb viselet ez, mint a szoknya, mert hiába van harisnya a lábukon, az egymaga nem véd meg a csípős szélről, felfázástól.”⁶⁴ Othonra, házimunkához a tarka mintás kartonból vagy vászonból készült, elől végig gombos ruhát ajánlották a falusi nőknek, amit a munkával járó kosztól műanyagból vagy erős vászonból készített köténnyel célszerű megvédeni. A házimunka befejezését követő átöltözés során vagy az esti pihenéshez a lábszárközépig érő, kabátszerű háziköntös a praktikus, divatos és kényelmes viselet, ami kordbársonyból, vastag, bolyhos szövetből, nyári változatában pedig könnyű vászonból készülhet. Fontos, hogy a viselt ruha összhangban legyen a hellyel, az alkalommal és a tevékenységgel. Miután a divat örökké változik, aki mértéktartóan, de korszerűen akar öltözködni, az sohasem a legfrissebb, legfeltűnőbb divatújdonosságokat hordja, hanem az egyszerű és praktikus darabokat keresi, és ezekből állítja össze ruhatárát. „Az egyszerű ruhát mindig könnyebb díszíteni, mint a túl díszeset tompítani.”⁶⁵

Az idők változását mutatta az is, hogy a háztartás-statisztikai adatok szerint 1960–1965 között kismértékben ugyan, de gyakorlatilag folyamatosan növekedtek a ruházatkódással kapcsolatos kiadások.⁶⁶ Természetesen azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az átlagjövedelmek továbbra is relatíve alacsony szinten maradtak, s ehhez viszonyítva az egyes ruházati termékek, különösen a felsőruházati cikkek árszintje meglehetősen magas volt. A hatvanas évek közepén egy férfiöltöny ára 1000–1300, egy férfi télikabáté 1200–1400, egy női télikabáté ára pedig 800–1000 forint között volt. Ugyanekkor az egy főre jutó bruttó havi átlagkereset az évtized elején 1500 forint, az évtized végén pedig 1900 forint körül mozgott.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet folyamatosan figyelemmel kísérte a fogyasztói szokások és igények változásait. 1964-ben többek között megismételte azt az 1954-es kutatását, amelynek keretében az ötvenes évek első felében Almásfüzitőn létrehozott timföldgyári munkáskolónia fogyasztói magatartását elemezték. A hatvanas évek közepén az itt élő 2100 fő öltözködési igényeit a telep egyetlen ruházati boltja próbálta meg kielégíteni, bár a tanulmány megállapítása szerint a „ruházati bolt kapacitása kevéssé [...] van kihasználva”. A ruházati célú fogyasztás az itt élők körében tíz év alatt mintegy 35 százalékkal emelkedett. A „telepen levő ruházati vegyes bolt főként az alacsonyabb jövedelmű rétegeket, az idősebb korosztályt látja el. A környező városok és Budapest szívéhatása jobban érezhető a ruházati forgalom terén, mint az iparcikk árak értékesítésénél. [...] A lakosság még az útiköltséget is beszámítva (Almásfüzitő esetében ez nem egészen 10 Ft) jóval olcsóbban szerzi be ezeket az árukat cseh területen, mint a helyi üzletekben. Komáromban vásárolni Almásfüzitőn is bevezetett, elterjedt, foglalkozástól és a jövedelem nagyságától függetlenül szokás lett.”⁶⁷ Az itt élők körében a legélénkebb kereslet a kötöttáru, a női és férficipő, a konfekcionált női ruhák, valamint a gyermekruhák iránt nyilvánult meg.

A ruházatkódással kapcsolatos politikai-ideológiai indíttatású elvárások fokozatosan a háttérbe szorultak, de a hatvanas években például a hétköznapi és az alkalmi öltözködés meghatározása során még elő-előkerültek. Az is összhangban volt a korszellemmel, hogy a jeles mozgalmi és nemzeti ünnepek tiszteletére kirakatrendező versenyt hirdettek a boltok között. A versenyben részt vevő üzletek kirakatainak 1960. április 4-e alkalmából a „15 éves népi demokratikus fejlődés eredményeit” kellett tükröznüik.

64 Simon Blanka–Szemes Piroska: *Házi mindentudó*. Budapest, 1962, Gondolat, 151. o.

65 Uo. 152. o.

66 Részletesen lásd Háztartásstatisztika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között. Budapest, 1967, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 97. köt./

67 Bátori Béláné–Vilmos Endréné–Berberich Józsefné: *Egy ipari település lakosságának fogyasztói szokásaiban bekövetkezett változások Almásfüzitő példáján 1951–1964*. Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet.

Az öltözködés rendjét a szűkebb-tágabb társadalmi környezet, a napszak, az „alkalom” és a divat befolyásolta. „A jólöltözöttség, a jó ízlés követelménye, hogy alkalomszerűen öltözködjünk. Ha bármilyen szerény anyagi lehetőséggel készült a ruha, már azzal jól öltözötté avatja viselőjét, hogy alkalomhoz illő. Aki délutáni ruhát vesz fel olyan helyre, ahová egyszerű utcai való, vagy délelőtti öltözetben megy színházba – a jól öltözöttség, a jó ízlés szabályai ellen vét. [...] A sportruhákat kizárólag sportalkalomra vesszük fel: sortot csak strandra, pantallót kirándulásra. A nadrágviselet az utóbbi években igen elterjedt. Ízlésesebb, ha nem hordjuk állandóan. Kivétel a mínusz 10 fok – akkor a legzordabb illemtanárnak sem lehet ellene kifogása.”⁶⁸

A nők hétköznapi viseletét továbbra is a karton- vagy vászonruhát, a férfiak számára pedig a vászonöltönyt és a pulóvert ajánlották. Ez a munkába járás mellett a mozi látogatásra, a „téész vagy a KISZ klubdélutánjaira” is alkalmas. A hölgyek számára színházba vagy tánc-hoz selyem- vagy bársonyruhát javasoltak, télen ezt a meghűléssel szemben is védelmet nyújtó, különböző anyagú stóla egészítette ki, a férfiak számára alkalmi ruhaként természetesen a sötét öltöny viselete volt a javallott. „Nemzeti ünnepeinken, ünnepélyeken sötét ruhában illik megjelenni. Fehér blúzt vagy pulóvert és szoknyát, esetleg kiskosztümöt vegyünk fel a május elseji felvonuláskor. Ha kitüntetés kiosztására kapunk meghívót, sötét szövetruhában vagy úgynevezett »szmoking-kosztümben« jelenjünk meg. A fekete »szmoking-kosztüm« különösen azok számára nélkülözhetetlen, akik a KISZ-ben, a termelőszövetkezetben, nőtanácsban valamilyen tisztséget töltenek be, mert gyakran kell utazniok, értekezleten, ünnepségen megjelenniök. [...] Hivatalos helyen, megyei, fővárosi értekezleteken, KISZ-tanácskozáson nem illik kivágott, tarka ruhában megjelenni. Komoly, angolos ruhát vegyünk fel ilyenkor, ezzel is hangsúlyozzuk az alkalom jelentőségét.”⁶⁹

A divathullámok követésének ellenzői a hatvanas évektől immár nem elsősorban a politika köréből, hanem a társadalom konzervatívabb gondolkodású csoportjaiból kerültek ki. Véleményük időről időre – elsősorban a hatvanas években – politikai-ideológiai felhangokat is kapott. A szocialista nevelés jegyében léptek fel a fiatal generációk „megbotránkoztató” öltözködése és hajviselete ellen. „El kell érni, hogy [...] az ifjúság az öltözködést, a különböző ruhaviseleteket megfelelően alkalmazzák [sic], ne méretezzék túl egyes helyeken, ami majd később hulgianizmusra emlékeztet bennünket. A jelenlegi korszaknak megfelelő az is, amelyet alkalmaznak fiataljaink, gondolunk a tánc[ra] és a különböző hajviseletekre. Azonban odáig fajulhat a dolog, hogy nem tudjuk egymástól megkülönböztetni őket: fiú vagy lány?”⁷⁰ A fiatalok nemkívánatos viselkedését és viseletét a korabeli napi- és hetilapok, ifjúsági kiadványok is szóvá tették, kiemelve, hogy a hagyományokkal, a társadalmi szokásokkal és elvárásokkal, a „szocialista közösségi normákkal” történő szembefordulás erkölcsi zűllést is jelent. „Vannak jampizók: öltözködésük és viselkedésük is nagyon feltűnő. Túl szűk nadrágban, túl feszes szoknyában járnak. Mindenképpen fel akarják hívni magukra a figyelmet.”⁷¹

Néhány évvel később a ruházati iparban és a divattal foglalkozó hazai intézményekben már természetes módon regisztrálták a divat szerepének kiteljesedését, a divatkövetés és -közvetítés eszköztárának bővülését. A változások lényegét fogalmazta meg egy 1965-ben kiadott, a divattal és annak társadalmi háttérével is foglalkozó szakmai dokumentum. „Az öl-

68 Almár György és mások: *A dolgozó nő otthon*. Budapest, 1963, Táncsics, 169–170. o.

69 Simon-Szemes: i. m. 153–154. o.

70 Homokmégy Községi Tanács VB-ülésének jegyzőkönyve, 1963. november 13. Homokmégy, községi irattár. Közli Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságról*. Debrecen, 1988, KLTE.

71 Csákváry Margit: *Milyen a mai lány? In Lányok évkönyve, 1964*. Budapest, 1963, Móra.

tözködésben a divathoz való alkalmazkodás lett a mértékadó, a tulajdon-, az osztály- és a jövedelmi viszonyokban bekövetkezett változások az öltözködés korábbi osztályjellegét is fokozatosan megváltoztatták. [...] A Ruházati Mintatervező Vállalat és egyes különlegességi divatszalonok is rendszeresen Párizsból szerzik be az újdonság ismeretét. A nálunk is bőségesen kapható divatlapok fontos eszközei a divatváltozások megismerésének.”⁷²

A hatvanas évektől a kisipari tevékenység, ezen belül a ruhakészítés, -tervezés egyre nagyobb mozgásterhez jutott, a növekvő népszerűségű „elit szalonokban” legfeljebb tíz-húsz darabos szériák készültek. Az igényes darabok előállítóinak elérhetősége – gyakorta – szájhagyomány útján terjedt. A divatos termékek nagyobb szériáinak előállításában a kisipari termelősövetkezetek játszottak fontos szerepet. Sőt a hatvanas évek első felében már arra is akadt példa, hogy a hiánycikkékké váló ruhadarabokat a ruházati kereskedelmi vállalatok közvetlenül a kisipari termelősövetkezetekkel gyártatták le.⁷³

A Belkereskedelmi Minisztérium 1965-ben megismételte egy évtizeddel korábbi felmérését⁷⁴ a lakosság ellátottságáról. A városi férfiak döntő többségének a ruhatárában megtalálható volt legalább egy télikabát, egy őszi-tavaszi átmeneti vagy ballonkabát, egy-egy gyapjú- és vászonöltöny. A női ruhatárakban a télikabát, a bunda, a ballon- és a rövidkabát, az angol kosztüm, a vászonruha, valamint a különböző szoknya-blúz kombináció volt a leggyakoribb. A lábbelik száma: férfiaknál 7,6 pár/fő, nőknél 8,2 pár/fő. A lakástextíliákkal való ellátottság a családok létszámának növekedésével párhuzamosan romlott, a kétfős családok a váltáson túl tartalékkal is rendelkeztek ágyneműkből, míg „az öt- és több tagú családoknál már az egész család részére történő váltáshoz sincs kielégítő ágyneműmennyiség”⁷⁵. A dokumentum összegzésében megállapították: a városi, ezen belül a budapesti lakosság ruházati ellátottsága jóval magasabb szintű, mint a falusiaké, a munkások ruhatára minőségre és darabszáma is megközelíti az alkalmazottakét. A legnagyobb ruhatárral az értelmiségi és szellemi foglalkozásúak rendelkeztek, a legszerényebb ruhakészletet a földművesek birtokolták. A felmérés adatai és a korabeli háztartási statisztikák alapján is úgy tűnik, hogy a hatvanas évek közepére a ruházati cikkekkel való alapellátás átlagos színvonala valamelyest javult. Természetesen a társadalmi és a jövedelmi-vagyoni helyzettől függően a különböző cikkek használatában, elterjedtségében továbbra is jelentős különbségek voltak. Egy három-négy tagú, átlagos jövedelmű falusi család a hatvanas-hetvenes évek fordulóján évi 6000–9000 forintot költött ruházkodásra, ez az összeg azonban jelentősen megnövekedett, ha a család több tagjának egyszerre kellett nagyobb beszerzéseket eszközölni, vagy a család valamelyik tagjának élethelyzete megváltozott, például iskolába ment vagy megházasodott valamelyik gyermek.

A falvakban a ruhaneműk beszerzésének és előállításának sokféle gyakorlata volt. A viselet elkészítéséhez használt alapanyagok kisebb részben még saját, nagyobb részben pedig gyári termelésből származtak, ahogy a vásárolt cikkek közé tartozott a lábbeli is. Az anyagok és a ruhák készítése természetesen elsősorban téli tevékenység volt, ahogy ezt a mezőgazdasági munka ciklikus rendje lehetővé tette. A saját kezű munka mellett a legtöbb faluban „varróasszonyok” is tevékenykedtek, akik a nehezebb műveleteket, a speciális ruhadarabok elő-

⁷² Markovits: i. m.

⁷³ Beszámoló a Nyíregyházi Városi Tanács VB 1963. július 9-én tartandó ülésére a város iparcikkével való ellátásáról. SZSZBML XXIII. 502.

⁷⁴ Mártonffy Sándor–Marczell Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság*. Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálat. A felmérés során 2000 férfi és 2000 nő, valamint 700 fiú és 700 leány ruhalárát mérték fel, törekedve a reprezentatív minta kialakítására.

⁷⁵ Uo.

állítását is vállalták, s a gépi varrás is az ő közvetítésükkel terjedt el sok helyen. A lezajlott változásokat, az öltözködéskultúra átalakulását jól szemlélteti, ha felsorolásszerűen összehasonlítjuk a régi és az új módi szerinti öltözet darabjait. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján például Varsányban egy hagyományos öltözethez ragaszkodó fiatalasszony ruhatára többek között 7 feketeből, 24 fekete alapú selyem, 11 kasmír felső kendőből, 12 pendelyből, 4 kombinéből, 4 svájci ingből, 6 alszoknyából és 18 ingvállból, 10 fekete és 30 mintás felső szoknyából, 7 színes *lajbiből*, 8 *szakácskából*, 16 melleskötényből, 6 szvatterből és 2 blúzból, továbbá 7 pár harisnyából, 2 felsőkabátból, 2 pár fűzős cipőből, 1 pár félcipőből, 1 pár egész-cipőből, csizmából, szandálból, papucsból és tornacipőből állt. A városi ruhát hordó fiatalasszony ruhatárában ugyanakkor 3 műszálas szövetből készült kosztüm, 10 szintetikus anyagú szoknya, 2 dzsörzé és/vagy szövet hosszúnadrág, 6 egyberuha, 4 nyári ruha, 2 kardigán, 5 rövid ujjú pulóver, 3 krisztinablúz, 3 melegítő-tréningruha, városias stílusú alsóneműk, nejlonharisnya, itthoni és kimenő selyem-, nejlon- és kasmírkendő, orkán dzseki, műszőrme bunda, szövetkabát, valamint 1 pár csizma, 3 pár félcipő, 1 pár szandál, 1 tornacipő és papucs volt megtalálható.⁷⁶

A városi ruhákat sok helyen inkább varratták. Az volt a szokás, hogy „a ruhaneműk közül a nagykabát kivételével, amit készen megvesznek az üzletben, varrónővel csináltatják meg szinte minden felsőruhaneműjüket a lányok és a kivetkőzött fiatalasszonyok. [...] Az asszonyok és lányok többsége minden elképzelés nélkül, a megvásárolt anyaggal felkeresi a varrónőt – akit rendszerint [...] valaki ajánlott neki –, s a varrónő elképzelésére, ízlésére bízva a ruha fazonját. Ennek eredménye szintén egy nagyon egységes stílusú, fazonú öltözködés, az egyéni adottságokat sem szabásvonallal, sem színösszeállítással nem véve figyelembe.”⁷⁷ A viszonylag egységes városias öltözködési stílus kialakulását emellett bizonyosan elősegítette az utánzási vágy és a helyi értelemben modernnek tartott öltözködési szokáshoz való igazodási kényszer is. Az átalakuló falusi közgondolkodásban a hatvanas évek végén nagy szerepe volt a felemelkedési törekvéseknek, a feljebb jutást leggyakrabban a teljesítmény, a külső megjelenés, a vagyoni helyzet összehasonlítása révén mérték le.

A hatvanas évtized második felében a nők nadrágviselete a városok után lassan már a falvakban is általánosan elfogadottá vált. A szoknya határozottan megrövidült, sőt az alig combközépig érő miniszoknya divatja is ebben az időszakban bontakozott ki. Ennek szép számmal voltak támogatói és ellenzői is. „A minidivatallal megváltoztak a mozdulatok is. Semmiképpen sem a nőiesség beszélt belőlük. Férfias kiállás, merész terpeszek jellemezték a divatfotókat: és némely nő azt hitte, hogy egy csapásra tinédzserré válhatott. [...] A miniszoknya is túlzásnak bizonyult, a divat és az egészség vonatkozásában egyaránt.”⁷⁸

Az évtizedfordulón jelent meg újra a trapéznadrág, amely a korábbi időszak divatjával ellentétben már csípőtől bővült, ehhez mindkét nem tagjai vastag talpú lábbeliket viseltek. S ekkor kezdődött a farmer divatja is. A nehézkesen beszerezhető farmernadrág hosszú ideig „presztízs ruhadarab” maradt, és a falusi fiatalok körében később és valamivel lassabban terjedt el, mint a városokban.

Az ingek, blúzok, zakók testhez álló szabásúakká váltak, és széles fazonnal, egyre színesedő anyagokból készültek. A nőiesség, a sikkesség, férfiak esetében az alkalomhoz illő, elegáns megjelenés és a hétköznapi jólöltözöttség, valamint a kötetlenség és a sportosság kifejezése viszonylag gyorsan terjedt. Hiszen „az öltözködés a legláthatóbb külső jele a lépéstartás-

76 Részletesen lásd Gergely: i. m. 267–269. o.

77 Uo. 259–260. o.

78 Uresch Zsuzsa: *A korszerű divat*. Budapest, 1978, MNOT–Kossuth, 17. o.

nak, az életszintnek, a modernségnek. Ez az igazodási norma mindenütt nagy szerepet játszik, ahol ezt a szintet elvárják, vagy bizonyítani akarják. [...] Ma alapvetően urbanizálódási normát képvisel, a városok diktálják az iramot és a divatot, s a falvak lakói ezzel igazolhatják, hogy nincsenek messze a városi emberektől, hiszen a ruházkodási divat urbánus módja még mindig könnyebben elérhető »mutató«, mint az út, a víz vagy a közlekedés. [...] A vidéki kisvárosok és falvak lakói a pesti színvonaltól éppen az öltözködés tekintetében maradnak le a legkevésbé.⁷⁹ Az életmóddal és az életkörülményekkel párhuzamosan a női szerepfelfogások is változtak. Az emancipálódás a falvakat sem kerülte el. A nőiesség korábban szokatlan hangsúlyozása a viselt ruha radikális átalakulásával együtt vált elfogadottá. A társadalmnéprajzi megfigyelések szerint a kivetkőzés-átöltözés után az egyes családok viseletében nem volt jelentős különbség, a városias ruha homogenizált öltözködési stílust hozott magával. A nők esetében különbséget elsősorban a hagyományokhoz való ragaszkodás vagy annak elutasítása és a városi öltözködés követése, a férfiaknál pedig esetenként a foglalkozási csoporthoz tartozás okozott. De az is jellemző, hogy az egyes rétegeken belül az öltözködésben nincsenek érdemi eltérések.

A hagyományos paraszti viselet általánosnak tekinthető elhagyása mellett lehet példát találni a visszaöltözésre – vagyis arra, hogy az egykori viselet meghatározó darabjai újra a hétköznapi öltözet részeivé váltak – vagy éppen a teljes viselet jeles napokon történő felöltésére is. De Budapest környékén, a Galga mentén (Galgamácsa, Galgahévíz, Kartal, Püspökatvan) az is megfigyelhető volt, hogy a XX. században kivirágzó »új népviseletek« a második világháborút követő évtizedekben is megmaradtak, elsősorban a nők körében. »Mint minden hasonló körülmények között lévő faluban, Bagon is viszonylag sokat költöttek ruhára. [...] csak az 1950-es évektől fordítottak nagyobb figyelmet a ruhadarabok színének a megválasztására. Annak ellenére, hogy az éppen vásárolható, idővel szintetikus anyagokat használtak, a hagyományos, helyi szabás szerint varrták ruháikat, ujjasaikat, amelyek elsősorban színükkel illeszkedtek a bagi ruházat rendjébe. Ennek köszönhetően az 1960-as évek elején – természetesen elsősorban az eladó lányok és az újmenyecskék ünnepi öltözetében – még teljességgel áttekinthető volt a színek rendje. Az öltözetben a posztószoknya, az ujjas és a kendő színét igazították egymáshoz. [...] A többség a »paraszti« színválasztás híve volt, az ellentétes színpárok eleveenségét, azt találta szépnek, ha »virít« a ruha. [...] Az 1960-as években még túlsúlyban volt a »bagi«, paraszti ízlésvilág, de már erősödően volt az az ízlésbeli elv is, hogy az egyes öltözetdarabokat azonos színű anyagból kell összeválogatni.⁸⁰ A városi mintakövetés tehát meghatározóvá vált, de nem lett kizárólagos. A magyar falvakban élők többsége az új módi szerint öltözött, de ekkoriban még igyekezett helyi normákhoz és szokásokhoz is igazodni.

ÖSSZEZÉS

Az 1945-öt követő két és fél évtized során a magyarországi divat és az öltözködés változásait az egyszerűsödés, valamint egy sajátos hullámváz jellemezte. Nemcsak a társadalmi, hanem a foglalkozási és jövedelmi viszonyok szerinti öltözködési különbségek is mérséklődtek, az ötvenes évek első felében, majd a hatvanas évek közepétől egyfajta lassú differenciálódás kezdődött, elsősorban a viselt ruha minőségét tekintve. Az ötvenes évek első felében a divat is

79 Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat, 436. o.

80 Flórián: i. m. 311–313. o.

politikai kérdéssé vált, majd az 1956-os forradalmat követő évtizedben – ezen a területen – viszonylag gyorsan végbement a depolitizálódás. A viselt ruha, a külső megjelenés magánügy, amit már csak egyes kirívónak tekintett esetekben próbáltak meg szabályozni a „szocialista erkölcs” és a „helyes közösségi magatartás” elveire hivatkozva. A változásokban jelentős szerepe volt az ifjúsági szubkultúrák megjelenésének éppen úgy, mint a modern tömegkommunikáció gyors térhódításának. Mindezek jelentős mértékben felgyorsították a sokszínű öltözködés elfogadottságát, az öltözködéssel kapcsolatos közvélekedés és általános társadalmi elvárások átalakulását. A korszak során a magyarországi divat formálói és közvetítői kisebb kiigazításokkal lényegében a második világháború előtti időszakra jellemző öltözködési szabályokat igyekeztek átadni, ami erősítette a konzervatívabb, hagyománytisztelő generációk tagjainak érvkésztetét a korlátozottan lázadó fiatalabbakkal szemben. Eközben a divatkövetővé és fogyasztásorientálttá váló – és ebben az értelemben egységesülő – magyarországi öltözködésben egyre inkább a generációs különbségek váltak meghatározóvá falun és városban egyaránt.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

VÁLTOZÓ IDENTITÁSOK MUNKÁSNŐK ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉSEIBEN

Munkásnő: a szóhoz kapcsolódó képzetársításainkban gyakran jelenhet meg a nehéz fizikai munkát végző, korán megöregedett proletáraszony képe. A test társadalmi jel. A női test nagyobb társadalmi ellenőrzés alatt áll, mint a férfié. A fokozott ellenőrzés igénye elsősorban a nők reprodukciós szerepeiből fakad. A segédmunkát végző nő testét Samuel Compers már a XX. század elején a fizikai munkától idejekorán elhasználódottnak, ezért szánsalomra méltónak ábrázolta: „A látványt, melyet nyújt, midőn mezítláb végzi igáslóhoz méltó munkáját, [...] aligha lehet fényképen híven megörökíteni [...]. Széles lábainak talpa olyan kérge, mint a disznóbőr, mely utazómálháinkat borítja. [...] Majdnem térdig csupasz lábszárait öszvérhez hasonló módon emelgeti, óvatos, de biztos lépéssel, amint fölfelé halad egy deszkán vagy gerendán. Púpos a derék táján, fejét nem túlságosan tiszta, de többnyire élénk színű kendő borítja.”¹

A fizikai munkát végző nők többszörösen is marginalizált helyzetben vannak a társadalomban. Alacsonyabb bérért dolgoznak, mint férfitársaik, és mivel fizikai erejüket bocsátják áruba, az idő múltával egyre nehezebben képesek megfelelni a nőkkel szemben támasztott normatív alapú társadalmi elvárásoknak. Ezek legfontosabb eleme, hogy a nő teste legyen nőies, vagyis „szép”.²

A munkásnők között is a legkiszolgáltatottabbak közé tartoznak a faluról a nagyvárosba bevándorló és ott fizikai munkásként megkapaszkodni vágyó, képzetlen fiatal nők. Az, hogy egy nagyipari munkahelyre bekerülhetnek, ott egészséget próbáló munkakörülmények között nehéz fizikai munkát végezhetnek, egyenlő a mindennapi biztos anyagi túléléssel a nagyvárosban. Így érzik közülük többen annak ellenére, hogy a nagyvárosban sem gyökértelenek, hiszen gyakran számíthatnak már korábban betelepült rokonaik, barátaiuk segítségére.

A fiatal, képzetlen nők számára a munkavállalás hagyományosnak tartott útjaival (cseléd, mosónő, takarítónő) szemben a nagyipari bémunkavállalás elsősorban azért lehet vonzó, mert tisztességesnek tartott, hosszú távon biztos kereseti lehetőséget jelent. A képzetlen ipari munkaerő iránti kereslet a fizikai segédmunkát végző munkásnők számára is felcsillantja azt a lehetőséget, hogy bár a társadalom peremén, de sikerülhet nekik hosszú távon megkapaszkodni a nagyvárosban.³

1 Samuel Compers: A budapesti malterhordónő és munkatársai. In *Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945.* Szerk. Litván György. Budapest, 1974, Kossuth, 169. o.

2 Kende Anna: Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önelfogadásban. In *A test társadalmi jelentéseiről és diskurzusbeli szerepéről: Test – beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről.* Szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc. Budapest, 2002, Új Mandátum, 61–83. o.

3 Történetükkel részletesen foglalkozik Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Budapest, 1983, Magvető.

Köztudott, hogy Magyarországon a nők a második világháború után vállaltak először tömegesen bér munkát az iparban, de a korszak segéd munkásnőinek társadalomtörténete nem csak makrotársadalmi szempontból érdekes.⁴ A szocialista időszak hivatalos propagandájának gyakori szereplői voltak a munkásnők, mert egyszerre tartoztak két az ideológia szerint privilegiált csoporthoz: munkások voltak és nők. A bőséges sajtóbeli és levéltári források – melyeket elsősorban a hivatalos elvárásoknak megfelelően írtak – nem adnak kielégítő választ arra a kérdésre, hogy milyen volt a munkásnők számára az az időszak, amikor a propagandában kiemelt helyet kaptak, ugyanakkor mindennapi életükben alig-alig történt változás. A magánélet írott forrásainak hiánya miatt annak megismerésére, hogy a munkásnők miként viszonyulnak egykori helyzetükhöz vagy a korszak hivatalos diskurzusában fontos szerepet betöltő nőkkel kapcsolatos kérdésekhez, legalkalmasabbnak az interjúkészítés tűnik.

AZ INTERJÚKÉSZÍTÉS MÓDSZEREIRŐL

Tanulmányom életútinterjúkon alapul,⁵ amelyeket egy női segéd munkásbrigád tagjaival – és munkatársaikkal, főnökeikkel – készítettem, akiket a szocialista rendszerben, 1970-ben Állami Díjjal tüntettek ki. Őket a korszak hivatalos beszédmódjában egyrészt egységesnek tartott társadalmi csoport tagjaiként, „fizikai munkásnőként” ábrázolták, másrészt egy speciális, politikai alapokon szerveződő közösség, egy szocialista brigád tagjai is voltak. Évtizedekig ugyanabban a műhelyben dolgoztak, és valamennyien segéd munkát végeztek.

Az interjúk készítésekor részben a Gabriele Rosenthal által kidolgozott, Magyarországon is alkalmazott módszert követtem, mivel interjúalanyaimat arra kértem, hogy elsősorban egykori gyáruk és állami kitüntetésük kapcsán meséljék el élettörténetüket.⁶ Annyiban viszont eltértem Rosenthal módszerétől, hogy az interjúalanyok személyiségétől függően nem mindig vártam meg, hogy végigmeséljék az élettörténetüket, hanem egyes eseményeket újra és újra elbeszéltettem velük, szinte erőltetve a számomra érdekesnek tűnő részletek többszöri megismétlését. Így az ismétlések közti különbségek is elemezhetővé váltak.⁷

A csoport tagjai más munkásnőkhöz képest abból a szempontból számítanak különlegesnek, hogy megkapták a szocialista időszak legmagasabb szintű állami kitüntetését. Így egy

4 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 225. o.

5 A felhasznált interjúk a birtokomban vannak.

6 Gabriele Rosenthal módszerének magyarországi alkalmazására lásd például Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutakozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest, 2002, Múlt és Jövő; Kovács Éva–Melegh Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország, Ausztria háromszögében. In *Diskurzusok a vándorlásról*. Szerk. Sík Endre, Tóth Judit. Budapest, 2000, MTA Politikatudományi Intézete, 93–154. o.

7 Ez a módszer hasonló ahhoz, amelyet Lutz Niethammer és kutatócsoportja alkalmazott az egykori keletnémet tartományokban készített interjúknál, lásd Lutz Niethammer–Alexander von Plato–Dorothee Wierling: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industriezone der DDR*. Berlin, 1991, Rowohlt. Az interjúról mint forrásról lásd Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 88–94. o.; Hanák Gábor–Kövér György: Biográfia és oral history. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 92–101. o.; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 128–145. o.; Tóth Eszter Zsófia: Klié és az oral history. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165–177. o.; Kövér György: Források, értelmezések, történelmek. In uő: *A felhalmozás éve*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 384–393. o.

pillanatra a valóságban is privilegizált helyzetbe kerültek, a politika közvetlen munkatársaik közül is kiemelte őket. A munkahelyi kötődés vagy a kitüntetéssel kapcsolatos élmények éppúgy észlelhetők az elbeszélések által teremtett narratív struktúra identitásképző tényezőiként, mint a korabeli propaganda által kevésbé hangsúlyozott lakóhelyi vagy fogyasztási cikkekhez kapcsolódó identitások. A különböző identitások más-más hangsúllyal szerepelnek az egyes időszakok ábrázolásaiban éppúgy, mint az egyes brigádtagok elbeszéléseiben. Nemcsak kitüntetett brigádtársaikhoz, a műhely „kollektívájához” vagy az időközben csődbe ment gyárhoz kötődtek, hanem lakóhelyükhöz vagy a kitüntetéshez járó jutalomból megvásárolt Trabanthoz is. Az elbeszélések szerkezetét átszövő sokféle kötődés kiemelésével és elemzésével érthetőbbé válhat számunkra, hogy milyen értékek voltak fontosak a munkásnőknek a háborút követő évtizedek mindennapjaiban.

Bár a makrotársadalmi mutatók szempontjából a brigád tagjai hasonló képet mutatnak, életútjuk egyéni ábrázolásakor mégsem csak közös identitásformáló tényezőket hangsúlyoznak, hanem egymástól eltérőeket is. Egyszerre több olyan csoporthoz tartozónak is érzik magukat, amelyek nem társadalmi mozgalmakhoz kötődnek. Identitásuk változó arcaiból itt csak néhánynak a felvillantására vállalkozom. Az elemzésben nemcsak a velük készített életútinterjúmat használtam fel, hanem azokat az egykori újságcikkeket is, amelyek identitásuk egy-egy elemével kapcsolatban a hivatalos beszédmód normatív jellegű elvárásait közvetítették számunkra.

Az interjúzás során a csoport egyes tagjaihoz úgy jutottam el, hogy szinte kézzől kézre adtak (*snowball*-módszer). Ezt a módszert elsősorban stigmatizált csoportok interjúzásakor szokták alkalmazni, mivel ezek nehezen engednek maguk közé „idegent”, jelen esetben az interjúkészítőt. A rendszerváltás utáni Magyarországon – minden politikai felhang nélkül – úgy tűnik, hogy a gyári munkásnők stigmatizált csoportot képeznek. Azzal az indokkal kerestem fel őket, hogy egykori gyáruk történetét akarom megírni, és elsősorban a gyárral kapcsolatos emlékeikre vagyok kíváncsi. Mindenkivel többször készítettem interjút, brigádtalálkozót szerveztem nekik. Voltak, akik – belemelegedve a beszélgetésekbe – egyre felszabadultabban sztoriztak, meséltek, és már nem csak a gyárról. Az egy csoporthoz tartozók meginterjúvolása azzal a többletlehetőséggel is járt, hogy ugyanazokat a történeteket többen is elbeszélték, így a történeteket több nézőpontból is elemezhettem. Készítettem csoportos interjúkat is házaspárokkal és testvérpárokkal. Ennek az eljárásnak az a legnagyobb előnye, hogy a bekapcsolódó beszélgetőtárs újabb és újabb történetek felidézését segíti elő, néha már egymás szájából veszik ki a szót. Az interjúzás ebben a formájában nem zárul le úgy, mint a klasszikus életútinterjú elkészítésekor, amikor az interjúalany történeteinek elbeszélésében eljut napjainkig. A meginterjúvoltak három generációhoz tartoznak: a legidősebbek a húszas évek elején születtek budapesti vagy vidéki munkáscsaládokban. A középnemzedék tagjai 1927–1934 között születtek, mindannyian falusi vagy tanyasi, földművelésből élő, sokgyermekes családban. A harmadik, legfiatalabb nemzedékhez tartoznak az 1940 körül születettek, akik többnyire a segédmunkásnők közvetlen főnökei voltak a gyárban, és budapesti munkáscsaládokból származnak. Az elbeszélte történetek időhatára visszanyúlik a legidősebbek szüleiig, és elér egészen napjainkig. Identitásképző történeteik közül e tanulmányhoz többnyire olyanokat választottam ki, amelyek már a szocialista korszakhoz kötődnek, azon belül ahhoz az időszakhoz, amikor már férjnél voltak, és segédmunkásnőként dolgoztak egy nagyipari munkahelyen.

„MUNKÁS KOCSITULAJDONOSOK” – FOGYASZTÁSI CIKKEK MINT IDENTITÁSKÉPZŐ TÉNYEZŐK

A fogyasztási cikkeknek a szocialista időszakban is volt identitásképző szerepük.⁸ A korszak hivatalos beszédmódjában maga a párt és az állam jelent meg úgy, mint a magasabb életszínvonal biztosítója. Ennek a kezdetét a korszak propagandájában az 1959-es évhez szokták kötni, amikor az MSZMP VII. kongresszusán meghirdették az új életszínvonal-politikát.⁹ A hatvanas-hetvenes évek hivatalos diskurzusának fontos eleme a „szocialista ember” és a „kispolgári mentalitás” szembeállítás is, amely olyan hivatalosan generált sajtóvitákban öltött testet, mint például az életmód-vitasorozat, amelyben a hozzászólók normatív keretben értelmezték, hogyan illene viszonyulni a szocialista embernek az olyan szimbolikus fogyasztási tárgyakhoz, mint az autó, a hétvégi ház, a telek, a varrógép vagy éppen a frizsider.¹⁰

Úgy tűnik, hogy interjúalanyaim élettörténeteik elbeszélése során más és más fogyasztási cikkek tulajdonítanak szimbolikus jelentőséget: van, aki a hármashatár-hegyi teleknek, más a típus konyhabútornak vagy éppen a több nemzedéket kiszolgáló parasztháznak. Az elbeszélések közül, amelyekben interjúalanyaim újra- és újraértelmezik tárgyakhoz fűződő viszonyukat, részletesen azt elemzem, amelyből kiderül, hogy milyen identitásképző szereppel bírt egy Trabant a brigád egyik tagjának életében. Az asszony a Trabant vásárlásakor, 1970-ben meősként dolgozott. Huszonnég és húszéves fiait férje 1968-ban bekövetkezett halála után egyedül nevelte. Éva¹¹ szívesen ábrázolja magát érdekérvényesítőként elbeszéléseiben. Szívesen emlegeti, hogy a konfliktusok megoldása végett néha még az igazgatóhoz is felment. Éva ez idő tájt kontyba csavarva hordta a haját, ami a műhelyben divatosnak számított. A brigád közös mulatozásairól készült fényképeken többször látható központi szerepben, amint énekel, vagy a kör közepén táncol.

1971-ben Éváról és új autójáról fényképes riportot közölt a gyári újság.¹² A cikk alapvető célja az volt, hogy sikeres asszonyt ábrázoljon, aki munkásként az elsők között tudott autót vásárolni a gyárban. Az újságíró „barátságos mosolyú, kedves asszony”-ként jelenítette meg Évát, aki egy „nevezetes kis kollektíva tagja” volt, amely „kiváló munkásnőket nevelt ki”. A cikk szerint nemcsak azért számított sikeresnek, mert egy kitüntetett szocialista brigád tagja volt, hanem azért is, mert éveken keresztül párt-alapszervezeti vezetőségi tagként és szakszervezeti műhelybizalmiként dolgozott. Az újságíró kiemelte, hogy a gyárban szöbeszéd tárgya, hogy „van nálunk egy munkásasszony, aki mindennap a saját Trabantjával jár be dolgozni”. A cikk azzal zárult, hogy Éva az újságíró kérdésére megfogalmazta, mi az a három dolog, ami a legfontosabbnak számít az életében: „a munka, a család, meg a kocsi”. A cikk, bár csak utalt rá, olyan szerepekben jelenítette meg Évát, amelyek leginkább egy olyan nőre illelenek, akit a korszakban emancipáltnak tartott a környezete. A munkások közül majdnem el-

8 A mindennapok történetéhez kapcsolódó önálló kutatási irányzat Németországban a fogyasztástörténet (*Konsumgeschichte*). Egy összefoglaló munkát kiemelve lásd Ina Merkel: *Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Weimar, 1999, Böhlau.

9 A gulyáskommunizmusról makrotársadalmi mutatók alapján lásd Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In *Mitoszok, legendák és tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 361–390. o.

10 E viták egyikéről lásd Tyekvicska Árpád: Friziderszocializmus. In *Beszédo évek 1957–1968. A Kádár-korszak története I. rész*. [Szerk. Révész Sándor.] Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 260–263. o.

11 A tanulmányban szereplők nevét a személyiségi jogok védelmében megváltoztattam.

12 Munkás kocsitulajdonosok. I. [rész.] *Harisnyagyári Dolgozó*, 1971. december 23.

sóként lett kocsitulajdonos, és büszke volt arra, hogy az autót csak ő vezette, még felnőtt fiainak sem engedte át a volánt. Az újságcikkben Éva – nem véletlenül – nem a nők számára legfontosabb terepet, a családot helyezte előtérbe, hanem a munkát. Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy özvegy volt, és felnőtt fiai már esetleg csak a támogatására szorultak, hanem az is – ahogy ezt elbeszéléseiben is többször megfogalmazta –, hogy számára a munkahely az önmegvalósítás terepe, közéleti sikereinek színtere volt. A Trabant tette lehetővé Évának azt is, hogy erős, magabiztos munkásnőként ábrázolja magát, aki képes arra is, hogy mindennap kocsival járjon munkába, és aki büszke az autójára annak ellenére, hogy környezetében ekkoriban inkább férfiak vásároltak és vezettek autót. A *Brigádélet* című újság Éva állami díjas brigádjáról szóló cikke után egy olyan tudósítást közölt, amelyben kuriózumként egy diáklányt ábrázolt, aki a tanulás mellett autóvezető-oktatóként kereste kenyerét.¹³

Nem véletlen, hogy egy ízben éppen az ő kocsija lett a gyárban szokásosnak számító „férfias ugratások” eszköze is.¹⁴ A vaskos tréfákkal többnyire a gyár férfi munkásai „viccelték meg” egymást. Aki sikeresen kitervelt, majd megvalósított egy-egy tréfát, azt a többiek erősnek tartották, és az egymás közötti, tekintélyelvű hierarchiában magas pozíciót foglalhatott el. Kivételesnek számított, hogy nő vicceljenek meg ebben a formában. Ha mégis megtörtént, a „férfias tréfa” a nőt „beemelte” a társaságba, tehát ez nem lealacsonyító, hanem felfelé emelő gesztusként értelmezhető. Ezért fordulhatott elő, hogy Éva, aki környezete előtt erősnek mutatta magát, alkalmasnak tűnt még egy ilyen tréfa elviselésére is: „Egyszer megyek az udvarra, sehol a Trabant, eltűnt. Kérdezem a portást, hova lett az autó, reggel azzal jöttem be, leparkoltam. Mondja, ő nem tudja, nem látta. Kérdezem az Attilát, az egyik villanyszerelőt, ő látta-e. Ő se látta. Aztán bemegyek az ebédlőbe, hát ott az autó, bevitték oda. Nagyon mérges lettem, mert alig volt annyi helyem, éppen ki tudtam jönni a Trabanttal. Aztán utána kiderült, de akkor már nevettem, hogy a villanyszerelők megfogták vagy hatan a kocsit, ők vitték be.”¹⁵ A történetet Éva büszkén és nevetve mesélte el, nyilvánvaló, hogy hízelgett a hiúságának.

Hogyan lehetett Éva olyan sikeres nő, akinek még a sokak által vágyott autót is úgy sikerült megszereznie, hogy nem kellett évekig várakoznia rá? Egykor és most is úgy meséli, hogy az autó gyors megvásárlását az Állami Díjnak köszönhette. Egy magas állami kitüntetéssel rendelkező szocialista brigád tagjaként a díjjal együtt járó erkölcsi és anyagi elismerést is kihasználta, amikor a Trabantot megvásárolta. Sőt kérvényt írt a könnyűipari miniszternek, hogy kitüntetett munkásnőként ne kelljen még öt évet, 1975-ig várakoznia a kocsitényleges kiutalására, ahogy az akkoriban szokásos volt, hanem minél hamarabb átvehesse.

Az újságíró Éva elbeszéléséből két mozzanatot emelt ki: egyrészt sikeres munkásnőként ábrázolta, amikor hangsúlyozta, hogy kitüntetettként rövidebb idő alatt jutott az autóhoz, mint mások, másrészt édesapjáért aggódó lányként, akinek azért volt szüksége a kocsira, hogy őt meglátogathassa. „Nem is álmodtam, hogy Állami Díjat kapok. A nagy összegnek igen megörültem, s úgy gondoltam, most már megvehetném a kocsit.”¹⁶ Írtam egy kérvényt a miniszter asszonynak¹⁷, hogy segítsen hozzá a korábbi kiutaláshoz, s három hét múlva már meg is volt

13 A cikk címében is a nők egyenjogúságára utal: Ide is betörtünk. *Brigádélet*, 1970. április.

14 A férfias tréfálkozások szerepéről a „gyári kultúrában” lásd Paul Willis: *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest, 2000, Új Mandátum–Max Weber Alapítvány, 88–94. o.

15 *Interjú T. Károlynéval*, 2001. március 12. 39. o.

16 1970-ben az Állami Díjhoz a brigád minden egyes tagjának húszezer forint járt. Ekkoriban Éva 1800 forintot keresett havonta. A Trabant első részlete 9900 forint volt.

17 Nagy Józsefné könnyűipari miniszterről van szó.

rá az engedély. Két hónap sem telt el, levizsgáztam autóvezetésből, s gyakran meglátogathattam beteg édesapámat.”¹⁸

Éva mai elbeszélésében elsősorban talpraesettséget hangsúlyozza: eszébe jutott, hogy levelet írjon, és így hamarabb megszerezhetette az autót. Feleleveníti azt is, ami az egykori újságcikkből kimaradt. Az autó olyan gyorsan megérkezett, hogy hirtelenjében nem tudta volna kifizetni a teljes vételárat. A kölcsön felvételéhez azonban nem a munkatársai közül kért fel valakit kezessé. Leendő násza vállalta a kezességet: „Annyira hamar kiküldték aztán a Trabantot, hogy hiányzott még tízezer forint. Akkor a fiam menyasszonyának az apja, a Józsi elvállalta a kezességet. Vissza is fizettem, éjjel-nappal dolgoztam, takarítást vállaltam.”¹⁹

A Trabant megszerzése tehát rendkívüli erőfeszítéseket is követelt Évától, hiszen a kölcsön visszafizetése miatt olyan munkát is elvállalt, amit egyébként – ahogy ez más történeteiből kiderül – „havibéres dolgozóként” rangon alulinak tartott volna. Szorult helyzetében a városban is élő nagycsaládi kapcsolatait hasznosította, hogy a fizikai munkások közül az első között lehessen a gyárban, aki a munkaidő kezdetekor a munkatársak szeme láttára motor helyett már autóval parkol le a gyár udvarán.

Éva Trabanttal kapcsolatos történeteinek egy részében azt mutatja be, milyen jól tudta hasznosítani az autót a mindennapi életben. Azzal vitte fiait a telekre és hétfévente kirándulni, vidéki rokonait látogatta, sokszor elvitte a brigádvezetőt is annak rokonaihoz, és évente egyszer a Trabanttal szállította a szovjet katonákat az Óbudai laktanyából a gyári november 7-i ünnepségre. Hangsúlyozni szokta, hogy akkoriban ezt megengedhette magának, mivel „annyira olcsó” (csak két forint volt) a szovjet katonáktól kéz alatt vásárolt benzin literje.

Éva nagyon ragaszkodott első Trabantjához. 150 ezer kilométert vezetett vele, és amikor eladta, fontosnak tartotta, hogy továbbra is nyomon követhesse a kocsisorsát, ezért olyan vevőt választott, aki szintén a gyárban dolgozott. Ma is szomorúnak tartja, hogy az új tulajdonos már nem vigyázott úgy az autóra, mint ő: a vásárlás után Olaszországba kirándult a Trabanttal, karambolozott, és a kocsis totálkáros lett. A Trabant mint fogyasztási cikk szimbolikus jelentőségét mutatja életútjában, hogy összesen három vásárolt élete folyamán. Mindig a régebbi kocsis eladásából származó pénzt egészítette ki annyival, hogy az új autót meg tudja vásárolni. A legutolsó kocsis eladásakor, akárcsak az elsőnél, szintén nem bízta a véletlenre a vevő kiválasztását: az unokája kapta meg az autót, így családon belül maradt. Úgy érzi, hogy az új tulajdonos bebizonyította a gondosságát azzal, hogy a harmadik Trabant az interjúkészítés időszakában, 1999-ben is működött még.

A Trabant szimbolizálja számára életének azt az időszakát, amikor ereje teljében levő, munkahelyén sikeres, önálló, független nő volt. A kocsis nemcsak abból a szempontból identitásképző életútjában, hogy annak révén az autósok táborához tartozhatott, hanem azért is, mert addig férfiasnak tartott szerepkörökben is megjeleníthette önmagát. Első autójának megszerzésekor hasznosította a kitüntetéssel szerzett kapcsolatait, ezzel végül is magát a hiánygazdasági rendszert cselezte ki, mert így nem kellett több évig várakoznia. Ezenkívül az autó árának kifizetésekor felhasználta nagycsaládi kapcsolatrendszerét. Az így szerzett pénz szintén lerövidítette azt az időt, amíg a hón áhított kocsihoz hozzájutott. Későbbi fogyasztói magatartásában pedig hű maradt a márkához: elbeszélései szerint szándékosan választotta mindig a Trabantot. Bár eredeti Trabantja ma már nincs meg, az abba fektetett pénz egy része igen: az országutakon még ma is guruló harmadik Trabantban.

18 Munkás kocsi tulajdonosok. I. [rész.] *Harisnyagyári Dolgozó*, 1971. december 23.

19 *Interjú T. Károlynéval*, 2001. október 3. 47. o.

„HALLOTTUK, LEHET LAKÁST FOGLALNI” – LOKÁLIS IDENTITÁS ÓBUDÁN ÉS BÉKÁSMEGYEREN

Interjúalanyaim többsége sokgyermekes falusi szegényparaszti, középparaszti családból származott, és közvetlenül a második világháború után vándorolt be Budapestre. Életük színtere hamarosan – elsősorban a számukra kedvező munkalehetőségek miatt – Óbuda lett. Óbuda hagyományos ábrázolása nagyon hasonló a Tabánéhoz. Krúdy Gyula prózájában mindkét városrész úgy is megjelenik, mint a kiskocsmák, földszintes házak, girbegurba utcák világa. Sőt a Tabán harmincas évektől felgyorsuló kisajátítása után Óbuda maradt a hatvanas évekig szinte az egyetlen olyan városrész, amely megőrizte falusias hangulatát a nagyvárosban.²⁰ A falvakból bevándorló fiatal lányoknak talán az ebből eredő otthonosságérzet is vonzóvá tette a kerületet. A fővárosról szóló kollektív elbeszélésekben azt a folyamatot, amelynek során Óbuda elvesztette falusias jellegét, és más kerületekhez hasonlóan panelrengeteggé vált, olyan barbár támadásként ábrázolják, amely megölte a városrész szelíd romantikáját, a kiskocsmák, az apró műhelyek édes-bús hangulatát.²¹ A hatvanas évek második felétől kezdve a hivatalos diskurzusban a falusias jellegű házak lebontása Óbudán, majd az óbudai, békásmegyeri lakótelepek egészen a nyolcvanas évek közepéig eltartó felépítése szimbolizálta az 1960-ban meghirdetett „első tizenöt éves lakásfejlesztési terv” sikerességét, amelynek eredményeként a dolgozók földszintes nyomortanyákból egészséges lakótelepi lakásokba költözhetek.²²

Egyes interjúalanyaim lokális identitása erősebb, mint másoké. Ők nagyobb jelentőséget tulajdonítanak lakóhelyüknek az elbeszéléseikben, mint a többiek. Többen azóta, hogy Budapestre bevándoroltak, a III. kerületben, előbb Belső-Óbudán, majd Békásmegyeren laktak. Az interjúalanyok lakóhelyükhöz kötődő történeteiben több azonos elem is van. Ilyen kollektív elem például az, hogy hogyan játszották ki a szocialista rendszer központosított lakáselosztási rendszerét, hogyan foglaltak lakást.²³ Jellemző az is, hogy beszélgetőtársaim is ismételtetik a lakótelepekkel kapcsolatos sztereotípiákat, annak ellenére, hogy úgy tűnik, mindennapjaikban nem is érzik olyan rosszul magukat a lakóhelyükön, hiszen lakótelepi környezetükbe is transzformálták szomszédsági kapcsolataikat. A következőkben egy testvérpár történeteit elemzem, akik ma mindketten Békásmegyeren élnek. Az idősebb testvér, Malvin egy tízemeletes ház negyedik emeletének ötven négyzetméteres lakásában lakik a lányával, a vejével és két unokájával. Húga, Irén kertés házban él, szintén a lányával és a vejével, ötpercnyi távolságra a nővérétől. Malvin szereti hangsúlyozni, hogy rálát a húga ablakára. Majdnem mindennap találkoznak. Irén, amikor az ötvenes évek végén feljött Budapestre, Malvinnál lakott, akinek ekkor már férje és gyermeke volt. Irén első ízben akkor jutott önálló lakáshoz, amikor férjhez ment: a férje kapta a munkahelyétől, az Óbudai Téglagyártól a kertés házat, ahova ifjú asszonyként Irén is beköltözhetett. Azóta is itt lakik. Irén nem felejtette el, hogy a fővárosba költözve támaszkodhatott a nagycsaládi szolidaritásra, így amikor fiatalabb

20 Gyáni Gábor: Tabán: falu a nagyvárosban. In uő: *Bérkaszánya és nyomortelep*. Budapest, 1992, Magvető, 139–146. o.

21 A hivatalos diskurzust védve cáfolta ezt a *Nők Lapja* hasábjain Mező Lajos, aki akkoriban Budapest Főváros Városrendezési Osztályának főépítésze volt. Zsigmondi Mária: Kilencen – Budapestről. *Nők Lapja*, 1970. február 14.

22 Óbudán az első úgynevezett kísérleti lakótelep a hatvanas évek elején épült a Bécsi úton, viszont ez mind méreteiben, mind építészeti célkitűzéseiben eltért volt a későbbiekétől. Az épülő lakótelepről lásd Tágas horizont. *Nők Lapja*, 1959. március 5.

23 Az adminisztratív lakáselosztás problémáiról a szocialista időszakban lásd Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, 1969, Akadémiai, 22–27. o.

öccsük szintén Budapestre vándorolt Békés megyei falujukból, náluk lakhatott. A fiútestvérnek annyira megtetszett a téglagyári kertes házak falusias hangulata, hogy – miután az utcából választott magának feleséget is – önállósodván csak két házzal költözött arrébb.

Malvin és családja kacsaringósabb utat járt be, mire beköltöztek a békásmegyeri lakótelepre. Legidősebb testvérként ő volt szűkebb családjából a legelső Budapestre vándorló. Először az Óbudai Hajógyárban vállalt segédmunkát, és munkatársai segítettek neki albérletet találni. Miután férjhez ment egyik munkatársához, eleinte annak szüleivel éltek együtt. Bár lakáskérelmüket 1955 augusztusában tartott esküvőjük után nyomban beadták a tanácshoz, önálló lakást a forradalom alatt szereztek. A gyárhoz közel épülő házakban lakást foglaltak, akárcsak más interjúalanyaim: „Akkor hallottuk, hogy lehet lakást foglalni, meg már mindenki foglal lakást. Mentünk após, anyós, sógor, sógornő, vittük a lakatot. Lefoglaltunk egy földszinti lakást, akkor állt már benne a cserépkályha, de a vécé még nem volt bent, meg nem volt beüvegezve. Az üveget megcsináltattuk a gyárban, az ajtókat meg már később. Nem volt szénünk, nem volt mivel fűteni. Akkor láttuk, hogy a többiek zsákokban hordanak be valamit. Kérdeztük, mi az, és kiderült, hogy a TŰZÉP-telepről, ami ott volt a benzinkútnál, hordták be a szenet. Mentünk mi is. Aztán a közös vécében tároltuk a szenet. Nekünk be volt adva a kérelmünk, mégis kellett fizetnünk hatszáz forint büntetést. Nagy pénz volt az akkoriban, egy havi fizetés. Át kellett költöznünk egy garzonba, ugyanabban a házban.”²⁴

Malvinék lakásfoglalása egyenesen következett a szocialista lakáselosztási rendszer logikájából. Látták, hogy a környezetükben vannak olyanok, akik már évek óta beadták a kérelmüket, mégsem jutottak önálló lakáshoz. Kisgyermekes családként úgy érezhették, a rendkívüli állapot szülte felfordulás törvényesíti azt, ha nem várják meg a hivatalos kiutalást, hanem maguk gondoskodnak lakásról. (A brigád tagjai közül hárman foglaltak hasonló módon lakást ugyanekkor és ugyanitt.) Malvin még ma is igazolni akarja elbeszélésében, hogy helyesen cselekedtek, amikor elfoglalták a lakást: más is ugyanígy szerzett akkor lakást, és a kérvényük is be volt adva. Talán ma is él benne a forradalom utáni hivatalos eljárás okozta félelem, az, hogy erejüket majdnem meghaladó mértékű pénzbüntetést kellett kifizetniük, és át kellett költöznük a házon belül egy másik, kisebb lakásba. Elbeszélései alapján mégis úgy tűnik, a hivatali procedura ellenére is megérte a lakásfoglalás, hiszen azzal a lakással tudták megalapozni önálló egzisztenciájukat.

A félkész lakások lakhatóvá tételét a beköltözők családi és gyári kapcsolataik felhasználásával oldották meg: közösen szerelték fel a lakás szimbolikus elfoglalását bizonyító lakatot, más interjúalanyomnál a férj vezette be a lakásba a villanyt, a gázt, de az ablakokat és az ajtókat már a gyárban csináltatták meg. Úgy tűnik, hogy számukra közös identitást nyújtott, hogy mindannyian ugyanígy jutottak hozzá az otthonukhoz. Ezt bizonyítja például az is, hogy eleinte közösen tárolták a megszerzett tüzelőt. Számos történetet beszéltek el a lakók intenzív szomszédsági kapcsolatairól is. Meséltek arról, hogy tudták, éppen kinek van szeretője a házban. Volt, aki a másodállásban tévészerelést vállaló lakótársat feljelentette a kerületi tanácsnál. A lakásszerzés azonos módja csak az egyik identitásteremtő elem interjúalanyaim elbeszélésében. Malvin és egyik barátnője esetében a kapcsolat alapja nemcsak a közös lakóhely volt, hanem az is, hogy ugyanabban a gyárban, sőt ugyanabban a műhelyben dolgoztak.

Időközben Malvin másik húga, Teréz is Budapestre költözött. Malvin egyengette férjhezmenetelét: Teréz Malvin sógorát választotta élete párjául. Először nekik sem volt önálló lakásuk, az apósékkal laktak együtt, akik időközben kiköltöztek „távrocsgéregre”, a Vörösvári úton túlra. Malvin megsajnálta a húgát, hogy olyan messziről kell bejárnia, így felajánlotta,

24 Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével. II. [rész.] 2001. március 1. 10. o.

hogy lakjon együtt a két család. Arra is számítottak, hogy ha a két család együtt ad be lakáskérelmet, nagyobb eséllyel kapnak nagyobb cserelakást. Így is történt. A két család együtt költözhetett be a foglalt lakás helyett egy „szép, nagy lakásba”, amely mindenhez közel volt: a gyárhoz és a piachoz is. Ennek az idilliként ábrázolt korszaknak vetett véget az óbudai panelház-építési program, mert az ő házuk is a lebontásra ítélték közé tartozott. Ekkor az ott lakóknak több lakást is felajánlottak. Munkatársaik között volt, aki inkább pénzt kért a régi lakásáért, majd egy Budapest környéki faluban saját házat épített, de továbbra is a gyárban dolgozott. A meginduló szuburbanizáció ebben az esetben a falusias lakóhelyre vágyó, ugyanakkor ipari bémunkából élő családok hagyományos, földhöz kötődő értékrendje alapján érthető meg.

Malvin ma úgy jeleníti ezt meg elbeszéléseiben, hogy ők kifejezetten válogattak a felajánlott lakások között. Itt már a szocialista lakáspiacon olyan fogyasztókként léptek föl, akiknek egy sajátjuknak érzett lakás birtokában lehetőségük volt erre is. Nem fogadták el sem az újpesti, sem a pesterzsébeti lakást. Ezt Malvin két identitásképző tényezővel indokolta: egyrészt férje „lősgyökeres óbudainak” tartotta magát, hiszen Óbudán nőtt fel. Másrészt olyan messze kellett volna költözniük, hogy munkahelyet kellett volna változtatniuk, de ezt semmiképpen sem akarták, mert évtizedek óta ugyanabban a gyárban dolgoztak. Időközben a lányuk férjhez ment, ezért úgy döntöttek, hogy a fiatal házaspárral együtt adják be a lakáskérelmet.

Az ötletet lakáshelyzetük végső megoldásához Malvin szerint a vállalat jogtanácsosának köszönhették. „Bementünk dolgozni, a férjem akkor gondnok volt a gyárban, és a jogtanácsos nagyon aranyos volt. Azt mondja a férjemnek, hogy Józsi, mi baja van. Látom, nagyon lóg az orra. És akkor mondta, hogy képzelje, nem akarnak úgy lakást adni, hogy a gyerekek is kapjanak. Azt mondja: na és, mi gond van? Azt mondja: én szeretnék velük lakni. Azt mondja: nem akarja a gyerekek nevére adni? Azt mondja erre: miért is ne? Olyan levelet írt, hogy lemondunk a lány javára, de egymás nélkül nem adhatjuk el.”²⁵ A történetben, ahogy Malvin a mogorva tanácsi tisztviselőt ábrázolja, felsejlik, milyen kiszolgáltatottnak érezhették magukat a lakásügyi osztályon: „Bevittük a [nyilatkozatot a] tanácsházára. Marta magát, mitugrász-szerű, borzasztó arrogáns pali volt, majdnem azt lehet mondani. Azt mondja: ki világosította meg magát így föl? Mondtam, hogy nyolc osztályom van, de hülye nem vagyok. Miért ne adjam át a gyerekeknek a lakást, ha én akarom? Nem maga szabja meg. Az egy szót nem mert szólni utána. Úgyhogy a lány nevén van a lakás [...]. Lehetett választani. Negyedik meg a hatodik meg a kilencedik emeletet. Azt mondta a férjem, legyen a negyedik, mert ha részeg leszek, akkor is föl tudok mászni.”²⁶

A történetnek van egy olyan olvasata is, hogy Malvinék életében sikernek számított, amikor egy kis jogi furfanggal végül legyőzték a tanács lakásügyi osztályának előadóját. Az új lakás mégsem úgy jelenik meg élettörténeti elbeszéléseiben mint áhított státusszimbólum. Hiába ábrázolta a korszak hivatalos beszédmódja az új lakótelepi lakást egészségesnek, tágasnak, összkomfortosnak, Malvin mégis a régi, komfort nélküli lakáshoz köti élete legboldogabb időszakát. Gyakran ecseteli a nehézségeket, amelyekkel azután kellett szembenézniük, hogy beköltöztek az új lakótelepre: egy építkezés kellős közepére csöppentek 1980-ban, ahol az utcában még csak az 6 sorházuk volt kész. Bolt, HÉV-megálló nem volt a közelben: „Itt olyan sarat tapostunk. Csak ilyen piros, sárga, zöld csizmákban mentünk. A telepen mindenki ilyenben járt [...]. Csizmában mentünk, a cipő a táskában volt, a HÉV-en levettük.”²⁷

25 Valószínűleg a lányuk nevén van a lakás, a házaspár pedig haszonélvezeti jogot kapott.

26 Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével. 1999. november 23. 39–40. o.

27 Uo.

Malvin és húga, Irén többnyire panaszkodik, amikor a lakótelepről beszél. Irén ezt távolságtartóbban teheti, mert ő kertes házban lakik, bár a lakótelep közvetlen közelében. (A testvérek kötődésüket azzal a kedvenc szófordulattal ábrázolják, hogy látják egymást az ablakukból.) A lakótelepi életet szídó történeteikben alkalmazkodnak a közbeszédhez, amely a korabeli hivatalos diskurzussal ellentétben az óbudai földszintes házak világa iránt érez nosztalgiát, és a lakótelepet csak a lebontott házak helyetti szükséges, de rossz megoldásnak tartja.

Kezdetben a háztömbjükben többnyire gyári munkatársaik laktak, akárcsak a régi házukban, a lakások privatizációjával viszont megváltozott a panelházak lakóinak társadalmi összetétele. Malvinék történeteiben az új lakók félelmetes betolakodókként jelennek meg. Érzékelik, hogy városrészük presztízse egyre inkább csökken. Ez mindennapjaikban azt jelenti, hogy úgy érzik, félniük kell. Több történetet is meséltek arról, hogy a „furcsa emberek” megverik a parkolórt, betörnek a lakásokba (ahogy egyik látogatásom alatt is megtörtént a házban). Ennek ellenére mégis úgy tűnik, hogy lakóhelyükhöz kötődésüket nemcsak a kényszer szüli, pedig történeteik felületes meghallgatásakor ezt szűrhetnénk le. De mást mondanak, ha a lakótelepről általánosságban kérdezem őket, és máshogy viselkednek mindennapjaikban. Számon tartják lakótelepi ismerőseiket, amikor együtt sétáltunk, lépten-nyomon megálltunk egy kis tereferére. Szomszédasszonyuk rájuk bízta a lakáskulcsot, ha úgy adódik. Részt vesznek a Békásmegyeren szervezett nyugdíjasprogramokon: bálokon, Ki mit tud?-okon. Irén nagy lelkesedéssel mesél a jelmezbálokról. Bár Malvinéknak lett volna lehetőségük arra, hogy – mi-ként a testvérük, Teréz tette – a privatizáció után eladják lakótelepi lakásukat, és egy Pest környéki házat vegyenek, mégsem tették meg. Úgy tűnik, megpróbálják mindennapjaikat elérhetővé tenni, amiben az is segített, hogy Békásmegyeren intenzíven tudják ápolni családi kapcsolataikat: nemcsak amiatt, hogy Malvin együtt él a lányával és annak családjával, így nem maradt egyedül a férje halála után sem, hanem Irén közelsége miatt is: majdnem mindennapos, intenzív kapcsolattartásukba a szomszédoláson kívül közös programok is beleférnek. A lakótelepek így a sztereotípiákkal ellentétben nem minden esetben rombolták szét a szomszédsági kapcsolatokat – különösen akkor nem, ha hasonló társadalmi csoportok költöztek oda –, sőt esetünkben úgy tűnik, hogy azok – akárcsak a rokonsági kapcsolatok – fennmaradtak.

„ENGEM ÚGY HÍVTAK, MOZICSILLAG” – LÉTEZIK-E MUNKÁSNŐ-IDENTITÁS?

A szocialista időszak hivatalos diskurzusának jelszava volt, hogy a politika a nők egyenjogúságát hirdelve feltétel nélkül támogatja bér munkavállalásukat. Bár a propaganda szerint nem volt munkanélküliség, azt, hogy a képzetlen nők közül ténylegesen hányan és milyen munkát vállalhattak a nagyiparban, elsősorban a ciklikusan ingadozó gazdasági szükségletek határozták meg. 1965-ben a *Nők Lapja* cikket közölt arról, hogy az egyik gyárban segédmunkásnőket bocsátottak el. A cikk nem vitatja a létszámcsoökkentés „közgazdasági jogosultságát”, és bár együtt érző hangnemben tudósít a munkásnők sorsáról, egyetért a hivatalos állásfoglalással. Úgy ábrázolja az elbocsátottakat, mint akiknek azért kell menniük, mert nem dolgoztak jól: sokat hiányoztak, és megbízhatatlannak számítottak. Az újságíró megszólaltatta a gyár igazgatóját is, akinek elbocsátási szempontjai nem a nők egyenjogúságának tiszteletben tartásáról árulkodnak, hanem a mindennapokban érvényesülő férfiuralmat támasztják alá. Az igazgató hangsúlyozta, hogy az elbocsátásoknál az is szempontnak számított, hogyha egy házaspár dolgozott a gyárban, akkor inkább a nőt bocsátották el, mivel annak ügyis alacsonyabb

volt a keresete. Ez a gondolkodásmód nemcsak azt tartotta elfogadhatónak, hogy a nők azonos munkáért is alacsonyabb bért kapnak, hanem azt is, hogy a nő számára az állás elvesztésével nem veszik el minden: visszavonulhat a családi tűzhelyhez, mivel számára ez az élet is teljes értékű. Az elbocsátott nők többsége persze nem maradt otthon: a cikk szerint többnyire a helyi állami gazdaság kertészetében helyezkedtek el.²⁸

A nők egyenjogúságának hangoztatása tehát akkor szorult háttérbe a korszak hivatalos beszédmódjában, amikor az iparnak kevésbé volt szüksége a képzetlen női munkaerőre. Ekkor rögtön azzal érveltek, hogy a nő különbözik a férfitől. Hirtelen nagyon fontos lett az a munka, amelyet a háztartásban ingyen végeztek, és egyre gyakrabban hangsúlyozták a nők szerepét a családok összetartásában. Dabronaki Gyula politikus 1969-ben még óvatosan fogalmazott, amikor a „munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről” szólva azt emelte ki, hogy bár „a nők férfias, sokszor nagyon férfias munkát végeznek – de nők maradnak”²⁹, Csurka István író viszont 1970-ben a *Nők Lapjának* nyilatkozva legszívesebben visszaküldött volna minden dolgozó nőt a fakanálhoz. Ő a háztartásban végzett reprodukciós munkát nem tekintette a férfiakkal megosztandónak: „Amikor a nőket munkára, erejüket meghaladó feladatok elvégzésére készítjük, akkor nem gondolunk arra, hogy valahol az a nő hibázni, mulasztani fog. Vagy a munkahelyén, vagy a családban [...]. Én a nőnek a családban végzett munkáját mondanám magasabb rendűnek.”³⁰ A *Nők Lapja* a nők egyenjogúsága mellett kiálló két válaszcikket is közölt Csurka véleményével szemben, de a cikkírók Csuskát elsősorban azért támadták meg, mert azt mondta, hogy ő sosem lesz hajlandó mosogatni, illetve lebecsülte a nők sportteljesítményeit, különösen akkor, amikor hangsúlyozta, hogy a nők például más teljesítményt nyújtanak sakkban, holott az a szellemi képességeken alapul.

A fentiekből is kiderül, hogy a korszak hivatalos beszédmódjában megfértek egymás mellett azok a vélemények, amelyek a nők egyenjogúságát, munkavállalását, illetve ezzel szemben a családban betöltött szerepük fontosságát és bér munkavállalásuk másodrendűségét hangsúlyozták. A gazdaság munkaerő-szükségletének megfelelő számú női bér munkás biztosítását a korszak hivatalos beszédmódjában is alapvető feladatnak tartották: a megfelelő mennyiségű női munkaerőnek rendelkezésre kellett állnia. A munkaerő ellenőrizhetőségét a szocialista korszakban nemcsak a munkakönyv szimbolizálta, hanem az is, hogy a közbeszédben értéknek tekintették, ha valaki éveken, évtizedeken át egy munkahelyen dolgozott. Jutalmazták a törzsgárdatagokat, elítélték a munkaerő-vándorlást (lásd a „vándormadarakról” szóló cikkeket).³¹ Erősíteni próbálták az emberek munkahelyi identitását olyan cikkek közlésével, amelyek gyárak – a gyárak – történetével foglalkoztak. A propagandában célul tűzték ki kollektív gyári identitás kialakítását.³²

A törzsgárdatagság, a biztos nagyipari munkahely értéként jelenik meg interjúalanyaim elbeszéléseiben is. A *Harisnyagyári Dolgozó* hasábjain gyakran írtak olyan munkásokról, akik évtizedek óta a gyárban dolgoztak. Nyomon követték a „gyári dinasztiák” sorsának ala-

28 Kétoldalú felelősséggel. *Nők Lapja*, 1965. január 30., lásd még: Nők a munkaközvetítőnél. *Nők Lapja*, 1962. november 10.

29 Dabronaki Gyula: A munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről. *Nők Lapja*, 1969. március 8.

30 Az egyenjogúságról két számban. Beszélgetés Csurka Istvánnal. *Nők Lapja*, 1970. szeptember 19.

31 A törzsgárdatagságról a *Nők Lapja* vitasorozatot is rendezett. Lásd például: A törzsgárda létkérdés. *Nők Lapja*, 1969. július 17.

32 Emlékezik a gyár. *Nők Lapja*, 1981. május 2. A *Harisnyagyári Dolgozó* hosszabb cikksorozatát közölt a gyár alapításának 25. évfordulóján, például: Jubilál a Budapesti Harisnyagyár Vállalat. *Harisnyagyári Dolgozó*, 1974. december 19.

kulását: előfordult, hogy a családból nemcsak a férj, a feleség és a gyerek, hanem a sógor, a sógornő is a gyárban dolgozott.³³

Úgy tűnik, interjúalanyaimnak erős gyárukhoz kötődő identitásuk alakult ki. Ma is sokan értéknek tartják közülük, hogy hűek maradtak a gyárhoz. „Haver volt ott mindenki, mindig névnapot tartottunk” – fogalmazta meg az otthonosság érzését az egyik művezető. Sokan egyéni tragédiaként élték át a gyár privatizációját, majd bezárását, gyakran még azok is, akik utána más munkaterületen megtalálták a számításukat. Persze lehet, hogy ez az egyöntetű kép annak is köszönhető, hogy olyan munkásnőkkel, munkásokkal készítettem interjúkat, akik évtizedeken át ugyanabban a gyárban dolgoztak, állami kiténtetésüket is ottani munkájuknak köszönhették. Olyanokat viszont nem kerestem fel, akik „vándormadarakként” csak pár hónapot, esetleg egy évet dolgoztak a gyárban.

Interjúalanyaim élettörténeti elbeszéléseiben nem jelenik meg választási lehetőségként a munka vagy a család. Mindannyian olyan családból származnak, ahol a női munka természetesnek számított, mind a ház körüli reprodukciós munka, mind a házasság előtti cselédkedés.³⁴ Kisgyermekkoruktól kezdve erre szocializálódtak. T. Jánosné Mancsi azt mondja, azért volt érdemes Tisza menti falujából Budapestre költözni, mert telente cselédkednie kellett otthon is, meg Pesten is, de a fővárosban legalább önállósothatt, kihasználhatta a nagyváros pezsgő légkörét.³⁵ Interjúalanyaim ahhoz már eltérően viszonyulnak, hogy mi lett volna, ha lehetőségük van az otthonmaradásra, és „csak a családnak élnek”. Egy gyári dinasztiát alapító házaspárral készült interjú szerint a férj számára, akinek a felesége csoportvezető volt a műhelyben, elérhetetlen ideálnak tűnt, hogy az asszony csak a családnak éljen, annak ellenére, hogy a férfi szakmunkás volt. A feleség anyagi okokkal magyarázza, hogy munkát kellett vállalnia: amikor a férjét behívták katonának, el kellett tartania magát és a kislányukat is.³⁶ Tehát ez a házaspár a hagyományos férfi-női szerepeknek megfelelően ábrázolta kapcsolatukat, ugyanakkor nem azoknak megfelelően éltek. Márta, az egykori brigádvezető, szakszervezeti és pártaktivistaként az Országos Béketanács tagja is volt a hetvenes években, ennek ellenére elérhetetlen ideálként ábrázolta azt a női szerepet, amelyben neki nem kell dolgoznia. Ma úgy látja, hogy ezt csak egyik olyan udvarlója tudta volna számára biztosítani, akihez végül nem ment feleségül.³⁷

Vannak olyanok, akik kétfrontos harcra ábrázolják az életüket: az egyik a munkahely, a másik a család. Mancsi gyakran és büszkén mesél el történeteket arról, milyen jól el tudott látni férfiakat: mosott, vasalt, sültöt-főzött rájuk, nemcsak a férjére, a fiaira, hanem a fővárosba települő öccsére, manapság pedig az albérlőjére. Emellett részletesen mesél a munkahelyéről is, arról, hogy a gyárban tréfálkozni, viccelődni tudott a munkatársaival. Munkabírását – akár csak parasztasszony ősei – azzal jellemzi, hogy ő ma sem tud munka nélkül meglenni. Számára tehát a munkahely és a család is végtelen munkabírásának bizonyítéka. Többször elmesélte azt a történetet is, hogy amikor betegállományba került szívinfarktus után, és bement a gyárba a papíraiért, nem bírta megállni még betegen sem, hogy fel ne keresse a műhelyét, a munkatársait, és ne álljon be közéjük formázni.

33 Interjúalanyaimnál, a K. családnál volt olyan időszak, amikor a férj, a feleség és három gyermekük a gyárban dolgozott, lásd „Reggelenként együtt indulunk a gyárba”. *Harisnyagyári Dolgozó*, 1970. május 14.

34 A falusi lányság időszakára vonatkozóan lásd Sz. Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest, 1981, Akadémiai, 92–101. o.; Zakariás Erzsébet: *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely, 2000, Mentor, 65–87. o.

35 Interjú T. Jánosnéval. 2002. május 1. 58. o.

36 Interjú K. Gyulával és K. Gyulánéval. 2000. október 30. 4. o.

37 „Hufnágel Pisti-effektus”. Interjú S. Vilmosnéval. 2001. szeptember 4. 12. o.

Mások – például Éva, a Trabant-tulajdonos – úgy írják le a munkahelyüket, mint ahol a családon kívül megvalósíthaták önmagukat. Ők szívesen mutatják be magukat érdekérvényesítő szerepben: olyan munkásnőként, aki mind a saját, mind a munkatársai igazát meg tudta védeni a főnökökkel szemben is. 1973-ban interjúalanyaim munkahelyén egy rendeletre hivatkozva bevezették, hogy a segédmunkásnők nem túlórázhattak. Az adott időszakban valószínűleg nem volt szükség a munkásnők túlórájára. A gyári újság ezt úgy találta, hogy ezzel az intézkedéssel a munkásnők érdekeit védtek, hiszen így kevesebbet kell dolgozniuk egészségre ártalmas munkahelyükön. Éva viszont ezt a történetet úgy beszélte el, hogy ekkor tudott igazán kiállni a munkatársai érdekeiért, mert a túlórák eltörlését nagyon sérelmesnek tartották: „Bevezették, hogy nem túlórázhatunk szombatonként. Akkor megmondtam, hogy nekem az élettársam a tévében dolgozik, és ha nem változtatnak ezen, akkor úgyis jön hozzánk vendégségbe a jövő héten valaki, aki a televízióban dolgozik, annak elmondom, és műsort fog csinálni róla. Aztán egy hét múlva kérdezték: na, elmondtad annak a tévésnek? Mondtam, hogy el. Erre mondták, hogy már nem kellett volna elmondani, mert meg fogjátok kapni a túlórárt”³⁸.

A történetben tehát Éva sikeres érdekérvényesítő. Olyan kapcsolatokat tudott kihasználni, amelyekkel más nem rendelkezett a környezetében, és a korszakban csúcismeretségnek számított: tévés barátai voltak, akik mint távoli igazságosztók orvosolni tudták a munkásnőket ért sérelmet. (A „tévés ismerős” filmgyári asszisztens volt.)

Annak ellenére, hogy interjúalanyaim egymás mellett, hasonló munkakörben dolgoztak, mégis különbözően ábrázolják a nagyipari munkahely szerepét, és a mindennapi munka során követett stratégiákat. Elbeszéléseikben vannak hasonló elemek, kollektív történetek is. Ilyennek tűnik például az, hogy közülük többen nehezen találtak munkát a nagyiparban: gyakori elem ezekben a történetekben, hogy csak protekcióval sikerült bejutniuk a gyárba.

A férjeik gyakran használják büszkén a „szakmunkás”, „műszakvezető gépész” kifejezéseket önmaguk ábrázolásakor, interjúalanyaim viszont elbeszéléseik során ritkán nevezik magukat „munkásnőnek”. Leggyakrabban az Állami Díjukkal kapcsolatban mondják, hogy a kitüntetést munkásként kapták. Van, aki ezt ma is büszkén említi,³⁹ mások ma inkább furcsának érzik, hogy olyan kitüntetést kaptak, amelyet egyébként színészeknek szoktak adni. Egyedül a kitüntetés pillanatának ábrázolásakor jelenítik meg önmagukat munkásként. Ekkor többnyire olyan fordulatokat alkalmaznak, amelyeket a propagandisztikus sajtó használt a róluk szóló tudósításokban. Mi lehet az oka annak, hogy történeteikben elutasítják azt, hogy önmagukat munkásnőként jelenítsék meg?

Úgy tűnik, hogy a munkásnők csoportjához tartozás kevésbé jelent ma számukra identitásképző tényezőt, mint a gyárhoz tartozás, a hűség vagy a közös kitüntetés, amelyet ma elismerésnek és stigmának is érezhetnek.⁴⁰ Élettűjük során egyre inkább azt tapasztalhatták, hogy munkásnőként dolgozni annyit jelent – és nem többet –, mint megkapaszkodni a városban. A *Nők Lapja* hasábjain 1968–1969-ben vitát folytattak ezzel a címmel: Rang-e munkásnőnek lenni? Már a vitaindító cikket is azzal kezdte az újságíró, hogy „tolla kelleetlenül, nehezen engedelmeskedve írja le a szót”⁴¹. A vita során több hozzászólásból is az derült ki, hogy a fia-

38 Interjú T. Károlynéval. 2000. április 13. 31. o.

39 „Ebben az volt a szép akkor, hogy mint fizikai munkások mi kaptuk meg legelőször ezt a kitüntetést”. Interjú S. Vilmosnéval. 1999. október 25. 3. o.

40 Arra vonatkozóan, hogy ma hogyan ábrázolják a brigád tagjai, mit jelentett számukra a kitüntetés lásd Tóth Eszter Zsófia: Egy kitüntetés befogadástörténete. In *Munkástörténet és munkásantropológia*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László, Tóth Eszter Zsófia. Budapest, 2003, Napvilág. (Megjelenés alatt.)

41 Rang-e munkásnőnek lenni? *Nők Lapja*, 1968. november 9.

tal lányok már nem akarnak gyárban dolgozni, hanem inkább tiszta, kényelmes irodai munkára vágnak.⁴² Az olvasók rendre ismertették azokat a sztereotípiákat, amelyek a nagyipari munkához tapadnak. (Interjúalanyaim egy évvel később kapták meg fizikai dolgozókként, egy szocialista brigád tagjaiként az Állami Díjat.)

Manapság a brigád egykori tagjainál a munkáléthez kötött identitást elhomályosította a kulturális tartalmakat is megjelenítő fogyasztási cikkekhez, a gyárhoz vagy a lakóhelyhez kötődő identitás. A brigád egykori vezetője, Márta nyugdíjasként közel húsz éve egy színházban dolgozik. Ma sokkal szívesebben mesél történeteket a színészekről, az előadásokról, vitrinjében a színház egyik színésztől kapott dedikált fényképet tart. Lakásában nyoma sincs annak, hogy egykor egy kitüntetett brigád vezetője volt. Persze a kép ebből a szempontból sem egyértelmű: T. Jánosné Mancsi a kitüntetést ma is kirakja a szekrénye tetejére, Éva pedig az egykori brigádnaplókat azért is őrzi, hogy unokái láthassák, hogyan éltek ők az idő tájt.

Az egykori brigád legidősebb tagja, Annamária életút-elbeszéléseiben szimbolikus jelentőségű a mozi. Előszeretettel ábrázolja a férjét olyan udvarlóként, mint amilyen Jávor Pál volt a filmekben: a férfi virágot küldött neki, cigányzenét húzatott.⁴³ Saját életében pedig leginkább arra büszke, hogy fiatal korában olyan szép nőnek tartották, hogy „mozicsillagnak” nevezték: „Nagyon büszke vagyok arra, hogy a bátyám barátai és a mozigépész mozicsillagnak nevezték. Olyan csinos voltam, és annyira szerettem a mozit!”⁴⁴

Az egykori munkásnők mai identitásukat többféle csoporthoz is kötik. Ezek között csak az egyik – nem is túl hangsúlyos – identitást képviseli az, hogy életük legjavát ipari munkásként töltötték el – annak ellenére, hogy a hatalom ebben a minőségükben tüntette ki őket.

42 Persze ez valószínűleg az ötvenes években is így volt, de nemigen jelent meg az újságokban. Az ötvenes évekbeli férfi és női ideálképekről lásd Horváth Sándor: Párkapcsolatok Sztálinvárosban. „Itt nálunk Sztálin felé fúj a szél”. *Mozgó Világ*, 2001. 5. sz. 69–87. o.

43 A mozi szerepéről a külvárosi munkáscsaládokban lásd Valachi Anna: *József Jolán, az édes mostoha. Egy önértékesítő nő a XX. század első felében*. Budapest, 1998, Papirusz Book, 19–22. o.

44 *Interjú E. Pálnéval*. 2000. július 11., 2001. július 13. 5., 22. o.

SÁRKÖZY RÉKA

A KÁDÁR-ALBUMOK

Kádár Jánosnak első titkársága idején közel hatszáznegyven fényképalbumot ajándékoztak, amelyeket ő haláláig az irodájában őrzött. Hagyatéka 1990 áprilisában a Legújabb Kori Történeti Múzeum birtokába került, ahol védetté nyilvánították, és 5974-90. adattári szám alatt gyűjteményükhöz sorolták. Miután a Legújabb Kori Történeti Múzeum beolvadt a Magyar Nemzeti Múzeumba, az albumok átkerültek a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárába, ahol ma is találhatók.

Feldolgozásuk folyamatban van, eddig az albumok elsődleges rendezése történt meg, tartalmi leírásuk, katalógusuk nincsen. A munkába bekapcsolódott az 1956-os Intézet is. Célunk egy nyilvántartás létrehozása, amelynek alapján az albumokban rejlő gazdag fényképanyag visszakereshetővé válik, és forrásként szolgálhat majd a Kádár-korszakot kutató történészek. A rendszerező munkát megnehezíti az albumok formai és tartalmi sokfélesége: eltérő méretűek, vannak köztük leporellók, fa díszdobozos, kézműves remek, albumként összekötött ezüstkeretes, szőlő képek, dobozban egymásra helyezett fényképsorozatok.

*Kádár János elvtársnak
a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány
elnökének*

bizalmunk és tiszteletünk jeléül.

*Ittális köszönettel a termálvizü kút felépítéséért
a szentesi Megyei Kórház dolgozói.*

Nagygyűlés, 1958. október

Egyetlen közös tartalmi jellemzőjük, hogy ajándéknak készültek.

Van köztük sok külföldi, idegen nyelvű album, főként szocialista országokból egy-egy hivatalos látogatás dokumentációjával. Külön csoportot alkotnak ennek magyar megfelelői, az MTI által készített díszdobozos albumok, amelyek szintén hivatalos látogatások képeit tartalmazták.

A legtöbb nem hivatalos album is látogatások alkalmával készült: vadászaton, óvodákban, gyárakban, vidéki városokban. Sok köztük retrospektív: visszatekint a megye, a város, az üzem „szocialista fejlődésére”, évtizedek történetét sűrítve egy-egy képeskönyvbe.

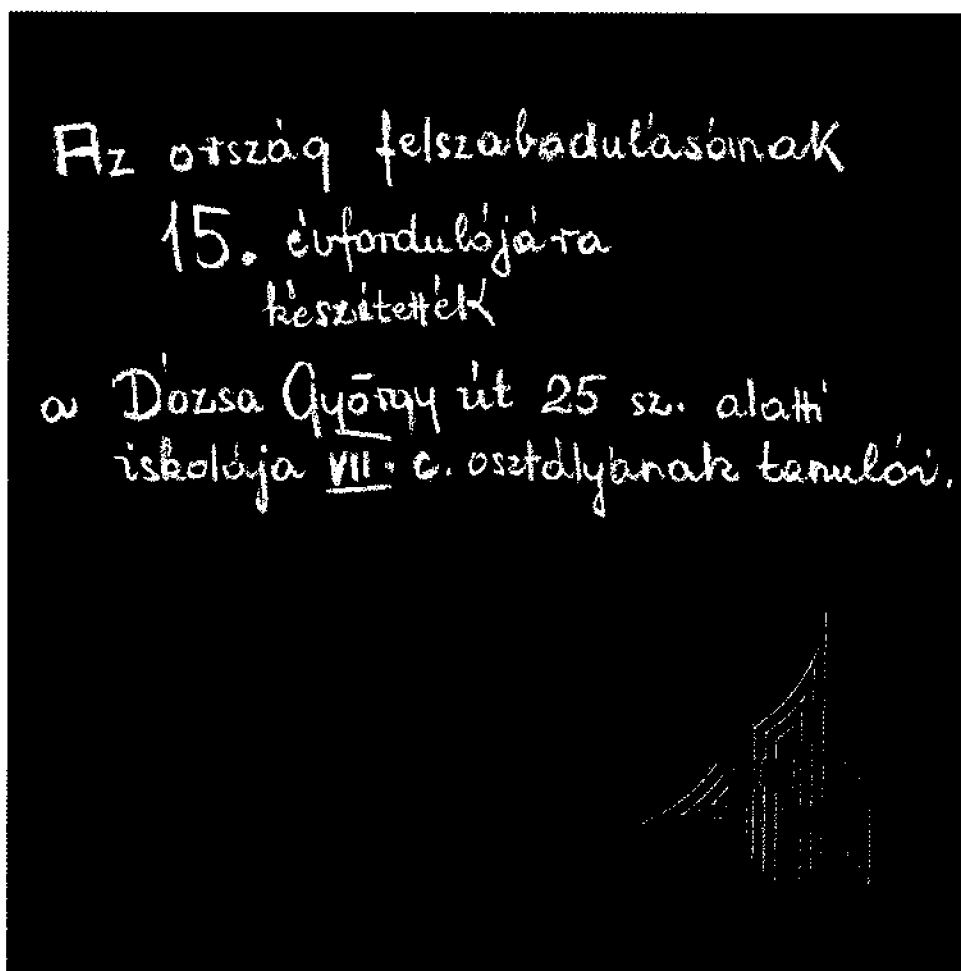
Más albumok az ajándékozók életét mutatják be a pártvezetőnek, utalva arra, hogy őket személyes viszony fűzi az első titkárhoz. Készítőik láthatóan abban a biztos hiszemben voltak, hogy ő is érdeklődik irántuk, s az ajándék ezt a személyes érdeklődést igyekszik kielégíteni. Az albumokat sokszor feliratokkal, kommentárokkal, rajzokkal, néha versekkel díszítették, hogy kedvesebbé, személyesebbé tegyék – mindez ma értékes forrás a kutatónak.¹ Akad

1 Összeállításunkban az albumokból származó feliratokat betűhíven, tehát a helyesírási hibákat is megőrizve közöljük. Néhány kép hiányzó aláírását pótoltuk.

az albumok között képes brigádnapló, gyárak termelési statisztikákat soroló bemutatkozása, benne (egyenként lefotózva és leírva) az üzem összes terméke; kollégiumok, nevelőotthonok életét illusztráló album, sőt egy iskola képes történelmi visszatekintése is az 1945 utáni magyar eseményekre a tanár – gyermekek nevében írt – személyes üzenetével. Gyakoriak a különféle szövetségek, egyesületek ajándékai, például egy postásklub elküldte a tagok gyermekeinek mosoly-albumát minden kommentár nélkül, csak a gyermekek keresztnévét írva a képek alá...

Több album feldolgozását nehezíti, hogy egyetlen sornyi információ sincs benne arról, hogy ki, mikor, milyen céllal állította össze, hogy ki és mi látható az egyes képeken. Az MTI által készítetteken kívül egyetlen albumnál sem ismert a fotósok neve.

Válogatásunk képei a hatvanas évekből származnak, tipikusak, ám érdekesebbek az átlagnál. Többnyire amatőrök alkotásai, kompozíciójuk nem tökéletes, kidolgozásuk is hagy némi kívánnivalót maga után. A válogatás mércéjéről nem is a minőség szolgált, hanem az, hogy a fotók és eredeti felirataik mennyire tükrözik az összeállítók szándékát, gondolkodásmódját, hogy mennyire közvetíti az album a kor hangulatát azoknak, akik ma átlapozzák.

Kedves Kádár Bácsi!

Az üdvözlőt, amelyet „Zuzsa mama” a mi osztályfőnökünk tanítványainak átadott, köszönjük.

Viszonzásul tüstén elfogadni a VII. c. osztály üdvözlét és azt az albumot, amelyet a felszabadulásunk 15. évfordulójára készítettünk és amellyel díjat is nyertünk.

Mi harmincan vagyunk, egyes osztályban. A lányok és a fiúk, némi kis nézeteltéréstől eltekintve megítéljük egymást. Május 21-én, a gyermeknapon Klubéletünk ünnepeltük.

Kecskés előtt 4 órával összegyűjtünk és felkészítjük a turnét. Miki Zuzsa mama megjött a Kongresszusra, más minden undorító volt.

Igazgató bácsi is megdicsélt, azt mondta: csintalanok vagyok, de ha kell megálljuk a helyünket. Az osztályban az összetartás a legnagyobb erő.

A szocialista tábor is azért olyan erős, mert az országok a Szovjetunió vezetőivel összekötve vannak.

A Klubéletünk jól sikerült. Az iskola bejárásánál 2 napos autóbusszúttatást tartunk Gyöngyös, Mátaháza, Gyalogos, Párad, Úrpelét. Ott alszunk a vespéti pihenésnél és másnap Eger, Miskolc felé járunk haza. Az utolsó jövedelmét is erre szánjuk.

Igyekszünk fogunk, hogy osztályunk állaga jó legyen, hogy mindannyian elmehessünk a tanulmányi kirándulásra. Mi jól fogjuk magunkat érezni egész nyáron. Kádár Bácsinak is kellemes nyarat kíván a VII. c. osztály.

Budapest, 1960. június 3-án.

Böde Mária
Cséke Zoltán
Egyed Agócs
Fáy Mihály
Fuchs Györgyi
Gulyás Tibor
Gábor Péter
Károly Mária
Köszl András
Lánosi Barbála

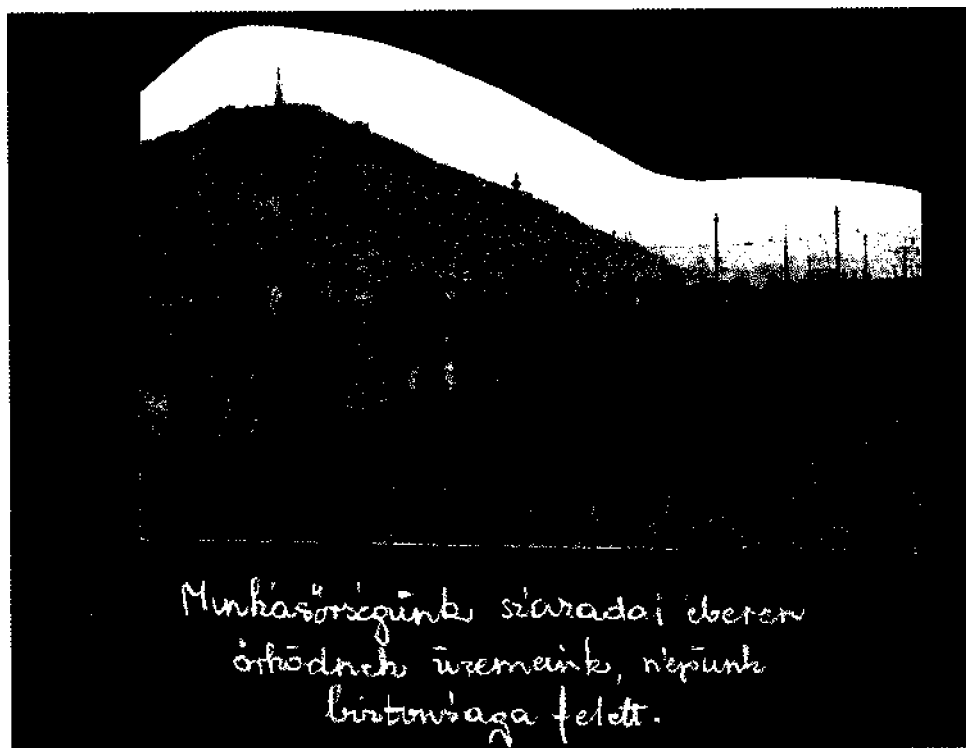
Juhász Éva
Kaltenacker Zoltán
Kálmány Margit
Kovács György
Kovács Mihály
Kókai Mihály
Köves Ferenc
Kreisch Tamás
Kovács Oliver
Kádár Zuzsa

Pörpöl Mária
Pongrácz Gábor
Ráthai Mária
Sós István
Simonekó Ágnes
Szemeli Erzsébet
Szűcs Zoltán
Szűcs Zoltán
Tegyes István
Zádor József

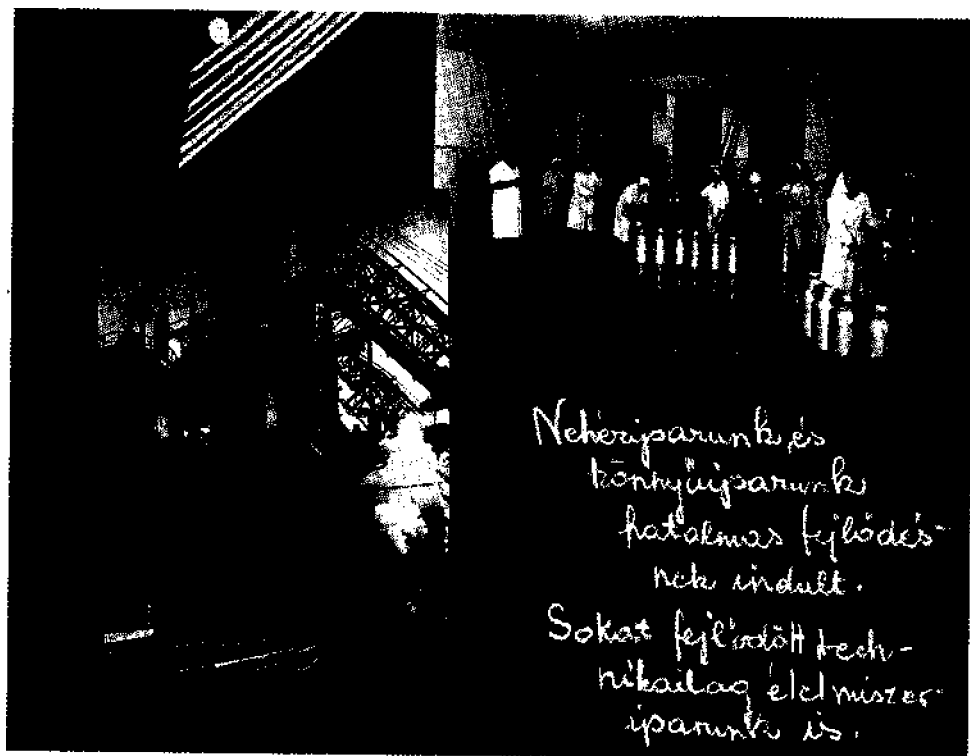
1956 nov.-ben megalakult a munkás-paraszt kormány, a párt is rendezte sorait. Az MSzMP, és a kormány visszaállította az ország rendjét, irányításukkal megkezdődött a helyreállítás munkája és a termelés.

Munkásörögünk, szaradai életén
őrhődnek üremeink, népünk
birtomlaga felett.

Nemcsak az
ellenforradá-
lom által
lerombolt épü-
leteket épí-
töttuk rövid

idő alatt hely-
re, de évente
sok új lakóház
épült a fővá-
rosban és a
falun egyaránt.

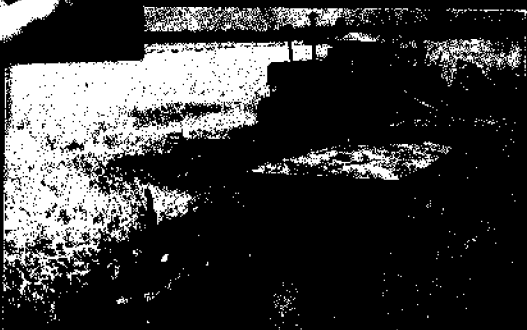
Meheriparunk és
könyvgyártásunk
hatékony fejlődés-
nek indult.

Sokat fejlődött tech-
nikailag élelmiszer-
iparunk is.

A mezőgazdasági
szocializálásának útja
az orviaságok és a
szövetkezeti parancs
szagának minél jobb
és jobb eredménye-
ket hoz.

Egyre többen
választják a
szövetkezeti
gazdálkodást.

Míg a szülők munka-
helyeiken dolgoznak,
gyermeküket az árami és
tanári bölcsődéken és
napközi otthonokban sok
szjetteltel gondozzák, ne-
velik és óvónak.

↑ Munka után a
dolgozók esti is-
kolákon és tanfo-
lyamokon képer-
leltik magukat.

Életszínvonalunk állan-
dó emelkedésének meg-
felelően kereskedel-
münk igényeinek az ipar
legkiválóbb termékeit el-
juttatni a fogyasztókhoz.

Házasszonyaink
munkáját minden-
képp megkönnyítik a
legújabb és legjobb há-
tartási gépek.

Szültünk és testvérünk a béke,
apánk, anyánk is harcol kite,
hogy bántódás többé ne érje,
puskoltjon minden ellensége!
Fő viselettel, tanulással
beállunk ifjú seregébe!

Csernely község KISZ szervezetének tánczenekara
Csernelyi KISZ fiatalok színjátszó csoportja próba
közben
Járdánházi KISZ fiatalok a KISZ nevelési elveit
tárgyalják

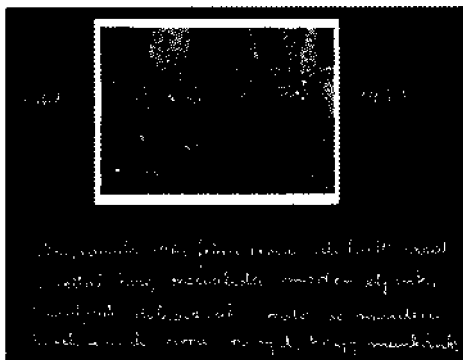

[Esküvői jelenetek az Ózdi járási albumból]

[Egy lap a Tolna megyei albumból]

A Szocialista Mérékésüzlekek Gyára „Huzal” két-
szeres Szocialista Brigád, szeretettel köszönti T. Ká-
dár Elvtársat november 7. tiszteletére!
Fogadjon tőlünk e kis albumot, amely egy pár képen
a brigád életét mondja el.

Az Elektronikus Mérékésüzlekek Gyára „Huzal” két-
szeres Szocialista Brigád, szeretettel köszönti T. Ká-
dár Elvtársat november 7. tiszteletére!

Fogadjon tőlünk e kis albumot, amely egy pár képen
a brigád életét mondja el.

1961–1963

Brigádunk 1961 februárban alakult azzal a céllal,
hogy szocialista módon éljünk, tanuljunk, dolgoz-
zunk. Azóta is minden törekvésünk arra irányul,
hogy munkánk egyre szebb és tökéletesebb legyen.

1962 ápr. 4-én selejtmentes jó munkánkért önmé-
sok lettünk.

Közben rájöttünk arra, hogy az igazi szocialista élet-
forma nemcsak ebben merül ki, hanem kötelessé-
günk másokkal is törődni.

Ennek eredményeképpen pártfogásunkba vettünk egy
84 éves magános asszonyt és 2 árva nyomorék gyer-
meket.

1963 augusztus hónapban 14 gyermeket vittünk el autó-
busz kirándulásra Dobogókőre, amelynek költségét a
Brigád fedezte. Ezen alkalommal a gyermekek örö-
me határtalan volt.

Játszottunk, énekeltünk, volt mesemondás és min-
den, amit csak akartak, amihez kedvük volt. De a
legnagyobb élményük mégis az volt, hogy vendéglő-
ben ebédelték.

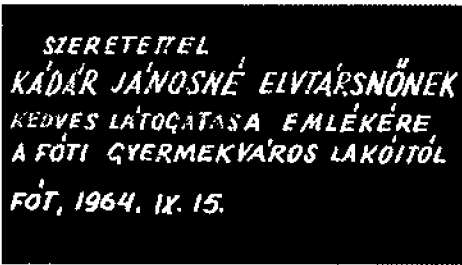

Patronált Terebesi néni, akinek havi 80-Ftot jutta-
tunk, havonta látogatjuk, időnként ruhát, cipőt
adunk neki.

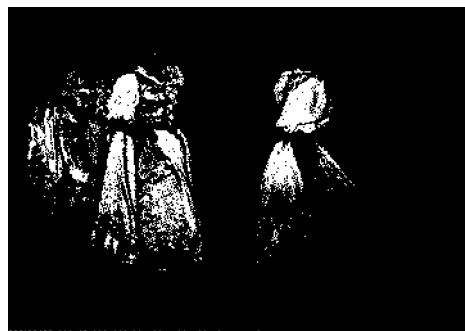
A Brigád 2 fogadott fia Molnár Lacika és Bozsányi
Sanyika

Kedves Anyukánk!
Nagyon örültünk a levélnek. Itt va-
gunk Yelenén a táborban. Sokat
fürdünk és eszünk. Augusztus 10-ig le-
szünk itt. Anyuka hogy van? Ugye ne
beteg. Nagyon széperdőben vagyunk az
állomás mellett. Tessék vasárnap lekirán-
dulni hozzánk. Szeretettel várjuk a táb-
orban. Sokat játszunk és kirándulunk.
Draga Anyukánk, várjuk sorainkat
Kivánnunk jó egészséget és festvén-
ket is nagyon sokszor csókoljuk. Lacika
Anyukának kezét csókoljuk Sanyika

Fogadott gyermekeink részéről a szeretet jele.

Az ipari tanuló nagy testvér megjavítja az összetört játékokat

Szabadidőnkben megtanuljuk évszázados néptáncainkat is

*Kádár János elvtársnak
1965. július 16-i látogatása emlékére.
Salgótarjáni Acélátugyártól dolgozóitól.*

Gyár látképe a salakhegygel. 1965.
Szoba a munkásszállóban
Sportolók klubhelysége

1965

AZ EMBER SZERME ELIDŐZ
AZ DEMERÓS DOLGOK ELŐTT.
S ÜNNEPLŐ NYUGALOMMAL
LAPOZGAT KÖZÖTTÜK A FRISSEN
VONT UTCAKAT A TERMŐ DOMBO-
KAT, A KÖZÖSSÉGÉRT FELELŐSÉGET
ÉRZŐ EMBEREK A MOSOLYGÓ GYER-
MEKSZEMEK SZERSTETET FENYKE-
PEZTÜK ÉS GYÜJTÖTTÜK ÖSSZE EZ
ALBUMBAN A MEGYÉNK BEN TÖLTÖTT
NAPOK EMLÉKÉRE.

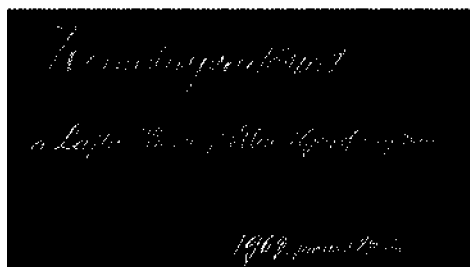
Új város születik

Találkozás az Acélárugyár dolgozóival

Látogatás az új műtermes lakásban Czinke Ferenc grafikusművésznél

A város új büszkesége és kedvence: a Tóstrand

Elégedett mosoly
17 nyúl egy helyből

[Építőtábori fiatalok]
Hidépítő vállalat 1971, Budapest Marx Károly úti
felüljáró

TARTALÉKOSOK HONVÉDELMI VERSENYE

III. ORSZÁGOS BAJNOKSÁG
1972 SZEPTEMBER 9-10

KAPOSVÁR

Versenydíjak
Magyarnóták
Nem könnyű a hadipisztoly lőfeladat
[Ismerkedés a technikával]

Találkozó Szárszón, az 1943-as szárszói találkozó 30. évfordulóján

MOLNÁR ADRIENNE

ELÉVÜLÉS NÉLKÜL VÁLOGATÁS AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Két börtönbüntetésre ítélt ötvenhatos és egy harmadik elítélt gyermekének visszaemlékezéseiből adunk közre egy-egy részletet. A hatvanas–hetvenes éveket felidéző interjúrészletek egyértelműen bizonyítják, hogy a megtorlás nem ért véget a börtönbüntetés letöltésével. A hatalom számos módon diszkriminálta a börtönből kiengedetteket, családjukat és a velük szolidaritást vállalókat is. A korlátozás részben központi direktívák alapján, részben a helyi hatalmi viszonyok függvényében történt, elviselése vagy kijátszása pedig nagymértékben függött az érintettek pszichés állapotától és konvertálható tőkétől: a szakmai, az iskolai végzettségtől, a korábbi munkahelyi, politikai kapcsolatoktól, a család és a környezet támogatásától. Mint sok másban, az ötvenhatos elítéltek diszkriminálásában sem voltak szigorú szabályok, és egységes gyakorlat sem. A kádári politika az enyhülés és a konszolidáció látszatát kívánta bizonyítani bel- és külföld előtt egyaránt, ezért az ötvenhatosokat nem kollektíven, hanem személyre szabottan korlátozta a munkavállalásban, a társadalmi beilleszkedésben. A korlátozások az idő múltával enyhültek, de a munkahelyi előmenetelre, a fizetésemelésre és az útlevélkérelemre még hosszú ideig vonatkoztak. A büntetett előéletűek munkahelyi elismerése nagymértékben múltott a munkahelyi vagy területi vezetésen, azonban az osztályidegennek vagy különösen veszélyesnek ítélt politikaiakat a feletteseik támogatása ellenére is folyamatosan zaklatták, és akadályozták a visszailleszkedésüket. Ezzel a tudatosan vagy ösztönösen választott módszerrel a társadalom tagjainak szolidaritását is gyengítették, hiszen a politikai elítéltek diszkriminálása csak korlátozott nyilvánosság előtt zajlott, az egyre közömbösebbé váló társadalom keveset tudott róla, így a segítségnyújtás is megmaradt az informális keretek között. A három szerkesztett interjúrészlet egymástól sok mindenben különböző életutakat mutat be. Egy azonban közös bennük: elsősorban az erkölcsi tartásról szólnak.

EBINGER ENDRE

1932-ben született a Somogy megyei Gamáson. 1954-ben fizika–matematika szakon tanári diplomát szerzett a szegedi József Attila Tudományegyetemen. 1954-től a mosonmagyaróvári gimnáziumban tanított. Az 1956-os forradalom alatt a Mosonmagyaróvári Forradalmi Nemzeti Tanács tagjává választották. 1957 márciusában letartóztatták. Kistarcsára internálták, majd 1958 februárjában hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult a váci börtönből. Szabadulása után segédmunkás, szakmunkás, majd fizikus volt. 1992-től nyugdíjas.¹

¹ Az eredeti interjút Molnár Adrienne készítette 1989-ben. 1956-os Intézet OHA, 199. sz.

– 1960. március 5-én közölték velem, hogy nem részesítenek félkedvezményben, mert a magatartásom nem tesz arra alkalmassá. Tudomásul vettem, és megírtam a szüleimnek, hogy ne várjanak, mert „erkölcsi hiányosságra” hivatkozással nem kaptam meg a félkedvezményt. Aztán április 1-jén, nagyon korán, úgy öt óra körül zörögtek a zárka ajtaján. A tizedes, akit csak Prikulicsnak nevezünk – lehet, hogy az is volt a neve –, bekiabált: „Ebinger, öltözködjön fel, szedje össze a cuccát!” Erre én kikiabáltam, hogy április 1-je van, belőlem nem csinal bohócot, és aludtam tovább. Jó viszonyban voltam vele, mert időnként titokban kiengedett a zárkánk előtti folyosórészre, hogy segítsék matematika példákat megoldani egy fegyőrtársának, aki a dolgozók gimnáziumába járt. Negyedóra múlva újból dörömbölt. Én újból megmondtam neki, hogy nem megyek, majd ha bejön a Hernádi, a körletparancsnok, neki elhiszem. Fél hat tájékán jött a Hernádi, és ő is bekiabált. Bent a zárkában mondogatták, hogy biztosan szabadulok, mert 1959. április 1-jén már volt egy amnesztiarendelet. A folyosói zajokból behallatszott, hogy a szomszéd zárkából Rimai Bélát is kiszóltították. Ekkor már bennem is felmerült, hogy valóban szabadulok. Mindenemet otthagytam, szakkönyveket, kosztot, csak az abszolút személyes holmikkal mentem ki. Pár órán belül a parancsnoki épületben a kezünkbe nyomták a szabadulólevelet, majd beszállítottak bennünket egy rabszállító kocsiba, és elvittek a vasútállomásra. Megvárták, amíg beáll a vonat, mi beszálltunk, és jöttünk a Nyugati pályaudvarra. Ott úgy szálltam ki, mint szabad ember.

– Hogyan alakult ezután az élete?

– Nekünk azonnal jelentkezniünk kellett a rendőrségen. Április 2-án hajnalban értem Dombóvárra a szüleimhez, és még aznap elmentem a rendőrségre. Itt volt egy apró momentum, ami meghatározta a továbbiakat. Mégpedig az, hogy a rendőrségi őrirodánál rám köszönt egy elemista osztálytársam, aki őrmesteri rangban dolgozott ott. Ő állította ki azt a papírt, amivel felmehettem jelentkezni. Szólt, hogy visszafelé álljak meg, mert szeretne velem pár szót váltani. Amíg én felmentem jelentkezni, valószínűleg elküldte valahová a szobában lévő beosztottját, így négy szemközt tudtunk beszélni. „Nézd, Bandi, én mindent tudok rólad, többször találkoztam édesapáddal. Felhívom a figyelmedet, tűnj el Dombóvárról, mert itt lehetetlen lenne az életed. Menj fel Budapestre, ott könnyebben el tudsz helyezkedni. Igaz, hogy ott a rendőr is több, de te is könnyebben el tudsz keveredni” – mondta. Megköszöntem neki, és végiggondoltam a dolgot: tanárnak nem mehetek – az elbocsátólevelem már ott fogadott a szüleimnél –, segéd munkásnak lenni meg nincs sok értelme Dombóváron. Ezért egy-másfél hét pihenés után újból bementem a rendőrségre, és engedélyt kértem, hogy Budapestre távozhassak munkavállalás céljából. Kétnapos eltávozási engedélyt kaptam, és azt az ígéretet, ha munkaadói igazolással megyek vissza, engedélyezik, hogy végleg Budapestre távozzak. Feljöttem, felkerestem Rimai Bélát, és kértem, hogy legyen a segítségemre, ő mégis ismerősebb Budapesten. Ketten nekiindultunk állást keresni. Nekem sürgősebb volt, mert én csak két napot kaptam, neki nem, ő még szeretett volna egy-másfél hónapot ráhúzni. Végigjártuk a Váci utat, a Kőbányai utat, és minden olyan helyre bementünk, ahol ki volt írva, hogy segéd munkást keresnek. Mihelyt kiderült rólunk, hogy a börtönből frissen szabadult tanáremberek vagyunk, már tárgyalanná is vált a dolog. Az első napon nem sikerült munkát találni. A bátyám Budapesten lakott, nála aludtam, és másnap újra elmentem Béláékhoz. Évának, Béla feleségének volt egy olyan ötlete – közben ők a telefonkönyvből tájékozódtak –, hogy próbáljuk meg az Iskolai Taneszközök Gyárát a Szentkirályi utcában. Az első utunk oda vezetett. Megkérdeztük a portást, hogy szükség van-e segéd munkásra. Azt válaszolta, hogy arra ott állandóan szükség van. Bementünk, beszélünk az anyagmozgatók csoportvezetőjével, aki felkísért a személyzeti osztályra. Sörös elvtárs a *Népszabadság* mögé bújva hajlandó volt szóba elegyedni velünk. Közölte, hogy ő nem vesz fel börtönviselt embereket, különben is nála már van egynéhány volt

politikai fogoly, ezzel betelt a létszám. Béla dühbe jött – ő egyébként is gyakran kiborult, a börtönben is élvezték, amikor rájött egy kis roham –, és határozottan mondta: „Ha valakinek, akkor önnek kötelessége felvenni volt gimnáziumi tanárokat segéd munkásnak, mert ez az egyetlen olyan gyár, amelyik a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozik, és segéd munkásokat is alkalmaz.” Ez úgy meglepte a személyzetist – kik is küldhettek bennünket, van-e mögöttünk valaki –, hogy alkura fogta a szót, esetleg hajlandó felvenni egyikünket nyolcnapos próbaidőre. Béla azonnal mondta, hogy: „Rendben van, akkor a kollégát legyen szíves felvenni! Gépeljen neki egy papírt, mert szüksége van rá!” Megkaptam a papírt, hogy nyolc nap próbaidőre felvettek anyagmozgató segéd munkásnak. Boldogan utaztam vissza Dombóvárra, és bevittem megmutatni a rendőrségre. Azt mondták, rendben van, mehetek dolgozni Budapestre. A bátyámék befogadtak arra az időre, amíg valamilyen formában talpra tudok állni. Az Iskolai Tanszervezők Gyárában anyagmozgató segéd munkásként folytattam a tevékenységemet körülbelül fél évig, utána a csoportvezetőm ajánlatára felmehettem a műhelybe betanított munkásnak. Azért hangsúlyozom ezt, mert a segéd munkások között én voltam az, aki meg tudott számolni száz darab alkatrészt, mert én tudtam százig számolni. A csoportvezető meg volt elégedve velem, és érdemeim elismeréseként lemondott rólam, javasolt betanított szak munkásnak.

A műhelyben szemléltető eszközöket állítottunk össze kis szériában. Öntvényeket reszeltem, dugófűrő-sorozatokat hegesztettem, és más hasonló, általam részben már ismert tevékenységet folytattam. Emlékszem, az egész társaságból én állítottam össze a legjobban működő szénmikrofonokat. Tudtam, hogyan kell csinálni a kontaktusokat, mert korábban tanárként már találkoztam ilyen eszközzel. Az, hogy ott tömegével dolgoztak volna volt politikaiak, nem volt igaz. Egyetlenegy ötvenhatos volt, egy szegedi negyedéves joghallgató, egyike a MEFESZ-akció elindítóinak, aki négy évre volt elítélve, és egy évvel előttem került oda dukózónak. Ketten voltunk politikaiak, és emiatt nem volt semmiféle afférunk a munkahelyünkön. Viszont abból igen, hogy normára ment a dolog, és mivel én elég ügyes voltam, ugyanannyit kerestem, mint a szak munkások. Egy pártértekezleten felvetették: túrheterogén állapot, hogy valaki még háromnegyed éve sem dolgozik ott, és ugyanannyit keres, mint a régi, a tíztizenöt éve ott dolgozó szak munkások. Az egyik munkatársam megkísérelte, hogy megvédjen, mondván, normára megy a dolog, miért ne kereshetnék ugyanannyit. A művezető viszont egy kicsit beleavatkozott. Úgy osztotta ki a munkát, hogy én olyat kaptam, aminek nagyon rossz volt a normaideje. Emiatt az egész hónapban nem tudtam annyit megkeresni, amennyi a félhavi előleg volt. Hogy a turpisság ne derüljön ki olyan brutális módon, nem általam végzett munkákat is számláztam az én lapomra, így feltornásztam ezer forint fölé a pénzemet. Lényegesen kevesebb volt, mint az előző havi keresetem, de nem volt annyira szembeötlő. Én viszont megmakacsoltam magam, hogy el nem végzett munkáért nem vagyok hajlandó bért felvenni. A szakszervezetet hívtam segítségül. A szakszervezeti vezető meőzta a munkámat, ő szeretett volna megtartani, ígérgette, hogy majd megoldjuk. Határidőt szabtam, akkorra sem intézték el, ezért felmondtam. Újból munkanélkülivé váltam. Körülbelül három hétig keresgettem ismét munkát. Kimentem a műszeripari gyárba is, és megkíséreltem matematikusként vagy fizikusként elhelyezkedni, de azonnal elhárították, még segéd munkásnak se akartak alkalmazni. Nagy Misivel – aki az Eörsi-perben az ötödrendű vádlott volt – összejárogattunk, ő a Budapesti Vegyiműveknél dolgozott az Illatos úton, és javasolta, hogy menjek oda, a kísérleti PVC-üzembe segéd munkásnak. Az ottani mérnöknek nem volt semmi aggálya velem szemben, és a személyzetis is felvett minden további nélkül. Itt eléggé lent kezdtem, embertelen körülmények között. Aztán, amikor az üzem minden munkafolyamatát megismertem, már helyettesítettem azokat, akik szabadságra mentek, vagy más okból hiányoztak. A három műszak nagyon

fárasztó volt, még akkor is, ha csak negyvenórás volt a munkahét. Viszont kaptunk egészségügyi pótlékot, tehát anyagilag olyan helyzetbe kerültem, hogy segéd munkásként ennél jobbat nemigen lehetett kifogni. Ebben a gyárban szakmunkástanfolyamot is indítottak, és a személyzeti irodában valakinek olyan ötlete támadt, hogyha már van ott egy matematika-fizika szakos tanár, akkor az egyik osztályt rá lehetne bízni. Vállaltam, és munkaidő után tanítottam. Ezért még órabért is kaptam ugyanúgy, mint a többi tanár. Másfél évig tanítottam, és közben sikerült megszereznem a szakmunkás-bizonyítványt. Ez 1963 tavaszán történt. Nem sokáig élveztem a vegyipari szakmunkás létet, mert megláttam egy újsághirdetést, amelyben fizikust kerestek az anódgyárba. Bejelentkeztem telefonon, és hogy ne menjek ki potyára a Budafoki útra, közöltem, politikai elítélt vagyok. Megkérdeztem, kizáró ok-e a felvételnél, hogy 1957-ben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt hatévi börtönrre ítélték, amelyből három évet töltöttem le, és azóta segéd munkásként dolgozom. Ezt egyrészt azért mondtam, mert sok értelme nem lett volna feleslegesen odamenni, másrészt ha rögtön ezzel sokkolom őket, talán többre megyek, mint ha ott kezdem bevallani. A személyzetis, aki egyébként munkavédelmis volt, ráharapott erre a szövegre, és azt mondta, menjek csak ki, majd beszélgetünk. Kimentem, elbeszélgettem az osztályvezetővel és egy fizikus kollégával. Azt mondták, természetes, hogy nem értek a félvezetőkhez, amit nem tanítottak még, amikor én egyetemre jártam, de bele lehet jönni, ők is csak egy-két éve foglalkoznak vele. Meg is egyeztünk abban, hogy elmegyek hozzájuk gyártmányfejlesztő fizikusnak. A munkaügyön viszont kiderítették, hogy nem kaphatok náluk annyit, amennyit szakmunkásként a Budapesti Vegyiműveknél kerestem. Erre én megmakacsoltam magam, és azt mondtam, hogy nem megyek oda. Elnézést kértem az osztályvezetőtől, hogy igénybe vettem az idejét, és elindultam kifelé. Az egyik tiltkárnőt futtatták utánam, hogy menjek vissza, mert mégis lenne valamilyen megoldás. Úgy gondoltam, nyilván nem állnak sorban a portán a fizikus diplomával rendelkező személyek, hogy feltétlenül ott szeretnének dolgozni, és visszamentem. Felvettek, és ki is derült, hogy a hirdetésre én voltam az egyetlen jelentkező, csak velem tudtak „madarat fogni”. Én viszont ezt már olyan előrelépésnek könyvelhettem el a segéd munkás és szakmunkás tevékenység után, amely minőségileg az iskolai végzettségemnek megfelelő munkakörre alakulhat. Az évek folyamán aztán szépen bedolgoztam magam a szakterületre. Elmentem egy német nyelv-tanfolyamra, és szakfolyóiratokat kezdtem fordítani.

– Hol lakott ezekben az években?

– Két és fél évig a bátyáméknál laktam. A vegyiműveknél egy technikus fiú felvetette nekem, hogy: „Te, Bandi, kellene venni egy nagyon olcsó telket, amire felhúznánk valamit, te is, én is, és ott ellakhatnánk.” Tetszett a gondolat, de pénzem természetesen nem volt erre. Végül Budafokon nagyon olcsón találtunk egy száznyolcvan négyszögöles telket, amit fejé-
ként hatezer forintért megvettünk. Elfeleztük, ő alulra épített egy lakást, én pedig felülre deszkából egy három és félszer három és fél méteres, szerszámoskamra néven szereplő, víkendházszerű valamit. Nádpadlóval kibéleltem, palával beburkoltam, és megkaptam rá az engedélyt, de csak szerszámoskamrára. Időközben a szüleim lottósorsoláson nyertek egy cseh szobabútort, amit nekem adtak. Azt ott felállítottam, és 1963-tól 1969-ig ebben a víkendházban laktam. Villany, víz nem volt a telken. Volt egy teatűzhely, amiben időnként begyújtottam, de az első telet még fűtés nélkül töltöttem ott el. A mosakodást meg tudtam oldani a munkahelyemen, csak aludni jártam haza. Akkoriban délutánonként rengeteget jártam a műszaki könyvtárba, ott fűtöttek, meleg volt. Én ebbe a faházba nősültem. Ugyanis időközben az anódgyárban beszálltam egy öröklakás-akcióba. Harmincezer forintot kellett befizetni, de mire én azt összeszedtem kölcsönökből – a szüleimtől és az egyik szegedi nagybátyámtól –, a képembe röhögtek: „Maga csak nem vette ezt az egész akciót komolyan?” Volt harmincezer forin-

tom, és elkezdtem valamilyen lakásmegoldást keresni. Az egyik anódgári mérnöksrác, aki Rózsavölgyben benne volt egy társasház-építési akcióban, mondta, ott annyi sikasztás történt, hogy onnan már többen szálltak ki, mint be, próbáljam meg azt. Kockáztattam, és beszálltam egy már megkezdett negyvenlakásos társasház-építési akcióba. 1968-ban megnősültem, viszont 1968 őszére nem készült el a társasház, ezért a feleségem ebben a víkendházban töltött el velem egy telet – de akkor már fűtöttem. A következő év áprilisában költöztünk be az öröklakásunkba. Ez azért is érdekes, mert én közben elvesztem a rendőrség számára. Időnként a XIX. kerületben lakó bátyámék házánál érdeklődtek a szomszédoktól, hogy mi van velem. Ők mondták, hogy nagyon sokat dolgozom, éjjel-nappal benn vagyok a gyárban, hogy fizikus lettem stb. Azt viszont nem árulták el, hogy csak ritkán megyek oda, és csak látogatóba. Ott voltam bejelentve, a többéves víkendházban lakás illegális volt. Amikor viszont beköltöztünk az öröklakásba, át kellett jelentkeznem a XXII. kerületbe. A rendőrség megkapta a papírokat, és nyilvánvalóvá vált számukra, hogy engem figyelni kell. A társasházban, egy másik lépcsőházban lakott egy rendőrségi alkalmazott nő – valamilyen rangja biztosan volt –, aki időnként érdeklődött a szomszédaimnál, hogy kik járnak hozzám.

A priuszom törlése lezajlott az anódgárban olyan formában, hogy kijött egy rendelet, amely szerint az öt évet meg nem haladó börtönbüntetésnél a büntetett előélethez fűződő hátrányoktól közkegyelemmel mentesülnek mindazok, akik ebbe a kategóriába belefértnek. Viszont akik nem esnek bele ebbe a kategóriába, azoknak tíz év eltelte után lehet kérelmezni a mentesítést a megyei bíróságtól. 1960-ban szabadultam, 1970-ben letelt a tíz év, és én azt gondoltam, hogy nem árt kérni a priuszom törlését. Hozzáteszem még, hogy 1963-ban a szüleim nógatására, hogy látogassam meg a Romániában élő nagynénémet, beadtam az útlevélkérelmet – illetve akkor csak egy kis betétlapot adtak. Én mondtam, hogy engem úgysem engednek ki, teljesen felesleges próbálkozni, de édesapám felszította. A kérvényen volt egy rovat, hogy voltam-e büntetve, beírtam, hogy igen. Egy hónap múlva megkaptam az engedélyt. 1970-ben tehát felmerült bennem, hogy célszerű lenne mentesülni a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól. Elsősorban azért, mert az sem volt kellemes, hogy a személyzeti osztályon ott volt a papírom, amelyben szerepelt, hogy voltam büntetve, másrészt pedig szerettem volna külföldre utazni. Megírtam a kérvényt, aminek az volt a lényege, hogy ettől eddig itt és itt dolgoztam, munkámmal, magatartásommal kapcsolatban semmiféle kifogás nem merült fel, engem zavar a büntetett előélethez fűződő hátrány, ezért kérem a megyei bíróságot, hogy mentesítsen. Az anódgárban hárman voltunk büntetett előéletűek, egy fizikuskolégám, egy grafikus és én. A személyzetis nő, aki időnként szeretett velünk lelkizni – talán pszichológiára járt –, nagyon pozitívan véleményezte a kérvényemet, mondhatnám, én diktáltam neki, hogy mit írjon. Mint utóbb kiderült, haragban volt a párttitkárral, és éppen elménőben volt a vállalatától. Beadtam a kérvényt a bírósághoz. Akkor költöztünk be az öröklakásunkba, amikor a kérvényem elbírálása zajlott. Tartottunk egy lakásavatót szűk családi-baráti körben, ami éjfélig vagy egyig tartott. Másnap fél nyolc táján éktelen csengetésre ébredtünk. Fürdőköpenyben mentem ajtót nyitni. Egy rendőr főhadnagy állt előttem. Bevittem a konyhába, ahol üdítő üvegek – szeszt mi nem is fogyasztottunk – és poharak voltak elmosatlanul. Én kezdtem mentegetőzni, hogy lakásszentelőt tartottunk. Ő meglepődött, hogy nem is ittunk alkoholt. Elkezdett kérdegetni: hol dolgozom, kikkel járok össze, és ehhez hasonló kérdéseket tett fel. Miután egy fél órát beszélgettünk – ő nem jegyzetelt, időnként mosolygott egy kicsit –, elég határozottan megkérdeztem, hogy miért érdeklődik utánam. „Ja – azt mondja –, ezzel kellett volna kezdenem. Maga beadott egy kérvényt a bírósághoz, ebben az ügyben jöttem ki környezettanulmányra, nekünk ezt ilyenkor végre kell hajtani.” Én nem érdeklődtem, hogy a kerületi kapitányságról vagy máshonnan jött-e. Közben a feleségem is kijött, és megré-

múlt, mikor látta, hogy egy rendőrrel beszélgetek. Mondtam, semmi különös, csak a kérvénnyel kapcsolatos dolog. Körülbelül félórás beszélgetés után nagyon udvariasan elkészönt. A látogatás után két-három héttel megkaptam az Elnöki Tanács határozatát, amely szerint mentesítettek a büntetett előlélethez fűződő hátrányok alól, és hogy erről értesítik a nyilvántartást, a kérelmezőt, és talán a bíróságot. Ezt a papírt beraktam a többi iratom mellé, és életemben csak egyszer vettem elő, amikor meghíúsult egy NDK-beli utazásom azért, mert a személyzetis azt mondta, hogy ahhoz erkölcsi bizonyítványt kell kérni. Ugyanis az útlevélkérelemben beírtam, hogy nem voltam büntetve, ehhez nekem akkor már jogom volt. A személyzetis kifogásolta ezt, mert a nála lévő iratok alapján büntetett előéletű voltam, azt ugyanis nem tudta, hogy mint privát ember töröltettem a priuszomat. Másnap bevitettem, és letettem az asztalára. Ő mégis ragaszkodott hozzá, hogy kérjek erkölcsi bizonyítványt. Az út meghíúsult, viszont néhány hét múlva megérkezett az új erkölcsi bizonyítvány. Bevittem a személyzeti irodára, a személyzetis most már elfogadta, hogy büntetlen előéletű vagyok. Csatlolta volna be a dossziémba, én viszont megfogtam a dossziét, és kiszedtem belőle mindazokat az oldalakat, amelyekben a legkisebb utalás is volt a büntetett előéletemre. A személyzetis toporzékkolt, hogy ezt nem lehet, ez be van sorszámozva. Kitéptem a legelső önéletrajzomat is, amit hozzájuk beadtam. Olyan határozottan csináltam, hogy nem mert beavatkozni. Kitisztítottam a dossziémat, és visszaadtam neki. Ezzel rendeztem le a büntetett előéletemhez fűződő hátrányokat. Amikor átjöttem ide, a Villamosipari Kutatóintézetbe, ugyanaz lett az osztályvezetőm, aki 1963-ban felvett az anódgárba. Megkérdeztem tőle, hogy mit tegyek, teljesen tiszta a dossziém, azonban mindenki ismeri a múltamat, jogom lenne letagadni, de nem fűződik hozzá semmiféle érdekem. Azt válaszolta, hogy írjam be, és írjam oda, hogy milyen határozat alapján mentesítettek a büntetett előlélethez fűződő hátrányok alól. Így is tettem. Ezt csak azért mondtam el, mert itt sem tagadtam le, de itt már nem tapasztaltam semmiféle hátrányt ezzel kapcsolatban. Viszont az hátrányt jelentett számomra, hogy amit a középkorú időszakomban elvesztem szakmailag meg egyébként, azt természetesen nem lehet polihisztor módon pótolni. Az anódgárban tizennyolc év alatt óriási tapasztalatra, ismeretanyagra tettem szert, és ezt folytattam itt, a Villamosipari Kutatóintézetben is. 1963-tól egyetlen szakterületbe ástam bele magam, és ebből a szakterületből élek, ezen a téren nincs semmiféle hátrányom, csak előnyöm. Azonban se jobbra, se balra, más szakterületre nem volt módom kitekinteni. Nekem nem volt lehetőségem az anódgárból külföldre utazni félvezető partnerekhez, mint másoknak. Innen, a Villamosipari Kutatóintézetből egy alkalommal voltam külföldi szakmai látogatáson Berlinben a főosztályvezetőmmel, és egyszer vettem részt a lipcsei vásáron. Általában azok utaztak, akik osztályvezetővé avanzsáltak, míg nekem erre ilyen előzmények után természetesen semmiféle esélyem nem volt, holott a szakmai teljesítményem alapján lett volna. Tehát ezek a hátrányok megvoltak.

– Mint elmondta, egy ideje egyre többet foglalkozik azzal, hogy kiderítse, mi történt 1956-ban. Miért ilyen fontos ez most önnek?

– Ez egy érdekes kérdés. Én azt hittem, hogy a két gyermekem tizenkét-tizenhárom éves koráig nem tudta, hogy az apjuk börtönben volt. Én mindig nagyon vigyáztam rá, hogy a családi, baráti beszélgetéseken, ahol ők is jelen vannak, ne terelődjön a szó erre a témára, de kiderült, hogy már évekkel korábban a rokonoktól vagy édesapámtól megtudták, hogy ötvenhatos ügyben börtönben voltam. Ha nem is érzékelték politikailag, hogy ez mit jelent, azt kell mondanom, hogy büszkéek voltak rá, semmiféle szégyenérzet nem volt bennük emiatt. Kérték, meséljem el nekik, hogy mi volt, hogy volt. Azt mondtam, majd akkor, ha tizennyolc évesek lesznek, addig felesleges, mert esetleg olyan politikai hiányosságai vannak, hogy nem értik meg. Ettől megnyugodtak. Most már viszont tizennyolc éves múlt a kislányom. Mondtam is

nekik viccből, hogy majd elmegyünk a Legfelsőbb Bíróságra, kikérjük az ítéletem indoklását, és együtt elolvassuk. Én humorizáltam, de részben komolyan is gondoltam. Nem tudtam, hogy időközben felgyorsul a folyamat. Ez volt az egyik momentum, hogy a családom előtt tiszta kép legyen. Ehhez most sok minden besegített. A másik pedig az, hogy az egész folyamatot annyi-
ra összezennyezték – főleg a mosonmagyaróvári történeteket –, hogy erkölcsi kötelességemnek tartom, hogy amit ebben az ügyben segíteni tudok, vagy a tisztázáshoz hozzá tudok tenni, azt megtegyem.

Hozzáteszem, hogy a tanítványaimmal, részben a saját osztályommal, részben a két évvel idősebbekkel, öt évente találkozom. Az első érettségi találkozón beszámoltam arról, hogyan zajlott le az addig eltelt öt évem. Bizonyos fokig én voltam annak az érettségi találkozónak az egyik fénypontja. Az osztályfőnökük voltam, de amikor érettségiztek, addigra engem már le-
tartóztattak. Rajtam kívül egy tanárt sem hívnak meg, engem viszont mindig, ezzel megtisztelnak. Ők már az első perctől kezdve, letartóztatásomtól kezdve rehabilitáltak. De hát az sem mindegy, hogy a hivatalos szervek mikor rehabilitálnak engem, a többieket és mindenkit.

– Miféle rehabilitációra gondol? Mi az, amiben rehabilitációra szorulnak, és hogyan lehetne ezt megoldani?

– Én nem szorulok rá, de elvárom. Elvárom, hogy minél előbb mondják ki, akiket az 1956-os forradalomban való részvételük miatt elítéltek, azokat ártatlanul ítélték el. Nekem ennyi elég. Én ezzel az ügyet de facto lezártam tekinteném. De ha csak azzal akarják megoldani a kérdést, hogy a büntetett előéletéhez fűződő hátrány alól mentesítenek, az engem nem elégít ki. Ha én bárkinek azt mondom, hogy a büntetett előéletéhez fűződő hátrányok alól ilyen és ilyen határozat mentesített, azzal azt is kimondtam, hogy engem megbüntettek, néhány évet börtönben töltöttem, de nincs benne az, hogy ártatlanul voltam benn. Én soha nem tartottam bűncselekménynek, amit elkövettem. Az más lapra tartozik, hogy célszerű volt-e ezt így kihangsúlyozni vagy sem, hiszen itt bizonyos fokig egy sakkjátszma zajlott. Engem csak az elé-
gítene ki, ha egyértelműen kimondanák, hogy én, a másik, a harmadik, a negyedik nem volt bűnöző, bennünket ártatlanul ítélték el. Az aztán már nem érdekel, hogy aki engem ártatlanul elítélt, azzal mi van, mi lesz, él-e még vagy nem. Olyan elképzelésem nincs, hogy ebből akármilyen formában tőkét kovácsoljak, például hogy a három évet fizessék meg, mert tízhúsz év múlva esetleg még ez is felmerülhetne. Az ilyesmi engem nem érdekel. Az viszont igen, hogy ha patyolatlelkű voltam előtte, ugyanolyan patyolatlelkű legyek utána is. De ez még most nincs meg. Beszélünk arról, hogy ennyit vagy annyit ítélték el, de azt nem mondták ki, hogy ártatlanul. Ez a felülvizsgálat egy nagy humbug. Ha nem mondják ki egyértelműen, hanem megint kezdik, hogy a peranyag... Látjuk, hogy a peranyag milyen hatalmas irathalmaz, és hogy mennyire szét van szóródva. Nekem kételyeim vannak, hogy egyáltalán fellelem valahol is az anyagomat. A közeljövőben majd elkezdek utánajárni. Kételyeim vannak, hogy kiteszik eléem az egészet, és én azt megnézhetem. Kíváncsi vagyok, melyik pincéből, hogyan kerül elő majd az iratanyag.

PUCHERT JÁNOS

1934-ben született Komlón. 1948-tól a komlói erőműben, 1951-től a komlói szénbányában dolgozott lakatosként. 1954-ben bevonult katonának. 1956. november 1-jén egységét a Jutadombhoz vezényelték, ahol november 4-én tűzharcot vívtak az egyik Budapestre bevonuló szovjet egységgel. 1958-ban Meccséri János és társai perében halálra ítélték, majd ítéletét kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1970-ben szabadult a Gyűjtőfogház-

ből. 1989-es nyugdíjba vonulásáig ismét a komlói szénbányában dolgozott. 1994–1998 között Komlón önkormányzati képviselő volt az MSZP színeiben.²

– Az 1963-as amnesztia nagy csalódás volt. Az amnesztiarendelet c) pontja az 1956. október 23-a és 1957. május 1-je között elkövetett ellenforradalmi és az azzal összefüggő egyéb bűncselekményekre vonatkozott, amibe szerintünk minden belefért. Arról nem tudunk, hogy a BHÖ 349. pontja, a gyilkosság vádja kizáró ok lett volna. Nem volt ennek semmi nyoma akkor, sem írásban, sem szóban. 1989-ben olvastam róla először. Egy hétig ment folyamatosan a szabadítás, aztán leállt. Néhányan megkérdezték a börtönparancsnokságtól, hogy miért. Azt válaszolták, hogy értelmezési probléma van az ügyészek között. A börtönparancsnok sem mondta, hogy ember, a maga fítelében gyilkosság vádja van, magára ezért nem vonatkozik az amnesztia. Sőt a társaink között olyanok is voltak, akiket elengedtek, aztán pár hét múlva visszahozták, mondván, tévedésből engedték ki őket. Villi Ferit márciusban engedték el, és május vége felé jött vissza. Már beilleszkedett, elkezdett dolgozni, és a felesége újra gyermeket várt tőle. 1963-ban szinte kiürült a börtön, már csak kevesen, egy-kétszázan voltunk ötvenhatosok. Mi, akik maradtunk, letargiába estünk. Egyedül Pákh Tibinek volt egyéni tiltakozása éhségsztrájkjal, de ezt csak később tudtuk meg, mert őt elszigetelték tőlünk.

– Az 1963-as amnesztia után hogyan változott az ötvenhatosok helyzete a börtönben?

– Egyértelműen jobb lett a helyzetünk. Egyrészt kisebb volt a zsúfoltság, már csak kettesével voltunk a zárkában. A másik, aminek óriási jelentősége volt – lehet, hogy a kívülrőlők ezt banálisnak tartják –, hogy az egyik pillanatról a másikra eltűntek a poloskák. Előtte millió számra voltak, rágtak bennünket. Próbáltuk kiirtani, de nem lehetett. Elég volt a smasszerokat meg a rossz zárkatársakat elviselni, és akkor még a poloskákat is. Kibírhatatlan volt. No, most egyik napról a másikra megszűnt – valami új szert hozhattak –, így lényegesen könnyebb lett az életünk. Az persze nem nagyon tetszett, hogy olyanok is kiszabadultak, akiket rablás miatt ítélték el. Mi, sorkatonák, ezt nem tartottuk valami igazságosnak. A tisztek is mind kimentek, katonai ügyben csak néhány sorkatona maradt bent. Ez persze hogy fáj. Nekem volt egy olyan időszakom, amikor nagyon nehezen tudtam beletörődni. Roppant igazságtalannak tartottam, jártattam a számat, és sok fegyelmet kaptam.

– Az 1956 után meglévő szigorú fegyelmi intézkedéseket enyhítették?

– Ezek hullámszerűen jöttek. 1963-ban volt egy kis enyhülés. Amikor az ENSZ-ben levették a napirendről a magyar ügyet, azt érzékelti lehetett. Jó, nagyságos urak nem lettünk, de több minden változott. Akkor rádiót is kaptunk. Persze vezetékes rádió volt, mint az ötvenes években az a bizonyos néprádió. És az a műsor...! Közleményeket sugároztak, meg időnként rákapcsoltak a Kossuth rádióból valamilyen politikasemleges műsort.

– Kikapcsolhattad, ha akartad?

– Nem, nem, nem. Azért annyira nem voltunk eleresztve. Kikapcsolási lehetőség nem volt, persze hogy nem.

– Ekkor is próbáltak még nevelni titeket?

– No nem, annyira direkt nevelés nem volt, mert tudták, hogy semmi értelme. Meg aztán hogy is tudta volna az a hat elemít végzett például az egyetemi tanárt nevelni. Volt iskola, ahová azok jártak, akiknek nem volt meg a nyolc elemije. Egyénileg is tanulhatott az, aki betartotta a börtön szabályokat, és függetleníteni tudta magát attól, hogy hol van. Én például képtelen voltam erre. Mindig arra gondoltam, hogy engem igazságtalannul tartanak ott, hát így nem

2 Az eredeti interjút Szakolczai Áttila készítette 1994–1995-ben. 1956-os Intézet OHA, 615. sz.

lehetett tanulni. A nyolc elemim megvolt. Talán kaptam volna tanulási lehetőséget, de annyi fegyelemim volt, hogy biztos elvették volna, ezért sem próbálkoztam.

– A higiénés viszonyok hogyan változtak a börtönben?

– Az érdekes, mert például mikor 1957-ben bekerültem a Kisfogházba, ott már angolvécé volt, de a Gyűjtőben a többi helyen kübli. Ez egy vasfazék fedővel, ülőke nélkül. Gyönyörű szép karika lett az ember fenekén. A küblit egyszer vagy kétszer ürítették napjában. Vízet reggel és este adtak be egy ceglédi kannában. Egy lavór volt rendszeresítve akkor is, ha négyen voltunk a zárkában. Később, amikor kevesebben voltunk, kicsit élmesebbek lettünk, saját lavórt szereztünk, az már nagy szó volt. Mosószernek egyszerű mosószappant kaptunk. A csajkát rögtön el kellett mosni, mert azonnal rászáradt az ételmaradék. Csak hideg vízzel lehetett, és csak kézzel. Egy kis fehér ruhát kaptunk csajkarongynak, amivel eltörölhettük, de az már az első törlésnél zsíros lett.

– Evőeszköz csak egy kanál volt?

– Természetesen. Volt egy nagyon aranyos dolog. Egyszer előadást tartottak nekünk az etiketről, hogyan kell enni késsel-villával. Nem tudom, ki volt az a pihent agyú, aki kitalálta, amikor se villa, se kés nem volt, és egy mély csajkából nem is lehet késsel-villával enni. Merre pengéjű kés nem lehetett nálunk, csak bugylibicska, aminek a vége lekerekített, nincs benne rugó, nem lehet vele kárt tenni senkiben. Ott, a börtönben csinálták a rabok. A Gyűjtőben 1959-ben lett aztán angolvécé, ami nagy könnyebbség volt már. Tehát 1959-ben a kübli szűnt meg, 1963-ban a poloska, ez két jelentős dolog. A mai rabok meg akik nem voltak börtönben, nem is tudják elképzelni, mit jelent az, hogy vagyunk négyen egy kétszer négy méteres helyiségben, és ott van a vécé, a fürdőszoba, a hálószoba, a társalgó, a konyha, a spájz, minden együtt. És hát büzőlgött a kübli. Megkönnyebbülés volt, amikor ezek megszűntek.

– A fürdés mennyiben lett sűrűbb?

– Egy héten egyszer vittek fürödni, ez végig így volt, de ha valaki olyan munkahelyen dolgozott, ahol jobban rá volt szorulva, akkor többször is fürödhetett. Aki meg a konyhán vagy a kazánházban dolgozott, annak naponta megvolt rá a lehetősége a helyszínen.

– Tiszta ruha?

– Hetenként egyszer kaptunk tiszta alsóneműt, zsebkendőt, lábkapcát meg csajkarongyot. Ágyneműt talán kéthetenként cseréltek.

– Miket vásárolhattatok?

– Aki dolgozott és nem volt kedvezményelvonása, havonta minimum harminc, maximum százötven forintért vásárolhatott. A többi pénzt letétbe rakták. Nem volt nagy választék. Tepertőt, szalonnát, lekvárt, zsírt, cigarettát, cigarettadohányt, kekszet és nyáron gyümölcsöt is vásárolhattunk. Talán volt egyfajta kolbász is, de méregdrága volt. Inkább szalonnát vagy tepertőt vettünk, mert az olcsó volt. Vécépapírt, fogkrémet, fogkefét, tehát tisztasági szereket lehetett még spájzolni. Én a vége felé már spájzfelelős is voltam. Ez úgy ment, hogy a pénztártól kaptunk egy összesítő ívet, arra rá volt írva a név, és hogy mennyit spájzolhat. Az elítéltek fölírták a papírra, hogy mit akarnak venni – tudták az árat, mert kaptunk árjegyzéket –, és mi összesítettük. Azután leadtuk a büfében a kiskereskedőnek, aki egy bizonyos napon a beszélőhelyiségbe hozta az árut. A spájzfelelősök érte mentek, és szétosztották. Senki se mehetett személyesen vásárolni a büfébe, mi sem.

– Volt valami rituáléja ennek, jól megfontolta mindenki, hogy mit vegyen?

– Hát hogy a fenébe ne! Ez nem volt olyan nagy összeg, és hogy ebből is, abból is legyen valamennyi... Lényegében csak az ottani kosznak a kiegészítője volt. Például nekem elég volt az a koszt, amit adtak, de mégiscsak más íz volt a spájzolt szalonna vagy kolbász. Kóstoló, hogy na, milyen íze van. Nyáron főleg gyümölcsöt vettem. Kétszer meg is buktam vele,

mert megerjesztettem, egy kis murcit csináltam belőle. Persze hogy megtalálták, a muslincák elárulták, de nem csináltak nagy ügyet belőle. Azt másképp vették viszont, ha valaki szeszt hozatott be a smasszerral.

– Ha valaki büntetésben volt, és nem tudott spájzolni, kisegítették?

– Természetesen. A szolidaritás érzése megvolt az emberekben. Én is adtam, és sokszor adtak nekem is. Legtöbbször a pap rabtársaimtól kaptam, főleg bennük élt a szolidaritás. Velük sok mindenben vitakoztam, de ilyenkor segítettek.

– Eléggé renitens őrizetes voltál. Kezdve azzal, hogy az aláírássodhoz mindig odaírtad: „jogtalanul fogva tartott”. Ennek soha nem lett következménye?

– Nem. Gondolták, ez legyen a legtöbb, amit a Puchert csinál. 1989-ben, amikor az ügyiratot tanulmányoztam, láttam, és jót mosolyogtam rajta. Néhányszor odaírtam, de nem mindig. Persze olyan sokszor nem is lehetett, mert nagyon kevés kérelmet írtam. Nem adtam be se per-újrafelvételi, se kegyelmi kérvényt. Azt mondtam, ha kegyelmi kérvényt írok, az olyan, mintha elismerném a vádjaikat. Volt olyan társam, aki majdnem minden hat hónapban beadta a kérvényt.

– Félévente lehetett kegyelmi kérvényt beadni?

– Igen. A szüleim számtalan kérvényt írtak. Úgy ment a dolog, hogy beadták az Elnöki Tanácshoz, az megküldte a bírósághoz, az továbbküldte a börtönbe véleményezésre, és ugyanezen az úton ment vissza. A véleményezések másodpéldánya ott van az iratanyagban. 1989-ben, amikor megnéztem a perirataimat, már csak jót mosolyogtam azon, hogy miket írtak rólam. Tulajdonképpen nem is haragudtam rájuk, mert így legalább eljutott a véleményem a bírósághoz. Amit a smasszeroknak mondtam, az nem volt éppen hízelgő sem rájuk, sem a bíróságra nézve, de így, ha elolvasta valaki, legalább láthatta, hogy milyen „jó véleménnyel” vagyok róluk.

– Kigyűjtöttem a periratokból egy-két esetet, amikor büntetést kaptál, és azt is, hogy miért kaptad. 1960 márciusában például fasiszta jellegű kijelentésekért harminc nap egyszerű magánelzárás. Emlékszel, hogy mit minősítettek fasiszta jellegűnek?

– Fasiszta jellegű kijelentés? Ez egy baromság. Az egyik este nem gyűjtötták fel a villanyt, és kikiabáltam, hogy gyűjtsák fel, mert sötét van. Csak nem gyűjtötták fel, és én elkezdtem verni az ajtót. Megsértődtek, hogy ilyen durván kikopogtam, a többieknél folygújtották a villanyt, nálunk meg nem. Nem emlékszem rá, hogy fasiszta jellegű kijelentést tettem volna, de szidtam őket, az biztos.

– Van még harminc nap, ugyancsak egyszerű magánelzárás 1965 márciusában a büntetés-végrehajtás rendje elleni izgatásért. Előtte egy hónappal személyi állomány fenyegetése miatt összkedvezmény-elvonást kaptál.

– Ez úgy adódott össze, hogy a fegyelmi tárgyaláson a börtönparancsnok-helyettes azt mondta, a társadalomellenességemet ne abban mutassam ki, hogy szemben állok a személyi állománnyal. Én nem vitakoztam, hanem egy levélben leírtam a börtönparancsnoknak, hogy a személyi állományt nem tartom a rendszer támaszának, sem a rendszer elkötelezett hívének, meg hogy csak azért jönnek ide, mert nem szeretnek dolgozni, és itt kiélhetik a szadista ösztöneiket.

– 1965 nehéz évéd volt, mert akkor rágalmozásért is kaptál még húsz nap szigorítottat, és zendülés miatt is megbüntettek.

– A zendülés! Egyszer összecsődtettek bennünket egy nagyobb terembe, ahová olyan nyolcvan-száz ember fért be. Egy órnagy tartott előadást A társadalmi tulajdon védelme címmel. Hát mindjárt fölment a pumpa az agyamban, mert azt a zárkatársamat, aki sikkasztás és izgatás miatt ült, bent hagyták a zárkában, engem meg elvittek az előadásra. Pásztor Géza –

akivel sokat beszélgettünk, sok mindenben egyetértettünk – néhány sorral mögöttem ült, összeszenéztem vele, és láttam, hogy neki se tetszik. Hát mi ez, nem tolvajok vagyunk mi! Fölálltam, és azt mondtam: „Elnézést kérek, őrnagy úr, azt hiszem, engem tévedésből hoztak ide, nem köztörvényes vagyok, hanem politikai, én távozom.” Az őrnagy szóhoz se jutott a meglepetéstől. Kimegyek, ott a körletparancsnok. Azt kérdezi: „Mondja, Puchert, miért jött maga ki?” „Hát – mondom – itt társadalmi tulajdon tolvajlásáról beszélnek, nem tudom, tolvajlásért ítélték el engem?” „Jaj, Puchert, menjen vissza, ebből nagy baj lesz ám!” Közben a Géza is kijött, és még két srác is. Rögtön vége lett az előadásnak, mindenki ment vissza a zárkába. Minket, négyünket, aztán elkülönítettek. Másnap délelőtt kéz-láb bilincsben vittek föl kihallgatásra a börtönparancsnok irodájába. Ott volt Tóth ezredes is, az országos börtönparancsnok helyettese, és kezdte sorolni, hogy ő is jár ilyen előadásokra. Mondom: „Persze, mert magának az a munkája, hogy ezekre vigyázzon, de én politikai elítélt vagyok, nem bűnöző.” „Miért ment el?” – kérdezte. „Mert sértett, hogy ilyen előadásra vittek. Nem nekünk kell ezt az előadást tartani, hanem a bűnözőknek.” Aztán szépen kiosztott: zendülés kezdeményezése, egy év összkedvezmény-elvonás és kétszer húsz nap szigorított. Azért mondták, hogy kétszer húsz, mert egyszerre csak húsz napot lehetett a szigorítottban lenni.

– Volt egy nap szünet a kettő között?

– Persze. Ezt be is tartották.

– A kétszer húsz nap szigorított és az egy év összkedvezmény-elvonás mennyire súlyos ítélet a börtönben?

– Hát ennél súlyosabbra én nem emlékszem. Általában pár hónap, maximum egy év összkedvezmény-elvonást adtak. De hogy valakinek ehhez még plusz kétszer húsz nap is összejejjön, ilyenrel nem találkoztam. Géza kevesebbet kapott, azt hiszem, egy év összkedvezmény-elvonást és húsz nap szigorítottat, a harmadik-negyedik valamivel kevesebbet. Nekem kellett elvinni a balhét, mert én voltam a kezdeményező. Hát én nem is tudtam, mi az, hogy zendülés, akkor találkoztam vele először. Jó, a katonaságnál hallottam ilyenről, de amikor kijöttem az előadásról, nem gondoltam, hogy zendülést kezdeményezek. Aztán mosakodtak ám a nevelők, mert biztos szólt nekik az őr, hogy a sikkasztót a zárkájában hagyják, engem, a nagypofájút, pedig elvisznek egy ilyen előadásra. Mosakodtak, hogy valami adminisztrációs tévedés lehetett.

– Elismerték, hogy neked volt igazad?

– Persze, de csak amikor már lejárt a büntetés, akkor viszont már nem érdekes.

– Az egy év összkedvezmény-elvonás súlyosabb volt, mint a kétszer húsz nap szigorított?

– Hát nekem nem. Bár nekem a húsz nap sem volt olyan súlyos, mert én már annyira megszoktam, hogy már nem is éreztem, hogy priccsen kell feküdni. Kicsit kemény volt, összetörte az embernek a csontjait. Hiába volt olyan jó puhafa deszka, azért sok bütök volt benne. Jaj, Istenem! Van még ott valami?

– Nagyon csúnya jellemzések születtek rólad a börtönben. 1964-ben: tiszteletlen, sőt hanyag, politikai beállítottsága teljesen ellenséges, ellenséges nézeteit nyíltan is kifejezésre juttatja.

– Ellenséges nézet? Volt, hogy ki voltam borulva, és azt mondtam nekik: munkásgyilkos banditák. Különösen akkor, amikor az egyik szakaszvezető kéjelegve csinálta a hipist. Ő egy ellentmondásos személyiség volt. Időnként mindenbe belekötött, mindenkit szekált, néha meg kenyérre lehetett kenni. Előfordult például, hogy vasárnap szólt neki valamelyik rab, hogy szakaszvezető úr, ez vagy amaz nagyon fáj, kellene valamilyen gyógyszer. Erre átment a kórházba, és hozott neki. Nem lett volna kötelessége, de emberségből megtette. Később, amikor már spájzfelelős voltam, és belekötöyögött a munkámba, mondtam neki, hogy ne szóljon

bele, én felelek érte. Észrevettem, hogy túllőttem a célon, és mondtam neki: „Elnézést, szakaszvezető, kicsit ingerülten mondtam.” És nem csinált belőle ügyet.

– Azt is írták rólad, hogy különösen rossz a szocialista társadalomhoz való viszonyod. Egy jellemzésedben is szerepel, hogy fasiszta jellegű kijelentéseket teszel. Ehhez nagyon ragaszkodtak.

– Persze. Kétfajta jellemzés volt, vagy rohadt fasiszta, vagy rohadt bolsevista, más nem. A rabtársaktól megkaptam, hogy rohadt bolsevista, tőlük meg hogy rohadt fasiszta vagyok. Arról pedig szó sincs, hogy szemben álltam a szocialista társadalommal! Ők úgy képzeltek el a szocialista társadalmat, ahogy ők csinálták, de az annak a megcsúfolása volt. A rabtársaim között sem találkoztam a ma meglévő szélsőjobboldali nézetekkel. Akkor még egyikük sem szégyellte a baloldali elkötelezettségét, de ma már sokan a szélsőjobbhöz állnak közel.

– Azt is megkaptad, hogy az általános műveltséged nagyon alacsony.

– Na várjál, hohó, ez nagyon érdekes! Hogyha a jellemzést sorba veszed, minél több a baj velem, annál hülyébb leszek. Mert a műveltségem először még közepes fokú volt, utána alacsony, aztán meg primitív voltam. Szóval minél több volt velem a baj, annál hülyébb lettem. Vannak más ellentmondások is a jellemzésekben. Például hogy a pofám nagy, de a körletemet rendben tartom, a munkámat jól végzem. Aztán volt olyan vélemény is, hogy hanyag vagyok, holott ez nem igaz. Meg hogy nem vagyok elég szorgalmas. Egy másik meg elismeri, hogy a suszterájban a legjobb munkaezők közé tartozom, de dolgozhatnék többet. Jó, nem szakadtam meg persze, de itt nem arról volt szó, hogy nem voltam szorgalmas. Nyilvánvaló, ha rossz idegállapotban voltam, nem tudtam koncentrálni a munkára. Nem igaz, hogy nem akartam dolgozni. Annyi eszem volt, hogy tudjam, előnyösebb dolgozni, mint a zárkában rostokolni.

– Mit jelent az, hogy szabadulás esetén utógondozást nem igényel?

– Na hát ez dicséret. Tudták, hogy megállom a helyem, nem kell a hónom alá nyúlni, nem fogok elveszni. Azt is tudták, hogy jó a családi hátterem. Ez dicsérő kijelentés, nekem tetszetős.

– Elérkezett 1970.

– Minden április 4-e előtt valamit bedobtak, hogy ez lesz, az lesz. Részben reménykedés volt, részben valós dolog, mert mindig kiengedtek egy-két embert, előtte több amnesztia is volt. Akkor arról beszéltek, hogy körülbelül nyolcvan embert fognak elengedni. Délután megkaptuk az újságot, és abban azt láttuk, hogy kis amnesztia van, ami ránk nem vonatkozik. Másnap reggel, mielőtt elindultunk volna munkára, Sisa törzsőrmester szólt: „Puchert, maradjon bent!” Tudtam, hogy miről van szó, nem kellett nekem külön mondani, hogy szabadulok. Később jött, hogy: „Szedje össze a cuccát!” Persze hogy semmit sem szedtem össze. Talán egy fénykép volt nálam, azt elhoztam, minden mást otthagytam. Levittek, és hozták a civil ruhámat. Hát volt, aki ugrált örömeiben, és megkérdezte, hogy én miért nem örülök. Belőlem meg kibújt az örök elégedetlen, és azt válaszoltam: „Cseszd meg, én jól vagyok, szabad vagyok, de azt a kerek tizenhárom évet nem tudják visszaadni!”

– Harminchat éves voltál, amikor szabadultál.

– Igen. Délután volt egy eligazítás, hogy mit kell tenni, a rendőrségen jelentkezni stb., stb. Aztán kiengedtek. Azt hiszem, három pestivel jöttem ki. Istenem, hogy jöttünk ki, te Szűz Máriám! Ugye az a ruha tizenkét és fél éve ott gyűrdött. Jó, egy kicsit megpróbálták kipucolni meg kivasalni, de akkor már hol a rossebben volt az a hosszú lódenkabát, az ötvenes évek egyenkabátja, majdnem olyan hosszú, mint a reverenda. Egy taxit fogtunk. Az egyik valahol a Vérmező körül lakott, a Déli pályaudvarnál. Akkor volt új a Déli pályaudvar. A legelső Pécs felé menő vonatra kértem jegyet. Pécsről busszal mentem ki Komlóra, estére értem haza.

– Ne szaladjunk ilyen gyorsan át Pesten! 1970-ben Budapest egészen más volt, mint 1956-ban vagy 1957-ben, amikor utoljára láttad.

– Hát mit láttam én belőle? Nem érdekelt akkor. No, ha valami érdekes volt, az az, hogy amikor a Vérmezőnél kiszálltunk, csak kapkodtam a fejemet, hogy hol szól a rádió. Nem voltam én hozzászokva a táskarádióhoz. Sok embernél volt az utcán táskarádió, csak nézegettem, hogy Szűz Mária, hol szól a rádió, hát nincs is lakás a közelben. Egyébként én nem néztem meg akkor Pestet. Két évvel később, amikor Széchy Laci bácsi szabadult, feljöttem, és Laci bácsi megmutatta nekem. Akkor utaztam először a metróra. Egy-két érdekesebb ismerőssel is összeszaladtam az utcán. Akkor még frissebb volt az emlék, könnyebben megismertem őket. Az első időben például smasszerokkal is összeszaladtam, többször is. Volt olyan, akivel a mozgólépcsőn, én mentem felfelé, ő jött lefelé, ő is megismert, én is őt. Én azt hittem, minden ötvenhatos kiszabadult 1970-ben, csak később tudtam meg, hogy többen benn maradtak. Volt, aki még ült két-három évet, de ezt én csak 1989–1990-ben tudtam meg.

– Otthon nem tudták, hogy jössz?

– Nem, persze. Családi házban laktunk. Becsöngettem, a mamám kijött, nem jött a kapuig, csak onnan nézett. Mondtam: „Mama, nem ismersz meg?” „Ó, jai!” – akkor ismert meg. Ő nem sokat járt beszélőre. Csak az első időben, aztán írták, hogy ne haragudjak, de ő inkább nem jön, nem tudja elviselni a körülményeket. Hát, mondom, nincs semmi probléma, ha nem jön, nem jön, jön más. Tehát ő nem volt bent nálam, talán csak egyszer vagy kétszer a kezdetén.

Másnap reggel mentem a rendőrségre. Először a komlói rendőrségre, de az ügyeletes azt mondta, hogy nem oda tartozom, a megyei kapitányságra kell mennem. Mondtam neki, hogy én azért kerültem be, mert katona voltam, lőttek ránk, mi visszalőttünk, kész. „De hát – mondta – magának kezdeményező szerepe meg nagy szája volt.” Gondoltam, jól van, akkor ide már elküldték a papírt. A hírem megelőzött, de ez nem meglepő. Bementem a megyei kapitányság politikai osztályára, ahol egy durung – nem tudom, ki, nem mutatkozott be – elkezdte, hogy milyen piszkos munkát végeztünk. Én mondtam, hogy katona voltam, nem az én dolgom megítélni, hogy mit tettek a parancsnokaim. Nem nagyon vitatkoztam, tudtam, hogy bent nyugodtan jártathattam a pófámat, annak nem lett különösebb következménye, csak hogy kaptam húsz napot vagy valamennyi összkedvezmény-elvonást, de kint másképpen kell viszonyulni mindenhez, mert vissza is vihetnek. Azt már nem resztkiroztam. Persze mindenhol elmondtam, hogy miért voltam bent, mit csináltam, mennyit kaptam. El lehetett ezt csendesen is mondani. Major István őrnagy volt az istápolóm, rá voltam bízva. Ő idősebb, normálisabb ember volt, nem volt vele különösebb baj. Pár napig még a testvéreimet, a rokonokat látogattam. Furcsa volt, hogy mindenki megbámult az utcán. Rengeteg embert nem ismertem föl, szégyelltem is utólag. Volt, hogy rám köszönt valaki: „Jani, nem ismersz meg?” Hogy a jóistenbe, persze hogy nem, hát sokat nem ismertem meg.

Hat napon belül dolgozni kellett. Elmentem a volt munkahelyemre. Az unokatestvérem, aki a Kossuth-aknán dolgozott – 1951-ben együtt kerültünk oda –, jött velem. A körletvezető tett egy olyan kijelentést, hogy rá való tekintettel fölvesz. Ez akkor nem tetszett nekem, de később egészen normális lett vele a kapcsolat. Hát persze, a beilleszkedés nehéz volt. Például hat hónapig állandóan fájt a lábam. Más munka volt, mint a suszterájban ücsörögni. Aztán lassan-lassan belejöttem. Egy ideig lelkileg is sok problémát okozott nekem ez az egész, friss volt még a seb.

– Nehezen szoktál vissza a civil életbe?

– Persze. Ez majdnem olyan volt, mint amikor valaki sokáig ágyhoz van kötve, és utána újra meg kell tanulnia járni. No, hát én is így voltam. Aztán lassan-lassan beilleszkedtem. Akkor még volt brigádmozgalom, brigádtag lettem, később brigádvezetőségi tag, és a brigádpénztárt is rám bízta. Még szakszervezeti bizalmi is voltam, holott nem lehettem volna, mert

akkor még vonatkozott rám a tíz év közügyektől való eltiltás. Mondtam nekik, de azt válaszolták, hogy nem érdekes.

– Mentek ki hozzád elbeszélgetni, figyeltek téged?

– Egy vagy két hónappal a hazaérkezésem után a párttitkár üzent az unokatestvéremmel – egy az egyben nem merete nekem mondani –, hogy figyeljek oda, mit mondok, mert a megyei kapitányságról állandóan rajtam tartják a szemüket. Majd minden hónapban kértek véleményezést. Később aztán mások is elmondták, hogy rajtam tartották a szemüket. Öt évig nem kértem útlevelet. Miután letelt az öt év, el akartam menni egy európai körútra, amit az üzemben szerveztek. Olcsó lett volna, tízezer forintért fél Európát bejártuk volna busszal és sátorral. Hát aztán, milyen érdekes, fölhívott a személyzeti vezető, Molnár Dezső – korábban vājár volt, később aknász lett –, hogy nem tudja javasolni az útlevélkérelmemet. Értsem meg, hiába javasolja, a hatóság rögtön visszadobja. „Hát – mondtam –, Dezső, de már lejárt az öt évem.” Akkor se. Még majdnem ő kért bocsánatot tőlem. Ismerte a helyzetet, hogy úgys elutasítják. Így nem mentem. 1981-ben sem kaptam útlevelet Jugoszláviába. Belekerültem egy szellemi vetélkedőbe. Mivel a börtönben sokat olvastam, nyilván több lerakódott nálam, mint a hasonló munkakört betöltő társaimnál. Azok inkább szakmailag fejlődtek, nekem meg az általános műveltségem meg az olvasottságom volt nagyobb, mint az övék. Ismertem egy-két munkásmozgalmi dolgot is. Véletlenül csöppentem bele, mert a szomszéd teremben voltam valami tanfolyamon, és onnan hívtak át. Elég jó csapatunk volt, a Mecseki Szénbányáknál meg Baranya megyében is mi nyertünk. Akkor megismerkedtem a vállalat teljes politikai vezetésével, ők is tudták rólam, hogy miért voltam bent. Így közvetlenebb volt a kapcsolat, mindenkinek elmondtam, nem lett belőle konfliktusom, mert akkor már nem dühből vagy dachból meséltem el, hanem normális hangnemben. Nem is lehetett különösebben belekötni. A vetélkedőn – akkor még a vállalatnak jobban volt pénze – nyolcnapos adriai utat nyertünk mind a négyen. Én nem kaptam meg az útlevelet azzal az indokkal, hogy a kiutazásom a népköztársaság érdekeit sértené. No, mondtam, te jóisten, micsoda veszedelmes ember vagyok én! Érdekes, hogy a következő évben egy al-dunai hajóútra kaptam szakszervezeti beutalót, és akkor kiengedtek. Én korábban is elfogadtam azt a szakszervezeti beutalót, ami éppen volt, nem válogattam. Gondoltam, két hét kikapcsolódás, új helyeket láthatok, újabb emberekkel ismerkedhetek meg. Az al-dunai beutalót azzal ajánlották fel, hogy „eddig elmentél mindenhova, most van egy ilyen lehetőség”.

– Nyugaton voltál valamikor?

– Nem. Amikor mentem volna, akkor nem engedtek, most meg... 1984-ben a KISZ-szel elmentem volna a Forma-1-re egy társasutazásra, de az utolsó pillanatban, az indulás napján jött a hír, hogy elutasították. Elfogadtak tiszteletbeli KISZ-tagnak, mert mindig mentem velük. Ha akartam volna se léphettem volna be a KISZ-be, mert harmincöt év volt a felső korhatár, én meg harminchat éves voltam, amikor kijöttem. 1987-ben is megnyertünk valami vetélkedőt, akkor a Szovjetunióba mentünk úgy, hogy a felét – ötezer forintot – fizették. Moszkva–Jereván–Tbiliszi útvonalon voltunk busszal, és Tbiliszből vissza Moszkvába repülővel. Tbiliszipben piszokul be is rúgtam a jó erős boruktól. Nagyon barátságosak voltak velünk. Ide is jöttek szovjet turisták, és a brigádok fogadták őket. Én is sokszor fogadtam ilyen csoportokat.

– Szabadulásod után a szüleidhez költöztél vissza?

– Igen, igen.

– A testvéreid akkor már külön laktak?

– A legkisebb 1970-ben még otthon lakott, de hamarosan megnősült, és mi hárman maradtunk. 1972-ben nagy nehezen megnősültem, de nem sikerült, hamar el is váltunk. Még

egyszer tettem egy kísérletet, az se jött be. Tovább már nem is kísérleteztem, mondván, ráérek még.

– Miután megnősültél, a szüleiddel laktatok?

– Igen, persze. Nem voltunk annyit együtt, hogy tudtam volna lakást szerezni. 1983-ban meghalt édesanyám, 1988-ban édesapám. Mivel négyen voltunk testvérek, osztozni kellett volna a házon, ezért eladtuk – ha tudtam volna, hogy kapom a kárpótlást, biztosan vártam volna még egy évet –, és vettem ezt a kétszobás lakást, ami nekem nagyon megfelel. Kétségtelen, hogy ennek is van előnye, meg annak is. Mondjuk, az nyárra volna jó, ez meg télre, de azért olyan jól nem állok anyagilag, hogy legyen egy téli lakom meg egy nyári lakom. Egyedül vagyok, ha elmegyek, bezárom az ajtót, és kész, nincs vele különösebb gond. Egy családi házat állandóan javítani kell, meg a kertet művelni.

– Szabadulásod után végig a bányában dolgoztál?

– Hogyne, egészen 1988 decemberéig. Akkorra már eléletem. A Munka- és Egészségvédelmi Központ szűrőkocsija minden évben jött a bányához. Főleg tüdőszűrést csináltak, mert a bányászoknál gyakori a szilikózis. 1986-ban megállapították, hogy valami probléma lesz a szívemmel, mert szívnyagobbodást láttak a röntgenképen – én ezt csak akkor tudtam meg, amikor nyugdíjba mentem –, és az orvos tudtomon kívül azt javasolta, hogy tegyenek könnyebb munkára. Szivattyús lettem, amit azzal indokoltak, hogy már úgysí idős vagyok, futkossanak a fiatalok, nekem jó lesz a könnyebb munka. Kétségtelen, hogy a fizetés kisebb lett volna, de be mentem minden szombat-vasárnap, így kiegészítettem a keresetemet. Volt, amikor egy óra alatt elintéztem az egész napi dolgot, utána pihentem, és volt, amikor beszaladt valami zűrös dolog. Így aztán elvoltam egészen 1988 végéig. Akkor éreztem, hogy hamar elfáradok meg fulladok, azt hittem, azért, hogy talán kicsit elhízta, meg hogy kicsit idősebb is vagyok. Aztán különböző terhelési vizsgálatokat csináltak, egy kicsit alaposabb röntgent, és látták, hogy a májnál is van nyagobbodás, meg a szívénél is. Akkor el akartak küldeni rokkantsági nyugdíjba. Én mondtam, hogy nekem még nyolc hónap hiányzik a huszonöt éves munkaviszonyomból, abból az időből, amit föld alatti munkával töltöttem. Hát jó, akkor addig hagytak. Aztán kiderült, hogy még sincs meg a huszonöt évem. Ugyanis 1970-ig ha valakinek öt évnél hosszabb megszakítása volt a munkaviszonyában, elvesztette a megszakítás előtti éveit. 1970 nyarán hoztak egy olyan törvényt, hogy mindegy, milyen volt a megszakítása, amit ledolgozott, beleszámít a munkaviszonyba. Ezt akkor nagydobra verték. Én örültem neki – akkor ugyan még nem érintett –, hogy a kilenc évet, amit a börtön előtt ledolgoztam, visszakapom. 1975-ben suba alatt visszaállították az előző törvényt, amit én nem tudtam. Ez sok ötvenhatost érintett, engem is.

1988-ban megkaptam a mentességit, amiben törölték a büntetéssel járó hátrányokat, és visszakaptam a kilenc évemet. 1990 januárjában a semmisségi törölte a büntetést, akkor visszakaptam a börtönben töltött tizenkét és fél évet, és kaptam háromezer-kilencszáz forint nyugdíj-kiegészítést. 1993 májusában pedig húszezer forint híján kaptam kétfélmillió forintnyi kárpótlási jegyet, amit sikerült hatvanöt százalékon eladni.

– Ezt a leült börtönéveidért adták?

– Persze. A jogerős halálos ítélet után járó húsz százalékos prémiummal együtt. Hát ezt arra költöttem, hogy részben hatszázezer forintot betettem a Pillérbe, és felújítottam a lakást. A régi háztartási gépeket lecseréltem, mert tíz-tizenöt évesek voltak, a színes tévétől kezdve mindent. A lakást, amennyire futotta – teljesen nem lehetett – fölújítottam, és a pénz elment.

– Nem tervezted, hogy utazol ebből a pénzből oda, ahová eddig nem jutottál el?

– Ajánlották többen is, de én mondtam, hogy az szép élmény, ez meg maradandó érték. Nem volt nekem még saját bútorom, ez az első. Ez az első és az utolsó, ez nekem már talán elég lesz.

1989-ben beléptem a POFOSZ-ba, ami érdekvédelmi szervezetnek indult. Országos választmányi tag voltam, de hamar otthagytam. 1991 márciusában vagy áprilisában visszaküldtem a tagkönyvemet, mert azt láttam, hogy nem aszerint tevékenykednek, mint amit 1989-ben elhatároztunk, inkább a napi politikával foglalkoznak, szélsőséges kijelentéseket tesznek. Tulajdonképpen elfogyott a tagság, az 1989-es alapító tagság. 1991-ben egy választmányi ülésen csak néztem, hogy kik ezek az emberek, hát hol voltak eddig? Rengeteg olyan embert láttam ott, aki nem volt politikai üldözött. És az sem tetszett, hogy bojkottálni akarták a Nagytemetést is, de csak nem sikerült.

– Téged az zavar ebben, hogy a volt üldözöttek érdekvédelem helyett inkább aktuálpolitikát csinálnak?

– Persze, persze. Nekünk nem ezzel kellene foglalkoznunk, hanem fölvilágosítani az embereket, hogy mi volt 1956, mert teljes a zavar a megítélésében. Nem hőzöngeni kellene. A seprűs tüntetéssel meg a felelőtlen kijelentésükkel többet ártottak a forradalomnak ez alatt a néhány év alatt, mint Kádárék. Kádárék legalább hallgattak róla. Néha megjelent egy-egy fehér könyv, de inkább hallgattak róla. Ezek meg kivitték az utcára. Meg most már olyan ötvenhatos is van, aki csatlakozott a nyilasokhoz. Ezek handabandáznak, már a 301-es parcellában is tartanak beszédeket, meg koszorúznak. A TIB-nek is tagja voltam jó ideig, egészen 1992 elejéig, de otthagytam őket is.

– Jancsi, túllépve ezen a „mai kocsmán”, lenyűgöző az a nyugalom, ami árad belőled. Tizenhárom évet elvettek az életedből, elvették az ötvenhatosság értékét is, nemigen van már mit elvenni. Ennek ellenére nem az önfegyelem érződik rajtad, nem az, hogy magadba fojtod az indulatokat, hanem valami nagy-nagy nyugalom és béke árad belőled. Hogyan tudtad ezt kiküzdeni? Nem ilyen voltál, ahogy azt az a számtalan büntetés is mutatja, amit a börtönben kaptál.

– Hát ugye 1989-ben a Nagytemetésen a TIB tagjainak és az alakuló MDF aktivistáinak is nagy része volt a szervezésben. Akkor még úgy nézett ki, hogy megférnek egymás mellett a különböző nézetek, akkor még megvolt a látszólagos egység. Én átéltem a második világháború utáni időszakot, tudom, hogy mi volt akkor. Romba dőlt ország. Különböző pártok akkor is alakultak, voltak ellentétek is, de volt az emberekben egy jövőkép, és építettek. Amikor az emberek meg tudták érteni egymást, akkor fejlődött az ország. 1949-ben aztán megállt a fejlődés, tulajdonképpen visszafejlődés volt, sötét korszak. Aztán jött 1953, a Nagy Imre-korszak, akkor megint egy felszabadultabb érzés volt az emberekben, jobban tiszteltük egymást, és nem volt az a szigorú terror, mint előtte néhány évig. Láttam, hogy akkor fejlődünk, ha megértjük egymást, ha vitatkozunk is, de mégis toleráljuk a másságot. Most mit látok? Azt, hogy acsarkodás van, és egy helyben toporgás. Persze hogy a demokráciában nehezebb kormányozni, mint a diktatúrában. A diktatúra egyértelmű, megmondják, hogy mit csinálj, és azt kell csinálni. Diktatúrában nincs arra szükség, hogy egyeztessem a nézeteimet másokkal, és ha esetleg jó a másiké, elfogadjam. De demokráciában legyen annyi önkritikám, hogy el tudjam fogadni.

– A személyes életeredől mit vársz? Milyen vágyad, milyen reményed van?

– Szeretném, ha ez a hangulat meg a gyűlölködés megszűnne, és ha rohamos fejlődés nem is indulhat, megállítanánk a zuhanást, és lassan kikapaszzkodnánk a gödörből. Ezt szeretném. Ebben a személyes életem is benne van. Itt élek, ez hozzátartozik az életemhez. Nekem ugyan még nincsenek olyan gondjaim, hogy a kukákban kotorásszak, de rossz érzés látni, hogy sokan kotorásznak a kukákban. Szeretném, ha elmúlna ez a rossz érzés. Nem úgy, hogy nem figyelek oda, hanem úgy, hogy az embereknek nincs szükségük erre. Nincsenek különös elvárásaim, csak hogy tegyünk valamit azért, hogy tudjunk javítani a sorsunkon. És

ezt csak másokkal összefogva, mások véleményének a meghallgatásával lehet. Ne azon versengjünk, hogy ki a jobb magyar, hanem dolgozzunk tisztességesen. Remélem, hogy sikerül, ezért is jelöltem magam önkormányzati képviselőnek. Persze nem esek kétségbe, ha történetesen nem jutok be az önkormányzatba, de szeretnék. Nem is indultam volna, ha nem bíznék abban, hogy bekerülök, mert úgy érzem, hogy van még annyi erőm és energiám, hogy talán tudok segíteni.

ORBÁN GYÖRGY

1950-ben született Nagykanizsán. Az általános iskola elvégzése után a győri bencés gimnáziumban tanult. Jeles eredménnyel érettségizett, de mivel esélytelennek vélte az egyetemi felvételét, Budapesten kéziszedő szakmunkástanuló lett. Egy évvel később előfelvétellel bejutott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem jogi karára, 1976-ban szerzett diplomát. Gyámügyi előadó, a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége dél-dunántúli szervezetének titkára, majd a nyíregyházi színház ügyvezető igazgatója volt. 1987–1988-ban a Pest Megyei Tanács művészeti főelőadója, majd a Színházi Intézet gazdasági igazgatója lett. 1991-től a Balassi Kiadó kereskedelmi igazgatója. 1988-ban tagja lett a Magyar Demokrata Fórumnak, 1989-ben elvi megfontolásból kilépett a pártból, és felhagyott a pártszerű politizálással. 1998-ban kezdeményezésére és a család anyagi támogatásával Nagykanizsán az egykori nemzetőrség székhelyének falán emléktáblát (Lengyel András képzőművész alkotása) helyeztek el a nemzetőrök, így édesapja emlékére is.

Apja, Orbán Nándor 1910-ben született Kecskeméten. Ludovika Akadémiát végzett, 1933-ban avatták hadnaggyá. Kiváló sportoló volt, több nemzetközi atlétikai versenyt nyert, az 1936-os berlini olimpián öttusában ötödik helyen végzett. A második világháborúban a keleti fronton, majd a Dráva völgyébe visszahúzódva harcolt a háború befejezéséig. A harcokban tanúsított vitézségeért több kitüntetésben részesült. Négy hónapig tartó hadifogság után, 1945. december 4-én Budapesten a Honvéd Igazoló Bizottság feltétel nélkül igazolta, de 1947-ben tartalékos, 1948-ban pedig nyugállományba helyezték. 1951-ig Nagykanizsán önálló fuvarozó volt, majd a kitelepítés elől Balatonfenyvesre költözött a családjával együtt, és segéd munkásként dolgozott. 1955-től Somogyfajszon élt az ötgyermekes család egy romos kastélyban kialakított lakásban. Orbán Nándor a somogyvárdi Állami Verseny Tenyésztelep ügelményezésének idomára lett, lovai több nemzetközi versenyen kiváló eredményt értek el. 1956. október 31-én a nemzeti bizottság vezetői Nagykanizsára hívták, és másnap megbízták a nemzetőrség parancsnoki tisztevel. November 5-én a nemzetőrség feloszlott, a fegyvereket átadták a honvédségi laktanyának. 1957. januárjában letartóztatták. 1957. júliusában a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntetése miatt első fokon tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték. 1958-ban büntetését másodfokon tíz évre változtatták. 1963. áprilisában szabadult. Visszakerült korábbi munkahelyére, majd 1964-ben a siófoki lovasiskola vezetésével bízták meg. Az ellene irányuló diszkrimináció azonban nem szűnt meg, munkahelyéről elbocsátották, és folyamatos megfigyelés alatt tartották. Nyugdíjazásáig szőlőmunkásként dolgozott. 1981. február 10-én halt meg. A diszkrimináció a családtagokat is érintette. Háztartásbeli feleségét, aki tanítói képesítéssel rendelkezett, nem engedték elhelyezkedni, gyermekeit akadályozták a továbbtanulásban. Legidősebb fia a forradalom leverése után elhagyta Magyarországot, Londonban él.³

3 Az eredeti interjút Molnár Adrienne készítette 1997-ben. 1956-os Intézet OHA, 693. sz.

– Pontosan emlékszem arra, amikor 1957 januárjában elvitték apámat. Emlékszem rá, hogy este van, vacsorázunk, zörögnek, és pufajkások jelennek meg géppisztolyokkal. Sokan voltak, hat-nyolc ember. A géppisztoly olyan nagy volt és olyan valódi. Emlékszem, hogy házkutatást tartanak, kihúzzák és kiborítják a fiókokat. Anyámnak van erről egy története, ez nem az én emlékem: Nyanya, a nagyanyám benn feküdt a kis hálóban, oda is bement egy nagydarab hogyishívják, akitől megkérdezte: „Maga orosz?” A férfi teljesen meghökkent, gondolom azért, mert látta, hogy a Nyanya nem fél, és azt válaszolta: „Nem, nem!” „Hát akkor szégyelli a pofáját!” – mondta a Nyanya, és többet nem szólt hozzá. Anyám majdnem szívgörcsöt kapott. Emlékszem arra az őszinte megdöbbenésemre, hogy nem értem, apám miért nem üt szét köztük. Egy élő mitológia volt körülötte – ő a nagy, az erős, a bajnok –, és ahelyett, hogy szétcsapna közöttük, fölveszi a kabátját, és elmegy velük. Szóval úgy letartóztattak bennünket. Kinn várt egy dzsipszerű autó, emlékszem a reflektorra, a pufajkás férfiakra, olyan oroszos volt az egész fölszerelés.

– Ezután az édesanyja mit mondott maguknak, gyerekeknek?

– Azt, hogy elvitték a börtönbe a forradalom miatt. Hogy forradalom volt, azt én pontosan tudtam. Tehát hogy a forradalom alatt Nagykanizsán ő volt a nemzetőrpáncsnok, és arra törekedett, hogy rend legyen a városban. Ővta az embereket, rendet próbált tartani. Amíg ő ott volt, addig egy puskalövés sem dördült, ott senkinek semmi baja nem lett. Egyetlen ávósnek sem, és ez tényleg így volt.

– Gyerekként is tudta, mit jelent az, hogy ávós?

– Hát hogyne. Persze. Az ávósokat jobban utáltuk, mint az oroszokat. Az oroszoknak az volt a mentsége, hogy ő személy szerint nem tehet róla. Mondták, hogy milyen sok fiatal gyerek van közöttük, szerencsétleneket elhozták ilyen messzire, hogy ezek nyomorultak, hogyan bánunk velük, hogy milyen életük van. Egy ávós viszont tudja, mit csinál. Ez természetes volt, nem okozott gondot. Én pontosan tudtam, ez máig is érvényes tudás, hogy az emberek nagy része nem válik önként árulóvá, ha teheti, megmarad a normál, józan, morálisan elfogadható keretek között. Az oroszról legföljebb fél vagy tart az ember, de az ávós áruló, tudja, mit csinál, és az nagyon nagy különbség. Árulónak nem kötelező lenni, ez általános szabály. Ezért tartom életveszélyesnek azt, ahogy az ötvenhatos hagyomány jelen pillanatban éppen szublimál, ha jól érzékelem magam körül. Olyan dinoszaurusznak érzem magam a környezetemben, mert az emberek nem tudják, az egyetlen hagyomány az, hogy az ávóst nem kell szeretni. Nem biztos, hogy gyűlölni kell, azt én nem mondom, de különbséget kell tenni. Van a börtönőr, és van a rab. A kettő nem azonos. Nincs egy emléktábla.

– Édesanyja hogyan viselte a letartóztatás utáni helyzetet?

– Hónapokig magánkívül volt. Először is nem tudta, hogy apám hol van. Próbált rohángálni utána, hogy megtudja, hova vitték, egyáltalán él-e. Akkoriban mindent gondoltak, például hogy azonnal viszik Szibériába. Nagy kínnal valahogy kiderítette, hogy Nagykanizsán van. Aztán amikor első fokon kihirdették az ítéletet, apám kapott a legtöbbit, tizenöt évet. A többi asszony zokogott, anyám viszont úgy viselkedett, mint aki megkönnyebbült. Megkérdeztek tőle, hogy miért. Azt mondta: „Mert nem akasztották föl!” Tehát ő egész idő alatt attól rettegett – úgy gondolom, nem ok nélkül –, hogy apámat fölakasztják. Utána azt mondta nekem, úgy gondolta, hogy apám nem fogja leülni a tizenöt évet. Végül is hat és fél lett a tizenötből.

– Kitől számíthattak segítségre?

– Legfőbb segítség a nagyanyám volt, aki kikelt a betegágyából, mert baj volt, a lánya ott maradt egyedül, és helyt kellett állni. Mindig ő főzött, a konyha az övé volt. A másik segítséget apám húga jelentette, aki itt élt Budapesten. Épp most kaptam meg a Történeti Hivatalban az egyik kegyelmi kérvényt, amit a nagynéném írt 1962-ben – anyám nem is tudott róla –, amit

nem teljesítettek ugyan, de mutatja, hogy a családnak ez a fele is próbálkozott. A harmadik Hegedűs Frigyes, apám barátja, aki a háborúban beosztott tisztje volt, majd ügyvéd lett. Öttusázott is, és a hatvanas években az öttusaszövetség elnöke volt. Ő segített, amiben tudott. A legnagyobb segítség az ő személyéhez kötődik. Valamikor, tán 1960-ban beállított hozzánk egy pártküldött Kaposvárról meg a helyi tanácselnök, akik azt mondták, hogy anyámnak nincs joga a lakásban lakni. „Majd kiküldjük őket a Cserbe” – mondták. Ez a Cser azt jelentette, hogy Somogyfajszon kívül – mondjuk három kilométerre, földúton – volt egy körülbelül harminc négyzetméteres „lakás” egy juhhodályban, ami egy konyharészből és a pásztor számára elkerített szobából állt. Természetesen földes, hogy villany volt-e benne, nem tudom. Azt hiszem, ez volt a legveszélyesebb támadás, ami közvetlenül érte a családot. Elgondolkoztat, miért kellett ezt olyan fontosnak tartani Kaposváron, hogy valaki külön kijöjjön azért, hogy elintézzé. Anyám akkor már észnél volt annyira, hogy azonnal fölhívta a postáról Hegedűs Fricit, aki aztán kiderítette, az a kastély, amiben laktunk, addigra már nem a somogysárdi ménésé volt, hanem a községi tanácsé. Tehát a lakás nem szolgálati, hanem tanácsai, amire más jogszabály vonatkozik, és ott maradhattunk. Ez a támadás nem a faluból érte a családot. Utána a téesszelnök, aki parasztember volt, odament anyámhoz, és exkuzálta magát, hogy nem ő találta ki, nem ő akarta, de hát mit tud tenni. Ez gonosz támadás volt. Gondolom, végignézték, hogy a megyében kit lehet még egy kicsit megnyomorítani, ha lehet, még beljebb taposni a földbe.

A másik hasonló eset akkor volt, amikor a fiatalabb bátyám elvégezte az általános iskolát. A faluban új tanácselnök lett, aki, mondjuk így, kommunista volt. Ez mindig azt jelentette, hogy nem helyi ember. A tanácselnök azt gondolta, hogy minden lehetőséget bezár előttünk. Anyám viszont kitalálta, hogyan oldja meg a középiskolai továbbtanulást. Még Kecskemétről ismerte Kovács Sándort, aki ott volt plébános, majd szombathelyi püspök lett. Elment hozzá, és megkérdezte, tudna-e segíteni, mert államiba nem veszik fel a gyereket, jó tanuló, mi legyen vele. És akkor Kovács Sándor püspök beajánlotta Győrbe a bencésekhez. A bátyám 1962-től járt oda, én 1965-től. A tanácselnököt nagyon megrázta, hogy vannak ilyen ravasz kerülő utak, csak fogja magát ez a gyerek, és mégiscsak középiskolába jár. Hogy egyáltalán létezik ilyen, ez az ő agyukba nem ment bele. A továbbtanuláshoz kellett ajánlás az általános iskolától. Emlékszem, sokat mosolyogtunk azon, hogy a bencéseknél melyik a jobb nekünk, ha megdicsér az iskola, vagy mondjuk büntetésből azt írja, hogy a klerikális reakcióhoz tartozó nem tudom mik vagyunk. Tehát az iskolai véleményezés innentől kezdve nem játszott szerepet. Mindannyiunk előtt nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen családban élő gyerekeknek a lehetséges stratégiai eszközök között a tanulás van az élen. Ha valakit elzárnak ettől, akkor az életlehetőségei sérülnek. Anyánk, azzal, hogy kitalálta számunkra a bencés gimnáziumot, tulajdonképpen a legnagyobb veszélytől mentett meg bennünket, mert zökkenő nélkül befejezhettük a nyolcadik általánost, és utána bekerültünk az ország egyik legjobb középiskolájába.

– A falubeliek hogyan viselkedtek egy ilyen helyzetbe került családdal?

– Van egy fontos történet, ami jól mutatja a helyzetet. Hatodikos voltam, amikor egy képestés nélküli, fiatal, kifejezetten szép tanárnő jött az iskolába. Szeptemberben, amikor odakerült, mint minden évben, végig kellett mondani az adatokat, kinek hol van az apja, anyja, egyebeket. Az iskolában tudták rólam, amit kellett, ő viszont még nem. Megkérdezte, hol van apám. Gondoltam, még ezt se tudja, és könnyedén válaszoltam, hogy börtönben. Láttam rajta, hogy megütközik, erre hozzátettem: politikai – hogy megnyugodjon. Azt is láttam, nem érti, és tudtam, én vagyok az „öregebb”, ez olyan valami, amit én jobban tudok. Aztán nagyon jóba lettünk.

A faluban mindenki megtermelte magának az ennivalót. Annak ellenére, hogy ott éltünk apám nélkül, kereset nélkül – nagyanyám bíró férje után járó özvegyi nyugdíja volt az egyet-

len jövedelmünk –, nem emlékszem arra, hogy éhezünk volna. Sőt ősszel libát ettünk. Annak ott nem volt ára, fillérekért vettük. Emlékszem olyanra is, főleg az elején, hogy megzörgették az ajtót, és amikor kinyitottuk, nem volt ott senki, csak egy kosár telerakva tojással, krumplival, zöldséggel. Tudták, hogy ez egy olyan család, amelyiken segíteni kell. Olyanra is emlékszem, hogy Nagykanizsáról kosarak tömkelegével megpakolva megérkezett néhány kofa, apám egykori katonáinak a feleségei. A nagyszoknyás nénik kipakolták, amit hoztak, és elmentek. Abban sem vagyok biztos, hogy anyám személyesen ismerte őket. Én úgy éltem, mint egy királyfi – ebben semmi túlzás nincs –, akit mindenki óv, véd, szeret. Az egy rang volt, hogy apám börtönben van. Úgy nőtem fel, hogy nekem ezt nem szégyellni kell, hanem büszke vagyok rá. A falutól az érzelmi és egyéb támogatást tökéletesen megkaptam. Az első alkalom, amikor ezen a világon repedés keletkezett, akkor volt, amikor a kastélyon egy idegen mesterember dolgozott – ott sertepertéltem körülötte –, és szóba került, hogy hol van az apám. Én a megszokott biztonsággal mondtam, hogy börtönben. Erre ő tömören csak annyit mondott: „Na mi van, ráköpött a nagy tálcára?” Ezt durvának éreztem. Ekkor jöttem rá, hogy van olyan ember is, aki kívülről nézi ezt az egészet.

Azt kell mondanom, hogy egy nyugodt, kiegyensúlyozott családra emlékszem, amelyben végtelenül jól éreztem magam. Pont azért, mert a falu olyan volt, amilyen, és azért, mert anyám is megnyugodott. Szerintem kitűzte magának azt a célt, hogy fenntartsa és megővje a családot. Erre ő nagyon alkalmas volt. Nem adtunk el semmit, nem kellett zaciba járni. Lett volna mit egyébként, mert volt otthon meissenai porcelán meg ezüstök, meg nem tudom micsonda, persze már csak töredéke a hajdaninak. Hozzátartozott az élethez, hogy kinn mezítláb, klottgatyában rohagáltam – már májusban mezítláb jártunk iskolába, a többi gyerek is, és nem azért, mert nem volt cipőnk –, utána hazamentem, és a kastélyban ott volt a szép eredeti tölgyfa parkett, gyönyörű szőnyeg, stílbútor, jó képek a falon meg könyvszekrény jó könyvekkel. Anyám mesélte, hogy egyszer levettem egy angol könyvet, és mint a vízfolyás, úgy olvastam betű szerint. Abban a faluban nem sok gyereket fenyegetett az a baleset, hogy így olvasson angolul. Állandó zsilipelés volt, oda-vissza. Ha behúztam magam mögött az ajtót, levettem egy könyvet, és olvastam. Nagyanyám is olvasott, anyám is, ez a légkör vett körül. Volt rádió, ami nagy sikerélményt jelentett, mert nekem volt olyan finom kezem meg türelmem, hogy be tudtam állítani a Szabad Európára. Nehéz volt, mert mindig zavarták. Régi, nagy világevő rádió zöld macskaszemmel, lüktető fénnel. Este hallgattuk a rádiót, meg olvasott mindenki.

– Otthon tehát sikerült megőrizni az értékeket.

– Apám a letartóztatása előtt is hosszú időn keresztül máshol dolgozott, ugyanakkor nagyon erős volt a családi összetartozás érzése. Hogy mi sokan vagyunk testvérek, egy lány, négy fiú, mindig olyan nagy dolognak tűnt. Ehhez kívülről is kaptunk megerősítést. Otthon úgy tudtuk, úgy tanultuk, hogy ez egy érték, hogy mi ilyen sokan vagyunk együtt, és ez nagyon jó volt. Tehát jó volt Orbán gyerekeknek lenni. Órákig tartó, nagy vacsorázásokra emlékszem. Ha mondjuk nem égett a villany, akkor ültünk a sötétben, és meséltünk. Anyám mesélt, én meséltem, mindenki mesélt. Nagyon liberálisan bántak velünk. Senkitől sem várták el, hogy más legyen, mint amilyen lenni szeretne. Szabad volt mást mondani, másként gondolkodni, nem voltak kötelező világnézeti normák. Én nem éreztem olyat, hogy van külön felnőtt téma, és külön gyerek téma. Tehát egy asztal van, és ott ebédelünk vagy vacsorázunk hosszasan, és mindenki mond mindent. Nyilván a gyerekek a maguk dolgát mondják, de mindenhez hozzá lehet szólni. A szegénység meg a kiszolgáltatottság volt a mérleg egyik serpenyőjében, a másik oldalon pedig mindenféle érték. És ezt én így is éltem meg. Azt tanultam meg ebből, hogy ezek az értékek nagyon életerősek lehetnek, ha helyzetbe hozzák őket. Nem szabad abba-

hagyni, csinálni kell. A pénz nagyon hamar el tud fogyni, az önmagában nem jelent túl sokat, csak pillanatnyi helyzetet, nem feltétlenül hosszú távon érvényes előnyt. Nyilván ezt kellett mondják vagy sugallják, ha azt akarták, hogy életben maradjunk.

Furcsa nyomorúság volt otthon Somogyfajszon, a szegénységnek és a jólétnek egy furcsa keveréke. Pénz nem volt a házban, az biztos. Az én nagy vágyam, hogy két forintért édességet vegyek a boltban, elérhetetlen volt. Az első keresményem ötödik után volt, nyáron. Akkor a többi gyerekekkel együtt elmentem dolgozni a téeszbe. Az aratógép után kellett egy sorba öszszehúzni a kévéket, hogy amikor jön a koci, villával föl lehessen szórni. Arra emlékszem, hogy egy hétre kaptam hetvenkét forint bért. Beadtam a családi kasszába, és büszke voltam rá, hogy beadhatom. Új ruhára alig emlékszem. Mivel sok volt a gyerek, a nagyról rámaradt a kisebbre. Aztán kaptunk csomagot külföldről. Ennek is érdekes a története. Annak idején a nagykanizsai lakásunk fürdőszobájának az ablaka a gettónak kialakított udvarra nézett. Ez volt az utolsó csatorna, ahol lehetett üzenetet küldeni, vagy valamit ledobni a gettóba zártaknak. Anyámék fürdőszobáján keresztül bonyolódott a kapcsolattartás és valamiféle segítség. Egy Szegő nevű ember, aki hazajött Auschwitzból, majd kitelepítették a Hortobágyra, 1956-ban a családjával együtt kiment Kanadába. Valahonnan megtudta, hogy mi történt velünk, és évente egyszer küldött csomagot. Az is nagyon fontos volt, hogy valahonnan kintről figyelnek bennünket. Tehát nem voltunk úgy elhagyatva, hogy az legyen az ember érzése, senki sem figyel ránk. Nagyon hasznos, jó dolgokat kaptunk. Például dzsekim volt meg cipzárás csizmám, korábban nem is láttak olyat a környéken. Ez megint hozzátartozott ahhoz a furcsa, kevert állapotokhoz, hogy mi vagyunk tulajdonképpen a kereső nélküliek és a legszegényebbek, vagy majdnem a legszegényebbek, ugyanakkor nekem olyan ruhám van, ami másnak nincs, és ha akarná se lehetne neki, mert olyat nem lehetett venni, azt csak kapni lehetett. Tehát sok mindent nem is lehetett pénzzel pótolni. Nálunk a sütemények sem attól voltak jobbak, hogy több pénzünk volt, hanem azért, mert a Nyanya jól tudott sütni.

– Gyermekkorában gondolt-e arra, hogy mégiscsak bünt követett el az édesapja, ha börtönbe zárták?

– Képszerű emlékeim nincsenek ilyesmiről. Mi nagyon pontosan tudtuk, hogy ő börtönben van, azt is tudtuk, hogy a kommunisták vitték el. Az ilyen embereket, a legjobbakat, mint ő is, kiválogatták, és elvitték. A valóság és a képzelet közötti különbséghez jó adalék az az egy alkalom, amikor beszélőn voltam. Amikor megérkeztünk, bevitték bennünket egy hosszú terembe, ott kellett várnunk. Időnként jött egy börtönőr, aki fölolvasta, hogy a következő csoporttal kik mehetnek be. Amikor sorra kerültünk, bevezettek egy magas, téglalap alakú, folyosószerű terembe, ami középen dróthálóval volt elválasztva. Egy lista szerint sorba állítottak a drótháló előtt. A másik oldalon nem volt semmi. És akkor tőlem balra, a túloldalon kinyílt egy ajtó, egy ór vezetésével bejöttek a rabok, és elmentek előttünk. Ami a legjobban megrázott, hogy csíkos volt a ruhája. A csíkos ruha a rossz embereknek a ruhája, az igazi raboké. Az valahogy olyan nyílt jele volt annak, hogy azt csinálnak velük, amit akarnak. Ez rosszul esett. Láttam rajta, hogy nem ismer meg. Arra is emlékszem, nagyon gyorsan rájöttem, hogy valamit csinálnom kell, nehogy apám bajba kerüljön anyám előtt. Ismertem anyámat, tudtam, hogy meg fog haragudni, hiszen ő a gyerekeit hozta. Ez volt az ajándék, a produkció, meg akarta mutatni, hogy: „Amíg te bent vagy, addig én csinálom a dolgom, tarts ki, én is kitarok, itt vannak a gyerekek!” Erre apám, amilyen elvakult egy férfi, ugye mit figyelt, anyámat. Láttam anyámon, hogy kezdi észrevenni. De ez egy pillanat tört része alatt történt, és én gyorsan elkezdtem beszélni. Mondtam, hogy „én vágom ám a fát, most is vágtam egy olyan nagyot”. Azért mondtam, hogy észrevegye, hogy én ki vagyok. Ez jól sikerült, megértette, elfogadta a segítséget, és én elégedett voltam magammal, hogy elintéztam a dolgot. Aztán ők be-

szélgettek, de az engem már nem is nagyon érdekelt, néztem az őrt. Emlékszem, hogy nagyon közel állt, borzasztó volt. Megérinteni nem lehetett apámat. A ráctól bizonyos távolságra kellett állni, és az arcát sem lehetett rendesen látni a dróthálótól.

– Milyen hosszú volt a beszélő?

– Nagyon rövid, azt hiszem, negyedóra. Borzasztóan vártam, tehát nagy esemény volt, de hamar lezajlott. A várakozás viszont sokáig tartott. Följöttünk Budapestre, vonattal elmentünk Vádra, onnan busszal Márianosztrára. Anyám már a vonaton találkozott ismerősökkel, a márianosztrai buszon pedig szinte kompakt közönség vonult föl. A felnőttek egymás között arról beszéltek, hogy ki jött, ki nem jött, és ő már a múltkor se volt, akkor az azt jelenti, hogy már nem is fog jönni. Ez egy nagyon fontos motívum lehetett, mert én is észrevettem. Most belegondolva a helyzetükbe, nyilván benne volt, ki meddig bírja, meddig van kitartás. A másik visszatérő motívum, hogy milyen gazdasági állapotban van a család. Tehát hogy az asszonyok mennyire képesek megtartani a családot addig, amíg az ember benn van a börtönben. Megértettem, hogy erre megy a játék, hogy a családok kint meddig bírják ki együtt, egységben. És akik kibírják, azok folytatják majd az életet a gyerekekben, akik nem bírják, és széthullnak, ott ők győztek. A front valahol itt áll – ezt én így értettem akkor. Azt hiszem, hogy pontosan értettem. A beszélőre készülve szorongtam, hogy megismerem-e.

– És?

– Azonnal. Egyértelműen ő volt. Megnyugtató érzés volt, hogy én tudom, hogy ő. Előtte félttem, utána meg nyugodt voltam, hogy ezt én akárhányszor ki tudom választani. De hát otthon tréningeztem. Tudatosan néztem a fényképeket, hogy itt így néz ki, ott úgy. Viszonylag sok fénykép volt róla, kedves fényképek azokból a filmekből, amelyekben Zenthe Ferenc dublőre volt. A *Gábor diákban* meg a *Rákóczi hadnagyában* kurucnak öltözve. Közös lelkizések, hogy most nézzük meg, kisfiam, apádat, nem voltak. Föl se merült, hogy anyámnak valamit kellenie csinálni velünk, nehogy elfelejtsük őt. Viszonylag rendszeresen jöttek a börtönből a levelek, azokat elolvashattuk. Csomagot is küldhettünk, de azt korlátozottabban.

– Az édesapja a nagy amnesztiával szabadult. Előzetesen tudtak arról, hogy haza fog jönni, vagy váratlanul érkezett meg?

– Most kaptam meg a Zala Megyei Levéltárból az iratok egy részét, és azokból az derül ki, hogy apám a börtönben kétszer is adott be kegyelmi kérvényt, de rövid úton visszautasították. A nagynéném kísérlete sem járt eredménnyel 1962-ben. Tehát szóba sem került semmiféle méltányos eljárás. Egy évvel a nagy amnesztia előtt sem látszott semmi nyoma annak, hogy valamilyen fordulat bekövetkezhet. Arra már jól emlékszem, amikor meghírdették ezt a bizonyos 1963-as amnesztiát, a rádióból tudtuk meg. Akkor otthon mindenki föllelkesedett. Iszonyú szorongás is volt, mert hosszú ideig nem jött semmiféle jelzés. Apámat valahogy az utolsók között engedhették ki, úgy húsvét táján. Azt se hivatalos papírral tudatták, hanem úgy, hogy a nagynénémék telefonon odaszóltak nekünk, hogy apám már náluk van Pesten. Volt egy szép, szimbolikus elem a dologban. A nagyapa, az apám apja kilencvenéves volt, és megérte, hogy a fia kijött a börtönből, találkoztak, és fél évre rá halt meg. Megvárta a fiát.

Arra jól emlékszem, hogy iskolában voltam, és óra közben bejött anyám. Nem is nézett a tanárnőre, csak rám, fölindultan annyit mondott: „kiengedték apádat”, és kiment. Ez rögtön a telefonértesítés után történt. Érdekes, hogy én nem álltam föl, nem mentem ki az óráról, hanem maradtam, és a többiek néztek rám, hogy most mi van. Az óra végén azt mondta a tanárnő: „Akkor most menj haza!” Mire hazaértem, már ott állt egy autó, a Hegedűs Fricié, ő hozta haza apámat. Nekünk nem volt telefonunk, a postára kellett bemenni, és mire megkaptuk a hírt, apám már otthon volt. Éppen ment be az ajtón, ránéztem, és azt láttam, hogy olyan fur-

csán sápadt a színe. Olyan, mint amikor kórházból jön haza egy beteg ember. Persze ott már nem rólam szólt a dolog.

– Milyen volt újra együtt lenni?

– Amikor hazajött, egyszer csak megváltozott minden. Megszűnt az a mitologikus kép, ami róla élt, és egyszer csak beköltözött hozzánk valaki. Ez nagyon furcsa volt, és nem feltétlenül jó. Minden más lett. Egyszer csak nem tetszett neki valami, ami korábban teljesen természetes volt, arra ő egyszer csak azt mondta, hogy nem. Egy idegen embert kellett megszokni, ami nehéz volt. Innentől kezdve tulajdonképpen a meglehetősen idilli és elrendezett családi élet állandó konfliktusforrás lett. Addig anyám csinálta egyedül – nyilván asszonylogikával meg asszonyelképzelésekkel –, onnantól kezdve pedig apám mindig akart valamit, ami nem feltétlenül egyezett azzal, amit anyám akart. Szóval nagyon konfliktusos és nagyon feszült családi hangulat lett.

Azt hiszem, hogy alapvetően olyan helyzetben kerültek ismét össze, amikor már nagyon nehéz volt újra megszokniuk egymást. Ezután nagyon sok konfliktussal éltek együtt, aminek az egyik forrását mindenképpen abban látom, hogy az apám élete a hazajövele után nem tudott egy normál folyamatos munkában, karrierben folytatódni. A konfliktusok igazi forrása rajtuk kívül álló okokra vezethető vissza. Nehezen tolerálható, szinte elviselhetetlen, ha egy család életébe kívülről durván és aljasul, folyamatosan beavatkoznak. Apámnak, mire kikerült, meglehetősen megviseltek voltak az idegei. Én azt is csodálom, hogy egyáltalán kibírta. Valószínűleg nagyon mély kapcsolat fűzhette őket egymáshoz, hogy ilyen hősiesen kitartottak egymás mellett. Nagyon nehéz lehetett. Aztán ugye ebbe beleszólt egy időben az, hogy anyám beteg lett. Bazedovkóros volt, talán a fiatalabb bátyám születése után meg is operálták. A konfliktushelyzetekben ez mindig kiújult. Ennek a betegségnek lelki-pszichikai okai vannak, depresszióval jár, nagyon nehezen elviselhető beteggé teszi az embert. Később azért is kellett fölköltöznük Budapestre, mert nagyon rossz állapotban volt. Apámnak se lehetett könnyű vele. Szóval nehéz körülmények között csinálták végig, egészen végig.

– A szabadulással véget ért az édesapja ellen irányuló megtorlás, vagy továbbra is korlátozták őt?

– Azonnal úgy indult, hogy rendőri felügyelet. Ez azt jelentette, hogy templomba nem mehetett el, nyilvános helyre egyáltalán nem mehetett. Visszavették Somogyvárdra, csak dolgozott, aztán hazajött, és ennyi volt. A szomszéd faluban volt a rendőrőrs, minden hétvégén oda kellett mennie jelentkezni másfél évig, vagy valahogy így. Elég sokáig. Ennek azért volt más jelentése is, mert volt, hogy lóval jött haza a munkahelyéről, és akkor vasárnap délelőtt szépen kiöltözve felült a lóra, és a lovon végigment a falun, jelentkezni a rendőrhöz. Ez pontosan az ellenkező hatást keltette, a leggavallérabb kinézetű úr végiglovagolt a falun. A rendőr hajnalban odajött, verte az ablakot, hogy otthon van-e. Ehhez valószínűleg buzgómócsingnak kellett lenni, aki komolyan veszi, hogy az osztályidegennel így kell eljárni. Ez furcsa volt, mert amíg börtönben volt hat és fél éven keresztül, ilyen nem történt velünk.

1964-ben nyitott a sárdi ménes Siófokon egy nyári lovasiskolát, és azt apám vezethette. Nagy boldogsággal és képességei teljes bevetésével csinálta. Ez volt a börtön utáni első időszak, ami hihetetlen reményekkel volt tele, és végtelenül boldog volt mindenki. Beszélt németül meg olaszul, a börtönben megtanult valamennyire angolul, és tanította a külföldieket lovagolni. Hihetetlen tömegben szerzett híveket – írták neki a leveleket külföldről meg mindenhol –, mert kiválóan csinálta, és olyan jelenség volt, egy fura figura a régmúltból, amilyen addigra már náluk se nagyon létezett. Siófokon egy boldogság volt az élete. Hegedűs Frici a tokiói olimpia előtt levitte oda az öttusacsapatot, az utolsó lovas edzést ő vezette. Baromi boldog volt. Old boys versenyen szerepelt, újságcikk jelent meg róla, és volt egy plakát is,

amin ott virított Náci bácsi. Ez tartott két nyáron át, aztán kisült, hogy nem mehet tovább. Hiedeg víz gyanánt érte apámat is meg a családot is, amikor kiderült, hogy szó sincs semmiféle megbékélésről. Anyámtól tudtam meg később, hogy a kaposvári BM-esek addig jártak a gazdaság igazgatójának a nyakára, hogy nem tudta tovább tartani apámat. Az igazgató nem volt rosszindulatú ember, úgy tudom, ő próbálta tartani, de nem maradhatott. Két-két és fél évig hagyták egy helyen. 1966-ban – erre jól emlékszem, akkorra már én is Győrben voltam – ismerősökön keresztül a győri Mélyépítő Vállalathoz került segédmunkásnak. Ez csak egy „fal” állás volt, valójában vívást és lövészetet oktatott a vállalat öttusacsapatának. Munkásszálláson lakott, elég szerény fizetésért, de azt csinálta, amit szeretett, és nagyon boldog volt. Nem telt bele fél év, behívták, és azt mondták neki: „Huszonnégy órája van, csomagoljon össze, és tűnjön el!” Így.

Anyámtól tudom, hogy „megkóstolták”, kvázi működjön együtt, de addigra már arra se volt hajlandó, hogy egyáltalán találkozókra járjon, vagy fönntartsa azt a látszatot, mintha. Azt mondta, hogy ő már ült börtönben, tudja, hogy milyen az, vele már nem tudnak semmit se tenni, ő nem lesz vamzer. Aztán nagy kínnal visszakerült Somogyfajszra, az állami gazdaságba, az istállóban ganézott, meg valami tyúktelepen dolgozott. Végül a boglári állami gazdaságba járt szőlőmunkásnak. Nem volt ki a munkaideje, dolgoznia kellett, hogy egyáltalán kapjon nyugdíjat. Emlékszem egy megint csak jellemző történetre. A boglári gazdaság olaszokkal akart üzletet kötni, s nem volt tolmácsuk. Akkor a szőlőmunkás szépen felöltöztött Esterházy-kockás zakóba, és tolmácsolt. Olaszul lebonyolította, amit kellett, és másnap újra beállt a sorba kapálni. Ez az oda-vissza nagyon szemét dolog lehetett, nem is tudom, hogy tűrte. Hát rosszul. Nem csoda, hogy rosszak voltak az idegei, meg hogy feszült volt, meg minden baja volt, mert abszurd és megoldhatatlan volt a helyzet. És pluszban ott volt még az a teher is, hogy nem tudhatta, nem okoz-e bajt annak, aki jó szándékból segít neki, vagy kiáll mellette. Anyagilag és egzisztenciálisan csődhelyzetbe vitték őt és a családot is. Azt hiszem, hogy én vagy a bátyám ezt többek között azért úsztuk meg, mert addigra már középiskolások voltunk, és nem voltunk annyira rászorulva a családra. Az öcsémnek például ugyanez már sokkal nehezebb helyzetet teremtett, mert akkor ő még általános iskolás volt, és középiskolába kellett volna kerülnie. Azt hiszem, ez az egész feszült, fojtott és reménytelen helyzet az egész életére kihatott.

– Volt-e indulat vagy bosszúvágy az édesapjában?

– Közvetlen, nyílt bosszúról vagy erről való beszélgetésről soha életemben nem hallottam. Anyámtól sem. Otthon persze nem titkolták, hogy mélységesen nem értenek egyet a rendszerrel. Számunkra teljesen nyilvánvaló volt, hogy ez egy idegen és ellenséges rendszer, tönkreteszi az országot, tönkreteszi az embereket. Mi biztosan kettős nevelést kaptunk, ez nem volt vitás. És nagyon sajnálom, aki nem kapott azt, mert annak, azt hiszem, nehezebb volt a későbbiek során megérteni, hogy mi miért volt úgy, ahogy volt. Az, hogy apámék ezeket nem szeretik, teljesen nyilvánvaló volt, ugyanakkor mindennek örültek, ami egy kicsit jobb volt vagy javult.

– Édesapja mesélt otthon a letartóztatásról, a tárgyalásról, a börtönévekről?

– Folyamatosan mesélt. A letartóztatásról, a tárgyalásról nem, a börtönről igen. Pozitív történetek voltak, általában az volt a lényegük, hogy ki hogyan viselkedett. Én például nem hallottam tőle olyat, hogy ki volt áruló. Talán szóba került, hogy voltak vamzerek, de úgy, mint ha azok nem is közéjük tartoztak volna. Pozitív hősről volt szó, azokról, akiket ő nagyon nagyra tartott. A papok például nagyon hősiesen és szépen viselkedtek. Voltak legendás figurák, közülük a kedvenc főszereplőm Atzél Bandi volt. Ő például megtette, hogy amikor elvezették őket a sötétzárkák előtt, valahogy benyomott az ablakon egy darab kenyeret, és rögtön

odaállt a következő zárka ajtaja mellé, mert tudta, hogy ezért a tettért az jár. Apám mindig úgy beszélt az Atzél Bandiról, mint egy olimpikorról, aki bajnok volt emberi tartásban és szolidaritásban.

– A volt börtöntársakkal tartott kapcsolatot?

– Én azt hiszem, hogy ezek a kapcsolatok nagyon-nagyon megváltoztak közöttük a szabadság után. Amikor kijött, megjegyzett tán hetven-valahány nevet meg címet, lehet, hogy százat is, nem emlékszem pontosan, és kihozta azoknak az üzenetét, akik bent maradtak. Megtanulta, hogy minél több üzenetet tudjon kihozni. Akkor ennyi fért az agyába, aztán soha többé nem tudta felidézni a teljes listát. Itt kinn viszont félniük kellett, tartottak egymástól, nem tudták, hogy nem okoznak-e valakinek bajt azzal, ha felkeresik egymást. Tehát nagyon korlátozottak voltak ezek a kapcsolatok. Folyamatos kapcsolattartásra nem is nagyon volt módja, hiszen ő lenn élt Somogyfajszon. Rengeteget levelezett, azt tudom, belföldre is, külföldre is. A teljes reménytelenségben aztán 1978 tájékán egyszer csak lett egy rózsadombi lakásuk. Egy régi nagykanizsai ismerős, egy zsidó asszony megtudta, hogy ők milyen állapotban vannak ott lenn a romos kastélyban, és felajánlotta, hogy kiadja nekik albérlésre a Rózsadombon, egy villa szuterénjében lévő, szoba-konyhás, fürdőszobás lakását. Talán száz forintért, szóval valami névleges árért, egyszerűen azért, hogy segítsen rajtuk. A történet azért egy kicsit több ennél. Ennek a nőnek az apja, azt hiszem, bankos volt Nagykanizsán. A családot elvitték Auschwitzba, egyedül ez a nő jött haza. A háborút követően éktelen nagy kommunista lett belőle, mint ahogy ez a hasonló sorsúak egy részével történt, ugyanakkor anyámmal és apámmal – talán a keresztények közül egyedül velük – nagyon szívélyes és jó barátságban volt. Nyilván emlékezett arra, hogy anyámék annak idején segítettek a gettóban lévőket. Aztán mi is elkertültünk Nagykanizsáról, és ő is. Pesten élt, talán tudtak valamit egymásról, de nem volt közvetlen kapcsolatuk. És az majdnem biztos, hogy ez a nő így lekivittelte a dolgot. Tehát Somogyfajszról, abból a rom bagolyváról, ahol már nem volt orvos a közelben, meg víz se, semmi se, egyszer csak idekerültek. Apám persze megint felvidult. Volt telefonja, már nyugdíjas volt, hívta a barátokat, nagyon élvezte, hogy Budapesten van. Itt beszerezte magát, azt hiszem, az Ipari Minisztérium lövészcsoportjához edzőnek. Edzéstervet írt. Később vittem a fiamat lőni, kiderült, hogy épp arra a lőtérre, ott mondták, hogy még mindig azt az edzéstervet használják, amit ő írt. Futóvad-lövőknak írta, amit életében nem csinált, de ő értett ehhez is. Csinálta egy rövid ideig, és megint megjelentek valami BM-es alakok, és kirúgták. Szóval megint azt hitte, hogy tesz valamit, aminek értelme van, azt csinálhatja, amirehhez ért, és még 1978-ban is volt arra apparátus, hogy megakadályozzák. Aztán teremőr volt a Nemzeti Galériában. 1981. február 10-én halt meg, a születésnapján. Hetvenegy éves volt. Az ő esetében igazolható, hogy az utolsó pillanatig folyamatosan elől volt a papírja, és folyamatosan dolgoztak is vele. Szóval tisztelet illeti a hivatalt, egy percre nem veszítették szem elől. Egy percre se. Hogy ő ezt mivel vívta ki? Nem tudom, hogy mással is így volt-e. Az ember nyilván hajlamos arra, hogy azt higgye, vele kivételeznek. Nincs kivel összehasonlítanom, egyet viszont tudok, hogy vele így történt. Tehát 1963-tól a haláláig folyamatos megtorlás célpontja volt.

Azt kell mondanom, ha 1956-nak van utótörténete, abban ez a szál az, amiről a legkevesebbet lehet tudni. A közvélemény biztos nem tud róla, hogy a megtorlás személyre szólt, és nem maradt abba. Eszközeiben persze módosult, lehet mondani, hogy puha diktatórikus eszközöket használtak, de azért ez nem teljesen igaz. Ez az, amiről még az érintettek se nagyon tudtak egymással beszélgetni, mert olyan szeparáltan történt az egész. Miközben akik csinálták, azok szervezeten csinálták, ültek egy irodában, megvolt mindenkinek a dossziéja, az soha nem szűnt meg. Gyalázatos időszak volt, és nyilvánvaló volt, hogy apám nehezen élte

meg azt a kiszolgáltatottságot. Bármibe akart fogni, semmi sem ment. Nem is tudom, hogyan lehetett ezt kibírni. Rosszul. Az ő történetének a vége a legrosszabb, rosszabb, mint a börtön. Ő egy ambiciózus ember volt, nagy vágyakkal és tervekkel. Tehetsége is volt hozzá, és volt referencia is, magyar bajnokságok és olimpiai ötödik helyezés. Neki volt mihez mérnie az életét, hogy mi mindent tehetett volna. Ha 1956 történetét igazán földolgozzák, akkor abból az egyik legszomorúbb fejezet ez a soha nem nevesített, de ténylegesen létező, elhúzódo és a haláláig tartó megtorlás, ami a legpitánerebb hivatalnoki technológia szerint zajlott, és nem volt benne helye se fellebbezésnek, se elévülésnek. Számomra az egész iratanyagból, amit tavaly a Történeti Hivatalból előástak nekem, a legmeggrázóbb papír egy cetli. Hat sor, ami arról szól, hogy a társadalmi veszélyessége változatlanul fennáll, és az aktáját ilyen és ilyen dossziészámmon nyitva tartják. Valamilyen hivatali abrakadabra 1963 júniusából. Ha akkor valaki nem ezt írja arra a papírra, akkor belőle lett volna valaki. Élt volna.

RAINER M. JÁNOS

LEMERÜLÉS VAGY MEGKAPASZKODÁS? IDŐSB ÉS IFJABB ANTALL JÓZSEF AZ 1956 UTÁNI ÉVEKBEN¹

Tanulmányunk nem egy párhuzamos életrajz részlete – szándékosan szakít ki néhány esztendő id. és ifj. Antall József életéből. Újabban hozzáférhetővé vált források (jelentős részben állambiztonsági operatív iratok²) segítségével azon életszakaszukat szeretnénk bemutatni és elemezni, amely 1956 után egybeesett a Kádár-rendszer kialakulásával. Az esettanulmány reményeink szerint adalékul szolgál egy társadalom- és politikatörténeti probléma felvetéséhez: mi történt 1945, s különösképpen 1956 után a második világháború előtti középosztály azon részével, amelyet a „köztisztviselői”, s ezzel kapcsolatban az „úri” vagy „keresztény” jelzőkkel szoktak illetni?³ A kérdés középpontjában álló fogalmat nem könnyű pontosan meghatározni. A „történelmi középosztály” kifejezéssel általában az említett három jelzőt szokta összefoglalni a publicisztika, utalva a köztisztviselői réteg reformkorig, illetve a dualizmusig visszanyúló köznemesi-dzscentri eredetére, bár ez inkább hagyományban, identitásban érvényesül, semmint tényleges szociológiai értelemben. Bizonytalansága ellenére a fogalom időről időre a közbeszéd középpontjába került (és kerül). Így volt ez a XX. század derekának nagy történelmi átalakulásai során, majd a második világháborút közvetlenül megelőzően,⁴ valamint – ameddig e közbeszéd viszonylag szabad volt – a háború után.⁵ Az ezredfordulón újra fel-felbukkan a formálódó új magyar középosztály egy részének szociológiai

1 Egy készülő, hosszabb munka részlete. A cím Antall Józsefnek a forradalom után Fehér Ferenchez intézett szavaival utal: „Én most alámerülök, és kibekkelem őket.” Lásd Az „iskolamester”. Beszélő-beszélgetés Fehér Ferencsel I. (Az interjút Könczöl Csaba készítette.) *Beszélő*, 1991. augusztus 31. (A továbbiakban Az „iskolamester.”) 56–57. o.

2 Ezek közül itt elsősorban az ifj. Antall József elleni 1957–1961 közötti nyomozás iratait kell említeni (Történeti Hivatal [TH] O-11386/1–3. köt.), illetve az id. Antall Józsefhez vonatkozó adatgyűjtések anyagait, amelyek az FKGP objektumdossziéjának második, személyi részében találhatók (TH O-11820/2.).

3 A köztisztviselői középosztály fogalmáról lásd Gyáni Gábor–Kövecz György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris, 227–236. o. (Gyáni Gábor szövegrésze.) A fogalmat a történeti diskurzusban vizsgálja Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. In uő: *Történetdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 78–97. o.

4 Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, Kossuth, 7–66. és 248–267. o.

5 Elsősorban Bibó István Eltorzult magyar alkant – zsákutcás magyar történelem című esszéjére (in Bibó István *összegyűjtött munkái*. I. köt. Sajtó alá rendezte Kemény István, Sárközi Mátyás. Bern, 1981, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 255–289. o.), valamint Székfi Gyula *Forradalom után* című könyvére (sajtó alá rendezte Glatz Ferenc. Budapest, 1983, Gondolat, különösen 159–179. o.) gondolunk.

giai, de kiváltképp szellemi, ideológiai, mentalitásbeli folytonossága a korábbi történelmi középosztállyal.⁶

Valuch Tibor a XX. század második feléről készült társadalomtörténeti összefoglalójában elsősorban az 1945 utáni társadalmi mobilitásról készült elemzések alapján vonja le azt a következtetést, hogy „a nagypolgári, középosztályi csoportok korlátozása már a koalíciós korszakban megkezdődött, társadalmi pozícióvesztésük folyamata az ötvenes években felgyorsult. [...] Ám] ezeknek a csoportoknak a marginalizáltsága a hatvanas évek végétől folyamatosan mérséklődött.” Gáti Tibor és Horváth Ágota, illetve Utasi Ágnes, A. Gergely András és Becskeházi Attila kutatási eredményei⁷ alapján Valuch némiképp ki is bontja ezt a megállapítást, mondván: „azok a középosztálybeli családok, amelyek az ötvenes évek elején elvesztették korábbi státusukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztálybeli mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék változtatása – elsősorban lezármazottaik révén többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és a mai generáció jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett.”⁸ Ennek a társadalomtörténeti megállapításnak a nem különösebben kifejtett politikatörténeti változata régi keletű, szinte evidenciának számított a Kádár-korszakról szóló, többnyire publicisztika jellegű irodalomban. A „párton kívüli, régi értelmiséggel”, a „régie középosztállyal” való „hallgatolagos kiegyezés”, a vele szembeni diszkriminációk enyhülése 1956 után arra a módra utal, ahogy a köztisztviselői-középosztályi csoportok a különféle szellemi pályákba „oldódva” próbálták túlélni a sztálinizmus legkeményebb éveit. A keresztény középosztályi mentalitás bizonyos elemeinek fennmaradását, sőt vonzerejét akár az új elit- és középosztályi csoportokra, akár ennél szélesebb körre ugyancsak hosszabb ideje megfigyelték. A demokratikus átmenet kilencvenes évekbeli folyamatában mégis némi meglepetést, olykor megdöbbenést okozott az úri középosztály szinte hiánytalan értékalakzatának gyors megjelenése, politikai ideológiává teljesedése, szokásrenddé, sőt divattá válása.

Lehetséges, hogy Kádár és rendszere konszolidációjának valóban egyik fontos magyarázata a történelmi középosztállyal kötött sajátos „alku”, amely szerint a rendszer kész azt értelmiségiként integrálni, míg a középosztály (is) lemond mindenféle politikai szerveződésről, s „cserébe” felajánlva szaktudását különféle, többnyire közepes és alsó vezetői pozíciókban kiszabadul a „karanténból”. Kérdés, hogy milyen megfontolások alapján kezdeményezték mindezt felülről. Létezett-e valamiféle sajátos felismerés a történelmi középosztály értékalakzatának szívós továbbéléséről, sőt orientáló jellegéről, ami (esetleg) különleges megfontolásokat eredményezett? Miért tűnt „érdemesnek” kidolgozni valaminő politikai irányvonalat a „régie értelmiséggé” szelődített történelmi középosztály „kezelésére”? Vagy nem volt másról szó, mint az 1956 tanulságai nyomán kialakult általános konszolidáló-neutralizáló irányvonal lényegében differenciálatlan kiterjesztéséről?

Az alábbiakban nem teszünk kísérletet e kérdések megválaszolására. A vázoltak csupán kiindulópontját képezik vizsgálódásunknak. Ez az esettanulmány két egymáshoz kapcsolódó, nagyon sajátos életút egy szakaszát, a pozíció- és státusvesztéstől a rekonverzió lehetőségéig terjedő rövid időt vizsgálja. Azt a pillanatot próbáljuk megragadni, amikor a tanulmány köz-

6 Csupán néhány legutóbbi példa a teljesség igénye nélkül: Engel Pál: *Úrigyerekek tévúton. Népszabadság*, 2001. május 12.; Tamás Gáspár Miklós: *Ellenforradalmaink. Élet és Irodalom*, 2002. július 13.

7 Gáti Tibor–Horváth Ágota: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1992. 1. sz. 81–97. o.; Utasi Ágnes–A. Gergely András–Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, 2000, Új Mandátum.

8 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 99. o.

ponti alakjai, id. Antall József és fia, ifj. Antall József számára megszületett egy politikai és társadalmi képlet, amely azután évtizedeken át meghatározta sorsukat. Két olyan emberről van szó, akikkel ebben az időben a politikai hatalom (annak különféle aktorai és intézményei) a szó legszorosabb értelmében interakcióra lépett. Ha ennek az ő sorsukon túlmutató jelentősége van, azt Antallék viszonylag széles kapcsolatrendszere némileg indokolhatja, de valójában csak további esettanulmányok és más kutatások eredményei valószínűsíthetők. Ennyiben tehát csak adalékokról beszélhetünk.

Ez az időszak, az ötvenes évek vége és a hatvanas évek eleje egyikük számára sem jelentette az életpálya csúcsát. Id. Antall József (1896–1974), noha csak hatvanéves volt a forradalom idején, a csúcstól 1939–1944 között a Belügyminisztérium tanácsosaként, osztályvezetőjeként, majd 1945–1946-ban háromnegyed éven át a magyar kormány újjáépítési minisztereként érte el. Később még volt az FKgP pártigazgatója, a Magyar Vöröskereszt elnöke. 1953-tól nyugdíjas, aki csekély ellátmányát idegennyelv-órák adásával egészítette ki. Fia, Antall József (1932–1993) viszont ekkor még pályája csúcsa előtt állt. Ez érvényes a Kádár-korszak közép-ső és kései időszakának középszintű kulturális funkcionáriusára (a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatóhelyettese 1968, főigazgató-helyettese 1974, főigazgatója 1984 után), de még inkább a magyarországi posztiszocialista átmenet fontos egyéniségére, a szovjet rendszer összeomlását követő első magyar kormány miniszterelnökére, aki kiemelkedő szerepet játszott a hazai demokratikus rendszer megalapozásában.

A rendszerváltás utáni magyar miniszterelnök első komoly politikai tapasztalatait éppen a negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig terjedő időszakban szerezte, azokban az években, amelyeknek 1956 állt a középpontjában.⁹ 1956-ban a fiatal Antall József alakja is felfeltűnik a forradalom politikai tablóján, de igencsak elmosódott mellékszereplőként, nála sokkal jelentősebb apja, id. Antall József mellett, vagy inkább árnyékában. Ehhez képest id. Antall Józsefet szinte semmiféle retorzió nem érte 1956 után, helyzetében az 1956 előttihez képest gyakorlatilag semmi sem változott. Fia viszont állásváltoztatásra kényszerült, később eltiltották a hivatásától, ám sikerült megkapaszkodnia az értelmiségi pozíció peremén, ahonnan azután előbbre juthatott.¹⁰

Tanulmányunk első kérdése az, hogy az ötvenes–hatvanas évek fordulóján látható-e egyáltalán *változás* a hatalmi intézményrendszer működésében az egyes ember (jelen esetben id. és ifj. Antall József) szemszögéből, s ha igen, miféle. E kérdés szempontjából vizsgálódásunk

9 Ennek nem mond ellent az, amit Antall József később gyakorta állított, vagyis hogy politikai tapasztalatai és a politika iránti fogékonysága a kora gyermekkorból ered, személy szerint apjától, vagy hogy a koalíciós időkől származik. Ezeket az indíttatásokat, amelyek inkább atmoszférából, közegeből eredtek, valószínűleg ebben az időszakban építette fel magában meggyőződésé.

10 Maga Antall is kivételes fontosságot tulajdonított ennek az időszaknak. Sohasem említette, hogy emlékiratokat szándékozna írni, egyetlen erre vonatkozó megjegyzése viszont éppen erre az életpálya-csomópontra vonatkozik. Richter Annának adott 1990-es interjújában a következőket mondta: „Természetesen rám is nagy hatással volt az 1956-ban hirtelen támadt vihar, amelyben egy új lehetőség kezdetét láttuk. Forradalmi bizottsági elnök voltam. A katonai megszállást követően vizsgálat folyt ellenem, őrizetbe is vettek, kihallgattak a szovjet katonai hatóságok és a magyar államrendőrség. Ez az eljárás egészen 1961-ig elhúzódott, elítélve azonban nem voltam.

– Beszélne erről részletesen?

– Nem kívánok erről hosszabban beszélni, mert úgy gondolom, hogy egy olyan országban, ahol százakat ülteték el és akasztottak fel jogi indok nélkül – sőt elkövetett tettek nélkül is –, akkor az a retorzió, amiben én résztültem, említést sem érdemel. A politikai történeti részem egyszer megírom.” In Antall József: *Modell és valóság. I–II. köt.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., II. köt. 402. o. (A kiemelés tőlem – R. M. J.)

talán túlzott részletességgel tárgyalja a politikai rendőrség szerepét és tevékenységét. Ezt az időszakot manapság többnyire a megtorlás, a represszió időszakának nevezi a történetírás, és nem indokolatlanul. Továbbá valószínűleg ebben az intézményben keletkezett a legtöbb dokumentum az Antall családdal kapcsolatban. Feltételezhető, hogy a politikai rendőrség más hatalmi intézményekkel is kapcsolatban állt, tehát dokumentumaik forrásul szolgálhatnak azok intencióira és akcióira – legalábbis Antallékkal kapcsolatban.

A második kérdés: hogyan reagált id. Antall és fia az 1956 utáni helyzetre, benne természetesen a hatalom akcióira? Antall József miniszterelnök minden lehetséges alkalommal hangsúlyozta, hogy a szovjet mintájú szocializmus időszakát mindentől visszahúzódnva, minden konfliktust kerülve, ám gyermekkorban kialakult, megszilárdult politikai nézeteit, valamint személyiségének integritását csorbitatlanul megőrizve élte át.¹¹ Ennek a képnek nem igen mond ellent az Antallról szóló kortársi emlékezet sem, figyelemre méltó módon attól függetlenül, hogy a visszaemlékezők hogyan viszonyultak Antallhoz, az akkor éppen hivatalban lévő vagy már elhunyt miniszterelnökhöz, politikájához, személyiségéhez.¹² Utólagos konstrukcióról lévén szó, természetesen nem azok cáfolata, bírálata stb. a célunk – mindössze a forrásokból kibontható történeti alapvonalainak felvázolása.

A felhasznált források zömére vonatkozólag itt szükséges némi kitérőt tenni. A második kérdés okvetlenül összefüggésben áll a további kérdéssel, hogy a forradalom utáni helyzetben miként alakult Antall József és édesapja értékvilága, politikai nézetrendszere, egyáltalán, mit gondoltak magukról, a világról, múltról, jövőről és így tovább. A kutatás jelen állásában erre vonatkozólag csak nagyon bizonytalan megállapításokat kockáztathatunk meg. Azok a személyes dokumentumok (például egykorú levelek vagy utólagosan készített célzott interjúk), amelyek talán a legközvetlenebb módon tudósítanak minderről, egyelőre vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre, vagy csak nagyon korlátozott számban. Ami ebben a helyzetben előnyösnek tűnik, válasz helyett inkább csak a kérdéseket szaporítja. Mert igaz, hogy ebben az időben nagy mennyiségű írott forrás rögzítette azt, amit főszereplőink, elsősorban ifj. Antall József annak idején élőszóban, beszélgetéshelyzetben elmondott. Az iratok azonban túlnyomórészt nem a valamilyen módon rögzített élőbeszéd áttételei (bár ilyen is akad közöttük), hanem különböző személyek utólagos, rendszerint 1–13 nap távlatából leírt összefoglalói. A politikai rendőrség ügynökeinek 1957–1961 közötti jelentéseiről van szó.¹³ Az úgynevezett hálózati jelentések történeti forrásértéke, „hitelessége” szempontjából mindenekelőtt azt a kérdést kell körültekintően tisztázni, hogy egyáltalán mi tudható meg ezekből az iratokból. Ehhez pedig keletkezésük körülményeit kell ismernünk.

11 Az életéről szóló interjút lásd Antall: i. m. II. köt. 383–442., 471–499., 519–530. o. (Ezek az interjúk, illetve ezek hosszabb részletei önéletrajzi jellegűnek tekinthetők, ilyen utalások azonban a kötet 383–641. oldalán található többi interjújában is fellelhetők.) Lásd még Osskó Judinak adott interjúja részleteit, in *Az ismeretlen Antall József*. Szerk. Rózsa Marianna. Budapest, 1996, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó (A továbbiakban *Az ismeretlen Antall József*.), 9–14. o.

12 *Az ismeretlen Antall József* című kötet majdnem három tucat visszaemlékezést tartalmaz, elsősorban Antall személyes barátai és hívei tollából. A folyamatosságot és az integritást – természetesen kritikai hangsúlyokkal – erősíti azonban Fehér Ferenc visszaemlékezése is, lásd *Az „iskolamester”*.

13 Az ügynökök általában kéthetente adták le a jelentéseiket, így elvileg 13 napos távlatból is „emlékezhetek” az elmondottakra. A szövegekből azonban kiderül, hogy rendszerint a jelentésadást közvetlenül megelőző napokról szólnak, ha pedig valami fontos adódott közben, akkor az ügynök rendkívüli találkozót kértetett. A politikai rendőrség hálózati személyei általában közvetlen családtagjaik előtt is szigorúan titkolták tevékenységüket, így aligha készíthettek folyamatos jegyzeteket. Így maradt a memória.

Hogy ki a jelentés szerzője, az több értelemben bizonytalan. Akit leír, az mást tart felőle, mint ami valójában (legalábbis általában). Az is lehetséges, hogy a jelentés megfogalmazója máig is enigmatikus személy. Sőt személy volta sem egyértelmű, hiszen a jelentést ugyan „szerzője” írja le (kézírással), de annak tartalma elsősorban egy intézménnyel való kommunikáció lenyomata, s nem annyira a jelentésteve és a jelentés tárgya közötti diskurzus leírata, esetleg leírása. A jelentő szövege – még mielőtt voltaképpen tárgyáról bármit mondana – előzetes formai és tartalmi kritériumok határai közé szorul. A jelentőt kiképezték, területére nézve eligazították, konkrét feladatát hosszabb távra meghatározták, az egyes találkozók során pedig részletes utasításokat (rövid távra érvényes feladatokat) kapott. A jelentés tehát szinte adott, legfeljebb apró (s csak néha nagyobb) részleteiben árnyal egy létező képet, amelyhez leginkább argumentumokat szolgáltat. S mire a kép? Mivel a hálózati személy operatív munkája, az információgyűjtés a legszigorúbban titkos, viszonylag ritka a közvetlen felhasználás (például a jelentő tanúvallomása a megfigyelt ellen). Az információk rövid távon többnyire erősen rögzült vélemények, meggyőződések igazolására szolgálnak, olyan dolgok verifikálására, amiket az állambiztonsági szervezet tudott. Csak ritkábban szólt a jelentés arról, amit a szerv nem tudott: egyének, csoportok, állambiztonsági „objektumok” és „vonalak” általános felderítéséről.

A jelentőnek emellett „tartó” tisztje személyes, feladattól független („emberi”) elvárásait is figyelembe kellett vennie. Tartója – beszervezése módjától függött, hogy mennyire – főkéntben volt vele szemben, tetszésén vagy nemtetszésén sok minden múlhatott, végső fokon minden egyes jelentés bizonyos egzisztenciális kockázatokat rejtett. Az ügynököknek azt kellett írnia, amit vártak, amit úgy is tudtak – de úgy, hogy bizonyos elemeiben az mégis újdonságnak hason. Mindez feltehetőleg erős, de lefojtott indulatokat, szorongást okozott. A megfigyelt az esetek többségében benyomásunk szerint erős személyes érzelm kötötte a megfigyelthez is, amely általában csak elmélyült a megfigyelés előrehaladtával. Ő mintegy e nehezen megoldható helyzet okozójának tűnhetett, akit ennek fénytörésében ábrázoltak. A jelentés tárgya pedig sok esetben sejtette, hogy az állambiztonság „foglalkozik” vele – gyanakodott tehát mindegyre, akiben esetleges besúgót orrontott. A gyanú hol alapos, hol alaptalan volt – a besúgók hol elvesztették a megfigyelt bizalmát, hol éveken-évtizedeken keresztül informálták a szerveket ugyanarról a személyről.¹⁴

A felhasznált források jó része tehát sokszorosan torz optikán át láttatja tárgyunkat. Az állambiztonság iratai leginkább mégis csak a „szerv” működéséről szólnak. Az esettanulmány nagyítója alatt azonban talán elkülöníthetővé válnak az intézményt alkotó egyes személyek. Talán felfedezhetők olyan egyéni színek, olyan nyelvi fordulatok, amelyek „közélről” elűtnek, kiugranak, s emiatt többlet- vagy különleges jelentést hordozhatnak. Ugyanez érvényes a források megfigyeltjére, a „célszemélyre”: maga is a rendszerben élt. Abban a rendszerben, amely változó periódusában is „a közéleti hazudozás intézményes rendszere”¹⁵ volt, de legalább ennyire jellemezték a kényszerű hazudozás egyéni stratégiái is.

14 Legalábbis az iratokból ez tűnik ki. Antall József a ráállított három ügynök közül (nem számítva most azokat, akik csak alkalmilag készítettek róla és/vagy apjáról egy-egy jelentést) az egyikre kezdettől fogva gyanakodott, de ettől az még legalább négy éven át küldhetett róla jelentéseket, mert Antall nem szakította vele meg a kapcsolatot. Egy másik mintegy két éven át feltehetőleg élvezte a bizalmát, majd eltávolodtak egymástól, de nem az ügynök lelepleződése miatt. A harmadik viszont a jelek szerint legalább két, de lehet, hogy majd három évtizeden keresztül (!) jelentett róla.

15 Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. I-II. köt.* Budapest, 1996, Magvető, I. köt. V. o.

ELSŐ KIINDULÓPONT: AZ ÖTVENES ÉVEK

Amennyire reprezentánsa, annyira kivételes alakja is id. Antall József a háború előtti köztisztviselői középosztálynak.¹⁶ Kivételességét nem egyszerűen náci- és németellenes politikai meggyőződése jelenti, hiszen nézeteit számosan osztották, ha általánosnak nem is volt mondható,¹⁷ sokkal inkább az, hogy kormánypárti tagsága mellett tagja volt az ellenzéki FKgP-nek is. De elsősorban a második világháborús lengyel és más nemzetiségű menekültek, szökött hadifoglyok fogadása és gondozása terén kifejtett munkássága tette egészen kivételes alakká. Szerteágazó tevékenységét itt ismertetni nem feladatunk.¹⁸ Humanitárius misszióján szinte túlmutat annak politikai jelentősége. Id. Antall Józsefnél kevesen tettek többet Magyarországon annak érdekében, hogy az antifasiszta szövetség katonai győzelmet arasson: a mintegy ötvenezernyi lengyel katona kijuttatása az országból szinte megvetette az Anders-hadsereg alapját. Emellett számos más területen is részt vett az ellenállásban; 1944. március 19-én azonnal lemondott állásáról, a Gestapo az elsők között tartóztatta le.

Ellenállási tevékenysége és kizsugárzó kapcsolatai révén id. Antall József a háború végén a koalíciós rendszer politikai elitjébe került (1945-től nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, 1945–1946-ban újjáépítési miniszter, utána 1950-ig az FKgP pártigazgatója, az FKgP Politikai Bizottságának tagja, ezenkívül több vezető gazdasági és adminisztratív funkciót viselt). A sztálini rendszer kiépülésétől kezdve azonban három minőségében egyaránt „ellen-ségnek” számított: mint *horthysta köztisztviselő*, mint *nyugati orientációjú ellenálló* és mint *kiszugárzó* (a koalíció nemzeti demokratikus oldalához tartozó) *politikus*. Ehhez képest pozícióit ugyan elvesztette, de az 1949-es, első úgynevezett népfrentlistás (lényegében egypárti) választáson neve a Somogy megyei népfrentlistán szerepelt. Id. Antall József ily módon az 1949–1953-as parlament képviselője lett.

Magatartását mindig is a „háttérember” attitűdje jellemezte. Nem állt, még kevésbé állította magát a politikai küzdelmek homlokterébe. Viszonylag jó kapcsolatokat ápolt az igen sokszínű FKgP minden irányzatával, minden fontosabb vezetőjével. Az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés kipattanása után (egy visszaemlékezés szerint) segítséget nyújtott Saláta Kálmán szökéséhez, de hallgatott azon a sorsdöntő politikai bizottsági ülésen, ahol Nagy Ferenc hazatérése vagy lemondása, illetve az ezzel kapcsolatos kiszugárzó álláspont volt a vita tárgya.¹⁹ Miniszterré választásakor a szovjet hadsereg politikai főcsoportfőnökségének jelentése így jellemezte: „Politikai tekintetben eddig nem fejtett ki nagy akti-

16 Id. Antall József emlékiratait lásd uő: *Menekültek menedéke (Emlékek és iratok)*. Összeállította, a bevezetést írta és szerk. Kapronczay Károly. Budapest, 1997, Mundus Egyetemi Kiadó. Életrajzát lásd Kapronczay Károly: Id. Antall József és kora. Uo. 1–22. o. Rövid életrajzát lásd *Az 1945. évi Nemzetgyűlés Almanachja 1945–1947*. Főszerk. Vida István. Budapest, 1999, Magyar Országgyűlés, 23–25. o. Lásd még Antall József két életrajzi monográfiáját: Révész Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995, Sík, 14–16. o.; Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, Osiris, 15–22. o.

17 Kollégája és barátja, a Belügyminisztérium elnöki osztályát vezető O'sváth László, valamint az O'sváthékkal rokoni kapcsolatban álló Zlinszky család minden tagja hasonlóan gondolkodott. 1956-os Intézet Oral History Archivuma (OHA) 459. sz. O'sváth György-interjú (töredék), készítette Kőhegyi Kálmán, 1992.

18 Ezt szépen ábrázolja Kapronczay: i. m.

19 Saláta szökéséről lásd Cserenyey Géza visszaemlékezését, in Csicsery-Rónay István–Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kiszugárzó párti szétválására 1947*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 190–191. o. (Saláta saját, az ötvenes években emigrációban készített visszaemlékezésében Antall neve nem szerepel, de a történet hasonló, uo. 195. o.); Az FKgP PB ülésének jegyzőkönyve, uo. 179–181. o.

vitást”.²⁰ Különleges kapcsolat fűzte Varga Bélához (még a háború alatti lengyel menekült-ügyek idejéből) és Kovács Bélához. Kovács letartóztatása, majd Varga (és Nagy Ferenc) emigrációja után azonban id. Antall tagja maradt az FKgP Politikai Bizottságának. Nem lépett át például a Demokrata Néppártba, nem hagyta el az országot, holott nyugati kitérítései, embermentő tevékenysége miatt ismert személyiségnek számított a demokratikus országokban. Képviselő maradt 1947 után – ez még magyarázható azzal a reménnyel, hogy a békeszerződés ratifikációja után kimennek Magyarországról a szovjet csapatok.

Id. Antall József minden visszaemlékezés szerint szociálisan érzékeny, saját szűkebb pártijának viszonyaitól, a falukutató társadalomkritikától mélyen megérintett ember volt. Jó viszonyt ápolt a szociáldemokratákkal is, már a háború előtt, de kivált alatt szorgalmazta a kisgazdákkal való együttműködésüket. Sokáig táplálhatott bizonyos illúziókat a „népi demokratikusnak” nevezett társadalomfejlődés iránt, ahogyan saját személyes szerepétől teljesen függetlenül lehetett bizonyos kollektív lelkifurdalása is, mintegy középosztályi mivoltában. Közeli láthatta viszont a politikai szerkezet deformáltságát, majd átalakulását is. 1949-es képviselőjelöltsége aligha magyarázható a folytonossággal (azt, hogy egyetértett volna azzal, ami 1949-ben Magyarországon történt, nyugodtan kizárhatjuk).

1949-ben a választás teljes mértékben az MDP PB forgatókönyve alapján zajlott le.²¹ Bár Rákosi visszaemlékezésében az áll, hogy a volt koalíciós pártoknak átadott javaslat szerint „meglevő képviselők számát a közös lista alapján is megtart[hat]ják, maguk jelölik ki, hogy pártjuk mely tagjai kerüljenek az esélyes helyekre”²², a listákat a PB hagyta jóvá. Az FKgP-nek a képviselői helyek 16 százaléka jutott (az MDP-nek 70 százalék).²³ A „megmaradók” az 1946–1947-es, illetve 1948–1949-es tisztoztatások, kilépések, lemondások, sőt mind gyakrabban letartóztatások után kerültek át az új országgyűlésbe. Id. Antall József nyilvánvalóan úgy gondolta, hogy az MDP ajánlatának (bárki is közvetítette, az ajánlat az MDP-é volt) visszaautasítása több közvetlen veszéllyel járhat számára, mint az az erkölcsi veszteség, amit a képviselőség jelent. Nem a politikai elitben való megmaradás vágya hajtotta, mint az „útitárs” kisgazdákat, hiszen a mandátumon felül semmilyen pozíciót sem vállalt. Valószínűleg felismerte, hogy amennyi legitimációpótlékot ad az ő képviselősége a Rákosi-rendszernek (az ellenállás gazdagon dekorált hőse, „párton kívüli” politikus, aki a koalíciós időszakban is aktív volt, s most lám, a proletárdiktatúra parlamentjében jelzi a tisztességes közép rétegek – később már inkább általában „a régi világ emberei” – mozgását a szocializmus felé), az elenyésző ahhoz képest, amennyit ő „nyerhet”: szabadlábban marad, nem veszik el a lakását,²⁴ és családja is relatív biztonságban marad. Alapvető választását követően – tudniillik hogy nem választotta az emigrációt – a képviselői hely elfogadása ésszerű kalkuláció eredménye volt.

20 *Moszkvának jelentjük... Tishas dokumentumok 1944–1948.* Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég, 90. o.

21 Lásd Feitl István: *Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988.* In *Parlamentári képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok.* Szerk. Földes György, Hubai László. Budapest, 1994, Politikatörténeti Alapítvány, 285–292. o.

22 Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. köv.* Szerk. Feitl István, Cellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág, II. köt. 729. o.

23 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 53. cs. 25. d. e. A PB ülése, 1949. április 21.

24 Az Egyetem utcában (a Ferenciek terén), a Kárpátia étterem felett lévő nyolcszobás (!) lakásnak központi jelöltsége volt a hetvenes évekig három-, sőt négygenerációs együttélésre berendezkedett Antall család életében. Az 1951-es budapesti kitelepítés egyik indítéka a vezető káderek megnövekedett száma miatt körükben fellépő relatív lakáshiány volt (a megfelelő reprezentatív lakások hiányoztak).

Számolt fenyegetettségével – nem ok nélkül, hiszen neve felmerült már a „Magyar Közösség”-ügyben, amiről biztosan tudott.²⁵ Azt is érzékelhette, hogy 1951-ben bizalmas nyomozást indítottak ellene. Az összefoglaló jelentések 1952-ben, majd a Nagy Imre-féle enyhülés elmúltával, 1955 őszén valóban felsorolták id. Antall életének valamennyi olyan pontját, amelyre eljárást, politikai pert lehetett volna alapozni. 1951-ig rendszeresen be-bejárt az FKGP budapesti Zárda utcai központjába, ekkor viszont veszélyérzete fokozódván elhagyta a fővárost, s az év legnagyobb részét a családi birtok utolsó maradványán, a somlóhegyi szőlőben töltötte.²⁶ A jelentések szerint id. Antall természetesen szemben állt a sztálini rendszerrel, bírálta az egyes intézkedéseket, ugyanakkor némileg aggódott is amiatt, hogy utolsó képviselői ciklusa egy rendszerváltozás esetén félreértésekre adhat okot. Helyzetét valószínűleg helytállóan summázta 1951 decemberében „bizalmas körben”, amelyben azonban ott volt az államvédelmi szervek informátora is: „Nekem nincs más bűnöm, mint hogy vagyok. Én nem vagyok kollaboráns, igyekeztem visszatartani az eseményeket, ameddig csak lehetett.”²⁷ Id. Antall szabadlábban maradt, nem telepítették ki akkor, amikor számos kiscgazda politikus elért a represszió. De valóban nem is állt be a „kollaboránsok” sorába, akik a legitimációpótlékért magas állásokat kértek és/vagy kaptak.²⁸ Félrehúzódt, várt, így hitelesen őrizte meg régi kapcsolatait, akár a háború előtti köztisztviselők, akár a kiscgazda elit maradvékáról legyen szó, de nem is konfrontálódott, ezért később legitim módon használhatta azt a kapcsolati tőkét is, amelyet a koalíció idejében épített ki azokkal, akik a győzteshez csatlakoztak.

A korabeli felfogás szerint az „ellenség” minősítés kiterjedt a családtagokra is. Ifj. Antall apjához hasonlóan a középosztályi, sőt elitutánpótlás egyik fellegvárába, a piarista gimnáziumba járt, s annak jogutódában, az Állami Ady Endre Gimnáziumban érettségizett 1950-ben. Ez az az év, amikor a felsőoktatási felvételi rendszer gyakorlatában már érvényesült bizonyos származási diszkrimináció, de még nem vált kötelező normarendszerré. Amíg ifj. Antall hasonló családi háttérű osztály- és iskolatársainak nagy része származása miatt (is) jelentős hátrányokat szenvedett, őt azonnal felvették az ELTE bölcsészkarára, magyar–történelem tanári szakra, s azt 1954–1955-ben el is végezte.²⁹

25 Kovács Bélának szovjet kihallgatói 1947. április végén többek között feltették a kérdést, hogy tudott-e arról, hogy id. Antall József Gyulai Lászlóval, az Újjáépítési Minisztérium tisztviselőjével, nemzetgyűlési képviselővel együtt (Gyulait az ügyben letartóztatták, és őt évre ítélték, amelynek kitöltése után internálták) Gyöngyösön „fegyveres terroristacsoportokat szervezett”. Kovács tagadólág válaszolt, de a nyomozás ténye és iránya életveszélyt jelentett. Kovács kihallgatási jegyzőkönyveit a szovjetek átadták a magyar államvédelemnek és Rákosi-nak, így a gyanúsításról Antall is tudhatott. Csicsery-Rónay–Cserenyey: i. m. 338. o. Ez a vád mint bizonyított állítás szerepelt még egy id. Antallról 1965-ben készült összefoglalóban is, TH O-14820/2. 240. o.

26 Uo. 12–15. o. Jelentés, 1952. február 2., 16–20. o. BM IV. oszt. Jelentés, 1955. október 28. Páll Tibor kiscgazda képviselő jelentése Kovács Istvánnak, az MDP PB tagjának 1952. május 23-án (MOL 276. f. 65. cs. 165. d. e.) arról szolt, hogy id. Antall ebben az időben is járt a Zárda utcában. Hogy id. Antall tudott saját megfigyeléséről, megerősíti „Polgár” fn. ügynök 1957. február 4-i jelentése, TH 11386/1. 97. o.

27 TH O-14820/2. 9. o.

28 A kiscgazda politikusok elleni 1949 utáni eljárásokról, illetve a társutasok elhelyezkedéséről egyaránt áttekintést ad Vida István: Adalékok a Független Kiscgazdapárt újjászerveződéséhez 1956-ban. *Múltunk*, 1996. 3. sz. 52–55. o.

29 Andorka Rudolf apja a Külügyminisztériumban szolgált 1941-ig, ő maga egy évvel Antall előtt végzett a piaristáknál. Bár felvették a jogi egyetemre, a családot 1951-ben kitelepítették, ami tanulmányai megszakításával járt (OHA 567. sz. Andorka Rudolf-interjú, készítette Javorniczky István, 1993–1994). A már említett O'sváth Györgyöt 1948-ban kizárták az ország összes középiskolájából (később börtönbe is került, OHA 459. sz. O'sváth György-interjú, töredék). Antall másik osztálytársa és jó barátja, Tar Pál nem nyert felvételt a bölcsészkarra, csak

Antall 1952-től a magyar szakot átmenetileg abbahagyta, s felvette a levéltár szakot. 1954 júliusában került a Levéltárak Országos Központjába, és a Magyar Országos Levéltárban, majd a Budapesti 1. számú Állami Levéltárban töltött fél-fél esztendőét gyakornokoskodással. 1954 nyarán már letette történelem szakos államvizsgáját (a pedagógiai tárgyak kivételével), 1955 nyarán pedig levéltárosi államvizsga mellett abszolválta a pedagógiai vizsgát is, így okleveles történelemtanár lett.³⁰ A bölcsészethez régen vonzódó fiatal Antall József elmozdulását a tudományos pálya felé hajlamain túl nyilván az ötvenes évek közállapotai is befolyásolták. Ezek egyelőre semmi olyan kilátással nem kecsegtették, hogy az apa hön áhított vágya (hogy fiából politikus legyen), illetve saját elképzelése (hogy közíró lesz, s onnan lép politikai pályára) valósággá váljon. A bölcsészkar még ezekben az években is adott annyi szabadságot, hogy a hallgató, ha akarta, s ha a hivatali ügyintézéshez volt affinitása, módosíthatott pályáját. „Áthallgathatott” különösebb formaságok nélkül más szakok, sőt más egyetemek kurzusaira. Antall József is ezt tette. A történelemtanári oklevél késve történő megszerzéséhez (ahogyan egy-két évvel később a magyartanárihoz is) miniszteri, rektori engedélyek kellett. Antall már ekkor is, később is formailag kifogástalan, szinte imponáló, de mindenképp tiszteletet parancsoló beadványokat tudott írni, ahogyan 1956 elején kelt kétoldalas önéletrajza is „kifogástalan”. Első mondatában („Értelmiségi családból származom.”) a korban szokásos – és szabadon választható – származási kategóriák³¹ közül választotta azt, ami a legközelebb állt a szociológiai valósághoz. A 73 gépelt sornyi szöveg jóval több mint egyharmada id. Antall Józsefről szólt – ugyancsak részben a kor követelményei miatt, semmit sem elhallgatva, de természetesen kiemelve az ellenállásban játszott szerepét, fogságát, kitüntetéseit. Az önéletrajzban nem szerepelt a piarista gimnázium (utóda, az Ady Endre Gimnázium viszont igen, s az oktatás területén dolgozók nagyon jól tudták, mi volt az „Ady” korábban), azt viszont jelezte, hogy a DISZ-nek megalakulása óta tagja. Legtöbbet tudományos munkája kezdeti lépéseiről írt (az utolsó két gimnáziumi évben szerkesztett „történelmi, irodalmi, földrajzi és művészeti hetilapról és folyóiratról” is megemlékezett, nemkülönben önképző- és szakköri elnökségéről), amelyeket a Pedagógiai Tudományos Intézet szerződéses munkatársaként 1955 késő nyarán és kora őszén tett meg.³²

Antall „szabadsága” a gondolkodás terén is szembeötlő volt – azon kevesek számára, akik közel álltak hozzá. Egykori piarista osztálytársai vagy a felesége (húszéves korában, 1952-ben nősült) mellett közéjük tartozott egyetemi kollégája, Lukács György³³ tanítványa, Fehér Fe-

a műszaki egyetemre, de 1951-ben ugyancsak a kitelepítés vetett véget tanulmányainak (Tar Pál: Ifjúságunk kora. In *Az ismeretlen Antall József*. 62–69. o.). Az Antallról később „Kátai György” fedőnéven hosszú évekig jelentő osztálytársat ugyancsak a bölcsészkar filozófia–történelem szakára vették fel – az ő apja azonban magántisztviselő volt a Dávid Dohozgyárban, 1947-től párttag, az ötvenes években az Állami Ellenőrző Központ revizora (TH O-14820/2. 36/v. K. Gy. kihallgatási jkv., 1960. augusztus 5.).

30 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 113. 151.631/957. sz. Antall József beadványa a Budapesti Városi Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének, 1955. október 28.

31 Az „osztályellenesség”, „burzsoá”, „egyéb” vagy más hátrányos következményekkel járó kategóriákat a hatóságok osztogatták. Egyedül a „polgári” családból való származás önkéntes alkalmazására akadnak példák – rendszerint olyan esetekben, amikor az illető már bizonyítottan „túllépett osztálykorlátain”, vagyis a polgári származás éppen elítélhetőségét és szilárdságát volt vagy lett volna hivatott aláhúzni.

32 BFL XXIII. 113. 151.631/957. sz. Antall József önéletrajza, d. n.

33 Lukács György Antallnak majdnem annyira fontos volt viszonyítási pontként, mint Lukács tényleges tanítványainak. Fényi Tibornak adott 1989 végi interjújában a magyar politizálás „törzsi gyökereiről” szólva mondta: „Ha leegyszerűsítsem, azt mondom, hogy az Illyés Gyula baráti köréhez tartozók vagy Lukács György tanítványai.”

renc. Fehér szerint „az ő személyében találkoztam életemben először egy valóban konzervatív liberális meggyőződésű magyar emberrel, akiben mind a két mozzanat, a *konzervatív* is és a *liberális* is őszintén átélt volt, és aki ugyanakkor egy tökéletesen világos nyelvet tudott és – velem – mert használni a kommunizmusról.”³⁴ Ebből az időből származó dolgot, amelyet ő maga s nyomában egyik életrajzírója is a pesti egyetem első szamizdatának nevezett, nem éppen konzervatív nézeteket tükröz. A *történelem ironiája* című írás a liberális kapitalizmus és a marxi (eredeti) szocializmus közös végét jósolja meg, s ily módon valóban bírálja az Oroszországban (és a csatlós országokban) megvalósulóban lévő „kommunizmust”, de leginkább harmadikutasnak nevezhető alapon.³⁵ Egy meritokratikus állam értelmiségi vezetés (és nem uralom) alatt álló társadalmá – ez olyan vízió, amely inkább az egykori Nemzeti Parasztpárthoz, Bibóhoz áll közel, semmint a (kilencvenes évekbeli) liberális konzervativizmushoz.

Antallnak nem okozott különösebb nehézséget az állásszerzés,³⁶ a korabeli állásviszonyok már inkább. Letöltött gyakornoki évét követően kinevezték segédlevéltárosnak, majd szinte azonnal, 1955. július 15-én a második gyakornoki évre áthelyezték Székesfehérvárra, az ottani Állami (megyei) Levéltárba. Ott kellett volna hagynia a családi otthont, apját, feleségét – ezért inkább kilépett, és vállalta az alkalmi tudományos segédmunkát (gyakorlatilag cédulázott). Mentessítette magát a szakmai gyakorlat második éve alól, s mivel tanári diplomáját már levelező hallgatóként kapta kézhez, szabadon, újabb miniszteri engedély nélkül elhelyezkedhetett. Tudta, hogyan kell a lehető legszabályosabban kijátszani az irányított elhelyezkedés merev rendszerét: tanárként levéltáros gyakornoki időre távozott, amikor pedig ott kommandírozták volna, gyorsan visszavédlett tanárrá. Munkahelyein egyébként a legjobb véleményekkel voltak felőle. Wellmann Imre kiemelte önállóságát, dicsérte jó felkészültségét, és a szakma komoly ígéretének nevezte.³⁷ 1955 novemberében kezdett el helyettesíteni a lakásuktól ötven lépésre levő Eötvös József Gimnáziumban mint óradíj-átalányos tanár.³⁸ Amikor 1955 végén véglegesítését kérte, Donászy Ferenc igazgató és Szalay Béla párttitkár véleménye is roppant pozitív volt: „Bár kezdő tanár – első évben tanít rendszeresen –, minden szempontból komoly rátermettséget tanúsít. Mint szaktanár lelkiismeretesen készül óráira, tanítványai elé komoly követelményeket állít, tanítványait pozitív világnézetre neveli. Mint osztályfőnök jó osztályközösséget alakított ki osztályában, közvetlen a kapcsolata osztályával és ezek szüleivel. Az iskola minden közösségi munkájában részt vesz és bekapcsolódik (DISZ-munka, kirándulások, ifjúsági lap szerkesztése). Az iskolai és osztályértekezleteken hozzászólásaiban

(Antall: i. m. II. köt. 424. o.) A demokratikus ellenzékől őt elválasztó távolságot azzal magyarázta, hogy „ez részben korosztályi kérdés, részben pedig annak a függvénye, hogy én Lukácshoz akkor sem álltam közel, amikor egyetemre jártam.” (Uo. 429. o.) „Kátai György” fn. ügynök, Antall volt osztálytársa (ekkor már „Kovács Jenő” titkos meghívottként) 1980 szeptemberében többek között azt jelentette, hogy Antallt „is megkeresték a magyar füzetekbe [sic] történő írás miatt, mások azíránt érdeklődtek, aláírma-e [a] Charta 77 aláíróinak pere elleni tiltakozó magyar iratot, de ő egyáltalán nem ért egyet ezekkel. Ezek az írások marxista szellemű és Lukács köréhez tartozó személyek írásai, és elemzéseik sem elfogadhatók.” TH O-18402. 17–18. o.

34 Az „iskolamester”. 56. o.

35 Antall: i. m. I. köt. 474–481. o.; Debreczeni: i. m. 25–26. o. Antall írásával kapcsolatban inkább Révész Sándor elemzésére támaszkodtam, lásd Révész: i. m. 17–18. o.

36 Az ellenkezőjét állítja Debreczeni: i. m. 26. o., de ezt sem Antall visszaemlékezései, sem a korabeli iratok nem támasztják alá.

37 Wellmann Imre jelentése a Levéltárak Országos Központjának, 1955. július 20. MOL XIX-I-18-a, Levéltárak Országos Központja, 94. d. Antall József személyi anyaga.

38 BFL XXIII. 113. 151.631/957., uo. 14/A/36/1955.

meglepően világos és határozott ítéldőképességről tesz tanúságot.³⁹ A jellemzés azért készült, mert az igazgató és a párttitkár szerették volna, ha a fiatal Antall az Eötvösben tanít, ennek megfelelően a kor nyelvi kliséiben fogalmaztak. Antall – ez bizonyos – jó benyomást tett, majdnem azt lehet mondani, mindenkire. Persze nem biztos, hogy ez elég lett volna ahhoz, hogy végzés után révbe érjen, akár a tudományos pályán, akár tanárként.

Véglegesítése a tanév közben a merev szabályozás, a munkaerő-tervezésgazdálkodás miatt lehetetlen lett volna: a jogszabályok kizárták tanév közben státusa megváltoztatását. De 1956 elején felmerült egy másik akadály is, amely ötödét papírra ceruzával firkantott feljegyzés formájában maradt az utókorra: „Tisztázandó. 1. Antall J. életrajza. Apja állítólag miniszter volt. (Ez később jutott tudomásomra)”.⁴⁰ Hogy a Fővárosi Tanács Oktatási Osztálya személyügyi előadója mit akart ekkor tisztázni, nem világos, hiszen Antall említett önéletrajza pontosan tartalmazta apja miniszterségének tényét és idejét. De ez nem sokat számított, hiszen az előadó főnöke, Temesi Alfréd osztályvezető hamarosan, 1956. március 31-én választ kapott a kételyeire a fővárosi tanács vb-elnökhelyettesének feljéccével ellátott, hasonló méretű cetlin: „Temesi et.! Mellékelek 2 írást, amelyből kiderül, hogy Antall József óradíj-átalányos tanár véglegesíthető, kinevezhető az Eötvös Gimnáziumban megürült helyre.”⁴¹ A cédulát Pesta László vb-elnökhelyettes, id. Antall József egykori képviselőtársa, társutas kiskapad írtá alá.⁴² Antallt 1956. augusztus 1-jei hatállyal nevezték ki az Eötvös József Gimnáziumba, a következő lett volna az első teljes tanéve – de „közbejött” a forradalom.

Az „ötvenes években” az Antall család önmagához képest komoly hátrányokat szenvedett – de csak ehhez képest. A még igencsak munkaképes korú apa köztisztviselői pályafutása véget ért, és 1953-tól kikerült a politikai elit megtűrt peremvidékéről is. Megőrizte viszont reprezentatív pesti lakását, ingóságait, háromholdnyi somlói szőlőjét, nyugdíját is kapott, amit már ekkor nyelvroadással („jobb napokat látott úriemberek”) e tipikus fő- vagy mellékfoglalkozásával) egészített ki. Fia befejezhette középiskolai és egyetemi tanulmányait, a vele kapcsolatos kényszereket mintegy interiorizálhatta, a kézenfekvő jogi pálya helyett bölcsészettanult. Lényegében problémák nélkül jutott álláshoz, magabiztosan lavírozott a bürokratikus rendszerben. A család együttesen hasznosította az apa három rendszerben összegezett kapcsolati tőkéjét és a köztisztviselői életpálya során felhalmozott kulturális tőkéjét, a hivatali kijárási fogásait. A konfliktuskerülő magatartás, a defenzív életstratégia és id. Antall József ellenállási érdemein alapuló nemzetközi (el)ismertsége, az ebből adódó különleges védettség együttes eredménye a hátrányok-veszteségek relatív minimuma.

MÁSODIK KIINDULÓPONT: 1956

Az Antallok szerepe a forradalomban elsősorban az FKGP újjászerveződéséhez kapcsolódik; ez a történet fő vonalaiban feltárt.⁴³ Id. Antall József október 31-ig Somlón tartózkodott, fia

39 BFL XXIII. 113. 151.631/957. Feljegyzés a Budapest Fővárosi Tanács Oktatási Osztálya Személyzeti Csoportjának, 1956. április 7. Debreczeni által idézett egyetemi jellemzései is inkább pozitívak, persze a kötelező „hibák” felsorolásával (Debreczeni: i. m. 26. o.).

40 BFL XXIII. 113. 151.631/957.

41 Uo.

42 Pesta közbenjárását megerősíti „Bodrogi” fn. ügynök 1956. december 1-jei jelentése, TH O-11386/1. 129. o.

43 Vida: i. m. 51–100. o.; Kende Péter–Mink András: Kiskapad, parasztpártiak és az 1956-os forradalom. In *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter. Budapest,

ekkor vitte fel Budapestre autón. Mielőtt hazautaztak volna, több községben (Doba, Devecser, Borszöröcsök) nagygyűléseket tartottak, ahol jobbra a fiú szerepelt: ismertette a forradalom eseményeit, az „ifjúság” szerepét, s kezdeményezte a helyi kisgazda pártszervezetek megalakítását. Id. Antall Budapesten csak a forradalom bukása előtti napokban a „közvetítő”, a kiegyenlítő szerepében tűnt fel a rendkívül éles ellentétek megosztotta pártban. Járt a Parlamentben Tildy Zoltánnál (fia visszaemlékezése szerint belügyminiszteri tárcát ajánlottak fel neki, ami kevésbé valószínű, de előfordulhatott éppen erre utaló megjegyzés), neve szerepelt a Varsói Szerződésből való kilépésről tárgyaló delegáció tagjai között⁴⁴ – ennek elutazására végül ismeretes módon nem került sor. A Tildyvel nem éppen rokonszenvező, még id. Antall Budapestre érkezése előtt választott Ideiglenes Intézőbizottság ugyanakkor – a pártelnökké választott Kovács Béla javaslatára – Antallt választotta meg pártigazgatónak. A kisgazdák tényleges gazdasági és pénzügyeivel azonban nem ő, hanem helyettese, Szolnoki István, illetve más személyek foglalkoztak.

Valódi kulcsfigurává id. Antall József a november 4-e utáni napokban vált. Kovács Béla, az FKgP elnöke s legtekintélyesebb vezetője – miután az amerikai követség csak egy napra fogadta be – rövid intermezzo után Antallék Egyetem utcai lakásán szállt meg, és december elejéig itt tartózkodott. A lakás ekkor a budapesti politikai élet egyik központja volt, sokkal inkább, mint korábban bármikor. Itt ülésezett az FKgP vezetősége, innen hozták-vitték a különféle kibontakozási tervzeteket, a többpárti jegyzésű dokumentumok pedig mind megfordultak itt aláírásra. Kovács Béla két ízben is innen indult tárgyalni Kádár Jánossal, november közepén és végén. Id. Antall Kovács politikai tanácsadójaként tevékenykedett, figyelemre méltó bizalomtól övezve. Vele kapcsolatban fel sem merült a „kollaboráció” kérdése – ami még Tildynél is szóba került, az egyértelműbb esetekről nem is szólva. Elhagottsága a múltból eredt – az 1949–1953-as epizódot, a (miniszteri, képviselői) nyugdíjat ekkoriban nem emlegették. Az adott helyzetben Kovács Bélához fűződő közeli viszonya felértékelte őt (id. Antall József már a szabadulása után meglátogatta Kovácsot a Pajor-szanaszatóriumban)⁴⁵. Kitűnő kapcsolatokat ápolott katolikus egyházi körökkel, elsősorban a piaristákkal (Sík Sándorral, Tomek Vince rendfőnökkel), akiknek bizalmát nyilván táplálta id. Antall szalézi rendfőnök öccse (pontosabban az ő emléke, hiszen Antall János 1948 óta emigrációban élt). De még ennél is fontosabbnak tűnik két további tényező. Id. Antall november 4-e után is jó viszonyban maradt minden kisgazda irányzattal, Dobi Istvántól Pártay Tivadarig, ezt pedig úgy tette, hogy a lehető legóvatosabban maradt a lehető legderűlátóbb. A kisgaz-

1997, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Pártok 1956.*), 9–23. o. Lásd uo. Pártay Tivadar, Vörös Vince, Horváth János, Futó Dezső visszaemlékezéseit 25–96. o.; Kővágó József: *Emlékek, emberek, remények. A Kisgazdapárt a forradalomban. Irodalmi Újság*, 1981. november–december, 9–13. o.; Palasik Mária: *Kovács Béla 1908–1959*. Budapest, 2002, Occidental Press–Ezerkilencszáznegyvenöt Alapítvány–Századvég.

- 44 Legalábbis a kormány határozatában, lásd *Jegyzőkönyv a Kormány Kabinet 1956. nov. 2-án tartott 5. üléséről. História*, 1989. 4–5. sz. 49. o. A szovjet kormányhoz intézett jegyzék szövegéből id. Antall neve kimaradt, helyette a szociáldemokrata Zentai Vilmosé szerepelt (lásd *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9.* Összeállította Varga László. Budapest, 1989, Századvég, 409. o.) – igaz, a kabinet határozatában az is benne volt, hogy egy munkástanács tag is kell a küldöttségbe, akire Tildy tesz javaslatot. Lehet, hogy ez Zentai (aki ugyan nem volt munkástanács tag, de Tildy a koalíciós időkben jól ismerhette az akkori honvédelmi államtitkárt). – „Faragó” fn. ügynök 1957. február 22-i jelentése szerint id. Antall azt mondta neki, hogy november 4-e után Kádár János felajánlotta neki a belügyi tárcát, de a kormánylistát „az oroszok nem hagyták jóvá”. TH 14820/2. 24. o.

- 45 BM IV. oszt. Értékelő és Tájékoztató Csoport jelentése, 1956. június 5. TH 14820/1. 56. o.

dák november 4-e után nem helyezkedtek intranzigens álláspontra, programtervezetük napokon belül de facto elismerte a Kádár-kormányt. Miközben az utóbbi némi huzavona és állatás után 1957. január 6-i nyilatkozatában egyértelművé tette, hogy semmiféle formában nem tervezi a többpártrendszer visszaállítását, id. Antall még 1957 áprilisában, sőt később is bízott abban, hogy kiszagda politikusokat „behívnak a parlamentbe”, s részt vehetnek a kormányban is.⁴⁶ Még Kádár Jánosban is reménykedett – nyilván Kovács novemberi benyomásai alapján: „Bizonyosan igen erős magyar szíve van, ha kommunista is, mert a magyar népet szereti, és jót akart. Nem az ő hibája, hogy így történt. Amikor Kádár átvette a hatalmat, koalíciót akart.”⁴⁷

A forradalom után az FKGP vezetése – túlzás nélkül állítható – hemzsegett az állambiztonság ügynökeitől, akiknek egy része már 1956 előtt is alakított hasonló szerepet. Egyesek jelentéseiket (is) a hatalommal folytatott kétoldalú kommunikáció egy formájának hitték, s a maguk részéről ezeken az utakon küldték kibontakozási javaslatukat – hitük szerint a kormánynak, az MSZMP-nek vagy akár Kádár Jánosnak.⁴⁸ Antall neve ezekben is szerepelt, de rendszerint azzal az ingerült felhanggal, ami a jelentésfrókhhoz képest integer személyiségnek „természetszerűleg” kijár. „A Tildy–Oltványi-csoport teljes megegyezése, melyben Antallt, a közvetítőt mindkét fél másodrendű szereplőnek tartja, magától értetődően kívánná a párt másik részén a Dobi- és Pártay-csoport összefogását” – határozta meg id. Antall helyét nagyvonalúan az intézőbizottság egyik tagja a Belügyminisztérium belsőreakció-elhárító osztályának adott jelentésében.⁴⁹ „Antall József katolikus kergeségében keveri és zavarja a dolgokat. [...] Ő meg van győződve, hogy nagyon ravasz diplomata, valójában elég ostobán csinálja.”⁵⁰ A vezetéstől kicsit távolabb álló, de azért beavatott ügynök véleménye némiképp differenciáltabb: „Nagyon népszerű, mert szolgálatkész és az embereket meg tudja nyerni. [...] A proletárdiktatúra szempontjából nem megbízható, és mégis megfelelő ellenőrzés mellett nagyon hasznos segítséget tud adni.”⁵¹ Az adott pillanatban feltehetően legtalálhatóbb jellemzést egy az előbbinél is kissé periferikusabb helyzetben lévő informátor adta róla: „A kiszagdapártban általában úgy tekintették, mint aki a realitások embere, azaz mindig tudja, hogy mit és meddig lehet tenni és elmenni.”⁵²

Ifj. Antall József részvétele az 1956-os forradalomban ugyancsak viszonylag jól ismert.⁵³ Eötvös József gimnáziumbeli kollégája, Soós Júlia révén (de talán más szálakon is) ismerte a

46 „Bodrogi” fn. ügynök jelentése, 1957. április 6. TH 11386/1. 144. o.

47 „Faragó” fn. ügynök jelentése id. Antall-lal folytatott beszélgetéséről, 1957. február 22. TH 14320/2. 24. o. – „Faragó” Antallnak húsz éve barátja volt, részt vett a lengyel és zsidó menekültek segélyezésében is.

48 Ezek közül kiemelkedik „Buday” fn. ügynök, az FKGP forradalom alatt választott Ideiglenes Intézőbizottságának tagja, aki számos jelentésben és feljegyzésben számolt be a kiszagdák forradalom alatti és utáni működéséről. Egyes jelentéseibe listákat mellékel a „felhasználható”, „koalícióképes” politikusokról – e listák élén általában Dobi István és ő maga állt (TH O-14820/1. 35–54., 65–74., 100–116. o. stb.). Hozzá hasonló „Vadász”, „Róka”, „Faragó” és mások tevékenysége, lásd uo.

49 „Buday” fn. ügynök jelentése, 1957. január 24. uo. 115. o.

50 „Buday” fn. ügynök jelentése, 1957. január 7. uo. 113. o.

51 „Róka” fn. ügynök javaslata a Kiszagdapárt és egyes politikusi foglalkoztatására [1957. január], uo. 89–98. o.

52 „Polgár Pál” fn. ügynök jelentése, 1957. február 4. TH 11386/1. 97. o.

53 Révész Sándor (i. m. 18–21. o.) elsősorban Antall 1989 után elmondott személyes történeteit tette kritikai elemzés tárgyává – ez felment minket az alól, hogy az itt vázoltakat összevegyük Antall különféle emlékezéseivel. Debreczeni József (i. m. 27–31. o.) sok tekintetben Révésszel egyezően foglalja össze Antall 1956-os szerepét, a visszaemlékezésekkel való szembesítést tapintatosan mellőzve.

pártellenzék forradalmat megelőző tevékenységét, barátaival együtt élénk figyelemmel követte az eseményeket, az *Irodalmi Ujságot* és mindenekelőtt a Petőfi Kör vitáit. Figyelemre méltó, hogy ifj. Antall mennyire világosan meghatározta saját pozícióját ez utóbbiakkal szemben: „Nem tartotta elég radikálisnak és célravezetőnek a Petőfi Kör célravezetését [sic], mégpedig abból a megfontolásból, hogy ő a többpártrendszerű polgári demokrácia talaján állt és áll jelenleg is, és a Petőfi Kör vitái ezt a problémát nem vetették fel.” Sőt Antall már 1956 tavaszán vagy nyarán bizonyos lépéseket is tervezett álláspontja érvényesítése érdekében: „Antall azt tervezte, hogy vendéglői sörözés közben meghívják társaságukba Tamási Áron író és Bibót, Kovács Béla volt kispálya politikus. [...] A megbeszélés céljából Antall azt jelölte meg, hogy megegyezzenek ezekkel a politikusokkal az ún. kibontakozás formájában”⁵⁴. A forradalom alatt elsősorban az FKGP vezetésének periferiáján tevékenykedett. Október 23-án részt vett a tüntetésben, ott volt a Rádió ostrománál, s ezután ideje java részét vagy a budapesti utcákon, vagy különféle lakásokon töltötte, ahol barátaival vitatta az eseményeket. Bevásárolták ugyan az Eötvös József Gimnázium forradalmi bizottságába, sőt egyes források szerint annak elnöke lett, de mindez távollétében történt, mivel Antall alig tartózkodott ez idő tájt az iskolában. November 4-ig részvétele négy jelentősebb eseményben dokumentált: október 30-án megszervezte az FKGP Semmelweis utcai székházának fegyveres őrségét (ez lényegében nemzetőrséget jelentett), amely részben volt osztálytársaiból, barátaiból, részben Eötvös-beli végzős diákjaiból állott. Másnap a párt által rendelkezésére bocsátott autóval Somló-vidékre utazott, hogy felhozza apját, az FKGP egyik vezető posztjának várományosát. A már említett Somló környéki falvakban ő tartotta a fontosabb és hosszabb beszédeket. A későbbi vizsgálatok elég megbízhatatlan adataiból az derül ki, hogy a forradalom eseményeit ismertette, elsősorban saját személyes tapasztalatai alapján.⁵⁵ November 2-án vagy 3-án a legközelebbi barátaiból álló, Tar Pál vezette fegyveres csoport tagjaként Antall is megjelent a Magyar Országos Levéltár Bécsikapu téri főépületében, hogy ott „lefoglalja” a levéltár állományát, s megakadályozza a kommunistákra nézve „kompromittáló” 1945 utáni anyagok megsemmisítését. Más verzió szerint az október 23-a körüli követelések egyik pontjához kapcsolódva a magyar–szovjet külkereskedelmi szerződésekre, a jóvátételre vonatkozó dokumentumokat keresték. Vállalkozásuk sikertelen volt, mert efféle anyagokat ekkor még nem őriztek a levéltárak. Érdekes, hogy noha Antall 1954–1955-ben a levéltárban dolgozott, s így valamelyes ismeretei lehettek az újabb kori állományról is, ezt nem tudta, sőt az egész akció az ő kezdeményezésére indult.⁵⁶ Végül még október utolsó vagy november első napjaiban Antall részt vett a piarista gimnázium Mikszáth Kálmán téri épületében egy O'sváth György kezdeményezésére tartott értekezleten, amelynek résztvevői a Magyar Keresztény Ifjúsági Szövetség megalakításáról vitatkoztak. Az egyik résztvevő négy évvel későbbi ügynöki jelentése szerint a tucatnyi jelenlévő részben a cserkészlet újjászervezését, részben az ifjúság „keresztényszocialista nevelését” tartotta az új szervezet feladatának. Érdekes módon ugyane forrás szerint Antall nem értett egyet e szervezet gondolatával, hanem kifejezetten politikai szervezetet akart, vagy a kispálya párt, vagy egy megalapítandó kispálya- és parasztpártot tömörítő egységes, *polgári demokrata párt* égisze alatt.⁵⁷ A kereszténydemokrata ifjúsági szervezet, ha egyáltalán

54 Kiss György Sándor kihallgatási jkv., 1960. augusztus 5. TH O-11386/2. 457. o. – Kiss 1945 óta volt Antall gimnáziumi osztálytársa, később egyetemi évfolyamtársa. A forradalom napjaiban szinte végig együtt volt vele.

55 E két mozzanat részletesen szerepel az Antall József ügyében készült 1957-es állambiztonsági összefoglalókban, lásd TH O-11386/1. 32–40., 49–55. o.

56 Kiss György Sándor kihallgatási jkv., 1960. augusztus 5. TH O-11386/2. 455. o.

57 „Kátai György” fn. ügynök jelentése, 1960. augusztus 15. uo. 464–465. o.

létrejött, nem játszott különösebb szerepet a forradalomban (más kérdés, hogy később szerepelt Antall személyes 1956-os mitológiájában). Mindez inkább Antall politikai gondolkodásának önállósodására, az apától való „leválására” utal.

November 4-e után mégis leginkább az apa határozta meg a fiú részvételét a további történésekben. Az ifjú Antall apjához hasonlóan, csak életkorának megfelelő szinten, segítséget, asszisztenciát adott azokhoz az eszmecserékhez, amelyek politikai kiutat kerestek a helyzetből, diplomáciai közvetítést szorgalmaztak, és az FKgP koalíciós részvételének lehetőségeit latolgatták. Kelemen Sándor visszaemlékezése szerint „általában a kis Antall József volt az, aki a kisgazdapárt és a Petőfi Párt között hordta-vitte a különböző kibontakozási terveket.”⁵⁸ Azok pedig, amelyeket nem ő hozott és vitt, szinte házhoz jöttek, apjához, a nagy közvetítőhöz és Kovács Bélához. Antall mindenütt ott volt, mindenkit ismert (akit *von Haus aus* addig nem, azt megismerte), mindenbe besegített. Jól ismerte a politikai pártok 1956. decemberi közös nyilatkozatának keletkezéstörténetét és az úgynevezett indiai közvetítés részleteit.

Amikor 1957. január elején úgy tűnt, hogy a politikai kibontakozási és diplomáciai közvetítési tervek végképp zátonyra futnak, Bibó Istvánban és Göncz Árpádban, az ellenállás motorjaiban felmerült valamiféle illegális koordináció lehetősége. Bibó vallomása szerint: „Mint ahogy továbbra is abban a feltevésben voltunk, hogy Magyarországon vagy egy világpolitikai megegyezés, vagy egy belső fejlődés belátható időn belül olyan helyzetet fog létrehozni, melyben a pártok szabad működése újból lehetségessé válik, a kérdés úgy vetődött fel, hogy egyrészt van-e oka és lehetősége a közbülső időben illegális politikai munkát végezni, másrészt kik az egyes pártokban azok a fiatalabbak és a mi elgondolásainkhoz, melyek nagyjából a nyilatkozatban voltak lefektetve, közelebb álló emberek, akiket a továbbiakban esetleg szükségessé váló egyetértő állásfoglalások számára számításba kell venni.” E fiatalok közé sorolták – a szociáldemokrata Révész András, a kereszténydemokrata Keresztes Sándor, a pártellenzéki kommunista Kardos László társaságában – ifj. Antall Józsefet, a kisgazdák képviselőjében.⁵⁹ A dologhoz Bibó eleve meglehetősen szkeptikusan viszonyult, Antall és Göncz azonban néhány alkalommal találkozott egymással. Beszélgetéseik nyomán Antall részt vett külföldi újságírók tájékoztatásában, köze volt a letartóztatottak segélyezéséhez, és közreműködött az emigrációval való kapcsolattartásban. Ez utóbbiban nemcsak az apja révén megismert politikusok segítettek, hanem volt piarista osztálytársa, Tar Pál is, aki hosszas vívódás után 1957 februárjában döntött az emigráció mellett. Ő vitte magával az itthoni ellenállás üzenetét – s egyben alighanem ezzel vonta magára a magyar állambiztonság különféle részlegeinek több évtizedes figyelmét.⁶⁰

Antallék szerepvállalása a sikertelen forradalomban egy pillanatra felvillantotta azt a veszélyes kilátást, hogy az ötvenes évek három rájuk vonatkoztatható ellenségképelemét (horthysta, nyugatos ellenálló, kisgazda) egy negyedik, mindegyiknél fontosabb erősíti fel: az *ellenforradalmár* képe. Pontosabban: a korábbi védelmi stratégia eredményeit ez az új helyzet semmissé teheti. Közelebbről szemlélve a kép részleteit, bizonyos okok kezdettől azt sejtették, hogy helyzet mégsem annyira kritikus. Id. Antall József biztosan nem tartozott a megtorlás jellegzetes célcsoportjai (fegyveres felkelők, fegyveres testületek „átálló” tagjai, volt

58 *Pártok 1956.* 133. o.

59 Bibó István kihallgatási jkv., 1958. április 24. TH V-150.003 384. o. Lásd még Bibó ügyészi kihallgatásának jegyzőkönyvét, in *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Válogatta és összeállította Huszár Tibor. Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 502. o. A Bibó-per ítéletében (uo. 507–532. o.) Antall neve nem szerepel.

60 Göncz Árpád kihallgatási jkv., 1957. július 26. TH O-11386/1. 79–93. o.; Kiss György Sándor kihallgatási jkv., 1960. augusztus 5. TH O-11386/2. 456–457. o.; „Kátai György” fn. ügynök jelentése, 1960. augusztus 15. uo. 464–466. o.

pártellenzéki értelmiségiek, kormánytagok, önkormányzati funkciókat ellátó bizottságok tagjai, nagyüzemi és regionális munkástanácsok tagjai és vezetői) közé. Forradalmi részvétele kizárólag az egyik, október 30-án hangsúlyosan legitimált, sőt de jure sem 1956 előtt, sem azután be nem tiltott koalíciós párthoz köthető. Végig fenntartotta kapcsolatát a kollaboráns kiscgazdák emblemikus alakjával, Dobi István államfővel. A Kádárral való (persze nem feltételek nélküli) együttműködés lehetőségét ki nem záró kiscgazdavezetők 1957 tavaszáig a berendezkedő hatalom kívánatos partnerei maradtak. (Sőt valamilyen mértékben azután is!) Id. Antall közéjük tartozott, és semmilyen okot nem szolgáltatott arra, hogy kizárják a potenciális együttműködők csoportjából. Ami veszélyessé tette, az inkább személyiségének egysége, a stílus, ahogyan tette, amit tett – vagy ahogy valamit nem tett.

Fia helyzete kissé bonyolultabb volt. Alapvetően ő is az FKGP-ben vagy akörül mozgott (iskolai forradalmi bizottsági tagsága önmagában nem vont maga után súlyos retorziót). A Semmelweis utcai pártórséggel viszont a fegyveres tevékenység, a Gönczöl való találkozásokkal az illegális szervezkedés irányába tért le erről a (viszonylag) biztonságos területről. Még veszélyesebbnek ígérkezett a külfölddel való kapcsolat – a „hűtlenség” büntette bármivel kombinálva a legsúlyosabb büntetésekre adhatott okot. Antall szerencséjére a „felmerült adatok” – nem kis mértékben a később letartóztatottak ügyes vallomásainak hála – bizonytalanok voltak. Ráadásul csekély számúak: az országos levéltári fegyveres akció és a keresztény ifjúsági szervezkedés ugyanis csak 1960-ban jutott a rendőrség tudomására.

A forradalomban való részvétel büntetése a berendezkedő Kádár-rendszer első éveiben elsősorban politikai kérdés, a „büntetőpolitika” kérdése volt. Az állambiztonság a párt felső vezetésében kidolgozott elvek végrehajtója, s csak kisebb mértékben alakítója volt. Ideológiai szempontból a „horthysták”, hatalomtechnikai szempontból az „ellenállók” (a forradalom eszméi iránt demonstratív módon hűségesek) első számú ellenségekként számítottak, üldözésüket párthatározatok írták elő.⁶¹ Ezekből a normaszövegekből meghatározni, ki milyen büntetésre számíthat, könnyű – lenne. A hierarchia alsóbb szintjén a „szervekre” várt a feladat, hogy megismerjék az irányelvek kliséit, alátámasztják az azokból kirajzolódó „ellenforradalom-történetet”. Ám a szerveknek is megvoltak a maguk szempontjai és technikai lehetőségei, továbbá szembesülniük kellett egy egyelőre meglehetősen rejtett, nem kanonizált normával, a büntetéssel egyidejű konszolidálás törekvésével. A jelen, konkrét esetben Antalléknak sorsa attól függött, hogy a *horthysta* és *ellenforradalmár* képletet ellensúlyozzák-e a hatalom szemében olyan tényezők, amelyek elsőbbséget adnak az Antall család más recepcióinak. A neutrális, bár bizalmatlanul kezelt kiscgazda képe működött 1956 előtt. Kérdés volt viszont, hogy érvényben marad-e 1956 után, amikor az FKGP tagja volt előbb Nagy Imre október 27-i MDP-kormányának, majd a forradalmi kormánynak, de nem zárkozott el teljesen a Kádár-kormánytól sem. A második kérdés, hogy a keresztény középosztályi és kiscgazda háttérű ifj. Antall József – személyes 1956-os múltjával – elfogadható-e annak az értelmiséginek, aminek 1956 előtt indult.

ID. ANTALL JÓZSEF ÉS BODROGI LÁSZLÓ ÓRNAGY

Id. Antall József 1956-ban még ereje teljében lévő, egészséges ember volt. A körülményeket mindenkor gondosan mérlegelte – a forradalom után mégsem adta fel a reményt, hogy

61 *Restauráció vagy küigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Szerk. Huszár Tibor, Szabó János. Budapest, 1999, Zrínyi.

belátható időn belül politikai szerepet játszhat. Mintája valószínűleg a baranyai falujába visszavonuló Kovács Béla lehetett, aki megfogadta Kádár János még 1956 végén adott tanácsát: igyekezett „elszürkülni”, s így kivárni azt a pillanatot, amikor vagy kiscgazdaként, vagy „egy-kori kiscgazda politikai személyiségként” hívhatja a hatalom abból a célból, hogy a közt szolgálhassa.

A forradalom egy pillanatra nemcsak saját maga számára villantotta fel ezt a lehetőséget, hanem a családi tradíció folytatásának lehetőségét is felkínálta: fia ott volt mellette és mindazok mellett, akik id. Antall hite szerint Magyarország sorsa jobbításán fáradoztak. 1957 tavaszán először ez utóbbi remények múltak el: március 13-án ifj. Antall Józsefet őrizetbe vették. Öt nap múlva ugyan kiszabadult, de április 4-e előtt pár nappal ismét keresték. Ekkor elkerülte a letartóztatást,⁶² de az ettől kezdve jó darabig ott lebegett a feje felett.

Tapasztalt emberként – és az ötvenes éveket a félperemhelyzet és a fenyegetettség légkörében végigélvén – id. Antall József nyilván érzékelte, hogy az állambiztonsági szervek nemcsak a fia, hanem iránta is intenzíven „érdeklődnek”. Ahogyan utaltunk rá, 1951 vége óta úgynevezett személyi dossziében gyűjtötték a rá vonatkozó, a bizalmas nyomozás során beszerzett adatokat. Annak idején valószínűleg eljárást készítettek elő ellene, 1957 elejétől viszont a Belügyminisztérium II/5-a alosztálya (a Politikai Nyomozó Főosztály Belső Reakció Elhárító Osztály „a” alosztálya, amely – egyebek mellett – a volt koalíciós pártok politikusaival foglalkozott) be akarta szervezni ügynöknek.⁶³ A „célszemély” természetesen nem tudta, hogy a vele kapcsolatos elképzelések megváltoztak. Id. Antall úgy láthatta, a politikai rendőrség azon a tavaszon intenzívebben kutat a fia körül, akit márciusi őrizetbe vétele alkalmából két dologról faggattak: az Eötvös József Gimnázium forradalmi bizottságáról (ennek alapja egyszerű kartársi feljelentés volt), illetve apja 1956. november–decemberi politikai tárgyalásairól. Az ifj. Antall elleni intézkedések ez idő tájt nem (vagy nem kizárólag) saját tevékenységének felderítését, s ennek nyomán az ő szankcionálását célozták, hanem az apa beszerzési tervének egy elemét (is) képezték. („Az apjára – aki őt nagyon szereti – komoly hatást érhetünk el őrizetbe vételével. [...] Adataink szerint, ha a fiatal Antall őrizetbe vételét helyesen politizálva használjuk fel id. Antall felé, segítségünkre lesz a beszerzésben.”⁶⁴) Természetesen id. Antall ezt sem tudhatta.

Az apa a fiát fenyegető veszélyre úgy reagált, ahogyan 1956 előtti tapasztalatai diktálták: feljegyzésben fordult Dobi Istvánhoz. Dobi 1957. április 5-én kelt, id. Antall Józsefhez írott levelének tanúsága szerint (a levelet operatív úton szerezte meg a II/5-a alosztály) Biszku Béla belügyminiszternél járt el az ügyben. Biszku pedig helyt adott az Elnöki Tanács elnöke kérésének, ezért engedték ki ifj. Antallt öt nap után, s ezért törölték azok listájáról, akikkel szemben adott esetben preventív intézkedéseket (őrizetbe vételt, internálást) kell foganatosítani. Horváth Gyula ezredes Radványi Dezsőnek, a II/5. osztály vezetőjének írott levelében (nyilván Biszku utasítása alapján) úgy rendelkezett, hogy „preventív intézkedést nem kell

62 Ifj. Antall József közbiztonsági őrizetbe vételére vonatkozó javaslat, TH O-11386/1. 24., 26. o. Áprilisban a rendőrség ismét kereste, de mivel igazolványában nemesi előneve (is) vezetéknevként szerepelt (Kisjendő Antal József), a letartóztató közeg nem azonosította, és elengedte – ezt követően néhány napig bujkált. Kiss György Sándor kihallgatási jkv., 1960. augusztus 5. TH O-11386/2. 456. o.

63 Ennek első jele egy ügynöki jelentésre írt tartóiszti megjegyzés, amely szerint id. Antall-lal „alosztályunk beszerzés céljából foglalkozik” („Polgár” fn. ügynök jelentése, 1957. február 4. TH O-11386/1. 33. o.). A jelentést Bodrogi László őrnagy vette, az írásos jelentést helyette Kállai Lili százados – a későbbi, ifj. Antall elleni nyomozás irányítója – írta alá.

64 Összefoglaló jelentés ifj. Antall József ügyében, 1957. november 21. TH O-11386/1. 40. o.

vele [ifj. Antall-lal] szemben a jövőbe[n hozni], ha újabb okot nem ad rá”.⁶⁵ Ez a formula a későbbiek során meglepően életképesnek bizonyult, ám erről id. Antall ugyancsak nem tudhatott. Fia ügyének különböző szakaszaiban (ezekről később szó lesz) újra és újra felhasználta a koalíciós időkbeli származó kapcsolatait. 1959-ben Kállai Gyula és Szakasits Árpád, 1962-ben ismét Szakasits Árpád közbenjárását kérte azért, hogy ifj. Antall József a középiskolai tanári pályán maradhasson, illetve – a második esetben – hogy oda visszakerülhessen. Kállai fogadta is, és megvizsgálta az ügyet, holott annyit id. Antall folyamodványából is kivehetett, hogy az állambiztonság nem akarja, hogy fia a Toldy Ferenc Gimnáziumban tanítson. Segíteni azonban nem segített.⁶⁶ Ez az intervenció legfeljebb közvetett eredménnyel járt: ifj. Antallt eltávolították a tanári pályáról, de értelmiségi maradt. Szakasits közbenjárása 1962-ben azonban sikeres volt, mert visszakapta a lehetőséget, hogy tanítson. Szakasits, aki abban az időben az Újságíró-szövetség elnöke volt, ezúttal nem is a KB kulturális ügyekért felelős titkárának írt, hanem „csak” Ilku Pál művelődésügyi miniszternek, s csupán annyit: ezzel az emberrel „nem bántunk valami jól”.⁶⁷

Id. Antallt eközben 1957 nyaratól kezdve többször beidézték a Politikai Nyomozó Főosztály II/8. (Vizsgálati) Osztálya Gyorskocsi utcai épületébe, ahol tanúként kihallgatták többek között Tildy Zoltán, Bibó István és Péntek István ügyében. Kihallgatója első alkalommal, 1957 júliusában Bodrogi László rendőrnemző százados volt.

Bodrogi László a rendelkezésre álló iratok szerint 1956 legvégétől a Belügyminisztérium II/5. osztályán teljesített szolgálatot. Az FKgP-vel, politikusainak ügyeivel foglalkozott, s valószínűleg igen jártasnak számított ezen a területen (akárcsak főnöke, a II/5-a osztály vezetője, Agócs István százados, majd őrnagy⁶⁸), különben aligha vezényelték volna 1957 áprilisában Rajnai Sándor különleges csoportjába, amely a legfontosabb 1956-os ügyeket vizsgálta. Bodrogi másokkal együtt részt vett többek között Tildy Zoltán és Bibó István kihallgatásában.⁶⁹ A keze nyomát viselő dokumentumokból úgy tűnik, Bodrogi bizonyos önállósággal, politikai kezdeményező hajlammal végezte a munkáját. Még 1957 januárjában, amikor az FKgP Ideiglenes Intézőbizottságának egyik tagja, aki „Buday” fedőnéven ügynökként is dolgozott, jelentésében találkozót kezdeményezett Kádár Jánossal, Bodrogi az iratra rávezette személyes véleményét, mely szerint „helyes lenne »Buday«-val Kádár elvtárs részéről egy beszélgetés, tárgyalás lefolytatása”⁷⁰. „Buday” jelentése az FKgP vezetőinek afféle személyi kataszterét tartalmazta, magát a kezdeményezést csak Bodrogi megjegyzése örököltette meg, tehát szóban történt. Ugyancsak szóban fejtette ki az ügynök, hogy mi a célja: tizenöt-húsz „karrierista és levitézlett” kiscigazda politikus kizárása nyomán „a szocializmus talaján álló FK[g]P-t szeretnénk”, nyilván koalíciós partnerül az MSZMP-nek. A jelentés egy nappal a Kádár-kormány többpártrendszer kizáró nyilatkozatának megjelenése után kelt, valószínűleg arra válaszul.

65 Id. Antall beadványa, Dobi levelének másolata és Horváth feljegyzése Radványinak, TH O-11386/L. 153–156. o.

66 MOL M-KS 288. f. 49. cs. Kállai Gyula KB-titkári iratai, 2. f. e. – Köszönöm dr. Tóth Bélának, a MOL főigazgató-helyettesének, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

67 MOL XIX-I-4-zs Művelődésügyi Minisztérium Ilku Pál miniszterhelyettesi (miniszteri) iratai, 20. d. 1254/1962. sz., uo. XIX-I-4-s Művelődésügyi Minisztérium Miniszteri Titkárság iratai, „A” 1679/1962. sz.

68 Az FKgP objektumdossziéja 1956-ban megsemmisült, s csak egy részét sikerült rekonstruálni. Az id. Antall személyi dossziéjából megmaradt két 1956 előtti irat egyikét, egy 1955-ből származó összefoglaló jelentést Agócs írta alá.

69 Lásd *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Összeállította és a bevezetést írta Kenedi János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 11–35. o.

70 „Buday” fn. ügynök jelentése, 1957. január 7. TH O-14820/L. 114/v. o.

Bodrogi főnökei, vele ellentétben, tisztában voltak a kormánynyilatkozat következményeivel. El is utasították „Buday” – és Bodrogi – kezdeményezését, mondván, az „fokozza az FK[g]P szervezését, és nem a szétbomlását segíti elő”⁷¹.

Fél évvel később tehát Bodrogi hallgatta ki id. Antall Tildy Zoltán ügyében. A kihallgatás, írta bő egy évvel később a százados, „6-7 óráig tartott. Dr. Antall József a kihallgatás során magas kora ellenére igen élénk, gyors észjárású, s igen jól tájékozott emberként viselkedett. A kihallgatás alkalmával a feltett kérdésekre részletes válaszokat adott, és igen részletesen beszélt az FK[g]P felszabadulás utáni tevékenységéről. [...] A kihallgatás alkalmával több esetben ajánlatot tett arra, hogy ő egy választás vagy más hasonló alkalommal szívesen megjelölné nekem azokat a személyeket, akiket ő az FK[g]P-ban rendes »magyar« embereknek tart. [...] Én az ajánlatát nem utasítottam el, s ígéretet tettem arra, hogy úgy ajánlatát, mint esetleges segítségét [sic], ha igénybe vesszük, teljes diszkrécióval fogom kezelni.”⁷²

Bár ez az idézet egy 1958. szeptemberi feljegyzésből való, Bodrogi természetesen azon nyomban, 1957 nyarán főnökei tudtára adta id. Antall szokatlan ajánlatát, és ezúttal azok sem zárkóztak el a százados jóval óvatosabb felvetésétől. 1957 decemberében összefoglaló jelentés készült id. Antallról, akinek beszervezését – nyilván nem függetlenül a fiával kapcsolatos 1957. áprilisi, sikeres „akciójától” – addig láthatólag „jegelték”. Agócs százados, miután terjedősen előadta id. Antall előéletét, 1956-os szerepét, kifejtette: „Dr. Antall József részéről az utóbbi időkben komoly közeledés mutatkozik a Hazafias Népfront felé. Látszatra mindent elkövet, hogy valamilyen társadalmi állást kapjon. Szeretne a Hazafias Népfrontba bekerülni, és ott szerepet vállalni. Ebbeni véleményét Tildy Zoltán és társai bűnügyében történt tanúkénti kihallgatásakor, kihallgatójának fel is vetette.” Agócs ezek után a következő jellemzést adta Antallról: „Antall József régi burzsoá politikus, igen képzett, magas általános műveltségű, olvasott ember. Magas kora ellenére igen élénk, gyors észjárású. Megjelenése tipikus polgári, életmódja is az. Mint régi politikus magára szedte az összes ezzel járó jellemvonásokat. Környezetéhez igen ravasz, kétkulacsos. Mindig szem előtt tartja saját érvényesülését, karrierista jellemű. Igen vallásos, szinte bigott katolikus. [A] Politikai helyzetet mindig tartózkodóan értékeli, baráti körben azonban nyíltan tesz kijelentéseket. Beszélgetések során igyekszik mindenkit kitapogatni, és állásfoglalásában arra törekszik, hogy az illetők nézetétől ne legyen távol, ezzel is biztosítani akarja baráti kapcsolatait. Széles ismeretsége van. Jelenleg is kapcsolatot tart fenn valamennyi volt jobboldali és baloldali beállítottságú képviselővel. Látszatra centrista állásfoglalású.” Agócs ezután úgy látta, a beszervezés „fokozatosan, de terhelő adatok alapján” lehetséges, s engedélyt kért, hogy „erre való tekintettel” foglalkozzon id. Antall Józseffel.⁷³

A politikai rendőrség embereinek „semmi sem egészen az, aminek látszik”. Amit leírnak, abból semmi sem állja meg egészen a helyét. Agócs például valószínűleg sohasem találkozott azzal, akiről összefoglalót írt, bár úgy hihette, nála többet senki sem tud id. Antallról. A jellemzés Bodrogi tájékoztatója alapján készült. Annyi azonban nyilvánvaló, és valósággal átitott a titkosrendőri tolvajnyelven, hogy Bodrogit s nyomán Agócsot is lenyűgözte az öregember. A kádernek imponált az úriember, a polgár, a kihallgatónak a nehezen megfogható ellenfél, az operatív tisztnek a reménybeli kvalifikált hálózati személy.

1958. szeptember elején valami (vagy valaki) arra készítette Bodrogit (ekkor már őrnagy), hogy javaslat formájában utaljon vissza az 1957. júliusi kihallgatásra. Ebből kiderült, hogy a

71 Uo.

72 Javaslat, 1958. szeptember 4. TH O-14820/2. 162. o.

73 Összefoglaló jelentés dr. Antall Józsefről, 1957. december 16. uo. 143. o.

beszervezés még mindig nem történt meg. Pedig amúgy az állambiztonság étvágya kimeríthetetlen volt, a látókörükbe került emberekről, kivált az ötvenes évtized végén, többnyire két dolog jutott eszükbe: letartóztatni vagy beszervezni. Bodrogi mindenesetre ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy javaslatot tegyen arra, hallgassák meg id. Antall 1957 júliusában beférget személyi javaslatait. Az őrnagy semmit sem írt a beszervezésről. Agócs sem, aki csak feltétlen támogatását jegyezte kézzel az iratra. Felettesük nem győzte támogatásáról biztosítani a Bodrogi–Antall-beszélgetés ötletét, hozzátéve – mintha addig mi sem történt volna –, hogy „később döntünk beszervezésének lehetőségéről fokozatos alapon”. Bodrogi átküldte javaslatát Hollós Ervinnek, a Belügyminisztérium II/5. osztályvezetőjének is: „Javasolnám, és helyesnek tartanám, ha Te is részt vennél egy-két ilyen beszélgetésen.”⁷⁴ Hollós azonban csak a kézjeggyel látta el Bodrogi javaslatát.

1958. november 7-én id. Antallt újra kihallgatásra idézték be a Gyorskocsi utcába. Bodrogi őrnagy, felhasználva az alkalmat, ekkor lefolytatta a beszélgetést vele. Az erről készült öt és fél oldalas, sűrűn gépelt feljegyzésből világossá válik, mi juttatta az állambiztonságiak eszébe Bodrogi László korábbi jelzését a Nagy Imre-per után: a novemberre kitűzött országgyűlési választások, amelyeket Kádár János a konszolidáció újabb lépésének szánt. A választások egyik politikai üzenete pedig a súlyosan beteg Kovács Béla képviselővé való jelölése volt. Antall javaslata 1957 nyarán, amikor a megtorló gépezet teljes fordulatszámán működött, nem volt aktuális. Egy bő évvel később, amikor a nagy pereket lezárták, már igen. Kovács vonakodva egyezett bele a jelölésébe, azt pedig az állambiztonság tudta, mennyire bizalmas viszonyban áll id. Antallal. Ő tudhatott Kovács szándékairól, s ha valaki, ő rendelkezett némi befolyással Kovácsra.

De mit akart Antall? Bodrogi és Agócs, minden tiszteletük ellenére (amelybe jócskán belekeveredett az ideológiai okokból kötelező és a kisebbségi érzés miatt természetes gyűlölet) készek voltak a válasszal: id. Antall politikusi híúságának szüksége van rá, hogy szürke eminenciás legyen, tanácsot adhasson, még ha titokban és azoknak is, akikkel szemben áll, illetve egyszerűen fél, s főleg félti a fiát, akinek „ügyei” nem szűnnek, ezért „jó pontokat” akar szerezni.

Nem állítjuk, hogy ezek a meglátások minden alapot nélkülöztek. Bodrogi Lászlónak az 1958. november 7-i beszélgetésről készített feljegyzése alapján azonban kissé más eredményre juthatunk. Id. Antall mindenekelőtt tájékozódni kívánt. A beszélgetés egy része Kovács Béláról folyt, akinek jelöltségét ekkor már nyilvánosságra hozták. Antall azt kívánta megtudni, vajon valóban komolyak-e a vele való szándékok: hogy Kovács neve kell-e csupán, s a súlyos beteg kiscsajda politikust hagyják meghalni, vagy olyan helyzetbe kerülhet, hogy valóban el tud intézni néhány dolgot? (Antall a saját nyugdíját említette példaként, de nyilván többre gondolt.) Vajon Kovács jelölése tényleg nyitány, egy koalíció irányába való óvatos elmozdulás jele – még ha az álközlés is csupán? „Antall ezen megjegyzéseire én válaszoltam, hogy Béla [sic] szereplése ténylegesen helyes, mert ő alapvető kérdésekben a népi demokratikus rend alapján áll, és fog segíteni a szocializmus építésében. Antall erre megjegyezte, hogy ez az alapvető kérdés, és mi – mármint ők – Bélával értenek egyet. [sic]”⁷⁵

Ez a feljegyzés elején szereplő, kínosan zavaros mondat némileg rávilágít arra a furcsa politikai és kommunikációs helyzetre, amelyben Bodrogi őrnagy találta magát, s amelyet – talán akarva, talán akaratlanul – feljegyzése is érzékeltetett. A „mi” és az „ők” valóban kissé

74 Javaslat, 1958. szeptember 4. TH O-14820/2. 163. o.

75 Jelentés [egy] Antall Józseffel folytatott beszélgetésről, 1958. november 10. TH-14820/2. 176–181. o. A további idézetek innen.

összekeveredett. Az őrnagy és a nyugdíjas miniszter beszélgetése nagyobb részében Vidor Miklós *Idegenek* című könyvéről diskurált, amely a lengyel menekültek háború alatti mentéséről szólt. „A könyvvel kapcsolatban megjegyeztem, hogy a könyv hangja nem elég bátor, korántsem használja ki azt a gazdag lehetőséget, amelyet a kor társadalomrajz és korrajza [sic] biztosít, nem tudja megrajzolni azt a társadalmi feszültséget sem, amely ebben az időben a magyar politikai életet jellemezte” – ezt Bodrogi őrnagy mondta. Antall egyetértett, s megjegyezte: „milyen érdekes emberek vagyunk mi, hogy minden új könyvet ismerünk, és érdeklődünk barátaink iránt.” Ezután részletesen elmesélte a háború alatti Belügyminisztérium, illetve saját embermentő tevékenységét, azt, hogy milyen kitüntetésekert kapott ezért, és kitért más akkori ellenzéki politikusokkal való kapcsolatára is (Kéthly Annát, Bajcsy-Zsilinszkyt és Szakasitsot említve). Az őrnagy emlékiratai megírására biztatta a vonakodó Antallt (hozzátéve, hogy az esetleges publikáció „felsőbb szervek állásfoglalásától függ”); nem akarta elfogadni a tegeződést, amit azonban Antall „elvárt”. De „amikor észrevette, hogy bizalmasabb adatokat vagy eseményeket kell elmondania, megállt, és különböző kitérőket keresett [...]”. Tekintve, hogy a beszélgetés elég feszélyezetlen [sic] volt, így megjegyeztem neki egy esetben, hogy ez az igazi Antall-magatartás, erre ő nagyot nevetett, és megjegyezte, úgy látom, nagyon jól ismeresz engem...”.

A beszerző kötelező bizalmaszkodása, egyszerű szakmai rutin – gondolhatnánk, ha két mozzanat nem árulkodna másról. Bodrogi László most nem egy évvel, hanem csupán három nappal a beszélgetés után vetette papírra feljegyzését, mégis furcsa „amnéziában” szenvedett. Antall említett neki néhány nevet, akik „demokraták és hazafiak”, akik „Bélával együtt és a Béla mellett készek az együttműködésre [...]”, akik nevére azonban visszaemlékezni nem tudok”. Ez volt az egész beszélgetés egyik indoka, központi témája! Ugyancsak elhangzott annak a tisztnek a neve, aki 1939-ben a lengyel hírszerzést vezette, s Magyarországra menekült, „azonban ezt megjegyezni nem tudtam”. Ez utóbbi az idegen hangzás miatt esetleg hihető is. Az már aligha, hogy a kiscgazdák Gyorskocsi utcai referense elfelejtette néhány olyan politikus nevét, akiknek a dossziéja esetleg abban az íróasztalban lapult, amelyen a jelentés készült. Bodrogi a jelentést záró javaslatában tulajdonképpen meg is világította feledékenységének okát. „Véleményem szerint – írta – Antall József beszerzése nem lehetséges”, ugyanakkor „mivel alapvető politikai megnyilvánulásai demokratikusak, [...] fel lehetne használni”. Bomlaszthatná az FKgP jobboldali elemeinek egységét, s szerepelhetne a népfrontban, a Magyar–Lengyel Társaságban vagy másutt. Bodrogi javasolta id. Antall nyugdíjának felemlését, s a beszélgetések folytatását. Feletteseiei lényegében egyetértettek a javaslatával.

Id. Antall József túlesett már egy-két kihallgatáson. Úgy érezhette: 1958 késő őszen a kádári hatalom Nagy Imre és Tildy Zoltán pere után Kovács Béla képviselői jelölésével – és Bodrogi őrnagy „képeiben” személyesen is – dialógust kínál. Ha nem is azon az alapon, ahogyan ő akár még 1957 nyarán elképzelte, de valahogy mégis. Hosszú története a lengyel menekültekről és az ellenállási mozgalomról pedig nem volt más, mint a lehetséges partner „be-mutatása”. Ebben id. Antall József nem egyszerűen egykori koalíciós, kiscgazda politikus. Életútjának szerves része az 1944. március 19-e előtt viselt magas közhivatal, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter barátsága, az ellenállás – az Anders-hadsereg felállításában való részességtől a zsidómentésig –, tágabb értelemben pedig minden, a piarista gimnáziumtól és a katolikus hitűl a kiscgazda pártigazgatóságig, az 1953-ig tartó képviselőség, és része még az 1956-os FKgP és Kovács Béla is.

A dialógus id. Antall szándékai szerint többek között arra szolgált volna, hogy a másik oldal „elfogadja” őt és a hozzá hasonlókat. Ezért azután a maga módján, bizonyos határok között további gesztusokra is késznek mutatkozott. 1960 őszén fontolóra vette például, hogy cik-

ket írjon a *Magyar Nemzet*be az ENSZ közgyűléséről – erre Ortutay Gyula kérte. Az ügyből családi konfliktus támadt, végül a fia, aki ellenezte a megjelenést, de elfogadta azt, hogy nem tanácsos a felkérést elutasítani, olyan szöveget készített, amelyről előre látható volt, hogy túlságosan semmitmondó. Nem is közölték.⁷⁶ Id. Antall-lal kapcsolatot tartott a lengyel, sőt a szovjet nagykövetség is.⁷⁷ Nem vállalt szerepet a Hazafias Népfrontban – mert erre nem kérték, s maga nem ajánlkozott –, de kedvezően értékelte az ötvenes–hatvanas évek fordulójának változásait.⁷⁸ Mindez az idő múlásával mind kevésbé izgatta. Nem úgy immár emlékké vált egyes életútmozzanatainak felidézése. Az ellenállás, a menekültügy mintegy gyújtópontba sűrítette az úgy-ahogy megkapaszkodott, de „felülről”, nyíltan végül sohasem elfogadott élet problémáit. 1968-ban a *Magyarország* című hetilap végre megszólaltatta id. Antall Józsefet, a tervezett cikksorozat első része meg is jelent, de a továbbiakat az állambiztonság pánikszerűen leállította.⁷⁹

Dobit, Kállait, vagyis a Kádár-rendszer politikai elitjét, illetve Bodrogi László őrnagyot id. Antall egyaránt a hatalommal folytatott vagy folytatandó sajátos kommunikációja szereplőinek tekintette. Valószínű, hogy egységesebbnek és kiszámíthatóbbnak tűntek számára, mint 1956 előtti elődeik, legfeljebb abban különböztek a szemében, hogy az előbbiek „láthatóbbak” voltak. Politikus „ismerőseivel” hol sikeresen operált a fia ügyében (1957, 1962), hol nem (1959). Bodrogi őrnaggal el lehetett beszélgetni, de az állambiztonság sem tudta elérni, hogy nyugdíjügye elintéződjön. Pedig ez, ahogyan egy összefoglaló megjegyezte, „alapot adott volna a vele való további foglalkozásra”. Vagyis Bodrogi javaslatait parancsnokai is fontolóra vették. Erre azonban fentebb kedvezőtlenül reagáltak, így alant csak a rezignált következtetést vonhatták le: „azonban, mivel problémáit megoldani nem tudtuk, nem volt erkölcsi alapunk a tárgyalások tovább folytatására.”⁸⁰ Mondhatni, ez is a rendszer változási hajlamának egyik jelképére jutó mozzanata: az állambiztonság „erkölcsi” alapokra hivatkozik. Ettől függetlenül 1965-ig viszonylag intenzíven gyűjtötték az adatokat id. Antallról, majd még csaknem egy évtizeden át – haláláig – vezették úgynevezett „Figyelő-dossziéját”.

IIJ. ANTALL JÓZSEF ÉS A TOLDY – AZ „ANTALL-ÜGY”

Ifj. Antall József 1956 utáni „ügyének” látszatra nem volt ennyire nyilvánvaló politikai vagy annak értelmezhető tétje – „csupán” annyira, amennyire minden hasonló ügy a politika értelmezési keretében jelent meg az érdekeltek és a kívülről figyelők számára egyaránt. Az állambiztonság figyelme az apa *fiának* szólt, az Egyetem utcai lakásban folyó tárgyalások, a kiscsajda pártszervezés bennfentes tanújának, ezen kívül csak a forradalomban való fegyveres részvételtől szóló bizonytalan hírek álltak rendelkezésre. Az erről szóló első adatok (ügynöki jelentések) alapján a Budapesti Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztálya 1956–1957 fordulóján

76 „Egri Gyula” fn. ügynök jelentése, 1960. szeptember 22., október 4. TH O-14820/2. 544–547. o.; TH-11386/3. 64–65. o.

77 „Egri Gyula” fn. ügynök jelentése, 1959. január 15. TH O-11386/1. 399–401. o.

78 Összefoglaló jelentés az FK[g]P vonalán folyó elhárító munkáról a tömegkapcsolatok szempontjából, 1959. november 16. TH O-14820/1. 232., 237. o.; Egyes FK[g]P politikusok a Hazafias Népfrontról, [1960] uo. 255. o.

79 TH O-14820/2. 103–113., 116–117. o.

80 Összefoglaló jelentés az FK[g]P vonalán folyó elhárító munkáról a tömegkapcsolatok szempontjából, 1959. november 16. TH O-14820/1. 237. o.

vette tervbe beszervezését, vagyis „ügye” az apa esetéhez hasonlóan indult.⁸¹ Miután februárban egyik Eötvös József gimnáziumi kolléganője tanúvallomásában beszélt Antall fegyveres csoportjáról (a kiszagda székház őrségéről volt szó, ezt azonban a vallomás nem tartalmazta, mert kizárólag szóbeszédre alapult), Antallt 1957. március 12-én közbiztonsági (preventív) őrizetbe vették.⁸² Az őrizetbe vételi javaslatokban már szó esett arról is, hogy Antall magatartása „igen nagy befolyással van” a diákságra, s hogy annak „jobboldali elemei” erősen rokonszenveznek vele. A hatalom tartott a rebellis diákságtól, népszerű tanárai 1957. március 15-e közeledtével „biztonsági kockázatot” jelentettek. Sem a házkutatás, sem Antall kihallgatásai nem jártak (állambiztonsági szempontból) érdemleges eredménnyel, így jegyzőkönyv felvétele nélkül engedték szabadon március 18-án. 1957. április 1-jei hatállyal a Fővárosi Tanács „szolgálati érdekből” áthelyezte az Eötvösből az I. kerületi Toldy Ferenc Gimnáziumba. Antall áthelyezésének politikai indoka teljesen nyilvánvaló volt, ugyanakkor az iratokban ennek semmi nyoma nincsen.⁸³ A rá vonatkozó adatokat, (egyelőre) alkalmi ügynöki jelentéseket tovább gyűjtötték, de még mindig főképpen az apával kapcsolatos tervek egyik elemeként.

Ahogy már említettük, Antallt elsősorban azért engedték szabadon, mert apja közbenjárt érdekében Dobi Istvánnál. Egyelőre megmenekült a hosszabb vizsgálattól, a biztos állásvesztéstől, az internálótáborban való (valószínű) beszervezési kísérlettől. Miközben a Biszku inspirálta mondatot (ha nem ad rá okot, ne bántás) úgy is lehetett volna értelmezni, hogy hagyják őt békén, az állambiztonság „nem adta fel”. Presztízsét természetesen sértette, hogy egy prominens családból származó „ellenforradalmárt” a politika kivett a kezéből, az pedig különösen sértő volt, hogy egy másik „célszemély” sikerrel járta ezt ki az Elnöki Tanács felső káderekörében (s az állambiztonsági tisztek kétségkívül annak tartották magukat) hagyományosan komolytalannak tartott elnökénél. Ifj. Antallra vonatkozóan pedig mind több és több új adat „merült fel”.

A Toldy Ferenc Gimnáziumban Antall igen gyorsan vezető személyiséggé vált. A jelentős részben még 1945, illetve 1948 előtti tanári karban fiatal kora ellenére orientációs ponttá vált, amiben szuggesztív és magabiztos egyéniségén, műveltségén, szorgalmán kívül apja híre és saját 1956-os forradalmi szerepvállalása is szerepet játszott. Ez utóbbira vonatkozólag az elsődleges forrás maga Antall volt, aki hosszas beszélgetésekben számolt be októberi ténykedéséről. Mindazok a tanárok, akik akár 1945 előtti, akár 1945-ös, akár 1956-os alapon szemben álltak a rendszerrel, Antall körül gyülekeztek. Ami a diákságot illeti, Antall ismerős társadalmi terepre került. A Toldy a budai keresztény középosztály és kispolgárság elit fiúgimnáziuma volt, s jellege a negyvenes évek végétől jószerével nem változott. Az odahelyezett kommunista tanárok és vezetők (igazgató, igazgatóhelyettes) idegen testként próbálták csökkenteni a hagyomány alakította szellemiség befolyását, csekély sikerrel. Az iskola hangulatát az 1956 melletti kiállás határozta meg, amelyben a politikai tudatosság keveredett a diákromantikával. Hogy egy-egy eset ellenállás vagy diákcsin, s ki ellen irányul, a politikai rendszer vagy egyes (népszerűtlen, sőt utált) tanárok, az iskola nyúga ellen, azt gyakran a résztvevők sem választották külön. Antall a jelek szerint kitűnően „érezte” ezt a közeget is, a diákok zöme, mindenekelőtt osztálya rokonszenvenvel fogadta, s a fiatal forradalmárt látta ben-

81 „Polgár” fn. ügynök jelentése, 1956. december 13. TH O-11386/1. 130. o. A tartói megjegyzésben szerepel, hogy „ifj. Antall tanulmányozását folytatjuk, beszervezés céljából.” A jelentést Kállai Lili rendőr százados, a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya beosztottja írta alá.

82 22. BM II/3-a aloszt. Javaslát ifj. Antall József preventív őrizetbe vételére, uo. 22. o.; Javaslát közbiztonsági őrizetbe vételre, d. n. uo. 24. o.; Bárányos Istvánné tanúkihallgatási jkv., 1957. február 27. uo. 65. o.

83 BFL XXIII. 113. 151.631/957. sz.

ne. Antall magyar és világtörténelemről adott tárgyyszerű és pontos magyarázatait is így hallgatták. A jelenig tartó világpolitikai következményekre történő utalások, a Szovjetunióra vonatkozó egy-egy gunyoros „kiszólás” többletjelentést kapott attól, hogy „a Tóni” (Antall gúnyneve) mondta. Röviddel megérkezése után megszervezte a történelem szakkört, amelyre az egész iskolából mintegy százhuszan iratkoztak fel (egy-egy osztály létszáma negyven fő felett volt). A szakkör nagyrészt a XX. század történetével foglalkozott.

1957. november végén készült Antall ügyében az első összefoglaló, egyben letartóztatási javaslat. A Belügyminisztérium II/5-a alosztályán a már emlegetett Agócs István százados vezetésével ekkorra „fésülték össze” a szálakat.⁸⁴ 1957 nyarán a Veszprém megyei rendőrkapitányság politikai nyomozó osztálya kivizsgálta az 1956. októberi Somló-vidéki utazás során történeteket. Meghallgattak csaknem tucatnyi tanút Devecser, Doba és Borszörcsök községeiből (többnyire tanácsstagokat, helyi pártvezetőket és aktivistákat), akik egybehangzóan számoltak be ifj. Antall József beszédeiről. Az ügyben érintetteket (a két Antallt) Veszprémben nem hallgatták meg, csak a jegyzőkönyveket küldték fel Budapestre. 1957 novemberére rendelkezésre álltak Bibó István és Göncz Árpád vallomásai az ellenállás és az indiai közvetítés kigazda vonalairól is, amelyekben fel-felbukkant ifj. Antall neve. A különféle ügynöki jelentésekből kirajzolódott Antall kapcsolatrendszere, benne néhány olyan személlyel, akik a következő években tartósan az állambiztonság figyelmét „élvezték”. Ilyen volt Antall egykori osztálytársa, az 1957 elején emigrált Tar Pál, akiben ekkor az Antalok emigrációs megbízottját (később a hírszerzőt) látták az állambiztonságiak. Ebben a javaslatban a Toldy Ferenc Gimnázium, Antall tanári működése viszonylag kisebb súllyal szerepelt. Ez annál érdekesebb, mert 1957. október 23-án a Toldyban országos viszonylatban példátlan tüntetés zajlott le az egyik szünetben (a tanulók a folyosókon néma vigyázállásban töltötték a tízpercet, elnémult az iskolarádió is, mert valaki elvágta a hangszóróhoz vezető kábelt). A sebtében megjelent nyomozás Antall osztályához vezetett.⁸⁵ A Belügyminisztérium II/5-a alosztálya célkeresztjében azonban a fiatal *politikus* állt – részint önmagában, részint a már említett sajátos kombináció részeként: letartóztatásával akartak nyomást gyakorolni apjára, hogy így beszervezzék.

A Belügyminisztérium II/8. Vizsgálati Osztálya 1957. december 12-én rövid úton elutasította a letartóztatásra vonatkozó javaslatot. Szalma József őrnagy osztályvezető és beosztottai ezt azzal indokolták, hogy ennyi adat alapján a büntetőeljárás megindítása még nem lehetséges. Az 1956 utáni hasonló eljárások valamelyes ismerete alapján megkockáztatható, hogy Szalmaék (és kollégáik az országban) ennyi „cselekvősséggel” azért általában legalább a vizsgálatot megkezdték, s a letartóztatástól sem ódzkodtak. Antallt feltehetően ekkor is az apja, illetve a Dobi közbenjárására született formula mentette meg. A vizsgálatiak egyébként már ekkor azt javasolták, hogy a további adatgyűjtő munka Antall tanári tevékenységére összpontosuljon.⁸⁶

1958 februárjában a Belügyminisztérium II/5. osztálya kerülő úton ismét próbálkozott, ezúttal a Budapesti Rendőr-főkapitányság politikai nyomozóinak adataira építve – ők foglalkoztak a gimnáziumok tanáraival és diákjaival. A Belügyminisztérium Tájékoztató és Sajtóosztályának a belügyminiszter számára készített 1958. február 15-i napi jelentésébe bekerült egy passzus arról, hogy a budapesti nyomozók véleménye szerint Antallt el kelle-

84 A letartóztatási javaslat két változatban is elkészült, az első november 21-én, a második (valószínűleg a felterjesztett) november 28-án kelt. TH O-11386/1. 37–40., 32–36. o.

85 Feljegyzés a budapesti középiskolákkal kapcsolatos intézkedésekről, [1957. december 2.] uo. 161–163. o.

86 Jelentés ifj. Antall József ügyének véleményezéséről, 1957. december 12. uo. 18–19. o.

ne távolítani a tanári pályáról. Ugyanitt megemlézték Dobi közbenjárását is Antall 1957. márciusi letartóztatásakor – erről Budapest aligha tudott, annál inkább a II/5. osztály. Ám a taktikai húzás rossz megérzésen alapult. Biszku, némileg váratlanul, igazoló jelentést kért a Dobit ért „rágalmak” tisztázására, s amikor megkapta azt, arra vezette rá a véleményét: „Az operatív osztály figyelmeztesse az illetőt, és ha azután sem változik, járjanak el”⁸⁷. Vagyis a Dobi-féle intervenció nyomán kialakult formula némi módosítással, újabb belügyminiszteri jóváhagyással érvényben maradt – immár lényegesen több információ birtokában is.

A Belügyminisztérium II/5-a alosztálya 1958. február 7-én kelt operatív tervében már érződött, hogy a politikus Antall helyett a Toldy Ferenc Gimnázium tanára került az érdeklődés homlokterébe.⁸⁸ Április végére elkészült egy javaslat is, amely nem őrizetbe vételt, hanem csupán „előzetes ellenőrző dosszié” megnyitását (vagyis Antall szoros operatív ellenőrzését) javasolta.⁸⁹ Május végén minden korábbinál részletesebb összefoglalót készítettek az ügyéről, amelyben ismét javasolták a letartóztatását.⁹⁰ Csupán pár nappal korábban hallgatták ki Antallt tanúként Bibó István és Göncz Árpád ügyében – a jegyzőkönyv tanúsága szerint a szó szoros értelmében semmit sem mondott, épp csak hogy nem tagadta meg a vallomást.⁹¹ Május végén „külső figyelést” is alkalmaztak ellene (követték, fotózták stb.), amit bizonyára érzékelt.⁹² Ez volt az operatív szervek „figyelmeztetése” – de csak figyelmeztetés. Antall dossziéjában nyoma sincs annak, hogy a vizsgálati osztály foglalkozott-e egyáltalán a letartóztatásra vonatkozó újabb javaslattal. A II/5. osztálynak még az előzetes ellenőrzés bevezetését is újra kellett kérnie 1958 júliusában. Egy kézzel írott felettesi feljegyzés újra a BRFK II/5. alosztályával való együttműködést ajánlotta, megemlítve a „gimnáziumi vonalat” is, amelyen azok „bedolgoznának” az ügybe.⁹³ Úgy tűnik, közvetlenül a Nagy Imre-per utáni napokban a *fiatal politikus* (egyáltalán újabb *politikusok*) őrizetbe vétele mind kevésbé volt időszerű.

A budapesti nyomozók eleve nem annyira a politikusra, hanem a (fiatal) értelmiségre összpontosítottak. Antall, a történelemtanár és osztályfőnök is éppen elég nagy figyelmet keltett, még egy olyan iskolában is, amelynek 1957-es igazgatóját éppúgy az Eötvösből helyezték át, s ugyanúgy forradalmi bizottsági ténykedés miatt, mint Antallt. A budapestiek a Belügyminisztériumhoz képest szűkebb perspektívában, ám hatékonyabban dolgoztak. Már 1957 novemberében egy rákospalotai gimnáziumból a Toldyba, Antall osztályába tanácsoltatták a „Kerekes János” fedőnevű ügynököt, egy akkor III. osztályos tanulót. „Kerekest” előző iskolájából éppen 1957. október 23-i „tevékenysége” miatt (aznap talpig feketében jelent meg) távolították el; „rovott múltja” bizalmat keltett Antallban, és az amúgy a Toldy objektumdossziéját hízaló ügynök hamarosan szinte kizárólag vele foglalkozott.⁹⁴ A következő év tavaszán megérkezett a Toldyba a budapesti osztály másik ügynöke, „Egri Gyula” orosz tanár, ha nem is egyenesen, de gyakorlatilag a kistarcsai internálótáborból. „Egri”

87 Antall József gimnáziumi történelemtanárrol, [1958. február] uo. 157–160. o. Idézet helye: 157. o.

88 Vizsgálati terv ifj. Antall József ügyében, 1958. február 7. uo. 45–48. o.

89 Javaslat ifj. Antall Józsefről, 1958. április 29. uo. 16. o.

90 Összefoglaló jelentés ifj. Antall Józsefről, 1958. május 27. uo. 49–55. o.

91 Kis-jenő [sic!] Antall József tanúkihallgatási jkv., 1958. május 14. TH V-150003/5. 116–126. o.

92 TH O-11386/1. 171–179. o.

93 Javaslat, 1958. július 7. uo. 14–15. o.

94 „Kerekes” jelentéseit lásd Antall operatív dossziéjának 1–3. kötetében: TH O-11386/1–3. Beszervezési és munkadossziéját e sorok írásáig nem sikerült fellelni.

1956 előtt népi kollégista, moszkvai ösztöndíjas, MDP-tag, 1956-ban egy kisvárosi forradalmi bizottság egyik vezető személyisége volt. Hamarosan ő is Antall bizalmába férkőzött, s ettől kezdve szinte senki és semmi mással nem foglalkozott.⁹⁵ A két ügynök kissé úgy járt, mint éppen ebben az időben Bodrogi százados (majd őrnagy). Őket Antall, az osztályfőnök, a tanár és a kolléga nyugtázta le. Ez a sajátos esztétikai viszony mindkét ügynök esetében (de különösen az alkotói, pedagógiai szakírói ambíciókat is tápláló „Egri”-ében) megfigyelésük tárgyához való szinte mániákus kötődést eredményezett. „Kerekes” például kezdeményezte osztályában a besúgó(k) felderítésére és „elintézésére” egy bizottság szervezését – amelynek természetesen tagja is lett, s a hírt maga hozta Antall tudomására. „Egri” heti-kétheti jelentései hihetetlen részletességgel idézték fel rendszeres, szinte napi kávéházi találkozósaikat, beszélgetéseiket, később – mind gyakrabban – az Antall család körében eltöltött délutánokat.

Az értelmiségi terepen Antall állambiztonsági fenyegetettsége talán kisebb volt, itt viszont a hatalmi gépezet más szerkezeti elemei is veszélyeztették. Amíg „fent” a Nagy Imre-per után a represszió legkirívóbb és tömeges formáinak lezárására vagy legalábbis számottevő visszahúzására törekedtek, „lent” a per bátorítást jelentett a régi funkcionáriusoknak és sztálinistáknak. A Toldy Ferenc Gimnázium 1958. június 26-i tanévzáró értekezletén az új igazgató helyettese, Cihika Mihály érkezettnek látta az időt, hogy frontális támadást intézzon Antall, a pedagógus ellen.⁹⁶ Ahhoz képest, ami a Belügyminisztérium II/5. osztályának jelentéseiben szerepelt, az igazgatóhelyettes vádjai az ifjúság „pozitívista neveléséről”, az Antall körül kialakuló baráti körrel, a történelmi szakkörben meghonosodott „burzsoá-polgári szemléletről” igen enyhe megfogalmazások voltak, mégis alkalmasak arra, hogy megtörjék a kötelező értekezlet formális (és unalmas) légkörét. Botrány tört ki. Antall az értekezleten nem volt jelen, mert a Bibó-perben történt kihallgatása után bevonult a Völgy utcai szanatóriumba azzal, hogy ideg-összeroppanása van.

Jelen voltak viszont a kollégái, akik közül senki sem csatlakozott Cihika Mihályhoz. Ellenkezőleg, az egyik tanár (munkásszármazású, volt MDP-tag) terjedelmes felszólalásban kelt Antall védelmére, amihez azután többen csatlakoztak. Virág János igazgató láthatóan igyekezett elsimítani a konfliktust, csekély sikerrel. Az igazgatóhelyettes az iskolai párttitkárral közös feljelentő levélben hívta fel az I. kerületi pártbizottság figyelmét Antall magatartására.⁹⁷ Nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy az igazgatóhelyettes együttműködött volna a BRFK politikai nyomozóival, mindenesetre ugyanazt javasolta, amit azok pár hónappal később: Antall eltávolítását a tanári pályáról. Az iskolai ellenállás viszont olyan sikerrel járt, hogy az igazgató és helyettese még a jegyzőkönyvből is törölni akarták az Antall-lal kapcsolatos vitát. Az érdekelt persze azonnal tudomást szerzett a történetekről – Antall mindenben (nem csak a saját ügyeiben) igen jól értesült volt. Emiatt is roppantmód imponált kartársainak, akik már csak ezért is kötelességüknek tartották, hogy ellássák információkkal. Antall Mosoni Györgyhez, a Fővárosi Tanács Toldy Ferenc Gimnáziumra is gondot viselő általános tanulmányi felügyelőjéhez intézett terjedelmes beadványában védte meg pedagógiai munkásságát. Írása minden szempontból kifogástalan, jogászai szemléletű védőírat, pontokba szedett, szabatos érvelés.

95 „Egri” jelentéseit Antall operatív dossziéinál teljesebben tartalmazzák az 1958–1971 között vezetett M-25787. (4 kötet), M-27.044. és M-34860. sz. munkadossziék. Beszervezési dossziéját e sorok írásáig nem sikerült fel-lelni.

96 Jegyzőkönyv a Toldy Ferenc Gimnázium tanévzáró értekezletéről, 1958. június 6. TH O-11386/1. 240–255. o.

97 Hollósi Pálné–Cihika Mihály: Feljegyzés Antall József magyar- és történelemtanár magatartásáról és oktató-nevelő munkájáról az 1957–1958-ik tanévben, 1958. június 30. TH O-11386/3. 21–27. o.

A fővárosi oktatási szakigazgatás apparátusában Antall több ismerőse (egyetemi évfolyamtárs, osztálytárs, szülő stb.) dolgozott, ennyi elegendő volt a támadás elhárításához.⁹⁸

A budapesti politikai nyomozók továbbra sem mondtak le az „Antall-ügy realizálásáról”. Kállai Lili százados, aki valószínűleg a budai gimnáziumok előadójaként kapta az Antall-ügyet, még hosszú hónapokon át próbálta ügynökeit arra ösztönözni, hogy keressenek újabb és újabb felhasználható adatokat ellene. Minderről 1958. október 9-i terjedelmes összefoglaló jelentésük adott számot, amelynek már háromnegyed része kizárólag Antall iskolai ténykedéséről szólt, s a rendszeres ügynökjelentéseken alapult.⁹⁹ A nyomozók Cihika igazgatóhelyettes vádjaihoz azonban csak azt tudták hozzátenni, amit Antall mindennapos, hosszas fejtegetései során a politikai helyzetről, saját véleményéről és „megérzéseiről” elmondott a kollégáinak. „Egri” jelentéseiből kivilágloán Antall ambivalens módon viszonyult a fennálló állapotokhoz. Egyfelől bizakodott abban, hogy a Dobi István „fémjelezte” mérsékelt erők enyhítik a terrort, és a választások a Hazafias Népfrent keretében bár, de bizonyos pluralizmust megengedve zajlanak majd le. (Világosan érezhető az apa hatása ebben a meglepően derűlátó gondolatmenetben.) Abban is bízott, hogy valamiféle világpolitikai fordulat következtében belátható időn belül rendszerváltozásra kerül sor (a belső felkelés eshetőségével nem számolt). Jobbára a nyugati politikára, annak nagy egyéniségeire figyelt, de többször beszélt arról, hogy „amíg a Szovjetunió fel nem bomlik, addig semmilyen közeli kibontakozásra nem lehet számítani; ez hosszadalmas folyamat, mely csak akkor következik be, ha a szovjet értelmiség lerázza magát a primitív bolsevizmust”.¹⁰⁰ Erre az esetre kell kinek-kinek „tartalekolnia” magát, megőrizve tartását, ugyanakkor nem kockáztatva azt, hogy valamilyen szankció következtében teljesen a perifériára szoruljon: „Addig azonban csöndben kell maradni, és arra kell törekedni, hogy szerény és csendes munkával meglassítsuk a fejlődést, és minél több jobboldali erőt megmentsünk.”¹⁰¹ Másfelől viszont az ötvenes évek végi helyzetet újabb Bach-rendszernek tartotta, amelyben kilátástalan minden fellépés, a változásra semmiféle esély nincsen. Közben fent idézett szavai afféle csendes szabotázszt hirdettek, számos alkalommal azt fejtegette kollégáinak, hogy az értelmiségnek ilyen körülmények között is mindent meg kell tennie az ország fejlődéséért. Helyzetmegítélései és következtetései a külvilágban történtek és saját lelkiállapotának hullámlása szerint hol az egyik, hol a másik irányba mozdultak el.

1958–1959 fordulóján a roppant ambiciózus Kállai századosot még mindig foglalkoztatta az Antall-ügy valamilyen „komolyabb” kimenetelének lehetősége. Újabb operatív tervekét készített, amelyekből kiviláglott, hogy a budapesti politikai osztály is szeretett volna találni „szervezkedésre” utaló nyomokat. A századosnő is felfigyelt Antall egykori osztálytársára, az emigráns Tár Pálra, akinek a nevét a budapesti iratok is mind sűrűbben tartalmazták.¹⁰² Tár és Antall nem leveleztek, hanem üzenetek formájában közvetett kapcsolatot tartottak egymással. Kállai százados megkereste a hírszerzést is, és nem eredménytelenül, mert Tár felkeltette az ő figyelmüket is. „Roger” fedőnevű, igen bennfentes franciaországi emigráns ügynökük 1957-ben több jelentést adott, amelyekből kiderült, hogy a fiatal Tár jelen volt a magyar emigr-

98 Antall beadványa 1958. július 3-án kelt, TH O-11386/1. 261–263. o. – Az egész esetről a dokumentumokkal egybevetésként számolt be „Egri Gyula” 1958. június 27-i (uo. 258–260. o.), valamint július 11-i két (uo. 264–265., illetve TH M-25787. 249. o.) jelentésében.

99 Összefoglaló jelentés, 1958. október 9. TH O-11386/2. 11–19. o.

100 Összefoglaló jelentés, 1959. április 9. uo. 27–28. o.

101 Uo.

102 Operatív terv, 1959. január 9. TH O-11386/1. 393–394. o.; Operatív terv, 1959. január 26. TH O-11386/2.

ráció csúcsvezetőinek egy sor tanácskozásán.¹⁰³ A Tar-kapcsolat vizsgálatának célja Antall ügyében ekkor sem, később sem teljesen világos: vajon a Franciaországban közgazdasági tanulmányokat folytató egyetemista, későbbi bankszakember volt-e a célpont, akin – pontosabban feleségének családján – keresztül a francia gazdasági-politikai élet belső körébe reméltek bepillantást? Netán Antallon kerestek újabb fogást, régi beidegződés szerint ellenséges hírszerzői behatolást orrontva? A kapcsolat, amelyre vonatkozóan általános politikai tartalmú üzenetváltásokon túl soha semmilyen terhelő adatot nem sikerült találni, csaknem három évtizeden keresztül állt az állambiztonság figyelmének középpontjában.

1958. augusztus 11-én a budapesti nyomozók „Remény” fedőnévvel, szervezkedés gyanújával előzetes ellenőrző dossziét nyitottak Antallról.¹⁰⁴ Ezt a következő év nyarán „Árvai”-ra átkeresztelve személyi dossziévé minősítették át.¹⁰⁵ Valójában azonban már csak a tanári pályáról való eltávolításáról volt szó. Ebben az értelemben készített javaslatot 1959. május 28-án a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának vezetője, Tihanyi Sándor alezredes, amelyet az illetékes tanácsí és pártszerveknek küldött el.¹⁰⁶

A jelek szerint Antall maga is tudta, hogy erre hamarosan sor kerül. A sorjázó ügynöki jelentések szerint mindinkább megviselte a személye körüli állandó rendőri jelenlét, mind nehezebben kényszerítette magára az állandó mimikrit, mind gyakrabban „szólt ki”, elsősorban akkori végzős osztályának. A tanév végén nekik adott útravaló alighanem döntő szerepet játszott Tihanyi javaslatában. „Kerekes János” ügynöki jelentése jól példázza Antall hatását, amely a második éve őt figyelő kamaszt sem hagyta érintetlenül, s amely áttört a jól-rosszul elsajátított rendőri tolvajnyelven: 1959. május „8-án a Toldy Gimnázium IV. a osztályának utolsó történelemórája volt, melyet Antall József osztályfőnökünk tartott. Antall rendkívül érdekes és az osztály tanulói számára előkészített beszédet tartott. A tanulók a feszült légkört, amit Antall teremtett maga körül, még egy pissenéssel sem zavarták, rendkívüli figyelmet tanúsítottak [...]. Antall a szokásos bevezető után rátért a lényegre. Azt mondta, hogy ha innen kikerülünk az iskolából, soha ne felejtjük el azt, hogy magyarok vagyunk, sőt becsületes magyarok. Egy hazáját szerető magyar ember soha nem képes becsutellen dolgokra, és a haza érdekében minden áldozatra képes. [...] Említette a köpenyforgatást [sic], ami szerinte nem a magyar ember sajátossága, itt célzott az általa annyira keresett osztályspeciálire. Hangsúlyozta, hogy mindenki tévedhet az életben, a tévedését azonban helyre lehet hozni, mert annak az illetőnek mindenki meg fog bocsátani, de a lelkiismerete nem. Itt következett azután a beszédjének egy olyan része, amely szinte meghatotta a tanulókat. Újból a magyarság, a becsületeség, a lelkiismeret. Kétségtelen, hogy a tanulók nagy részére óriási hatást gyakorolt ez a megnyilatkozás, egy egész életre szóló útravaló volt, ahogyan Antall mondotta. – Később más hangnembe csapott át. A légkör szinte izzóvá vált, amikor Antall azt említette, hogy most kilépünk az életbe, abba az életbe, amelynek számtalan, újból és újból megismétlődő rúgásait kell elviselni. El kell viselni összeszorított foggal, törhetetlen akarattal tartogatni az energiát máshova. Nem szabad reagálni az élet csapásaira, nem szabad összeomlani, kifelé mutassunk jó arcot az egész környezetünknek, de a belsőnket nem ismerheti meg soha senki illetéktelen és arra nem hivatott. – Az óra alatt az osztály szinte megdermedt, csingtek Antall szaván, néha összeborzadtak, amikor egyes részeknél a szemek szikrát hánytak, de ennek ellenére, akik nem ismerik őt eléggé, könnyen megtéveszthette volna hallgatóságát [sic]. De vannak pilla-

103 Kivonatok „Roger” fn. ügynök 10-64211/51. sz. M-dossziéjából, TH 0-11386/2. 55–57. o.

104 Jelentés Tar Pálról, 1959. május 9. uo. dossz. 70. o.; Javaslat, 1959. július. 11. uo. 176–178. o.

105 TH 0-11386/1. dossz. borító

106 Javaslat, 1959. május 28. TH 0-11386/2. 321–323. o.

natok, amikor elfeledkezik magáról, egy pillanatra megmutatkozik igazi »én«-je, és ebből kell kiindulni. – Ezzel a néha nyájas, máskor homályosan célzó stílussal rendkívül nagy hatást tudott elérni. Az óra után az osztály vezető egyéniségei csillogó szemekkel és átszellemült ábrázattal kérdezték egymástól, hogy megértetted, hogy Antall mit akart nekünk mondani, és az osztály nagy része, aki meg akarta érteni, az megértette.”¹⁰⁷

Május végén, miközben Tihanyi alezredes a javaslatát fogalmazta, az iskolát az érettségi és az egyetemi felvételik tartották izgalomban. Antall mindent elkövetett azért, hogy osztálya tagjai közül mind többen tanulhassanak tovább, szinte misszióknak tekintette, a „megmáradás” szempontjából kulcskérdésnek. Három módon segíthette elő: sikeresen (eredményesen) levezé nyelvtan érettségivel, a tanulók (a Toldyban többnyire középosztálybeli) származását megfelelően „kozmetikázó” életrajzokkal és a felvételhez ekkoriban szükséges „iskoláztatási bizottság” befolyásolásával. Ennek értekezletén mint illetékes osztályfőnök Antall is ott ült a kerületi tanács, a pártbizottság, a népfőnt, a pedagógus szakszervezet, az iskolavezetés stb. képviselőinek társaságában. „Kerekes” és „Egri” jelentései nyomán az állambiztonság már korábban elhatározta, hogy az Antall-osztályból senki sem kerülhet egyetemre. Jelzésük nyomán Ilku Pál művelődésminiszter-helyettes a Toldy érettségijére Habuda Miklós előadót küldte ki személyes megbízottjaként. Tapasztalatairól ő maga számolt be a BRFK nyomozójának: konstataulta, hogy a tanulók marxista történelemszemlélete hiányos.¹⁰⁸ Május végén, az egyik iskoláztatási értekezleten az I. kerületi pártbizottság képviselője megvádolta Antallt azzal, hogy egyes osztályidegen, illetve „ellenség” (politikai perben elítélt) apák foglalkozását megváltoztatta a személyi anyagban. Antall újabb mives beadványban tisztázta magát, de a bizottság osztálya egyetlen tagját sem javasolta továbbtanulásra. Ekkor mozgósította diákjai szüleit, többek között a konstruált perek egykori hírhedt bíróját, Olti Vilmost, de másokat, így apparátusi kapcsolatait is. A másodfokon eljáró fővárosi iskoláztatási bizottság Mosoni György tanulmányi felügyelő közbenjárására meg is változtatta a kerületi verdiktet.¹⁰⁹ Antall eltávolításán, vagy legalább lehetetlenné tételén tehát nem kizárólag az állambiztonság ügyködött, de ő egyelőre állta a sarat, sőt újabb sikert ért el azzal, hogy legalább tanítványai egy része előtt nyitva tartotta a továbbtanulás lehetőségét. Ám éppen a Mosoni jóvoltából bekövetkezett kedvező fordulat napján zárult a Toldyban a szóbeli érettségi, ami új fordulatot adott az Antall-ügynek.

Az érettségi vizsga végeztével az immár érett növendékeken úrrá lévő felszabadultság-érzés gyakran torkollik zajos és mozgalmas spontán ünneplésbe, amelynek olykor szükségképpen áldozatul esnek tanszerek, tankönyvek, esetleg az iskola berendezéseinek egyike-másika. Ez történt 1959. június 18-án a Toldyban is. Az eredményre várakozók, Antall diákjai széttéptek néhány tankönyvet (horribile dictu: orosz nyelvkönyvet...), kár esett a dekorációban, jelesen egy falra akasztott József Attila-idézetben („Vers eredj, légy osztályharcos!”), illetve a Magyar Népköztársaság címerében. Az 1956-ot átélte osztályban, amelyre az osztályfőnök körüli hercehurcák nyilván erős hatást gyakoroltak, az érettségi drukkk pedig a felvételik körüli bizonytalansággal súlyosbodott, ez igazán a legkevesebb volt. A botrány azonban kipatant, mert az iskola vezetése is le akart számolni Antall Józseffel, az Antall-problémával.

107 „Kerekes” fn. ügynök jelentése, 1959. május 13. uo. 83–84. o.

108 Jelentés, 1959. június 24. uo. 112–113. o.

109 Antall 1959. június 5-i beadványa az első fokú iskoláztatási bizottságban őt ért vádakról: BFL XXIII. 113.

152.310/1962.; Mosoni június 18-i feljegyzése a fővárosi iskoláztatási bizottság álláspontjáról, uo. Figyelemre méltó, hogy Mosoni elutasította az 1957-es néma büntetésre való hivatkozást, ami az egész osztályra vonatkozott volna, lehetetlenné téve a felvételizést mindegyikük számára.

Cihika igazgatóhelyettes, akinek tekintélyén súlyos csorbát ejtett az előző év végi értekezlet, azonnal a rendőrséget hívatta. Mire kiszálltak, az osztályfőnökkel szolidáris hivatalsegédek a „bizonyítékok” tetemes részét eltüntették (kitakarítottak), s egyáltalán, a nyomozás a következő napokban semmiféle politikai indítékot nem talált. De ezúttal semmiféle operatív úton beszerzett anyag nem kellett ahhoz, hogy kimondják: Antallt el kell távolítani az iskolából. Osztályának összefogása, az általa sugallt vagy fogalmazott „jelentés a rendbontásról”, amelyet az érettségizettek képviselői (köztük KISZ-tagok is) írtak alá, nem Antallt mentette; ellenkezőleg, még veszélyesebb színben tüntette fel.¹¹⁰ Vizsgálatot rendelt el a főváros, de Benke Valéria művelődési miniszter is, aki még ennek lezárulta előtt gyorsan újra eltöltötte a IV. a osztály valamennyi tagját a továbbtanulástól.¹¹¹ Mosoni megint megpróbált különbséget tenni, s a vizsgálat eredményére hivatkozni (amely az esetet nem minősítette politikai indítékúnak), egyelőre hiába. Antall két nappal a botrány után áthelyezését kérte egy másik gimnáziumba, későn. Állásából felfüggesztették, augusztusban pedig fegyelmi eljárás indult ellene.¹¹²

A hónap végén Antall mindenestre minden eddiginél terjedelmesebb (18 sűrűn gépelt oldalra rúgó) beadványt intézett a Fővárosi Tanács Oktatási Osztályához, amelyben végigtekintett a Toldy Ferenc Gimnáziumban eltöltött két évén, pontról pontra cáfolta a vádak, bőségesen idézett különféle jegyzőkönyvekből. Bizonyosnak látszott, hogy a jogi és bürokratikus eljárástechnikai szempontból kitűnően képzett Antall nem lesz könnyű ellenfél. Talán emiatt is tekintettek el a fegyelmi eljárástól, ehelyett a főváros október 16-án egyszerű felmondással megszüntette a munkaviszonyát a *Munka Törvénykönyve* 29. § 1. bekezdésének nem megfelelő munkavégzésre, illetve alkalmatlanságra vonatkozó c) pontja alapján. Az indoklás ezt egyszerűen úgy fogalmazta meg, hogy Antall „politikai magatartása miatt nem alkalmas pedagógus pályára”.

A korabeli szokások szerint a c) ponttal – ráadásul politikai minősítéssel – elbocsátottak semmiféle értelmiségi munkakört nem kaphattak. Antall is tudta ezt, ezért igyekezett mozgósítani valamennyi kapcsolatát, barátját. Apja ekkoriban kereste meg Szakasits Árpádot, majd Kállai Gyulát. Az ügy amúgy is közfigyelmet keltett – az elbocsátási határozaton szereplő feljegyzés szerint az ügyben tájékoztatást kért a miniszter (Benke) és a budapesti pártbizottság (Kornidesz Mihály); Ilku miniszterhelyettes pedig külön „leszólt”, hogy az elbocsátás a c) pont alapján történjen.

Az informális közbenjárás egyelőre semmilyen eredménnyel nem járt, a formális viszont annál fényesebb sikert hozott Antallnak. A felmondó határozatot megfellebbezte, így az 1959.

110 A BFRK nyomozati jelentését és a tanulók által az iskola vezetésének küldött beadvány eredetijét (!) lásd TH O-11386/2. 138–144., illetve 145–148. o.

111 Az állambiztonság korábbi álláspontját megváltoztatva a 45 fős osztályból csupán 15 tanuló továbbtanulását nem javasolta (TH O-11386/3. 28. o.). Később készült egy az előzővel jelentős mértékben egyező 18 fős lista is, valószínűleg szintén a rendőrségtől való – ez Benke Valéria miniszteri iratai között található (MOL XIX-I-4-22 10. d. 2090/1959.). Többségüket (12 főt) a beiskolázási bizottságok ennek ellenére felvételre javasolták, s ezért nagy részük vizsgát is tett. A budapesti pártbizottság részéről Kelen Béla 1959. július 16-án hivatalos levélben közölte Benke Valéria művelődésügyi miniszterrel, hogy a IV. a osztályból senkit sem vehetnek fel. Így a sikeresen felvételizők eredményeit is annullálták (uo.). Az egyetemi felvételik során érvényesülő politikai diszkriminációról lásd Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben életem. Az övenhatos elűlték gyermekeinek sorsa.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 95–100. o.

112 A fegyelmivel kapcsolatos valamennyi munkaügyi iratot lásd BFL XXIII. 113. 152.310/1962. A továbbiak forrása – külön jegyzet híján – ez az iratcsomó. (A fegyelmi indítvány másolata bekerült Antall állambiztonsági személyi dossziéjába is.)

november 12-én a munkaügyi vitákban illetékes I. Kerületi Pedagógus Közös Egyeztető Bizottság elé került. A határozat mellett csupán (hivatalból) a fővárosi oktatási osztály személyzetise, valamint a beidézett Cihika Mihály igazgatóhelyettes érvelt. Antall viszont felvonultatta egykori munkahelye, az Eötvös József Gimnázium részéről Donászy Ferenc igazgatót, Szalay Béla volt párttitkárt, a Toldyból egy-egy szülőt és kollégát, Mosoni tanulmányi felügyelőt, akik valamennyien őt támogatták. Végül pedig személyesen is előadta augusztusi irománya velezét. Még azt is megengedte magának, hogy a végén kifejtse: noha nem kommunista, nem száz százalékos marxista, de marxista módon tanított, mert így diktálta tanári lelkiismerete, hiszen a vizsgákon ezt kérték számon a tanulón. Az eredmények pedig, tette hozzá, mellette szólnak. A siker teljes volt: az egyeztető bizottság formai okokból (a felmondás oka félreérthetetlenül nem állapítható meg), de nyilvánvalóan a hallottaktól meggyőzve vagy egyszerűen tisztességből, törvénysértőnek mondta ki az elbocsátást, s elrendelte Antall állásába való visszahelyezését. A fővárosi oktatási osztályt megviselhette a kudarc: a személyzeti vezető a nyomban megírt fellebbezéssel egyidejűleg hasonló terjedelmű jelentés készített a budapesti pártbizottságnak...

Antall azért tudta, hogy sikere csupán részsiker. Apja közbenjárása eredetileg arra irányult, hogy – vagy a Toldyban, vagy másutt, az idő múlásával mindinkább másutt – a tanári pályán maradhasson. Kállai ugyan fogadta id. Antallt, de bizonyára értésére adta, hogy erre nem számíthat. Ezért Antall még az egyeztető bizottsági győzelem előtt vagy azzal egyidejűleg olyan alkuformulát dolgozott ki, amely mintegy két lépésre előre számította ki a fejleményeket. Már a felmondás kézhezvételekor azt kérte: a főváros jelentse ki írásban, hogy (politikai) alkalmatlansága csak a tanári pályára vonatkozik, így elhelyezkedhet más képesítésének (könyvtáros, levéltáros) megfelelően. Ezt akkor nem vették figyelembe, de az egyeztető bizottsági határozat (és meglehet, az a tény, hogy Kállai Gyula foglalkozott az ügygel) megfontolásra készítette az illetékeseket. Megfontolásaik pedig éppen Antall ajánlata körül forogtak, mely szerint, ha megengedik, hogy értelmiségi munkakörben helyezkedhessen el, lemond a katedréről. Visszahelyezni Antallt a Toldyba súlyos presztízaveszteség lett volna, s feltehetőleg eltávolítása volt az a minimum, amihez a politikai rendőrség ragaszkodott. Ugyanakkor, ha az addigi eljárást végigvizsík, alighanem Antallnak lett volna igaza, aki 1959. december 10-én azt írta Gyalmos János fővárosi tanácselnök-helyettesnek, hogy az „utcaról c) ponttal nem vesznek fel, legfeljebb segédmunkásnak, de úgy sem könnyen”. Ha ezt akarják, közölik, „el fogom viselni” – tette hozzá Antall. De nem ezt akarták, hanem elfogadták Antall alkura vonatkozó ajánlatát, amelynek ő még a bürokratikus forgatókönyvét is kidolgozta, úgyhogy ezzel sem kellett bíbelődni. A fellebbviteli fórum, a Budapesti Területi Egyeztető Bizottság ülését kitűzték december 14-re, majd elhalasztották két héttel, de ekkor sem tartották meg, mert aznap a fővárosi oktatási osztály visszavonta fellebbezését (ezzel jogerőre emelkedett az Antallt visszahelyező első fokú határozat), ám ugyanezen a napon Antall kérte áthelyezését a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba. A döntést a Fővárosi Tanács egyeztetette Kornidesszel és Ilkuval. 1960 januárjában Antall József munkába állt a könyvtár V. kerület Vadász utcai fiókjában.

Az „Antall-ügy” ezzel lezárult. Antallt eltávolították a közoktatás területéről, de teret hagytak neki az értelmiségi pályán. Az ügy „epilógusai” pedig arra mutattak, hogy a megoldás kiterjeszthető hosszabb távra és a hatalmi intézményrendszer más pontjaira is.

Az Antall után nyomozó állambiztonság 1959 nyarán sem hagyott fel az adatgyűjtéssel. Mi több, ennek intenzitása egy ideig egyenesen fokozódott. Antall lakását és telefonját már 1959 elejétől többé-kevésbé folyamatosan lehallgatták, levelezését ellenőrizték. A nyomozók ugyancsak 1959 elején figyeltek fel Antall volt középiskolai osztály- és egyetemi évfolyam-

társára, egy Tar Pállal levelezésben álló középiskolai tanárra. 1960 nyarán azután egy véletlen révén Kállai Lili és csapata tudomást szerzett Antallék 1956. november eleji országos levéltári akciójáról. A tanárt, aki maga is fegyverrel a kézben volt jelen annak idején a Bécsi kapu téri épületben, augusztusban tartalékos katonai szolgálatra hívták be. Ott kihallgatták, ő pedig a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya „Káta György” fedőnevű ügynökeként szerelt le. Éppen a legjobb pillanatban érkezett: „Egri” a Toldyban maradt, s hamarosan egy iskolai konfliktusban tanúsított magatartása miatt összeveszett Antall-lal, „Kerekes” pedig leérettségizett, s mivel a felvételi tilalom az ügynökre is vonatkozott, elhelyezkedett a Danuvia-gyárban. „Káta” révén viszont Antall, sőt az Antall család egyik régi barátja lett informátor – s maradt az a nyolcvanas évek elejéig. Ez a nagy operatív siker azonban – egyelőre – kihasználatlan volt. 1960 decemberében leszerelték a lehallgató berendezéseket, 1961 januárjában pedig javaslat született a személyi dosszié lezárására azzal, hogy Antallt a veszélyes ellenséges elemek kategóriájában továbbra is ellenőrzés alatt kell tartani. Az értékelés elismerte, hogy Antall nem fejt ki szervezkedési tevékenységet, volt tanítványai közül néhányal ugyan alkalmyszerűen tartja a kapcsolatot, és továbbra is ellenséges kijelentéseket tesz, de csak magántársaságban, ezért bíróság előtt nem lehet felelősségre vonni. A javaslatot 1961 márciusában a Belügyminisztérium II/5. osztálya is jóváhagyta.

Id. Antall József 1962 áprilisában ismét felkereste Szakasits Árpádot, ő pedig azonnal levélben fordult Ilku Pálhoz, aki ekkor már miniszter volt. „Nem bántunk vele valami jól – írta id. Antallról –, ami még nem olyan vészes, de sajnos a fia is megszenvedte ezt, és ez már nem fér össze a mi erkölcsi felfogásunkkal, ha egyébként a fiú nem szolgált rá, hogy fenntartásokkal éljünk vele szemben.” Ilku egy hónap múlva válaszában elmagyarázta, hogy a fiú nagyon is rászolgált a fenntartásokra – az 1959-es eljárás eredményeit ismételte meg szó szerint –, majd ezek után váratlan módon úgy fejezte be levelét, hogy Antall „pedagógusként való újraalkalmazásának jogi akadálya nincs.”¹¹³ A levél elkerült a Fővárosi Tanácshoz is, ahol fegyelmezetten tudomásul vették a benne foglaltakat, ám az érdeklődő Antall-lal közölték, hogy egyetlen üres történelemtanári állás sincs az egész fővárosban. Megint Gyalmos tanácselnök-helyettes vette kézbe az ügyet, s 1962. július 23-án ötödrét cédulán kijelentette: „mivel a Művelődési Minisztérium nyilatkozott az ügyben, erkölcsi kötelességünk, hogy tanári munkaviszonyát helyreállítsuk.”¹¹⁴ Antallnak így találtak helyet a II. kerületi Dolgozók Gimnáziumában, ahol valóban tanított is néhány évig – ez azonban a történet további fejezete.

Amikor az államhatalom képviselői egyszerre túl sokat kezdik az erkölcsöt emlegetni, az mindig okot ad némi gyanúra. Id. és ifj. Antall József 1956 előtt a kivárás és a túlélés stratégiáival igyekeztek veszélyben lévő státusukból menteni azt, ami menthető. A keresztény közép osztály számára felettébb kedvezőtlen politikai helyzet társadalmi következményeit a két történelmi előzmény idején felhalmozott „tőkék”, az ellenállásban való részvétel, illetve a koalíciós korszak politikai elitjébe való emelkedés önmagukban nem ellensúlyozhatták, sőt ellenkezőleg, még súlyosbíthatták is. Az igazi „ellensúlyt” az apa társutasság és passzív rezisztencia határán mozgó magatartása jelentette, aki ugyanakkor megőrizte személyisége egységét, s emiatt sokak számára elfogadott maradt, sőt irányadó is lehetett. A második generáció számára a szakértelmiségivé válás jelentette ugyanennek a magatartásnak adekvát folytatását. Ezzel együtt ez a stratégia, kivált 1953 júniusa előtt, nehezen kiszámítható és kockázatos volt.

113 MOL XIX-1-4-s 44. d. 1679-A-1962.

114 BFL XXIII. 113. 152.310/1962.

1956 után a kiépülő Kádár-rendszer egyszerre mutatkozott Antallék irányában potenciálisan represszívnek és integrálónak. Mindkét szándék megjelent az intézményrendszer különféle, de azonos pontjain is. A politikai rendőrség mérlegelt, a túlbuzgó akcionistákat (akik gyaníthatóan még az 1953 előtti ÁVH-ban szocializálódtak) feletteseik vagy kollégáik gyakran leszerelték. A közigazgatásban megfelelő kapcsolatrendszer és bürokratikus rutin, személyes hatás eredményeképpen támaszt találhattak olyanok is, akiket más pontokról láthatóan büntetés fenyegetett. Érzékelhető volt a társadalmi, csoport- és rétegszolidaritás is.

Antallék „kínálata” vonzó volt a rendszer számára. Ha ennek negatív oldalát vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a *puha-passzív rezisztencia* sem megvetendő olyan helyzetben, amikor számottevő csoportok ennél keményebben állnak ellen, vagy inkább „felülről” úgy érzékelik, hogy ellenállnak vagy ellenállhatnak. Ezt képviselte id. Antall közvetlenül a forradalom után a kiscgazdák körében a maga óvatos, kiegyenlítő, a szigorú „legalizmus” talaján maradó álláspontjával. A forradalom utáni ellenállás legutolsó jeleinek elhaltakor következett a *fenntartásokon alapuló együttélés* szakasza. Ez kizárta a nyílt politikai együttműködést, amennyire tehette, határok közé szorította még a dialógust is, de nem zárkózott el attól kategorikusan. A fenntartások viszont nyíltan megjelentek ifj. Antall oktató munkájában, természetesen csak töredékes, hangulati elemekként. Amíg ezek világosan utaltak konkrét előzményekre (például a nemzeti történelem hangsúlyozott patrióta-függetlenségi felfogása az 1956-os nemzeti függetlenségi harcra, a XX. század történelmének pozitívista interpretációja – szemben az ideologikus, szovjetközpontú magyarázatokkal – a megszállásra és a vele szembeni ellenállásra), addig alig lehetett szó együttéléstről. Amint elhalványultak, a magánkörben teljes nyíltsággal hangoztatott fenntartások is elviselhetővé váltak. Pedig e fenntartások meglehetősen végletesek voltak – Antallék többpártrendszerre alapozott demokraciáfelfogása gyökeresen állt szemben a Kádár-rendszer pluralizmusról alkotott véleményével. De éppen emiatt voltak előnyösek a rendszer számára – mert e nézetek vallóinak éppen a szakadék miatt esze ágában sem volt politikai vitába bonyolódni arról, hogy mit és hogyan kell megváltoztatni. Az alapgolgokon nem lehet változtatni, és kész. A fenntartásokon alapuló együttélés éppen a részletek iránti érzéketlensége miatt jelentett jóval kisebb kihívást a rendszer számára, mint azoknak a magatartása, akik akár azonos ideológiai platformról, akár generációs vagy más alapon különféle reformtervekkel és ehhez kapcsolódó forгатókönyvekkel vagy éppen akciótervekkel okoztak fejfájást.

Ez a felismerés vezethette át a különféle hatalmi pozíciókban lévőket a kínálat pozitív oldalához. Ha a fenntartások ebben a magatartásban elviselhetőnek, együttélhetőnek tűnnek, akkor felértékelődik az a szak- és hatalomtechnikai tudás, kultúra, amelyet ezek az emberek részben a korábbi rendszer iskoláiban, részben származásuk révén szereztek. Felértékelődik az az attitűd, amely kész szigorúan elválasztani a köz szolgálatát (s a köz ebben az esetben csaknem neutrális, a „realitások” változnak vagy nem változnak, a haza marad, s azt szolgálni kell) a magánélettől, amelynek diskurzusai nem épülnek be a szolgálatba. Ifj. Antall József 1956 után semmi (büntető törvénykönyvi értelemben vett) izgatót nem mondott diákjainak, azok csak egyszerűen értették a gesztusait, hangsúlyait, a szeme villanását. Ezen felül azonban kitűnő tanár volt, ezt még megveszekedett (s vele ellentétben rossz tanár) ellenfelei is kénytelenek voltak elismerni. A kínálat legfontosabb eleme tehát a tudás volt, amelyet hordozói készek voltak mozgósítani a rendszer *működtetése* érdekében. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján enyhült a korábbi, ötvenes évek elején kialakult származási diszkrimináció, a volt keresztény középosztályi eredet ettől kezdve értelmiséginek számíthatott. Hogy az értelmiségiként való legitimáció milyen korlátok között érvényesült, arra ifj. Antall József és a Toldy esete, az „Antall-ügy” talán meggondolandó adalékokkal szolgálhatott. A hatvanas évek

elejétől a jelek szerint a fenntartásokon alapuló együttélés mindkét fél számára előnyös társulási formává, afféle a határokat kölcsönösen és hallgatólagosan tiszteletben tartó szimbiózisá érett.

Mi bírta rá Antallékát „ajánlatuk” megfogalmazására? A beletörődés, a „széllal szemben nem lehet” 1956 utáni tanulsága nyilván nem elégséges, bár nagyon megfontolandó magyarázat volt. Bizonyosan latba estek azok a jelzések, amelyeket a rendszer már a repressziós periódusban adott e csoportoknak, s amelyek már akkor integrációs vagy legalábbis a konfrontáció csökkentésére irányuló szándékokat sejtettek. De lehetségesek olyan immanens motívumok is, amelyek éppenséggel nem függték sem rendszertől, sem pillanatnyi konstellációktól. Ilyen a patriotisztikus-vallás erkölcsi alapon nyugvó (köz)szolgálati étosz. Ilyen a vezetésre való hivatottság hagyományos tudata, valamifajta kiválasztottságé. Ilyen az önmagában vett karrier felépítésére irányuló vágy, amely mintegy előírja, hogy bizonyos képzettség, tudás, kulturális háttér, családi és tágabb tradíció birtokosa „előre jusson” – bármilyen is a rendszer. Ha miniszteriális tisztviselőként nem, ha közíróként, képviselőként nem, akkor ott, ahol lehet: tanárként, könyvtárosként, levéltárosként.

Nem állíthatjuk, hogy a hatalom képviselői tiszta feltételeket szabtak, átgondoltan mérlegelték és fogadták el ezt a „kínálatot”. Olykor lenyűgözte őket a másik oldal már kikezdett, általuk (is) megrontott esztétikuma. Ugyanakkor, ha nem félték is, de szorongtak tőlük, érezve, hogy az alku nem teljesen tiszta. Erkölcsről értekeztek, az értelmiségi parkolópályákra beengedték őket, idővel pedig az innen továbbvezető utcák mind szélesebb utakká tágultak. A halálíg tartó titkosrendőri figyelem, a szépen vastagodó akták az állambiztonság irattáráiban azonban máig árulkodnak a nehezen elfojtott gyűlöletről, a fennmaradt bizalmatlanságról, amely a lemerülteket, azután megkapaszkodottakat övezte.

STANDEISKY ÉVA

ÜLDÖZÖTT ÉRTELMISÉGIK A KORA KÁDÁR-KORSZAKBAN ZSIGMOND GYULA, PÜSKI SÁNDOR ÉS TÁRSAIK PERE (ESETTANULMÁNY)

Ez az írás azokról a németellenes, zsidó nagytőke- és nagybérlőellenes, reformer gondolkodású értelmiségiekről szól, akik a második világháborút közvetlenül követő években a Nemzeti Parasztpártban politizáltak, és a párt Kovács Imre-féle szárnyához sorolhatók.¹

A két világháború közötti időszakban nőttek fel. Hatott rájuk a Horthy-korszak szelleme, ugyanakkor formálni kívánták: mélyreható reformokkal szerettek volna jobbítani az országot – s mindenekelőtt a parasztságot – sorsán. A fordulat éveit (1947–1949) követően kiszorultak a közéletből.

Az 1956-os Petőfi Párt nem író tagjai közülük kerültek ki. A forradalom alatt és a következő hetekben vállalták a politikai és pártszervezői munkát.

Nemcsak hogy politikusi, közéleti pályafutásukat nem folytathatták a rövid 1956-os „visszatérés” után, hanem képzettségüknek megfelelő megélhetési forráshoz sem jutottak. Magas iskolai végzettségük, politikai tapasztalatuk veszendőbe ment: nem lehettek államigazgatási vagy gazdasági vezetők, ehelyett fizikai munkásként, könyvelőként, vagy jobb esetben vállalati jogtanácsosként dolgozhattak.

1956-os tevékenységük miatt ugyan sokan nem kerültek börtönbe, de velük is éreztették, hogy nemkívánatosak a „létező szocializmusban” (amelybe különben sem igyekeztek beilleszkedni). Az 1956-os forradalom után mások is nehezen tudták elfogadni a konszolidálódó Kádár-rendszert, azoknak viszont könnyebb volt a dolguk, akik sikereket értek el, hivatásuknak élhettek (művészek, tudósok, szakemberek voltak).

Írásunk két markáns képviselőjüket helyezi a centrumba: Zsigmond Gyulát és Püski Sándort. Előbbi a párt főtítkárhelyettese, utóbbi a Szellemi Irányító Testület létrehozója volt. Szűkebb ismeretségi körükbe tartozott Bodor György és Gombos Ferenc² – Zsigmond Gyula és tár-

1 „Egyértelműen az volt a véleményünk Kovács Imréről – vallotta 1962. április 13-i kihallgatásán Püski Sándor –, hogy emberileg nem nagyon szeretjük gőgös, vezérkedő természete miatt, de a mi körünkben ő az egyetlen olyan vezető politikus, aki Nyugaton van, s tőle várható elsősorban a mi politikai gondolkodásunk emigrációban való képviselete.” Történeti Hivatal (TH) V-147275/2.

2 1891-ben született. Apja, aki hat hold földet birtokolt, csizmadiamester volt. Gombos Ferenc Sárospatakon szerzett református teológusi képesítést. Vallásánár lett, majd 1920–1931 között apósa könyvkereskedését vezette az akkor Csehszlovákiához tartozó Losoncon. 1934-ben Bajcsy-Zsilinszky lapjánál, a *Szabadságnál* dolgozott, 1939–1942 között szerkesztette a *Tiszántúlt*, majd Püski kiadójában volt lektor. A háború után 1949-es nyugdíjazásáig a Vállalás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a szabadművelődési ügyosztályt vezette. Simándy Pál néven publikált.

sai 1962-es perének vádlottai –, valamint Gál István, az angol nagykövetség könyvtárosa. Valamennyien szorosan kapcsolódtak az elsővonalbeliekhez, a Nagy Imre-kormány „egynapos” államminisztereihez, Bibó Istvánhoz és Farkas Ferenchez. (Összejöveleik egyik célja volt, hogy segítsenek a bebörtönzött Bibó családjának, lépéseket tegyenek kiszabadulása érdekében.)

A közvetlen politizálás lehetőségétől megfosztva családi körben találkoztak, és még inkább nyilvános helyen: eszpresszóban, éttermekben. Társaságukhoz tartoztak a népi írói eszmekörhöz vonzódó fiatalok is, valamint egykori vidéki parasztpártiak.

Küülállók voltak ugyan, de nem bezárkózók és kiábrándultak. Nem szervezkedtek a rendszer ellen, csupán véleményt cseréltek, beszélgettek: egymás között nem tettek lakatot a szájukra.

ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS VILÁGFELFOGÁSOK

Nem könnyű a sokféle családi, társadalmi háttérű, eltérő vérmérsékletű és mentalitású, változatos múltú embereket összekötő szálakat megtalálni. Talán Kovács Imre nézeteiből, politikai felfogásából érdemes kiindulni.

Kovács Imre pályája a harmincas években indult. A tizenegy éves korától árvaházban nevelkedő tehetséges fiú kiváló mentorokra talált, publicisztikai, írói és közéleti sikereit azonban elsősorban dinamikus egyéniségének, nyitottságának köszönhetette. Önálló gondolkodású, önérzetes, nemegyszer önféjű volt. Szélsőségeknek nem hódolt be: következetes demokrata maradt. Plebejus demokrata volt, aki egyaránt megértette a társadalom alsó, középső és felső régióiban élőket. A társadalmi bajokból kiutat kereső Szekfű Gyula és Németh László közötti vitában inkább Szekfűvel értett egyet, bár szociográfusként, a parasztpárt egyik alapítójaként, közéleti ambíciójú értelmiségiként az NPP-hez kötődött.

Németh Lászlótól eltérően nem bízott a „harmadik út” lehetőségében: eszméje a társadalmi igazságosságra törekvő (korlátozott) kapitalizmus volt, a jóléti állam, amelyet a negyvenes évek közepéig forradalommal, majd később megegyezéssel, törvényi úton kívánt megvalósítani Magyarországon.

1945-ben az MKP-val való együttműködésben még bízó politikus az NPP főtitkára volt. 1946-ban az addigi legfőbb rivális, az FKgP felé közeledett, s a szociáldemokraták nem elvakultan MKP-párti vezetőivel is erősítette kapcsolatait. Lényegében azt kívánta megvalósítani, amit Bibó István 1945 őszén *A demokrácia válsága* című írásában kívánatosnak tartott. Bibótól eltérően azonban az NPP főtitkára felismerte, hogy a szociális érzékenységgű polgári demokrácia létrehozásában a parasztpárt csak a társadalom többségének támogatottságát élvező kiscgazdapártra támaszkodva érhet el bármilyen eredményt. Mind Bibó elméleti, mind Kovács Imre gyakorlati kiútkeresésének véget vetett az 1947-től egyre változatosabb formákban megnyilvánuló kommunista önkény. Kovács 1947-ben külföldre távozott, Bibó belső emigrációba kényszerült.

A hidegháborús légkör enyhülése, az 1956-os forradalom tanulságai és a kora Kádár-korról szerzett tapasztalatok, a gyökeres magyarországi változások kilátástalansága megértőbbé tette a hatalommal *modus vivendi*-t kereső népi írók, mindenekelőtt fő ideológiai ellenfele, Németh László iránt. Saját bőrén tapasztalta a keserű igazságot: emigrációs elszigeteltségben, honvágytól gyötörtén nem lehet igazán jó tanácsokat adni.

Zsigmond Gyula és Bodor György vállalt elődje elsősorban Szabó Dezső³ és az ő nézeteit a gyakorlatba átültetni kívánó Bajcsy-Zsilinszky Endre volt. A nemzeti radikalizmus híveinek

3 Zsigmond Gyula felvetette barátainak, hogy asztaltársaságukat Szabó Dezső Körnek kellene nevezni, de a többiek nem támogatták. „Sátor” ügynök 1958. november 7-i jelentése.

álma a polgárosult, Európába szervesen betagozó „magyar” Magyarország volt, s nem a paraszti, elzárkózó, keleti jellegű nemzetállam. Eszméik egyes elemei rokoníthatók Németh László és Erdei Ferenc nézeteivel, de európai összefüggésbe helyeződve más – egyéni – színezetet kaptak. (Bibó István a parasztpártot 1956-ban Nemzeti Radikális Párttá szerette volna átnevezni, az írók azonban a párt nevét Petőfi Pártra irodalmiasították.) Az NPP helyét az önálló, kommunistáktól függetlenedő SZDP mellett képzelték el, mint 1945 őszén Bibó, ugyanakkor a kisgazdapárttól kevésbé volt elítélő a véleményük, mint neki. Az NPP mérsékelte Magyarországon a századforduló szociáldemokrata irányítású, egységes munkásszakszervezetének mintájára az egységes paraszti érdekképviselet, a Parasztszövetség kiterjesztését és megerősítését szerették volna elérni.

Miért nem sikerült ezt a sokféle elemet mérvadó képviselőiknek – Kovács Imrének, Farkas Ferencnek, Zsigmond Gyulának és másoknak – egységgé formálniuk? A nemzetközi és a hazai politikai viszonyok alakulása nem kedvezett efféle politikai tömörülés kifejlődésének: a gyűjtőpárti létezésbe kényszerített kisgazdapárt mellett a kommunista vezetés csak a szövetségeseként hasznosítható parasztpárti balszármazást – s az általuk hirdetett plebejus, szocialista, magyarcentrikus világlátást – engedte érvényesülni. 1947-ben többen külföldre távoztak a fokozódó kommunista nyomás elől. Az itthon maradottaknak egyre kevesebb lehetőségük adódott az önálló véleménynyilvánításra: sokakat mellőztek, vagy együttműködésre kényszerítettek (beszerveztek) közülük.

Nem „köztesek”, nem „polgáriak”, bár mindkét jelző illik rájuk. Nemzeti demokraták ugyan, de ez nem különbözteti meg őket az FKgP-től, s a belőle 1946–1947-ben kivált pártoktól.

Nem pártkeretben keresendő a meghatározó jegyeik, hanem az elvárásokat tömörítő társaság pártállami megítélésében: miért tartották őket a „szervek” veszélyesnek, s politikai feleltesséik miatt hagyták jóvá 1956 utáni megfigyelésüket, majd 1962-ben bíróság elé állításukat? Zsigmond Gyula, Püski Sándor és Bodor György a volt középosztály reformelkötelezettségű, a nemzeti tradíciókat az 1945 után uralmon levőktől eltérően értelmező nagyszámú rétegéhez tartozott, amelyet a kisebbségben élő magyarok sorsa különösen foglalkoztatott. Ez is veszélyérzetet keltett a hatalomban.

Mégis: mi tartotta egybe ezt a társaságot? Mindenekelőtt a társaságigény, a hazai és nemzetközi közállapotok véleményezésének, értékelésének vágya. Az ábrándozás az általuk jónak tartott demokráciáról. A segítő szándék a romániai magyarok iránt. Ismeret-, tapasztalatátadási késztetés: a fiatalok bevonása gondolatrendszerükbe.

ZSIGMOND GYULA

Az 1918-ban Budapesten született erdélyi eredetű, református, középosztálybeli környezetben felnövő Zsigmond Gyula⁴ családja nem volt tehető: a tehetséges, diákmozgalmakban is tevékeny fiú a kitűnő rendű érettségi után számvevőszéki díjnokként, munka mellett végezte el a jogi egyetemet. A Keresztény Ifjúsági Egyesület után a Turul Szövetségben tevékenykedett. Tudományos ambícióit – a közigazgatás és a jog összefüggései foglalkoztatták – a háború miatt fel kellett adnia: behívták katonának. Demokrata volt, németellenes. A parasztpártba 1945 tava-

4 Életről lásd Zsigmond Gyula-interjú. Készítette Körösenyi András 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 50. sz. Szerkesztett részlete megjelent: Zsigmond Gyula visszaemlékezése. Századvég, 1989. 1–2. sz. 176–183. o.

szán lépett be. A második világháború utáni, gyakorlatilag ellenzéki pártkontroll nélkül működő koalícióban a hatalmi harc a kormányon lévő pártok között folyt. Minden pártnak szüksége volt politikusokra és szakemberekre, a háborút követő rendszerváltozás azonban erősen leszűkítette a szóba jöhetőket számát. Zsigmond a Horthy-rendszer reformer ellenzékéhez sorolható fiatalok körében azok közé tartozott, akik 1947 közepéig hittek a kommunistákkal való együttműködés lehetőségében. Tehetségének és az akkori kádertiánynak köszönhetően gyors hivatalbéli emelkedését: 1947-ben pártja képviseletében az Országos Tervhivatal vezetőjének helyettese lett. Szakértelmére a kommunisták 1948 után is számítottak, de ő kitartott korábbi demokratikus elvei mellett, s nem volt hajlandó belépni az MDP-be. Ez szakmai és politikai karrierje végét jelentette. Kommunistabarát párttársai jobboldalinak, antiszemitának tartották, sőt 1948-ban Erdei Ferenc fasisztnak nevezte. Zsigmond szerint a magyarországi zsidóknak nem kellenie szerepet vállalniuk a politikai és a gazdasági élet irányításában, ahol pedig „számarányukat meghaladóan vannak”. „Én minden erővel küzdök az ellen, hogy embereket gyilkoljanak halomra azért, mert zsidók. De igenis szükségesnek tartom, hogy Magyarországon a gazdasági, kulturális és politikai vezető helyek a magyarok kezében legyenek” – mondta Erdeinek.⁵

1956-ban a Petőfi Párt főtitkárhelyettese lett: nagy ambícióval látott hozzá a párt újjászervezéséhez. Felfogása, pártbéli szerepe Bibóéval volt rokon. Bibó november 4-én neki diktálta telefonba a szovjetek megszállta Parlamentből nyilatkozatát, s Zsigmond a későbbi kiütkeresési próbálkozásokról is hozzá hasonlóan vélekedett. Püski Sándorral mindenekelőtt a parasztpárt szervezésében, a november 4-e utáni túlélési módzatok kitervelésében és megvalósításában működött együtt. Pártja elismert közgazdászaként tanulmányt írt a gazdaság helyzetéről és kilátásairól, amelyben az antidemokratikus szocialista tervgazdálkodással szemben a korlátozott magántulajdonon alapuló gazdálkodási mód előnyeit ecsetelte. Barátai ismerték, és 1957 után is többször megvitatták *A tervgazdálkodás ellentmondásai* című írását, amelyben Zsigmond a szocialista tervgazdálkodást államkapitalizmusnak minősítette, és antidemokratikusnak nevezte.

1957 tavaszától, az általa elfogadható lehetőségek végleges bezárulása után visszavonultan élt. Időnként eszmét cserélt barátaival, ismerőseivel. Nézetei rekonstruálhatók a telefonos és lakáslehallgatási jegyzőkönyvekből, valamint a korabeli besúgójelentésekből.

Pártját borúlátóan ítélte meg. Szerinte a népi írók irányította parasztpárt a földosztással betöltötte hivatását, amit az 1945-ös és 1947-es választásokon kapott szavazatok csekély száma is bizonyított. 1956-ban a népi írók képviselte eszmékör rendkívül népszerű volt, de szerinte a népi írók lepaktálása Kádárékkal ennek is végét vetett.

Zsigmond Gyula társasága és a népi írók kis baráti körei idegenkedtek egymástól. Az írók közül sokan maguktól jobbra jelölték ki Zsigmondék helyét, közgazdász, jogász észjárásuk sem vonzotta őket. Zsigmondot és Bodort – Püskitől eltérően – nem fűzték szoros, baráti szálak a népi írókhoz. Ők ketten nem tudták elfogadni, hogy az írók 1957 őszétől egyre több jelt adtak a hatalommal való kiegyezésnek. 1959 őszéig a legismertebbek – Németh László, Veres Péter és Illyés Gyula – még kitartottak a passzív rezisztencia mellett, de Németh szovjetunióbeli útja és ehhez kapcsolódó nyilatkozatai a kezdetét jelentették annak a folyamatnak, amely Illyés 1961-ben megjelent rendszerpárti interjújaig vezetett.

Zsigmond Gyula szerint Németh László Saulusból Paulusszá vált, egy társadalomfilozófus ne az életkörülmények javulásán, hanem a szabadságjogok biztosításán mérje le a rendszer értékét: „Ha engem bármikor éjjel 2-kor a lakásomról elvihetnek, semmilyen mosógép, hűtőszekrény stb. nem érdekel. Nem azért haltak meg tízezrek a rendszer sújtó keze alatt, és tör-

tént tömérdek öngyilkosság, és lett a szenvedések tengere, és nem azért haltak meg a Kálvin téren és másutt a magyar diáklányok és -lányok az oroszok tüzeiben, hogy most valaki, egy áruló, eladja őket mosogatópótlékért, és áldozatukat kényelmi cikkekre váltsa át” – vélekedett 1959 novemberében.⁶

Az Illyés Gyuláról szóló hírek megviselték. Illyést a legnagyobb magyar költőnek tartotta, s ez lehet a magyarázat arra, hogy még a szocializmus mellett kiálló nyilatkozata után is védeni próbálta: „A zseni idegállapota más, mint a miénk: hajlamos a szélsőségekre. Ő már a Rákosi-időkhöz is egy kissé túlróghat a kelletténél. De őt tehetségénél fogva más mértékkel kell mérni.”⁷

1961-ben kijelentette: „a népi irodalom és politikai mozgalom a múlté, bekerült a történelem irattárába. Felnőtt egy új generáció, amelyik már nem ismeri a népi irodalmat”⁸.

Zsigmond Gyula kritikusabb volt a „behódolókkal” szemben, mint Püski. Gyávának, jellemetlennek tartotta őket. „Egyszer és mindenkorra kikapcsolták magukat a magyar jövő formálásából. Többre kell becsülni egy forradalmi magatartása miatt kicsapott gimnazistát, mint egy Tamási Áront” – idézi szavait az egyik ügynök.⁹ Németh Lászlónak a *Kortársban* 1961-ben megjelent írása – Ha még egyszer fiatal volnék – szerinte írói öngazolás azokért a súlyos hibákért, amelyeket a fiatalokkal szemben elkövetett. „Fontos lenne, hogy az ifjúság ne dőljön be Némethnek.”¹⁰ „Ha fiatal lenne, nem bírálná a szocializmust, hanem alulról próbálná megvalósítani, egy lelkes, önfeláldozó KISZ-titkár lenne, aki azzal törődne, hogy saját KISZ-szervezetén belül érvényesüljenek a nemes dolgok.”¹¹ (Zsigmond Gyula akkor gimnazista korú fia nem lépett be az MSZMP ifjúsági szervezetébe, sőt nyilvánosan bírálta a KISZ-t, ami akkoriban rendkívüli és merész cselekedet volt.)

A népi írók bűnűl rótták fel, hogy hallgatnak az erdélyi és a felvidéki magyarok sorsáról. „De mit lehet várni egy »kandúr«-tól (Tamási Áron), egy »ringyó« Féja Gézától és egy örök-ké pénzéhes Illyés Gyulától. Most lefeküdtek kollektíven, és bizonyos, hogy jó pénzt fognak keresni... De akiket ők 1956-ban lelkesítettek, azok családtagjai nyomorognak, vagy éppen börtönben vannak. Nincs felmentés az írókra. Soha többé szerepük a magyar politikában nem lesz.”¹² „A népi írók elszakadtak a néptől, a közösségtől, s nem tudnak avult szemléletükkel, gondolataikkal ma már hatni. [...] a népi írók politikai szereplehetősége megszűnt, s rájuk a közéletben számítani nem lehet. Ez nem jelenti azt, hogy nem tudnak még irodalmilag értékes alkotásokat létrehozni, de ha nem tudnak a mai időkben élményanyagot szerezni, mint írók is teljesen lemaradnak.”¹³

Időnként reménykedett a szocializmusban perifériára szorított nemzedékének jövőbeli szerepében, bár a nemzetközi helyzet változásait figyelve egyre kisebb esélyt látott a belátható időn belüli rendszerváltozásra.

Az 1945 utáni évtizedek hibái nem szépítették meg előtte a Horthy-korszakot, és taszította egy Mindszenty berendezte konzervatív, katolikus, tekintélyelvű állam lehetőségére.¹⁴

6 TH O-11803/5.

7 „Rádai Balázs” 1960. május 11-i ügynökjelentéséből. TH O-11803/5.

8 TH O-11803/3.

9 TH O-11803/4.

10 TH O-11804/4.

11 TH O-11803/16.

12 „Sátor” ügynök 1960. július 12-i, illetve március 22-i jelentéséből. TH O-11803/5.

13 Zsigmond szavait „Rádai Balázs” ügynök idézi 1960. szeptember 20-án. Uo.

14 TH O-11803/26/a.

Magyarországot a környező államokkal békében élő, demokratikus Egyesült Európában képzelte el. „Mi 1956 után nyugodtan várhatjuk a kedvező alkalmat, mert mi megváltottuk a belépőjegyet az új Dunai Konföderációba. Addig pedig itthon nem szabad semmit sem kockáztatni. Most okosabbak leszünk. Jobban lemérjük a helyzetet, mint 1956-ban. Amíg az utolsó orosz el nem hagyja Csapatot, nem kezdünk akcióba. Összeesküvést nem szervezünk. Vezető garnitúránk szenvedésben megedzve készen áll.”¹⁵ Nemigen bízott a „kedvező alkalom” közeli eljövételében: a magyarokon kívül – úgy vélte – senkinek sem érdeke a világpolitikai helyzet megváltozása.

Szerinte nem az 1945-ös, hanem az 1956-os helyzet lehet a kiindulási pont: az oroszoktól független állami lét, a plurális parlamentáris demokrácia, amelyben minden olyan pártnak helye lehet, amely bírja a választók bizalmát. Korlátozott magántulajdonon alapuló társadalmat képzelt el, ahol érvényesül a versenyszellem, az egyéni kezdeményezőképesség, de ahol az önhibájukon kívül leszakadók sem hálnak éhen. A szocializmus hosszú távon visszaveti a társadalmat: lefojtja a tehetséget, a nyugati technikai vívmányok silányabb kivitelű, iparszerű utánzására kényszeríti a társadalmat, zülleszti az erkölcsöket (a közös tulajdon következménye a gátlás nélküli lopás).¹⁶ A parasztság kedvét elvették a földtől, a fiatalok nem akarnak visszamenni falura. A falun nem a téészek létrehozása miatt emelkedik az életszínvonal, ahogy a sajtó hazudja: a falusi nép a földosztás miatt él jól, ami meglelt volna a kommuniszták nélkül is, s emellett a parasztok szabadsága is megmaradt volna.

Baráti társaságban nemegyszer beszélt arról, hogy mi történne egy esetleges rendszerváltás esetén. Két nagy párt – a sajtó és a tömegek rokonszenvét bíró katolikus párt és egy nyugati mintájú, „harmadikutas”, szociáldemokrata eszmeiségű párt – létrejöttét valószínűsítette. Ebből a konstrukcióból hiányozni fog a parasztpárt. „A Veres Péter-, Tildy-féle embereknek soha többé nem lesz helyük a politikai porondon. 56-ban is a második menetben elsöpörték volna őket. A nagybirtokokat nem állítják vissza, az ipari államosításokról eredménytelen viták folynak majd, mint 1956-ban. A bankok azonnal talpra fognak állni, és érdekeltségeikbe vonják a termelő üzemeket.”¹⁷

Büszke volt személyi integritására, arra, hogy véleményét akkor sem hallgatja el, ha hátrányok érik emiatt („ha emiatt rács mögé kerül az ember, hát akkor rács mögé kerülök”), akik őt figyelik, tudhatják, hogy „a szocializmusnak a hruscsovi és kádári megfogalmazását nem tettem magamévá” – mondotta 1961. április 5-én barátainak.¹⁸ A civil polgári értékeket a kedvezőtlen körülmények ellenére sem akarta feladni. „Lehetetlen állapot – fejtette barátainak –, hogy mi csak hallomásból tudunk Kovács Imre Németh László-cikkéről, de egyikünk sem olvasta.”¹⁹ Pedig állítólag most már jár ez a folyóirat rendszeresen a Széchenyi Könyvtárnak is. Miért nincs egyikünkben sem annyi bátorság, hogy bemenjünk elolvasni?”²⁰

15 TH O-11803/5.

16 TH V-147275/8.

17 TH O-11803/5.

18 TH O-11803/16.

19 Kovács Imre: Németh László megkövetése. *Új Látóhatár*, 1960. 117–119. o. Kötetben lásd uő: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Budapest, 1992, Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 293–297. o.

20 TH O-11803/6.

BODOR GYÖRGY

Az állambiztonság érdeklődési körébe került társaságban Bodor György volt a legidősebb, 1905-ben Erdélyben – Kézdivásárhelyen – értelmiségi-hivatalnok családban született és nevelkedett. Jogi diplomát szerzett. Veszprémben, majd Budapesten nyitott ügyvédi irodát, 1940-től pedig vállalati jogtanácsosként dolgozott.

A harmincas években részt vett a hivatalosan támogatott ifjúsági mozgalmakban, tagja volt az Erdélyi Férfiak Egyesületének.²¹ A harmincas évek második felében az egyetemista Csodaszarvas mozgalomban nemzetiségi szakértőként tevékenykedett, Bajcsy-Zsilinszky Endre 1930-ban alapított Nemzeti Radikális Pártjához 1934-ben csatlakozott. Ez a párt, bár több mint fél évtizedig létezett, nem tudott alapítója személyes vonzerején túllépő, megkülönböztető jegyeket felmutató országos politikai erővé válni. Meg akarta őrizni ellenzéki radikalizmusát, ugyanakkor a kormánypártot átformálva össznemzeti párttá szeretett volna válni: ez kudarcra ítélt vállalkozás volt. Bajcsy-Zsilinszky elképzelései rokoníthatók a magyarközpontú, reformhajlandóságú kormánypárti elképzelésekkel, a volt eszmetársaival egyre inkább szembekerülő politikus – velük a közös fajvédő múlt kapcsolta össze – ellenzéki pozícióból jobban hangsúlyozhatta az uralmon lévők között is erős németellenességet, a gyökeres agrárreform szükségességét. A Bajcsy-Zsilinszkyhez hű Bodor 1945 után a parasztpártban²² vélte folytathatónak mentora és példaképe programját. Különösen hatott rá a politikus dunai konföderációs elképzelése, amelyet az ötvenes években újrafogalmazni, továbbfejleszteni igyekezett. A vádirat szerint „1955-ben írta meg Első lépés című tanulmányát, amelyben Erdély lakosságáról, gazdasági helyzetéről erősen nacionalista-sovinishta szellemben nyilatkozott”²³. 1960 őszén *Európai Federáció* címmel tanulmányt készített, melyet társaságban többször megvitattak.²⁴ Rendszerváltozás esetén, ami egy esetleges harmadik világháború következménye is lehet, a nyugati hatalmak támogatni fogják, hogy a volt szovjet csatlós országok – Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, valamint Jugoszlávia – Magyarország vezetésével laza államszövetségbe tömörüljenek. Ezeknek a mind a nyugati, mind a keleti kiszolgáltatottságot megszüntető elképzeléseknek a legnagyobb gyengéje a környező országok fogadókészségének hiánya volt. Ebben a magyarokkal kapcsolatos kedvezőtlen történelmi tapasztalataikon túl az is szerepet játszott, hogy a szomszéd országok nemzeti érzelmekkel túlfűtött értelmisége az elképzelésekből – nem egészen alaptalanul – a magyar kultúrfőlny szándékát vélte kiolvasni. A tanulmányban körvonalazódni látszik egy Egyesült Európa-koncepció is, kissé emlékeztetve az Európai Unió terveire. Bodor szerint a majdani csatlakozást Magyarországnak a nyugati országoktól eltérő gazdasági és politikai struktúrája miatt hosszabb kiegyenlítő szakasznak kell megelőznie.²⁵

21 Tanulmányt készített *A székelyek életéről* címmel, amelyet 1962-ben a házkutatás során a hatóságok lefoglaltak, majd perének lezárulása után visszaszolgáltattak.

22 Bodor a második világháborút közvetlenül követő években pártja képviselőjeként kormánybiztosként a Bukovinából a háború alatt Bácskába áttelepülő székelyek Tolna megyei letelepítését irányította.

23 TH V-147275/10.

24 A Bodor-tanulmány csak részleteiből, illetve baráti kommentárokból, valamint ellenségesen elfogult belüleges és bírósági interpretációkból rekonstruálható.

25 A vádirat ezt a részt idézi: „Ha a fanatikus doktrínék kísérletezéseivel szétdúlt és meggyötört kisállamokat mindjárt az első időszakban az európai szövetség vagy federáció egyenrangú tagjainak elismernék, azok abba csak zavart és diszharmoniót vinnének bele. A nyugati hatalmaknak ezért az első időszakban az egész zónát kvázi gyámsági területnek kell tekinteniük, amelyben együttes hivatásuk a gazdasági, politikai és morális újjászervezés. A kisállamok szuverenitását tehát átmenetileg a szövetség vagy federáció javára korlátozni kell.”

Bodort laza kapcsok fűzték a népi írókhoz: Féja Gézát még az *Előrs*-korszakból ismerte, az író szélsőséges, egyenlősítő radikalizmusa azonban ellenszenves volt számára. Szűkebb társaságához, a volt parasztpárti jobbszárnyhoz tartozó politikusokhoz hasonlóan a nagyhatalmaktól független, szociálisan érzékeny polgári demokrácia híve volt. Nézetei a rendőrség által lefoglalt egyik tanulmánya alapján illusztrálhatók. Bodor a kor lényegének a szédítő iramú ipari, technikai fejlődést tartotta, amely szerint mind Nyugaton, mind Keleten – utóbbiban időben lemaradva és silányabb minőséggel – uniformizálja a nemzeti társadalmakat. Az emberek elbizonytalanodnak, a mértéktelen fogyasztásban élük ki magukat. A zűrzavar korában a két uralkodó eszme, a szabadságjogok primátusát valló liberalizmus és a gazdasági igazságosságot hirdető marxizmus is válságba kerül. Mindkét ideológia gyengéje, hogy nem számol az emberi természet esendőségével, megváltoztathatatlanságával, és mindenekelőtt az önzéssel. Értékrendjében első helyre a jólét biztosítása, másodikra az igazságosság lehetőség szerinti – a szükséges egyenlőtlenségeket megindokoló – érvényesítése került. Harmadikként a személyiség egyéni kiteljesedésének biztosítását, a „termelő ösztönök” érvényesíthetőségét hangsúlyozta. Szerinte a lélek egyre üresebb és kielégítetlenebb mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban, s ennek megváltoztatása jóval nehezebb, mint a jólét megteremtése. Ez utóbbi csak a magántulajdont tiszteletben tartó, versenyszellemen alapuló társadalomban lehetséges. Bizonytalan a kiűtkeresésben: felveti ugyan a munkásrésztvények kibocsátásának, a munkástanácsok létrehozásának, a fogyasztók és a tőkések érdekellentéteit mérséklő szövetkezetek elterjesztésének ötletét, de maga is érzi, hogy ezek nem igazán megvalósíthatók, s talán nem is alkalmasak az individualista és a közösségi eszme szembenállásának megszüntetésére. A jövő szerint mind az iparban, mind a mezőgazdaságban a nagy monopóliumoké, illetve a piacok és az árak kiegyenlítését biztosító államé. Az emberek zöme a munkabéréből fog megélni: ez csökkentheti a munka nélküli jövedelmek keltette feszültségeket.

Egyik barátja, az illúzióktól befolyásolt Gombos Ferenc így kommentálta naplójában a reális történeti látásmódról tanúskodó Bodor-tanulmányt: 1961. „április 7. péntek. Ma végre végigolvastam Bodor György barátom kitűnő írását az európai rendezés kérdéseiről. Jellemző, mennyire nem vesz tudomást ebben az írásában sem a társadalmi forradalom történelmi szerepéről és jelentőségéről. Az ő látása szerint a világpolitikát kizárólag nagyhatalmi érdekek, közelebbiről nacionalista, hódító törekvések mozgatják.”²⁶

PÜSKI SÁNDOR

Az 1911-ben Békésen született, paraszti sorból értelmiségivé lett Püski Sándor²⁷ az 1962-ben perbe fogott társaság legismertebb tagja. A jogi egyetemet végzett, megélhetését jegyzet-sokszorosításból fedező fiatalember a harmincas években könyvkiadót és könyvesboltot alapított. A Magyar Élet a népi irodalom számos alkotását megjelentette, így a politikai jobb- és baloldaltól egyaránt érték támadások. Bár Püski kapcsolata meglazult a kiadói pályája indulásában szerepet játszó „turániskodó”, „ősmagyarkodó”²⁸ Honszeretet Egyesülettel, vállalta

26 TH V-147275/5. Perükben a vád Gombos naplóbejegyzéseire is épített. Bodor György Zsigmond Gyula és társai perében másodrendű, Gombos Ferenc ötödrendű vádlott volt.

27 1949-ben meghalt édesapja kétszobás parasztházat hagyott gyermekeire. Püski Sándor testvérei közül 1962-ben Gábor üzletvezetőként dolgozott Békésen a földműves-szövetkezeti fűszerboltban, Julianna egy termelőszövetkezeti paraszt felesége, Zsófia egy munkás felesége volt.

28 Püski jelzői az 1962. április 17-i kihallgatási jegyzőkönyvből. TH V-147275/2.

annak lapja, a *Magyar Élet* terjesztését, amelyet a harmincas évek végétől a baloldali szocialista eszmékkel rokonszenvező Fitos Vilmos, a Turul Szövetség kulturális irányítója szerkesztett. Joghallgatóként Püski Sándor tagja volt a Turul Szövetségnek. Püski vállalkozása 1942 után virágzott fel igazán, amikor a Nemzeti Bank egyik főtisztviselője révén megismerkedett egy földbirtokossal, aki kezességet vállalt egy nagy összegű (összességében 250 ezer pengős) bankkölcsön felvételéhez, amit 1945 végére, már erősen leromlott pengővel sikerült kiegyenlítenie. Könyvterjesztési sikereit főleg a korszellemből következő rendkívüli igénynek köszönhetette: a kiütkereső értelmiségiek fogékonyak voltak a nemzeti és szocialista megtűnés lehetőségével kecsegtető gondolatokra, amelyekre bőven lelhetek a Püski-kiadványokban. „Aggodalom nélkül hiteleztem jövedelem nélküli középiskolás és egyetemi tanulókat, kis keresetű fiatal értelmiségieket, munkások és parasztok ezreinek. Nagyobb része fizetett is rendszeresen, de a többinek sem kellemetlenkedtem soha, és így azok annál nagyobb hálával és buzgalommal terjesztették a könyveimet” – mondta Püski 1962-ben.²⁹ Nagy forgalmú könyvnapokon – az országban száz helyen állított sátrat –, irodalmi esteken népszerűsítette könyveit. A cenzúrától nem kellett tartania: dr. Bary Zoltán főügyész a segítségére volt.³⁰ 1942–1944 között hat-tíz alkalmazottat foglalkoztatott, köztük volt a lektorként dolgozó Gombos Ferenc.

Püski Sándor nevéhez fűződik az 1942-es és 1943-as balatonszárszói Soli Deo Gloria ifjúsági tábor megszervezése is.

Püski 1945-ben lépett be a parasztpártba, amikor a változások egyre inkább balra, a szovjetbarát politika irányába sodorták az országot. Bár mentorai közé tartozott az akkori politikai elitből Veres Péter, és az ő hatására valamelyest Erdei Ferenc is, nem tudták megakadályozni, hogy az igazoló eljárások során ne feddésel igazolják szélsőjobb, antiszemita szellemiségű (a határozatban: a „johboldali”, „nyilas érzelmű” jelzők szerepelnek) szerzők – Kádár Lajos, Kodolányi János, Sinka István, Erdélyi József, Féja Géza, Németh László – műveinek kiadása és terjesztése³¹ miatt. Néhány évre Békésen telepedett le, ahol szerkesztette – felvirágoztatta – a *Békés* című lapot. Helyi parasztpárti politikusként a választásokon sikerre vitte pártját: mind 1945-ben, mind 1947-ben az országos szavazati arányt messze felülmúlóan adták voksukat a helyiek a parasztpártra. Azok közé tartozott, akik nyíltan szóvá tették a kommunisták antidemokratikus megnyilvánulásait, többek között az 1947-es választási csalásokat. Budapesti könyvkiadóját és boltját 1950-ben államosították. Hozzá hasonlóan agilis és jó szervező képességű feleségével kerámiaműhelyt létesített, amely 1970-es kivándorlásukig a család alapvető megélhetési forrása maradt.

A Rákosi-korszakban három rendőri ügye volt. 1949 nyarán barátaival – köztük Zsigmond Gyulával – röpiratban szándékoztak szóvá tenni a rendszer hibáit. Csak egyikük, Kristó Nagy István készített röpirattervezetet, de végül azt sem vitatták meg. Püskit csak több mint fél év elteltével tartóztatták le, s még aznap megpróbálták beszervezni. Megbízták azzal, hogy Veres Péterről készítsen jelentéseket. „A kihallgató ijesztgetett Faust Imre könyvkiadó sorsával, akit kb. fél évvel korábban már lefogtak – állítólag trockistaként –, és azóta nem tudunk róla semmit” – írja 2002-ben megjelent könyvében.³² Püski attól félt, hogy őt is nyomtalanul eltüntetik. Néhány óras gondolkodás után elfogadta a „látszatszolgálatot”, aláírta a beszervezé-

29 Uo.

30 Püski és Bary Zoltán kapcsolatának hátterére lásd a 31. lábjegyzetet.

31 Bary József *A tiszaszentlári bűnper* című műve nem szerepelt a feddés okai között. A könyvet 1933-ban az Egyetemi Nyomda adta ki, Püski kiadója az 1942-es második kiadást a szerző fiával, dr. Bary Zoltán főügyésszel egyeztetette. Az 1945-ös első letiltási listán, a fasiszta könyvek indexjegyzékében még nem tüntették fel a könyvet.

32 Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*, Budapest, 2002, Püski, 150. o.

si nyilatkozatot, hogy kiengedjék, s beszámolhasson a történekről családjának. Ha másodszor is eltűnik, szerettei már tudni fogják, hogy az Andrassy út 60-ban kell keresniük. Még kiszabadulása napján felkereste Veres Pétert, és elmondta neki a történeteket. Megegyezett vele, hogy időnyerés céljából látszatjelentéseket ír róla. ÁVH-s kapcsolattartó tisztje 8-10 nap elteltével az utcán találkozott vele. A kocsijában beszélgettek. A belügyes elégedetlen volt a jelentéssel, másokra is kíváncsi volt. Püski húzódozott, végül megegyeztek: a második alkalommal Kodolányiról, a harmadikon Sinkáról jelentett. A negyedik találkozóra üres kézzel érkezett. Az ötödiken beszámolt Kovács Imre rádiónyilatkozatáról, úgy, ahogy azt Kristó Nagy Istvántól hallotta. Újabb sürgetés, fenyegetőzés, majd a vizsgáló tiszt nem jelentkezett többé. Püski a számára kedvező változást a meginduló szociáldemokrata perekkel hozta összefüggésbe. Úgy gondolta: a kommunisták a két „ellenség”, a népiek és a szociáldemokraták közül ez utóbbiakat tartották veszélyesebbnek.

1952-ben közveszélyes munkakerülés, 1954-ben üzérkedés gyanújával kezdtek ellene eljárást: mindkét ügy felmentéssel végződött.

A Nagy Imre miniszterelnöksége alatti oldódás idején Veres Péter, az Írószövetség akkori elnöke felkérte, hogy vegyen részt a kiadói főigazgatóság szervezésében, de ő elhárította az ajánlatot. 1956 nyarán tervbe vette egy – a népi írók szellemiségét tükröző – kiadó és folyóirat alapítását, amit barátaival, többek között Zsigmond Gyulával is megbeszélt. Rendszerkritikus, öntudatos, csak saját körükben terjesztett felhívással fordult írótársaihoz: „A múltban valamennyien egyéni karrierünket is feláldoztuk a népünk sorsára figyelő szellemi és politikai meggyőződésünkért, s most sem egyéni sorsunk, a bennünket ért sérelmek határozzák meg elsősorban magatartásunkat [...], hanem az ország és benne a magyarság állapota. Nem voltunk, s ma sem vagyunk reakciócsák, s nem sírjuk vissza a régi rendszert, de engedjék meg a politikusok, hogy ne örüljünk a diktatúrának, a mezőgazdaság és a kisipar lerontásának és a szövetkezeti mozgalom lejárásának. [...] Nem a földosztás volt a baj forrása [...], hanem az, hogy évekig jogbizonytalanság gátolta a gazdasági fejlődést, a termelőszövetkezetek 1948-ban elkezdett erőszakos szervezésével és a »kulák«-irtással máig is kiható módon elrontották az állam és a parasztok viszonyát és a szövetkezés lassúbb, de eredményesebb fejlődését. [...] A nemzet szellemi gazdálkodásában éppen olyan pazarlás folyt és folyik idővel, ideggel és energiával, mint az anyagiéban. [...] Nem vagyunk kommunisták, s csak a magunk módján tudunk ebben a jobbításban részt venni. A magunk módja pedig: önálló lap- és könyvkiadó” – írta.³³ (A szervezést a forradalom szakította meg.)

A forradalmat követő években Püski volt a kapocs a népi írók és a volt politikus parasztpártiak között. Ő tartotta a lelket a kádári politika által a legális szerveződés lehetőségétől megfosztott parasztpártiakban, sőt fiatalokat is igyekezett bevonni a parasztpárti eszmekörbe. (Arra nem gondolt, hogy többüket beszervezte a belügy.)

Püskit kiadói tevékenysége, az 1956-os forradalom alatt a Petőfi Párt Szellemi Irányító Testületének szervezése, majd a Magyar Írás Szövetkezet 1957 eleji megalapítási kísérlete különösen közel hozta a népi írókhoz, akik közül néhányan a barátai is voltak, többségük pedig elvbarátja és üzletfele. Zsigmond Gyulától eltérően átértézte, hogy mit jelent egy írónak a megjelenés hiánya, s ezért közvetíteni próbált a hatalommal tárgyaló írók és minden kompromisszumot ellenző parasztpárti barátai között. „Kassai” ügynök jelentéséből tudható, hogy 1957 decemberében optimistán ítélte meg a népiek és a hatalom közötti tárgyalások kimenetelét úgy látta: a hajlandóság mindkét oldalról megvan. „Az írók már mind mellé álltak az új politikának, Erdélyi József, [...] és Sinka István is, aki pedig a legkétségbeesettebb határozta el ma-

33 Püski: i. m. 185–186. o. és TH V-147275/5.

gát” – idézte szavait az ügynök.³⁴ 1958 májusában érzékelte a hatalom keményedését. Ezt arra az értesülésére alapozta, hogy a népi írók – Veres, Illyés, Tamási – leadott kéziratait (Féjaé kivételével) a kiadók és folyóiratok visszautasították, ami ellentmondani látszik a népiek azóta is sokat hangoztatott passzív rezisztenciájának. Aggódott, hogy esetleg pert készítenek elő ellenük. „A népieket nem lehet polgári reakcióval vádolni” – mondta „Keleti” ügynöknek.³⁵

Püski 1959 elején a hatalom és az egyes népi írók között létrejött hallgatólagos kiegyezést annak tulajdonította, hogy Kádár saját balosaival szemben keresett külső szövetségeseket, ezért ajánlott fel képviselői mandátumot Veres Péternek és Szabó Pálnak, akik elvállalták a „csendes szemlélő” szerepét annak fejében, hogy a népi írók elleni éles hang megszűnik. Nem ítélte el a közeledés további lépéseit sem, hiszen nem egyoldalú behódolásról volt szó: engedmények kicsikarásáról folytak a tárgyalások az írók és a hatalom képviselői között.³⁶ Az egyéni „megoldásokkal” azonban nem minden esetben értett egyet. Németh László kiegyezését elsietettnek, meggondolatlanak ítélte.

Világ szemlélete „harmadikutas”, etnikai meghatározottságú volt. Nézetei alapján helye a parasztpárti középtől valamelyest jobbra jelölhető ki. Kedvezőn időkben is élt a szabad véleménynyilvánítás lehetőségével, amiből a hazugságra ösztönző politikai érákban nem kevés hátránya származott.

Politikai tekintélynek Bibó Istvánt fogadta el, akinek írásaira már 1945–1948 között is felfigyelt, de csak 1956-ban kerültek személyes kapcsolatba. A forradalom leverését követő ellenállás időszakában kidolgozott Bibó-javaslatok mélyítették Püski megbecsülését. „Dr. Bibó volt az – olvasható 1962. április 5-i kihallgatási jegyzőkönyvében –, aki a bennünk meglévő és az általunk vallott politikai koncepciót olyan magas fokon megfogalmazta és meghatározta, ami nekünk mindaddig nem sikerült.”³⁷ Amikor Püski ezt a vallomást tette, az 1958-ban életfogytiglanra ítélt Bibó még börtönbüntetését töltötte. Püski, amíg maga is börtönbe nem került, minden követ megmozgatott kiszabadítása érdekében. Amikor 1957-ben még szó volt arról, hogy a parasztpárt képviselőjében felszólalhat a Hazafias Népfront ülésén, előre megírt, s végül felolvasásra nem került beszédében Bibó érdekében is szót emelt: „Bibó Istvánnak, kedves barátunknak és bajtársunknak az egyetemen és az Akadémián a helye, nem a börtönben.”³⁸ Már ekkor amnesztiát sürgetett. 1960-ban helytelenítette, hogy az amnesztia meghirdetésekor Bibót nem engedték szabadon.³⁹

El nem hangzott beszédéből nézetei is reprodukálhatók: „Szocialisták vagyunk, vagyis magunkénak valljuk a közösségű alapelvű társadalmi rendszert, és a kapitalizmus és a kommunizmus között előbb-utóbb bekövetkező szintézisben a szocialista oldalt kívánjuk erősíteni. [...] Magyarok vagyunk, a magyar érdek és ízlés legyen döntő nemzeti életünkben. Nem kívánjuk idegenekre ráaggatni a mienket, de nem akarjuk másolni az övékét, akár nyugati, akár keleti legyen is az. Minden értéket megbecsülünk, s a nevelő kultúrhatások elől sem kívánunk elzárkózni, de engedjük meg nekünk, hogy magunk különböztessünk és válogassunk

34 TH O-11803/4.

35 TH O-11803/10.

36 1959–1960-ban Németh László, 1961-ben Illyés Gyula adta fel a passzív rezisztenciát. Féja Géza, Tamási Áron és Sinka István rendszerellenessége is oldódott. Bár egymás „behódoló” gesztusait nehezményezték, végtelen szembekerülés nem jutottak el, hiszen lényegében valamennyien ugyanazt cselekedték: kénytelen-kelletlen elfogadták a „létező szocializmust”, s ebben nem különböztek a lakosság többségétől.

37 TH V-147375/2.

38 Püski: i. m. 72. o. és TH V-147275/5.

39 Bibóhoz fűződő kapcsolatáról Püski részletesen ír 2002-ben megjelent könyvében, lásd Püski: i. m. 172–174. o.

köztük, és sem keresztyén, sem szocialista kötelesség címén ne lehessen ránk erőltetni olyat, amit nem szeretünk. [...] nem kívánunk akadályozni senkit politikai, vallásos vagy kulturális meggyőződése gyakorlatában. Valljuk az önkéntes megismerés és meggyőződés erejét, s bízzunk a népünkben. Jeleink vannak arra, hogy ez a bizalom kölcsönös. Össze szeretnénk békíteni népünk nagyobb részét is a szocializmussal, mert most nagyon nincs vele békességben. [...] Hagyják meg az embereknek a különvélemény szabadságát, s attól, aki nem tud többet adni, elégedjenek meg azzal, hogy alkalmazkodik a jogrendhez, és elvégzi becsületesen a munkáját. [...] Ne erőltessék, hogy szeressük a diktatúrát, még ha azt proletárdiktatúrának nevezik is. A legtöbb, amit ígérhetünk, hogy ideiglenesen beletörődünk.”⁴⁰

1962-ben, miközben büntetését töltötte, nyomozótisztí kérésre írásba foglalta a népi mozgalomról vallott nézeteit, amelyek csak árnyalatokban (például a zsidóellenesség burkoltabb benne)⁴¹ térnek el a korábbiaktól. Börtönben írt dolgozatában az „úri” Magyarország megszüntetését, a semleges, demokratikus, „tehát népi” Magyarország megteremtését emeli ki, a „nagyértékben korlátozott magántulajdonú gazdasági rend”, a „vegyes gazdálkodás”, az állam és az egyház szétválasztása mellett teszi le a voksot. Óvatosan felveti Trianon revízióját – „a velünk néprajzi egységben élő magyarság békés egyesítését” – a kelet-közép-európai kis államok laza államszövetségének keretében.⁴²

A kisebbségben élő magyarok közül leginkább a leghátrányosabb helyzetű erdélyiek sorsa foglalkoztatta. Erdélyt etnikai sokszínűsége miatt önálló államként, a Dunai vagy Közép-Európai Konföderáció részeként képzelte el. Társaihoz hasonlóan „ruszki gyarmatnak” tartotta a kommunisták uralta Magyarországot, a Szovjetuniót pedig népeket leigázó imperialista nagyhatalomnak. Püski próbálta rávenni Veres Pétert, Illyés Gyulát és Tamási Áront, hogy tegyenek lépéseket a romániai magyarok egyre kilátástalanabb sorsának könnyebbé tétele érdekében. Javasolta, hogy az írók kérjék Hruscsovtól az üldözött erdélyi értelmiség védelmét.⁴³ Az erdélyi magyarságot fenyegető veszélyt gyakran szóba hozta ismerőseinek: „fel kell rázni az embereket az erdélyi magyarság iránti közönyükből. Elvész a magyarság a szovjet agyonreklámozott nemzetiségi politikája közben, és ezt itt nem akarják észrevenni” – fejtette 1959 novemberében „Sátor”-nak.⁴⁴

A magyarországi zsidóságról azt tartotta, hogy mint 1956 előtt, 1956 után is elfoglalják a politikai, gazdasági és kulturális vezető posztokat, s ezzel a nehezen elviselhető társadalmi átalakulásokat még nehezebbé teszik. Nem magyar, hanem szovjet érdekeket képviselnek. Barátai hozzá hasonlóan gondolkodtak, de Püskit foglalkoztatta leginkább a „zsidókérdés”. Számon tartotta az emberek származását, az *Élet és Irodalom* egyik számát így kommentálta barátainak: „a legutóbbi számot átnéztem, 32 szerző közül 28 zsidó volt”⁴⁵.

„Szeretjük népünket s benne magunkat, de nem gyűlöljük velünk élő más nemzetiségű polgártársainkat, így a zsidókat sem. De vegyék már egyszer tudomásul ők is és mások is, akiket illet, hogy vendégek ebben az országban, s csak akkor láthatjuk őket szívesen, ha nem

40 Püski: i. m. 71–73. o. és TH V-147275/5.

41 Szerinte kívánatos „a nemzetiségek kizárása a nemzet szempontjából létfontosságú államrendbeli és kulturális pozíciókból”.

42 Püski: i. m. 57–65. o.

43 TH O-11803/26/a. Nagy Endre, perük fiatal (1927-ben született, mérnök volt) mellékszereplője arról számolt be kihallgatónak, hogy a kolozsvári magyar egyetem felszámolása idején felöltött Püskiéék társaságában, hogy levélben kellene kérni a magyar párt- és állami vezetést, hogy lépjenek közbe; a javaslatnak nem lett folytatása.

44 TH O-11803/4.

45 TH O-11803/1.

avatkoznak be túlságosan belügyeinkbe, s nem akarnak mindenáron vezetni bennünket. (Nem szól ez azoknak, akik teljes érzés- és gondolatvilágukkal be tudtak olvadni a magyarságba.) Legyenek szerényebbek, s elégedjenek meg azzal, hogy helyzetüknél fogva általánosságban mindenképpen társadalmunk felső szintjén élhetnek” – fejtegette 1957 nyarán írásban.⁴⁶ Püski helytelenítette, hogy a kormány gátolja a magyarországi zsidók kivándorlását. Arra az 1962. március 21-én feltett kihallgatói kérdésre, hogy kitől vagy mitől féltik Püskiek a magyarságot, Püski így válaszolt: „A közelmúltban a németektől, jelenleg az oroszoktól féltettük, illetve féltjük a magyarság létét és a nemzet érdekeit, a magyarság ízlését és kultúráját pedig a zsidóságtól.”⁴⁷

AZ ÜGYKREÁLÓK

A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Osztálya 1957 januárjában továbbította „hálózati úton” – elsősorban ügynökjelentések révén – szerzett értesüléseit az MSZMP vezetésének. Jelentéseiket Kállai Gyulának címezték. Feltételezték, hogy a parasztpárthoz tartozó népiek összefogtak a korábban zömmel a kisgazdapártban politizáló volt magyar közösségi politikusokkal, Arany Bálinttal és Vásárhelyi Zoltánnal,⁴⁸ s a nyílt politikai szerepvállalás helyett kulturális szövetkezet alapításával kívánják magukat átmenteni.

A Horthy-rendszerhez kapcsolja őket – írták –, hogy közülük többen az 1943–1944-ben működött Magyar Irodalompartoló Társaság vezetőségi tagjai voltak, amely szervezet „anti-baumgartenista és zsidóellenes volt”. A népi írók közül többenek – Erdélyi Józsefnek, Kodolányi Jánosnak, Szabó Pálnak, Sinka Istvánnak, valamint Németh Lászlónak és Szabó Lőrincnek – jelentős pénzösszegeket ítélt a társaság.⁴⁹ (A felsorolt írók többsége Baumgarten-díjat is kapott, néhányan többször is.) A jutalmazás alapfeltétele az árja származás volt. A belügyes szervek a Magyar Irodalompartoló Társaság egyetlen képviselőjét sem nevezték meg. Központi figurának Püskit tartották, aki valóban a nagyszabású kulturális vállalkozás ötletadója és kidolgozója volt, de a Magyar Irodalompartoló Társaságot, amely a *Magyar Élet* – *Combos Gyula* lapja – körül szerveződött, nem ő irányította.

A belügy azt javasolta a politikai vezetésnek, hogy a szövetkezet engedélyezését egyelőre lebegtessék, és keltsék azt a látszatot, hogy az állam hajlandó tárgyalni a szövetkezetalapítók-kal: „Ezzel megakadályoznánk a népi írók elidegenedését, újbóli elzárkózását rendszerünk-től, s a tárgyalások során elérhetnénk, hogy már nekünk is megfelelő irodalmi tevékenységben vegyenek részt.”⁵⁰

46 TH V-147275/2.

47 Uo.

48 Arany Bálintot dr. Donáth György és társai perében tizenkét évi fegyházra, dr. Vásárhelyi Zoltánt Místéih Endre és társai perében hatévi fegyházra ítélték államellenes szervezkedésért. „Harmath” 1957. június 13-i ügynökjelentésében felsorolt NPP-tagok, akik a Magyar Közösségnek is tagjai voltak: dr. Ferenczi Zsigmond ügyvéd, dr. Borbély Ervin ügyvéd, dr. Zsigmond Gyula, Sztj Rezső lelkész, Veres Péter (Imre Gyula közlése szerint), Féja Géza, Kovács Imre, dr. Püski Sándor, Kodolányi Gyula, dr. Bibó István (dr. Józán Imre közlése szerint).

49 A társaság tagjainak évi 100 pengő tagsági díjából kapta meg 1943-ban Szabó Dezső a 10 ezer pengős nagydíjat. 1944-ben a nagydíj jutalmazottja László Gyula lett *A honfoglaló magyar nép élete* című könyvével, amelyet Püski kiadója jelentetett meg. „A többi, egyenként 3000 és 2000 P-s díjából majdnem mindegyik népi író kapott Erdélyi Józseftől Darvas Józseftől.” Püski: i. m. 54. o.

50 TH O-11803/4.

1957 tavaszán a népi írók tábora érzékelhette az uralmon lévők valamelyes jóindulatát. A hatalom el akarta szigetelni a népieket forradalom alatti harcostársaiktól, a Nagy Imre mellé állt kommunista íróktól. A megosztó taktika nem volt sikeres: a népiek nem álltak be a sorba, bár nem vetették el azt a lehetőséget sem, hogy informális eszmecserék révén befolyásolhatják valamelyest a kommunistákat.

A szervek egyre nagyobb ellenszennvel figyelték a „nemzeti tábor” magabiztosságát. Azal riogatták Kádárékat, hogy a népiek jobbra tolódtak: összefogtak a kiszgadzpart, valamint az 1945 előtti nacionalista csoportok újra tevékenykedni kezdő tagjaival. Azt kívánták bizonyítani, hogy nincs – és nem is volt – lényegi különbség a hajdani jobboldal és a szélsőjobb bizonyos csoportjai, valamint a parasztpártiak nézete, mentalitása között. Azt próbálták elhittetni a pártvezetéssel, hogy a parasztpárt „jobbszánya” – Bibó István, Zsigmond Gyula, Püski Sándor és mások – „megtorlást helyezett kilátásba az MDP vezetőivel szemben [?!]”. 1956-ban az Írószövetséget használták „fedőszervül”, majd 1956 novembere után magánlakásokon (a jogász politikusok Bibó lakásán, az írók, művészek pedig dr. Tompa Kálmán orvos lakásán) szervezkedtek. Azt kívánták, hogy az „ellenforradalom szellemi előkészítéséért”, valamint 1956. október 23-a utáni „kommunistaellenes szervezkedéseikért” indítsanak eljárást ellenük. Leginkább a levelek felbontásából, valamint belföldi és külföldi beépített ügynökeik jelentései révén jól ismert emigráns kapcsolataikat hozták fel velük szemben. Az emigrált parasztpárti politikusok közül különösen Kovács Imrét (az NPP volt főtitkárát), Borsos Sándort (az NPP ifjúsági szervezetének vezetőjét) és Mikita Istvánt⁵¹ tartották veszélyesnek: őket a hazaiak felbujtóiként igyekeztek beállítani. Panaszkodtak, hogy a vidéki parasztpártiakról a szervek ügynökhálózatának szétzilálódása miatt nem tudnak semmit, pedig a tanítók, orvosok, ügyvédek közül sokan kerültek a népiek ideológiai befolyása alá. A fővárosban is „csak” hat ügynök és két informátor jelent a parasztpártiakról. A belföldi hiányosságok felszámolásával egyidejűleg javasolták emigránsok beszervezését, illetve hazai ügynökök külföldre „telepítését”, valamint „bomlasztási célból” a külföldön beszervezett parasztpártiak hazatelepítését.⁵²

A belügy talán legképzettebb informátora, „Harmath András” 1957 tavaszán adatgazdag beszámolóban érvelt a kommunistaellenes erők – a „jobboldali”, „emigrációs befolyás” alatt álló parasztpártiak, a „nemzeti kommunisták”, a kiszgadz és a szociáldemokraták – összefogásának veszélye mellett. Jelentésében többször kitért Zsigmond Gyulára is, akit jól ismerhetett. „Dr. Püski Sándor (a Magyar Élet volt könyvkiadóvállalat tulajdonosa) és dr. Zsigmond Gyula, a Tervhivatal volt titkára között szoros politikai barátság fejlődött ki az évek során, s e csoportosuláshoz kell számítani dr. Zsebők Zoltán volt NPP-államtitkár röntgenorvost, valamint dr. Bibó István jogászt, volt egyetemi tanárt.” 1956 decemberében Zsigmond továbbította az FKgP és az NPP kibontakozási javaslatokat tartalmazó memorandumát az Amerikai Egyesült Államok követségére. („Az USA-követség olyan jelentősnek tartotta ezt a memorandumot, hogy – miután tudomásukra jutott, hogy a memorandum kidolgozásában dr. Bibó Istvánnak volt oroszlánrésze” – elhatározták, szabad választás esetén anyagilag is támogatják az NPP-t – írja Zsigmond Gyulára hivatkozva egy másik jelentésében „Harmath”). „Harmath” jelentette azt is, hogy a parasztpárti vezetést felháborította, hogy az SZDP a „zsidó” Schiffer Pált delegálta a koalíciós megbeszélésekre. Ezekre a megbeszélésekre Bodor György, akkor

51 Mikita (a belügyes jelentésekben tévesen Nikita) István (1913–) kisbirtokos az NPP egyik vezetője, 1947-től országgyűlési képviselője volt; Kovács Imre hívének számított. 1948 februárjában kizárták a pártból, és megfosztották képviselői mandátumától. Egy hónap múlva külföldre menekült. Svájci emigrációjából 1961-ben tért haza.

52 TH O-11803/10.

az ózdi kohászati üzemek jogtanácsosa is részt vett. „Amikor Kádár János magához kérette Farkas Ferencet, a Petőfi Párt főtitkárát, helyette dr. Zsigmond Gyula jelent meg. Kádár elvtárs lényegében alig állt vele szóba” – jelenti „Harmath”.⁵³

Az ügynök 1957. június 13-i 44 oldalas (!) jelentésében „politikai és pszichológiai” tapasztalatokra hivatkozva helyeselte a pártönkivüliek bevonását a gazdasági és a kulturális életbe: „aki a rendszerrel együttműködik, az évek múlásával egyre több olyan intézkedést vél felfedezni, amely a nép érdekeit, a nagy tömegek jólétét és emelkedését szolgálja” – írja. A pozícióba kiemelték (az ügynök az általa javasolt népiek névsorát, egykori és javasolt beosztását is mellékeli) megzavarják a többiek: irigységet keltenek azokban, akiket mellőz a hatalom: „dr. Püski Sándor, Farkas Ferenc és dr. Zsigmond Gyula kohéziós ereje egyszerre megszűnne, és politikailag is, erkölcsileg is jelentéktelenné válnának”, a népi írók műveinek megjelentetésével pedig szertefoszlan a legenda, hogy a népiek nem kollaborálnak a kommunistákkal – jósolja az ügynök.

„Sátor”, a másik szorgalmas besúgó, hasonlóan vélekedett, mint Harmath: ő az „adminisztratív vezető”, Farkas, Zsigmond és Püski semlegesítését (és nem mártírrá tételüket) ajánlotta megbízóinak. Erős Kovács Imre-ellenes érzelmek dúltak benne, s antiszemitizmussal ügynöktársát is felülmutatta: a Petőfi Párt „Kovács Imre pártja. Azé a Kovács Imréé, aki nagykapitalista zsidó nőt vett feleségül, és 30 000 dollárral hagyta el az országot. Kovács Imre külföldön megjelent könyvei és cikkei megmutatják, milyen köze lett volna a pártnak a 48-as szabadságeszményekhez. Elő kell venni azokat, és a sajtóban közölni kell, mint a Petőfi Párt programját, és nem marad el a kiábrándulás. Meg kell írni, milyen lázasan kereste a Petőfi Párt a kapcsolatokat Baranyai Lipóhoz, itthon élő Petőfi párti vején és feleségén keresztül. Már dollárkölcsonokról tárgyalt a Bécsbe indulásra” – gyűlölködött „Sátor”. A fedőnév mögött a kommunista párttal lepaktált, a „jobbbszárny” forradalom alatti sikerei miatt elkeseredett, vezető parasztpárti funkcionáriust sejtethetünk. „Sátor” szerint Farkas megnyerhető, s ha ő beáll a sorba, az írók ellenállása is megtörik, és újra örömmel járulnak hozzá műveik kiadásához. „Más, ha Farkas kéri, és más, ha a hitközség” – utalt a zsidó származású kultúrpolitikusokra „Sátor”.⁵⁴

Az ügyvel foglalkozó Hollós Ervin rendőrnnyomozó alezredes vezette belügyesek már 1957 nyarán internálni szerették volna Püski Sándort, de nem kaptak rá feletteseiktől engedélyt.

Végül a politikai nyomozó hatóság 1958 májusában létesített csoportdossziét „a népies írók körében tapasztalható ellenséges tevékenység felderítésére és elhárítására”. Az ügynöki bizalmas nyomozást két személy – Tompa Kálmán⁵⁵ és Püski Sándor – ellen indították meg. A belügy 1958 nyarától „Harmadikosok” fedőnéven kutakodott a parasztpárt vezetői és szellemi irányítói után. Különösen Püski, a népi írók „gardírozója és istápolója” érdekelte a politikai nyomozókat.

1958. december 11-én egy belügyes összefoglaló jelentésben ez áll Püskiről: „A népiesekkel való barátságát a mai napig fenntartotta, s mint ellenséges beállítottságú személy az irodalmi életben gócot képez.” Hatással van Veres Péterre, Féja Gézára, Tamási Áronra és más népi írókra, „mint tanácsadó és összekötő kapocs tudatos, visszahúzó erő a népies írók között”.⁵⁶ 1958 őszén a szervek már szervezkedésre gyanakodtak: a jobboldali népiek

53 TH O-14822/1.

54 Uo.

55 A Tompa-ügyről lásd Ständeisky Éva: Egy születésnap következményei. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Ständeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 109–123. o.

56 TH O-11803/2.

„ellenséges tevékenysége abban áll, hogy védelmezik a harmadikutas, nacionalista népi ideológiát, és annak fenntartására, a párt politikájától való távolmaradásra, szembenállásra buzdítják és szervezik a népi írókat, művészeket, értelmiségieket” – „szemben állnak a népi demokratikus rendszerrel”.⁵⁷ Szeptember 22-i intézkedési tervükben került figyelmük középpontjába a „szélsőséges nacionalista” Zsigmond Gyula, akit hét ügynök figyelt⁵⁸, és hivatali főnöke is a szervek embere volt.⁵⁹ Az ügyéhes politikai nyomozó hatóság a volt MDP-funkcionárius, Hollós Ervin irányításával a baráti társaságokban, a „kis körökben” vélte felfedezni az államellenes szervezkedés csíráit. Püskire is leginkább a lakásán tartott összejövetelek miatt gyanakodtak: szerintük a házigazda taktikai tanácsokkal látta el a hatalommal tárgyaló népi írókat, valamint „adatokat gyűjt a t[é]sz-szervezésekről” azt bizonyítandó, hogy erőszakkal kényszerítik a parasztokat a közös gazdálkodásba, ami tönkreteszi őket. Summázatuk szerint „dr. Püski Sándor a parasztpárt jobbszárnyához tartozott, a harmadikutas nacionalista ideológia híve, környezetét is ilyen irányban igyekszik befolyásolni.”⁶⁰ A besúgókkal, telefonlehallgatással, levélfelbontással, lakásba szerelt poloskával figyelt „jobbboldali” népiek, ha azt hitték, hogy maguk között vannak, valóban vitriolos kritikával illették a kommunistákat.

1959–1960-ban az ügy „leült”. Bár a megfigyelések, lehallgatások, kiértékelések tovább folytatódtak, a belügyesek nem javasoltak, a politikusok pedig nem szorgalmaztak további lépéseket. Erre az időszakra esik Németh László kiegyezése a rendszerrel, ami megosztotta a volt parasztpártiakat. Ezt az állambiztonságiak elégedetten konstatálták: „Németh László leválasztása nagy vereség a részükre, fejtelenséget okoz”⁶¹. A szélcsendben szerepet játszhatott, hogy a Tompa-ügy zsákutcának bizonyult: nem voltak politikailag kriminalizálható elemek, bár a szervek még hónapokig reménykedtek, hogy engedélyt kapnak a pártvezetéstől a Tompa doktor lakásán lehallgatott népi írók perbe fogására. Ennek éppen az ellenkezője történt: Németh László és Illyés Gyula megnyerésének érdekében Kádárék lemondtak a többiek esetleges nyilvános zaklatásáról. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy ad acta tették a Keresztury Dezsővel kapcsolatos, egyre gyarapodó megfigyelési iratokat. A hatalom békülési szándékának ítélték sokan, hogy 1960-ban íróküldöttség – Tamási Áron, Juhász Ferenc, Otlik Géza – utazhatott Angliába.

A tágabb politikai összefüggések sem kedveztek a volt parasztpárti politikusok elleni nyílt fellépésnek. A hatalmat sokkal inkább foglalkoztatta az „egyházi reakció” vélt szervezkedése és a „huligánok” provokatív akciói. 1960 nyarán a PB elé került a Belügyminisztérium előterjesztése „a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről”. Bár a legfőbb politikai grémiumban voltak olyanok, akik a belügyesekhez hasonlóan el akarták túlozni a „fasiszta, nacionalista” veszélyt – ilyennek minősítették Zsigmondék „szervezkedését” is –, a józanabbak, vagyis a valós helyzetet pragmatikusan megítélők – Fock Jenő, Kállai Gyula, Fehér Lajos – mérsékletre intették őket.

A Zsigmond-ügynek Nyugat és Kelet felé is voltak elágazásai. A szervek a Szabad Európát, az amerikai titkosszolgálatot, s „eszközüket”, a magyar emigrációt gyanították a felbujtók között. A nyugati országok budapesti követségeit eleve hírszerzőbázisnak tekintették: minden

57 TH O-11803/1.

58 „Harmat(h)”, „Sátor” (1959-es operációja idején a kórházban is gyakran látogatta a benne megbízó Zsigmondot), „Varga”, „Keleti”, „Kassai”, „Csaba” és „Rádai”.

59 TH O-11 803/5.

60 TH O-11803/4.

61 TH O-11803/5.

magyar állampolgár gyanús lett, aki valamilyen kapcsolatba került velük: Zsigmond, Bodor és Püski ilyen személyek voltak. Így terelődött a szervek figyelme Gál Istvánra, a műfordító és Babits-kutató irodalomtörténészre, aki 1946-tól 1972-ig az angol nagykövetség könyvtárosa volt, s mind Püskiékkel, mind az emigrációval kapcsolatban állt. Gál, ahogy az őt közelről ismerő, rosszindulatú „Forgács” besúgó (belügyes rangja szerint „társadalmi kapcsolat”) írja, vagyonszerető, zsugori sváb kistisztviselők sarjaként került a harmincas évek elején a fővárosba, a Hársfa utcai Diákok Házába. (Ebben a szegényeket támogató kollégiumban lakott Kovács Imre is.) Gál eljárt a Bartha Miklós Társaságba, az Eötvös-kollégiumban kapcsolatba került az illegális kommunista párttal, de nagy hatást gyakorolt rá Karácsony Sándor, a nemzet erkölcsi nemesítésén fáradozó pedagógus is. Gál folyóirata, az *Apollo* 1934–1939 között jelent meg. Ezt követően öt évig a Külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott.

Gál egyike volt azoknak a németellenes értelmiségieknek, akik a második világháború utáni demokratikus kibontakozást a közép-európai kis népek összefogásával képelték el. 1945 után az Országos Könyvtári Központ vezetője, a Magyar–Angol Társaság főtitkára volt. 1947-től a British Council alkalmazta, majd kulturális tanácsadó és könyvtáros volt Nagy-Britannia magyarországi képviselőtén. A forradalom leverése után segítette azokat a politikusokat és értelmiségieket, akik Bibó kibontakozási javaslatát angol diplomata körökhöz akarták eljuttatni. 1956. december elején a magyar szervek kémkedés gyanújával lefoglalták, de angol közbenjárásra két hét után szabadon engedték.

„Kedvenc szórakozása – írja a megfigyelésével megbízott ügynök – a világ és a hazai társadalompolitikai események tudományos vizsgálata és megfigyelése.”⁶² 1960-ban újabb ügynököt állítottak rá, a „Költőt”, akinek sikerült is a bizalmába férkőznie: közelgő angliai utazására hivatkozva kereste fel Gált a szervek utasítására. 1961-től már „Svéd” és „Gyémánt” is figyelte őt. A követségi könyvtáros szűkebb és tágabb ismeretségi köréről a belügyben listát készítettek: az első körben volt Otlík Géza, Vas István, Szántó Piroska, Fodor András, Lajta László, Püski Sándor, Pilinszky János és Lengyel Balázs. A szervek kétszáz főre becsülték azoknak az értelmiségieknek a számát, akiket Gál hozott össze az angol diplomatákkal. 1961 tavaszán találkozót szervezett Peter Unwin⁶³ angol követségi diplomata és Püski Sándor között. Az állambiztonságiak arról is tudtak, hogy Gál a Dunai Konföderáció híveként az angolok és az amerikaiak között népszerűsítette Bodor György konföderáció mellett érvelő tanulmányát. (Szerintük ezzel kimerítette a hűtlenség vádját.)

Az ügynek a megfigyelték erdélyi kötődései és kapcsolatai miatt romániai belügyes vonatkozásai is lettek. Zsigmondék naprakész információkkal rendelkeztek a magyar kisebbség, mindenekelőtt az értelmiség egyre kilátástalanabb helyzetéről. A román kommunista vezetés 1956-ot követően erőteljes magyarellenés kampányba kezdett. A romániai magyar nagykövetség munkatársai nehezményezték a román pártvezetés autonómiát csorbító intézkedéseit, fájlalták Szabédi László öngyilkosságát, aminek kiváltó oka a kolozsvári magyar egyetem megalázó megszüntetése volt, véleményük azonban csak a legfelsőbb magyar pártkörökig jutott el.⁶⁴ 1960 őszén a Varsói Szerződés országainak tanácskozásán a magyarok

62 TH O-11803/6.

63 Peter Unwin 1991-ben könyvet jelentetett meg az 1956-os forradalomról, amelyben a követségen eltöltött időben Magyarország történetéről szerzett tudását is hasznosította: *Voice in the Wilderness. Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. Magyarul lásd *Pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom*. Budapest, [1993], Héttorony.

64 Lásd ehhez Makfalvi Gábor: *Román kisebbségpolitika: a fordulat éve, 1959. Beszélő*, 1997. január, 79–83. o. Püski Sándor 1945 után jelentette meg Szabédi László *Telehold* című verseskötetét.

óvatosan szóba hozták a romániai magyarok ügyét, de nem találtak támogatókra, s nem erőltették tovább a kérdést. Alkalmazkodni akartak a „táborhoz”, elkötelezettek voltak az 1956-os forradalom elfojtásában nyújtott segítség miatt. Az emberek csak azt látták, hogy a magyar vezetést egyáltalán nem érdekli, mi történik a magyarokkal Erdélyben. Ez akkoriban még keveseket késztetett ellenvélemény megfogalmazására: Zsigmondék mindenképpen közéjük tartoztak.

Az állambiztonságiak minden rokoni, baráti találkozó, könyvcseré, levélváltás háttérében szocializmusellenes, irredenta, nacionalista szervezkedést sejtettek. A román szervek – magyar kollégáikhoz hasonlóan – gyanakodtak a Magyarországgal bármilyen kapcsolatban lévő magyar nemzetiségű állampolgáraikra, de ugyanakkor a magyar állambiztonság iránt sem voltak bizalommal. A magyar belügyes kapcsolattartók többször panaszkodtak feletteseiknek, hogy megkereséseikre rendre nem érkezik válasz a határon túlról, vagy ha igen, feltételeket támasztanak, módosításokat kérnek, húzzák az időt. Ezért haladt csigalassúsággal Zsigmondék erdélyi kapcsolatainak ellenőrzése, s végül az „eredmény” igencsak soványka volt: nem lehetett belőle határokon átnyúló szervezkedést kreálni.

1961 tavaszán, feltehetően a nemzetközi és a hazai enyhülési folyamat ellensúlyozásaként, a szervek a „Harmadikosok” elnevezésű ügyet „Ellenállókra” keresztelték át. Az első elnevezés arra utal, hogy a szervek a volt parasztpártiak harmadikutas nézeteit még csak rendszerbomlasztónak ítélték, a másik pedig már arra, hogy a „veszélyes nézetek” vallóit immár kriminalizálni igyekeztek: az „Ellenállók”-ügy kitalálói – mindenekelőtt az átnevezésre utasítást adó Hollós Ervin osztályvezető – már szervezetté nagytították az ismerősök összejeveteleit, s feltételezték, hogy eszmecseréik mögött államellenes összeesküvés szándék rejlik. „Bűneik”: „nemzeti kommunista nézeteik”, ragaszkodnak 1956-hoz, Magyarország semlegességéhez; álmuk a Dunai Konföderáció Európai Konföderációvá szélesítése. Veszélyesnek tartották Püski szolidaritási próbálkozásait az erdélyi magyarok mellett, és összeesküvés-csírákat szimatoltak a szintén általa szervezett „nacionalista”, Erdély-barát kulturális megmozdulások mögött. Ilyen volt 1961-ben Török Erzsébet műsoros estje, ahol a művész nő csángó népballadákat énekelt, valamint az unitárius egyház budai helyiségében tartott Sinka-est, amelyen csaknem kétszázan jelentek meg.

Püski Sándor vetette fel otthoni, baráti társaságban ez év kora tavaszán, hogy a népi frók minden hónap utolsó keddjén találkozzanak a Belvárosi kávéházban, ahová Németh László és Illyés Gyula szerint bizonyosan egyszer sem jönne el, de a többiekre lehetne számítani.⁶⁵

Illyés 1961. tavaszi „behódoló” nyilatkozata – május 9-én közölte az *Ország-Világ* című hetilap – elkeserítette Zsigmondékát. Zsigmond Gyula kijelentette: „elvágtuk a köldökszínt a köztünk és az frók közt”. Püski Sándor nem akarta szakítással feszíteni a nézetkülönbségeket. Szerinte „szó sincs arról, hogy Illyés Gyula átment volna a másik táborba. Nem lett renegát. Igen durva eszközökkel nyúltak Illyés Gyulához, fenyegették, és kis túsúrással kellemetlenkedtek. Illyés csak Bibóért tette meg nyilatkozatát. Ma már belátja, hogy nem ért el vele semmit. Bibó nem segített, Déryék egyébként is kijöttek volna [a börtönből...] az frók kényserhelyzetben vannak, és meg kell alkudniuk.”⁶⁶

65 A belügynek minden kávéházi összejövetelről pontos értesülései voltak. „Keleti” pontosan felsorolta az 1961. november 8-i beszélgetés résztvevőit is: Bodor Györgyöt, Talpassy Tibort, Szabó Sándort (anyagbeszerző, Kodolányi János veje), Gombos Imrét, Kádár Lajost, Kelemen Sándort, Kürösné Vilmost, Andrási Kurta Jánost, Kertész Dánielt. TH O-11803/25.

66 TH O-11803/4.

A fentiek csak megerősítették a belügyeseket a központi figurának tartott Püski veszélyességében. „Dr. Püski Sándor és az írók jelenlegi viszonyánál feltétlen figyelembe kell venni, hogy mint volt könyvkiadójukkal évtizedes baráti kapcsolat alakult ki, a közös élmények, egyéni szimpátia közöttük ma is fennáll” – olvassuk egy 1961. július 25-én kelt belügyminisztériumi feljegyzésben.⁶⁷

Püski 1962. márciusi letartóztatása elszigeteltnek bizonyult. A bizonyítékok sehogyan sem akartak összeállni. A belügyesek, hogy szorult helyzetükből szabaduljanak, régi, bevált módszerekhez folyamodtak. Fogdaügynököket tettek Püski cellájába („ez úton is igyekeztünk bizonyító erejű adatokat szerezni bűnös tevékenységére” – írták⁶⁸), tervbe vették felesége kihallgatását („olyan szituációt teremtünk, és olyan taktikával hallgatjuk ki, hogy 3/e [telefonhallgatás] és 3/a [lakáshallgatás] anyagok egy-egy részét kihallgatásán keresztül jogi erejűvé tesszük, majd felhasználjuk férje és bűntársai ellen”). A titkos úton szerzett információkat úgy kívánták Püskinek találni, mintha bűntársai vallották volna. Tervezték, hogy a házkutatáson lefoglalt iratokból leleplező bizonyítékokat fabrikálnak.⁶⁹

A PER ÉS VISSZHANGJA

A per változása a vizsgálathoz képest, hogy teljesen kimaradtak belőle az erdélyi vonatkozások, s a nyugati kapcsolatok is csak szórmentén kerültek szóba, a parasztpárt forradalom alatt tevékenysége pedig hangsúlytalan volt. Gál István ellen nem indítottak eljárást, s nem szerepelt a vádpontok között a nyugati magyar emigrációhoz fűződő kapcsolat sem. A politikai vezetésnek nem volt érdeke a feszültségek szítása a nagyhatalmakkal: éppen ellenkezőleg. Végre sikerült elérniük, hogy a magyar ügy lekerüljön az ENSZ napirendjéről. A Romániával kapcsolatos magyar magatartást pedig a Szovjetunió határozta meg: Kádár János halálával tartozott az SZKP Elnökségének, s meg sem fordult a fejében a táboron belüli viszonylagos önállósulás, mint Románia kommunista vezetőinek. S talán még ennél is fontosabb volt az MSZMP vezetőinek a belső béke, a Zsigmond-ügyre vonatkozóan 1956 elfelejtetése, az emigránsok hazacsalogatása. (Ekkor már folytak az 1963-as „nagy amnesztia” előkészületei, várható volt az 1956-os politikai elítéltek – így Bibó – belátható időn belüli kiszabadulása, s az emigránsok közül is többen hazatértek.)

Püski Sándor a per korabeli értékelésekor azt emelte ki, hogy kihallgatói a tudomására hozták, hogy az ellene indított eljárás nem terjed ki a népi írókhoz fűződő kapcsolatára. 2002-ben arról ír, hogy vizsgálótisztje első kihallgatását azzal kezdte: őt az írók helyett tartóztatták le. Hozzájuk – nyilvánvalóan politikai utasításra – nem nyúlhattak.

A perre a politikai nyomozó hatóságoknak volt leginkább szükségük: az évek óta tartó, eredménytelen kutakodások után végre produkálniuk kellett valamit, de a pártpolitikusoknak is jól jött, hogy az SZKP XXII. kongresszusa hatására hozott antisztálinista intézkedéseiket – kizárás a pártból, egyes volt ÁVH-sok elbocsátása a Belügyminisztériumból – ellensúlyozhatták a másik oldalra mért csapással.

A bíróság a vádlottak rendszerellenességére alapozta érveit. A büntethetőség érdekében meg kellett fosztania a vádlottak „harmadikutas” nézeteit a szocialista sajátosságoktól, ami

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ A varrót, a fogdaügynök dr. Zádori Ernő volt, aki szorgalmasan írta beszámolóit a közlékeny Püskiről. TH V-147 275/8.

⁶⁹ Uo.

nem ment könnyen, így a „harmadikutas” gondolkodás abszurditását igyekeztek bizonyítani. Különösen a „korlátozott magántulajdon” fogalmának cseppfolyósságát hangsúlyozták, hiszen Zsigmondék maguk sem tudták meghatározni a birtokolható magántulajdon nagyságát és milyenségét, a kárpótlandók körét és a kárpótlás mértékét. A vádlottak az egyéni kezdeményezés, a versenyszellem hívei voltak, ugyanakkor korlátokat kívántak szabni a vagyongyarapodásnak, de ennek kritériumaiban nem tudtak megállapodni. Tervezeteik általában ezen a ponton csúsztak át az illúziók világába. A magántulajdon alapján álló, többpártrendszerű polgári demokrácia csak kapitalista alapon lehetséges – olvasható az ítéletben. Milyen szocializmus az, méltatlankodtak a bírák, ahol nem a munkásoké a hatalom, ahol nem az MSZMP irányítja a munkásosztályt, ahol a köztulajdon helyett magántulajdon van, ahol a „semleges” Magyarország imperialista gyámkodás alá kerül? Csak egy út van a szocializmuson kívül, a kapitalista restauráció – állították.

Az ítélezőket zavarba hozta az a tény, hogy a vádlottak az antifasiszta mártír, Bajcsy-Zsilinszky Endre híveinek, szellemi örökösének számítottak. A halott politikust be tudták illeszteni a nemzeti hagiográfiába, a nem parírozó élőknél azonban súlyosabban esik latba rendszerellenességük, mint németellenes múltjuk. „A bíróság tehát a vádlottak vonatkozásában elismeréssel adózik azon magatartásuknak – áll a bikkfanyelven megfogalmazott ítéletben –, amelyet mint Bajcsy-Zsilinszky Endre fegyvertársai a német fasizmussal szemben tanúsítottak. Ez azonban nem lehet menlevél ahhoz, hogy most a népi demokratikus államrend ellen támadjanak. Állításuk szerint harcoltak a fasizmus ellen, ugyanakkor soha egy percig nem voltak hívei a népi demokratikus rendszernek, vagyis a kommunizmusnak és a proletárdiktatúrának”⁷⁰. Pedig – csap át szálnalmas érvelésbe az ítélet megfogalmazója – a vádlottak anyagi helyzete ezt egyáltalán nem indokolja, valamennyien háromezer forint körüli havi jövedelmet „élveznek államunktól”. Vagyis ha meg tudják tölteni a bendőjüket, minek elégedetlenek! Jellegzetes diktatórikus mentalitás!

Zsigmond Gyulát háromévi börtönbüntetésre ítélték, Bodor György három és fél évet kapott. A legsúlyosabb büntetést – négy és fél évet – Püski Sándorra mérték, akinél mindenke-előtt mindennapi politikai megnyilvánulásait büntették. A vádirat szerint ő volt „a társaság legszélsőségesebb tagja, akinek minden megnyilatkozása a népi demokratikus rendszer elleni gyűlöletet tükrözte. Állandóan becsmérelte kormányzatunk vezetőit, belső politikai és gazdasági életünket. Magyarországot »ruszki gyarmatnak« titulálta, a Szovjetuniót imperialista nagyhatalomnak, amely leigazza a kis népeket. Szidalmazta az állami intézkedéseket, mint pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezését. [...] Többször hangoztatta, hogy »a zsidóság eluralkodik az állami, társadalmi és gazdasági vezető pozíciókon«, és ezt nemzeti szerencsétlenségnek tartotta. Az volt a véleménye, hogy a népi demokratikus rendszer megdöntése után a zsidóságot ki kell telepíteni Palesztinába, és a társadalmi élet vezetésében semmilyen formában nem vehetnek részt.”

A vizsgálati szakasz végén került gyanúba Combos Ferenc és Nagy Endre: pontosabban a perkoncepció kialakításához volt szükség rájuk.

A társaság időnként Combos lakásán gyűlt össze, s ő szorgalmazta leginkább a rendszeres találkozókat. A vádirat szerint Combos volt „a társaság adminisztrátora”. Naplót vezetett, amelyet a szervek jól tudtak hasznosítani. Az ő terhére azt rótták fel, hogy 1960-ban keletkezett írásaiiban, amelyeket barátainak is odaadott elolvasni, gúnyolta a rendszert. A Fővárosi Bíróság ítéletében idézett is belőlük: „Úgy látom, mindegy – írta a *Korszerűtlen gondolatok*-ban Combos –, hogy egyháznak vagy pártnak hívják-e azt az intézményt, amely szentséges al-

⁷⁰ Lásd TH V-147275, és a már idézett Zsigmond Gyula-interjú (OHA, 50. sz.) melléklete.

felével rátelepszik az emberi agyra, mert egyképpen megnyomorítja a szellemet, elnyomja az önálló gondolkodást. [...] a rendszer törvénybe iktatta a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, a valóságban azonban egyikre sem ad lehetőséget. De belátom, nem is adhat, mert különben saját bukását készítené elő. [...] Legfőbb érték az ember, hirdeti fennen a rendszer, ismerd el, hogy nála jogtalanabban és méltatlanabban még senki nem hangoztatott ilyen szép és nemes jelszót.” A *Kedves Barátom* kezdetű másik írásából többek között ezt emelték ki az ítélet szövegezői⁷¹: „Kie ez az ország, a hatalom és a dicsőség? Azt mondod, hogy a munkásszótály gyakorolja a hatalmat. Pontosabb lennél, ha azt mondanád, hogy a Párt, vagy annak vezetősége, de még pontosabb lennél, ha külföldi hatalmat neveznél meg.”

A konföderáció problémája iránt élenként érdeklődő Nagy Endrére Bodor György figyelt fel, s vont be őt az „öregek” társaságába. Ő azért került a perbe, hogy demonstrálható legyen: Zsigmondék fiatalokat is a befolyásuk alá vontak.

A Fővárosi Bíróságon zajló elsőfokú tárgyaláson, 1962 júniusának elején még a régi büntető rendszabályok – a *BHÖ* (*A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*) – voltak érvényben, egy hónap múlva a fellebbviteli bíróság már az új szabályozás – a *Btk.* (*Büntető törvénykönyv*) – rendelkezései alapján döntött. Az államellenes bűncselekményekre ez utóbbi szerint lényegesen kisebb büntetést lehetett kiszabni: Zsigmondék esetében például korábban a felső határ tizenöt év volt, az új szabályozás szerint pedig öt.

A vád a népi demokratikus rendszer megdöntésére irányuló szervezkedés volt, amit júniusban még „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésre való szövetkezés büntettének” minősítettek, júliusban már „összeesküvésre irányuló előkészületnek” neveztek. A „lényeg”, a büntetés mértéke azonban nem változott.⁷² A Legfelsőbb Bíróság az állandó ítélkezési gyakorlatra és az ügy társadalmi veszélyességére hivatkozva nem javasolta a kiszabott büntetések mérséklését. Az ítélet szerint Zsigmondék cselekedete határeset a büntett és az „előkészület” cselekmény között: Zsigmond Gyula és társai többpártrendszeren, korlátozott magántulajdonon alapuló „polgári demokratikus burzsoá államot” akartak létrehozni, ami „ellenforradalmi cselekedet”, hiszen a rendszerváltozás csak a proletárdiktatúra megdöntésével lehetséges. Ezért tartották büntetendőnek azt is, hogy Zsigmondék a mezőgazdaság átalakításánál az 1945-ös, földosztás utáni állapotokig akartak visszamenni, tehát elvetették a szovjet típusú termelőszövetkezeteket.

A Nagy Imréket elítélő Vida Ferenc tanácsvezető bíró vezette ítélkező testület súlyosbította volna az elsőfokú bíróság ítéletét – Püskiné felvetették a hűtlenség vádját –, a pereljárás jog azonban erre nem adott lehetőséget.

A per elítélte – Gombos Ferenc kivételével, aki már korábban szabadult – 1963 tavaszán az általános amnesztia keretében hagyhatták el a börtönt.

71 A tanács elnöke dr. Bimbó István volt.

72 Püskiné a Legfelsőbb Bíróság Vida Ferenc vezette tanácsa nevével egyenlő összeggel, 2000 forintos vagyonelkobzással súlyosbította az ítéletet, az elkobzott írógépet azonban visszaszolgáltathatni ítélte azzal az indokkal, hogy az csupán az „írás eszköze volt”, sokszorosításra nem használták. Zsigmond Gyula ítéletét „enyhítették” annyiban, hogy eltekintettek a 2000 forintos vagyonelkobzástól.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban. 1956. október 23.–november 4.* Szerk. Vida István. Az iratokat gyűjtötte, válogatta és az egyes fejezetek elé a bevezető tanulmányt írta: Benkő Péter, Izsák Lajos, Strassenreiter Erzsébet, Urbán Károly és Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkor-kutató Bizottság.
- BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE, vitéz: *Nemzeti radikálizmus*. Budapest, [1931], Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság.
- BÁNÓ ATTILA: Lappangó nemzeti energiák. Beszélgetés Püski Sándorral, a könyvkiadóval. *Hitel*, 1995. 6. sz. 84–89. o.
- BARTÓK BÉLA, G.: „Mustármag”. Szabó Dezső eszméinek hatása Zsigmond Gyula és társainak szellemi ellenállásában. *Hitel*, 2001. november, 43–57. o.
- BENKŐ PÉTER: *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest, 1996, Deák.
- CSICSEKY-RÓNAY ISTVÁN–CSERENYEV GÉZA: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Szerk. Palasik Mária. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
- CSICSKÓ MÁRIA–KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközelpénben. A Petőfi Párt 1956–1957-ben. *Századvég*, 1989. 1–2. sz. 118–183. o.
- HUNYA GÁBOR–RÉTI TAMÁS–R. SÜLE ANDREA–TÓTH LÁSZLÓ: *Románia, 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, 1990, Atlantisz–Medvetánc.
- HUSZÁR TIBOR: *Beszélgetések*. Budapest, 1983, Magvető.
- Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. II., bővített kiad. Budapest, 1984, Magvető.
- KOVÁCS IMRE: *Népiség, radikálizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Budapest, 1992, Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég.
- LACKÓ MIKLÓS: Az Új Szellemi Front története. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1966, MTA Történettudományi Intézete, 99–184. o.
- A népi egységtől a nemzeti egységig. A Püski Kiadó története. Emlékező kiállítás*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1991. február 1–21.
- PÜSKI SÁNDOR: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, 2002, Püski.
- SEBESTÉNY SÁNDOR: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja, 1930–1936*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- SZABÓ MIKLÓS: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1989, Atlantisz Program, 225–252. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. Uo. 209–216. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján. In *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Szerk. Szabó Ágnes. Budapest, 1978, Kossuth, 133–164. o.
- TÓTH PÁL PÉTER: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Budapest, 1983, Akadémiai.

1956 EMLÉKEZETE

KENDE PÉTER
elnöki megnyitója

GYÁNI GÁBOR
Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek

KENDE PÉTER
1956 historiográfiája az emigrációban (1956–1989)

GÖMÖRI GYÖRGY
Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban

HORVÁTH SÁNDOR
1956 történetírása a rendszerváltás óta

BORHI LÁSZLÓ
1956 helye a nemzetközi szakirodalomban

RIPP ZOLTÁN
1956 emlékezete és az MSZMP

RAINER M. JÁNOS
Másnap
Az intézményesült emlék(ezés) – 1989–1992

LITVÁN GYÖRGY
Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után

POMOGÁTS BÉLA
1956 az irodalom emlékezetében

SÜMECI GYÖRGY
A forradalom vizuális emlékezete

2001. október 15–16-án az 1956-os Intézet az MTA Történettudományi Intézetével közösen konferenciát rendezett *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtized távlatából* címmel. A következőkben az ott elhangzott legfontosabb előadásokat közöljük. A konferencia és a jelen közlés között eltelt időben néhány előadás kisebb módosításokkal, rövidítésekkel napvilágot látott, így Gyáni Gáboré (*Élet és Irodalom*, 2002. január 4.), Horváth Sándoré (*Századvég*, 2002. 1. sz.), Borhi Lászlóé (*Élet és Irodalom*, 2002. október 18.), Ripp Zoltáné (*Múltunk*, 2002. 1. sz.), Rainer M. Jánosé (*Népszava*, 2001. október 22. és 24.) és Litván Györgyé (*Magyar Hírlap*, 2001. október 22.).

KENDE PÉTER ELNÖKI MEGNYITÓJA

Magyarországnak mint minden bizonytalan nemzeti öntudatú társadalomnak megrögzött szokása a historizálás. Állandóan foglalkoztatja a múlt, amellyel nincs megelégedve, de amelyet szeretne „elrendezni” valahogyan úgy, hogy több öröme, több büszkesége legyen benne. Ez a *furor historicus* elsősorban az értelmiségi elitre jellemző, de minthogy a politika vezető rétege is többnyire abból kerül ki, végsőleg államvezetési szokásnak is tekinthető. 1867 óta Magyarországnak alig volt olyan kormányzata, amelynek ne lett volna erősen historizáló államideológiája.

Az 1989 után kialakult politikai rendszer zavarodottságának egyik szembetűnő jele, hogy nem kevesebb mint három történelmi eseményt tart szükségesnek megünnepelni minden évben: a Szent István-i államalapítást, 1848 márciusát és 1956 októberét. Három állami ünnep nem is olyan sok, s nem volna meglepő, ha ezekhez rövidesen mintegy negyedikként (vagy az utóbbi időben erősebb hangsúlyt kapó október 6-ával és november 4-ével együtt hatodikként) Trianon gyászünnepé is felsorakozna. Egyáltalában: a magyar sajtónak és rádiónak állandó készítése van arra, hogy évfordulókról cikkezzen, s még jó, ha csak ünnepélyesen teszi, de többnyire aktualizáló szándék is aláfesti a megemlékezést. A múltból, annak dicsőséges vagy tragikus eseményeiből ismételten újabb és újabb érvényes iránymutatást próbálnak – próbálunk – kihámozni, s tesszük ezt nemcsak a centenáriumokon, hanem minden lehetséges, többé-kevésbé kerek számú évfordulón. E közszellem felfogása szerint minden ötlet osztható szám elég kerek, s így például egy 45. évforduló is (mint a 2001-es) alkalmas arra, hogy konferencia ürügyeül szolgáljon. Megnézheti magát az az intézeti vezető, aki egy ilyen nevezetes alkalmából elmulasztana konferenciát vagy más ünnepséget szervezni.

A priori úgy tűnhetne, hogy egy dokumentációs és történelemkutató intézetnek akkor lenne indokolt tudományos konferenciát szerveznie, amikor új problémákkal kerül szembe, vagy új eredményeket mutathat fel. Ezekre persze bármikor sor kerülhet, kerek számú évfordulókhoz sem egyik, sem másik nincsen kötve. Az új eredményeket egyébként is publikációk szokták jelezni, s a dolog természeténél fogva többnyire ezek sem évfordulós jellegűek. (Kivételt képezett intézetünk esetében 1956 *kézikönyve*, amelyet Hegedűs B. András szorgalmazására és főszerkesztése alatt a forradalom 40. évfordulójára adtunk ki.)

Ezzel szemben egy-egy évforduló, s most már mindegy, hogy mennyire kerek, mindig újból alkalmat kínál egy magunkfajta tudományos műhelynek arra, hogy áttekintse, mennyit fejlődött, gyarapodott vagy változott a tudás abban az ismeretkörben, amely körül munkálkodik. Vagyis arra, hogy mérleget vonjon. A ma megkezdődő konferencia látszólag ennek az igénynek tesz eleget, de valójában csak abban az egy szekcióban, amelyre ma délután fog sor kerülni (A történetírás emlékezete), s még ott sem mindegyik előadásban. A valóságban kon-

ferenciánk témája messze túlmege az ismeretgyarapodási mérleg igényén, s elsősorban arról szól, hogy miként alakult 1956 társadalmi emlékezete, valamint az 1956-tal, annak jellegével és történelmi helyével foglalkozó *közbeszéd*. Ez szélesebb témakör, mint a historiográfiai mérleg, tekintve hogy a közbeszéd, valamint a társadalmi emlékezet hangsúlyváltozásai többnyire függetlenek – nagyon is azok! – a történetírók által gyűjtögetett tényektől. A közbeszéd és a közemlékezet egészen más törvényeknek van alávetve, mint a tudományos ismeretalkotás; kapcsolat legfeljebb ott van, hogy az utóbbi olykor az előbbi hatása alá kerül. (De ez nem szükségszerű.)

Óvakodom attól, hogy bármilyen elhatároló kijelentést tegyek a történelmi eseményekhez kapcsolódó társadalmi episztemológiáról. Csupán tépelődő formában, kérdésként említem meg, hogy milyen összefüggés van „emlékezet” és „közbeszéd” között, hogy melyik az aktívabb a kettő közül, vagy másképp fogalmazva: mikor és mennyire *következmény* a közbeszéd (tudniillik az emlékezet függvényeként), s mikor, milyen kontextusban *manipulátora* az emlékezetnek, s e minőségében meddig terjed a hatása (ha feltételezzük, ami sajnos plauzibilis, hogy az emlékezet kívülről befolyásolható). „Emlékezeten” persze a szoros értelemben vett visszaemlékezést értem, azt, ami az egyének fejében van, bizonyos fokig függetlenül, de persze nem egészen függetlenül attól, ami a sajtóban vagy a könyvekben olvasható, attól, ami a nyilvános közbeszédben elhangzik. Más szóval, a kérdésem az, hogy vannak-e a történelmi emlékezetnek „törvényei”, s hogyan kapcsolódnak ezek a kollektív felmagasztalásokhoz vagy bemocskolásokhoz, az ébrentartási vagy az elaltatási erőfeszítésekhez, az agyonbeszéléshez vagy az agyonhallgatáshoz. Úgy gondolom, hogy 1956 emlékezete gazdag példatárt szolgáltat e kérdések tanulmányozásához, és titokban abban bízom, hogy e kérdésekre érdemleges választ kapunk.

GYÁNI GÁBOR

EMLÉKEZETI KÁNONOK – EMLÉKEZŐ KÖZÖSSÉGEK

„Minden cselekvéshez felejtés is tartozik, ahogyan a szerves élethez nem csupán fény, hanem sötétség is. Aki minden porcikájában csak történetien érzékelne, ahhoz hasonlítana, akit az alvástól való tartózkodásra kényszerítenek. [...] Lehetséges tehát csaknem emlékezet nélkül élni, sőt boldogan élni..., az azonban teljességgel lehetetlen, hogy felejtés nélkül egyáltalán éljünk” – állította Nietzsche a historizmus és a historizálás tetőzése idején, az 1870-es években.¹ A túl sok emlékezés, a túltengő történelmi érzék miatt akkoriban kifakadó Nietzsche ma meglepődne, azt tapasztalva, hogy a túl könnyű és felettébb kártékony felejtés képezi az aggodalmak fő okát. Elfelejtett emlékezés – olvassuk egy tudományos írás címében, amelynek filozófus szerzője, Karácsony András arról elmélkedik, hogy miért válik Magyarországon egyre súlytalanabbá az emlékezés, s mi az oka annak, hogy elsikkad a múlttal való szembenézés eltökéltsége.² Nemrégiben pedig egy monográfia látott napvilágot, amelyben arról értekezett a szerző, hogy miért és hogyan mosódik ki 1956 emléke a kollektív emlékezetből.³

Vagy idézzük napjaink egyik vezető hazai filozófusát, aki szinte egész teóriát kerekít az emlékezet nélküli társadalom fogalmáról. Assmanni értelemben vett kulturális emlékezetet ugyanis szerinte egyedül a vallás tudott eddig teremteni, az állam pedig legfőlegbb akkor járt e téren némi sikerrel, ha nemzeti, etnikai és/vagy vallási elemeket vett hozzá igénybe. A modern társadalom, vagyis az autonóm civil társadalom azonban teljességgel alkalmatlannak tűnik erre a feladatra: „a modern időkben – írja Heller Ágnes – a civil társadalomnak vagy a *bürgerliche Gesellschaft*nak mint ilyennek nincs kulturális emlékezete”. Ez azonban nem is olyan nagy baj, mivel: „A civil társadalom emlékezet nélkül is létezhet, simán működhet az érdekkonfliktusok és az együttműködés módozatai révén, rövid távú, jövőorientált tevékenységekre és rövid távú memóriára korlátozódva, archívum és utilitarista megfontolások vezetése utópia nélkül.”⁴

Nem egészen világos azonban, hogy ezek az épp csak felvillantott vélemények, amelyek hangzóatövi kivétel nélkül Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jan Assmann és olykor Yosef Hayim Yerushalmi valóban megkerülhetetlen műveire hivatkoznak, miről is szólnak, amikor napjaink állítólagos felejtési hajlamát kárhóztatják, vagy ennek elméleti magyarázatát adják.

1 Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, 1989, Akadémiai, 31. o.

2 Karácsony András: *Elfelejtett emlékezés*. Századvég, 2001. tavasz, 111–124. o.

3 György Péter: *Néma hagyomány: Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúltól az örökségig)*. Budapest, 2000, Magvető.

4 Heller Ágnes: Van-e a civil társadalomnak kulturális emlékezete? *Kritika*, 2001. 3. sz. 16. o.

Úgy látom, valójában nem is az emlékezés, valamint a kollektív emlékezet, hanem kizárólag az emlékezet politikai instrumentalizálása, a társadalmi memória hatalmi felhasználása beszédük igazi tárgya. Felmerül tehát a kérdés: ennyi lenne csupán a modern emlékezet teljes komplexuma? Azt igyekszem a következőkben bizonyítani, hogy a kollektív emlékezet akár még kulturális megnyilvánulási formái sem szűkíthetők le a memóriapolitika fogalmában összegzett gyakorlatra.

A halbwachsi fogalompár (emlékezet és hagyomány)⁵ nyomán úgyszólván mindenki különbséget tesz a memória két válfaja között: Pierre Nora a *spontán*, valamint a *történelem révén megragadott* emlékezet különbségéből indul ki,⁶ Jan Assmann viszont a *kommunikatív* és a *kulturális* emlékezet különbségéről beszél.⁷ A német tudós azt állítja: elsősorban mnemotechnikai különbség választja el őket egymástól, mivel a kommunikatív emlékezet során a múltat folyton rekonstruálják, a kulturális esetében pedig egyszerűen írásba foglalják. Mindez azzal jár, hogy amíg az előbbi a nagyfokú képlékenységgel, addig az utóbbit a kommemoratív tartalomként kanonizálódó múlt szilárdsága jellemzi. Így és ennyiben tehát kánon és hagyomány áll egymással szemben. Ám hogy valóban pontos fogalmunk legyen a kettő különbözőségéről, tanácsos magához Assmannhoz fordulnunk.

A kánon a hagyomány olyan formája, „amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad” – írja.⁸ A hagyomány eszerint csupán a kulturális emlékezet keretei között kerül a kánon vonzáskörébe, hiszen akkor, amikor a norma és a rögzítettség nem vagy alig játszik szerepet, kánon sem képződhet. A hagyomány írásba foglalása azonban eleve valamiféle kánon alapján történik, az így tovább hagyományozott emlékezet későbbi sorsát – s kivált politikai-hatalmi hasznosulását – pedig közvetlenül a kánon szabja meg. Az *alternatívák elkülönítése*, a *kiválasztott elemek körülfertétele* – általuk járul hozzá a kánon a hagyomány kulturális emlékezetté alakulásához. A kánonra, szűkebb értelemben, nemcsak az elkülönítésben, de a kirekesztésben, a minősítésben is nagy szerep hárul. A kánonképződés ez esetben a kirekesztett hagyomány diszkriminációjával jár, aminek felejtés az eredménye. Összefoglalva az eddigieket: a kulturális emlékezet a hagyomány kánonok szerinti kiválogatásának eredményeként jön létre, ez pedig szükségképpen a hagyomány részleges elvesztésével jár együtt. A keresztény hagyományban például – jegyzi meg Assmann – apokrif iratok elképesztően nagy tömege maradt fenn, a rabbinikus hagyomány ezzel szemben a nem kánoni irodalom egészét szisztematikus felejtésre ítélte. Yerushalmira utalhatunk ezen a ponton, aki részletesen bemutatta a rabbinikus hagyomány rabbinikus történetírást helyettesítő szerepét. A bibliai beszámoló önmagában is kellő anyagot szolgáltatott a zsidó nép számára az emlékezet változatlan fenntartásához; nem támadt tehát szüksége egy új történelemfogalomra annak érdekében, hogy alkalmazkodni tudjon Rómához vagy a később keletkezett világbirodalmak bármelyikéhez.⁹ Ehhez hasonló elképzelést fejtett ki Hannah Arendt is a „hagyomány, akkor nincs áthagyományozott időbeli folytonosság sem” megfogalmazásá-

5 Maurice Halbwachs: A kollektív emlékezet. In *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Szerk. Felkai Gábor és mások. Budapest, 2000, Új Mandátum, 303–433. o.; uő: Az emlékezet társadalmi keretei. In *Francia szociológia (Válogatás)*. Szerk. Ferge Zsuzsa. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi, 124–132. o.

6 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. sz. 142–158. o.

7 Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999, Atlantisz.

8 Uo. 103. o.

9 Josef Hayim Yerushalmi: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Budapest, 2000, Osiris, 40. o.

val. Hiszen – szól Arendt tézise – „az emlékezet, amely csupán egy, noha egyik legfontosabb módja a gondolkodásnak, tehetetlen az összefüggések előre meghatározott keretein kívül, s az emberi tudat csak a legkritikább esetekben képes olyasmit megőrizni, amely semmihez sem kapcsolódik”¹⁰.

Mindezek fényében akár új értelmet is adhatunk a felejtés szónak, amely így nem egyszerűen a nem emlékezést, az emlékezet elhárítását, hanem a hagyomány folyamának a megszakadását jelenti. Ahogy Yerushalmi fogalmaz: „népek, embercsoportok csak a jelent képesek elfelejteni, a múltat nem. Ez annyit tesz, hogy a csoportot alkotó individuumok megfélemlenhetnek azokról az eseményekről, amelyek a saját életük során estek meg; de képtelenek elfelejteni az őket megelőző múltat. [...] Amikor azt mondjuk, hogy egy nép »emlékezik«, valójában azt mondjuk, hogy a múltat tevékeny módon továbbadták a jelen nemzedéknek, s az ezt a múltat jelentéssel bíró valamiként a magáévá fogadta. S megfordítva, a nép »felejtieni« fog, ha az a nemzedék, amely jelenleg a múltat birtokolja, nem nyújtja azt át a következő nemzedéknek, vagy ha e következő nemzedék elutasítja, amit kap, és nem adja tovább, ami ugyanezt jelenti. A továbbhagyományozódás megtörhet hirtelen, vagy egy felmorzsolódási folyamat során is. Az elv azonban nem változik: egy nép soha nem »felejthet« el valamit, amit előzőleg nem vett át.”¹¹

Személyes emlékezés, kollektív emlékezet és felejtés – mindegyik a hagyományból sarjad. Közvetlenül mégis a kánonképződés határozza meg, hogy mi marad fenn egyáltalán a végtelessen hagyománykincsből, s ez mítoszként és/vagy történelemként ölt-e alakot. Ha a kollektív memória kulturális emlékezeti formáit tekintjük, a kánonokat, pontosabban azok létrejöttének eseménytörténetét kell elsősorban vizsgálnunk. Megtehetjük, hogy a nemzeti ünnepek historikumát választjuk példa gyanánt.¹² A kollektív emlékezet politikai célú, állami eszközökkel létrehozott monumentumai, amelyek egyikét tisztelhetjük az évfordulós, a történelmi ünnepekben, „formalizált egyességet” teremtenek. Ezek az egyességek abból a célból és oly módon ruházzák fel a közösen és különösen intenzíven átélt eseményeket kötelező erejű jelentéssel, hogy ne az egyénnek magának kelljen e jelentésadással bibelőlnie. A monumentum (ünnepi szertartás, szobor, emlékmű vagy múzeum) normatív, vagyis kanonizált értelemmel lát el egy-egy eseményt. Az ismételts, a kanonizálás nélkülözhetetlen segédeszköze,¹³ a közösségi rituálék talán legfőbb hatáseleme: az évenként sorra kerülő ünnep ugyanis lehetővé teszi a benne tevőlegesen résztvevőknek, az egyes embereknek, hogy egybeolvadjanak a közösségileg megalkotott és jóváhagyott megemlékezés adott formáival. Továbbra is nyitva marad viszont a kérdés, hogy melyik kánon van éppen érvényben: az, amely teljes felejtésre ítéli a hagyomány egyik-másik kirekesztett elemét, vagy az, amely csak az alternatívák közti választásra, az elkülönítésre irányul. Mindazok, akik a felejtés mostani akut veszélyét, sőt általános szokássá válását emlegetik, kimondatlanul is a kánonképződés elsőként említett válfaját sugalmazzák. Karácsony András a társadalmi emlékezet médiára utaltságát hangsúlyozza, azt, hogy mindenféle emlékezeti megnyilvánulás „hatóképességét, tömegélménnyé válását, azaz a társadalomban *realitásként* való működését [...] a tömegkommunikáció teremti meg”¹⁴. A né-

10 Hannah Arendt: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest, 1995, Osiris, 13. o.

11 Yerushalmi: i. m. 113. o.

12 Vö. Gyáni Gábor: A történelmi emlékezet rítusai. In *A történelem szerzőmódja. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa*. Szerk. Szekeres András. Budapest, 2002, L'Harmattan–Ateliar, 103–117. o.

13 Assmann: i. m. 88–103. o.

14 Karácsony: i. m. 119. o.

zet másik szószólója, György Péter pedig az 1956-os drámai és tragikus történelmi esemény emlékének állítólág tökéletes Kádár-kori társadalmi amnéziáját a politikailag uralt „nagy nyilvánosság” ellenőrzésének tulajdonítja, majd apodiktikusan kijelenti: „A történelmi emlékezet ugyanis politikai konstrukció, ennek megfelelően a politikai osztály érdekvizonyainak foglya: szülötte és áldozata.”¹⁵

De vajon valóban úgy működik a kánon napjainkban is, hogy teljesen kirekeszti a múltból átvett hagyományokat, valamint a személyes emlékezés, tehát a múlt ismertség révén szerzett, *élmény alapú tudását*? Mind többen vélik úgy a kollektív emlékezet történelem kutatói közül, hogy a nemzeti történelmi emlékezet XIX. századi kizárólagos kánonja ellenére sem beszélhetünk manapság a kánonképződés valamiféle hegemoniájáról. Mary Fulbrook szerint például a németek esetében feltűnően sokféle formát ölt a gyakorta vitatott kollektív emlékezet. „Még azok az emlékek sem voltak vitamentesek, azokat sem fogadta el mindenki, amelyek rituálisan előírt formájukban, az állandó ismétlések révén már kikristályosodtak. A vasfüggöny mindkét oldalán nagy eltérések mutatkoztak a különböző emlékfoszlányok, a közös és a személyes emlékek között. Mások voltak az emlékei az áldozatoknak és a vétéseknek, a nációkkal együttműködő kollaboránsoknak és a beilleszkedőknek, a szülőknél és a gyerekeknek. A holokauszt utáni Németország számára nem adták könnyen a »kollektív emlékezést«.”¹⁶ Reinhart Koselleck szerint is a résztvevők, majd pedig utóbb a potenciális emlékezők egymásától elütő szubjektív tapasztalati horizontja okozza a kollektív memória belső töredezettségét.¹⁷

Erre rímelnék a kilencvenes évekből balkáni polgárháborúról nyert tudományos felismerések is. Nem tűnik ma már oly egyértelműnek az az egyébként sokáig kézenfekvő és sztereotip feltételezés, mely szerint a polgárháborús konfliktus hátterében a nemzeti vagy etnikai tudatosságban (memóriában) megnyilvánuló kollektív identitások hatottak mint egyedüli motiváló erők.¹⁸ A memóriapolitikákra, valamint a szolgálatukba állított (nemzeti) narratívákra irányuló kizárólagos figyelem homályba borította azt, amit a történelmi emlékezet amerikai kutatói (Susan G. Davis, John Bodnar) *vernacular memory*-ként, az angol kutatók (Raphael Samuel) pedig *popular memory*-ként tartanak számon, nevezetesen a népi emlékezetet.¹⁹ Samuel számára a történelem nem olyasvalami, amiről egyes-egyedül csak a történészek nyilváníthatnának véleményt, és még csak nem is olyasmi, mint amilyennek a posztmodernek tartják, vagyis merő történeti kitalálás. „A történelem valójában a társadalmi tudás formája, minden esetben sok ezer különböző kéz együttes munkája”²⁰.

A társadalmi emlékezet eszerint nem csupán annyi, mint amennyi kollektív memória formájában nyilvánosan is kifejeződik belőle. Szembetűnően nagy az a rés, ami a kollektív emlékezet e megnyilvánulása és aközött tátong, amit családi, egyéni vagy másféle kisközösségi emlékezetként tartunk számon. Ez pedig arra vall, hogy az utóbbi nem az emlékezet kanonizált formáinak egyszerű függeléke.

15 György: i. m. 324. o. A könyvnek ezt a megállapítását erősen vitathatónak ítélem, lásd Gyáni Gábor: 1956 elfelejtésének régi-új mítosza. *Élet és Irodalom*, 2001. február 9. 8. o.

16 Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, 1999, Helikon, 249. o.

17 Reinhart Koselleck: *Az emlékezet diszkontinuitása*. 2000, 1999. 11. sz. 4. o.

18 Peter Fritzsche: The case of modern memory. *The Journal of Modern History*, (2001. március) 89–90. o.

19 John Bodnar: Public memory in an American city: Commemoration in Cleveland. In *Commemorations. The Politics of National Identity*. Szerk. John R. Gillis. Princeton, 1994, Princeton University Press, 74–90. o.; Raphael Samuel: *Theatres of Memory. Vol. 1: Past and Present in Contemporary Culture*. London, 1996, Verso.

20 Samuel: i. m. 8. o.

Ausztriában – hogy egy példát is említsek – a hivatalos, tehát a tömegtájékoztatás, valamint a történetírás által terjesztett felfogás az ország náci múltjának, az osztrák náciizmusnak a lehető legteljesebb minimalizálására törekedett több évtizeden át. Ez a buzgalom arra irányult, hogy a náciizmus áldozatának nemzeti tudatát gyökereztesse meg az osztrák társadalomban. Az önéletrajzok (memoárok) új keletű vizsgálata derített azután fényt arra, hogy az osztrákok nagy hányada a háború végét egyáltalán nem a náci uralom alóli felszabadulásként, hanem sokkal inkább közönséges vereségként fogta fel.²¹ Ehhez hasonló tapasztalatok nyomán állítja Fulbrook immár a német történelmi emlékezet vizsgálata során, hogy az emberek többségének történelmi tudatát sokkal inkább befolyásolták a résztvevőktől származó visszaemlékezések és magyarázatok, valamint a családdal, barátokkal történő személyes beszélgetések, mint az, amit a hivatásos történészek írtak a múltban történekről, vagy amit a hivatalos megemlékezési rituálék közvetítettek erről a közös múltról. Nem csoda tehát – vonja le következtetését –, hogy „nagy volt az eltérés a hivatalos nemzetkonceptió [...] és a különböző közösségi nemzetfelfogások között”²².

Többé-kevésbé így van ez ugyanakkor ott is, ahol a nyilvános (kulturális) emlékezetet a hivatalos emlékezetpolitika uralta, nevezetesen a diktatúrákban és a különféle totalitárius rendszerekben. Egy a sztálini idők szovjet emlékezési gyakorlatát vizsgáló tanulmány szerzője szerint éppen az emberi lelkek mérnökének szerepében tetszelgő és ekként eljáró sztálini memória- és identitáspolitikája tette hozzáférhetővé a személyes önmegértés és emlékezés technikáit mindazok számára, akik napló és visszaemlékezés írásával teremtettek maguk számára bizonyosságot személyes identitásuk felől.²³

Messze vezetne, ha tovább vizsgálnánk, hogy az emlékezeti kánon hol és miképp teremt kapcsolatot ilyen esetben magával a szorosabban vett népi emlékezettel. Holott talán éppen ez itt az egyik kulcskérdés; hiszen a kanonizáció folyamata akkor igazán eredményes, ha a személyes emlékezésben rejlő érzelmi és tudásbeli alapokra épülhet. 1848 nemzeti ünnepévé érte a XIX. század második felében szintúgy az emlékezők folytonos személyes gyászával indult, hogy a nyilvánosodás folyamata nagy hasznát vegye utóbb a negyvennyolcas mártír közszereplők, mindenekelőtt Batthyány Lajos, 1849-ben kivégzett miniszterelnök 1870. júniusi újratemetésének. Hiszen éppen ennek az eseménynek a jóvoltából intézményesült 1848 kollektív emlékezete: azáltal kerülhetett rá sor, hogy az elsőként még titokban megadott végtisztességet utóbb nyilvánosan és felettébb ünnepélyes keretek között ismételték meg.²⁴

A kollektív emlékezet szimbólumkészletének a jelentése, valamint a szimbólumok mindenkori funkciója teljesebben feltárul tehát az elemző előtt, ha „alulról” veszi őket szemügyre. Ehhez viszont mindenekelőtt a szubjektív megnyilatkozások lenyomatai, vagyis a napló, a memoár és az oral history szolgálnak szükséges és elengedhetetlen forrásul. A mnemotechnika említett dokumentumai nem azért számítanak különösen jelentősnek, mert korrigálják, a történeti igazságnak megfelelően módosíthatják a hivatalos történetkép igazságait, jóllehet éppen ez a remény és illúzió tapad többségükhöz mind a létrehozóik, mind pedig készséges

21 Guy Miron: *Autobiography as a source for writing social history – German Jews in Palestine/Israel as a case study. Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, XXIX. évf. 2000. 263. o. 38. jegyzet; lásd még Heidemarie Uhl: *Transformations of Austrian memory: Politics of history and monument culture in the Second Republic. Austrian History Yearbook*, XXXII. évf. 2001. 149–169. o.

22 Fulbrook: i. m. 329. o.

23 Fritzsche: i. m. 107. o.

24 Stéfán Ildikó: *Gróf Batthyány Lajos halála és temetése. Sic Itur Ad Astra*, 1993. 2–4. sz. 6–18. o.

befogadóik részéről. Fontosságukat sokkal inkább az adja, hogy a népi emlékezet alapvető tárgyi bizonyítékait adják kezünkbe, egyúttal pedig kézzelfoghatóan tanúsítják az emlékező közösségek belsőleg erősen tagolt világát.²⁵

Az ötvenhatos svájci menekültek – a disszidensek, ahogy akkoriban nevezték őket – Kanyó Tamás által készített és rendszerezett oralthistory-interjúit²⁶ elemezve betekintést nyerhetünk egy ilyesfajta emlékező közösség sajátos mentális univerzumába.²⁷ A forrásanyag azokról az 1956-ot életük egyik – ha nem a legfontosabb – töréspontjaként tudatosító emberekéről tudósít, akiknek „emlékező narratívumai” 1956 hivatalos elhallgattatása, elfelejtetése ellenében, egyúttal pedig személyes identitásuk megteremtése és állandó újraalkotása végett nyertek újból és ismétlődően megfogalmazást. Az itthoni, az elhagyott hazában folyó kanonizálás, magyarul 1956 emlékezetének diszkriminálása éppoly fontos tehát az ötvenhatos menekültek emlékező elbeszélései szempontjából, mint az, hogy miként alakult az illetők kinti, emigrációbeli sorsa. 1956 rájuk nézve perdöntő következménye, kényszerű menekülésük már eleve felejtethetlenné tette számukra a forradalmat, ám esetükben többről és másról is szó van. Nevezetesen arról, hogy ez az egyéni életutat drámaian befolyásoló múltbeli esemény a kivándorlást érintő személyes döntés tényleges közbejöttével általánosan és visszamenőleg gyökeresen „átértelmezte” az egyéni és családi élettörténetek teljes egészét. Az emlékezés kimutatható narratív stratégiái a teleologikus történetpszóvés nyilvánvaló jeleiről árulkodnak, s éppen e vonásuk teszi őket különösen alkalmassá arra, hogy jól megfeleljenek az átfogó közösségi elbeszélések kívánalmainak. Ilyen értelmű hasznosulásuk mindenestre attól (is) függ, hogy milyen irányt vesz, éppen milyen irányba tart napjainkban a kánonképződés folyamata.

Összeér-e valaha 1956 esetében a személyes emlékezés és a rituális emlékezet közösségi (politikai) kánonja? Erre a kérdésre ma még úgyszólván lehetetlen egyértelmű igennel vagy nemmel felelni. Az viszont, hogy napjainkban többnyire párhuzamosan fejtik ki a maguk hatását, megítélésük szerint semmiképp sem tekinthető kivételes jelenségnek; ez a tény éppen-séggel az emlékezet eltérő síkjainak eredendő (és teljesen normális) pluralizmusát bizonyítja.

25 Az „emlékező közösségek” különféle típusait memoárok elemzésével azonosította Guy Miron korábban már idézett tanulmányában.

26 Vö. Tamas Kanyó: Die Schweiz und die ungarische Revolution von 1956. Eine Spurensuche. *Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, 2000. 2. sz. 208–225. o.

27 Gyáni Gábor: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–149. o.

KENDÉ PÉTER

1956 HISTORIOGRÁFIÁJA AZ EMIGRÁCIÓBAN (1956–1989)

Két probléma felemlítésével szeretném ezt a rövid fejtegetést kezdeni. Az első az, hogy fogalmilag az emigráció nehezen behatárolható, hiszen az emigránsok körében meginduló és kifejezésre jutó reflexió szükségképpen átfolyik az esemény külföldi recepciójába. Idetartozik az is, hogy a szerzők egy részéről – ilyen például Kecskeméti Pál, Váli Ferenc, Molnár Miklós, Fejtő Ferenc – eldönthetetlen, hogy külföldi tudós-e, avagy emigráns. Bill Lomaxról vagy Federigo Argentieriről tudjuk, hogy nem magyar emigránként fogott bele az 1956-os problémák tanulmányozásába, de Paul Zinnerről például máig sem tudom, hova soroljam.

A másik nehézség ennél triviálisabb. A téma tárgyalását az adott keretben szinte lehetetlen vállalkozássá teszi a tárgyalandó irodalom terjedelme. Az emigráns munkák egy része (a kisebbik) magyarul is napvilágot látott, s ezért bizonyos fókig jobban a szemünk előtt van. A nagyobbik része azonban nem: emigráns irodalom – az orosz és a kínait kivéve – úgyszólván minden világnyelven született, sőt rengeteg más nyelven is, tekintve hogy 1956 után a magyar szellemi-politikai emigráció alaposan szétszóródott a világban. Az 1956-ot követő több mint három évtizedben könyvtári irodalom halmozódott föl, amelynek teljes bibliográfiai feldolgozása – az esemény tartós világviszhangja miatt – kezdettől fogva lehetetlen volt. Sztáray Zoltán Brüsszelben 1960-ban, Gosztyni Péter Bernben, illetve Stuttgartban 1963-ban, Béky-Halász Iván Torontóban ugyancsak 1963-ban, Kabdebó Tamás Oxfordban 1980-ban, Bill Lomax a párizsi *Magyar Füzetekben* 1981-ben tett kísérletet e hatalmas politikai és szakirodalom áttekintésére, s ezeket fejlesztette tovább az 1956-os Intézet (illetve az elődjének tekinthető munkacsoport) három Budapesten összeállított bibliográfiai kísérlete (1986, 1990, 1996), amelyek azonban csak a magyar nyelvű munkákat illetően törekedtek teljességre. A magyar szempontból legteljesebbnek tekinthető, 1996. évi, Litván György által szerkesztett bibliográfia (*1956 kézikönyve. II. köt.*) több mint ezer munkáról emlékezik meg; ebből alig több mint száz tekinthető emigrációs, vagyis a teljes anyag egytizede. (Igaz, hogy a címek többsége 1989 utáni.) Nem hiszem, hogy az itt szereplő száznegy cím kimeríti a teljes anyagot, már csak azért sem, mert a bibliográfia jellegénél fogva főleg önálló címeket tartalmaz, márpedig az emigrációs irodalom nyilvánvalóan újságokban és folyóiratokban publikált résztanulmányokban is jelentkezett.

Az emigrációban született munkákat az alábbiakban három szempontból próbálom áttekinteni: műfajuk szerint, a szerzők szociológiai háttérét tekintve, végül a munkák irányultsága szempontjából.

MŰFAJOK

Bill Lomax 1981-ben megjelent, példamutatóan sokrétű bibliográfiáját alapul véve a következő műfaji klasszifikációt állíthatjuk fel: politikai emlékiratok, élménybeszámolók, a kulcsszereplőkre vonatkozó tanúságtételek vagy dolgozatok, dokumentumközlések, általános értékelő munkák. A felsorolt műfajok közül a legtöbbet bőséges számú írás képviseli. Az emlékiratok például a magyar politikai emigráció teljes palettáját kitöltik, de tartalmazznak a politika határára lévő memoárokat is, gondolok például az olyan irodalmi emlékezősekre, mint Ignó Pál vagy Faludy György. Az élménybeszámolók a forradalom jelentősebb tényeire és emlékezetes pillanataira vonatkoznak, de persze kiterjednek a forradalmat megelőző körülményekre vagy az azt követő eseményekre (elhurcolás, emigráció stb.), s a műfaj jellege szerint magánjellegűek, céljuk nemcsak és gyakran nem is elsősorban a tények rekonstrukciója, hanem az azokkal kapcsolatos személyes érzelmek és megfigyelések kifejezése. A kulcsszereplőkre vonatkozó tanúságtételek, illetve dolgozatok máig érdekes forrásanyagot képeznek, minthogy friss emlékezetből íródtak, és gyakran olyan személyekről szólnak, akiknek emléke azóta elhalványodott. Roppant érdekes módszertani feladat e tanúságtételek összehasonlítása azokkal a késői emlékezőkkel, amelyek a nyolcvanas években Budapesten meginduló oralhistory-beszélgetésekben találhatók.

A felsorolt műfajok közül a legtöbb bőséges címanyaggal tölthető fel, kivéve a dokumentumközlés dobozát. Amilyen gazdag volt az emigráció élményanyaga, és erős benne a közlési, illetve értékelési vágy, olyan szegényes forrásanyaggal kellett megelégednie dokumentáló hajlamú íróinak. Csak kevés emigráns mert okmányokkal a zsebében átlépni a határon. Fontos dokumentumok egyáltalán nem jutottak ki külföldre, s az e műfajba tartozó sajtópublikációk (amelyek például az *Irodalmi Újság*, a *Nemzetőr*, az *Új Látóhatár* vagy a *Bécsi Napló* évfolyamaiban fellelhetők) általában véletlenszerűen kijutott és meglehetősen „részleges érdekességű” dokumentumokat tartalmaznak. Némi egyszerűsítéssel tehát úgy fogalmazhatnánk, hogy az emigrációs irodalom legfőbb forrásanyaga a személyes, orális tanúságtétel volt, amit azután a forradalmi napok sajtó-, illetve rádióanyaga egészített ki. (A Szabad Európa Rádió által a korabeli hanganyag alapján készített és kötetben közzétett eseménykrónika mind a mai napig a forradalom legbecselesebb forrásanyagai közé tartozik.) Valamennyi e célra specializálódott külföldi kutatócsoportnak a dokumentációs anyag volt a gyenge pontja. A megtorlásra vonatkozólag végképp nem rendelkezett saját forrásanyaggal, így tehát egy-két kiszivárgó híren kívül a hivatalos közleményekre, illetőleg azok interpretációjára kellett szorítkoznia. Ez nem volt teljesen haszontalan munka, amint az például *Az igazság a Nagy Imre ügyben* című dokumentumkötetből látszik. Jellemző, hogy 1989 tavaszán, a frissen felocsúdó magyarországi közönség tájékoztatására ezt a kötetet Magyarországon is kiadták, mert abból a titkos Nagy Imre-per alapjában véve érvényes képe bontakozott ki.

A SZERZŐK SZOCIOLÓGIAI HÁTTERE

Jellemző az értelmiségi elem domináns szerepe az emigrációs irodalomban. Értékelő munkáknál ez magától értetődő, az élménybeszámolók esetében azonban nem. Éppen ezért feltűnő, hogy a forradalom főszereplői közül a fegyveres felkelők és a munkástanácsok vezetői alig szólaltak meg. Ezzel szemben tömegével olvashatók emlékezők írók, újságírók és egyetemisták tollából, ami persze egyoldalúságot eredményez a felhozott tényanyagban. Bill Lomax a hatvanas évek közepén készült munkájában helyesen hívta fel a figyelmet erre az egyolda-

lúságra, s kutatásai elsősorban azt próbálták alátámasztani, hogy 1956 nem az értelmiség, hanem a munkásság forradalma volt. Bizonyos fokig az emigrációs irodalom részét képezik azok a szóbeli beszámolók is, amelyek nemzetközi intézmények interjúprogramjai keretében (például az ENSZ különbizottsága, a New York-i Columbia Egyetem) jöttek létre. E programok vezetői mindenfajta társadalmi milióból igyekeztek tanúságtevőket megszólaltatni, ezt a törekvésüket azonban csak részben koronázta siker, tekintve hogy értelmiségi körből könnyebb volt interjúalanyokra szert tenni, mint munkások vagy parasztok közül.

Figyelemre méltó és minden szempontból érdekes tény az is, hogy 1956 emigrációs irodalmában a volt kommunisták sokkal nagyobb számban és sokkal aktívabban voltak jelen, mint bármely más politikai tábor hívei. Nem vállalkozom e jelenség okainak felderítésére. A következmény azonban az lett, hogy a forradalom előtörténetét illetően az emigrációs irodalom többet tartalmazott a belső pártfolyamatokról, mint e történet más vonatkozásairól. Egy másik következmény, hogy a Nagy Imre körüli politikai tábor sorsa is nagyobb visszhangot kapott ebben az irodalomban, mint más politikai családok forradalom alatti szereplése és sorsa. E megállapítás alól talán csak Bibó István esete kivétel, valószínűleg annak következtében, hogy Bibó sok neves barátja és híve került külföldre, s hogy e személyek jelentős szerepet játszottak az emigráció korai irodalmi tevékenységében. Szeretném azonban aláhúzni, hogy az összegező és értékelő munkák esetében a személyes háttér már korántsem játszik akkora szerepet, mint ezt olykor feltételezik, hiszen a tárgyilagosságra törekvő krónikás igenis képes arra, hogy saját személyét és irányultságait zárójelbe tegye. Molnár Miklós és Mérai Tibor könyveiben nem az a fontos, hogy mik voltak ők korábban, hanem az, hogy mindketten nagyigényű történelmi szintézisre törekedtek, s hogy ehhez megvoltak az intellektuális eszközeik is.

A MUNKÁK IRÁNYULTSÁGA

Az emigrációs irodalmat az értelmezések sokfélesége és változatossága jellemzi. Az 1956 utáni első két évtized volt a lényegbeli, a minőségi értelmezések kora: mindegyik szerző elsőrendű kötelességének érezte, hogy a maga és az olvasó számára tisztázza 1956 „igazi”, legmélyebb jellegét. Ebből kifolyóan ebben az irodalomban a legváltozatosabb értelmezésekkel találkozunk: az első igazi szocialista forradalom, nemzeti szabadságharc, demokratikus forradalom, antitotalitárius megmozdulás, antibolsevista fölkelés, harmadikutas forradalom, egyedülálló példa egy „tisztá politikai” forradalomra stb. E címkékhez szerzőket is kapcsolhatnák, de ezt mindenki maga megetheti. Kis túlzással azt mondhatnám, hogy csaknem annyiféle értelmezés született, ahány emigráns szerző fogott tollat. Ehhez azonban egy megszorítás kívánkozik: valamennyi értelmezésben közös, hogy a Szovjetunióval, a szovjet-kommunista hatalommal szembeni felkelést általánosnak, tehát nemzetileg egyöntetűnek tekintették, csupán elenyésző helyet hagyva benne szociológiailag a korábbi rendszerrel lojális erőknak. Az emigráns irodalom számára tehát 1956 *nem* volt polgárháború, mellesleg a kádárista szerzőknek sem, igaz, hogy nekik ehhez sokkal nagyobb erőszakot kellett tenni a tényeken, mint az emigráns szerzőknek... Az emigránsok szóhasználatában az esemény globális megjelölésére a „forradalom” dominál, szemben a külföldi szerzőkkel, akik szívesebben használnak olyan szavakat, mint *insurrection*, *uprising*, *revolt*, *Aufstand*. A megszálló hatalom elleni harc gondolata természetesen mindenütt jelen van, ennek ellenére a „szabadságharc” szó az emigrációban nemigen volt használatos, valószínűleg azért, mert ez a szó a magyar történelemben egy másik esemény számára van fenntartva.

Az emigrációs értelmezést döntően és alapvetően a hivatalos szovjet értelmezéssel való – aktív és indulatos – szembenállás determinálta. Az emigráció szerzőinek fontos volt újra és újra hangsúlyozni, hogy 1956 *nem* az volt, aminek szovjet oldalról minősítik (nem ellenforradalom, nem fasizmus, nem a csőcselék fölkelése, nem a Horthy-világ társadalmi erőinek megmozdulása), hanem ennek pontosan az ellenkezője. Ebben összhang volt az 1956. őszi-téli magyarországi közhangulat és az emigrációs irodalom között. Az évtizedek távolából visszatekintve érdemes aláhúzni, hogy ez az alapállás nyilvánvalóan túlzásokhoz és egyoldalúsághoz vezetett; a forradalomról érkező emigrációs szerzők hajlamosak voltak a forradalmi napok bizonyos jelenségeit bagatellizálni, esetleg elhallgatni, vagy éppen szépíteni, vagyis meghamisítani. Ez történt például a lincselések vagy a Köztársaság téren lejátszódott események vonatkozásában, de ugyancsak tabu volt arról beszélni, hogy a fegyveres harcokban közbűntényesek is részt vettek. Ilyen értelemben az emigrációs és a kádárista irodalom között semmiféle dialógus nem volt, de szimmetria természetesen igen. Ennél nagyobb baj, hogy szociológiailag ez az álláspont nem volt termékeny, tudniillik nem sokat adott hozzá annak a megközelítéséhez, hogy milyen társadalmi erők jelentek meg a forradalomban, hogy milyen társadalmi és politikai változások készülődtek 1956-ban. Ez azután az 1989-et követő évtizedben a visszájára fordult, mert ettől kezdve bármely szélsőséges fasizáló csoport hagyományként követelhetette magának 1956-ot. Tudományosan sem megerősítésre, sem cáfolatra nem volt alap (mármint az emigrációs irodalom alapján).

Néhány nagyon rövid záró gondolat. Volt-e az emigrációs irodalomnak nem politikai, nem propagandisztikus, hanem pusztán „tudományos” érdeme és hozama? Szerintem volt. Ebben a formában ez pusztá véleménynek hangzik, de úgy gondolom, hogy ezt a megállapítást az emigrációs irodalom bármilyen tárgyilagos áttekintése is megerősíti. Az emigrációs szerzők magától értetődően politikai célokat követtek, de a forradalom eszméjének hirdetése, az 1956-os nemzeti méretű népmegmozdulás jogosultságának védelme nem zárta ki sem a lelkiismeretes tényfeltárást, sem a történelmileg kiegyensúlyozottan mérlegelő szemléletet. Az emigrációban íródott művek egyike-másika – és közülük nem is kevés – mind a mai napig haszonnal forgatható, ráadásul élvezettel olvasható. Ez már magában véve sem kevés.

De mennyiben confirmálta vagy infirmálta az 1989 utáni hazai és nemzetközi tényfeltárás az emigrációban született történetírást? Itt is kategorikus leszek. Meggyőződésem, hogy fő vonalaiban az emigrációs irodalom ténycsoportosítása helytállónak bizonyult. Kis túlzással azt is mondhatnám, hogy 1956-ról már 1956 óta minden lényegeset tudunk, hiszen az esemény, vagy legalábbis annak jelentős része, a világ színe előtt játszódott le, s jellegét illetően a közvélemény ítélete – a magyaré és a nemzetközié – már az esemény pillanatában megszületett (meghökkenítő és üdítő olvasmány mind a mai napig az ENSZ különbizottságának 1957-ben közzétett jelentése, amely nagy vonalakban máig helytálló rekonstrukciója annak, ami Magyarországon 1956 október–novemberében történt). Természetesen, mint már erről szó volt, a kortársak emlékezete számos pontosításra szorul, és különösen szociológiai tekintetben nyilvánvaló, hogy 1956 képlete sokkal bonyolultabb volt, mint azt az esemény résztvevői vagy első krónikásai gondolták, illetve hinni szerettek volna. Ez azonban akkora téma, hogy tárgyalására ebben a keretben nincsen lehetőség.

GÖMÖRI GYÖRGY

AZ 1956-OS FORRADALOM EMLÉKEZETE AZ ANGOL SAJTÓBAN ÉS IRODALOMBAN

Az emlékezés ellentéte nem a közömbös nem emlékezés, hanem a felejtés, az amnézia. Nem kívánom itt elemezni az 1956-os forradalom leverését követő kollektív magyarországi amnézia okait, azt, hogy mennyi része volt ebben a véres megtorlás traumájának, illetve a felkínált érvényesülési lehetőségeknek. Mindössze azt szeretném megállapítani, hogy míg Magyarországon egészen a hetvenes évek végéig írott formában csak a forradalom hivatalos megítélése létezett (s az emlékezést a Kádár-rendszer csak az államszocializmus halottainak, illetve védelmezőinek tartotta fenn), Nyugaton merőben más volt a helyzet. Az 1956–1989 közötti időszakban részben a számszerűleg tetemes, de intellektuális értékekben sem szűkölködő magyar emigráció őrizte meg és ápolta 1956 emlékét, részben pedig a nyugati közvélemény és a sajtó, melynek figyelmét és 1956-hoz való viszonyát mindig meghatározta az éppen aktuális nemzetközi helyzet, más szóval az emlékezés relevanciaszintje. Nyugaton a szóhasználat körül nemigen voltak viták – az emlékezők túlnyomó többsége a „forradalom” kifejezést használta az 1956-os magyar események leírására, ezt csak néha helyettesítve be „felkeléssel” (*uprising*), vagy – ahogy azt főleg az emigráció egyes jobboldali hangadói, illetve az amerikai konzervatívok emlegették – „szabadságharcral”. Az „ellenforradalom” szó a kommunisták és szovjetbarátok monopóliuma maradt.

1956 októberében egy történelmi pillanatra az egész világ figyelme Magyarország felé fordult. Számos nyugati újságíró érkezett az országba, és a bécsi jelentések száma is megszorodott¹. A tudósítók félelemmel vegyes ámulattal adóztak a magyarok függetlenedési törekvéseinek, s annak az elszántságnak, amellyel ez a kis ország szembe mert szállni az akkor még katonailag erős szovjet birodalommal. A londoni *The Times* 1956. évi indexében 23 októberi és 36 novemberi Magyarországról szóló tételt találunk. Az angol lapok szinte versengtek egymással, hogy ki tud érdekesebbet írni a korábban marginálisnak tekintett országról; így persze álhírek is lábra kaptak, de egy angol újságíró, Noel Barber meg is sebesült a magyarországi harcok közben. Már 1957-ben számos angol nyelvű könyv jelent meg a magyar forradalomról, köztük néhány szemtanúé, például Noel Barberé² és Peter Fryeré³, valamint két újságíróé, akik inkább Bécsből, illetve másodkézből szereztek értesüléseiket: magyar menekülteket beszéltek, s az ő történeteik alapján próbáltak valamilyen képet összerakni a történekről. Így készült Mikes György⁴, valamint James Albert Michener amerikai

1 A legtöbb angol napilap saját tudósítót küldött Bécsbe, illetve Magyarországra.

2 *A Handful of Ashes. A Personal Testament of the Battle of Budapest*. London, 1957, Allan Wintage.

3 *The Hungarian Tragedy*. London, 1957, Dennis Dobson.

4 George Mikes: *The Hungarian Revolution*. London, 1957, A. Deutsch. Mikes engem is meginterjúvált 1956 novemberében egy bécsi diákszállón, de nevemet – biztonsági okokból – nem adta meg a szövegben.

újságíró könyve⁵. Az utóbbi két műről elmondhatjuk, hogy bár szerzőik tárgyilagosságra törekedtek, informátoraik történeteinek hitelességét nem tudták megvizsgálni, így a dokumentáció olykor ácsap fikcióba – nem minden tanúvallomás hiteles.

Ami a személyes beszámolókat illeti, bizonyára Barber könyvének is sikere volt – nem jártam utána. Peter Fryer tanúvallomását azonban akkoriban mohón olvastuk és kommentáltuk.

Fryer már korábban is járt Magyarországon, s a londoni *Daily Worker* őt küldte ki, hogy tudósítson a magyarországi „eseményekről”. Fryer korábban nem adta jelét annak, hogy hajlamos az angol kommunista párt szempontjából „eretnek” nézetekre – ezért esett rá újra a szerkesztők választása. Csakhogy az angol újságíró egy nappal a mosonmagyaróvári tömegmészárlás után, október 27-én érkezett Ausztriából Magyaróra. Az áldozatok – 52 halott⁶ – kiterítve feküdtek, és Fryer nemcsak a hozzátartozók gyászának, hanem annak is tanúja volt, hogy hogyan lincseltek meg a korábban megsebesült Stefkó József határőrszert a felbőszült óváriak. Fryer, aki addig csak a brit imperializmus bűneinek leleplezésével foglalkozott, ekkor megfogadta, hogy a magyar forradalomról is csak az igazat fogja megírni. Tudósításaiiban beszámolt a Magyar Dolgozók Pártjának teljes csődjéről: ez a párt nyolcévi egyeduralma alatt nem volt képes sem „boldog, sem biztonságos életet” teremteni a magyar népnek; az úgynevezett „új Magyarország kártyavárként omlott össze” – ez pedig azt jelenti, hogy az angol kommunistáknak is felül kell vizsgálniuk „előre megalkotott” (*preconceived*) elméleteiket a szocializmus helyzetéről.

Fryer ezek után járt Győrben és Pesten is, ahol még részt vett Losonczy Géza és Tildy Zoltán sajtókonferenciáján, majd november 4-e után más újságírókkal együtt a brit követségen „dekkolt”. November 4-e után ezt írja: „A bosszúszomjas, kegyetlen sztálinizmus visszatért Budapestre.”⁷ Ez ugyan rövid távon nem volt igaz, mert Kádár eleinte még próbált egyezkedni, de megállapítása pár héten belül teljesen helytállónak bizonyult.

A *Daily Worker* nem közölte Fryer tudósításait, sőt még a szerkesztőségben dolgozó újságírók elől is rejtegette. Fryer hiába hivatkozott könyvében más baloldali újságírók véleményére⁸, mivel tanúságtételét először angol polgári lapok közzétek, így korábbi elvtársai nyilvánvalónak vélték, hogy „eladta magát” a reakciónak. A mulasztást később egy brosúrával próbálták pótolni, amelyet a Magyarországon élő veterán kommunista, Charlie Coutts fércelt össze. Arról viszont kevesen tudnak, hogy miután Fryer kilépett a *Daily Workertől*, távozása valóságos lavinát indított el a szerkesztőségben. Ahogy azt a walesi születésű újságíró, Llew Gardner húsz évvel később megírta⁹, Fryer után először Jimmy Friell, a lap „Gabriel” álnéven publikáló karikaturistája mondott búcsút a brit kommunisták lapjának (mert nem közzétek egy a szovjet politikát is elítélő rajzát), majd még hét további munkatárs követte. Kis túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *Daily Worker* hanyatlása a magyar forradalom hatására kezdődött el.

James A. Michener és Peter Fryer művei mellett 1957 igazán fontos könyveseménye az Egyesült Nemzetek különbizottságának jelentése volt „a magyar kérdéstről”¹⁰. A jelentés

5 *The Bridge at Andau*. New York, 1958; magyarul: *A híd az Andaunál*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1994, Hitter.

6 1956 kézikönyve. [I. köt.] *Kronológia*. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 106. o.

7 Fryer: i. m. 72. o.

8 Bruce Renton például határozottan tagadta a magyarországi „fehérterror” legendáját, lásd *New Statesman and Nation*, 1956. november 17.

9 Uo. 1976. október 29.

10 *United Nations General Assembly. Special Committee on the Problem of Hungary*. New York, 1957, United Nations.

azért volt fontos, mert nemcsak az angol–amerikai közvélemény, hanem az összes nyugati demokrácia álláspontját is összegezte (többnyire magyar menekültek tanúvallomásait felhasználva), és mert az ENSZ közgyűlése a jelentés alapján 1957. augusztus 29-én hivatalosan elítélte a szovjet beavatkozást. Emiatt a különbizottsági jelentés a lehető legvörösebb posztó lett a kommunisták szemében – és ez vezetett a Povl Bang-Jensen elleni fegyelmi eljárásokhoz, illetve a dán diplomata 1959-ben bekövetkezett tragikus halálához, amelynek körülményei még ma sincsenek tisztázva.¹¹ Mindenesetre Bang-Jensen az ENSZ-jelentés ügyében tiszteletre méltó bátorságot tanúsított, amikor megtagadta szovjetbarát feletteseinek a magyar tanúk nevének kiadását.

Még két 1957-es kiadványt kell megemlíteni, legalább a viszonylagos teljesség kedvéért: a magyar születésű rádiós, George Urban könyvét¹², valamint egy Melvin J. Lasky által szerkesztett antológiát¹³. Az utóbbit többek között azért forgattuk különös érdeklődéssel, mert részleteket tartalmazott Wiktor Woroszyński lengyel újságíró híres magyarországi naplójából, amely akkor még csak franciául jelent meg teljes terjedelmében¹⁴. Ha valaki együtt olvasta az ENSZ-jelentést a Lasky-féle gyűjteménnyel, már 1957-ben elég hű képet kaphatott arról, mi is történt 1956 október–novemberében Magyarországon.

A forradalom leverését követő tíz évben rengeteg könyv jelent meg 1956-ról, köztük igényes politológiai, illetve történeti feldolgozások. Szerzőik magyar emigránsok voltak¹⁵, illetve angol vagy amerikai tudósok¹⁶. Megjelent Nagy Imre *On Communism* című emlékirata is Hugh Seton-Watson bevezető tanulmányával.¹⁷ Az angol nyelvű folyóiratok közül 1959–1964 között mindössze egy ápolta rendszeresen 1956 emlékét – de azt sem angolok, hanem magyarok szerkesztették, és Brüsszelben jelent meg.¹⁸ Ez az időszak – egészen a kubai konfrontációig – még szovjet sikerek jegyében telt el, Magyarországon pedig kezdett konszolidálódni a Kádár-rezsim, ennek (és az amerikaiak kompromisszumkészségének) volt félreismerhetetlen jele az 1963-as amnesztia.

- 11 Nagy András szerint lehetséges, hogy nem öngyilkosság, hanem politikai gyilkosság történt, lásd *Jelentés egy kutatásról. A „Bang-Jensen-ügy”*. In *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 296. o.
- 12 *The Nineteen Days. A Broadcaster's Account of the Hungarian Revolution*. London–Melbourne–Toronto, 1957, Heinemann.
- 13 *The Hungarian Revolution. The Story of the October Uprising as Recorded in Documents, Dispatches, Eyewitness Accounts and Worldwide Reactions. A White Book*. London, 1957, Secker–Warburg.
- 14 *France Observateur*, 1957. január 3. Később szamizdatként lengyelül és magyarul is megjelent (magyar nyelven Krassó György előszavával a Magyar Október Szabadsajtó kiadásában). A teljes naplót magyarul lásd Wiktor Woroszyński: *Magyarországi napló, 1956*. Ford. Kerényi Grácia, D. Molnár István. Utószó: D. Molnár István. Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 123 o.
- 15 Lásd például Tamás Aczél–Tibor Méray: *The Revolt of the Mind. A Case History of Intellectual Resistance Behind the Iron Curtain*. New York, 1959, Praeger (magyar nyelvű kiadása: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989, JATE); Paul Kecskemeti: *The Unexpected Revolution. Social Forces in the Hungarian Uprising*. Stanford, 1961, Stanford University Press; Ferenc A. Váli: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*. Cambridge, 1961, Harvard University Press.
- 16 Például *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November 1956*. Szerk. Paul E. Zinner. New York, 1957, Columbia University Press; Paul E. Zinner: *Revolution in Hungary*. New York–London, 1962, Columbia University Press.
- 17 A New York-i Praeger és a londoni Thames and Hudson kiadásában.
- 18 A semmiúton című *The Review* (illetve francia ikerestvére, az *Études*), amelynek magam is munkatársa voltam, s amelyben legérdekesebb publikációm talán az Isaac Deutscherrel folytatott interjú volt.

1966-ra, a forradalom 10. évfordulójára úgy látszott, ez a téma teljesen háttérbe szorult más aktuálisabb kérdések miatt. (Szomorú esemény volt Walesben az 1966. október 22-i aberfani földcsuszamlás, amikor egy salakhegy rádőlt egy iskolára, és mintegy százötven halálos áldozatot követelt.) A világpolitikában olyan ügyek domináltak, mint a vietnami háború vagy a látványosan kiéleződő szovjet–kínai ellentét. Így aztán az angol lapok többsége is inkább ezekre reagált 1966 októberében. A legtekintélyesebb liberális vasárnapi lap, az *Observer* például megemlékezett a szuezi akció 10. évfordulójáról, de Magyarországról hallgatott; Edward Crankshaw viszont (aki pár évvel korábban még jó szolgálatot tett a magyaroknak az erdélyi kérdés megbolygatásával) csak a szovjet–kínai viszályról írt a lap 1966. október 30-i számában. A *The Guardian* még az *Observer*-en is túltett: október 19-én Hungary united (Magyarország egyesül/egyetért) címmel közölte Jo Grimond liberális politikus Kállai Gyulához intézett kérdéseit és a válaszokat. Kállai Magyarország „rendkívül gyors politikai és gazdasági konszolidációjával” dicsekszik, és mint az interjú címe is jelzi, úgy véli, hogy az egész magyar társadalom egy emberként áll a Kádár-rendszer mögött – Grimond ezt sajátos módon nem kommentálja. Igaz, egy névtelen „menekült újságíró” válaszul közölt levele rámutatott Kállai ferdítéseire, illetve állításainak megkérdőjelezhető voltára, de valójában csak az október 21-i lapszám „javított” azzal, hogy leadta Ignótus Pál cikkét a forradalomról, amelynek summája a következő: „a felkelés [...] kilengéseivel és tragédiájával együtt is szolgálatot tett Magyarországnak és az egész világnak”¹⁹.

Az említett két lap magatartása, azt hiszem, modellértékű. Igaz, a 10. évfordulóra megjelent egy esszégyűjtemény is²⁰ Aczél Tamás szerkesztésében; ehhez Polányi Mihály írt kissé langyos bevezetőt, ám érdekes tanulmányokat olvashatunk tizenegy szerzőtől, akik közül csak kettő angol és egy „fogadott angol”, vagyis euro-brit, ez utóbbi Arthur Koestler, de ő csak egy jelentéktelen íráscskával szerepel a kötetben. Az angolok közül Antony Rhodes 1956-os magyarországi emlékeiről ír, Raymond Fletcher (akiben politológust gyanítok) pedig a szovjet birodalmon belüli ellenzéki mozgalmakat elemzi 1917-től 1966-ig. Alighanem neki van igaza, amikor összehasonlítja a nyugati világ reakcióit a szuezi és a magyarországi nagyhatalmi beavatkozásra: míg Szueze a nyugati baloldal még tíz év után is őszinte felháborodással emlékezik, a magyarországi szovjet támadás (ami a szuezinél is „gyalázatosabb” volt) „teljesen el lett felejtve”²¹. A kötet egyik legokosabb tanulmánya a francia Raymond Aron tollából származik, aki bár az 1956-os forradalmat „történelmi tragédiának” látja, ugyanakkor úgy gondolja, hogy az „győzelmes vereség” volt, amennyiben megerősítette az ember igazságba vetett hitét. De Aron azt is megjegyzi, hogy az 1956-os nyugati inercia megerősítette a sejtést, hogy azok az országok, amelyekre rákényszerítették a szovjet rendszert, „egyedül magukra számíthatnak”²². A szerzők közül talán a magyar emigráns Váli A. Ferenc a legoptimistább, amennyiben feltételezi, hogy Nagy Imre kivégzése lesz az a „csontváz a szekrényben”, amelynek felfedezése „kérdéssé teheti (sőt egy napon elkerülhetetlenül azzá fogja tenni) a Kádár-rendszer fennállását”²³, ugyanúgy, ahogyan a kommunista Rajk rehabilitálása hozzájárult a kommunista rendszer összeomlásához 1956-ban.

19 *The Guardian*, 1966. október 22.

20 *Ten Years After. A Commemoration of the Tenth Anniversary of the Hungarian Revolution*. London, 1966, MacGibbon–Kee.

21 Uo. 56. o.

22 Uo. 30. o.

23 Uo. 150. o.

Az angol sajtóban, pontosabban az 1966-os angol médiában azért volt egy-két adás, amely megmentette a „mundér becsületét”. Ilyennek nevezném azt a *The Hungarian Revolution* című dokumentumműsort, amelyet régi oxfordi kollégiumi társam, a horvát emigránsból brit rádióssá, majd külügyi tanácsadóvá lett Chris Cviic rendezett a BBC Home Service-nek 1966. október 23-án. Ebben a műsorban (amelyet Noel Johnson vezetett) hat angol, öt magyar és egy indiai (K. P. S. Menon) szólalt meg, beszélt a forradalomról – a magyarok közt Mikes György, Kéthly Anna, Ignótus Pál és Szász Béla társaságában ott voltam én is. Az angolok közül négyen (Noel Barber, dr. Edith Bone, Peter Fryer és Sefton Delmer) szemtanúi voltak 1956-ban a forradalomnak, de hárman nem mondanak újat, csak Sefton Delmer mond valami különös dolgot. Előtte ugyanis Kéthly Anna dicséri Nagy Imrét, mondván: „Nagy Imre igazi magyar hazafi volt”. Ehhez persze Delmer nem tud hozzászólni, de személyes benyomásai Nagyról rosszak: „[Nagy] nem volt képes dönteni – ügyetlenkedő öreg politikus (*a bumbling kind of elderly politician*) volt.” Ő Maléterrel is találkozott, és meglepte a magyar katonatiszt népszerűsége (az emberek ölelgették), valamint az, hogy Maléter egyenruháján még a forradalom alatt is szovjet kitüntetések viselt. Miután látta, hogy Delmer csodálkozik ezen, Maléter állítólag ezt mondta: „Jó kommunista vagyok..., de nem akarom, hogy az országomat kizsákmányolják” – vagyis Delmer „nemzeti kommunistának” látta Maléter Pált. A műsor Mikes György szavaival záródott, aki szerint nem lehet tudni, mi lett volna a forradalomból, ha győz, milyen irányban alakult volna. Csak annyit lehet tudni, hogy ha nem történt volna meg, „korunk, történelmünk és személyes életünk mind sokkal, de sokkal szegényebb lenne”.

Ha politikailag nem is, irodalmi szempontból 1966 érdekes fejleményt hozott a forradalom recepciótörténetében. Az Egyesült Államokban megjelent egy kis versantológia²⁴, amely az amerikai költők 1956-ról akkor és azután írt verseit gyűjtötte össze, majd nem sokkal később, a forradalmi évfordulóra napvilágot látott a *Gloria victis*²⁵, a világ költőinek a magyar forradalomról és Nagy Imréről írt verseivel. Ebben az angol nyelvterületet 27 vers képviseli, ebből 22 amerikai, három angol, egy kanadai és egy ausztráliai²⁶ – ami mutatja, mennyire megérintette ez a „romantikus” forradalom a nagyvilág angolul verselő költőit. Az amerikaiaknál több verset csak a lengyelek írtak erről a témáról (ezek közül én csak az öt legrepresentatívabbat válogattam be a *Gloria victis*-be). Az antológiát joggal lehet bírálni színvonalbeli egyenlenségei miatt, de mint dokumentum kétségtelenül jelentős teljesítmény.

A legjobb angol verset témánkról érdekes módon szintén 1966-ban írta az a George Macbeth, aki később Magyarországon is járt, és Nagy László-versek fordításával is próbálkozott (szerintem mérsékelt sikerrel). A vers címe *The Horsemen*, vagyis *A lovasok*²⁷, alcíme pedig *Budapest, 1956. november negyedike* – más szóval a második szovjet beavatkozás napja. Macbeth versében ugyan szerepelnek „pincékben benzines palackkal kuporgó, várakozó fiúk” is, de a vers igazi „hősei” az orosz katonák, akik tankistákból átvadlenek barbár lovasokká a brit költő képzeletében. A magyar olvasónak feltűnő, hogyan kapcsolja össze Macbeth Szezt Budapesttel, vagyis hogyan létesít egy bizonyos oksági kapcsolatot a két katonai beavatkozás között. Idézem a vers utolsó sorait: *Valahol keleten / az arany csillag lehullt, s azt híven eladták / őket Afrikában, a katonák idejötték, az út mentén / aratni. S ahogy éles, tiszta szemük / pásztázta a homályt a reteszek becsukódta / és lovasok lettek újra, vágatatók.*

24 *From the Hungarian Revolution*. Szerk. David Ray. Ithaca, 1966, Cornell.

25 *Gloria victis. Az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangja a nagyvilágban*. Szerk. Tollas Tibor. München, 1966, Nemzetőr.

26 Az utóbbi két országban feltehetően felületes volt a gyűjtés.

27 Magyarra én fordítottam, lásd *Irodalmi Újság*, 1968. július 15. 5. o.

1968-ban a „prágai tavasz” újra „aktualizálta” az 1956-os forradalmat, pontosabban megemelte annak relevanciaszintjét Nyugaton. Az augusztusi beavatkozást ugyan a szovjetek nem egyedül, hanem „varsói szerződéses” keretben hajtották végre, de az események óhatatlanul visszaidézték 1956 októberét. Nyugati publicisták egész serege mutatott rá arra a vitathatatlán tényre, hogy 1968 arról győzte meg a világot, hogy a magyar forradalmat nem azért taposták el a szovjet tankok, mert a forradalmi erőszak halálos áldozatokat követelt, vagy mert Nagy Imre felmondta a Varsói Szerződést. A csehszlovák pártvezetés többsége a reformokat támogatta, a tömegek mögöttük és nem a szovjet ügynökök mögött álltak, a változás békés úton folyt le – a Szovjetunió mégis lerohanta Csehszlovákiát. Ugyanakkor Magyarországon 1968-ban lépett életbe az új gazdasági mechanizmus, megcsillogtatva egy „jóléti szocialista társadalom” lehetőségét. Azért csak megcsillogtatva, mert egyrészt pár éven belül (1971–1972-re) leállították a reformokat, a Kádár-rendszer gazdaságilag „visszarendeződött”, másrészt azért, mert az adott keretek között (egy budapesti ismerősöm találó kifejezésével) csupán egy „álfogyasztói” társadalomról lehetett szó. Viszont éppen Csehszlovákia megszállása és a lengyelországi „antirevizionista-anticionista” kampány után kapott lábra a „legvidámabb barakk” elmélete, amely Magyarországnak a szovjet blokkon belül különleges helyet biztosított.

Nem sokkal ezután, 1969-ben jelent meg Vincent Brome angol író regénye, a *The Revolution*²⁸. Ennek egy Gavin Cartwright nevű amerikai újságíró a főhőse, baloldali érzelmű, volt kommunista párttag, tehát nem „tipikus” nyugati tudósító, aki naplót vezet 1956-os magyarországi élményeiről. Cartwright részben egy széteső házasságból menekül, részben pedig utoljára próbára akarja tenni politikai elveit. A forradalom alatt beleszeret egy magyar lányba, „Ági”-ba. A lány különös kapcsolatban áll egy Balogh József nevű hajdani kémelhárító tiszttel, akit később az ÁVH letartóztat. A dolgok logikájából következően Cartwright hosszú távon nem kötheti össze magyar barátnőjével a sorsát, bár a szíve együtt dobog a forradalommal.

Brome regénye Rajk László újratemetésének előestéjén kezdődik, és valamikor november végén, Nagy Imréék elrablása után fejeződik be. Bár a részleteket illetően Brome gyakran téved, a Rajk-temetés vagy október 23-a megjelenítése elég pontos, az utcai harcok leírása érzékletes, realiztikus. Érdemes a regény 60. oldaláról idézni egy mondatot: a hajdani szocialista úgy érzi, „az átlagpolgárok ezreinek ez a spontán felkelése” a történelmi szintézis antitézisének jelenti, s így „minden eddiginél jobban igazolja Marxt”!

Így érkezünk el 1976-hoz, a forradalom 20. évfordulójához. Mint már jeleztem, 1968 az az emeltyű, ami megint előtérbe hozza a magyar forradalmat. A párizsi *Irodalmi Újság* a sztálinista funkcionáriusból revizionista emigráns lapszerkesztővé vált Jiří Pelikannal közöl interjút, aki ezt mondja: „Nem vitás [...], hogy a csehszlovák fiatalok koponyájában a magyar események és viták ültették el azt a magot, amely a prágai tavasz kivirágzásához vezetett”²⁹. Az sem vitás, hogy egyrészt az 1976-os lengyelországi válság és a Munkásvédelmi Bizottság megalakulása, másrészt a csehszlovák ellenzék létezése és az ellenük indított perek, illetve a Charta 77 aláírói ellen indított eljárás miatti magyar tiltakozás a hetvenes évek végére már kezdett olyan kapcsolatokat kialakítani, amelyek előrevetítették valamiféle közép-kelet-európai összefogás lehetőségét. De 1976 októberében az angol sajtó még nem erre figyelte föl, hanem arra, hogy Magyarországon népszerű lett Kádár János, és dúl a „gulyáskommunizmus”. De mielőtt elemeznénk az angol és az amerikai lapok 1976-os „emlékezőtechnikáját”, hadd mondjam el, mi döbrentett meg a legjobban e lapok forgatásakor. Az, hogy még a legszínvo-

28 London, 1969, Cassell.

29 Vadnay Zsuzsa: A magyar forradalom ültette el azt a magot, amelyikből a Prágai Tavasz kivirágzott. Beszélgetés Jiří Pelikannal, a csehszlovák „Listy” főszerkesztőjével. *Irodalmi Újság*, 1976. szeptember-október, 3. o.

nalasabbak is tele voltak tárgyi tévedésekkel, vagyis hogy mennyire befolyásolja az emlékezetet az idő porának és rozsdájának lerakódása.

Kezdjük az angol lapokkal: a *The Times* és a *The Guardian* is több cikkben emlékezik meg a magyar forradalomról és az orosz beavatkozásról. De az utóbbi napilap október 23-i számában olvasható rövid vezércikk azt állítja, hogy Gerő Ernő rádióbeszéde „hazugul békítő beszéd” (*deceitfully conciliatory speech*) volt, valamint hogy a 16 pont közül az egyik Rákosi Mátyás leváltását (!) követelte. A cikk kicsengése persze pozitív: azzal végződik, hogy a magyarországi és a csehszlovákiai szovjet beavatkozás „minden másnál jobban befeketítette a kommunisták imázsát”. Ugyanez a lapszám közli Philip Alexander cikkét Budapestről *Modified rhapsody* címmel, amelyben az angol újságíró arról számol be, hogy 1963-as látogatásához képest mennyivel jobban élnek most a magyarok: „a fogyasztói forradalom megbékítette őket”. Igaz, a lakáshelyzet még mindig súlyos, de a korai hatvanas évekre jellemző nyugtalanság elcsitult, mert az emberek mosógépet tudnak venni, és minden három évben kapnak útlevelet, hogy Nyugatra utazzanak. Az *Observer* forradalommal kapcsolatos közleménye eléggé kétértelmű. Képet közöl egy Mosonmagyaróvárról meghícselt államvédelmi tisztről ezzel a szöveggel: „Egy ember brutális vége Magyarország reményteljes napján”. Mindjárt ezután William Shawcross arról értekezik, hogy Salamon Pál, „az egyik vezető magyar forgatókönyvíró” azzal ünnepelte a forradalom 20. évfordulóját, hogy disszidált. Ez ugyan sokaknak furcsa, hiszen úgymond „1956 keserősége felszívódott”, és bár Salamon nem élt rosszul, nem szerette a magyar cenzúrát, emiatt maradt külföldön. Ebben a Shawcross-cikkben is van, ha nem is tévedés, de egy érdekes csúsztatás, ami csak Salamon Pál szemléletét tükrözi, nem a tényeket: „A felkelés után – írja Shawcross – Kádár János azokkal az intellektuelekkel való megbékélés politikájába kezdett, akik korábban összefogtak a munkásokkal a lázadásban.” Ez enyhén szólva nem igaz: hacsak a Gáli–Obersovszky-ügyben hozott ítéletet és a Déry–Háy–Zelk–Tardos-pert nem tekintjük Kádár megbékélési kísérletének.

A *Sunday Times* 1976. október 24-én megjelent száma Bill Lomax fontos könyvéről, a *Hungary 1956*³⁰-ról közölt recenzióval „emlékezik” a forradalomra. A recenzens, Noel Barber szerint Lomax azt igyekszik bizonyítani, hogy 1956 a munkások, nem pedig az „írók és politikusok” forradalma volt. Úgy gondolja, hogy ez a tétel csak félig bizonyítható, mert igaz ugyan, hogy a munkások „megváltoztatták a felkelés irányát”, de Hruscsovna is igaza volt abban, hogy ha tíz magyar író korábban falhoz állítanak, nem lett volna forradalom. Barber egyébként igazságtalanul hányja Lomax szemére, hogy elfogadja a 2700 halotról szóló hazai statisztikát, amikor korábban a legtöbben 20 ezer halotról beszéltek (és megjegyzem, egyes angol történelemkönyvekben még a nyolcvanas években is ez az erősen eltúlzott szám szerepelt), továbbá amiatt is bírálja Lomaxot, hogy nem foglalkozik az Egyesült Nemzetek szerepével (illetve erőtlenségével) a magyar forradalom elbukásában. Barber szerint Hamarskjöld súlyos hibát követett el, amikor Budapest helyett Kairóba látogatott, mert jelenléte Budapesten „megállíthatta volna a szovjet tankokat”. Lomax legfontosabb tételével – hogy a „politikusok lemaradtak a munkások mögött” – Barber egyetért, mondván, ez nem meglepő, hiszen „ez a felkelés nem a kommunizmus ellen irányult, hanem egy kommunista felkelés volt a monolitikus sztálinizmus ellen”, és „szegény Nagy Imre” nem is akart részt venni benne, csak „elsodorták az események”. Ezt a véleményét azzal próbálja (többek között) megindokolni, hogy „amikor a felkelés kitört – figyeljük a fogalmazást – [Nagy] szándékosan kimaradt belőle, Balaton melletti szőlőjében tartózkodva”. Ami ennél is kínosabb, az a Bar-

30 London, 1976, Allison–Busby. Magyarul lásd például Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Ford. és kiegészítette Krassó György. Budapest, 1989, Aura.

ber-kritika alatt közölt fénykép, amely állítólag egy „halott magyar szabadságharcost”, de valójában egy agyonlőtt ÁVH-st ábrázol – ez azonnal felismerhető az egyenruhájáról, csizmájáról és az arca mellé helyezett Rákosi-képről! (Kíváncsi lennék rá, vajon Noel Barber látta-e ezt a képet közlés előtt, s ha igen, hogyan egyeztetett bele annak ilyen felhasználásába?)

A nagy amerikai lapok közül az *International Herald Tribune* közölt hosszú cikket Magyarországról egy Michael Getler nevű tudósító tollából. Getler cikkének már a második bekezdésében olyan tévedés áll, amely a magyar olvasó szemében az egész cikk hitelét megingatja: azt írja, látta azt az egyszerű táblát, amelyet a Köztársaság téri párház védőinek emlékére állítottak, akiket „a csőcselék géppuskázott le, amikor 1956. október 23-án elhagyták az épületet”. Vagyis Getler nem vette magának a fáradságot, hogy figyelmesen átolvassa az 1956-ra vonatkozó irodalmat vagy akár a korabeli amerikai lapok jelentéseit. Kádárról ezek után csak jót ír, azzal kezdve, hogy „az 1956. októberi felkelés alatt került uralomra” (ez arra a gyanútlan, ám eléggé dehonesztáló kérdésre emlékeztet engem, amelyet nem egy angol tett föl nekem az évek során: „Did you leave Hungary during the troubles?” vagy „during the uprising?”, s amelyre mindig az volt a válaszom, hogy „én a forradalom leverése után jöttem el Magyarországról, nem a forradalom alatt”). Getler névtelen informátorai szerint a magyarok kijózanodtak, és történelmük „első politikai realitájának” tekintik Kádárt, mert nagyobb játékteret nyert a magyaroknak, s mert tőle függ a „gulyáskommunizmus” további sorsa. A Kádár-rendszer relatív jólétet és nyugati beruházásokat teremtett – például Budán már építik a Hilton Hotelt. Getler azért megemlíti a magyar kompromisszum árát is a cikke végén: a szocializmus alaptételei, illetve a szovjetek irányította külpolitika nem képezhetik vita tárgyát. Azt is mondja, hogy a nyugati diplomaták szerint a magyarok 1956 óta „nagy politikai apátiában” szenvednek.

Az összes 1976-os angol cikk közül Michael Cockerell BBC-tudósító szövegét találtam a legintelligensebbnek. Nemcsak azért, mert rámutat a viszonylagos magyar jólét mögötti óriási eladósodásra (azt írja, a magyarok már egybillió fontnál többel tartoznak a Nyugatnak), hanem mert a szenvedélyes, magyarokat dicsőítő újságírói klisék helyett rámutat az általános emlékezháttérre, amnéziára, amelyben az ország szenved. Ezt írja: „Magyarországon egy téma még ma is tabu. Az emberek nyilvános helyen nem beszélnek 1956-ról. Ez az emlék egy »Ne nyisd ki!« feliratú dobozba van zárva. Ez olyan évforduló, amelyet nem fogunk megünnepelni – mondta egy pártfunkcionárius. – Talán még ma is túl fájdalmas vagy veszélyes visszaidézni a 20 évvel ezelőtti forró napokat [...], amikor egy kommunista rendszert belülről megdöntöttek.” Ezek után Cockerell is dicséri Kádár pragmatizmusát, de leszögezi: „20 évvel később 1956 egyes követelései teljesültek [...], de Magyarországon hivatalos statisztikák szerint tavaly még mindig ezer embert börtönöztek be politikai okokból [...], és még mindig négy szovjet hadosztály állomásozik »ideiglenesen« Magyarországon.”³¹

Bill Lomax könyvét Magyarországon jól ismerik, ezért talán nem kell vele részletesebben foglalkoznom. A könyvnek már a nyolcvanas években több magyar kiadása készült, mindegyik Krassó György fordításában és kiegészítő jegyzeteivel.³² Krassó az 1989-es első legális magyarországi kiadás egyik előszavában (A fordító megjegyzései címmel) „a magyar forradalomról írt [...] mindeddig a legtárgyilagosabb és legjobb tájékoztatást nyújtó munkának” nevezi Lomax könyvét, bár megjegyzi, hogy „Lomaxot saját marxista szemlélete is sokszor tévútra viszi: hajlamos rá, hogy alábecsülje a forradalom demokratikus politikai vívmányait”. Mint már

31 *The Listener*, 1976. október 21.

32 *Magyarország 1956-ban*. Párizs, 1982, Magyar Füzetek. /Adalékok az újkori magyar történelemhez 1./; *Magyarország 1956*. Calgary, 1982, Magyar Szabadságharcos Világszövetség; Budapest, 1986, AB Független Kiadó; Budapest, 1989, Aura; *Magyarország 1956-ban*. Budapest, 1989, Tudósítások.

jelezttem, Lomax fő tézise az, hogy 1956 elsősorban a munkásosztály forradalma volt, Krassó viszont úgy véli, több mozgalom harcolt a sztálinizmus ellen, s az értelmiségi elit inkább csak reformokat akart, míg a nép „egy olyan új, demokratikus, de a dolgozók önigazgatásán alapuló társadalmat próbált teremteni, amelyre sem Nyugaton, sem Keleten nincsen példa”. Attól tartok, itt Krassó György is elvetette kicsit a súlykot, túlbecsülve a munkásosztály egységét, illetve törekvéseinek tudatosságát: a munkástanácsok igazából csak a forradalom utóvédharcaiban kerültek előtérbe, egyfajta demokratikus „minimumbázisként” a visszaállított egypárt-rendszer keretei között. Emiatt a munkástanácsok politikai és gazdasági hatalmán alapuló szocialista demokrácia megmaradt az utópisztikus elképzelések történelmi lomtárában.

1981-et, a forradalom 25. évfordulóját a párizsi *Magyar Füzetek* egy tematikus szám összeállításával ünnepelte,³³ amelybe két angol szerző tanulmánya is bekerült magyar fordításban: Hugh Seton-Watson egy 1977-es szövege (eredetileg a Király Béla és Jónás Pál által szerkesztett *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*³⁴ című tanulmánygyűjtemény bevezetője), valamint Bill Lomax egy újabb, helyenként Krassó Györggyel vitázó írása: Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké? Seton-Watson érdekes módon nemcsak azt szögezi le, hogy az 1956 októberében történt népmegmozdulás forradalom volt, hanem azt is, hogy ha volt ellenforradalom, akkor azt szovjet segítséggel a Kádár-csoport hajtotta végre. Az angol történész egyébként győztesnek tartja a forradalmat, hiszen „szétzúzta a Rákosi–Gerő-féle rezsimet [...]”. Olyan vívmány volt ez, amin semmi sem változtathat.³⁵

Az angol könyvkiadás ezzel szemben David Irving könyvének megjelenésével igyekezett kielégíteni az 1956-tal kapcsolatos olvasói igényeket. Az *Uprising! One Nation's Nightmare* (Felkelés! Egy nép lidércnyomása) című könyv geneziséről nemrég jelent meg Mink András hasznos tanulmánya³⁶. Már az 1956-os kézikönyv bibliográfiája elég jól összefoglalja, mi van Irving könyvében: „A hivatalos magyar támogatást élvező szélsőjobboldali angol szerző azt sugallja, hogy az 56-os népfelkelés nemcsak a sztálinista rendszer magyarországi képviselői, hanem a zsidóság ellen is irányult”³⁷. Ezt a véleményt nemcsak Hugh Seton-Watson, de a forradalom összes többi történésze is élesen elutasítja – a forradalomban az volt a meglepő, mennyire hiányzott belőle a Magyarországon más politikai változásoknál általában jellemző antiszemitizmus.

Így érkezünk el 1986-hoz, amikor újra fellángol a nyugati érdeklődés 1956 iránt. Ennek több oka van: az egyik az, hogy időközben a szovjet csapatok súlyos veszteségeket szenvedtek Afganisztánban, hogy a politikai nyugtalanság egész Kelet-Európára kiterjedt, és hogy Gorbacsov meghirdette a *glasznosztj* és *peresztrojka* politikáját, más szóval az egész térségben változások szele fújdogál. A londoni *The Times* 1986 októberében összesen kilenc cikkben foglalkozik Magyarországgal. Vannak köztük írások, ahol a cím a változatlanyságot hangsúlyozza: 1956 tabuja változatlanul el van temetve, vagy a Kádár-rendszer eredményeit: Hogyan változott meg az élet Magyarországon 1956 óta, de vannak más, érdekesebb hírek is, például az október 20-i számban: „Dissidents from four Eastern bloc countries issue proclamation to mark 30th anniversary” (Négy keleti táborba tartozó ország másként gondolkodóinak nyilatkozata a 30. évfordulóra). Ugyanerről a *The Guardian* is beszámol, Misha Glenny, a lap bécsi

33 *Magyar Füzetek* 9–10. Szerk. és a kiadásért felelős Kende Péter. Párizs, 1981, Malakoff–Dialogues Européens.

(A továbbiakban *Magyar Füzetek* 9–10.)

34 Boulder, 1978, East European Quarterly. /East European Monograph Series 40./

35 *Magyar Füzetek* 9–10. 57. o.

36 David Irving and the 1956 Revolution. *Hungarian Quarterly*, 2000. tél, 117–128. o.

37 1956 kézikönyve. [II. köt.] Bibliográfia. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 58. o.

tudósítója szerint ez a nyilatkozat „a koordináció diadala”³⁸, s ebben döntő szerepe van a magyarországi demokratikus ellenzéknek. Ugyancsak Glenney írja a lap október 24-i számában, hogy a magyar kormány „elégé nyugtalannak látszik azzal kapcsolatban, hogyan ünneplik majd meg a forradalmat” – mármint az ellenzékiek. Mint tudjuk, erre nem volt különösebb okuk, hiszen az ellenzék zárt körű konferenciával és nem nagy utcai tüntetéssel ünnepelte a 30. évfordulót – az utóbbira még kellett várni vagy másfél évet.

Az egyik legérdekesebb emlékező cikk az angol sajtóban alighanem Neal Aschersoné³⁹ volt. Ascherson lengyel szakértő, meg is tanult lengyelül, így érthető, hogy írása elsősorban a lengyelekre koncentrál. Megtudjuk például azt, hogy Hruscsov híres titkos beszédének szövegét egy kommunista pártfunkcionárius, Stefan Staszewski juttatta el Nyugatra; ami pedig a lengyel kommunista párt, a LEMP politikáját illeti, Ascherson úgy véli, hogy az 1955–1956-ban ügyesebb volt a magyar párténál. Ebben persze segített a poznaí munkásfelkelés tapasztalata, illetve traumája; igaz, hogy a lengyel államvédelem később is (legalább kétszer, 1969-ben és 1976-ban) belelőtt a tüntető tömegbe, de 1956-ban a Gomulka-féle pártvezetés még ki tudta használni a szovjet politika ingadozásait a saját (és részben a lengyel nép) hasznára. Ascherson így zárja írását (amelynek lényegével egyet is értek): „Bár Magyarországot Kádár János ma toleránsan és ravasz ügyességgel vezeti, végső soron Lengyelország mégis egészségesebb.” (Igen, mert időközben, 1980–1981-ben a lengyelek a Szolidaritás jóvoltából belekóstoltak valamiféle szólás- és sajtószabadságba, s az ilyen élmények a Jaruzelski-rezsim alatt sem mentek feledésbe...)

1986-ban, úgy gondolom, csak egyetlen könyv jelent meg Londonban, amely emléket kívánt állítani a forradalomnak, Reg Gadney fotóriporter albuma.⁴⁰ A gyűjtemény, amelyhez Mikes György írt előszót, október 23-tól november 4-ig követi az eseményeket, fényképekkel illusztrálva minden napot. A legelső képen egy fiatalember látható, amint magasra emelt kalapáccsal veri Sztálin ottmaradt csizmáját a „Csizma téren”. Mikes előszava több szempontból érdekes. Elmond egy 1956-os anekdotát, hogy Arthur Koestler felhívta őt október 24-én reggel, hogy menjenek el a magyar követséghez, és téglákkal verjék be az ablakait. Mikes erre nem vállalkozott, de másnap azt hallotta, hogy az ablakokat valóban beverték. Mikes szerint 1956 már történelem, és a magyarországi fiatalok is annak tekintik. Ugyanakkor úgy gondolja, hogy ezek a fiatalok és az egész világ tudja: „1956 eseményei [...] meghatározó pillanatot jelentettek a modern történelemben. A szovjet birodalom [...] sohasem tért magához abból a sokkból, amit akkor szenvedett”. Továbbá Kádár sem folytathatott volna „elég liberális” politikát Magyarországon – és itt sajnos a már öregedő Mikes megpróbálkozik a kör négyszögesítésével, amennyiben kijelenti, hogy bár Kádár János „hűséges kommunista”, de ugyanakkor „jó hazafi”, aki „megőriz annyit a magyar jellemből és hagyományból, ami a körülmények között lehetséges”. Mármint nem kellett valakinek a demokratikus ellenzékhez tartoznia ahhoz, hogy ezt a kijelentést kétségbe vonja – gondolom, a lakitelki tábor is ellenkező premisszákból indult ki, amikor Kádár leváltásában reménykedett.

Összegezve a mondottakat, bár az 1956-os magyar forradalom relevanciaszintje a hatvanas években lesüllyedt, a hetvenes és a nyolcvanas években egyre emelkedő irányt mutatott Nyugaton, különösen az angol nyelvű sajtóban és irodalomban. Úgy gondolom, befejezésül Szász Bélát kell idéznem, aki az *Irodalmi Újság* egyik 1981-es számában ezt írta: „a magyar forradalom vízbe hajított kő volt, amely egyre szélesebbre gyűrűző hullámokat vetett.” Még a mi csónakunkat is ez a hullámverés viszi tovább.

38 *The Guardian*, 1986. október 20.

39 *Observer*, 1986. október 26.

40 *Cry Hungary! Uprising 1956*. London, 1986, Weidenfeld and Nicolson Ltd.

HORVÁTH SÁNDOR

1956 TÖRTÉNETÍRÁSA A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

A történeti munkák társadalmi és történeti képződmények, sőt maguk a történészek is jellegzetes történelmi csoportot alkotnak, sajátos társadalmi arculattal. A történetírás – a kultúra részeként – kommunikációs rendszerként is értelmezhető, olyan „írott nyelvként”, amelynek saját „nyelvtana” van.¹ Ebben az értelmezési keretben a történészek által létrehozott szövegek válnak az elemzés tárgyává, nem pedig az, hogy kinek van „igaza” a múltról szóló diskurzus egyes kérdéseiben. Történetírói kifejezéssel élve ebben az esetben a múltról szóló történészi szövegek válnak „forrássá”, egymás mellett létező, viszonylagos igazságokat képviselő szövegekké. Ez a megközelítés felrúgja a sokak által alapvetőnek tartott történészi szabályt azzal, hogy a források – jelen esetben monográfiák, biográfiák, tanulmányok – „valóságtartalmának” vizsgálata nélkül képzelettel el, rekonstruálja a múltat, és elsősorban azt helyezi a középpontba, hogy milyen fontosabb tényezők határozták meg a múltat – ebben az esetben az 1956-ról – szóló történeti munkák beszédmódját 1989 után.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy vázoljam azokat az általam fontosabbnak ítélt magyar történetírói *értelmezési kereteket*, amelyek meghatározták az 1956-ról szóló történetírás téma- és műfajválasztását 1989 után. Az áttekintés korántsem lehet teljes, mivel a kilencvenes években megjelent 1956-ról szóló történeti munkák elemzése már önmagában is önálló monográfiát érdemelne, nemcsak a könyvek és tanulmányok hatalmas száma, hanem az azokban szereplő megközelítések sokszínűsége és nem utolsósorban a történelmi tudat változása miatt is. Nem beszélek 1956 diplomáciatörténeti megközelítéseiről, annak ellenére, hogy úgy vélem, a diplomáciatörténet beszédmódján belül éppen ez az a terület, ahol talán a legtöbb eredményt sikerült felmutatni 1956-tal kapcsolatban: ezen belül is ki kell emelni az 1996-os nemzetközi konferencia előadásait, valamint a *Döntés a Kremlben* című könyvet.²

1956 történetírásában a rendszerváltás sok szempontból cezúrát jelentett. 1989 után lassan, de fokozatosan megnyíltak azok a levéltárak, amelyekben a legtitkosabbnak minősített dokumentumokat őrizték; ha nem is teljes mértékben, de egyre nyíltabban kezdtek visszaemlékezni az egykori szereplők 1956-ra; lehetővé vált, hogy politikai vagy ideológiai megkötöttségektől függetlenül, szabadon publikáljanak 1956-ról hivatásos és kevésbé hivatásos történetírók. Mégis elhamarkodottság lenne azt állítani, hogy 1956 történetírása 1989 után gyöke-

1 Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokausz után*. Budapest, 2001, Helikon, 152–153. o.; Peter Burke: *Antropológusok és történészek. Megjegyzések egy kapcsolat történetéről*. BUKSZ, 1992. 4. sz. 490–496. o.

2 Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában című konferencia előadásait lásd *Évkönyv V. 1996/1997*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv V. 1996/1997*.); *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

resen megváltozott. Ennek elsődleges oka, hogy a történészek jelentős energiáit kötötte le, hogy számos történeti kérdéssel abban a kontextusban kellett foglalkozni, amit még a fehér könyvek által megalapozott Kádár-kori hivatalos, az „emigrációs” vagy a „szamizdat” történetírás generált. Gyakran azok a kérdések kerültek a középpontba, amelyeket a Kádár-kori propaganda vagy az azokkal éppen szemben álló emigrációs vagy „szamizdat” történetírók véltek fontosnak 1956 kapcsán. Igaz, a két csoport különböző forrásokra építve konstruálta meg annak idején a maga 1956-képét, hiszen a Kádár-kor hivatalos 1956-képét közvetítő szerzők az írott források egy jelentős részéhez is hozzáférhettek, az emigránsok vagy a „szamizdat” szerzők viszont – néhány megőrzött jegyzőkönyvet leszámítva – többnyire a szóbeli visszaemlékezésekre vagy éppen a saját emlékeikre hagyatkoztak. Ezért is válhatott az oral history az 1956 történetével foglalkozó emigráns vagy hazai szamizdatban publikáló történetírók számára sokszor elsődleges forrássá, és az általuk összegyűjtött anyagra építve lehetett létrehozni az Oral History Archívumot, amely Magyarországon példa nélkül állt abból a szempontból, hogy kizárólag szóbeli visszaemlékezéseket archivált. Mindazonáltal mind a Kádár-kori hivatalos, mind az emigráns vagy „szamizdat” történetírás normatív kontextusban ábrázolta 1956 történetét, ami komoly hatással volt (és van) 1956 rendszerváltást követő történetírására.

A történészek egy részét 1989 után meglepetésként érte, hogy a sokszor politikai töltetű – ennek ellenére gyakran történészek közötti – viták középpontjába 1956 értelmezési kerete került a „tényfeltárás” helyett. Ezzel kapcsolatban Litván György írta 1992-ben az 1956-os Intézet első évkönyvének indító tanulmányában: „nem számítottunk arra, hogy maga a forradalom jellege, mibenléte, célrendszere, fő erői és vezetői körül ismét fellángolhat a vita, hogy csaknem az egykori 1956–57-es szinten – »forradalom vagy ellenforradalom« – kell újramegítteni és folytatni a »hitvitát« 1956-tal kapcsolatban”³. A „hitvita” az azóta eltelt csaknem tíz évben kisebb-nagyobb megszakításokkal tovább folytatódott, és alapvetően meghatározta az 1956-ról szóló történeti irodalom és a kutatások tematikáját és megközelítéseit.

Ebben a kontextusban a történészek a múlt olyan „hivatásos értelmezői” voltak, akik a múltról szóló „igazmondás” letéteményesei, feladatuk pedig az, hogy úgynevezett „helyes történelmet” írva pontosan elmondják, ami „valójában” történt: az eseményeket, az okokat, a fontosnak tartott vagy egyes irányzatok által fontosnak *ítélt* személyek életének történeteit, megírják a „hősök” életrajzait (helyenként hagiográfiáit) és a „bűnösök” rémtetteit. Ebben a megközelítésben 1956 percről percre bontott eseménysorozata vagy egy-egy fontosnak tartott, többnyire nagypolitikai szereplő legapróbb cselekedete is értelmet *kapott* vagy éppen – interpretációtól függően – értelmet *nyert*, ami valamilyen determinált irányba mutatott.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy azok az emberek, akiknek az identitásához egy adott történés vagy helyszín hozzátartozik, nehezen viselik, ha ez az identitásképző tényező elemzés tárgyává válik. (Az 1956-os Corvin köz, a Petőfi Kör vagy a gyűjtőfogház meghatározta vagy éppen megváltoztatta sok ember identitását.) Részben emiatt, részben 1956-os és azt követő élményeik miatt ezek az emberek sokszor úgy vélik, hogy személyes érintettségük kizárólagos kompetenciát biztosít nekik egy adott helyszín vagy egy adott esemény történeti képeinek megkonstruálására. 1956 identitásképző tényező. Ezért azok az emberek nehezen viselték 1956 vizsgálati tárggyá tételét, akik több szállal kötődtek hozzá, akik személyes múltjukat 1956 fényében konstruálták meg. Ezen „nem hivatásosnak” is tartott „emlékezők”

3 Litván György: Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma. In *Évkönyv I. 1992*. Budapest, 1992, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv I. 1992.*), 7. o.

rendszeres, mégis váratlan felbukkanása és emlékezése sokszor megkérdőjelezte a történészek történelmét, ami egyrészt ahhoz vezetett, hogy minden irányzat megtalálta a maga „emlékezőit”, másrészt a történészek csak elvétve foglalkoztak azzal, hogy miként hatott az egyes emberek vagy csoportok identitására 1956, illetve hogy 1956 milyen szerepet kapott a XX. század második felében a magyar nemzeti identitás újradefiniálásában.

Az 1956-tal foglalkozó történeti munkák társadalomképre jellemző, hogy a történészek többnyire elfogadták azt a tételt, hogy a totalitárius kormányzatok intézkedései áthatották a társadalmi berendezkedés egészét, ezért elsősorban a politikai történetet kell feltárni. Ez pedig mindenekelőtt a külpolitikai összefüggések, az állampárt vezető szerveinek és tagjainak tevékenysége és az 1956-os politikai intézmények és tagjaik politikai cselekedeteinek története. Ennek függvényében kimondva vagy kimondatlanul sokan magukévá tették azt a korabeli beszédmódot is, amelyben a társadalmat a „munkás-paraszt-értelmiség” háromosztatú tablójaként ábrázolták, még akkor is, ha tudták, hogy sem a „parasztság”, sem a „munkásság”, sem az „értelmiség” nem létezett abban a formában, amilyenek a korabeli iratok láttatták. Sőt kérdéses, hogy ez az egyenmű felosztás egyáltalán alkalmas-e arra, hogy kizárólagos használatával a mélyreható társadalmi folyamatok elemezhetők legyenek. Erre a problémára Valuch Tibor már 1993-ban felhívta a figyelmet: „a munkás, értelmiségi, diák és paraszt kategóriák túlságosan tágak ahhoz, hogy valójában választ kapjunk kérdéseinkre. Hiszen egy adott mikrotársadalmi közegben korántsem volt mindegy, hogy valaki tsz-tag-e vagy egyéni gazda, napszámos vagy ingázó munkás.”⁴ Mégis úgy tűnik, a probléma feloldására született eddigi kísérletek alig-alig hoztak létre 1956 értelmezésében használható társadalomtörténeti modellt. Ennek talán az is oka, hogy az említett társadalmi csoportok megkülönböztetése még ez utóbbi problémafelvetésben is jóval erősebben kötődött a makrotársadalmi kategóriákhoz, mint a mikrotörténeti megközelítéshez.

Mindez valószínűleg azzal is összefügg, hogy a szerzők sokszor annak az eldöntésével bajlódtak, hogy „kik vettek részt”, „köztük mennyi munkás volt”, vagy „az elítéltek hány százaléka volt értelmiségi”. Ezzel szemben megkérdőjelezhető, hogy van-e történetírói konszenzuson alapuló definíciója a korabeli „résztvevő”, „munkás” vagy „értelmiségi” kategóriának. Vajon nem ugyanúgy fontos történeti szempontból egy „nem résztvevőnek” minősülő, tömegben bámszékodó ember magatartása és reflexiói, mint azé, aki „a szobrot döntötte”, ezáltal „résztvevőnek” minősül? A modern kollektív magatartásformákra adott elméletek ismeretében egyáltalán érdemes-e elkülöníteni a „résztvevő” és „nem résztvevő” fogalmát?

1956 történeti megközelítését nagyban befolyásolja az ötvenes évek történeti ábrázolása. Bár banálisan hangzik, talán mégis érdemes hangsúlyozni azt a sokszor figyelmen kívül hagyott kijelentést, hogy 1956 társadalma nincs az ötvenes évek társadalma nélkül. Ennek a problémának gyakori feloldása 1956 politikatörténetiből társadalomtörténeti korszakhatárrá transzformálása, aminek révén 1956 jelen van, de csak mellékesen, vagy éppen fordítva, a társadalom jelen van, de csak mint mellékszereplő, arctalan tömeg. Ebből a tömegből 1956-ról szólva többnyire azokat a korabeli politika által definiált rétegeket emelik ki, amelyek a legtöbbet szenvedtek az ötvenes években. A mobilitási folyamatok sokrétűsége, a társadalmi mozgások többirányúsága általában ányékban marad.

A ma már akár hagyományosnak is minősíthető értelmezési keret szerint a magyar társadalom az ötvenes években „lesodródott” a természetes fejlődés útjáról, a sztálinizmus összeütközésbe került az „eredeti” magyar történelemmel, és 1956-ban a „hatalomnak ki-

4 Valuch Tibor: Adalékok Hajdú-Bihar megye forradalmi bizottmányainak történetéhez. In *Évkönyv II.* 1993. Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 175–194. o.

szolgáltatott tömegek” ezt próbálták korrigálni. Mindehhez hozzátartozik, hogy 1956 Magyarország számára külföldön a második világháborús szerep miatti megbélyegzéstől való szabadulást is jelentette. Az ötvenes években zajló társadalmi folyamatokat gyökértelennek, teljességgel diszkontinuusnak minősítő értelmezések hajlamosak 1956-ot a „jó” és a „rossz”, adott esetben a „kommunisták” és a „forradalmárok” sematikus harcaként is ábrázolni. Ezekben a főleg a megtorlást ecsetelő munkákban az „áldozatok vére” miatt katartikus hatásra törekvő krimiket olvashatunk. A korábbiakhoz képest újszerű nézőpontú, a normatív értelmezési keretből kiutat kereső társadalomtörténeti modell adaptációjára Kövér György tett óvatos javaslatot akkor, amikor Losonczy Gézáról szóló könyvében 1956 értelmezésében tanulságos megközelítési lehetőségként ábrázolta a nemzetközi szakirodalomban széles körben ismert, Tillyékhez kapcsolódó „kollektív erőszak” (*collective violence, collective action*) elméletét. Kövér értelmezésében „Tillyék szerint a modern korszak kollektív akcióinak az a paradoxona, hogy mennél elnyomóbb egy rendszer, annál kisebb az esély kollektív akciókra, ugyanakkor valamifajta közvetlen represszív beavatkozás szinte feltétele a kollektív erőszak kirobbanásának.”⁵ Az 1956-os forradalom értelmezése a „kollektív erőszak” megnyilvánulásaként igen távol állt a normatív értelmezési keretektől. Talán ennek is köszönhető, hogy mind a mai napig nem követte reflexió az elmélet adaptációjára tett javaslatot.

1956 megítélése szempontjából fontos a kommunizmus társadalmi hatásának megítélése. Ezt is jelezte, hogy igen sok 1956-tal foglalkozó történész kapcsolódott be *A kommunizmus fekete könyve*⁶ körül kirobbant erős politikai töltettel is bíró vitába. Persze igen lakonikus ábrázolása egy ideológia társadalmi hatásának, ha vélt vagy valós áldozatait számolgatjuk, még akkor is, ha a halottak számbavételét ősidőktől a történészek végzik.

A „hősiesség” esetében a kollektív emlékezet már régtől fogva használja a *nevesített számontartás* eszközét.⁷ Ez ugyanígy igaz az első, majd második világháborús esetekre, mint az aradi vértanúkra, vagy az 1956-os halottak számbavételére az egyik, majd a másik oldalon. 1989. június 16-án a Hősök terén a nevek és a hozzájuk tartozó foglalkozások hangzotlak el Nagy Imre újratemetésén, ezzel is jelezve, hogy az emlékezés gyakorlására a mártírium teremt alapot. Az, hogy az ötvenhatosok számontartása a kivégzettek nevének és foglalkozásának felsorolásával indult, a hagiografikus jellegű ötvenhatos életrajzok és adattárak születésének kezdetén kívül azt is jelezte, hogy a társadalom számára az ötvenhatosok esetében is a foglalkozás az egyik legfontosabb identitásteremtő tényező.

5 Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 263. o.; Charles Tilly–Louise Tilly–Richard Tilly: *The Rebellious Century. 1830–1930*. Cambridge (Massachusetts), 1975, Harvard University Press, 257. o.; A „kollektív cselekvés” és „kollektív erőszak” tekintélyes nemzetközi irodalmából érdemes még kiemelni Carl J. Couch, Richard Berk és John Lofland nevét, akik Tillyékhez képest is eltérő magyarázatokat adnak a kollektív magatartásformákra. Lásd Carl J. Couch: *Collective Behavior: An Examination of Some Stereotypes*. *Social Problems*, 1968. 15. sz. 310–322. o.; Richard Berk: *The Controversy surrounding Analyses of Collective Violence: Some Methodological Notes*. In *Collective Violence*. Szerk. James F. Short, Marvin Wolfgang. Chicago, 1972, Aldine, 112–118. o.; John Lofland: *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. New Brunswick (New Jersey), 1985, Transaction Books. A „kollektív erőszak” elméleteinek történeti áttekintését adja interpretálva és összehasonlítva a fenti szerzők elméleteit is Clark McPhail: *The Myth of the Madding Crowd*. New York, 1991, A. de Gruyter.

6 *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*. Írta Stéphane Courtois és mások. Szakmailag ellenőrizte és a magyar kiadást jegyzeteivel kiegészítette Kun Miklós és Zinner Tibor. Ford. Benyhe János. Budapest, 2000, Nagyvilág.

7 Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 89. o.

A mártírok nevesített számontartására és rövid életrajzaik megírására igen gyorsan számos történészt hadra fogtak, és 1992-ben már folyamatban volt „a kivégzettek többszázás csoportja pontos névsorának, hovatartozásának és életrajzának összeállítása is”⁸. Az 1956-os Intézet 1991–1992. évi tevékenységéről szóló beszámolóban ez áll: „Fontos feladatunknak tekintjük a forradalom után kivégzett vezetők és fegyveres felkelők sorsának kutatását s életútjuk, harcaik és szenvedéseik megörökítését. Elsősorban a megtorló perek irataira támaszkodva számos munkatársunk dolgozik ezen a feladaton.”⁹ Az 1956-tal foglalkozó történészek egy részéhez kapcsolódó kutatásokat a beszámoló a mártírium miatt is gyakorolt emlékezet kontextusában ábrázolja.

Az ötvenhatosokról szóló minden jelentős történeti biográfia – leszámítva Kövér György Losonczy-könyvét – politikai életrajznak tekinthető (több esetben maguk a szerzők is ezt a műfaj-meghatározást alkalmazták), ami teljesen szokványosnak mondható a kilencvenes évek magyarországi történetírásában. Ez persze abból is fakad, hogy a politikus vagy közéleti „hősök” gyakran nem túl sok személyes nyomot hagytak maguk után, ezért a szerzők többnyire a személytelen ideológiai diskurzuszsövegek elemzésével próbálták ábrázolni őket, változó sikerrel.¹⁰ A politikai életrajzok jellemzője, hogy leginkább a köztörténetről szóló történeti diskurzusba illeszkednek, elsősorban nem „főhősükről”, hanem „főhősükről és koráról” szólnak, illetve arról, hogy a „főhősnek” milyen szerepe volt a korszak történelmében. A szerzők sok esetben kimondva vagy kimondatlanul azért is folytatták kutatásaikat, hogy az egykori hősök mártíriumát megörökítsék, emléket állítsanak, s a halottak végső nyugalomra leljenek.

Ezt a törekvést még Kövér György, a Losonczy Gézáról szóló biográfia szerzője is vállalja, amikor könyve utolsó lapjain így fogalmaz: „Miközben az utókor történésze viszolygását legyőzve igyekszik megérteni azt a gépezetet, amely Losonczy Gézát a halálba hurcolta, megnevezi a fogaskerekeket, amelyek a végzetes úton robogó szerkezetet hajtották, abban reménykedik, hogy ezzel annak az időnek a közelítésén munkálkodik, amely meghozza végre a halottak végső nyugalalmát.”¹¹ Igaz, a mondatot más kontextusba helyezi az azt követő Claude Lévi-Strauss idézet, de nem veszi el a súlyát.¹²

Rainer M. János azt a pillanatot, amikor a Nagy Imre-könyv megírásának gondolata elkezdte foglalkoztatni, az 1989. június 16-i újratemetéshez köti: „Megragadott annak a napnak különös hangulata, légköre, érezhető politikai és erkölcsi jelentősége” – írja az első kötet előszavában, és szinte erre rímel, ahogy lezárja a második kötetet: „az élettörténet [...]

8 Litván: i. m. 16. o. A kivégzettekhez kapcsolódóan Rainer M. János végezte 1989 előtt a legalaposabb kutatást Fényes Elek álnéven: Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére. In *Magyar Füzetek* 17. Párizs, 1986, 99–129. o.; uő: Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz. *Beszélő*, 19. sz. (1987. 1. sz.) 43–63. o., újabb teljes közlése in *Halottaink 1956. I–II. köt.* Budapest, 1989, Katalizátor Iroda. II. köt. 19–54. o.; *Beszélő* össziadás. I–III. köt. Sajtó alá rendezte Havas Fanny. Budapest, 1992, AB Beszélő, II. köt. 649–663. o. részletek belőle: 301. Szerk. Kapitány Éva. Budapest, 1989, Aura, 53–59. o.

9 *Évkönyv* I. 1992. 250. o.

10 Ezzel kapcsolatban lásd Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*, 2000. ősz, 117–140. o.

11 Kövér: i. m. 353. o.

12 „Egyes társadalmak effajta magatartást tanúsítanak halottaikkal szemben. Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében... és jelképesen is..., ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívni a halottakat... Ezek a társadalmak a többi társadalomnál jobban úgy érzik, hogy zavarják őket a halottak, akiket használnak. Úgy gondolják, hogy a halottak bosszút állnak üldözöttségükért: annál inkább követelődnek és perlekednek, minél inkább ki akarják használni őket az élők.” Claude Lévi-Strauss: *Szomorú trópusok*. Budapest, 1979, Európa, 284. o. Idézi Kövér: i. m. 353–354. o.

szereplője egy alapvetően erre alkalmatlan korban, mozgalmának képviselői között szinte egyedül, a kellő (nagy) pillanatokban kivételes erkölcsi tartást tudott sugározni.”¹³ A mártírium emlékezésre kötelezte a kezdetben nevesített számontartással, később pedig biográfiákkal emlékező történetek jelentős részét. A kivégzettek életrajzainak összeállításából és az eseménytörténet helyenként percről percre bontott fetisizálásából nőtt ki az a háromkötetes adattár, amely az 1956 *kézikönyve* címet kapta.¹⁴

Az 1956-os eseménytörténet megszületését nagyban befolyásolta, hogy az egyes események milyen szerepet töltek be a mártíréletrajzokban. A részletes eseménytörténet az életrajzokkal párhuzamosan jött létre. Az első 1956-os intézeti beszámolóban közvetlenül a mártíroknak való emlékéállítás fontosságának hangsúlyozását követi ez a mondat: „Intézetünk igen fontosnak tartja, hogy a forradalom eseményeit Budapesten, sőt az ismertebb vidéki színtereken túl, országos méretekben feltárja [...]. Úgy véljük, hogy ez az »országos« hozzáállás a következő évek munkájának fő iránya kell hogy legyen”. Ennek az „országos eseményekre” koncentráló „Nagy Történetnek” a létrehozása abba a koncepcióba illeszkedett, amely az „évtizedeken keresztül elhallgatott valóság feltárását”¹⁵ tűzte ki célul. Ennek megfelelően minden forrásból, a periratokból, a sajtóból, sőt az interjúkból is elsődlegesen az 1956-os események voltak fontosak, ahogy Kozák Gyula írja az első évkönyvben az Oral History Archivumról: „Az intézet alaptevékenységéből következően a legrészletesebben (tehát a legkevesebb információvesztéssel) a forradalom napjainak eseményeit rögzítjük”. Vagyis ebben az összefüggésben a legfontosabb: „a dátum, az esemény, a földrajzi hely”¹⁶. Az úgynevezett „kemény adatok” annalista kigyűjtésének eredményeképp a XX. század, de talán az egész magyar történelem legrészletesebb krónikája valószínűleg az 1956-os évről szól.

Könnyen gondolhatnánk, hogy a történetírói műfajok közül az annales utasítja el leginkább a narrációt: a krónika csak mérsékeltlen szelektál, alig-alig emel ki, sőt alig-alig hagy el, az interpretációt pedig szinte teljes mértékben a befogadóra hagyja. Persze ez az 1956-os annalesek esetében sincs így.¹⁷ A középkori hagiográfiák ugyanúgy forrásai voltak a középkori krónikáknak, mint ahogy az 1956-os „miniéletrajzok” forrásai voltak az 1956-os eseménytörténeteknek, ezek mondhatni átszőtték egymást, időnként egymásból táplálkoztak. Közhely, hogy egy történet egy bizonyos szempontból való elbeszélése szükségszerűen egy bizonyos értelmezés uralmát jelenti az összes többi lehetőséggel szemben. 1956 kutatásában hosszú időn keresztül annak az értelmezésnek az uralma érvényesült, hogy a források – legyen itt szó periratokról vagy szóbeli visszaemlékezésekről – arra valók, „hogy végre megtudjuk és elmondjuk, valójában mi történt 1956-ban”.

„Nem elég történelmi emléket állítani” – fogalmazott Hegedűs B. András 1995-ben, és 1956 kutatásának forrásait is megjelölte, nem hallgatva el „hátrányaikat” sem a „tényfeltárás” szempontjából: „Kétfajta forrásunk van. Az egyik a szóbeli közlés; ezért folytatjuk az

13 Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első köt. 1896–1953*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 7. o.; *Második köt. 1953–1958*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 449. o.

14 *1956 kézikönyve. I–III. köt.* Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. A III. kötet a megtörtént áldozatainak adatait tartalmazza, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy róluk állt rendelkezésre a legtöbb adat. Ugyanennek modernebb, nemcsak a kivégzettek életrajzait tartalmazó változata: *1956 enciklopédiája*. CD-ROM. Budapest, 1999, 1956-os Intézet.

15 Beszámoló az Intézet 1991–92. évi tevékenységéről. In *Évkönyv I.* 1992. 250. o.

16 Uo. 261. o.

17 A történelmi megjelenítés annales, illetve krónika formáinak konstrukcióként történő elemzéséről lásd Hayden White: *A történelem terhe*. Budapest, 1997, Osiris, 103–142. o.

életútinterjúk gyűjtését. A másik forrást a periratok nyújtják. Mindkettő objektivitása megkérdőjelezendő. A perek, ha nem is mindig koncepciósak, de konstrukciós perek voltak. Ezért nagyon alapos kutatómunka és nagyon jó történelmi, társadalmi és jogi érzék kell ahhoz, hogy a periratok és a vizsgálati, nyomozati iratok szörnyű nyelvezetéből kihámozzuk, valójában mi is történt.¹⁸ A interjúkkal kapcsolatban az eseményfeltáró értelmezés szemszögéből „zavaró adáshiba” kiküszöböléséről már számos vita folyt.¹⁹

Az 1956-os Intézet már 1994 februárjában vitát rendezett *Az oral history mint történeti forrás* címmel, amelynek egyik központi témája az interjúk „valóságfeltárásban” való használhatósága volt. Az intézet 1994-es beszámolója szélsőségesnek minősítette azt a nézetet, miszerint az interjúk elsősorban az interjúalanyok képzeit és reflexióit rögzítik. Mindenesetre már feltették a kérdést: „vajon az interjúalanyok visszaemlékezései egy-egy történeti eseményre vonatkozó forrást jelentenek-e, vagy – szélső álláspont szerint – csupán az interjú pillanatában benne élő képzeteket és reflexiókat rögzítik?”²⁰ A végkövetkeztetés az interjúk felhasználási irányáról a hagyományos mederbe terelte a kérdést azzal, hogy megállapította: „mindenképpen helyénvaló a sajátos »oralhistory-forráskritika« körütekintő alkalmazása”. A perek és a visszaemlékezők beszédmódja, sajátos elképzelései a múltról vagy reflexiói ezek szerint zavaró tényezőknek számítottak, amelyeket valamiféle historista forráskritikával ki lehet és ki kell küszöbölni, azért hogy megismerhessük a „meztelen valóságot”.

A XX. században a kollektív történelmi emlékezet egyre gyakrabban létesített térbeli emlékezeti helyeket.²¹ Az emlékhelyek történelmi jelentéssel való felruházásából az 1956-tal foglalkozó történészek is kivették a részüket, elég csak azokra az írásokra gondolni, amelyek elsősorban az erőszakos cselekmények vidéki vagy budapesti helyszíneivel foglalkoznak. Ezzel párhuzamosan számos „emlékezhely-teremtő”, elsősorban az 1956-os identitást részben megjelenítő veteránszervezetek egyike-másika, szembekerült a hivatásos történetírással. Amellett, hogy ezek a szervezetek politikai értelemben marginalizálódtak, tagjaik közül sokan nem érezték sajátjuknak sem a létrejövő emlékműveket, sem az 1956-ot elemzés tárgyává tevő történetírást. Ahogy Boros Géza 1956-os emlékművekről szóló könyvében az „hősi galéria” egyik főszereplője, a „pesti srác” kultikus alakja kapcsán megfogalmazta: „A nyilvános pályázatokon sorra elvéreztek a veteránok ízlésvilágához közelebb álló – anakronisztikus formanyelvű – realista-naturalista alkotások. 1956 köztéri legitimációjában az '56-os szervezetek ízlésvilága nem tudott teret nyerni. [...] Számukra a megemlékezés fő terepe az emlékállítás perifériája, a kopjafa- és a szöveges emléktábla-állítás maradt.”²²

A „pesti srácok” mítosza a történészek és a „nem hivatásos” emlékezők konfliktusaként jelent meg, és komoly hatással volt 1956 rendszerváltást követő történetírására is. A konfliktusra Litván György már igen korán felhívta a figyelmet.²³ Az ellentét talán azért is vált egy-

18 Tudnunk kell, mi történt valójában 1956-ban. Hegedűs B. András a forradalom tizenhárom napjának kutatási sajátosságairól, a fehér foltok eltüntetésének nehézségeiről. *Népszabadság*, 1995. október 24.

19 Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 88–94. o.; Hanák Gábor–Kövér György: *Biográfia és oral history*. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 92–101. o.; Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In *uő: Emlékezés, emlékezet...* 128–145. o.; Tóth Eszter Zsófia: *Klió és az oral history*. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165–177. o.

20 *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 228. o.

21 Gyáni: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. 90. o.; Fulbrook: i. m. 45–76. o.

22 Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 123. o.

23 Litván: i. m. 15. o.; *uő: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon*. Bevezető előadás „Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” című konferencián. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 23–26. o.

re élesebbé, mert az 1956-tal foglalkozó hivatásos történétírók fokozatosan eltávolodtak a mártírológiától, még akkor is, ha sokakat közülük részben a mártírium hatása indított el egy adott téma kutatásában. A normatív keretben keletkezett 1956-os hősköltemények nem találkoztak, nem találkozhattak a forrásokon nyugvó, többnyire pozitivistá történétírással. Ennek talán egyik leghangosabb – sajtóban is megjelenő – konfliktusa a „pesti srácok”, illetve a „pötlömök forradalma” fogalommal összefoglalható vitában jelent meg, és abba torkollott, hogy a történétírásban mítoszaikat nem találó emlékezőkre is hivatkozva a politika új intézetet gründolt.

Persze nem csak a „pesti srácok” mítosza hatott az 1956-ról szóló 1989 utáni történétírás témaválasztására. Litván György összefoglalja azokat a legfontosabb ábrázolásokat és hiedelmeket, amelyek mind a mai napig élnek a nem hivatásos emlékezők fejében, illetve a kollektív emlékezetben. Ezek címszerűen: a munkástanácsok, az írók, a pesti srácok mítosza, a „forradalmi város – békés vidék” mítosza, a „tisztá forradalom”, a „példátlan nemzeti egység”, a „polgári forradalom” mítosza és az „ellenforradalom” ellenmítosza.²⁴ A tanulmány joggal nevezhető az 1956 befogadástörténetéről szóló elemzések egyik fontos kiindulópontjának is, mivel megjelenéséig ez a fontos megközelítés szinte teljesen hiányzott 1956 történeti irodalmából. A hagyományos megközelítés szerint a történész feladata ezekkel a mítoszokkal kapcsolatban abban merül ki, hogy megcáfolja azokat, és az elmúlt évtizedben létrehozott adatárak bőséges anyaggal is szolgálnak ehhez a feladathoz.

Azonban ebben az értelmezési keretben a „mítoszok” és „legendák” az „adáshiba” részei, akárcsak a visszaemlékezésekben a „reflexió” és a „szubjektivitás”. A kitörésre az „adáshibát” pusztán eltüntetni szándékozó megközelítésből az 1956-ról szóló irodalomban talán legpregnansabb példa Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne könyve, amely egyben a magyarországi oral history úttörő munkájának is nevezhető.²⁵ A szerzők – eltávolodva a magyarországi oral historyra még a kilencvenes években is jellemző historista felfogástól – az emléket időnként (de nem mindig következetesen) nem a múlt pusztá felidézéseként, hanem valamilyen hatásra történő megkonstruálásaként kezelik, ezzel is közeledve a nemzetközi történeti irodalomban jelentős befolyással bíró kognitív kultúraértelmezésekhez. A könyv egyik fontos témája nem a „ténytörténet”, hanem az „emlékezet”, a korábban „adáshibaként” kezelt reflexiók és a szubjektivitás. Leegyszerűsítve: nem az, hogy mi történt, hanem az, hogyan mesélik el a történeteket. Ugyanebbe a tendenciába sorolható Rainer M. János műhely-szemináriuma, amely az Oral History Archívum önéletrajzírói pályázatára beérkezett írásokat vizsgálja megéleléstörténeti szempontból is.²⁶ Ez utóbbi két vállalkozás az 1956-ról szóló történeti irodalomban alig érvényesült „társadalomtörténeti fordulatra” adott válaszként is értelmezhető. Az első egyike, aki felhívta a figyelmet arra, hogy 1956 történétírásában társadalomtörténeti elveket is érvényesíteni kell, talán nem véletlenül Timothy Garton Ash volt, aki 1996-ban így fogalmazott: „Ahhoz, hogy megértsük az egész jelenséget, meg kell ismernünk az emlékezet történelmét, az 1956-ról élő oly különböző emlékek történelmét is”.²⁷ Úgy vélem, az említett két magyar példa ebbe az irányba mutat, és jelzi azt a kacsaringós utat is, amelyet 1956

24 Litván György: Mítoszok és legendák 1956-ról. In *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv VIII. 2000.*), 205–218. o.

25 Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Tükkökkel a lelkemben életem. Az ötvenhatos eltűntek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

26 Erről lásd Mindennapi életutak, életstratégiák a XX. században. In *Évkönyv VII. 1999*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 183–214. o., illetve *Évkönyv VIII. 2000*. 171–202. o.

27 Zárszó. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 310. o.

történetírása a mártírológiától az eseménytörténeten keresztül az emlékezet kutatásáig megtett. Ezt a megközelítésbeli fordulatot érzékelteti az a vita is, amely György Péter *Néma hagyomány* című könyve apropójából az *Élet és Irodalom* hasábjain folyt, és amelynek középpontjában 1956 emlékezetének ábrázolása állt.²⁸

Banális, mégis sokan nehezményezik, hogy az 1956-os forradalom emlékezte nem egyesíti, hanem megosztja a politikai vagy tudományos közvéleményt. Miért egyesítené egy sokféle identitást létrehozó és sokféle jelentést hordozó történés évtizedekkel később az embereket, ha a saját korában is különböző törésvonalak mentén zajlott? 1956 történetírásában a rendszerváltás óta olyan tendencia is leírható, amely nem feltétlenül erre a kérdésre akar válaszolni, hanem a kérdés megszületésének körülményeit vizsgálja. Ugyanakkor az 1989 után keletkezett 1956-ról szóló ábrázolások felosztása az egykori törésvonalak mentén figyelmen kívül hagyhatja azokat a társadalmi, ideológiai, sőt tudományos életben bekövetkezett változásokat, amelyek hatására szintén eltérő módon konstruálták meg 1956 képét. Ez utóbbi felosztás hajlamos figyelmen kívül hagyni azokat a diszkontinuus, 1956-ban vagy azt követően fontosnak tartott jelenségeket, amelyek 1956, sőt 1989 után sem találhattak befogadóra.²⁹ Ez utóbbi ábrázolás ahhoz a beszédmódhoz is alkalmazkodik, amely elfogadja, hogy 1956–1989 között mindenki számára minden szempontból „megállt az idő”, vagyis ugyanaz a társadalom, ugyanazon törésvonalak mentén élte meg 1989-et, mint amelyik 1956-ot.

1956 mítosz, sőt egymást átszövő mítoszok halmaza. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne léteztek volna, illetve ne léteznének azok az emberek, akik 1956-ot átéltek, ugyanígy ne léteztek volna vagy léteznének azok a helyszínek, amelyek közül mára sok az emlékezet helyévé vált. Azonban 1956 szereplői, helyszínei és történései az utókor számára elsősorban azokban a konstrukciókban jelennek meg, amelyek megalkotásában nagy szerepe volt a közmeg(nem)-egyezésnek és a különböző tudományos (elsősorban politikatörténeti) meggyőződésnek. Mindemellett sem az ötvenes évek, sem az 1956–1989 közötti magyar társadalom nem írható le kizárólag diszkontinuus vagy éppen megszakítások nélküli, egyirányú folyamatokkal, sem makro-, sem mikroszinten. Ez utóbbi okok miatt is az 1956-ról szóló legendák és mítoszok képlékenyen változtak, és maga ez a változás is legitim terepe a történettudományi elemzésnek.

1956 történetének egyoldalú és korlátozott értelmezését adja az az elemzés, amely az állampárt, az 1956-hoz kapcsolódó intézmények vagy személyek (zömmel politikusok) elsősorban politikatörténeti ábrázolására koncentrál. 1956 megítélése, az 1956-ról való véleménynyilvánítások, 1956 szerepe a különböző generációk és társadalmi csoportok identitásában egymással szorosan érintkező elemzésekre ad lehetőséget. Ugyanígy érdekes vizsgálati kérdés lehetne, hogy a társadalom különböző tagjai vagy csoportjai hogyan próbálták megőrizni autonómiájukat 1956-ban, miként hatottak a különböző 1956-os intézmények a társadalmi csoportok közötti határok meghúzására, az azok közötti különbségtételre, illetve 1956 hogyan változtatta meg az állampárt által is meghatározott uralmi rendben létrejött sajátos identitásokat. Ezáltal vizsgálhatóvá válna az is, hogy mi alapján soroltak valakit – különböző

28 György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest, 2000, Magvető; Gyáni Căbör: 1956 elfelejtésének régi-új mítosza. *Élet és Irodalom*, 2001. 6. sz. február 9.; Litván György: Az elnémult hagyomány. Uo. 2001. 15. sz. április 13.; K. Horváth Zsolt: Ami személyes és ami kollektív. Uo.

29 Példának okáért ezek közé a jelenségek közé is sorolható a „munkás-önigazgatás” mítosza, amit a sokak által kizárólag „alulról szerveződött” intézményként ábrázolt 1956-os munkástanácsokhoz kapcsolnak, és nem volt összeegyeztethető sem a tervez gazdasági, sem a piacgazdasági viszonyokkal.

kontextusokban – az „ötvenhatosok” közé, vagyis mi teremtette és változtatta folytonosan az „ötvenhatos” fogalmát. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata nemcsak abba a tendenciába illeszkedne, amely szerint a történesek külső, objektív leírását a belső, szubjektív megközelítések váltják fel, hanem az „1956-os mítoszok” és „1956-os identitások” történeti nézőpontból felmutatott sokféleségének ábrázolása – a politikai és társadalmi identitás összetett és számos szférát átszövő jellege miatt – közelebb vinné egymáshoz a politika- és társadalomtörténeti törekvéseket is, legyen szó az emlékezőkről, az emlékeztetőkről, a felejtőkről vagy éppen 1956 történetírásáról a rendszerváltás óta.

1956 HELYE A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOMBAN

Előadásom két nagyobb egységre tagolódik. Az első rész azzal foglalkozik, hogy az új kutatások milyen szempontokkal gazdagították tudásunkat az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének nemzetközi vonatkozásairól, különös tekintettel a szovjet, illetve az amerikai szerepre. Arra is kíváncsi vagyok, hogy a szakirodalom fényében miként hasznosította az amerikai, illetve a szovjet külpolitika az 1956-os magyar válság tapasztalatait. A második rész pedig – a teljesség igénye nélkül – arra keres választ, hogy miként épült be az 1956-os forradalom az egyetemes történeti kánonba.

A történetírás egy mostanság különösen erős irányzata kételyeket támaszt a tekintetben, hogy a történeti tények és a történetmondás között szétbonthatatlan kapcsolat áll fenn, sőt nem tagadva a múlt eseményeinek valódiságát, elmosódottnak látja a fiktív és a tényeken alapuló elbeszélések közötti határt.¹ Aligha kétséges azonban, hogy az elmúlt évek során felszínre került és nagyrészt közzé is tett iratok olyan eddig ismeretlen tényeket tártak fel, amelyek az eddiginél árnyaltabb és pontosabb leírást tesznek lehetővé a forradalommal kapcsolatos szovjet külpolitikáról.² Ugyanakkor az újabb szakirodalom nem szentelt különálló monográfiát a magyarországi szovjet beavatkozás történetének, noha az 1968-as csehszlovákiai beavatkozással több feldolgozás is foglalkozik. Ennek talán az lehet az oka, hogy a csehszlovák válság időben kiterjedtebb volt, mint a magyar, s a hosszasan elhúzódó válság kezelése bonyolultabb elemzéseket tesz lehetővé a szovjet rendszer működéséről.³

1 A posztmodern történetírásról lásd Cyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 11–30. o.; Alun Munslow: *Deconstructing History*. London, 1997, Routledge. Hayden White szerint a történészek nem tudtak megegyezni abban, hogy milyen konkrét diskurzust használnak, ezért kénytelenek több egymást kizáró, bár egyformán legitim értelmezést adni ugyanarról az eseményről. Lásd Hayden White: *Metahistory – The Historical Imagination in 19th Century Europe*. Baltimore–London, 1975, The Johns Hopkins University Press, különösen 426–434. o.

2 Lásd *Szovjetszkij Szozjuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti*. Szerk. J. D. Orehova és mások. Moszkva, 1998, Rosszpen; A „Jelcin-dosszié” *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva és mások. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet; *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Alekszandr Sztikalin, Budapest, 1993, Móra; *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Hegedűs B. András és mások, Budapest, 1996, 1956-os Intézet. (A továbbiakban *Döntés a Kremlben*.)

3 Kiemelkedő Kieran Williams orosz és csehszlovák levéltári anyagot is felhasználó munkája: *The Prague Spring and its aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press. A szovjet beavatkozás fontos, de az újabb források fényében már kissé megkopott elemzése Jiří Valenta: *Soviet Intervention*.

A szovjet szereppel kapcsolatos vizsgálódások egy kérdés köré csoportosulnak, nevezetesen hogy volt-e lehetőség a konfliktus békés rendezésére. Vagyis arra keressük a választ, hogy elkerülhetetlen volt-e a katonai beavatkozás, és hogy erre pontosan miért került sor. Számításba kell vennünk, hogy Moszkva egy történelmi pillanat erejéig elszánta magát a tárgyalásos megoldásra, amely figyelembe vette volna Magyarország szuverenitásának helyreállítását.

Korábban úgy gondolták, hogy a november 4-i szovjet beavatkozás egyenes következménye volt annak, hogy Nagy Imre november 1-jén bejelentette Magyarország semlegességét és a Varsói Szerződés felmondását. 1994-ben Henry Kissinger *Diplomacy* című munkájának az 1956-os magyar forradalom elemzésével foglalkozó fejezetében még ezt az álláspontot képviselte.⁴ A szovjet pártelnökség vitáiról készült jegyzőkönyvek szennációszámba menő feltárása egyértelműen bizonyítja az egyesek által korábban is sejtett tényt, hogy a moszkvai vezetés már október 31-én – mindössze egy nappal azt követően, hogy a szovjet csapatok kivonásáról, a tárgyalások megindításáról határozott az SZKP KB Elnöksége – döntött a katonai beavatkozásról, tehát még Nagy Imre bejelentése előtt. Számot kell tehát adni arról, hogy mi okozhatta e döntés hirtelen, szinte pánikszerű megmásítását.

A szakirodalom – és itt főleg Rainer M. János és Mark Kramer kutatásaira⁵ gondolok – arra mutat, hogy a válság fegyveres rendezése az első pillanattól kezdve valószínű volt, ugyanakkor az elnökség komoly vitákat folytatott a békés megoldás lehetőségeiről. Kramer a tágabb belpolitikai összefüggésekre hívja fel a figyelmet, és rámutat, hogy a „héjak”, a mérsékeltek, illetve az ingadozók közötti vita a Kremlen belüli hatalmi harcra utal, amely csak 1957-ben jutott nyugvópontra. Úgy tűnik, beigazolódni látszik a külpolitikai szakirodalom egy irányzatának álláspontja, miszerint a külpolitika nem tekinthető a külső kihívásokra adott ésszerű válasznak, hanem a belső viszonyok alakulása – bürokratikus és személyi érdekek, a döntéshozók lélektani és intellektuális helyzete – határozza meg. Tehát a moszkvai vezetés a magyarországi fejleményektől függetlenül is a katonai beavatkozást részesítette előnyben, mégpedig azért, mert a Kremlen belüli hatalmi erőviszonyok a drasztikus megoldások híveinek kedveztek. Végso soron azonban mégsem a belső ügyek, hanem a külső viszonyok változása bizonyult döntőnek.

Többen, így Kramer, az 1956-os Intézet 1997-es évkönyve és az *Internationale Kriesenjahr* című kötet tanulmányainak szerzői is kiemelik a szocialista tábor szerepét. Rámutatnak, hogy a felkelés áttérjedésétől való megalapozott félelmükben az érintett országok vezetői szinte egyöntetűen a fegyveres beavatkozás mellett foglaltak állást, és ennek érdekében nyomást gyakoroltak Moszkvára. Mivel ez a nyomás az első pillanattól fogva állandó volt, nem magyarázza meg a be nem avatkozásról szóló döntést – és annak szinte azonnali visszavonását. Fontos lehet a Vladiszlav Zubok és Konsztantyin Plesakov orosz történészek *Inside the Kremlin's Cold War* című nagy visszhangra talált munkájában kifejtett nézet, miszerint Hruscsov – el-

tion in Czechoslovakia, 1968: *Anatomy of a Decision*. Baltimore, 1991, Johns Hopkins University Press. Valenta munkáját nyilvánvalóan Graham Allison a kubai rakétaválság elemzésére kidolgozott klasszikus modellje inspirálta.

4 Henry Kissinger: *Diplomacy*. New York, 1994, Simon and Schuster, 562. o. Kevésbé sarkosan, de ezt az álláspontot sugallja Adam Ulam: *The Communists – The Story of Power and Lost Illusions: 1948–1991*. New York, 1992, Charles Scribner's and Sons, 161–162. o.

5 Rainer M. János: Döntés a Kremlben, 1956 – Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In *Döntés a Kremlben*. 111–154. o.; Mark Kramer: The Soviet Union and the 1956 Crises In Hungary and Poland: Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History*, 33. köt. 2. sz. 1988. április, 163–214. o.

lentétben Mikojannal – nem bízott Nagy Imrében úgy, mint Gomulkában.⁶ Ha ez így van, Nagy Imre roppant nehéz helyzetbe került, hiszen őt az amerikai vezetés is gyanakvással kezelte, mivel túlságosan szovjetbarátnak tartotta.⁷ Döntő okként ez sem fogadható el, hiszen október 30-án mégiscsak bizalmat kapott, egy nappal később pedig már nem. Ennek minden bizonnyal az volt a Plesakovék által is hangoztatott oka, hogy Moszkva rádöbbsent: a magyar vezetés többé már nem ura a helyzetnek, az események kicsúsztak az irányítása alól. Több kutató is kiemeli, hogy a korábban megegyezésre hajló Mikojan, illetve Szuszlov által október 30-án küldött vészterhes távirat katonai megoldást javasol, ráadásul a magyar egységek megbízhatatlanságára utalva ezt szovjet egységekre bízna.

Kramer kiemelt fontosságot tulajdonít a szovjet döntésben egy másik, ugyancsak 30-án kelt táviratnak, amely a Köztársaság téri eseményekről számol be azzal a következtetéssel, hogy a továbbiakban az ehhez hasonló cselekmények elszaporodásával kell számolni. Ennél is lényegesebbnek tartja, hogy ezen a napon jelentette be Nagy Imre abbéli szándékát, hogy az ország kilép a Varsói Szerződésből. E bejelentés hatását nagymértékben fokozta, hogy 31-én Anglia és Franciaország megkezdte Egyiptom bombázását, ami egyszersmind megkövetelte, hogy a kelet-európai szövetségi rendszer sorait szorosabbra zárják. A szuezi válság 31-i eszkalálódása fontos momentum volt abban, hogy Moszkva elszánta magát a forradalom katonai leverésére, ám szerinte erre amúgy is sor került volna. Tekintve azonban, hogy november 1-jén Bulgariya a nemzetközi helyzet változását jelölte meg a 31-i döntés okaként, a beavatkozásról szóló határozat kérdése még az új források birtokában sem tekinthető megnyugtatóan megoldottnak, és ha Benedetto Croce-nak – aki szerint minden forrás sohasem állhat a történész rendelkezésére – igaza van, talán nem is lesz soha. További fontos szempont a kínai álláspont számbavétele, amit az újonnan napvilágra került pekingi források alapján Csen Csien történész végzett el.⁸ Csen szerint Mao eleinte a Szovjetuniót tette felelőssé a lengyel, illetve a magyar válság kialakulásáért, amelyet a szovjet nagyhatalmi sovinizmus elleni reakcióként fogott fel. Ennek megfelelően a megoldást is abban látta, hogy Moszkva gondolja át a kelet-európai szövetségesek szuverenitásának és a Varsói Szerződés működtetésének kérdését. Október 29-én fordulat történt, ekkor ugyanis Mao jelentéseket kapott arról, hogy reakciós erők meg akarják buktatni a budapesti kommunista kormányt, 30-án pedig Kína már arról tájékoztatta a moszkvai vezetést, hogy elfogadhatatlannak tartaná a szovjet csapatok kivonását Magyarországról.

A belső hatalmi harc, a beavatkozás kockázatainak mérlegelése, a békés megoldás módjait keresése, a nemzetközi helyzet hirtelen változása, a szövetségesek állásfoglalása mind befolyással volt a szovjet politika alakulására. A szovjet döntés hátterének ismeretében megkockáztatható, hogy érvényét veszítette Bennett Kovrignak az a véleménye, hogy a magyar semlegesség megvitatása az ENSZ-ben vagy ENSZ-megfigyelők Magyarországra küldése késleltette volna a szovjet beavatkozást.⁹

Sokan úgy gondolják, hogy a hidegháborúról csak az orosz levéltárak rejtenek meglepetéseket, a valóságban viszont amerikai levéltárakból is kerültek elő olyan anyagok, amelyek ré-

6 Constantine Pleshakov–Vladislav Zubok: *Inside the Kremlin's Cold War– From Stalin to Khrushchev*. Cambridge (Massachusetts), 1996, Harvard University Press, 186–187. o.

7 Lásd erről László Borhi: Rollback, Liberation, Containment or Inaction – U. S. Policy and Eastern Europe in the 1950s. *Journal of Cold War Studies*, 1. köt. 3. sz. 1999. ősz, 105. o.

8 Csen Csien: Peking és az 1956-os magyar válság. *Évkönyv V. 1996/1997*. Szerk. Hegedűs B. András és mások. Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 186–195. o.

9 Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges – The United States and Eastern Europe*. New York, 1991, New York University Press, 102. o.

gi álláspontok újragondolására, átértékelésére készíthetjük a szakembereket. Így például Peter Grose és Gregory Mitrovich közelmúltban közzétett kutatásai arra utalnak, hogy az amerikai külpolitika már 1948-ban feladta a feltartóztatás elvét, és a kelet-európai szovjet uralom „felgöngyöltését” (*roll-back*) tűzte ki célul.¹⁰ A lélektani hadviselés eszközei alkalmasnak látszottak Kelet-Európa felszabadítására és a Szovjetunió politikai berendezkedésének alapvető megváltoztatására. Ennek érdekében a propaganda mellett felforgató tevékenységet, gerilla- és diverzáns hadműveleteket, gazdasági hadviselést kellett folytatni. A cél érdekében a háború veszélyét is vállalni lehetett. Újabb vizsgálódások minden eddiginél egyértelműbben kimutatták, hogy az amerikai külpolitikát alapvetően a Szovjetunió katonai képességeiről és politikai szándékairól alkotott kép határozta meg. Az USA kelet-európai politikája pedig elválaszthatatlanul kötődött a biztonságpolitikához, legalábbis ezt támasztják alá Gregory Mitrovich, Saki Dockrill, Richard H. Immerman és Robert R. Bowie kutatásai.¹¹

1952-ben fontos változás történt Washington szovjet külpolitikáról alkotott nézetében. Ekkor a korábban érvényesülő elképzeléssel szemben, mely szerint szinte elkerülhetetlen volt a Szovjetunió támadása („year of maximum danger”), az a Charles Bohlen által hangoztatott álláspont kerekedett fölül, miszerint csak abban az esetben várható katonai csapás a nyugati világ ellen, ha Moszkva fenyegetve érezné az általa birtokolt területeket. Ezzel párhuzamosan az amerikai vezetés elfogadta azt a szakértői véleményt, hogy a nukleáris korban nem ér semmit az amerikai katonai fölény, hiszen kétszáz célba juttatott szovjet atomtöltet visszafordíthatatlan pusztítást okozna az amerikai lakosság és a gazdaság számára. A Szovjetunióknak nem volt szüksége nukleáris paritásra, tehát az amerikai fölény sem volt elegendő egy olyan offenzívától való elrettentésre, amelyet Moszkva létfontosságúnak tartott érdekeinek védelmében indított volna. Tekintve, hogy az agresszív lélektani hadviselés kockázata immár elfogadhatatlanná vált, valamint számot vetettek azzal is, hogy ez a kampány veszélybe sodorhatja Kelet-Európa lakosságát is, a Truman-kormányzat visszatért a feltartóztatás koncepciójához.

Bár az Eisenhower-adminisztráció a felszabadítás jegyében került hatalomra, rövidebb idő alatt visszatért a feltartóztatáshoz, mint elődje. Már 1953 nyarán elfogadott egy olyan szakértői ajánlást, amely a felszabadítás elvét veszélyesnek és haszontalannak minősítette, és indítványozta az eredeti trumani politika folytatását. Az 1953-as kelet-berlini felkelés végső csapást mért a felszabadítás doktrínájára. John Foster Dulles ekkor Kelet-Európa helyzetének tárgyalásos rendezését javasolta volna a finlandizáció alapján, ha erre lett volna szovjet fogadókészség. A tárgyalásos megoldás lehetősége határozta meg az amerikaiak 1956-os magyarországi politikáját. Tekintve, hogy Washington biztos volt benne, hogy Moszkva akár még atomháború árán is igyekezne megtartani befolyási övezetét, ami viszont a nyugati civilizáció pusztulásához vezetne, erőszakos válaszlépésről szó sem lehetett.

Abból kiindulva, hogy Moszkva biztonsági zónaként tartja megszállva Kelet-Európát, az amerikai vezetés elképzelhetőnek tartotta, hogy a Szovjetunió kellő biztonsági garancia mellett hajlandó lenne helyreállítani Magyarország függetlenségét. Ezzel párhuzamosan azonban az amerikai propaganda a harc folytatására buzdította a felkelőket, ami ellentmondott a tárgyalásos rendezésre irányuló stratégiának és Dulles azon felfogásának is, hogy a fegyveres

10 Gregory Mitrovich: *Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc, 1947–1956*. Ithaca, 2000, Cornell University Press; Peter Grose: *Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain*. Boston, 2000, Houghton Mifflin.

11 Robert R. Bowie–Richard H. Immerman: *Waging Peace – How Eisenhower Shaped an Enduring Cold War Strategy*. New York–Oxford, 1998, Oxford University Press; Saki Dockrill: *Eisenhower's New Look National Security Policy, 1953–1961*. London, 1996, Macmillan.

harc veszélybe sodorja a magyar népet. Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy az amerikaiak alternatív stratégiának tekintették az önfelszabadítást, amely az Egyesült Államok számára a legkockázatmentesebb módja lett volna a szovjet jelenlét visszaszorításának a kontinens közepe részéből.¹²

Fegyveres beavatkozás híján nem lehetett hatékony segítséget nyújtani. Eisenhower mérteletességét pozitívan értékeli a szakirodalom. H. W. Brands álláspontja tipikusnak mondható: „Elnöksége alatt Eisenhower több alkalommal is ellenállt a kísértésnek, hogy valami drámait cselekedjék a sebesen kibontakozó események kapcsán. Bizonyos alkalmakkor és helyeken – 1954-ben Dien Bien Phunál vagy 1956-ban Magyarországon – Eisenhowernek az a tulajdonsága, hogy ne avatkozzék be az események sodrába, jól szolgálta Amerikát és a világ-békét. Egyik esetben sem beszélhetünk az amerikai diplomácia győzelméről, ugyanakkor Eisenhower felfogta az aktivista külpolitika kockázatát, és bölcsen elfogadott egy kisebb kudarcot, semmint hogy egy nagy katasztrófát kockáztasson.”¹³

John Lewis Gaddis az USA téttlensége kapcsán lényeges ellentmondásra mutatott rá: „az amerikai atomfőlény haszontalannak bizonyult a válságban: a Szovjetunió teljességgel kisebb atomerejétől való félelem meggyőzte Eisenhowert, hogy meg kell nyugtatni az oroszokat, és nem elrettenteni őket. Eisenhower óvatossága – egyesek szerint gyávasága – jól mutatta az atomfőlény korlátait. Röviddel hatalomra jutásukat követően ő és Dulles arra jutottak, hogy az USA keveset tehet a szovjet érdekszféra visszaszorítása érdekében”¹⁴. Végiggondolva Gaddis okfejtését megállapíthatjuk, hogy Kelet-Európa a nukleáris politika foglya lett, tehát a forradalom paradox módon nem feltétlenül gyengítette, hanem inkább megszilárdította Moszkva kelet-európai érdekszféráját, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy egyetlen földi hatalom sem meri elragadni tőle.

1956 Hruscsovra gyakorolt hatására nézve a Plesakov–Zubok szerzőpáros megállapítja, hogy „a magyar és a lengyel válság megdöbbentette Hruscsovot. Újból a birodalmi-forradalmi paradigma szempontjából szemlélte a hidegháborút. A békés egymás mellett élés élete végéig célja maradt, de megtanulta a leckét a hidegháború kétpólusú, »zero sum game« jellegéről”¹⁵. 1956 tapasztalatai nem múltak el nyomtalanul a szovjet, illetve az amerikai külpolitikában. A kubai rakétaválság idején Kennedy elmondta Hruscsov vejének, Adzsubejnek, hogy az USA viszonya Kubához hasonló ahhoz, amilyen a Szovjetunió viszonya volt Magyarországhoz 1956-ban.¹⁶ Moszkva számára kétségtelenné vált, hogy az USA ugyanúgy megvédi majd a pozícióját a karibi szigeten, mint ahogy azt Moszkva tette Budapesten. Kennedy hasonlata fontos szerepet játszott a kubai rakétatelepítésben.

A forradalom emléke óvatosságra intette Hruscsov és Eisenhower kései utódait. Jacques Lévesque szerint 1989-ben Gorbacsov részben azért tartózkodott a konzervatív kelet-európai vezetők eltávolításától, mert elődjének azon törekvése, hogy kedvére való vezetőt juttasson

12 Borhi: i. m. 67–110. o. Az 1956-tal kapcsolatos amerikai politikára vonatkozó új eredményekről lásd még Csaba Békés: *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics*. In *Cold War International History Project – Working Paper No. 16*. Washington (D. C.), 1996, Woodrow Wilson Center.

13 H. W. Brands: *The Devil We Knew – Americans and the Cold War*. New York–Oxford, 1993, Oxford University Press.

14 John Lewis Gaddis: *We Now Know – Rethinking Cold War History*. Oxford, 1997, Oxford University Press, 235. o.

15 Pleshakov–Zubok: i. m. 187. o.

16 Timothy Naftali–Anatoly Fursenko: *„One Hell of a Gamble” – Khrushchev, Castro, Kennedy. The Secret History of the Cuban Missile Crisis*. New York–London, 1997, W. W. Norton Co., 152. o.

hatalomra, 1956-ban nehezen kezelhető válsághoz vezetett.¹⁷ Az idősebb Bush egykori nemzetbiztonsági tanácsadójával, Brent Scowcrofttal közösen írt visszaemlékezésében leírja, hogy 1956 tapasztalata óvatosságra intette 1989-ben, és nem akart olyat mondani vagy tenni, ami az akkori katasztrófa megismétléséhez vezethetett volna. Beschloss és Talbott szerint Bush aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy vajon a magyar reformvezetés, illetve az ellenzék nem túlságosan türelmetlen-e a változások bevezetésében.¹⁸

Hogyan értelmezhető 1956 hatása a világpolitikára 1989 után? Adam Ulam szerint Hruscsov és Gomulka megegyezése fordulópont lehetett volna Moszkva és csatlósai viszonyában, és akár a térség finlandizálásáig is elvezethetett volna. Úgy véli, ha a „magyar dráma” nem következik be, Moszkva eljuthatott volna a valódi nemzetközösség gondolatáig, és a proletár internacionalizmus érvényét veszthette volna, ugyanakkor elismeri, hogy a magyar forradalom „hírnöke volt a jövő vereségeinek, a »proletár internacionalizmus« és állandó társa, a szovjet imperializmus összeomlásának”¹⁹. A forradalom hatásainak Gaddis- és Ulam-féle értelmezését nem lehet teljességgel összeegyeztetni a sokkal közkeletűbb felfogással, miszerint az 1956-ban felbukkant ellentétek egyszersmind a XX. századi kommunizmus sírját is megásták.

Lehetséges-e bármely történeti esemény egyöntetű értelmezése? Kijelölhető-e 1956 helye a történelemben? Szerves részévé válhat-e a nemzetközi történeti kánonnak? Nem áll-e fenn annak az esélye, hogy az újraértelmezés helyett kiüresedett, dogmává merevedett idézet szerepét tölti majd be? Ezzel kapcsolatban fel lehet tenni a kérdést: vajon létezik-e belső történeti érték, nem tudományon kívüli szempontok, mint például a nyelvi hozzáférhetőség vagy a kulturális nagyhatalmiság kristályosítja-e ki egy-egy eseménynek a kollektív történeti emlékezés által megőrzendő vagy feledésre ítélt voltát? Szerepet játszhat-e az események megítélésében, hogy azok (a nagyhatalmak szempontjából nézve) a centrumban vagy a periférián játszódtak-e le? Lehetnek-e egyetemes érvényűek a periféria történései? És vajon milyen szempontok szerint vehető össze két múltbeli történés? A befogadó szemszögéből megközelítve a probléma az, hogy elválasztható-e az esemény a feldolgozásától, vagyis a megítélést nem a történetmondás közvetíti-e csupán, és valójában nem is áll fenn közvetlen viszony az esemény és a befogadó között.

Egyes vélemények szerint nincsen történelem, csak értelmezései. A közöttük levő szakadékokat betöltheti az emlékezet. Amikor Jacques Lévesque Kelet-Európa 1989–1990-es felszabadulásáról ír, a magyar demokratizálódási folyamat katalizátoraként nem 1956-ot, a történeti eseményt jelöli meg, hanem az arra való közös emlékezést, Nagy Imre szimbolikus újratemetését, amely szerinte „jelentősen megváltoztatta a politikai légkört Magyarországon [...] és a Kádár-rendszer végét is megtestesítette”²⁰.

Az általam áttekintett szakirodalom reflexiói – illetve azok hiánya is – rávilágítanak arra, hogy nincsen konszenzus 1956 jelentőségét illetően, amelynek egy momentumát, a Sztálin-szobor ledöntését egy amerikai politikai gondolkodó a „legjelentősebb magyar hozzájárulásként” jellemezte „a politikai szemiotikához”²¹. A magyar forradalom korának olyan óriási je-

17 Jacques Lévesque: 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. Budapest, 2001, Aula, 61. o.

18 George Bush–Brent Scowcroft: *A World Transformed*. New York, 1999, Vintage Books, 180. o.; Michael R. Beschloss–Strobe Talbott: *At the Highest Levels – The Inside Story of the End of the Cold War*. Boston, 1993, Little, Brown and Co., 91–92. o.

19 Ulam: i. m. 155., 168. o.

20 Lévesque: i. m. 133. o.

21 Sanford Levinson: *Written in Stone – Public Monuments in Changing Societies*. Durham–London, 1998, Duke University Press, 12. o.

lentségű eseménye volt, hogy a korszak vezető politikusainak megítélésekor illik az ahhoz való viszonyulásukra reflektálni. Egy Eisenhower katonai és politikai pályáját átértelmező, újkeletű munka – amelynek társszerkesztője az egykori hadvezér és elnök életének és pályafutásának legjelentősebb szakértője, Stephen E. Ambrose – felhívja a figyelmet arra, hogy a történelmi jelentőségű döntések megítélése korszakonként változhat. Igaz, a történelmi jelentőségűnek minősített döntések történeti kiválasztása is. Eisenhower esetében idesorolták a szerkesztők azt, hogy 1945-ben nem foglalta el Berlint, hogy 1956-ban *nem* avatkozott be Közép-Európában, és hogy Szeznél nem támogatta a briteket és a franciákat.²² Ugyanakkor az elnök kelet-európai politikájának egyetlen sort sem szentelt a tanulmánykötet. Bowie és Immerman már idézett, Eisenhower hidegháborús stratégiájának szentelt könyve abból indul ki, hogy a szovjet rendszer és kelet-európai birodalmának összeomlása megköveteli, hogy friss szemmel tekintsék át az USA és szövetségesei politikáját, amely – legalábbis szerintük – hozzájárult ehhez a végkifejlethez. Ugyanakkor a kelet-európai események elemzése nem kapott helyet a kötetben.

Raymond Garthoff, aki két kötetet és hozzávetőlegesen ezerhat száz oldalt szentelt a hidegháború 1972 utáni történetének, nem utal arra, hogy a forradalomnak bármilyen hatása lett volna az általa tárgyaltakra. A kommunista világ összeomlását a moszkvai vezetés „új generációjának” tulajdonítja, amely ráébredt belső rendszerének és külpolitikájának súlyos kudarcára. „Mihail Gorbacsov vetett véget a hidegháborúnak”, amelynek végső soron csak egy szovjet vezető vethetett véget.²³ Jacques Lévesque Gorbacsov új Európa-víziójának javára írja Kelet-Európa felszabadulását. Bár munkájából kiviláglik, hogy az ellenzéki mozgalmak nélkül nem kerülhetett volna sor a teljes demokratikus fordulatra, a kezdeményezést és a demokratikus mozgalmak sikerét a szovjet reformereknek – és személyesen Gorbacsovna – tulajdonítja.²⁴

A hidegháborút tárgyaló általános munkák gyakran nem foglalkoznak kelet-európai eseményekkel, így 1956-tal sem. Egy jelentősnek tartott stratégiai gondolkodó, a brit Mark Trachtenberg sem talált neki helyet negyven esztendő múltán, 1999-ben megjelent könyvében. Ugyanakkor Georges-Henri Soutou francia történész több oldalt szentelt a forradalomnak, amelynek jelentőségét a korabeli világpolitika alakulása és a Szovjetunió nemzetközi megítélésének szempontjából vizsgálta. Bár követ el hibákat – például Andropov szerinte prágai nagykövet volt –, a szovjet beavatkozásra adott magyarázata tükrözi az újabb szakirodalom eredményeit. Soutou szerint a „magyar tragédiának hatalmas visszhangja volt”, jelentősége (a lengyel válsággal együtt) pedig az, hogy „csapást mért” az enyhülés folyamatára, megmutatta, hogy a desztalinizáció nem jelentette a kommunista célok feladását, valamint azt, hogy a lakosság alapvetően nem fogadta el a rendszert. Ezzel együtt Gaddis véleményével egybecsengően úgy véli: a Nyugat ettől fogva már tartósnak, és nem véletlenszerűnek vagy ideiglenesnek fogadta el a vasfüggönyt.²⁵

Más esetekben az említést alig töltik meg tartalommal. 1956 kanonizálásának fontos fejleménye, hogy helyet kapott néhány a szélesebb közvéleménynek szánt összefoglalóban, így

22 Eisenhower: *A Centenary Assessment*. Szerk. Günter Bischof, Stephen E. Ambrose. Baton Rouge, 1995, Louisiana University Press.

23 Raymond Garthoff: *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*. Washington (D. C.), 1994, The Brookings Institution Press, 772–778. o.

24 Lévesque: i. m. 249–250. o.

25 Georges-Henri Soutou: *La guerre de cinquante ans – Le conflit Est-Ouest 1945–1990*. Paris, 2001, Fayard, 315., 334–336. o.

Peter Calvocoressi nagyszabású, számos kiadást megért, az 1945 utáni nemzetközi kapcsolatokról szóló kötetében is²⁶. Michael Kort tíz sort szentel 1956-nak, és „a legnagyobb hatású eseményként” jellemzi, amely Hruscsov desztalinizációs beszéde után „megingatta a kommunista világot”. Az egyébként általában a legfrissebb irodalmat használó szerző szerint a szovjet beavatkozást Nagy Imre november 1-jei bejelentése váltotta ki, amely „teljes körű forradalmat indított el”²⁷. Fennáll a veszélye, hogy az új kutatások eredményei ellenére 1956 egy tartalmától megfosztott idézet szerepét kapja, amelyből hiányzik a történeti beágyazottság és a megértésre törekedő értelmezés igénye.

26 Peter Calvocoressi: *World Politics since 1945*. 6. kiad. London–New York, 2000, Longman.

27 Michael Kort: *The Columbia Guide to the Cold War*. New York, 1998, Columbia University Press, 133–134. o. (Figyelemre méltó, hogy a Columbia Egyetem és a nevével fémjelzett kiadó jelentős szerepet vállalt a forradalom eseményeinek tudományos feltárásában.) Kort a Szovjetunió felemelkedésének és bukásának szentelt, három kiadást is megért munkájában abban látja az 1956-os lengyel és magyar események jelentőségét, hogy politikailag majdnem végzetesnek bizonyultak Hruscsov szempontjából. Lásd uő: *The Soviet Colossus – Rise and Fall of the USSR*. London, 1993, M. E. Sharpe, 241. o.

RIPP ZOLTÁN

1956 EMLÉKEZETE ÉS AZ MSZMP

A Magyar Szocialista Munkáspárt harminchárom esztendő története során – a kezdet és a vég rövid szakaszaitól eltekintve – meglehetősen egyhangúan viszonyult az 1956-os forradalom történetéhez. Mereven ragaszkodott az 1956–1957-ben elfogadott értékeléshez, amely nélkül a kádárista hatalom legitimációjának alapjait lehetett volna kérdéssé tenni, és a társadalmi emlékezetet is e koncepciónak megfelelően igyekezett befolyásolni. Az állandóság ki is alakította az MSZMP és 1956 viszonyával kapcsolatos sztereotípiákat. A közhelyessé kopott ítéleteket ismerve is érdemes áttekinteni e három évtized történetét abból a szempontból, hogy a párt miként próbálta befolyásolni az 1956-ra való emlékezést. Már csak azért is, mert számos ma élő korosztály számára nem 1956 őszének emléke a közvetlen élmény, hanem a róla való *hivatalos megemlékezések emlékezete*, illetve ezek reflexiójának tapasztalata a társadalom különböző köreiben. Az MSZMP által manipulált emlékezetet felkavarták és elnyomták a rendszerváltás éveinek 1956-tal kapcsolatos eseményei, ennek nyomán a kádárista megemlékezés emlékezete is egy sajátos elfojtástörténet keretében kezd elhomályosulni, eltorzulni.

A Kádár-korszakban az 1956-tal kapcsolatos „kollektív amnéziának”, az elfojtás folyamatának része volt, hogy a hatalom is sokáig feltűnően visszafogottan reflektált az 1956-os problémára. A felejtetés stratégiájának direkt alkalmazása és a hatalom önbizalmának alakulása egymással szoros – fordítottan arányos – összefüggésben volt: a biztonságérzet csökkenésével növekedett az 1956 emlékével való foglalkozás intenzitása. Az MSZMP vezetőit csak a kényszer vitte rá, hogy szembenézzenek az 1956-os problematikával. Ennek megfelelően a konszolidált időszakokban szinte kizárólag az *évfordulók* – mégpedig a „kerek” évfordulók – idején került előtérbe a kérdés, már csak azért is, mert az ellenzéki megnyilvánulások is ezekre az alkalmakra összpontosultak. Aligha választható célirányosabb módszer a téma feltárására, mint hogy figyelmünket az évfordulókra összpontosítsjuk.

Témánk szempontjából négy markánsan eltérő szakaszt lehet elkülöníteni az MSZMP történetében. Az első: a forradalom leverését követő rövid időszak, amelyben a párt kialakította a maga 1956-interpretációját, és azt intenzíven igyekezett rákényszeríteni a társadalomra. A második: a hatvanas és a hetvenes évek, a felejtetés passzív időszaka. A harmadik szakasz a nyolcvanas évek: az MSZMP offenzívája a maga kanonizált 1956-értelmezésének újraerősítésére. Az utolsó szakasz már a defenzívába kerülés és a párt 1956-értelmezésének összeomlásához vezető folyamat.

A KÁDÁRISTA 1956-OS HAGYOMÁNY KANONIZÁLÁSA

A forradalom leverését követő néhány évben – a megtorlás keltette félelem csöndjében – az MSZMP vezetői arra törekedtek, hogy az emlékezetet hamis tudással, a tudnivalók elsajátíttatásával helyettesítsék. Nem csupán arról volt szó, hogy a párt kialakította az „ellenforradalomra” való emlékezés egyedül eltűrhető módját, hanem arról is, hogy 1956-interpretációjának kánonjába számtalan valóságos élménnyel alá nem támasztható momentum is került, mindenekelőtt az „ellenforradalmi összeesküvésről” szóló elmélet igazolása jegyében. A kanonizált tudás gyors elsajátíttatása és emlékezetbe vésése mellett a párt vezetői arra is törekedtek, hogy kialakítsák a hivatalos megemlékezés liturgiáját, s ennek keretében szelektív emlékezetet teremtsenek az ellenforradalom-konceptció alátámasztására. Az első időszak agresszív propagandájának feladata volt tehát, hogy megalapozza és tartóssá tegye azt az állapotot, amelyben a nyilvános emlékezet arra korlátozódik, amit tudni *kell* 1956-ról. Az ezzel ellentétes magánemlékezet elhomályosítását pedig csak a megtorlás keltette félelemre és az idő jótékony hatására bízhatták.

A későbbiek fényében egyáltalán nem tekinthető tipikusnak az „ellenforradalom” első évfordulóján lezajlott hivatalos megemlékezés. Kétségtől mentes fontos funkciója volt az elrettentés, ennek megfelelően szorosan kapcsolódott a megtorlás folyamatához, jó alkalmat kínálva az öngazolásra. Ugyanakkor lényeges volt az a szerepe is, amelyet az 1956-ról rögzítendő tartós kép kialakításában – ahogy akkoriban nevezték: a „társadalmi tudat formálásában” – kellett betöltenie. Az intenzív propagandatevékenységre módot adó évfordulós eseménysor különösen kedvező lehetőséget kínált az akkorra már kialakított hivatalos kánon érvényességének deklarálására.

Az 1956-os események hivatalos értékelése valójában már 1957 első felében lezárult, az MSZMP júniusi országos értekezlete csak rátette a pecsétet, amikor megerősítette a KB dokumentumaiban foglaltakat. Ennek ellenére az évforduló idején a párttagok számára sem volt funkciótlán az újabb és újabb megerősítés, hiszen az érvényes változat többlépcsős ártérkékelés eredményeként alakult ki, vagyis az emlékezetből a párt korábbi interpretációit is hiánytalanul ki kellett törölni. Már csak azért is, mert 1956. október 23-a és 1957. február vége között a kommunista párt szinte az összes lehetséges értékelésvariánst felvonultatta. Csak emlékeztetőül idézzük: az október 23-a utáni első meghatározás szerint *ellenforradalmi lázadás* robbant ki, amelybe bekapcsolódtak a megtévesztett fiatalok és a joggal elkeseredett dolgozók. Az október 28-i fordulat platformja *nemzeti demokratikus mozgalomként* határozta meg az eseményeket. Az MSZMP alapító nyilatkozata november 1-jén már *dicsőséges népfelkelésről* beszélt, s az új párt egyértelműen a forradalom platformjára helyezkedett. A Kádár-kormány megalakulását bejelentő felhívás már újra ellenforradalomról beszélt, de megfordította az első értékelés logikáját, s eszerint a nemes célokkal indult tömegmozgalom *ellenforradalom*má fajult. A kádári vezetés az újrainterpretáláskor ebből a kétszakaszos értékelésből indult ki. Az ígéreteken alapuló, rövid novemberi konszolidációs periódusban megpróbálta az akceptálható „jogos követeléseket” leválasztani a lényegi ellenforradalmi tartalomról. Miután a kísérlet sikertelen volt, a kétszakaszos értékelés gyorsan átváltott az „objektív” *kezdetől fogva ellenforradalom* volt meghatározásra. A decemberi párthatározatból, amely a nevezetes négy ok egymás mellé rendelésével jellemezte ellenforradalomként a történeteket, gyorsan kibomlott az eleve benne rejlő koncepció az *ellenforradalmi összeesküvésről*. Ez az interpretáció már nem elégedett meg azzal, hogy az eseményeket kezdetüktől fogva szervezett ellenforradalomként minősítse – visszatérve a felkelés éjszakáján született állásponthez –, hanem kiegészítette a külső és belső ellenség összeesküvésével, sőt ehhez hozzákapcsolta a Nagy Imre-csoport tudatos árulását

is. Csak azért érdemes röviden mindezt felidézni, hogy világosan látható legyen: a kommunista párt saját történetének kritikus szakaszát csak úgy tudta hozzáigazítani a koncepciójához, hogy a valóságos eseményeket törölnie kellett belőle. A legsürgetőbb feladat éppen az volt, hogy 1956 hivatalos értékelését kételyektől mentesen fogadják el a párt soraiban. Miután ez az előfeltétel 1957 közepére teljesült, az évfordulós megemlékezés idején már az egységesen és agresszíven „ellenforradalmazó” párt hozhatta az emberek tudomására, miként hangzik az 1956-ról szóló tudás kanonizált változata, amely a hatalom legitimációjának alapjává vált.¹

A konszolidált kádári időkben az MSZMP emlékezetében az 1956. decemberi párt-határozatra való hivatkozás vált etalonná. Az emlékezetpótló tudás alapját azonban eleinte nem ennek a korábbi vitákból származó dokumentumnak a hangvétele határozta meg, őrizve a kompromisszumok halovány maradványait, hanem az 1957 elején kibontakozott lényegesen durvább értékelés. Jól mutatja ezt mindaz, amit Kállai Gyula fejtett ki tavaszi előadásában és tanulmányában,² megtámogatva a fehér könyv³ kötetibe foglalt „bizonyító” anyaggal.

1957 októberének megemlékezéssorozata nemcsak abban volt atipikus, hogy különös agresszivitással szolgálta a szelektív emlékezettel kiegészített pártos, „osztályharcos” tudás rögzítését, hanem abban is, hogy a későbbiekhez képest kuriózunak számított a legfelsőbb vezetők feltűnő szerepvállalása. Kádár kétszer is megszólalt ezekben a napokban (igaz, formálisan egyszer sem közvetlenül az évfordulóval kapcsolatban), s beszédeiben nem mulasztotta el, hogy hangsúlyozza az ellenforradalom elleni erőszak alkalmazásának szükségességét.⁴ Münnich Ferenc is két nagy *Népszabadság*-cikkkel jelentkezett, az ő reszortja láthatóan a szovjet kapcsolat kezelése volt. A párt Politikai Akadémiáján tartott előadása a semlegességet mint a szocializmus ügyének elárulását mutatta be, a Szovjetuniót pedig az ország újbóli felszabadítójaként dicsőítette.⁵ 1957-ben Gromov szovjet nagykövet is fontosnak tartotta, hogy kolumnás cikkében összekapcsolja az orosz forradalom évfordulóját az 1956-os „internacionalista segítséggel”.⁶ A Kádár-kormány első évét ünneplő november 3-i Münnich-féle vezércikk ellentmondást nem tűrő hangon, s kifejezetten megfélemlítést és gyűlöletkeltést célzó kitételekkel ítélte el az „ellenforradalmat”.⁷ Jellemző, hogy a leghangosabban „ellenforradalmazó” Marosán György volt az október 23-i sportesernoki aktívauülés szónoka,⁸ és ő beszélt

1 Bővebben lásd Ripp Zoltán: Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. *Mozgó Világ*, 1997. 11. sz. 21–34. o.

2 Kállai Gyula: *A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében*. Budapest, 1957, Kossuth, 38. o. Lásd erről Fejt István bevezetőjét: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. 3. köt. Szerk. Baráth Magdolna, Fejt István. Budapest, 1993, Intera Rt., 11–12. o.

3 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. 1–4. köt. Kiadta a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala. Budapest, 1957, Zrínyi Nyomda; [5. köt.] *Nagy Imre és bántársai ellenforradalmi összeesküvése*. Budapest, 1958.

4 Először a HNF Országos Tanácsa ülését kihasználva beszélt, október 23-ra időzíttva a beszéd ismertetését, majd a KISZ első országos értekezletén – kiemelve, hogy a nemzeti kérdésben és az ifjúsággal kapcsolatban is az MSZMP képviseli az egyedül helyes politikát. Mindkét beszédet ismertetette a *Népszabadság* 1957. október 23-án, illetve 27-én. Teljes szövegüket lásd Kádár János *Művei*. 1. köt. 1956–1958. Budapest, 1987, Kossuth, 335–357. o.

5 Münnich Ferenc: A magyar nép a Nagy Októberi Szocialista Forradalom útján. *Népszabadság*, 1957. október 25.

6 J. I. Gromov: A szovjet és a magyar nép barátságáért. *Népszabadság*, 1957. november 6.

7 Münnich Ferenc: Egy esztendő. *Népszabadság*, 1957. november 3.

8 Az október 23-án megrendezett aktívauülésen az elnökségben helyet foglalt szinte a teljes felső pártvezetés: Kádár János, Fehér Lajos, Kállai Gyula, Kiss Károly, Marosán György, Münnich Ferenc, Rónai Sándor, Somogyi Miklós, Nemes Dezső (*Népszabadság*, 1957. október 24.).

az első évforduló központi rendezvényén, a Köztársaság téren október 30-án megtartott nagygyűlésen is, ahol hivatalos becslés szerint negyedmilliónian vettek részt.

Október elején még vita folyt arról, hogy ekkor tartsák-e a központi megemlékezést, vagy november 4-én. A budapesti pártbizottság Végrehajtó Bizottsága október 7-i, a megemlékezést előkészítő ülésén hangsúlyos érv volt, hogy az akciónak hagyományteremtő hatása lesz, márpedig ez inkább a Kádár-kormány megalakulásának megünneplését indokolta volna. A politikai helyzet miatt mégis október 30-a mellett döntöttek.⁹ Marosán György szónoklatából ki is derül, hogy miért. Kijelentette: demonstrálni akarják, hogy ha kell, vérük ontásával is megakadályozzák az 1956. októberi szégyen megismétlődését. Fontos szempont volt a „munkáshatalomért életüket áldozók” és az őket „eláruló” Nagy Imréék szembeállítása. Az árulás elítélése volt a legsürgetőbb, hogy ezzel lehessen magyarázni, miért nem volt képes a párt elsőpörni október 23-a után – Marosánt idézve – a „szennyés áradatot”.¹⁰

Az első évforduló megünneplését tehát mindenekelőtt az aktuális hatalmi politika határozta meg, s bár hasonló formában nem ismétlődött, alapja lett a következő évtizedekben a valódi emlékezést elnyomó „háttértudásnak”, amelynek fenntartásához a szükséges emlékeztetők sohasem maradtak el.

A második évforduló – az 1958. évi országgyűlési választások előkészületei közepette – már sokkal visszafogottabb volt. A későbbi megemlékezéseket vetítette előre az, hogy a párt az október 23-a körüli napokban hallgatott, hiszen Fogarasi Bélának a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén Lukács György nézeteit támadó – a revizionizmusellenes ideológiai kampány szerves részeként elhangzott – előadását aligha tekinthetjük az évfordulóra szánt reprezentatív megnyilvánulásnak.¹¹ Október 30-án az előző évvel szemben kifejezetten csendes megemlékezést tartottak a Köztársaság téren, és november 4-re, a Kádár-kormány megalakulásának évfordulójára időztették az 1956-os lecke ismétlését – egy vezércikk erejéig.¹²

1958 őszén egyébként jókora botrányt váltott ki a pártvezetésben egy 1956-os dokumentumkötet, amely a Párttörténeti Intézetben készült el, s a Kossuth Könyvkiadóban közvetlenül a megjelenés előtt állt. A kötet összeállításáról 1957 novemberében Kálmán Endre előterjesztése alapján döntött a központi Titkárság, s miután a kézirat elkészült, sőt már ki is volt szedve a nyomdában, szinte véletlenül került a pártvezetés elé engedélyezésre. A PB 1958. augusztus 26-án hatályon kívül helyezte a publikálásról szóló titkársági határozatot, egyúttal Biszku Béla vezetésével bizottságot küldött ki annak megállapítására, kit terhel a felelősség az elkészült munkáért.¹³ A PB határozatában éles hangon ítélte el az összeállítást, amely ellentmondott a párt értékelésének; nem igazolta a kivégzett Nagy Imréről és tetteiről kialakított hivatalos képet, és alkalmas volt arra, hogy a pártvezetés egyes tagjainak magatartását „rosszhiszeműen értelmezzék”. Ez utóbbi megjegyzés főként Kádárra vonatkozott, akinek

9 Az MSZMP Budapesti Bizottság Végrehajtó Bizottsága 1957. október 7-i ülésének jegyzőkönyve. In Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. 1–2. köt.* Budapest, 1996, Magvető, 1. köt. 10–12. o.

10 Negyedmillió nagygyűlés a Köztársaság téren a párt ház megrohanásának évfordulóján. *Népszabadság*, 1957. október 31.

11 Ismerteti a *Népszabadság* 1958. október 23-i száma.

12 Két harcos év. *Népszabadság*, 1958. november 4.

13 Az ügyről részletesebben lásd Horváth Julianna bevezetőjét az MDP vezető testületeinek 1956. október 24–28. közötti dokumentumaihoz. In *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* Szerk. és a jegyzeteket készítette Horváth Julianna, Ripp Zoltán. Budapest, 1997, Napvilág, 21–22. o.

elfelejtésre ítélt beszédeit is beválogatták a szerkesztők a kötetbe. A PB vitájában elhangzottak évtizedekre meghatározták a „kínos” dolgokra emlékeztető 1956-os dokumentumok sorát. A gyűjteményt szigorú kutatási zárlat alá vonták, egyúttal deklarálták az 1956 történetének feldolgozásával kapcsolatos alapelvet: nem követhető a „káros objektivizmus”, az osztálypolitika érdekeit sértő „minden áron való igazságra törekvés”¹⁴. Ettől fogva évtizedeken át csak a már megjelent iratok voltak felhasználhatók.

Az ötvenes évek végére a valóságos élményekre épülő emlékezet és az azt alátámasztó dokumentumok egyaránt kitiltattak az 1956-os események felidőzéséből. Ezek után a hatalom az 1956-ról megkívánt tudás formális elsajátításáért avagy a hallgatásért cserébe *nyugalmat* kínált. Be lehetett fejezni az 1956-tal való intenzív foglalkozást. Az MSZMP ettől kezdve megelégedett azzal, hogy kis dózisokban adagolja az emlékeztető „védőoltásokat”.

A Belügyminisztérium illetékes szervei a Kádár-korszakban természetesen végig fontosnak tartották a preventív fellépést, és nyomatékosan intették azokat, akiket illetett, hogy nem emlékezhetnek meg nyilvánosan a forradalomról. Ezen a „foglalkozásszerű” tevékenységen kívül azonban más szempontból is sajátos volt a belügyi-honvédelmi területen az 1956-ról való megemlékezés, mivel a belső kohézió erősítése érdekében itt nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki, mint másutt. Megpróbálkoztak egyfajta hőskultusz ápolásával is, de az „ellenforradalom elleni harc” mártírijairól való bensőséges megemlékezés erre kevésbé bizonyult alkalmasnak.

1960. október 30-án felavatták a Köztársaság téri emlékművet,¹⁵ s ezt követően megváltozott a megemlékezés időpontja. A következő években már november 4-én rendezték a koszorúzásokat. A megemlékezéseket mindig az MSZMP fővárosi vezetősége rendezte, sohasem ennél magasabb szintű szervek. Először az emlékműnél, majd a munkásmozgalom halottainak temetőjében, végül a fegyveres erők halottainak sírjánál tisztelegtek a pártvezetők.

A hatvanas évektől tehát kettős jellege volt a megemlékezésnek. November 4-én a kádári vezetés a saját hatalomátvételét és politikai sikereit kívánta megünnepelni, ugyanakkor a Köztársaság téri helyszínnak is megmaradt a funkciója. A tér az MSZMP-t a hatalomvesztésre emlékeztette, mégpedig az ellenforradalom-koncepció alátámasztására leginkább alkalmasnak ítélt esemény felidőzésével; ellenfeleiben és az egyre közömbösebbnek mutatókozó tömegekben pedig felvillanhatta a megtorlás emlékét.

A HALLGATÁS ÉS A FELEJTÉS IDEJE: A HATVANAS–HETVENES ÉVEK

A „klasszikus” Kádár-korszakban először a tizedik évforduló mutatta meg plasztikusan, hogy az MSZMP miként alakítja hosszú távon az 1956-os emlékezéshez való viszonyát. Mintha a pártvezetés magára is vonatkoztatta volna a felejtetés stratégiáját: nem foglalkozott a témával. Még olyan értelemben sem került az ügy a pártvezetés elé, hogy legalább a szándékokosságot ki lehetne mutatni a probléma elkerülésében. Valójában az 1966-os politikai helyzetben nem is látszott indokoltnak, hogy sokat foglalkozzanak az évfordulós előkészületekkel. A párttagság láthatóan elfogadta az ellenforradalom-koncepciót, a problematikus mozzanatok firtatását pe-

14 Jegyzőkönyv a PB 1958. szeptember 2-án megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288. f. 5/93. ő. e.

15 Az MSZMP PB 1960. október 25-én döntött „a magyar szabadságért elesett hősök emlékműve” avatásáról és a megemlékezésről. Akkor már szó sem volt nagygyűlés jellegű rendezvényről, a budapesti dolgozók ötszáz küldötének meghívását határozták el. MOL M-KS 288. f. 5/206. ő. e.

dig elhárította. Az emberek többsége – mi más tehetett volna – elfogadta a felkínált alkut: hallgatott annak fejében, hogy békén hagyták.

A *Népszabadság* 1966-ban is hozta a november 4-i szerkesztőségi cikket, amely arról tanúskodott, hogy az MSZMP végképp elkötelezte magát az 1956. decemberi párthatározat hangvétele mellett. (A tankönyvek tanúsága szerint a pártoktatásban is ugyanez történt.) Az évfordulás megemlékezés során a fő hangsúlyt a legfontosabb tételek „emlékeztető” súlykolása mellett a később elért eredmények propagálására helyezték. Új forma is megjelent az emlékeztetésben: a tudományos konferencia, amely azonban 1956 eseményeiről a kádári politika sikereire irányította a figyelmet.¹⁶ Jellemző, hogy a hivatalos történetírás első jelentősebb könyvei a tizedik évforduló utáni évben jelentek meg,¹⁷ mintegy kibontva a párt kanonizált 1956-képének részleteit. A koncentrált, figyelemfelhívó, felzaklató emlékeztetés helyett – szándékosan vagy önkéntelenül – a legcélszerűbb megoldást választották: a hosszú távon érvényesülő „agymosást”.

A pártvezetés azért két dologra ügyelt. Az egyik: ne jelenjen meg a hivatalostól eltérő felfogást közvetítő, „hibás” vagy akár csak „hiányos” emlékképet keltő publikáció. Szimpotomatikus volt ebből a szempontból a Nógrádi Sándor memoárjának publikálása körüli hercehurca, amely abból fakadt, hogy a visszaemlékezésben a lektorok hiányosságokat fedeztek fel Nagy Imre és az 1956-os végkifejlet értékelése körül.¹⁸ A másik dolog fontosabb volt: ellenzéki-ellenséges megnyilvánulások elfojtása, különösen a nyugati (döntő részben emigrációs) propagandatevékenység ellensúlyozása. A PB 1966. februárban tárgyalta a belső ellenséges erőkről szóló előterjesztést, s ebben meg is jelent az 1956-os problematika, mint ami a kulturális-ideológiai életben okozhat némi gondot. Annyi veszélyt azonban nem fedeztek föl benne, hogy az indokot adott volna offenzív magatartásra az évforduló kapcsán.¹⁹

Ugyanez a visszafogottság nyilvánult meg abban a júliusi PB-határozatban is, amelyet a Nyugaton tervezett 1956-os évfordulás megemlékezések ellensúlyozására hoztak. A leglényegesebb mondanója úgy szólt, hogy az MSZMP „ne térjen vissza direkt módon az ellenforradalmi eseményekhez”, hanem a párt újjászervezésének, a Kádár-kormány megalakulásának, a decemberi párthatározatnak az évfordulójáról emlékezzék meg.²⁰ A pártvezetés ekkor nem reflektált a határozati javaslatnak arra a tételére, amely szerint a nyugati propaganda fő vonala várhatóan az lesz, hogy a magyar politika sikereit az 1956-os nagy népi megmozdulás figyelmeztető hatására vezessék vissza.²¹ Természetesen 1966-ban sem mulasztották el a szokásos megemlékezést az „ellenforradalom” áldozatairól, ezzel együtt a tizedik évfordulót szín-

16 1966-ban a Párttörténeti Intézet és a pártfőiskola rendezett konferenciát. Ismerteti Zsilák András: Tudományos tanácskozás fejlődésünk új évének történetéről. *Társadalmi Szemle*, 1966. 12. sz. 54–60. o.

17 Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*. Budapest, 1967, Akadémiai; Hollós Ervin: *Kik voltak, mi akartak?* Budapest, 1967, Kossuth.

18 Orbán László feljegyzése a PB-nek. MOL M-KS 288. f. 22/1966/1. 3. e.

19 Az MSZMP PB 1966. február 1-jei ülésén tárgyalta a „belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről” szóló napirendi pontot. A határozat megállapította, hogy 1964-ig sikerült elszigetelni a rendszerrel szemben álló erőket, ám azóta aktivitásuk fokozódott. A dokumentum szerint az ideológiai-kulturális életben volt a legaktívabb az ellenséges tevékenység: „revizionista, nacionalista személyek napirenden tartják politikai rehabilitálásukat, az ellenforradalom újraértékelését és az ellenforradalom egyéb követelését”. MOL M-KS 288. f. 5/386. 3. e.

20 Jegyzőkönyv a PB 1966. július 12-én tartott üléséről. MOL M-KS 288. f. 5/400. 3. e.

21 MOL M-KS 288. f. 22/1966/1. 3. e.

te észrevétlenül abszolválta a párt,²² mintegy alátámasztva a felejtetési politika eredményességét.

A sikeres eljelentéktelenítés jó időre meghatározta az MSZMP magatartását. Az 1956-os problematika eltűnt a pártvezetés napirendjéről. A tömegpropaganda helyzetéről szóló jelentések sem feszegették a kérdést. A pártoktatásban pedig elintézték Az ellenforradalom leverése és a konszolidáció tanulságai című obligát tankönyvfejezettel.²³

Nem csoda, hogy a tizenötödik évforduló 1971-ben ismét alig volt észrevehető, az úgynevezett hangulatjelentések sem érintették. Igaz, ezek az összeállítások valójában nem a közhangulatról informáltak, viszont hűen tükrözték, hogy a hivatalos propaganda a hallgatást választotta. 1971 őszén a Mindszenty-ügy lezárulásával kapcsolatos aktuális hírek ugyan váltottak ki reflexiót az információs jelentések összeállításából, de – a bagatellizálás nyilvánvaló jeleként – nem kötötték össze az 1956-os problematikával.²⁴

Az MSZMP központi apparátusában a nyugati propagandáról készült összefoglaló jelentések is megnyugtató képet keltettek, mintegy visszaigazolv a hallgatás stratégiáját.²⁵ A párt-sajtó továbbra is csak a Köztársaság téri megemlékezésről szóló protokolláris tudósításra szorítkozott fényképekkel és rövid kommentárral, és osztályharcos hangot megütve jelezte: semmi nem változott 1956 értékelésével kapcsolatban. Inkább az volt feltűnő, hogy a kommentár az „ellenforradalommal szembeszálló hős forradalmárok” emlékének ápolása mellett a harmadik világháborúval fenyegető imperialista provokáció képének megerősítésére összpontosította mondanivalóját.²⁶

A kádárizmus elhallgatásstratégiájának „klasszikus” megnyilvánulása a huszadik évforduló volt. Az MSZMP vezető szervei felkészülésként csupán arról tárgyaltak – a szokásos belüleges aktivitás persze megvolt²⁷ –, hogy miként lehet Magyarországtól távol tartani a nemkívánatos külföldi televíziós forgatócsoportokat.²⁸ A helsinki egyezmény aláírása után ez nehezebben kezelhető kérdés volt, mint korábban, például 1966-ban, amikor a PB úgy döntött, hogy kereken elutasítja az „évfordulós” beutazási kérelmeket, kivéve azokat, akikkel kapcsolatban korábban „jó tapasztalatokat” szereztek.²⁹

A pártvezetés a korábbi évfordulók nyugati propagandájának alig érzékelt társadalmi hatásából arra a következtetésre jutott, hogy az ellenséges propaganda intenzitása, illetve eredményessége tovább csökken. Később rá kellett ébrednie, hogy ez a számítás nem egészen vált

22 Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, valamint Agitációs és Propagandaosztálya tájékoztató jelentése a KB tagjainak, 1966. november 10. MOL M-KS 288. f. 11/1992. 6. e.

23 Lásd a tizenötödik évfordulót megelőző jelentéseket, amelyek a PB 1971. április 21-i határozata alapján készültek: MOL M-KS 288. f. 22/1971/44–45. 6. e. A pártoktatás jellemző 1956-képéről lásd *A magyar munkásmozgalom rövid története. Tankönyv. A Magyar Szocialista Munkáspárt tanfolyama*. Budapest, 1977, Kossuth, 271–291. o. A vonatkozó fejezetet Zsilák András írta az érvényes párt dokumentumok alapján.

24 Lásd az 1971. október–novemberi információs jelentéseket: MOL M-KS 288. f. 22/1971/14. 6. e.

25 Az Agitációs és Propagandaosztály jelentései az „imperialista propagandáról”: MOL M-KS 288. f. 22/1971/36. 6. e.

26 Megemlékezés az 1956-os ellenforradalom áldozatairól. *Népszabadság*, 1971. november 5.

27 Jellemző, hogy az 1976. október–novemberi információs jelentésekben csak azok a pártszervezetek reflektáltak az évfordulóra, amelyeknek dolguk volt vele: a BM és a HM Politikai Főcsoportfőnökség, illetve a Magyar Rádió. MOL M-KS 288. f. 22/1976/15. 6. e.

28 Megyeri Károly levele Grósz Károlyhoz, az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztály vezetőjéhez, 1976. július 9. MOL M-KS 288. f. 22/1976/24. 6. e.

29 A PB 1966. július 12-i döntése: MOL M-KS 288. f. 5/400. 6. e.

be.³⁰ A hangulatjelentések továbbra is a hallgatás stratégiáját tükrözték vissza: szinte egyáltalán nem jelentek meg az 1956-os évfordulóval kapcsolatos vélemények. Ezúttal még a korábbi évekre jellemző „figyelemelterelő” nagy rendezvényről sem gondoskodtak október 23-ra. A *Népszabadság* november 4-i kötelező megemlékező cikke pedig a korábbinál is szűkebb terjedelemben, a húsz év eredményeit méltatva, a szocializmus fölényét hangsúlyozva és az imperialista törekvéseket „leleplezve” ismételte meg a szokásos kitételeket – a „helyes úton járunk” mondanivaló alátámasztása érdekében. Ha az elhallgatás stratégiájának tudatosan volt része az unalomba fullasztás, akkor az MSZMP tervezői jól számítottak: a hetvenes években a sivár hivatalos megnyilatkozások minden sorából vigasztalanul szívárgott a kötelező lözungok unalma.

Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy a hetvenes évek végén az MSZMP politikusainak is feltűnt a fiatalok tájékozatlansága 1956 ügyében. Ezen nem segíthetett, hogy az egyetemek és főiskolák kötelező munkásmozgalom-történeti kurzusaira kiadott tankönyv szövegrengetegében megbújt néhány 1956-ról szóló oldal, amely természetesen az 1956. decemberi párhatározat koncepciója alapján íródott.³¹ A hatalom 1956-os hagyományának kánonja hivatalosan létezett, formálisan, illetve látszólagosan sikerült is elfogadtatni a téma iránt amúgy egyre közömbösebbnek mutakozó emberekkel, ugyanakkor egyre kevésbé volt képes kiváltani olyan hatást, amellyel a rendszer iránti politikai elkötelezettség ügyét szolgálta volna.

OFFENZÍVA AZ ELLENFORRADALOM-KÉP MEGSZILÁRDÍTÁSÁRA A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A teljes hallgatás stratégiája a nyolcvanas évekre véget ért, csak a valódi történet elhallgatása, elhallgattatása értelmében maradt fenn. A negyedszázados évfordulón fordulat következett be a korábbi évekhez képest: a megemlékezést intenzív propagandakampány jellemezte, amely Nyugaton is feltűnést keltett.³²

A kampány fő eleme a *Népszabadság* nyolcrészes sorozata volt októberben Ez történt címmel. A PB 1981 nyarán határozott róla. Szigorúan meghagyták, hogy az újságírók a sorozat elkészítése során a párt érvényes elvi határozataira és a már megjelent dokumentumokra támaszkodjanak, s biztosítékként Aczél Györgyöt jelölték ki konzultánsnak.³³ A cikksorozaton kívül 1956-os műsorok voltak a rádióban és a tévében,³⁴ a párt elméleti folyóirata pedig augusztustól decemberig sorozatosan közölt tanulmányokat, valamint interjúkat az események kommu-

30 A Magyar Rádió vezetői összefoglalót készítettek az ellenséges rádióadásokról, amelyet a KB Agitációs és Propagandaosztályának helyettes vezetője véleményezett. MOL M-KS 288. f. 22/1976/24. 6. e. Ugyancsak a Magyar Rádió pártszervezetének információs jelentése mutatott rá, hogy a magyar tömegtájékoztatás defenzívába került az évforduló időszakában a Nyugattal szemben. MOL M-KS 288. f. 22/1976/15. 6. e.

31 *A magyar munkásmozgalom története 1868–1976. Egyetemi és főiskolai tananyag.* Szerk. Szakács Kálmán. Budapest, 1977, Kossuth. (A vonatkozó fejezet Zsilák András írása.)

32 Az egyik jellegzetes értelmezés a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* című lapban jelent meg, amely a változást úgy értékelte: a pártvezetés ekképp próbálta ellenőrzése alatti tartani a kibontakozó vitát. Az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztálya jelentése 1981 harmadik negyedének nyugati propagandájáról. MOL M-KS 288. f. 22/1981/16. 6. e.

33 Az MSZMP KB PB 1981. július 7-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/830. 6. e.

34 A fogadtatásokról készült információs jelentést lásd MOL M-KS 288. f. 22/1981/46. 6. e.

nista résztvevőivel.³⁵ Tartalmi újdonság nem volt a megjelentekben, csupán annyi változott, hogy kiléptek a tananyag keretei közül, a megismernivalókat valamelyest fogyaszthatóbbá próbálták tenni, és újra a tömegpropaganda eszközei útján tálták.

Hangsúlyosabbá vált a „nemzeti tragédia” kategória,³⁶ amely Kádárnak egy 1972-es beszédében keltett először feltűnést. Molnár János viszont helyesen mutatta ki 1987-ben – igaz, ő az ellenforradalom-koncepció fenntartása jegyében tette –, hogy ez semmiféle változást nem hozott az értékelésben.³⁷ Kétségkívül felkínálta azonban (a felelősség kérdésében vallott álláspont változtatása nélkül) a sajnálkozás gesztusát, mintegy ajánlatként a megbékélésre, persze csak a hivatalos álláspont tudomásulvétele fejében.

A kérdés az: mi hozta a változást a megemlékezés formájában a nyolcvanas évek elejére? Az offenzívának nem volt parthatározatba foglalt magyarázata. Nincs olyan dokumentum, amelyből megállapítható lenne, hogy a pártvezetés jól átgondolt, tudatos stratégiaváltást határozott el, különböző pártiratokból azonban össze lehet állítani a változást eredményező motívumsort.³⁸ Öt fő ok mutatható ki.

Az első a lengyelországi válság, amely alkalmat adott az 1956-os felkelés előzményeivel való összehasonlításra. Megjelentek olyan nyílt utalások, amelyek szerint 1956-ban is a lengyel válságból terjedt át a forradalom lángja Budapestre.

A második ok: a magyarországi ellenzék fellépése, amit főként a Bibó-emlékkönyv körüli hosszas huzavona állított előtérbe, és kapcsolt egyúttal az 1956-os évfordulóhoz.³⁹

A harmadik ok a Nyugat és az 1956-os emigráció megnövekedett aktivitása volt. Az év elejétől érkeztek a jelentések arról, hogy készülődnek az évfordulóra, s emellett a korábbi tapasztalatok is megtették hatásukat. A Nyugaton megjelent elemzések egy része reménykeltőnek vélte a Kádár-rendszer fellazulásának jeleit, és lehetségesnek tartotta az elmozdulást 1956 értékelésében is.⁴⁰ Mások viszont a rendszer kérlehetetlenségét emelték ki, nyilvánvaló összefüggésben a szovjet tábor ellen ebben az időszakban indított konzervatív offenzívával. Mindezzel szemben az MSZMP politikájának következetességét és sikerességét kívánta demonstrálni.

A negyedik tényező ehhez kapcsolódik: az MSZMP-ben úgy vélték, cáfolniuk kell azt a vélekedést, hogy a szovjet tábor „legvidámabb barakkja” az 1956-os események hatására vált viszonylag liberálisra. A rendszer önlegitimációjának alapelemeként fontos volt újra megerősíteni: az 1956-os események „ellenforradalomként” való elítélése kétségbevonhatatlanul jogos volt és maradt.

Az ötödik ok a nemzedéki probléma. Már korábban felmerült, hogy az 1956-os megtorlás óta eltelt időben felnőtt fiatalok igen keveset tudnak a történekről. A Szabad Európa Rádió

35 Az „irányadó” cikket Berecz János írta 1956 – negyedszázad távolából címmel, *Társadalmi Szemle*, 1981. 8–9. sz. 67–81. o. A folyóiratnak interjút adott: Bakó Ágnes, Brutyó János, Kállai Gyula, Cservénka Ferencné, Szirmai Jenő, Eperjesi László, uo. 11–12. sz. Elméleti keretet szolgáltatott a témához: H. Varró Rózsa–Bede Rita: Korunk ellenforradalmairól, uo. 10. sz.

36 Lásd például az előszóban, amelyet az *Ez történt* című sorozat brosúra formájú kiadása elé írtak. Budapest, 1981, Népszabadság–Kossuth, 4. o.

37 Molnár János: A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956-ról. *Párttörténeti Közlemények*, 1987. 3. sz. 165–166. o.

38 MOL M-KS 288. f. 22/1981/17. 6. e.

39 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése az Agitációs és Propagandabizottságnak a Bibó-emlékkönyvről. MOL M-KS 288. f. 41/363. 6. e. Közli Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Budapest, 1995, T-Twins. 120–135. o.

40 Főleg Vas Zoltán *Viszontagságos életem* címmel megjelent visszaemlékezései, valamint néhány Bibó-írás közreadása vetette fel, hogy Nagy Imre és a forradalom árnyaltabb értékelést kaphat.

1981 elején pedig kifejezetten az ifúságnak készített műsorokban kezdett intenzíven foglalkozni a magyar forradalommal.

Mindezek a tényezők azután visszaköszöntek a megemlékezések hatását elemző dokumentumokban, amelyek az évforduló után a „megnyertük a propagandacsatát” vélekedés jegyében tájékoztatták a KB-t. A pártvezetés kimondottan sikeresnek értékelte a sajtókampányt.⁴¹ Külön elismerést kapott Berecz János a tévészereplésért, s ez a dicséret megalapozta azt, hogy öt évvel később újra a frontvonalba állítsák őt. Időközben Berecz nemcsak a téma „reszortosaként”, hanem 1985-től az ideológiáért felelős KB-titkárként is kulcspozícióba került.

A harmincadik évfordulón az MSZMP propagandakampánya az 1981-eshez képest is fölerősödött: a párt újra megpróbálta „megnyerni” a propagandaharcot. Magabiztosságot sugallva akarta demonstrálni az erejét, pedig egyre inkább defenzívába került. A pártvezetés nem volt hajlandó számolni azzal, hogy miközben a „döntő csata” látszatával áltatta magát – merthogy ez történt –, valójában elszalasztotta a lehetőséget, hogy elmozduljon tarthatatlan álláspontjáról.

A külső és belső politikai körülmények alapvetően megváltoztak 1986-ra – ezekhez azonban nem tudott alkalmazkodni az évfordulós megemlékezés, mert egy évvel a válság elmélyülését felgyorsító XIII. pártkongresszus határozatait után a kádárizmus alapjai még érinthetetlenek voltak, a párt még nem vetett számot a válság mélyülésének jeleivel. A gazdasági válság eszkalációja idején egyre kevésbé lehetett az igazi 1956 felidézését a kádárizmus eredményeinek hangoztatásával elhárítani.

A gorbacsovi politika kibontakozása után már nem érvényesült a klasszikus kádári „kikacsintási” effektus (persze továbbra sem tűnt tanácsosnak Moszkvát ingerelni az 1956-os kérdés feszegetésével). A reykjavíki csúcstalálkozó árnyékában az „imperialista agresszió” emlegetése sem lett volna kifejezetten illedelmes magatartás az 1956-os megemlékezéskor, főleg hogy a nyugati gazdasági függés erősödése is egyre nyilvánvalóbbá vált. Másfelől nem vált be az a számítás sem, hogy az enyhülés miatt az amerikai magatartás visszafogottabb lesz az öt évvel korábbinál: 1981-ben Reagan elnök október 23-ra deklarációt kiadva személyesen is szerepet vállalt az 1956-os megemlékezésben.⁴²

A pártvezetést úgy tájékoztatták, hogy a magyar emigránsok számára az életkoruk miatt a harmincadik évforduló lesz az *utolsó alkalom* jelentős nyilvánosság szervezésére, s ez is a „győzni akarást” erősítette.

A legnagyobb gondot az ellenzék erősödésével kapcsolatos ügyek megszaporodása okozta: a szamizdat irodalom, Donáth Ferenc temetése, a *Tiszatáj*-ügy, a Csurka-szilencium és főként az Írószövetség közgyűlésének előkészítése, mely utóbbi Kádárt az 1956-os analógia miatt különösen nyugtalanította.⁴³ Nagy visszhangja miatt a legnagyobb gondot a magyar–lengyel–csehszlovák–keletnémet közös október 23-i ellenzéki felhívás okozta a pártvezetésnek.⁴⁴

41 Az MSZMP KB PB határozata, 1981. október 27. MOL M-KS 288. f. 5/839. 6. e.

42 Az Agitációs és Propagandaosztály 1982. januári jelentése, amely a KB tagjainak készült, igyekezett bagatellizálni ennek jelentőségét. MOL M-KS 288. f. 11/4474. 6. e.

43 Kádár János az MSZMP PB 1986. november 4-i ülésén az 1956-os évfordulós kampányra utalva arra hívta fel a figyelmet, hogy az Írószövetséget az imperialisták az ellenzék legális fórumává kívánják tenni. Kijelentette: „Nem kell azzal törődni, hogy most sok a gondunk, vagy 1956 évfordulója volt. Van határ, s ha megengedjük, hogy túllépjük, megnézhetjük magunkat, hogy hol tudunk megállni”. MOL M-KS 288. f. 5/982. 6. e.

44 A felhívás szövege: MOL M-KS 288. f. 22/1986/1. 6. e. Megjelent: *Beszélő*, 1986. 18. sz.; *Beszélő összkiadás 1–3. köt.* Budapest, 1992, AB-Beszélő, 2. köt. 602. o.

A megemlékezésre 1986 elejétől minden korábbinál alaposabban készültek a pártközponthban. Az Agitációs és Propagandabizottság részletes tervet fogadott el, felsorolni is sok volna a benne foglalt teendőket.⁴⁵ Néhány új tényezőre azonban érdemes utalni.

Először is arra, hogy már nemcsak a fiatal, hanem a középkorú generáció is a propaganda kiemelt célcsoportja lett, mivel már nekik sem voltak közvetlen 1956-os tapasztalataik. Másodsor: a korábbiaknál hangsúlyosabban jelent meg az ellenséges propagandával való közvetlen konfrontáció követelménye. Harmadszor: nagyobb hangsúlyt kívántak helyezni néhány tartalmi kérdésre, például az 1956-os demokratikus mozgalom és az ellenforradalom megkülönböztetésére, a demokrácia és a pluralizmus azonosításának elutasítására, a nemzeti sajátosságok kiemelésére a szocializmus hazai építésében. Negyedszer: elhatározták, hogy megjelentetnek pártdokumentumokat, mindenekelőtt az 1953. júniusi párthatározat szövegét.⁴⁶ Ötödször: a külföldi propagandában vezető szerepet szántak a pártvezetők interjúinak és írásainak.⁴⁷ Kuriózum volt, hogy maga Kádár János is adott interjúkat nyugati lapoknak, illetve tévécsatornáknak, miközben itthon az évfordulóval kapcsolatosan továbbra sem nyilatkozott.⁴⁸ A hazai propagandában pedig jelentős teret adtak az 1956-ban szerepet játszó politikusok visszaemlékezéseinek.⁴⁹

Az évfordulás offenzíva leghatásosabb eleme ezúttal nem a *Népszabadság* újabb sorozata volt,⁵⁰ hanem a televízió *Velünk élő történelem* című műsora, amely megpróbálta elfogadhatóbb formában tálni a régi mondanivalót. A műsor és az egész évforduló MSZMP-s „sztárja” Berecz János volt, aki KB-titkárként az egész kampányt irányította, de emellett láthatóan ambicionálta a nyilvános szereplést is. A pártvezetés őt próbálta „objektív” szakértői színben is feltüntetni.⁵¹ Berecz tartott beszédet a Kádár-kormány megalakulásának évfordulóján a rendhagyó módon Szolnokon rendezett ünnepségen.⁵² Nyilván a feszültségcsökkentést is szolgálta, hogy a tradíciót megtörve ezúttal a véres atrocitásokat idéző Körtársaság tér helyett a Kádár-kormány megalakulásának mitológiájához tartozó helyszínt választottak.

45 MOL M-KS 288. f. 22/1986/1. 6. e.

46 Mindez jóval Szabó Bálint első könyvének megjelenése után történt, amely tartalmazta a határozat részletes ismertetését. Szabó Bálint: *Új szakasz az MDP politikájában 1953–1954*. Budapest, 1984, Kossuth, 165 o. A júniusi párthatározatot a *Propagandista* című folyóirat 1986. évi 4. számában adták közre.

47 A világsajtóban elhelyezni kívánt cikkek és külföldön kiadandó könyvek listája: MOL M-KS 288. f. 22/1986/21. 6. e.

48 Legnagyobb visszhangja a *Time* magazinban megjelent „nyitó” interjúnak volt. Vö. MOL M-KS 288. f. 11/4494. 6. e.; 288. f. 22/1986/27. 6. e. – Kádár az amerikai NBC televíziónak nyilatkozva az előzetesen egyeztetett kérdéseken túl hajlandó volt röviden az 1956-os problémát firtató kérdésekre is válaszolni. Ezekben a válaszokban nem ment túl a korábbi hivatalos megnyilatkozásokon. Magyar fordítását lásd: MOL M-KS 288. f. 22/1986/2. 6. e.

49 *Sorshelyzetek* címmel a rádióban hangzott el sorozatműsor. Vámos György szerkesztésében kötet is készült belőle (Budapest, 1986, RTV–Minerva).

50 Tények válaszolnak. *Népszabadság*, 1986. október 16–23.

51 Ismét ő írta a párt elméleti folyóiratába az évfordulós cikket, lásd Berecz János: Pártrol és reformról – kétfrontos érzékenységgel. *Társadalmi Szemle*, 1986. 10. sz. 43–52. o. A PB 1986. augusztus 26-i határozata alapján interjút adott a Magyar Rádió *A párt újjászervezése, konszolidáció 1956* című műsora részére. MOL M-KS 288. f. 5/976. 6. e. – Berecz számára a PB még 1981. augusztus 4-én külön engedélyezte, hogy 1956-ról szóló könyve kiegészítésére tanulmányozzon egy a Párttörténeti Intézet archívumában őrzött dokumentumot: a forradalom leverését követően készített eseménytörténeti összefoglalót. MOL M-KS 288. f. 5/833. 6. e.

52 *Népszabadság*, 1986. november 5.

A fő cél nem az volt, hogy árnyalják, hanem hogy megerősítsék az MSZMP 1956-értékelését. Ezt támasztották alá az évfordulóra kiadott könyvek is,⁵³ a találáson viszont valamelyest változtattak az elfogadhatóság érdekében. Az offenzívával azt próbálták sugallni, hogy az MSZMP nem fél őszintén szembenézni a kényes problémákkal sem. Ennek érdekében mindent megtettek az ellenzéki megnyilvánulások „feltűnésmentes” elnyomása, illetve ellensúlyozása érdekében. Az MSZMP értékelésének alapképlete úgy foglalható össze: „1956 nemzeti tragédia volt, ám tartalmában ellenforradalom, tehát a rehabilitálásról szó sem lehet.”

Ezzel szemben a magyar, lengyel, csehszlovák, keletnémet ellenzékiek említett felhívása a magyar forradalom programját érvényes példának tekintette. A demokratikus ellenzék ezzel a rendszer alapjait kérdőjelezte meg. A pártvezetést mégsem elsősorban a december elején Eörsi István lakásán lezajlott nagy jelentőségű ellenzéki 1956-os konferencia foglalkoztatta, amely nyíltan vállalta a forradalom örökségét.⁵⁴ Jobban zavarta az Írószövetség tervezett közgyűlése körül kialakult, már említett feszültség,⁵⁵ ezt ugyanis nem lehetett a kényszeredetten megtúrt illegalitás körülményei közé szorítva elzárni a nyilvánosságtól.

Az MSZMP 1986. őszi offenzívája kudarcot vallott, noha a pártvezetők ezt nem ismerték fel.⁵⁶ Nem sikerült ellensúlyozni a nyugati propagandát, amelyben az 1956-os hagyomány és az ellenzéki tevékenység bemutatása szorosan összekapcsolódott. Ráadásul Olaszországban nemcsak a szocialisták és a kommunisták között, hanem az OKP-n belül is éles vita bontakozott ki a magyar 1956 megítéléséről, ez pedig előrevetítette, hogy a Nagy Imre-per 1988. évi harmincadik évfordulóján hasonló vitákra lehet számítani.⁵⁷ Az információs jelentések sokkal gyakrabban említették az évforduló témáját, mint a korábbi években, bár többnyire igen röviden, mintegy a társadalom többségének közömbösségét feltételezve. A jelentésírók közül valószínűleg kevesen érzékelték a valóságos hatást, ők felhívták a figyelmet az MSZMP-offenzíva ellentmondásos fogadtatására, az 1956-ról alkotott vélemények polarizáltságára, illetve a hivatalos álláspontban rejlő ellentmondások feltárulására.⁵⁸ Az 1986–1987-es pártoktatási év tapasztalatairól készült jelentés igen óvatosan utalt arra, hogy a hallgatókkal

53 Hollós Ervin–Lajtai Vera: *Dramai napok. 1956. október 23.–november 4.* Budapest, 1986, Kossuth; Ceréb Sándor–Hajdú Pál: *Az ellenforradalom utóvédharca. 1956. november–1957. március.* Budapest, 1986, Kossuth; Szabó Bálint: *Az „övenes évek”.* Budapest, 1986, Kossuth.

54 *Övenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete címmel 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozási jegyzőkönyve.* Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1992, 1956-os Intézet.

55 Vö. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia.* Budapest, 1995, T-Twins, 355–360. o.

56 A jelentés szerint: a lakosság körében érdeklődést keltettek az 1956-os ellenforradalomról, a munkáshatalom megvédéséről, az elmúlt három évtizedről megjelent elemzések, visszaemlékezések, rádiós és televíziós műsorok, illetve a kampány keretében megtartott rendezvények. Az emberek általában pozitívan értékelték a tárgyszerű, őszinte, a tanulságok kiemelésére törekvő bemutatást. Párttagok véleménye szerint a bőséges tájékoztatás jól szolgálta a történelemszemlélet formálását, elősegítette a reális értékelést. Megfogalmazódott: a történelemről csak igazat szabad mondani, még ha olykor fájdalmas is. A jelentés különösen a *Velünk élő történelem* című műsort dicsérte. Lásd Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propagandabizottságnak a munkáshatalom megvédésének, a párt újjászervezésének és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásának történelmi jelentőségéről folytatott agitációs és propagandamunkáról, 1986. november 28. MOL M-KS 288. f. 22/1986/40. 6. e.

57 A Külügyminisztérium jelentése az 1956-os évforduló külföldi megemlékezéseiről. MOL M-KS 288. f. 22/1986/20. 6. e.

58 MOL M-KS 288. f. 22/1986/14. 6. e.

voltak gondok az 1956-os eseményeket minősítő értéktételek és a nem kielégítő magyarázatok miatt.⁵⁹

Az évforduló „letudásával” az 1956-os problematikát látszólag gyorsan újra a szőnyeg alá söpörték, pedig a szellem kiszabadult a palackból. Az 1956-ról szóló kanonizált tudás minden bővítési, árnyalási kísérlete nyomán hasadékok keletkeztek a konstrukción, ezeket pedig a bornírt propagandakampány nem volt képes eltömlíteni az évtizedes panelek alkalmazásával.

DEFENZÍVA ÉS VERESÉG – AZ ÁTÉRTÉKELES KÉNYSZERE

Az MSZMP elszántan átküzdötte magát az 1986-os évfordulón, de többé nem folyamodhatott a bevált módszerhez, hogy hallgat egészen a következő „kerek” évfordulóig. Alig több mint két év kellett ahhoz, hogy elhangozzék a nevezetes Pozsgay-féle bejelentés, amely népfelkeléssé minősítette át az eseményeket.

1987 végére kétségtelenné vált, hogy az elmélyülő válságban az MSZMP defenzívába került: a pártvezetésnek reagálnia kellett arra, hogy az ellenzék és az úgynevezett alternatív irányzatok egyre határozottabban fejezték ki álláspontjukat.⁶⁰ Az akut problémát Nagy Imre halálának közelgő harmincadik évfordulója jelentette. Egy Berecz János számára készült feljegyzés már akkor számot vetett azzal, hogy a várható évfordulós akciók kapcsán milyen típusú reagálások közül választhatnak. Röviden összefoglalva ezek a következők voltak: 1. Az 1956-os kérdést lezártnak tekintve nem foglalkozni vele. 2. Tudományos igényű publikációval megoldani a problémát (ez volt egyébként a preferált variáns). 3. A tömegkommunikáció bevonásával vállalni a vitát, bizonyos teret adva más véleményeknek is.⁶¹ Mire a véglegesített javaslat az Agitációs és Propagandabizottság elé került, már csak a vita elől való kitérés javaslata maradt benne: „az ellenforradalom ügyét politikailag lezártnak tekintve koordináltan, a differenciált tájékoztatás elvét követve lépünk fel.”⁶² Csakhogy hallgatással már nem lehetett kitérni a vita elől, hiszen az ellenzéki nyomás erősödött, az ellenvélemények egyre inkább nyilvánosságra kerültek. Az anakronisztikus tételek ismételtetése pedig csak olaj volt a tűzre.

Az MSZMP kettős politikával próbálkozott, mintegy leképezve az ellenzéki oldalról meg nyilvánult kétféle nyomást. A demokratikus ellenzék közvetlenül politikai ügyként aktualizálta 1956 programját, a rendszer alapjait támadva lépett fel, s ezzel szemben a pártvezetés az erőszakos hatósági fellépést is vállalta. A Történelmi Igazságtétel Bizottság viszont az elítéltek ügyét humanitárius alapon vetette fel, amivel erkölcsi nyomás alá helyezte a pártvezetést, ezzel erodálva tovább a hatalom legitimációját. Az MSZMP a kegyeleti ügyekben engedéke-

59 Az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztálya 1987. június 23-án kelt jelentése az 1986–1987-es pártoktatási év tapasztalatairól. MOL M-KS 288. f. 22/1987/37. 6. e.

60 Lásd a belpolitikai élet időszéri kérdéseiről 1987. november 20-án kelt jelentést: MOL M-KS 288. f. 22/1987/3. 6. e. – Az 1988-ban kialakult helyzetről az 1956-os hagyomány vonatkozásában lásd Hegedűs B. András: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. In *Évkönyv VI. 1998*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 287–295. o.

61 Az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztályán 1987. december 1-jén kelt feljegyzés Berecz Jánosnak. MOL M-KS 288. f. 22/1987/4. 6. e.

62 Jelentés Nagy Imre és társai kivégzésének harmincadik évfordulójával kapcsolatos ellenséges kampányról, 1988. február 4. MOL M-KS 288. f. 22/1987/4. 6. e.

nyebbnek mutatkozott; itt nyílt rés először a hatalom falán. A PB úgy határozott, hogy a Nagy Imre-évfordulón a kegyeleti megemlékezést a temetőben el lehet tűrni, ellenben a Batthyány-örökmécsesnél tervezett politikai jellegű tüntetésre úgy kell felkészülni, hogy esetleg szükséges lesz erőszakot is alkalmazniuk.⁶³

A nagyobb – mint kiderült, az MSZMP szempontjából kedvezőtlen – hatást az erőszakos fellépés tette.⁶⁴ A párt vezetői azonban még június 16-a után sem ismerték fel, hogy a Belügyminisztérium hatáskörébe utalva már nem lehet kezelni az 1956-os problémát, s októberben megismételték a durva rendőri akciót.

A Kádár eltávolító 1988-as pártértekezlet után az úgynevezett modellváltás kísérlete, a grósz reformretorika nagy hulláma idején az MSZMP nem talált alkalmas eszközt az 1956-os kérdés kezelésére. Kádár és követői tudták, hogy a kommunista párhatalom és így a rendszer legitimációjának végét jelenti, ha végbemegy 1956 radikális átértékelése. A súlyos válságból radikális reformmal kimenekülni próbáló új pártvezetésnek kezdenie kellett valamit a kontinuitásproblémával.

Az MSZMP-n belül kettős folyamat volt tapasztalható. Egyfelől a Kádár utáni MSZMP-nek – mint megújuló reformpártnak – próbáltak új (vagy részben új) legitimációt szerezni. A „modellváltó” reformokkal együtt járt a múltértékelés áthangolása. A Pozsgay Imre irányítása alatt létrehozott Történelmi Albizottságnak kellett elvégeznie az ehhez szükséges munkát: megalapozni a reformpárti kontinuitást, és végrehajtani a részleges szakítást. Volt azonban egy másik vonulat is: a Grósz-féle vezetés szerint a rendszer megőrzésének feltétele az ellenforradalom-értékelés fenntartása és a rehabilitáció elutasítása. Ennek megfelelően legfeljebb a korábbi minősítés némi finomításának engedtek volna szabad utat.

Az átértékelési folyamatot azonban, miután megindult, nem lehetett megfékezni, s az 1956-hoz való viszony egyre több konfliktust okozó kettőssége a párton belül is egyre határozottabban megnyilvánult. A feszültségek először a Grósz Károly amerikai látogatása alatt tett kijelentések nyomán manifesztálódtak. Ezek a nyilatkozatok különösen alkalmasak voltak arra, hogy feltáruljon bennük a humanitárius és a politikai megközelítés kettőssége, ami fokozta az MSZMP magatartásának elbizonytalanodását. A párton belül felzúdulást váltott ki, hogy Grósz a rögtönzés benyomását keltve először külföldön tette meg meglepő bejelentéseit. Valójában szó sem volt igazi változásról. Grósz a munkásörparancsnokok június 13-i tanácskozásán vagy a *Newsweek*nek adott július 22-i interjújában is kiállt Nagy Imre elítélése és az ellenzéki megmozdulások erőszakos elfojtása mellett, és az Egyesült Államokban is elutasította a kivégzett 1956-os elítéltek rehabilitálását, csupán a családi temetést helyezte kilátásba, humanitárius megfontolásból. Ennek a koncepciónak megfelelően vette tudomásul a PB a miniszterelnök-főtitkár amerikai látogatásáról tett jelentést 1988 augusztusában.⁶⁵

A párton belüli polarizálódás nyilvánvalóvá vált.⁶⁶ Szeptember végén már a KB ülésén is megmutatkozott a pártközvélemény erős megosztottsága 1956 ügyében. A testület 1988. szeptember 27-i ülésén Berecz János kétségtelen célzatossággal felolvasott egy levelet, amelyben egy pártszervezet aggodalmának adott hangot a belpolitikai helyzet miatt. A levélírók többek között arra figyelmeztettek: az események hasonló tartalmúak, mint 1956 őszén. Már ezen az

63 Jegyzőkönyv a PB 1988. június 14-én megtartott üléséről. Közli Kenedi: i. m. 2. köt. 201–205. o.

64 A történekről és értelmezésükről lásd György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúltól az örökségig)*. Budapest, 2000, Magvető, 161–165. o.

65 Az MSZMP PB 1988. augusztus 9-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/1032. 6. e.

66 Lásd a PB-nek készült összeállítást a PB-tagok megnyilatkozásait éri kritikákról az információs jelentések alapján. MOL M-KS 288. f. 5/1040. 6. e.

ülésein is látszott, hogy a KB-ban a gazdasági és politikai reformok fékezését, illetve felgyorsítást kívánó erők közötti nézeteltérés a történelmi kérdések megítélésében is jelentkezik.⁶⁷ A PB október 4-én egy még határozottabb hangú levéllel volt kénytelen foglalkozni, amely kifejezetten amellett tört lándzsát, hogy ne engedjék megváltoztatni 1956 értékelését, és minősítsék továbbra is ellenforradalomnak.⁶⁸ Az 1988 utolsó negyedéről a KB-nak készített jelentés a közhangulat folyamatos romlásáról számolt be, s egyebek mellett arra is rámutatott: az idősebb párttagok egyre több olyan levelet küldenek, amelyben az 1956-os szituációhoz hasonló ellenforradalmi helyzet kialakulásának veszélyére figyelmeztetnek.⁶⁹

Az október 23-án megtartott, goromba rendőrségi akcióval kísért ellenzéki tüntetés és a november 4-én rendezett hagyományos Köztársaság téri MSZMP-megemlékezés⁷⁰ között zajlott le először a PB, majd a KB ülése, amelyeken megtárgyalták a belpolitikai helyzetről és a párt feladatairól szóló előterjesztést. Az elfogadott határozat végül kitért 1956 minősítésére elől, s csupán annyi került a dokumentumba, hogy a párt vállalja „az 1953–56 közötti éveknek a szocializmus megreformálását igénylő demokratikus törekvéseit. 1956 után az MSZMP nagy erőfeszítéseket tett a szocializmus addig kialakult rendszerének megváltoztatására.”⁷¹ Pedig korábban a PB elé került elaborátum még úgy fogalmazott: „vállaljuk az 1956-ban a szocializmus megreformálását igénylő, a népi demokratikus fejlődést támogató irányzatot, amelynek számos forradalmi követelését sikeresen megvalósította az MSZMP”⁷².

A pártvezetésben a megfogalmazások ármialása-radikalizálása körül zajló viták végkimenetele jelentéktelennek tűnhet a hamarosan bekövetkező éles fordulathoz képest, ám éppen az óvatoskodás mutatja az őrlődést az elkerülhetetlen polarizálódás és a pártegység igénye között. Grósz Károly november végi „fehérterroros” beszéde nemcsak a széles közvéleményt dülta fel, hanem a polarizálódást is felgyorsította. Az MSZMP-nek csak úgy lehetett esélye arra, hogy radikális reformokkal megőrizze hatalmát, ha újfajta legitimitációt talál hozzá, ezt azonban kizárta az 1956 kádárista minősítéséhez való ragaszkodás. A politikai reformokat ígérő, sőt erre vonatkozó koncepciókat, törvényjavaslatokat fogalmazó MSZMP nem maradhatott meg felemás állapotában. Rainer M. János pontosan jellemezte a helyzetet: „Nem csupán az ellenzéki politikai szervezetek befolyása és főképp nyilvánossága növekedett, hanem az MSZMP-n belül is mind többen ismerték fel, hogy a párt képtelen a régi módon *kezelni* a válságot, egy plurális szerkezetben viszont előbb-utóbb összeroppanja a múlt terhe, vagy a legitimitációs résen keresztül valóságos legitimitációs űrbe illan el. A részt volt hivatva betömni az MSZMP történelmi útjával foglalkozó bizottság munkája.”⁷³

Amikor a Történelmi Albizottság megkezdte munkáját, az volt a cél, hogy egy új reform-

67 Az MSZMP KB 1988. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 4/424. 6. e.

68 A PB úgy határozott, hogy a hasonló tartalmú levelekre a KB nevében Lukács János válaszoljon, s a KB-tagok kapjanak róla információt. MOL M-KS 288. f. 5/1039. 6. e.

69 A jelentés a KB Társadalompolitikai Osztályán készült 1989 januárjában. MOL M-KS 288. f. 11/4506. 6. e.

70 A párt lapja az 5. oldalon számolt be az eseményről a korábbi évtizedek szellemében, újra kiemelve, hogy a párt 1956 decemberében „máig ható érvényességgel elemezte” az „itt a téren tomboló ellenforradalom” okait. Más szöveggösszefüggésben a cikk gondosan kerülte az „ellenforradalom” kifejezést (és bármilyen egyéb határozott minősítést). *Népszabadság*, 1988. november 5.

71 Az MSZMP KB 1988. november 1–2-án tartott ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 4/244. 6. e.

72 A PB 1988. október 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/1040. 6. e.

73 Rainer M. János: A rendszerváltozás és az 56-os hagyomány. In *A rendszerváltás forráskönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. köt. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Szerk. Bozóki András. Budapest, 2000, Új Mandátum.

kurzus legitimációjának megalapozásához járuljon hozzá. Időközben a társadalomban többé-kevésbé *nyíltan* végbement 1956 rehabilitálása, ez a hivatalos nyilvánosságban sem volt már tabutéma. Csak az utolsó szelepet kellett felnyitni. Az albizottság munkájának eredménye olyan folyamatot gyorsított fel, amely messze túl vitt az eredeti szándékokon. 1989. január 27-én az albizottság megtárgyalta az elkészült tanulmányt, és Pozsgay Imre azonnal meglátta a benne rejlő politikai töltetet. Úgy fogalmazott: a dokumentumnak megkerülhetetlen hatása lesz a közgondolkodásra, nem utolsósorban a KB állásfoglalására. A tanulmányban 1956 kapcsán használt „népfelkelés” terminusról pedig megállapította: az adott pillanatban ez az egyetlen lehetséges formátum, amely a megbékélés felé vezetheti az ügyet anélkül, hogy „egy bizonyos garnitúrával és párton belüli erőkkal nyílt konfrontációba kellene kerülni”⁷⁴.

Pozsgay jól látta, hogy két dologra volt szükség: megfelelő formulára, amely alkalmas a PB, majd a KB meggyőzésére, de mindenekelőtt *kész helyzet* teremtésére. Ezért nyomban másnap, mindenféle egyeztetés nélkül, egy rádióinterjúban a nyilvánosság elé tárta a bizottság új értékelését 1956-ról.

A PB 1989. február 7-i ülésén Pozsgay a „népfelkelés” kategória mellett annak átfogó jellegével érvelt: alkalmas arra, hogy szovjetellenes felhang nélkül is antisztálinista tartalmú legyen, ugyanakkor legalább időlegesen megnyugtassa azokat, akik forradalomnak, nemzeti forradalomnak, függetlenségi háborúnak tartják az 1956-os eseménysort. Úgy vélte, ez kiegészítheti a pártot egy „aktuálpolitikai kényszerből” született fogalom fogságából, anélkül, hogy aláásná teljes identitását, önbecsülését. A pártvezetésen belül az új meghatározás elfogadása során a forradalom kategória használatának kerülése éppoly fontos volt, mint az ellenforradalom-definíció elutasítása.⁷⁵

A KB 1989. február 10–11-i ülésén történtek hűen tükrözték, milyen nagy ribilliót váltott ki az MSZMP-ben 1956 puccszerű átértékelése. Nem volt kétség afelől, hogy a nevezetes bejelentés idején éppen külföldön tartózkodó pártfőtitkár, Grósz Károly reprezentálta a pártnak azt a szárnyát, amelynek ellenállásával számolni kellett. A KB-ülésen Grósz nem is habozott utalni a felháborodott párttagok leveleinek áradatára. Az ellenállás azonban csak utóvédharcnak bizonyult. A főtitkár meglehetett ugyan, hogy a PB többségének álláspontját közvetítve az új értékelést a korábbival szemben „egy másik egyoldaloság” elfogadásának ítélje, s kifogásolhatta a bejelentés módját mint „elfogadhatatlan eljárást”, ám maga volt kénytelen javasolni az albizottság tanulmányának megjelentetését, és pártvitára bocsátását. Nyilvánvalóan ez tűnt a legjobb módszernek arra, hogy megakadályozzák az új értékelés hivatalossá válását, és hogy a további alaposabb munkálatok szükségességét hangoztatva elodázzák az egyértelmű állásfoglalást.⁷⁶

1989 elején, a gát felszakadása után már védhetetlen volt a kádárista értékelés fenntartása. Az „ellenforradalmazó” koncepció hívei is egyetértettek azzal, hogy az 1956-ban történteket komplexebben, alaposabb vizsgálat alapján kell értékelni, s legfeljebb arra utalhattak, hogy az albizottság munkája ennek a vizsgálatnak nem a végét, hanem a kezdetét jelezte. A helyzetet jellemzi, hogy a KB-ülésen a régi kádárista gárda reprezentánsaként felszólalt Kállai Gyula, akinek a nevéhez kötődik a korábban említett 1957. tavaszi előadás, amely elsőként fejtette ki a nyilván-

74 A Történelmi Albizottság 1989. január 27-i ülésén készült magnófelvétel alapján. Melléklet a PB 1989. január 31-i ülésének jegyzőkönyvéhez. MOL M-KS 288. f. 5/1050. ó. e.

75 Az MSZMP PB 1989. február 7-i üléséről készült magnetofonfelvétel. Idézi Rainer: i. m. 654. o.

76 Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülésén. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt.* Szerk. S. Kosztricz Anna és mások. Budapest, 1993, Magyar Országos Levéltár, 3–11. o.

nosság előtt a párttagság számára kötelezően elsajátítandó ellenforradalom-koncepciót. Kállai megpróbálta visszatérni a párt álláspontját a jól bevált „kétszakaszos ellenforradalomhoz”, s kompromisszumként a „népfelkelés és ellenforradalom” kettős meghatározást ajánlotta.⁷⁷

A vitában bebizonyosodott, hogy a kommunista párt melletti elkötelezettség kialakításában még azok számára is jelentős szocializációs tényező volt az „ellenforradalmazó” koncepció elfogadása, akik 1956-ban még meg sem születtek. A legitimációs probléma aktualizálódásával együtt a fiatalabbakban is nyomban életre kelt az elhárító mechanizmus, mégpedig egyszerű kérdésfeltevés formájában: ezek szerint a népfelkelés leverői és az 1956 utáni kádárista politikai vonal képviselői voltak a nép ellenségei?⁷⁸ A nagy hirtelen előkerült kérdés érdemi feldolgozásánál valóban egyszerűbbnek tűnt a kétszakaszos – vagy még inkább az események kétarcúságát kiemelő – értékelés preferálása, már csak azért is, mert erre vonatkozóan vissza lehetett nyúlni az MSZMP bizonyos korábbi állásfoglalásaihoz.⁷⁹ Jellegetes megközelítés volt Tőkei Ferencé, aki Lukács Györgyre hivatkozva a semleges „felkelés” formula alkalmazását azért tartotta szerencsésnek, mert az nem utalt az események korántsem egyértelmű irányára.⁸⁰ A vitában kétségtől az a fajta érvelés bizonyult a legnépszerűbbnek, amely a differenciált megközelítés érdekében elhárította a sommás, úgymond „egyszavas” értékelést. Sokaknak fontos volt, hogy ne kelljen egyszeriben leszámolniuk korábban hangoztatott álláspontjukkal. Ugyanakkor az új értékeléshez minden további nélkül hozzá lehetett kapcsolni a radikális reformok és a kemény önkritika szükségességé mellett kiállást.⁸¹

A vitában egyértelmű volt, hogy súlyos feszültségek forrása lehet a társadalom és a párt 1956 megtételeével kapcsolatos megosztottsága. Berecz János, aki éppen az ügy „politikai kezelésének” kidolgozása érdekében próbálta egy Grósz–Pozsgay–Berecz hármas bizottság felállításával elhalasztani az állásfoglalást, rámutatott, hogy nem Pozsgay bejelentése osztotta meg a párttagságot, az csupán láthatóvá tette a megosztottság tényét. Pontosan érzekelte, hogy a legkényesebb probléma, nevezetesen az áldozatok emlékéhez való viszony kérdése nem maradhat megválaszolatlanul.⁸² Ezzel szemben Horn Gyula igyekezett elterelni a vitát a lelkiismereti válság felé vezető útról: károsnak vélte, ha 1956 miatt alakul ki polarizáció a pártban, ahelyett, hogy a reformok ügyében válnának el az álláspontok.⁸³

A KB állásfoglalásáról megjelent közlemény pontosan jelezte a vita két jellegetes momentumát. Az egyik az „egyszavas” értékelés kifogásolásának és így az új minősítés relativizálásának jelensége volt, amely végül a „továbbkutatás” deklarált igényében jelent meg. A másik

77 Uo. 19–21. o.

78 Jellegetes példa Koi Tibor felszólalása, uo. 41–42. o.

79 Jassó Mihály például Nagy Imre 1956. október 24-i, az ellenforradalmat elítélő, illetve Kádár János 1956. november 12-i, „népmozgalmat” említő megfogalmazását idézte, uo. 25–26. o.

80 Uo. 44–45. o.

81 Lásd Romány Pál felszólalását, aki a KB mellett működő Tanácsadó Testület nevében is beszélt, uo. 29–30. o.

82 Berecz János felszólalása, uo. 46–47. o. A vitában Aczél György élesen bírálta Berecz Jánost nyolcvanas években kifejtett tevékenységéért: „És kedves Berecz elvtárs, hadd mondjam itt elvtársiasan, jobb lett volna tegnap ide kiállni, erről beszélni, mert nem kis felelőssége van magának abban, hogy kampányszerűen alakult át 75–80-ban és 81-ben és 86-ban sommás, egysíkú ítéletté, amelyik miatt most megint egy másik sommáság fenyeget. Én azt hiszem, nagyot nyert volna Ön, ha ide kiáll, és azt mondja, kérem, én ebben részes voltam, ez volt véleményem”. Berecz válaszában kijelentette, hogy 1988. november 1-jén a KB-ülésen már vállalta a felelősséget azért, ami 1985 körül a propagandában történt, majd ugyanezt megtette a *Népszabadság*ban és a televízióban is, uo. 98. és 167. o.

83 Uo. 61–63. o.

a korábbi kétszakaszos értékelést megalapozó tények hangsúlyozása: az eseményekben kezdetől fogva jelen voltak kapitalista restaurációra törő erők, s október végétől fölerősödtek az ellenforradalmi cselekmények.⁸⁴

Februárt követően az események felgyorsultak, s az MSZMP 1956-ról alkotott képének differenciálása helyett annak teljes összeomlása következett be. A népfelkelés laza fogalma lehetővé tette a továbbértelmezést, ennek tartalmát azonban már nem az MSZMP-n belüli viták kimenetele, hanem az 1989. évi politikai folyamatok dinamikája határozta meg. Azzal, hogy a Kádár-rendszer legitimációs alapjához tartozó 1956-értelmezés tarthatatlanná vált és felbomlott, út nyílt a rendszerváltás legfontosabb szimbolikus aktusához, a Nagy Imre-temetéshez. Az MSZMP vezetőit ebben a folyamatban nyilvánvalóan érdekelte és érintette, hogy milyen szerepe lesz az átmenet időszakában, az új politikai viszonyok kialakulásában az 1956-os hagyománynak, s ez milyen módon fogja érinteni a párt helyzetét a pluralizmusban, de az 1956-ról szóló emlékezet alakítására egyre csekélyebb volt befolyásuk. A Nagy Imre-temetésig vezető néhány hónap alatt oly mértékben átalakultak a politikai viszonyok, hogy napról napra kétségesebbé vált: az MSZMP kaphat-e bármilyen pozitív szerepet és helyet az 1956-os hagyomány értelmezésében.⁸⁵ Az egyre megosztottabbnak mutakozó és az önfelszámolás felé haladó MSZMP igyekezett ugyan azonnal részt vállalni a múlt korrekt feltárásában,⁸⁶ a párton belüli radikális reformmozgalom 1956 ügyében is konfrontálódott az átalakulást fékező erőkkel, s megpróbált csatlakozni a forradalom Nagy Imréhez kötődő tradíciójához,⁸⁷ de az MSZMP helyét a magyar forradalom társadalmi emlékezetében a párt 1956 vége és 1989 eleje között kifejtett álláspontja jelölte ki.

⁸⁴ *Népszabadság*, 1989. február 13.

⁸⁵ Részletes elemzését lásd György: i. m. 181–277. o.

⁸⁶ Ennek jele volt a *Társadalmi Szemle* 1989. évi 8–9. tematikus történelmi száma.

⁸⁷ A nemzeti megbékélésre törekvő magatartásnak és e törekvés sikertelenségének jellegzetes dokumentuma volt a Budapesti Reformkör 1989. június 19-i levele a Történelmi Igazságtétel Bizottsághoz. Lásd *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatott dokumentumok*. Válogatta és sajtó alá rendezte Ágh Attila, Céczi József, Sipos József. Budapest, 1999, Kossuth, 252–253. o.

RAINER M. JÁNOS

MÁSNAP AZ INTÉZMÉNYESÜLT EMLÉK(EZÉS) – 1989–1992

A több mint három évtizedes Kádár-korszak és a magyarországi kommunizmus vége a hatalmi elit és a magyar társadalom közös időutazásával kezdődött. Az elit érzékelte, hogy a gazdasági válság társadalmi válságba nő át. Amúgy is törekény, viszonylagos legitimációja meggyengült. Megpróbált tehát visszanyúlni a bajok gyökeréhez, s valamit kezdeni a feledésre ítélt múlttal, az 1956-os forradalommal és a rá következő terrorral. Ez a vállalkozás eleve kudarcra volt ítéelve. Az akkori tetteket – a forradalom szovjet segítséggel történt leverését, az elnyomatást – meg nem történtté tenni, az akkor hatalmi szóval kimondott szavakat utólag visszavonni nemigen lehetett. A múltból való beszéd viszont lehetővé tette, hogy az addig jobbára hallgató magyar társadalom felidézze a forradalom és az azt követő évek emlékét, és előbb erkölcsi, majd politikai ítéletet alkosson a rendszerről, amelyben él. A magyarországi demokratikus átmenet egyik kulcskérdésévé vált a múltból való viszony, a múlt azonban átrendeződött, elemei új történeté álltak össze. 1956 az egész második világháború utáni korszak emblematikus eseményévé vált – más, úgy tűnt, szinte nem is történt. Az 1956-ért kivégzettek a kommunista uralmat elszenvető magyar népet személyesítették meg. A magyar demokratikus átalakulás legnagyobb hatású szimbolikus aktusává Nagy Imre és társai 1989. június 16-i újratemetése vált.

A Nagy Temetés, egy „korszak temetése” ma már általánosan elfogadott nézet szerint egyben lélektani és történelmi fordulópontnak bizonyult a magyar demokratikus átalakulás menetében. De mi is történt valójában? Szétesett a Kádár-korszak 1956-ra épülő keletkezéstörténete, a rendszer illegitimmé vált, hisz felfedték születése véres titkait. 1988–1989-ben a média feletti ellenőrzés gyengülése, a posztkádári vezetésen belül mind nyitabbá váló nézeteltérések elindították az újságírók szabadságharcát a nyilvánosságért. Júniusra így kimondhatóvá vált, amit mindenki *tudhatott*. A temetést a nyilvánosság, a (Történelmi Igazságtétel Bizottság és az ellenzéki pártok által kötött egyezség nyomán lehetségessé vált) tömeges részvétel tette nagy erejű szimbolikus aktussá. A televízió a szokásos előzetes MSZMP PB-döntés nélkül adott egyenes közvetítést a Hősök teréről. Így keletkezett a grandiózus színjáték. Szereplői, a temetetlen, ezért mintegy élő halottak „szétzúzták” a Kádár-rendszer (úgymond) erkölcsi alapjait; a téren alant álló gyászoló tömeg (a magyar társadalom) némán, együttérzően hallgatta a saját soraiból való (mert nem a hatalom oldaláról jött) szónokait, s a kivégzettek (saját soraiból támadt, többnyire fiatal, egyszerű emberek) névsorát. Eközben azért mindenki tudta (s azóta még nyilvánvalóbb lett), hogy mindez csupán szimbolikus aktus, a valóság finoman szólva más.

Kádár és rendszere geneziséről mindenki tudott (tudhatott) valamit – az idősebb generációk személyes élményből, a fiatalabbak „az 1956-os ellenforradalom” kötelező (ezért, igaz, nem sok figyelemre méltatott) tantörténeteiből. Az „ellenforradalom” leverése legfeljebb az ideológiailag tudatos, elkötelezett párttagok igen szűk rétege előtt legitimálta Kádárt és rendszerét, akiket a temetés élménye sem fordított át valami mássá, legfeljebb keserű gyűlöletüket fokozta (melybe eztán némi, majd mind több félelem vegyült). A társadalom többségét az állam hatalmától való félelem (a hatvanas évek elejétől ez mindinkább emlékekből táplálkozott, bár az intézményrendszer alapjában változatlan maradt), az a belátás, hogy a szovjetek, akárcsak 1956-ban, újra beavatkozhatnak, továbbá a kádári „életszínvonal-politika” és semlegesítés készítette engedelmességre. A Kis János által „legitimációpótléknak” nevezett közérzet¹ inkább a kádári vezetést, semmint magát a rendszert támogatta. Ennek komponensei gyengültek el a nyolcvanas években. A változásra számos jel utalt, de nem alakult ki egyetlen hatalmas mozgalom. 1989. június 16-án végül is szimbolikus kifejeződési formát talált. Azt természetesen nem lehet tudni, hogy a társadalom mekkora hányadát és milyen mértékben érintette meg a gyászünnepe, illetve a politikai demonstráció. 1989. augusztus végén egy felmérés szerint a megkérdezettek 89 százaléka vélte úgy, hogy Nagy Imre nem volt bűnös. De júliusban ugyanezen kör 34 százaléka szerint 1956-ban ellenforradalom (vagy legalábbis végkifejletében ellenforradalom) volt. Kádár János politikájáról csupán 15 százalék gondolta úgy, hogy az inkább káros volt az országra, 49 százalék szerint inkább hasznos volt.² A temetés nagy hatásáról éppúgy árulkodnak az adatok, mint a korábban rögzített kényszer-emlékezet tartós mivoltáról, a legitimációpótlék maradványáról.³

Mindez nem jelenti azt, hogy 1989. június 16-a pusztán szimbolikus jelentőségű volt, s ne hatott volna valóban nagy erővel. Amíg a delegitimációs folyamat más vonatkozásairól (például a gazdasági válságról) az uralmon levők tudtak beszélni, 1956-ról, a történelemről, saját történetükről szólva valóban nem találták a szavakat, kiváltképpen nem a halottakról és a terrorról. Saját részességük, Kádár még mindig jelen lévő felettes-énje, az értelmezhetetlen né vált Szovjetunió, a Gorbacsov-jelenség megemésztetlensége ezt lehetetlenné tette. A megfogalmazásra egyedül Pozsgay Imre tett kísérletet 1989 februárjában. Kétségtelenül megvolt a hatása – beemelte a még laza állami kontroll alatt álló nyilvánosságba 1956 témáját –, de végül is túl későn jött ahhoz, hogy meghatározza a diskurzust, hiszen 1956 más történetei korábbiak, kiérleltebbek voltak, s a vártnál szélesebb körben élő, mélyebb emlékezetre reflektáltak.⁴ A hatalom félt a temetéstől, elbizonytalanodott, engedmények sorát tette, amelyek közül a legjelentősebb a nemzeti kerekasztal-tárgyalások megkezdése volt három nappal 1989. június 16-a előtt – az egybeesés nem véletlen.

1 Kis János: Reform és forradalom közl. In *A rendszerváltás forráskönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. köt. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Szerk. Bozók András. Budapest, 2000, Új Mandátum, 115–116. o. Kis szerint a legitimációpótlékot alátámasztó ideológia része volt az a belátás is, hogy mindenkinek jobb, ha elfelejti a forradalom véres leverését és a terrort – magam inkább a fő belátásokból leszűrt következtetésnek érzem.

2 Várhelyi Mária: Ezt mondtuk mi... 1989. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 170. o.

3 Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a társadalom igen nagy hányada a turbulens 1989-ben is közönyös maradt, így az éppen felnövő nemzedékek jelentős része is. Ezt a jelenséget nagyon világosan, szinte durván fogalmazza meg Török Ferenc *Moszkva tér* című filmjének az a jelenete, amelyben a főszereplő nagyanyja megkövültén nézi a temetés televíziós közvetítését, miközben érettségire „készülő” unokája és barátai teljességgel közömbösek és tájékozatlanok, oda sem figyelnek arra, ami történik.

4 Pozsgay „áttörése” még a párt belső beszédében sem sikerült, s áldozatul esett az MSZMP aktuális belharcai.

A rendszerváltó folyamatban a forradalom emléke kettős szerepet játszott. Egyfelől megjelent pozitív történelmi hagyományként, a szovjet-kommunista rendszer antitéziséként. Nemcsak megfosztotta legitimitását az *ancien régime*-et, hanem egyszersmind legitimálta mindazokat az erőket, amelyek többet akartak az úgynevezett szocializmus reformjánál. 1989. június 16-a ezért maradt meg úgy az emlékezetben, mint egy korszak temetése. Ugyanakkor lehetőséget kínált az annak idején elmaradt, félbemaradt vagy el sem kezdett „gyász munkára”, amelyben az utólagos, nagy, közös megrendülés egyszerre idézi fel az 1956-oshoz hasonló közös akaratot, s megtisztít a rendszer támogatásának e nagy ünnepi pillanatban kínos és kellemetlen emlékeitől.

1989. június 16-án úgy tűnt: 1956 emlékének ettől kezdve kivételes morális súlya van, s ez a súly a demokratikus átalakítás irányában hat. A forradalom egykori résztvevői (megint csak: úgy tűnt, legalábbis egy pillanatra) politikai tényezőként jelentek meg *mint* „ötvenhatosok”, akik a szó szoros értelmében megtestesítik 1956 erkölcsi parancsát. De már a temetést megelőző vitákban, *in statu nascendi* megkezdődött a forradalom különféle történetekre hasadása. Az addigi, nem sokkal korábban a nyilvánosságot uraló kánon érvényét veszítette, s a vélemény szabadság körülményei között szükségképpen megjelentek az új, lehetséges kánonok.⁵ Ezek közül a legfontosabb törésvonal 1989-ben a következő volt: 1989. június 16-a nem a forradalmat, hanem a forradalom utáni megtorlást jelenítette meg, kérdés tehát, hogy elképzelhető-e a forradalom 1958. június 16-ra épülő története, vagy ellenkezőleg, ez nem áll meg, nem helyettesítheti a forradalom „saját” történetét vagy esetleg történeteit. Az emlékezetben helyet követelt magának mindaz, ami október 23-án és utána történt. Várható, kiszámítható volt továbbá az is, hogy az 1956-os emlékezet „intézményesül”, nyelve és szimbolikája meghatározó marad az átmenet során, majd az új magyar demokráciában is.

Pedig egyáltalán nem biztos, hogy így kellett volna lennie. Amiről sokkal kevesebb szó esik: 1956 „negatív programként”, negatív vonatkoztatási pontként is megjelent az átmenetben. Ebben a vonatkozásban egy kicsiny radikális csoporttól eltekintve minden politikai erő azonos véleményt képviselt, még az állampárt, majd örökösei is. Ez pedig a békés átmenet volt, szemben 1956 erőszakos forradalmával. A rendszerváltó erők és ellenfelek egy dologban bizonyosan egyetértettek: csak forradalmat ne! (Csak nehogy az legyen, mint 1956-ban!) „Amikor az átalakulást legitimációs válság indítja el, de a koordináció mégis fennmarad, és megőrződik a jogrend hatálya, csakhogy nem az intézményes hatalom autoritása tartja fenn, hanem az intézményeken belüli és kívüli erők közötti együttműködés, olyankor beszélünk koordinált átmenetről.”⁶ Miközben a magyar demokratikus átalakulás mindvégig konszenzuálisan ezen az úton haladt, szimbolikus terét erőteljesen a rendszerváltozások egy másik típusába tartozó esemény, a forradalmi jellegű 1956 határozta meg. Ez az ellentmondás 1956 emlékezetének további alakulásában meghatározónak bizonyult. Az emlékezés rítusai, formái, zavarai ide nyúlnak vissza.⁷ Az átalakulás magyar politikai szereplői tovább „használ-

5 Legalábbis csírájukban. A temetést megelőző hetekben többen szóvá tették, hogy az eltemetettek valamennyien kommunista párttagok voltak 1956-ban. Még az az elgondolás is felmerült, hogy a Nagy Imre-perben kivégzettekkel egyenlő számú „névtelent” is sebtében exhumálni kellene, valamiféle „paritás” alapján (kommunista reformerek – nem kommunista forradalmárok, illetve szabadságharcosok; elit – tömeg). Ezt a vitát a temetést rendező TIB „interiorizálta”, és sikerrel oldotta fel a hatodik, üres koporsóval. De – mint kiderült – csak ideig-óráig.

6 Kis: i. m. 106. o.

7 Lásd György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest, 2000. Magvető, 347 o. (A György Péter könyve körül kialakult vita elsősorban 1956 Kádár-kori emlékezete, illetve felejtése körül bontakozott ki, a szerző 1989 utáni időszakra vonatkozó elemzéseit

ták” az 1956-tól kölcsönzött legitimitást és retorikát, de a rendezett átmenet körülményei között. Ez sok esetben erőltetettnek és őszintétlennek hatott.

Kérdés, hogy a mégoly koordinált, ám mégis vitán felül rendszerváltó folyamatban egyáltalán lehetséges volt-e a szimbolikus mező megváltoztatása, „kiürítése”, vagy más, letisztultabb, adekvát tartalommal való „újratöltése”. Valószínűleg nem véletlen, hogy nem így történt.⁸ Ehhez ugyanis legalább két dolgot világosan, nagy hangsúllyal ki kellett volna mondani. Először azt, hogy nemcsak a forradalom maga elkerülendő, de az 1956-os forradalom politikai víziója sem használható a magyar átmenetben, mert minden megváltozott. Másodsor, hogy 1989. június 16-a nem a vége, hanem jó esetben a kezdete a Kádár-korszak feldolgozásának. Hogy a temetés nem tisztít meg egy csapásra, s hogy az „elnyomás” nem volt egységes és ugyanolyan a háború végétől 1989-ig (vagy később már: 1990-ig); s ahogyan nem volt mindenki egyként „a zsamokság áldozata”, úgy ellenálló sem volt. Külön-külön minden el is hangzott, s alighanem a többség egyet is értett mindezzel. A világossághoz és a hangsúlyhoz azonban hiányzott az 1956-ról és a Kádár-korszakról folytatott történeti vita. Nem folytatta le a demokratikus emigráció, nem folytatta le a hazai ellenzék, természetesen nem folytatta le a Kádár-korszak nyilvánossága – vagy pontosabban: mindegyik megkezdte, de egyik sem fejezte be.⁹ 1989-ben pedig erre nem volt idő. (Hogy azóta folyik-e ez a vita, az kérdéses.) Az „ötvenhatos beszéd”, az „ötvenhatos történet” legitimáló erejéről a rendszerváltó erők többsége nem akart lemondani 1989. június 16-a után sem, mert úgy vélték, társadalmi megerősítésüket, tárgyaló pozícióikat erősíti az a nyelv, amit csak ők beszélnek helyesen, az a szimbolika, amelyre ők utalhatnak csak hitelesen.

1989. június 16-a és a következő jeles „ötvenhatos” nap, október 23-a között zajlott le a magyar átmenet döntő politikai szakasza. Az ellenzék megnyert egy sor pótválasztást. Intenzíven folytak a nemzeti kerekasztal-tárgyalások. Megtörtént a megegyezés a békés átmenetre vonatkozó törvények többségében, azokat a régi parlament, igaz, nem kis huzavona után, de szentesítette. Elfogadták azokat a rendszerváltó intézkedéseket is (a munkásörtség felszámolása, a pártvagyon-elszámolás, a munkahelyi MSZMP-szervezetek feloszlata), amelyekben az ellenzék kevésbé radikális része kompromisszumra hajlott – azért, mert a radikális rendszerváltók népszavazás kiírását kezdeményezték.

A még hatalmon lévő, de belül mindinkább széteső MSZMP tartott október 23-tól. Az irányítása alatt álló állambiztonság újabb operatív kombinációkra és „játszmákra” készült, szem előtt ismét a „nemzeti megbékélés napja” lebegett.¹⁰ Mire eljött a nap, nemigen volt ki-

nemigen érintette.) A zavarokat a forradalom 40. évfordulóján többen is elemezték, például Litván György: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. In *Évkönyv V. 1996/1997*. Szerk. Hegedűs B. András és mások. Budapest, 1997, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv V. 1996/1997.*), 23–27. o.; Kozák Gyula: Ünneprontás. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 70–76. o.

8 Antall József és Szabad György már a kerekasztal-tárgyalásokon egészen más történelmi analógiákat használt, mások – így Tölgyessy Péter, Orbán Viktor stb. – elvetették a szimbolikus politizálást.

9 A londoni *Irodalmi Újság* hasábjain 1957–1958 fordulóján vita kezdődött 1956 örökségéről és ezzel kapcsolatban az emigráció feladatairól. Lásd Rainer M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország (1957–1973). In *Évkönyv III. 1994*. Szerk. Bak János és mások. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 95–99. o. A *Beszélő*ben 1996-ban Szilágyi Sándor kezdeményezett vitát 1956-ról, lásd *Beszélő* össziadás. I–III. köt. Sajtó alá rendezte Havas Fanny. Budapest, 1992, AB-Beszélő, II. köt. 694–709. o.

10 Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. I–2. köt.* Budapest, 1996, Magvető, 2. köt. 397–411. o.; Rév István: Covering History. In *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*. Szerk. Michael S. Roth, Charles G. Salas. Los Angeles, 2001, Getty Research Institute, 231–240. o.

vel megbékélni, hiszen az állampárt átalakult, s nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZMP (tagságát tekintve) egyhuzadára csökkent MSZP már nem tudja eljátszani elődje szerepét. Egy igazi játszma azért még futotta: 1989. október 23-át megtették a „köztársaság kikiáltása napjának”. Ez volt az egész átmenet egyik legkülönösebb politikai akciója. Az államforma megváltoztatása betetőzhetette volna a kerekasztal-tárgyalásokon körvonalazott, de a régi parlament által szentesített alkotmányozási folyamatot. Történetesen éppen két nappal korábban tartották a zárószavazást a törvénycsomagról. A szimbolikus politikai igyekezet előrehozta a koordinált átmenet mérföldkövét, s hozzákötötte az attól mélységesen idegen forradalom kitörésének napjához.¹¹ Sem a kormány, sem a parlament nem akarta október 23-át állami ünnepnek nyilvánítani, inkább megpróbálta „elvenni” a napot a forradalomtól, s hozzáerőszakolni a békés átmenethez. Az emlékezet megint erősebbnek bizonyult.

Az 1989. október 23-án lezajlott esti Kossuth téri ünnepséget az ellenzéki pártok és a már több szervezetbe tömörült, illetve megoszlott egykori forradalmárok szervezték. Lengyel Lászlónak bizonyára igaza van akkor, amikor „kelet-európai, antikommunista és antiszovjet” tüntetésről ír, olyan tömegről, amely „mintha 1956-ban volna, kifejezetten ötvenhatos, antirákosista érzelmeket »él át«, megelevenednek a múlt rekvizitumai. Középen kivágott zászlók, karszalagok. [...] Ez volt az ötvenhatosság csúcса.”¹² Hozzátehető: a szimbolikus politizálás csúcса. Egyetlen pillanatra, egyetlen este átélhetően jelent meg az az amúgy képtelen állítás, hogy nem a jelen igazolja 1956-ot, hanem 1956 igazolja a jelent.¹³ A rendező „Október 23-a Bizottságban” ugyan részt vettek az Ellenzéki Kerekasztalba tömörült pártok, elsősorban „radikális” képviselőiket delegálva (a nemzeti kerekasztal-tárgyalások főszereplői közül senki sem vett részt a szervezésben), a hangadók inkább a kerekasztalon kívül maradt kisebb pártok (Magyar Függetlenségi Párt, Magyar Október Párt), valamint a június 16-i temetés szervezéséből kimaradt (vagy később alakult) veteránszervezetek, elsősorban a Politikai Foglyok Szövetsége voltak.¹⁴ A hangulatot különösen élessé tette, hogy a kormány az utolsó pillanatban sem volt hajlandó munkaszüneti napot elrendelni, viszont a nemzeti megbékélés napjáról annál több szó esett. Krassó György az ünnepséget megelőző fórumon a rendszerváltó remények elillanásáról, a bizalom csökkenéséről szólt, és bár nem említette az ellenzéki pártokat, de a „kommunista uralom készülő harmadik kiadása” kifejezés nem fejezett ki túl nagy bizalmat egyik tárgyalóféllal szemben sem. Krassó vette észre azt is, hogy a forradalommal szembeni ellenszenv már nem annyira a múltban gyökerezik, sokkal inkább attól félnek a hatalom birtokosai is, hogy a jelen átalakulási folyamatai borulnak fel. „Az ő szóhasználatukban a forradalom egyenlő a katasztrófával” – jelentette ki megvetően az örök forradalmár Krassó¹⁵, és kétségtelül igaza volt. A leköszönő állampárt számára nyilvánvalóan ka-

11 Szűrös Mátyás, az MSZMP PB egykori tagja, az Országgyűlés elnöke, ideiglenes köztársasági elnök arról a parlamenti erkélyről jelentette be a köztársaság kikiáltását, ahonnan Nagy Imre tett kísérletet 1956. október 23-án a budapesti forradalmi tüntetők lecsitítására. Nem biztos, hogy ez a párhuzam jár a forgatókönyvet készítőik fejében, de azt tudhatták, hogy annak idején Nagy Imre beszéde nem vette elejét a forradalomnak.

12 Lengyel László: *Újfélen*. Budapest, 1992, 2000–Századvég, 174. o.

13 A kifejezés Rév Istvántól származik, aki egy 1996. szeptemberi budapesti nemzetközi konferencián tartott koreferátumában beszélt 1956 különféle történeteiről, amelyek középpontjában egy-egy jellegadó nap áll. Lásd *Évkönyv V. 1996/1997*. 28. o.

14 Június 16-a szervezői kimaradtak az esemény előkészítéséből, lásd Hegedűs B. András-interjú, készítette Murányi Căbör, 1992–1993. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 475. 2. sz.; Erdélyi Tibor-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András, 1994. Uo. 152. sz.

15 *Napzárta*, 1989. október 23. Magyar Televízió, 2. csatorna; 1956-os Intézet, Videotár.

tasztrófával ért volna fel egy forradalom. De ugyanígy vélekedtek az ellenzéki oldalon is, azaz a különbséggel, hogy ezt ritkán, inkább elmosódottan jelentették ki.

A koordinált átmenettel kapcsolatos kritikák általában kétfélék. Az egyik szerint az eredményeként bekövetkezett változások is túlságosan hirtelen jöttek, nagy megrázkódtatással jártak, helyesebb lett volna, ha mindez felülről megtervezett reformok sorozatán keresztül valósul meg. Ez nyilvánvalóan az átmenet alatt hatalomban lévők, az MSZMP egykori reformereinek álláspontja. Magyarországon különösen divatos megjelenési formája a kádári korszakot „permanens reformkornak” ábrázoló megközelítés. Eszerint – ahogyan arra Mink András szellemesen mutatott rá – az MSZMP-nek nem volt más (történelmi) célja, mint saját hatalmának megszüntetése.¹⁶ A másik bírálat a végeredmény felől közelít, s azt mondja: hiszen semmi sem történt, a változások felületiek, inkább forradalomra lett volna szükség.

1956-ban az 1848-as, már régen nagy történetbe rendeződött forradalom „újrajátszása”, a kollektív emlékezet utalásai egyszerre voltak tudatosak és az akkori szituációnak megfelelőek. 1989-ben az átmenet lényegének mondott ellent a forradalmi szimbolika, de pótlólagos legitimitációt adott az ellenzéki oldalnak, amely mintegy 1956 örököseként és folytatójaként léphetett fel. A problémát 1956 valódi örököseinek és letéteményeseinek fizikai jelenléte okozta, akik 1989. június 16-a és október 23-a között szólaltak meg. Ők ekkor kezdtek el beszélni, nem júniusban, amikor a megtorlás emlékezetét még viszonylag kevés, jobbra Nagy Imréhez közel álló, hozzá kapcsolódó történet elevenítette meg. Október előtt aztán megszólalhatott mindenki, mert 23-ára immár mindenféle korlátozás nélkül készült rádió és televízió, országos politikai napilap és bulvárlap, megyei újság és képes magazin. Nemcsak vagy nem elsősorban vezetők, hanem az önszerveződéses, a fegyveres felkelők addigi „névtelenjei” is. Június, a temetés számukra túlságosan elvont, kevésbé offenzív, s legkevesbé sem forradalmi aktus volt. Ezek az emberek erre az időre kívül kerültek a koordinált átmenet politikai elitjén, holott történelmi tapasztalataik és/vagy szenvedésük okán igényt tartottak volna a részvételre. Nem érezték úgy, hogy fel kellene dolgozniuk az 1956 óta történeteket vagy az átmenet kérdéseit. A maguk körébe zárkóztak, szervezetekbe tömörültek, s fő aktorai lettek az először 1989. október 23-án színpadra kerülő történelmi *remake*-nek. Háttérben az akkori vagy készülődő keletnémet és csehszlovák eseményekkel egy pillanatra felvillantak az esetleges forradalmi kitörés arcélei. A magyar társadalom azonban nem tűnt fogékonyak erre az időutazásra, mint ahogyan október 23-a sem változtatott a politika színpadán fellépő tömeg viszonylag csekély létszámán, lassú, óvatos mozgásán.

Ha a rendszerváltás jellegét az annak szimbolikus mezejét uraló forradalom nem változtatta is meg, azért mindez nem maradt következmények nélkül. Valószínűleg beláthatatlan időre beépítette például a politikai beszédet 1956 ünneplésébe. Valamennyi 1990 utáni kormány szükségesnek tartotta, hogy aktuális politikai mondanivalóját a forradalom ünnepén közölje, noha érdemi üzenete 1956-tal kapcsolatban egyiknek sem volt. Lett volna más lehetőség is: a pusztá emlékeztetés, esetleg bizonyos tanulságok levonása, vagyis 1989. június 16-a újrafogalmazása a múlt feldolgozásának különféle intellektuális technikáival. Erre azonban nagyon kevesen voltak készen. (Leginkább Göncz Árpád emberközeli ünnepi tünődései tekinthetők ilyennek.) A kádári periódusban depolitizált társadalom nagy része továbbra sem kedveli az állami ünnepek politikai beszédét, s valószínűleg nem lenne túl fogékony a másik lehetőségre sem. A mai hivatalos ünneplési rítust teljességgel elutasítja a már a rendszerváltás után felnőtt generációk sora is, amely közben létrehozta a saját, egyre tömegesebb és vonzóbb népnünnepeit.¹⁷

16 Mink András: Tényármialó. *Beszélő*, 1996. 5. sz. 5–17. o.

17 Vagy teljesen függetlenül az ünnepektől (Sziget, Budapest Parádé), vagy csupán időbeli egybeeséssel, de külön terekben és rituálékkal (augusztus 20-án például az utcabállal, koncertekkel).

Egy újabb (sikeres) forradalom nyilván magától értetődően kiváltságolta volna az előző forradalom egykori résztvevőit. Szervezeteiknek nemcsak az emlékezés és az érdekvédelem, hanem a morális állásfoglalás súlya biztosított volna jelentőséget. Ahogyan már utaltam rá, az „ötvenhatosok” *mint* ötvenhatosok a rendszerváltó elit perifériájára kerültek, és ez később sem változott meg. A szervezetek természetes módon váltak fő támogatóivá minden olyan kezdeményezésnek, amely a koordinált átmenetet felülről kezdeményezett forradalmi eszközökkel próbálta kiegészíteni és felülbírálni.¹⁸ Ilyen volt a repressziót szenvedettek kárpótlásának ügye, amelyet a demokratikus kormányok csak igen lassan voltak képesek megoldani, nyilván nem függetlenül az általános kárpótlás, illetve kártérítés körüli nézeteltérésektől, alkuktól. Ilyen volt az igazságtétel morális deficitje, illetve az, hogy a magyar demokrácia ebben a kérdésben nemigen volt képes összeegyeztetni a természetes igazságérzet és a jog követelményeit.¹⁹ Mindez érthető csalódást és elkeseredést váltott ki az 1956-os veteránszervezetekben, az emlékezet sajátos, intézményesült központjaiban. Vég nélküli belső viták, nem túl ízléses személyes perpatvarok, gomba módra szaporodó szervezetek, sikertelen egységkísérletek, olykor kifejezetten rossz emlékű kezdeményezések²⁰ teremtettek körülöttük kínos és feszengő érzületet. 1991–1992-re az igazságtételt követelők, az akkori kormánypártok radikálisaihoz közeledők átvették a vezetést a veteránszervezetekben, s az igazságtétel ellenzőit egyszerűen „lekommunistázták”. Ezekben az években úgy tűnt, hogy 1956 emlékezetét a rendszerváltás perifériáján maradt, politikailag szélsőséges, differenciálatlan antikommunista retorikával fellépő csoportok használják fel évente egyszer-kétszer nyilvános gyűlöletbeszédre, esetenként szabályos utcai rendezvényekre (1990. és 1991. október 23-án a Magyar Rádió előtt, 1992-ben a Kossuth téren, a köztársasági elnök elleni „demonstráción”), s hogy az 1956-os egyesületek e diskurzus állandó színterei lesznek.

A rendszerváltás építkező szakaszában 1956 többé nem volt integráló erő, mint a Kádár-rendszer lebontása során. Ma éppen ellenkezőleg megoszt, vagy társadalmi-politikai konfliktusokban tűnik fel argumentumként. A forradalom emlékezetének diffúz, széttartó, intézményesült formái ismét elkülönültek a hétköznapiól. Ez utóbbi domináns eleme valószínűleg ma is az, amit feltehetőleg a legtöbb ember gondolt 1956-ról – a Kádár-korszakban. Akkor a nagy többségnek volt valamiféle emléke, s érezte, hogy ez nem a hivataloshoz, hanem az ezzel szemben állóhoz áll közel. Ám azt is tudta, hogy nyíltan mindezt nem vállalhatja. Az egészséges önérdek, az igazolható túlélési ösztön, a hazugság miatt érzett szégyen alakította ki a „zavaros idők” fogalmát. Az *elbeszélhető* személyes történetek kusza, lázas, áttekinthetetlen helyzetről szóltak, amikor az élet kizökkent a normális kerékvágásból. Bár 1989 után a szólásszabadság nyilvánosságot adott mindenféle történetnek, interpretációnak, attól tartok, a magyar társadalom jelentős része ma is „zavaros időknek” látja 1956-ot. Ebbe pedig beépült annak a tapasztalata is, ami 1989-ben történt, és ami utána következett.

18 Ezeket az erőket vette számba 1991-ben Sükösd Miklós: *Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma*. In *Csendes? Forradalom? Vagy?* Összeállította Bozóki András és mások, sajtó alá rendezte Csapody Tamás. Budapest, 1991, T-Twins, 95–101. o.

19 Az igazságtétel igen terjedelmes vitairódalma helyett itt csupán egy rövid összefoglalóra utalok: Kende Péter: *Igazságtétel. Beszélő*, 2000. 3. sz. 86–90. o.

20 1991 áprilisában kiderült, hogy a POFOSZ másfél tucatnyi tagját „tanácsadóként” foglalkoztatja a Nemzetbiztonsági Hivatal, így módon biztosítandó annak demokratikus működését; éveken keresztül adott témát a sajtónak a mátyásföldi 1956-os veterán-lakótelep és a lakások elosztása körüli viták.

LITVÁN GYÖRGY

POLITIKAI BESZÉD 1956-RÓL – 1989 UTÁN

Az 1956-tal való foglalkozás kétségkívül 1989-ben érte el a csúcspontot alighanem minden területen: a közbeszédben, a sajtóban, a könyvkiadásban s a politikai megnyilvánulásokban is. Ezt teljesen érthetővé teszi, hogy abban az évben támadtak fel a feledtetésből a temetetlen holtak, találták meg, majd tárták a világ elé a kivégzettek sírjait, akkor zajlott le a nagy újratemetés, s álltak a nyilvánosság elé az 1956 után börtönbe zárt, hallgatásra vagy emigrációba kényszerült tanúk. 1990-re ez a nagy hullám több okból hirtelen levonult, és sokak várakozásával ellentétben 1956 már a tavaszi választási küzdelemnek sem volt központi témája, ami a kifáradás és a folyamat természetes alakulása-változása mellett leginkább azzal magyarázható, hogy az „utódpárt” MSZP nem volt még veszélyes versenytárs vagy ellenfél, amelyet az ötvenhatos fegyverrel kellett volna letaglózni, a két nagy rendszerváltó párt között pedig nem 1956 kérdéskörében jelentkeztek az éles ellentétek. A forradalom öröksége mindamellett megmaradt fontos legitimációs érvnek és tényezőnek.

1956 akkori politikai szerepének tisztázásához tartozik annak áttekintése, milyen szerephez jutottak ismert ötvenhatosok a politikai pártokban, más szervezetekben és magában az országgyűlésben. Fontos körülmény, hogy sem a TIB, sem a POFOSZ, sem más ötvenhatos szervezet nem indult a választáson, illetve nem jutott közvetlen parlamenti szerephez. A rendszerváltás előtt megszólaló ötvenhatosok közül viszonylag a legtöbben – Göncz Árpád, Vásárhelyi Miklós, Király Béla, Mécs Imre, Darvas Iván – az SZDSZ színeiben lettek képviselők. Természetesen az MDF-ben is voltak ismert ötvenhatosok, mint Antall József, Für Lajos, Szabó Iván és persze Csurka István, akinek szerepe és múltja azonban mindinkább teherterelle vált a párt számára. Ide csatlakoztak viszont az egyre inkább jobbra tolódó, egymással versengve radikalizálódó ötvenhatos szervezetek, különösen a jóvátételről és igazságtételről szóló törvényjavaslatok körüli heves vitákban. Az SZDSZ mereven szembeszegült ezekkel a javaslatokkal, az MDF viszont eleinte felkarolta, s csak később ejtette el őket. A két rendszerváltó párt élesedő és világnézeti, történetpolitikai elemekkel is mindinkább átszőtt szembenállása aktuálpolitikai keretet adott az ötvenhatos táborban amúgy is régen lappangó ellentéteknek.

Szabó Miklós, aki ma minden bizonnyal konferenciánk egyik előadója lenne, 1992-ben a tőle megszokott frappáns fogalmazásban írta le ezt a folyamatot: „A rendszerváltás után a kettős hagyomány ellentéte felszínre került. Ha a Nagy Imre-s értelmiség három évtizedig monopolizálta 1956 ábrázolását, most beállt az ellenhatás. A volt felkelőhagyomány képviselői félreérthetetlenül tették, hogy igényt tartanak arra, hogy 1956-ot ők, a fegyveresek jelentik, nem a kommunistából lett értelmiségi demokraták. A forradalmat nem a Nagy Imre-kormány által megteremtett széles körű politikai konszenzus – bízást mondhatjuk: nem-

zeti összefogás – jelentette, [...] hanem az a fegyveres győzelem, amellyel a felkelés megdöntötte a kommunista rendszert. [...] A két ötvenhatos hagyomány a rendszerváltás kezdetétől fogva különböző politikai csoportosulások *politikai hagyománya* lett.”¹

Ez azt jelentette – ami egyébként nem volt eleve szükségszerű –, hogy ez a radikálisan antikommunista ötvenhatos hagyomány gyors ütemben, mintegy természetesen összekapcsolódott a részben ugyancsak ebbe az irányba tolódó MDF-fel és jobboldali szövetségeseivel. Azért beszélhetünk csak részleges ideológiai egybeesésről, mert míg az Antall vezette kormánypárt hangsúlyozottan konzervatív orientációt követett (különösen a Csoóri Sándor-féle népi csoport háttérbe szorulása után), és a polgári magántulajdon talaján állt, addig az ötvenhatos veteránszervezetek jelentős része a munkástanácsos, kollektivista hagyományt képviselte. Ennek ellenére is elfogadták azonban – már csak pénzügyi kényszerűségből is – a kormány (és személy szerint Boross Péter belügyminiszter) politikai irányítását, s készséggel vállaltak szerepet az ellenzéki pártok vezetői, valamint Göncz Árpád köztársasági elnök elleni akciókban. A másik oldalon az SZDSZ, noha Tölgyessy Péter elnöksége idején létrehozta „saját” ötvenhatos tagozatát, 1956-tal valójában soha nem tudott – s komolyan nem is próbált – politizálni.

Az eddigiekben a szétválási tendenciát vázoltam, ám kezdetben még jelentkeztek a politikai síkon olyan törekvések is, hogy 1956 emléke és hagyománya integráló ellenhatást fejtessen ki a polarizálódással szemben. 1990 októberében Göncz Árpád és Antall József közös felhívással fordult *A világ magyarságához*: „Egyesítsük minden erőnket, hogy megteremtsünk egy olyan világot, ahol senki sem szorul háttérbe azért, mert vállalja nemzetiségét, egy olyan világot, ahol a kisebbségek esélyegyenlőségét úgy tekintik, mint ami elengedhetetlen feltétele a többség boldogulásának is.”² Az egész szöveg a türelem, a pluralizmus, a demokrácia és az alkotmányosság elveit és szellemét hangsúlyozza. Az Országgyűlés október 23-i ünnepi ülésén a miniszterelnök beszélt a forradalom sokszínűségéről, sőt belső ellentéteiről is, de végeredményben ezek áthidalására igyekezett felidézni a közös hagyományt. „Nekünk most az a dolgunk – mondta Antall József –, hogy a mitológia erejével és hitével, a múltbeli tanulságok racionális elemzésével érezzük jelenünkben azt, hogy a közöttünk feszülő ellentétek, a közöttünk meglévő indulatok ellenére alapvető kérdésekben egy nagy nemzeti egységnek kell érvényesülnie, és ez az ellentétek olyan feloldásaként kell hogy jelentkezzenek, amely nem érintheti parlamentarizmusunkat, nem érintheti többpártrendszerünket, nem érintheti azt a demokráciát, amiért együtt küzdöttünk.”³

Egy évvel később, 1991 októberében, a 35. évfordulón rendezett operaházi ünnepségen Antall még mindig integratív szellemben beszélt, de immár erősebben hangsúlyozta a hagyomány- és attitűdbeli különbségeket is. Szerinte már a magyar 1956 bebizonyította, hogy a szocializmus megreformálhatatlan, s hogy Nyugat-Európában sem lehet tisztes baloldali az, aki a kommunista mozgalommal együttműködik. 1956-ban még éltek szocialisztikus illúziók és semlegességi törekvések, ma már ezen túl vagyunk, Európa egységes biztonsági rendszerébe kell illeszkednünk – hangsúlyozta Antall. A belpolitikában egyensúlyozni igyekezett az egyre hevesebbé váló igazságtételi követelések és a bűnbocsátó megbékélés igénye között. A nem-

1 Szabó Miklós: Demokratikus forradalom vagy dicsőséges antikommunista ellenforradalom? In uő: *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Budapest, 1995, Új Mandátum, 124. o.

2 A nemzeti megbékélés napja. Göncz Árpád és Antall József felhívása a világ magyarságához. *Magyar Nemzet*, 1990. október 21.

3 Antall József ünnepi beszéde 1956 nemzeti és világtörténeti jelentőségéről. In uő: *Országgyűlési beszédei 1990–1993*. Budapest, 1994. Athenaeum Nyomda Rt., 115. o.

zet kegyelme azonban – emelte ki – „nem azt jelenti, hogy a megbocsátás szellemével visszaélve politikai szemtelenséggel, arroganciával szemünkbe ne vessenek, és úgy tegyenek, mint ha ők jártak volna el eddig is helyesen, és elég csak a címetek átfesteni, elég csak félfordulatokat végrehajtani eszmerendszerükben”⁴. Ebből már kiérződik a növekvő ingerültség az azzal a felemás és őszintétlen magatartással szemben, amelyet a már erősödőben lévő MSZP legtöbb vezetője a forradalom és a megtorlás vonatkozásában kialakított. Antall József tisztában volt a jogszerű igazságtétel nehézségeivel, ugyanakkor csalódottan tapasztalta, hogy az általa elképzelt morális megtisztulási folyamat elakadt.

A belpolitikai helyzet éleződésén kívül bizonyára ezzel magyarázható, hogy a következő, 1992-es évben határozott elmozdulás mutatkozik Antall 1956-tal kapcsolatos koncepciójának szemléletében. Először is azon túlmenően, hogy Csurka követelésére már 1990-ben kihúzták Nagy Imre nevét az 1956 emlékét megőrkítő törvény szövegéből, Antall József most már „eszméileg” is meg akarta oldani a Nagy Imre-kérdést. A 301-es parcellában tartott június 15-i beszédében, majd egy ezt követő interjúban⁵ hangsúlyozta, hogy Nagy Imrét a *vértanút* tekinti vállalhatónak, aki végül engedmény nélkül szembeszegült a Szovjetunióval és Kádárakkal. A sokáig a párhúságban vergődő politikus azonban nem tekinthette a magyar forradalom méltó vezéralakjának, ezért mesterségesen felnagyította Tildy Zoltán 1956-os szerepét, s kijelentette, hogy valójában Nagy–Tildy-kormányról kell beszélni.

1992. október 23-án azután meghozta a hadiállapotot az 1956-ra való emlékezésben is, s nem csupán a Göncz Árpád ellen szervezett Kossuth téri szélsőjobboldali demonstrációval. A párhuzamos eseményeket és a nap légkörét Kőszeg Ferenc rögzítette: „Kíméletlen, embert és eszményt nem kímélő harc folyik 56 tulajdonlásáért” – mondta a Belügyminisztérium ünnepségén Morvay István államtitkár, jobbra olyan rendőrtisztek jelenlétében, akik az elmúlt évtizedekben így október végén buzgó összetartással vigyáztak, nehogy valaki nemzetiszínnű kokárdát tűzzön a kabátjára, vagy virágot tegyen le a Batthyány-mécses kövére. Az államtitkár legalább őszintén szólt, őszintébben, mint a miniszterelnök, aki szemrehányást tett a fővárosnak, amiért az közös nemzeti ünnepünkön »külön- és ellenrendezvényeket« rendez. A »közös ünnep« párt- és állami rendezvényein kizárólag párt- és állami vezetők (valamint a kormányközeli 56-os szervezetek vezetői) szólhattak az illetékességi körüknek megfelelő aktuális problémákról. Így a Gólyavárban rendezett (MDF–KDNP-s) pártrendezvényen Für Lajos honvédelmi miniszter az országot fenyegető veszélyekről beszélt, a rákoskeresztúri temetőben rendezett állami megemlékezésen Andrásfalvy közoktatási miniszter kemény szavakkal fedtte meg azokat, akik az anyagiakat többre tartják az eszméknél. Balsai István igazságügy-miniszter Kál közsgében a legújabb igazságtételi törvényjavaslatokat ismertette, a Corvin közben az 56-os forradalmárok rendezvényén Boross Péter belügyminiszter a közrend és köznyugalom megőrzésére szólította fel az egybegyűlteket, akik viszontag emlékeztették, hogy ők már két forradalmi tüntetésen támogatták a kormányt... Az ünnepségsorozat megkoronázásaként Antall József pártelnök-miniszterelnök az Operaházban a meghívott párt- és állami vezetők, valamint egyházi méltóságok és a diplomáciai testület tagjai jelenlétében az ország előtt álló feladatokról beszélt. Az ünnep egyneműségét csak Göncz Árpád zavarta volna meg. Őbelé azonban belefojtották a szót.”⁶

4 Antall József: A forradalom és szabadságharc 35. évfordulóján. In uő: *Modell és valóság. 1–2. köt.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., 2. köt. 224. o.

5 Tóbiás Áron: Történelmünk folyamatossága. Exkluzív interjú Antall József miniszterelnökkel. *Magyar Nemzet*, 1992. július 4.

6 Kőszeg Ferenc: Forradalmi évforduló – „forradalmi” évforduló. *Beszélő*, 1992. október 30.

1993 októberében, szűk két hónappal a halála előtt, Antall József egy kölni klinikáról küldött írásos és rádióüzenetet. A forradalom patetikus méltatása és célkitűzéseinek aktualizálása mellett szavaiból kiérződik a keserűség is: „Soha nem felejtjük el az áldozatok emlékét, a megalázott és földönfutóvá tett családok szenvedéseit, és végre módunk nyílik rámutatni – egy alkotmányos jogállam méltóságával – a bűnök elkövetőire.”⁷ Az 1993-as évfordulón egy kimondottan politikai jellegű sajtópolémia is lezajlott két parlamenti képviselő között. Vásárhelyi Miklós szabaddemokrata képviselő, a Nagy Imre-per egyik vádlottja a *Magyar Nemzet* október 22-i számában megjelent interjújában arról beszélt, valójában mi van az 1956 elnevezéséről és jellegéről folytatott viták mögött. „A nagyon konzervatív körök azok, amelyek tagadják 56 forradalmi jellegét. Tagadják elsősorban azért, mert nekik semmi közük nem volt hozzá. Akármilyen dokumentumot nézek, az a réteg, amelyik a két világháború között vezető szerepet játszott, és amelynek egy része ma is magának vindikálja, hogy ő hivatott a nemzet vezetésére, vagyis a keresztény nemzeti középosztály, 56-ban nem jutott szerephez. Hogy 56 volt, azt nem lehet tagadni. De azt megpróbálják elpalástolni, hogy ez egy társadalmi mozgalom volt. Pedig 37 év távlatából is nyilvánvaló: a forradalomnak igenis szocialista baloldali jellege volt.” Erre a kereszténydemokrata Rott Nándor válaszolt a lap november 8-i számában, tagadva mind a középosztály 1956-os passzivitását, mind a forradalom baloldali szocialista jellegét, s így végezve a cikket: „elgondolkodtató a korábbi reformkommunista Vásárhelyi Miklós szabaddemokrata képviselő nemzeti keresztény középosztály-ellenessége. Mi es-tünk az első csapás alá 1946 után is, s most, 1993-ban, az 1956-ról szóló cikknek is ellenünk irányul az éle. Elgondolkodtató.” Ez a vita legalább őszinte és releváns volt, hiszen valóban az ötvenhatos örökség társadalmi és politikai lényegét érintette.

1994-ben, az MSZP választási győzelme után természetesen új helyzet állt elő, de 1956 politikai célú felhasználása tovább folytatódott. Erre nyomban a kormányalakítás után Horn Gyula nyújtott frappáns példát, amikor június 16-án Nagy Erzsébettel együtt helyezte koszorút Nagy Imre sírjára. Ezzel a gesztussal a miniszterelnök minden szónoklatnál hatásosabban ragadta magához a Nagy Imre-hagyományt, és – szándéka szerint – semlegesítette az ellen-zék 1956-ra való hivatkozását.

Helyette egy hónappal később, a *Népszabadság* július 20-i számában az MSZP egyik alelnöke, Jánosi György mondta ki nyíltan a szándékot: „itt van végre az ideje, hogy lezárjuk a múlt firtatását, értékelgetését”. Ez az óhaj természetesen az egész kommunista korszakra, de elsősorban mégis 1956-ra és a megtorlás éveire vonatkozott. Pontosan ezzel a törekvéssel fordult szembe már a legközelebbi, 1994-es októberi évfordulón a Fidesz, amikor a legfiatalabb kivégzettre, Mansfeld Péterre emlékező gyűlést rendezett a budai Várban. Orbán Viktor beszéde a hamis megbékélés ellen irányult, s célja a kormányra került MSZP történelmi és erkölcsi hitelének szétzúzása volt, de lényegében már mindazokat az elemeket tartalmazta, amelyek máig is a Fidesz 1956-képét alkotják.

Orbán azt hangsúlyozta, hogy 1956-nak két ellentétes előjelű öröksége van a magyar politikában: „Október 23-a a nemzeti függetlenség, a szabadság és a polgári demokrácia örökségét hagyta ránk, november 4-e pedig a hazaárulás, a terror és a diktatúra hagyományát. Hamis próféták hamis nemzeti megbékélést hirdető szavai nem vehetik rá a polgári Magyarország híveit, hogy koalíciót kössenek október 23-a büszkén vállalt, s november 4-e ma már szégyenletesen mentegedett öröksége mögött.” Kemény mondatokban sorolta a megtorlás borzalmait, a fiatalok kivégzését, az arccal lefelé elföldelt holttesteket s a Nagy Imrével történeteket, ami természetesen mind az MSZP-nek szólt, de kitért a forradalom jellegének „reform-

7 Antall József ünnepi köszöntője. *Népszabadság*, 1993. október 22.

kommunista” meghamisítására is, ami kimondatlanul is az SZDSZ felé irányult: „egyre többben tesznek úgy, mintha az 56-os forradalom lényege, politikai természete az akkori kommunista párt frakcióinak küzdelméből állt volna. Egyre mélyebb, egyre hosszabb az a hallgatás, amely az akkori polgári politikai erőket övezi. Valójában az akkori kommunista párt frakcióharcái arról a kérdésről szölettek, hogy rossz vagy jó szocializmusban éljen-e a magyar nép. A forradalom eseményei azonban zárójelbe tették ezt a vitát. A magyar nép ugyanis nem jó és rossz szocializmus között akart választani, hanem visszakövetelte a polgári élet esélyét.” Végül 1956-nak mint közös nemzeti örökségnek a tagadását jelentette annak a gondolatnak a kigúnyolása is, hogy közös a felelősség, hiszen végeredményben mindannyian együtt éltünk ebben az országban. „Kétségtelen – mondta –, hogy a múltunk közös volt ugyan, de nem volt azonos; a felelősségünk közös volt, de nem ugyanaz. Együtt éltek ebben az országban az 1956 után fogságot szenvedők és a fogvatartók. Voltak, akik szürke egyenruhát öltöttek, és voltak, akik csíkos rabruhát.”⁸

Miközben ugyanezen a napon Göncz Árpád 1956 „közös melegéről” beszélt, Gál Zoltán házelnök pedig az ellenségeskedés beszüntetésére szólított fel, Orbán Viktor ezzel a beszéddel elindította a magyar társadalom kettévágásának műveletét, s megteremtette saját ötvenhatos politikai legitimációját, mégpedig karakterisztikusabban, mint ahogy ez addig bármely más politikusnak sikerült. Közölte, hogy nem hajlandó együtt ünnepelni a forradalom leverésének örökösével, ehelyett együtt koszorúzott az MDF-es Für Lajossal, a kereszténydemokrata Surján Lászlóval, a kisgazdapárti Lányi Zsolttal – és Csurka Istvánnal.

1995-ben tovább gyarapodott az októberi megemlékezések színskálája. Ekkor lépett fel önálló és fenyegető erőként a szélsőjobb, amely az MDF-kormány idején nem juthatott önállóan szóhoz, 1994-ben pedig még nem tért magához a súlyos vereség után. Most viszont a szélsőséges szervezetek egymással is vetélkedve készültek a demonstrációra, amellyel a kormány helyzetét akarták megrendíteni. A MIÉP 300 ezres, a POFOSZ 50 ezres, a Kommunizmus Üldözötteinek Szövetsége 20 ezres várható létszámot jelentett be, ami természetesen nem valósult meg, de a hangulatra jellemző, hogy az ijedősnek nem mondható Horn Gyula is jó-nak látta előzőleg a nemzeti érdekre hivatkozva az Országgyűlés üléséről óvni a rendet és a politikai stabilitást. A MIÉP Szabadság téri gyűlésén a jelentések szerint közel százezren jelentek meg, de az azonnali forradalmi cselekvést csak Szabó Albert egyenruhás fasisztái próbálták képviselni. Csurka végül visszaretent attól, hogy a Magyar Televízió épületét elfoglalva az utcán kezdje meg a kormány megdöntését, s békés hazatérésre szólította fel csalódott híveit. Az átmeneti riadalom azonban jó alkalmul szolgált egy-két megfontolt ötvenhatosnak, így Hegedűs B. Andrásnak és Pomogáts Bélának, hogy a sajtóban felszólítsák az MSZP-t: határolódjon el végre egyértelműen az elődpárttól, és kötelezze el magát világos politikai nyilatkozatban 1956 eszméi mellett.

Horn Gyula azonban éppen erre az őszinte, önkritikus beszédre tudta magát a legkevésbé elszánni. Mindvégig kikerülte, hogy érdemben nyilatkozzon 1956-ról, ehelyett ismét szimbolikus, látványos megoldást keresett. Nagy Imre közelgő századik születésnapja alkalmából köztéri szobor avatásával és az emléket megőrkítő törvénnyel akart azonosulni a mártír miniszterelnökkel. A törvényjavaslat körüli parlamenti vita némileg groteszk formában tükrözte az 1956-tal kapcsolatos politikai ellentéteket, hiszen itt a szocialisták erőltették Nagy Imre érdemeinek törvénybe iktatását, miközben az 1956-ra esküvő ellenzéki pártok, mi több, a kormánykoalícióban részt vevő liberálisok is – Nagy Imre iránti tiszteletük kifejezése mellett – mint őszintétlen elleneztek, s nem is szavazták meg a javaslatot. (Az SZDSZ tapintatból

8 Orbán Viktor: Ne akarjuk egybeforrasztani azt, ami nem tartozik össze. *Magyar Nemzet*, 1994. október 29.

csupán tartózkodott.) A forradalom és szabadságharc 1996-os, 40. évfordulója mindamellett békésebb lefolyású volt, mint az előző, s még Göncz Árpád is úgy látta, hogy az ellentétek csökkenőben vannak. Disszonáns hangot elsősorban ismét Orbán Viktor ütött meg, aki ünnepi beszédében lényegében megismételte a két évvel korábban mondottakat. De míg annak idején megelégedett az MSZP múltjának bevádolásával, ezúttal – a Batthyány Társaságban – az SZDSZ-re is kiterjesztette a támadást, mondván, hogy a két koalíciós pártot a kádári hatalom ideológiája kapcsolja össze. Pető Iván pártelnök a sajtó szerint ingerülten reagált, hazugságnak minősítette az állítást, de további érdemi vitának nincs nyoma.

Mindamellett a Fidesz továbbfejlesztette ebben az irányban a maga ötvenhatos ideológiáját. A *polgári Magyarorszáért* című programfüzetében⁹ immár élesen bíráló hangnemben foglalkozik azokkal a véleményekkel, amelyek 1956-ban a szocializmus „megdicsőülését” látják, illetve úgy állítják be az akkori küzdelmet, mintha az csupán a „börtönörök” két csoportja, azaz Rákosi és hívei, valamint Nagy Imre és hívei között folyt volna. Holott – szögezi le saját véleményeként a programfüzet – a harc nem a jobb és rosszabb börtönörök között, hanem a börtön intézménye ellen indult. Természetesen mindkét vitatott állítás csupán a képzelet szüleménye, hiszen ilyet senki sem írt vagy mondott. De az igazán figyelemre méltó „újítás” abban áll, hogy Nagy Imrét és meggyilkolt társait, a forradalom mártírjait 1988 óta először itt sorolták a „börtönörök” közé, még ha a jobbik csoportjukba is.

A Fidesz kormányra kerülését követő első október 23-án a miniszterelnök kimondottan semleges ünnepi beszédet tartott, később azonban annál nyomatékosabban kezdte ő maga, Pokorni Zoltán és több más vezető fideszes is 1956 kizárólagosan *polgári* jellegét hangoztatni. Ez a beállítás, amelynek igazságtartalmával itt fölösleges foglalkozni, önmagában is kirekeszti a forradalmi folyamatból a „polgári”-nak nem nevezhető erőket, elemeket és mozzanatokot, de a továbbiakban, a belpolitikai harcok élesedésével közelebbről is megnevezték azokat az úgynevezett reformkommunista csoportokat, amelyeket a történeti irodalom és publicisztika addig tévesen sorolt a forradalom előkészítői, résztvevői vagy utóvédharcosai közé, mivel – Kövér László és mások értelmezése szerint – ezek az elemek a másik, a kommunista oldalhoz tartoztak, és tevékenységükkel a forradalom kibontakozását igyekeztek gátolni. Ezzel következetesen megvalósul mindazok kirekesztése az 1956-os örökségből, akik a már elkezdődött jövő közéletéből is kirekesztendőek lennének.

Az 1956-ról szóló politikai beszéd tehát a Fidesz- és MIÉP-politikusok, valamint az árnyékukban működő ötvenhatos veteránszervezetek vezetőinek jóvoltából elég sikeresen átalakította a közvélemény forradalomképét. Ebben már elhomályosul vagy el is tűnik Nagy Imre és Bibó István, a munkástanácsok és a diákszervezetek szerepe, kiemelkedik viszont Mindszenty József bíborosé, az egyházé s a november első napjaiban felbukkant keresztény-konzervatív pártoké. A „plebejus 1956” néhány egykori fegyveres harcos jelenlétének köszönhetően egyelőre még létezik, de a perifériára szorult, s valószínűleg csak néhány heroikus-romantikus olajnyomat formájában marad fenn, ha a jelenlegi közbeszéd folytatódik. Másfajta politikai beszédet ugyanis, ismerjük el, az utóbbi években nem hallhattunk 1956-ról.

⁹ A *polgári Magyarorszáért*. „Két pogány közt egy hazáért.” A Fidesz Magyar Polgári Párt vitairata. 2. kiad. Budapest, 1996, Fidesz Országos Elnöksége–Fidesz Központi Hivatal.

POMOGÁTS BÉLA

1956 AZ IRODALOM EMLÉKEZETÉBEN

KÉT NÉZŐPONT

A nagy történelmi sorsfordulókkal szinte egyidejűleg – vagy röviddel ezek után – megszületnek a közvetlen, személyes mozzanatokot tartalmazó, történelmi távlatot azonban természetesen még nem adó beszámolók, majd eltelik néhány esztendő, esetleg néhány évtized, közben megteremtődnek a kellő történelmi (és politikai) távlatok, átalakul az írói szemlélet, tanulságok fogalmazódnak meg, és ezeknek a birtokában már egy nem annyira ábrázoló, leíró, inkább értelmező – és bizonyos esetekben talán mitizáló szándékú – irodalom mutatja be az eseményeket.

Így történt ez mind az első, mind a második világháborús magyar regényirodalomban is. Az elbeszélő irodalom bizonyos ritmuseltolódással követte a történelmi eseményeket, és két alkalommal adott képet róluk, két periódusban, és e kettő között szinte egy teljes évtized telt el.

Az első periódus a történelmi eseményekkel szinte egyidejű, ekkor a közvetlen tapasztalatok, mondhatnám, élményszerű összefoglalása történt meg: az első világháborúról például Tabéry Géza *Át a Golgotán* című frontregényében vagy Kaffka Margit *Két nyár* című, a háborútól szenvedő hátszág életét és keserveit megvilágító társadalmi rajzában, vagy éppen Tersánszky *Viszontlátásra, drága* című regényében, amely a hadi események lelki és erkölcsi következményeit örökölte meg.

A második alkalommal már magasabb nézőpontból, bizonyos tapasztalatok és tanulságok birtokában foglalta össze a regényirodalom az események történetét. Pontosabban: értelmezni és magyarázni kívánta az eseményeket. Ilyenek voltak Zilahy Lajos első világháborús regényei: a *Két fogoly* és a *Szőkevény*, vagy azok a könyvek, amelyek Zilahy regényeihez hasonlóan az első világháborús hadifogságot szélesebb perspektívából ábrázolták. Így Kuncz Aladár *Fekete kolostora*, amely már túl kívánt lépni a közvetlen megfigyelés, ábrázolás és élménybeszámoló körén. Ezt nagyon pontosan vette észre a harmincas évek vége felé a párizsi kiadás alkalmából a kiváló francia filozófus és kritikus, Denis de Rougemont, aki Kuncz könyvét a „bebörtönzési mítosz” remek példaként mutatta be. Nyilvánvaló, hogy egy könyv, amelynek az értelmezése során a mítosz fogalma egyáltalán szóba kerülhet, másként mutatja be és magyarázza a történelmi eseményeket, mint a közvetlen tapasztalat alapján született regényírói alkotás.

Ugyanezt a kettősséget mutatja az irodalom a második világháború után. Az eseményekkel szinte egyidejűleg olyan közvetlen és személyes beszámolók születtek, mint Nagy Lajos *Pincenaplója*, Szép Ernő *Emberszag* és Kassák Lajos *Kis könyv haldoklásunk emlékére* című személyes jellegű műve, továbbá Darvas József *Város az ingoványon* vagy az erdélyi Aszta-

Ilos István *Író a hadak útján* című írói krónikája. Évek, sőt évtizedek teltek el, amíg egyáltalán sor kerülhetett a második világháború már bizonyos távlatból történő megítélésére. Először talán Szabó Pál *Az Isten malmai* és Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című regényében, később pedig Bóka László *Alázatosan jelentem*, Sánta Ferenc *Ötödik pecsét*, Thurzó Gábor *A szent*, és leginkább Cseres Tibor *Parázna szobrok* című művében. Ez utóbbi, a legkésőbb született mutatta be leghitelesebben és legárnyaltabban a második világháborús magyar részvétel eseményeit, indítékait és következményeit. A regényirodalomnak ugyanis meg kellett küzdenie a világháborús tapasztalatok értelmezésével, és ez a folyamat nyilvánvalóan ki volt szolgáltatva a politikai viszonyoknak, amelyek igen hosszú időn keresztül megakadályozták, hogy az irodalom valóságos történelmi távlatot tudjon teremteni, és hiteles számvetést tudjon végezni.

Az 1956-os forradalom ábrázolását tekintve ez a fajta kettősség nem tapasztalható. Arra ugyanis nem volt mód, hogy az élmény és a valóság közelében az eseményekről először közvetlenül beszámoló irodalom jöjjön létre, majd néhány esztendő múltán kialakuljon a történelmi események hiteles értelmezésének lehetősége, és ennek következtében egy távlatosabb szemléletet kifejező elbeszélő irodalom váltsa fel a korábbi, a valósághoz tapadó leírásokat. Erre, minthogy a forradalmi események értelmezése teljes mértékben alá volt rendelve a kommunista diktatúra erőszakosan érvényesített ideológiai és politikai érdekeinek, egyszerűen nem volt lehetőség. Az ábrázolásnak az a ritmusa, a művek megszületésének az a természetes rendje, amely a nagy történelmi események megörökítését követően általában kialakult, az 1956-os forradalom szépirodalmi ábrázolásának esetében felbomlott.

AZ ESEMÉNYEK KÖZELÉBEN

Hogyan lehet mégis rendezni azt a mennyiségi tekintetben kétségtelenül jelentékeny szépirodalmi anyagot, amely 1956-tal foglalkozik?

Már a forradalmi napokban megkezdődött az események közvetlen ábrázolása, mindennek előtt a költészet nyelvén, azokban a versekben, amelyeket Tamási Lajostól, Benjámin Lászlótól, Sinka Istvántól, Kassák Lajostól, Lakatos Istvántól és másoktól lehetett olvasni a forradalmi sajtóban, elsősorban az *Irodalmi Újság* híres november 2-i „forradalmi számában”. Ezek a versek a közvetlen élmény birtokában, a személyes beszámoló rapszodikus nyelvén adtak számot az ÁVH-s karhatalom gyilkos sortűzeiről és az ifjú felkelők önfeláldozó harcairól. A november 4-i kádárista ellenforradalom után is számos költemény született, azonban csak egy részük láthatott napvilágot.

Voltaképpen Vas István két versével lehetne példázni az 1956-tal foglalkozó költészet lehetőségeit. Az egyik *Az új Tamás* című, amely nagyon hosszú ideig nem került a nyilvánosság elé, kötetben először az 1990-ben megjelent *Válogatott versekben* volt olvasható. Ez a költemény a közvetlen vallomás hangján beszél arról a személyes katarziszról, amelyet a magyar forradalom adott: *Halottak napja. A határon át / Özönlenek idegen katonák. / Jönnek a hódítók s a gyilkosok – Magyar vagyok. / És nem vagyok többé Kettős, csak egy, / Bizonyosság dobantja szívemet, / S értelme lett a nemértett igéknek: / Te vagy az út, az igazság, az élet. A másik, a Mikor a rózsák nyílni kezdtek* című költemény nem közvetlenül foglalkozik a forradalommal, azonban éppen a forradalom hősi halottainak a városban elszórt sírjaira utalva idézi fel a forradalmat magát: *Emlékszel? amikor a rózsák nyílni kezdtek, / Már nem voltunk fiatalok – / Házunk körül virágzó sírkeresztek, / Szívünkben sok friss halott.* Ez a vers a költő korabeli köteteiben is megjelent, és elképzelhető, hogy a hatalom felismerte a vers valódi utalá-

sait. Mindenesetre hozzátartozott a korszak természetéhez, hogy ha valaki nem nevezte meg közvetlenül magát a forradalmat, akkor vele szemben bizonyos türelmet tanúsított az irodalompolitika. Ilyen módon szötte át az 1956 utáni magyar költészetet a forradalom élménye és emléke.

Ugyanezek az élmények és emlékek nyíltan jelentek meg az emigráció irodalmában. Természetes dolognak tetszik, hogy az emigrációs irodalom egyik legfontosabb feladatának tartotta a magyar forradalom emlékének, örökségének fenntartását, egyszersmind a magyarországi könyvekben tapasztalt ferdtések és hazugságok folyamatos cáfolatát. Ennek következtében figyelemre méltó személyes tanúvallomások készültek. Néhány valóban emlékezetes költői műre, a többi között Márai Sándor *Mennyből az angyal* című nagy költeményére, továbbá Faludy György, Kibédi Varga Áron, András Sándor, Makkai Ádám, Gömöri György, Horváth Elemér, Kemenes Géfin László és mások verseire vagy néhány kitűnő könyvre gondolok, olyanokra, mint Kabdebó Tamás *Minden idők*, Domahidy András *Tizenhat zár* vagy Dénes Tibor *Budapest nincs többé Budapesten* című beszámolóira, valamint Aczél Tamás *Illuminációk* című regényére, amely egy emberi sors személyes és mitikus értelmű ábrázolása során felidézi a forradalom eseményeit is. Az emigrációban igen sok regény jelent meg a forradalom eseményeiről, az igazán nagy összefoglalás, a forradalom és nemzeti szabadságharc igazi „eposza” azonban ott sem tudott megszületni.

Idehaza, Magyarországon viszont a jól ismert módon (erőszakos vagy manipulatív eszközökkel) súlyos tilalom alá került a forradalom emléke. A költészet metaforikus nyelvén személyes vonatkozásokban, a líra utalásos módján sokszor megjelent 1956, az elbeszélő irodalom azonban aligha vállalkozhatott arra, hogy hiteles képet adjon róla. Közvetlenül a forradalom leverése után számtalan regény foglalkozott az ötvenhatos eseményekkel, ezek azonban az akkori propagandagépezet érdekeit és előírásait fejezték ki. Berkesi András *Októberi vihar*, Dobozó Imre *Tegnap és ma*, Erdős László *Levelek Bécsbe* vagy Mesterházi Lajos *Pokoljárás* című akkori könyvei kifejezetten a hivatalos propaganda szolgálatában álltak, és természetesen „ellenforradalomként” ábrázolták az 1956-os eseményeket. Ezeket a könyveket már akkor sem fogadta rokonszenvvel a magyar olvasó, elutasította őket az értelmiségi közvélemény. Ez az elutasítás még azokban a fanyalgó kritikákban is megjelent, amelyek – noha természetesen hivatalosan méltatták e regények politikai mondanivalóját – mindig megkeresték esztétikai gyengéiket, és végső soron elutasították őket mint irodalmi műveket. Nyilvánvaló, hogy itt egyszerűen a forradalmat leverő hatalom agitációs és propagandaérdekeinek az érvényesüléséről volt szó. Ezeket a könyveket ezért a legkevésbé sem tekinthetjük 1956 irodalmi ábrázolásainak, ellenkezőleg, úgy kell tudomásul vennünk őket, mint az irodalompolitika következményeit és a politikai élet szomorú epizódjait.

A SZÁMVETÉS IGÉNYE SZERINT

Már az ötvenes évek vége felé is kialakult ugyanakkor egy olyan írásmód, amely megpróbálta elhatárolni magát ezektől a megnyilvánulásoktól, és valamilyen szenvedélytelen, közömbös ábrázolás által próbált szólni a forradalom eseményeiről. Tehát az elfogulatlanság, a semlegesség pozíciójának kinyilvánításával próbálta megkülönböztetni magát a propagandakiadványoktól. Olyan művekre gondolok, mint Kamondy László *Fegyencek szabadságon* című elbeszélése. Ez az akkor induló *Kortárs* egyik első számában látott napvilágot, és annak idején bizonyos vitát is kiváltott, a hivatalos irodalomkritika ugyanis elutasította az elbeszélés szándékos szenvedélytelenségét, semleges pozícióját. De említhetnék olyan regényt is, mint

Moldova György *Sötét angyal* című műve, amely egy fiatalember 1956-os kalandjairól szól romantikus tálalásban, ugyanakkor élesen megkülönböztetve magát a különböző propaganda-iratok kincstári szemléletétől. Ez volt az első regény – legalábbis tudtommal –, amely ezt a szót: „ellenforradalom”, nem is írta le. Hozzá kell tennünk, hogy Moldova később sajnos megváltoztatta a forradalommal kapcsolatos álláspontját. Tanulságos tény, hogy *Malom a pokolban* című ötvenhatos regénye 1958-as vagy 1959-es első változatában még igent mondott a forradalomra, aztán tíz év múltán, amikor a regény megjelent, már „ellenforradalmi” felkelésként mutatta be az eseményeket. Ebben az átalakulásban állítólag Kardos Györgynek, a Magvető Kiadó igazgatójának volt szerepe. Az imént említett személytelenebb, szenvedélytelenebb irodalmiságnak volt talán az utolsó példája Galgóczi Erzsébet *Közös bűn* című regénye 1976-ban, amely részben ugyancsak az 1956-os eseményeket ábrázolta, ugyanakkor talán megnyitott egy új korszakot is.

A közvetlenül a forradalom után születő irodalomban egészen különös helyet foglalnak el Déry Tibor akkori művei. Közismert, hogy Dérynek milyen kimagasló szerepe volt a magyar irodalom szabadságharcában 1953–1956 között, nevezetesen milyen szerepe volt a forradalom szellemi előkészítésében, a Petőfi Körben és az Írószövetségben, milyen szerepet töltött be a forradalom napjaiban és az Írószövetség nevezetes utolsó közgyűlésén, midőn bátran kiállt az események „forradalomként” történő minősítése mellett. Mint a hírneves szovjet író, Solohov egy rágalomra válaszolva mondta: „Az igazságra való törekvés, az igazság fáradhatatlan kutatása az író legnehezebb hagyománya. Kérdelem Solohovtól, vajon nem gondolt-e arra, hogy más oka is lehet annak, ha a magyar írók bátorsága nem vonult hadba az ellenforradalom ellen? Talán egyszerűen az, hogy nem volt ellenforradalom. Ellenforradalom abban az értelemben, ahogy a hivatalos politika megfogalmazta és átminősíti az október 23-án kezdődött népi forradalom jellegét. Senki nem vitatja ebben az országban, hogy volt, aki kihasználta, volt, aki visszaélt a forradalommal, s hogy külföldön is, belföldön is akadtak, akik a maguk üzleteit kötögették a népfelkelés cégére alatt. De az árnak irányát vajon a szenny szabja-e meg, amelyet magával sodor?”

Köztudomású az is, hogy Déryt az elsők között hurcolta el a karhatalom, majd kilencévi börtönre ítélték, amit – hála istennek – nem kellett letöltenie, minthogy a nyugati értelmiség, ezen belül a baloldali értelmiség követelésére 1960. április 4-én amnesztiával szabadult.

Természetes dolog, hogy a börtönben és a börtönből szabadulva megpróbált számot vetni a saját forradalmi szerepével és a forradalom emlékeivel. Van egy elbeszélése, amely mintegy a visszatérés feltételeként látott napvilágot: a *Számadásra* gondolok. Ennek a hőse, egy idős tudós önvádat érez amiatt, hogy a tanítványait beavatta az igazságba, és ezzel fegyvert adott a kezükbe, majd később éppen ezekkel a fegyverekkel küldte őket a pusztulásba. Az önvád szorításában szánja el magát a menekülés öngyilkos kalandjára, tudatosan osztózni akar azoknak a fiataloknak a sorsában, akiket a történelmi vihar elsodort. „Felelős vagyok [...] – vallja –, s mindenki ebben az országban azért, ami történt, s azért is, ami azelőtt történt, és ezután fog történni. [...] A felelősséget pedig vállalni kell”. A felelősségtudat Déry felfogása szerint a személyiség integráns része, az értelmiségi ember morális igényességéből következik.

Ebben az elbeszélésben semmi sincs, ami miatt Déryt utólag megróhatnánk. Az azonban kétségtelen, hogy bizonyos önkritikai szellem megnyilvánul benne, annak az értelmiségnek az önkritikája, amely úgy érezte, hogy felelős a forradalom áldozataiért. Mindezt a hatalom oldaláról úgy is lehetett olvasni, mint annak az értelmiségnek az önkritikáját, amely segített ki-robbantani a fegyveres felkelést. A hatalom mindenesetre ezt a számára kedvezőbb olvasatot választotta. Így kaphatott ez a novella nyilvánosságot, és megnyithatta az utat Déry többi műve előtt.

Ezek az elbeszélések – például a *Philemon és Baucis* – ugyanakkor semmi nyomát sem mutatják annak, hogy Déry egyezkedni próbált volna a hatalommal, és akár apró mozzanatokban is elfogadta volna azokat az értelmezéseket és magyarázatokat, amelyeket a hatalom képviselt és megkövetelt. Ez az elbeszélés is a felkavart szenvedélyekről beszélt, utcai harcokról, sebesültekről adott képet, s egy öregasszony haláláról, akit akkor ér a gyilkos golyó, midőn orvoshoz siet, hogy beteg férjének hozzon gyógyulást. A halál értelmetlen és véletlenszerű, a történelmi összecsapás egy ártatlan család idilli békéjét zúzza szét, a létezés örök rotációja mindazonáltal folytatódik: és ebben már a történelem véres kegyetlenségével szembeszegülő emberi remény mozzanata van jelen.

Déry e története a korábbi *Niki* című kisregény mondanivalójára felel. Ott egy ártatlan kutya halála példázta a zsarnokság kegyetlenségét. A *Philemon és Baucis* ugyancsak példázatos története éppen annak ellenképére épül: az öregasszony meghal, az öregek kutyája viszont világra hozza kölykeit. Ez a felelet persze kétellyel és tragikus érzéssel terhes: a *Niki*-ben a humánus értékek fennmaradásába vetett hit, itt csupán a biológiai megújulás reménye korrigálja a szenvedést és a pusztulást. Déry válasza mégis reménykedő: az élet, ha a biológiai létezés szintjén is, erősebbnek bizonyult a halálnál, és mindig megújulásra hivatott.

E novellák mellett Déry Tibor egy másik utat is választott, mégpedig 1964-ben megjelent *G. A. úr X-ben* című regényében, amelyet akkor óriási viták fogadtak. A regény értelmezése körül egészen elképesztő elméletek kaptak lábra, még az is megfogalmazódott – erre utalt az az írói bevezető is, amelyet a könyv megjelenésének érdeke indokolt –, hogy Déry a polgári társadalmak várható következményeiről beszél. Valójában mégsem volt félreérthető, hogy a regényben a szovjet típusú társadalom kap megsemmisítő bírálatot. Ennek a regénynek is voltak olyan félre nem érthető mozzanatai, amelyek 1956-ra utaltak, egy „kafkai abszurd” eszközeivel adva képet a forradalom eseményeiről. Éppen ez a „kafkai abszurd” volt az az eszköz, amelynek révén a forradalom mint történelmi élmény és tapasztalat egyáltalán szóba kerülhetett.

A regény Franz Kafka mitológiáját idézi, illetve értelmezi át. Az emberiség jelenének és további sorsának, lehetőségeinek filozófiai kérdéseivel viaskodik, egyszersmind az író személyes közérzetéről tesz vallomást. Az epikai koncepció mindkét motívuma mögött a kommunista diktatúra és a levert forradalom tapasztalata áll. Kritikusai már a regény megjelenése után is kételkedtek abban, hogy a bevezető néhány Déryre kényszerített mondata jelölne meg a történet helyes olvasatát. Bori Imre arra hivatkozott, hogy az X.-ben érvényes szabadságfogalom valójában a szabadság klasszikus eszményének XX. századi devalválásával azonos.

A felidézett kép ezért a struktúrától függetlenül tükrözi a XX. századi társadalmak némely jellegzetességeit, elsősorban a sztálinista-kommunista politikai gyakorlatot. Ezt az álláspontot képviselte Egri Péter is, aki szerint X. társadalmának több vonása a sztálinizmus – ahogy ő nevezte: a szektarianizmus – új típusú elidegenedésére utal. Az X.-ben lefolytatott bírósági processzusok például a konstruált perekre emlékeztetnek, Ireneusz úr, a szegények nyakában lovagló gazdagok vezére pedig a zsarnokság képmutató etikáját fejtí ki, midőn a vezetők kiváltságait áldoztatnak tünteti fel, a tömegektől viszont aszketikus önfeláldozást követel, minthogy „aki az életet szereti, nem lehet erkölcsös”. A szabadság és az igénytelenség elvének összekapcsolása, a valóság voluntarisztikus kezelése szintén a „szektariánus”, azaz kommunista politika tulajdonságai.

Mindehhez hozzátehetjük azt, hogy egyértelműen az 1956-os forradalom sorsára utal az az emlékezetes jelenet, amelynek során X. polgárai az ágyúk elé vonulnak, hogy a gyilkos erőszak áldozataivá váljanak. Ez a kép azt a történelmi pesszimizmust mutatja, amely az író a forradalom leverése után kerítette hatalmába.

A PARABOLÁTÓL A RIPOREGENYIG ÉS TOVÁBB

Voltaképpen az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek elejéig tartott az az időszak, amikor a magyar irodalom megpróbált valahogy számot vetni az 1956-os forradalommal, akár a hivatalos elvárások jegyében a hatalom oldalán mint az agitációs-propaganda eszközzrendszere, akár óvatosan vitatkozva a hivatalos hatalommal, rejtegetve a maga mondanivalóját, utalásosan, példázatosan kifejezve a forradalom igazságait. Ezután következett az a korszak, amit legegyszerűbben a mentális elfojtások idejének nevezhetünk. A hatvanas évek elejétől kezdve egészen a nyolcvanas évekig ugyanis a forradalom emléke mintha eltűnt volna a magyar értelmiség gondolkodásából, következésképp a szépirodalom világából is.

Ezek a mentális elfojtások sok mindennel magyarázhatók. Enyhült a nyomás, véget értek a brutális megtorlások, ennek a jele volt az 1963-as amnesztia. Lassú gazdasági felemelkedés indult meg, és – különösen az értelmiségiek körében – mindinkább érezhető volt az élet-színvonal szerény javulása. Mindenekelőtt pedig az értelmiség meggyőződött arról, különösen az 1968-as „prágai tavasz” elfojtása után, hogy amúgy sem lehet megdönteni az úgynevezett „létező szocializmust”. Úgy látszott, hogy a szovjet típusú társadalmi rendszer hosszú távra berendezkedett Közép-Európában, és a nyugati hatalmak ezt a rendszert nem kívánják megrendíteni, ellenkezőleg, minden külpolitikai és emberi jogi retorikával ellentétben tulajdonképpen elfogadták az adott hatalmi realitásokat.

A forradalom emléke háttérbe szorult, a magyar értelmiség legnagyobb része egyszerűen nem kívánt emlékezni 1956-ra, nem kívánt számot vetni a forradalom eseményeivel és örökségével. Senki sem számított arra, hogy a magyar forradalom öröksége a politikai önazonosság kifejezésének és megalapozásának lehetőségeként még a mi életünkben ismét napirendre kerül.

Am az irodalom még a hallgatásnak ebben a korszakában is megpróbálta a maga lehetőségei szerint fenntartani a forradalom emlékét. Regénymotívumként ugyanis jelen volt a forradalom, és ha nem születtek is olyan művek, amelyek közvetlenül beszéltek volna el a történetét, mégis sok olyan regény vagy beszámoló jött létre, amelyben föllehetők voltak 1956 októberének emlékei és erkölcsi igazságai. Természetesen nem közvetlenül, nem a hagyományos valóságábrázolás eszközeivel, hanem egy utalásokkal és elvonatoztatásokkal dolgozó regénypoétika eljárásainak segítségével. Minél elvonatoztatottabb, példázatosabb volt a regény, annál szabadabban utalhatott 1956 eseményeire és erkölcsi igazságaira.

Mint Déry Tiborral kapcsolatban említettem, először az abszurd és parabolikus irodalom kifejezési rendszerében volt bizonyos mód arra, hogy valaki felidézze a forradalom emlékét. Ilyen példázatos társadalomfilozófiai regény volt Karinthy Ferenc *Epepéje*, amely egy abszurd világ ábrázolása révén képet rajzolhatott a magyar forradalomról. Abban a meg nem nevezett képtelen városban ugyanis, ahová a regény hőse téved, kitör, majd elbukik egy forradalom, és mindez emlékeztet a magyar eseményekre. Ez az ábrázolásmód azt is jelezte, hogy a forradalommal foglalkozó epikai alkotásnak nem lehet hőse maga a forradalmár. A hősnek itt egyértelműen a tanú és a szemlélő szerepe jutott, bizonyos mértékig a rezonőr szerep.

A forradalom emlékét utalásos módon felidéző regények általában olyan szituációkat állítanak eléünk, ahol a regény hőse nem vesz részt a fegyveres harcban vagy a politikai szervezetek tevékenységében, inkább csak találkozik, érintkezik az eseményekkel. A forradalmár pozíciójából nem született és nem is születhetett regény, a szemlélő, a megfigyelő és az emlékező pozíciójából azonban igen. Szép példája ennek a pozícióválasztásnak Jókai Anna *Napok* című 1972-ben megjelent tudatregénye. Főhőse, Oláh Viktor maga is találkozik forradalommal, sőt élete végén, midőn visszatekintve lelkileg és erkölcsileg lezárja saját zaklatott törté-

netét, rádöbben arra, hogy legnagyobb élményét éppen a forradalmi napok jelentették, és sorának igazságát a forradalom teljesíthette volna ki.

Hasonlóképpen a szemlélő és a rezonőr helyzetéből tekinti át a forradalom eseményeit Karinthy Ferenc 1982-ben közreadott regénye: a *Budapesti ősz*. Ez a mű már címében is egy régebbi Karinthy-regényre, a *Budapesti tavaszra* utalt, s párhuzamba lehet állítani a két regény cselekményének szerkezetét, narratív megformálását és a magyar társadalomról adott képét is. Mindkét regény epikai konstrukciója arra a felismerésre épül, hogy Európa keleti felében a politika végzetes módon határozza meg az emberi sorsok alakulását, s a történelem közvetlenül irányítja, mozgatja és dűlja fel az ember intim világát, érzelmi életét. A *Budapesti ősz* valamiképpen válasz a *Budapesti tavaszra*: ugyanannak a baloldali értelmiségi nemzedéknek a történetét mondja tovább, amelyről Karinthy Ferenc valamennyi műve beszél.

Ehhez a baloldali értelmiségi nemzedékhez tartozik, ha nem is emberi sorsa, de vállalt eszméi és politikai tájékozódása következtében Páhy Gyula, a *Budapesti ősz* nyugtalan vándora, aki sorra járja az októberi napok szinte valamennyi történelmi eseményének színhelyét a Bródy Sándor utcától a Köztársaság térig. Neki is az 1956-tal foglalkozó elbeszélő irodalom jellegzetes szemlélő, megfigyelő és kommentáló alakjai között van a helye. Mindenütt jelen van, mindent lát, az ő egyéniségén és tudatán átszűrve mutatja be Karinthy Ferenc a budapesti ősz mozgalmas és véres történetét.

A forradalom krónikáját voltaképpen Páhy Gyula rezonőri szemszögéből ismerhette meg az olvasó. Ebben a krónikában valóban rendre megjelennek a forradalom és szabadságharc emlékeztető eseményei: a Rádió ostroma, a Kossuth téri sortűz, a Corvin közben és a Kilián laktanyánál folyó harcok, a Köztársaság téri véres események, a szovjet csapatokkal kötött fegyverszünet, végül a második szovjet katonai beavatkozás. Kétségtelen, hogy a maga korában, midőn a módszeres kádárista propaganda és az országosan érvényesülő „elfojtásos” lelki mechanizmusok következtében főként az ifjabb nemzedékek szinte semmit sem tudtak a forradalom valóságos eseményeiről, ennek a krónikának ismeretközlő, felvilágosító szerepe juttott. A regény végén például olvasható volt Nagy Imre miniszterelnök nevezetes november 4-i rádiószózatának szövege, amely bejelentette a szovjet inváziót. Mindenki megítélhette tehát azt a hivatalosan terjesztett hazugságot, amely szerint a kormányfő külföldi, amerikai katonai beavatkozást kért, s e hazugság lelepleződése után véleményt formálhatott a hivatalos propagandáról.

A regény egészét mindazonáltal a történelmi hitelesség tekintetében is bírálat érte, természetesen csak az emigrációs sajtóban, ahol egyáltalán teret kaphatott az ilyen kritika. Így az Egyesült Államokban élő Sanders Iván Hiányos krónika című írásában (a Chicagóban megjelenő *Szivárvány* 1983. szeptemberi számában) mindenképpen jogosan jegyezte meg, hogy a szenvtelen, rezonőr ábrázolásnak az a pozíciója, amelyet az író szándékosan (s talán önmagát és művét védve) választott, bizonyos mértékig eltorzítja a forradalmi események igazi történetét: „Nem a hitelességgel van baj, a regény tényanyaga csakugyan kikezddhetetlen, hanem annak elrendezésével, »adagolásával«, hangsúlyozásával, illetve háttérbe szorításával. Az író nemcsak arra ügyel szinte mániákusan, hogy adatai ellenőrizhetően pontosak legyenek, hanem arra is, hogy kiegyensúlyozottan, tárgyilagosan ábrázolja az eseményeket. S mert a tárgyilagosság gyakran szenvtelenségbe siklik át, nem érezzük – nem érezhetjük – a regényben 56 októberének mélységét, magasztosságát, pátosztát, félelmetességét.”

Igen, a történelmi krónikák hitelességéhez kétségtelenül hozzátartozik az események megítélése, a historikus állásfoglalás is, és ez Karinthy regényéből – nyilvánvalóan a politikai adottságok és kényszerűségek következtében, de bizonyos mértékig az írói egyéniség természete miatt is – kimaradt. Más kérdés, és erre az emigrációs fogadtatás ugyancsak rámutatott,

hogy a regénynek vannak esztétikai fogyatékosai is, a jellemábrázolásnak azzal az árnyaltságával, amely Karinthy Ferenc néhány kiváló elbeszéléséből ismerős, ezúttal nem találkozunk. A *Budapesti ősz* mindazonáltal az első olyan hazai írói krónika volt, amely legalább megkísérelte felidézni a forradalmi eseményeket. A hivatalos irodalompolitika elégedetlen is volt vele.

Mélyebben és eredetibb látásmóddal közelít az 1956-os forradalom világához Rónay György utolsó (1978-ban, az író halála után megjelent) regénye: *A párdúc és a gödölye*. Ez a regény az író végső tanúságtételeként is olvasható, a teljes írói üzenet megfogalmazásaként, amely egy gazdag emberi sors és írói pálya végső bölcsességét: kialakított erkölcsi világképét mutatja. Ha tetszik, „filozófiai” és „etikai” regény, mégsem száraz és elvont, egyáltalában nem téziszerű, ellenkezőleg: izgalmakban bővelkedő, mint a kor is, amelynek gyötrelmes krónikáját felidézte. A magyar történelem egy emberöltőnyi korszakáról olvasunk: a harmincas évek végétől a hatvanas évek végéig tartó három mozgalmas és kegyetlen évtized történetéről, pontosabban a korszak nagy emberi és erkölcsi konfliktusairól.

Rónay György egy nemzedék történelmi tapasztalatát dolgozta fel, elfogulatlanul nézett a múlt mélységes kútjába, s nagyfokú gondolati igényességgel vetett számot a helytállás és a mulasztás morális következményeivel.

A regény első számú hőse, Stoll Aurél törvényszéki bíró a Rákosi-korszak egyik politikai perekben gyakran szereplő vérbírójának az alakmása (annak idején tudni vélték, hogy a forradalom leverése után oly véres szerepet játszó Tutsek bíró volt a modellje). A bíró a hatalom utasításai szerint hozta meg ítéleteit, belső ellenkezéssel ugyan, de végrehajtotta a parancsot, kihirdette az előre elkészített ítéletet, és ezzel akasztófára küldött valakit, akit semmiféle bűn sem terhelte. Megfélemlítették: közönséges eszköznek bizonyult a zsarnokság kezében, előbb-utóbb neki is be kellett látnia, hogy a törvényesség hivatott védelmezőjéből a hatalmi önkény silány szolgálja lett.

A bíró gondolkodását és magatartását az a logika irányította, amely a háborús regényekből és emlékiratokból volt ismerős, s amely annyi szenvedést okozott az emberiségnek. A „parancsra tettem” logikája ez, az a torz önigazolási rendszer, amely a megfélemlítés és a gyávaság ördögi körében juthat érvényre. A bíró is ennek egyik bűnös képviselője, egyszersmind áldozata volt, aki csak gyötrelmes számvetések után ébredhetett annak tudatára, hogy ez a hamis logika nem ment fel senkit sem a felelősség súlya alól.

A személyiség mélyebb világában megmozduló felelősségérzetet, az elszámolás még halovány igényét a bíró először 1956 véres őszén érzékeli. Szabadságáról hazatérve találkozik a tüntető budapestiekkel, látja az utcai harcokat, tudomást szerez a Parlament előtti vérengzésről. Tapasztalatai hatására úgy érzi: „valami döntő változás történt vele, egész életével: ami addig volt, menthetetlenül megszűnt, fonákjára fordult, a valóságosból átcsúszott a hihetetlenbe, ahol most már minden megtörténhet, s mindennek, ami történik, az ő számára titkos, egyelőre még megfejthetetlen jelentősége van. Jelzéseket kap, egyiket a másik után, csak még nem tudja, mi az értelmük, mit jeleznek; mi az, ami abban az irreálisban, ahová az élete átbillent, kibontakozóban van, megállíthatatlanul valamilyen beteljesedés felé közeledik, csak éppen azt nem lehet még látni, mi bontakozik ki, mi lépked feléje és kerül hozzá percről percre érezhetőbb közelségbe. Egy mindenesetre bizonyos: a régi szabályok érvénye megszűnt, az élet megszokott törvényszerűségei hatályukat veszítették.”

Ez a váratlan és felzaklató élmény ébreszti fel benne a lelkiismeret-vizsgálat vágyát, amit azonban először elhárít magától, és csak később, már visszavonultságában felidézve a múltat döbben rá arra, hogy 1956 októberének drámai napjaiban vele is történt valami: „Hogy találkozott az utcán az Ítélet Angyalával, de a bűnbánatot elmulasztotta. Az Ítélet azonban nem

zúzta szét, csak lesújtotta a földre. Az Ítélet irgalmas volt hozzá, az irgalmatlanhoz, és haladékat adott neki a bűnbánatra. Most már érti. Most már készen áll rá, hogy az életét, mint egy férges gyümölcsöt, a tenyerére vegye, és átnyújtsa valakinek.”

VERSEKBEN ÉLŐ FORRADALOM

A hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig igazából nem az elbeszélő próza, hanem a költészet tartotta fenn – a maga metaforikus nyelvén – a magyar forradalom emlékezetét. Olyan költőkre gondolok, mint idehaza Nagy László, Eörsi István, Tornai József, Kalász Márton, Obersovszky Gyula, Petri György, Ágh István, Bella István, Szepesi Attila, Utassy József, Nagy Gáspár, az emigrációban Faludy György, Fáy Ferenc, Tollas Tibor, Határ Győző, Siklós István, András Sándor, Gömöri György, Horváth Elemér, Makkai Ádám és mások. (A forradalom 35. évfordulóján *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag* címmel terjedelmes antológiát szerkesztettem – Medvigy Endre segítségével – az 1956 emléket őrző költeményekből.)

Három költőre, illetve költői műre külön is szeretném felhívni a figyelmet. Nagy László, aki a második világháború után őszinte hittel és lelkesedéssel szegődött az új társadalom eszméihez, az ötvenes évek elején, bulgáriai ösztöndíjas tanulmányai végeztével hazatérve fedezte fel a magyar vidékre, a paraszti életre nehezedő elnyomást, és saját családjának, szülőfalujának rosszra fordult sorsát tapasztalva szállt szembe a Rákosi-rendszer önkényével és hazugságai-val. Az ötvenes években már az „írói ellenzék” soraiban kereste a politikai vagy legalább az erkölcsi fordulat lehetőségét. 1956 őszén lelkesen csatlakozott a forradalomhoz, majd a vereség után a gyász színeivel fejezte ki keserűségét. *Karácsony, fekete glória* című versében adott számot arról a személyes és közös fájdalomról, amit a forradalom veresége okozott: *Léleknek nem hozol békét / ó busa isteni angyal! / Vér-illatos a karácsonyfa, / – glória – / aggatva iszonyattal. // Foszforos tüzek emléke / perzsel, mint új pokolkör, / forog a város lánggrózsában, / – glória – / csillagszóró ha fröcsköl. // Csillagig növő halálfa, / ragyognak vér-zománcos / gömbjeid – szemem fájva zendül / – glória – / a holtak homlokához!*

A magyar líra fiatalabb – 1956-ban még diák- vagy gyermekkorú – nemzedékeinek érzésvilágát fejezték ki Petri György és Nagy Gáspár költeményei. Petri György, a hazai szamizdat-irodalom bizonyára legjelentékenyebb költője tizenhárom éves volt a forradalom idején, és később, amikor már lemondott arról, hogy művei hivatalos nyilvánosságot kapjanak, versek egész sorában idézte fel a forradalom és a kivégzett miniszterelnök, Nagy Imre emlékét. A *kis októberi forradalom 24. évfordulójára, Karácsony 56, A 301-es parcelláról*, valamint *Nagy Imréről* című verseiben szikár szavakkal, a forradalom eltipróit támadó szarkazmussal és hőseit idéző szeretettel beszélt 1956 szellemi és erkölcsi örökségéről. Nagy Imre emlékének áldozó versét a következőkkel zárta le: *De emlékeznünk szabad / a vonakodó, sértett, tétova férfira, / akibe mégis / főlészívároghatott / düh, káprázat, országos vakremény, / mikor arra ébredt / a város: lövik szét.*

Nagy Gáspár ugyancsak gyermekként, kilencévesen élte át a forradalom eseményeit. *Öröknár: elmúltam 9 éves* című nagy politikai vihart kavaráó versében (1984 októberében) félreérthetetlenül utalt Nagy Imre vértanúhalálára, 1986-ban közreadott és politikai retorziókkal járó *A fiú naplójából* című versében pedig a forradalom emléke körül gerjesztett hivatalos hazugságokat utasította el, azokat a hazugságokat, amelyek 1956 emlékének besározásával próbálták (nem is egészen hatástalanul) kitörölni a nemzet emlékezetéből a forradalom eseményeit és eszményeit: *...és a csillagos estben ott susog immár harminc / égyűrtűjével a drága júdásfa: ezüstnyár rezeg / susog a homály követeinek útján s kitünteti őket / lehulló ezüst-*

tallérokkal érdemeik szerint illőn... / ...és ha jön a nyűszítve támadó gyávaság / a rémület hó-
kuszpókusza? – akkor eljönnek ablakod / alá a szegényes alkuások vénei-íffai mint mindenre /
elszáni hittérítők s beárad a dögszag: a teletömött / gyomor békessége meg az ígéretekkel meg-
telt szemek / tócsafénye és fénytelen homálya...

1956 FELTÁMADÁSA

A történelem végül elhozta az 1956-os forradalom szépirodalmi ábrázolásának szabadságát is. A nyolcvanas évek második felében, midőn elsőnek éppen Magyarországon bekövetkezett a szellemi és politikai erjedés, és leomlottak a cenzúrának azok a korábban oly szilárdnak tűnő bástyái, amelyek az úgynevezett „három T-s” művelődéspolitikai szerkezetet rákényszerítették a szellemi életre, természetes módon kezdődött meg a magyar forradalom történelmileg is hitelesebb ábrázolása, amelynek igazából közvetlenül 1956 után kellett volna megkezdődnie. Lassanként bekövetkezett az ötvenhatos események nyilvános (és hivatalos) átértékelése, és Magyarországon is nyilvánvalóvá lett a forradalom világtörténeti jelentősége, az, amit a genfi emigrációban élő Molnár Miklós már közvetlenül a forradalom után „egy vereség diadalának” nevezett.

Írásomat azzal kezdtem, hogy a nagy történelmi események bemutatása nálunk általában két periódusban, kettős ritmusban történt meg: először a közvetlen eseményvilág ábrázolásának, később a történeti vizsgálódásnak, a megváltozott szemléletnek és a megszerzett történelmi távlatnak a jegyében. Az 1956-os forradalom irodalmi ábrázolása során ez a rend tulajdonképpen felbomlott: Déry elbeszélései és Rónay György regénye voltaképpen a második periódus feladatait vállalták és végezték el, vagyis az eseményeket, a tapasztalatokat próbálták értelmezni; Karinthy Ferenc történelmi regényriportja pedig inkább eseménytörténetet adott. Azok a regények, amelyek a nyolcvanas évek második felében tértek vissza a forradalom krónikájához, ugyancsak inkább eseménytörténetet, közvetlen beszámolót próbáltak nyújtani. Olyan könyvekre gondolok, mint Konrád György *Cinkos*, Szakonyi Károly *Bolond madár*, Szalay Károly *Párhuzamos viszonyok*, Simonffy András *Rozsda ősz*, Gergely Ágnes *Stációk* című – egyébként vallomásosan költői – regénye, és így tovább.

Már a kilencvenes évek végén került az olvasók elé Benedikty Tamás (Horváth Tamás) *Szuvenír* című kétkötetes regénye, amely a Corvin közí harckokról, a forradalom kitöréséről, majd leveréséről ad igen színes képet, miközben széles panorámán rajzolja meg az 1956-os események hőseinek, résztvevőinek emberi sorsát, azokat a személyes motívumokat, amelyek a fiatalokat a fegyveres harc vállalására készítették.

Külön jelentősége van Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című, 1986-ban megjelent, átfogó művének. Ennek a regénynek közvetlenül nem tárgya a forradalmi napok története, csak motívumként, az elbeszélte nagyobb eseménysorozat egyik részeként van jelen a forradalom. A temetések éve című fejezetben. Ugyanakkor talán ez az a regény, amely erkölcsileg teljesen azonosul a forradalom szellemi örökségével. Nádas egy olyan fiatal életét jeleníti meg, aki kommunista funkcionárius családból származik, de akit mégis magával ragadnak a másik oldal igazságai, a személyiségnek az a függetlensége, az emberi szolidaritásnak az az emberi ereje, amelyet a kommunista berendezkedés áldozatai és ellenfelei képviselnek. Azok az igazságok, amelyek az 1956-os forradalomban felemelkedtek és nyilvánvalóvá váltak. A regény egy fejezete felidéz az utcai tüntetések, majd a forradalom jeleneteit, s mindez azt fejezi ki, hogy az író belsőleg azonosult ezekkel az eseményekkel és a bennük részt vevő emberekkel.

A regény gyermek főhőse 1956 napjaiban ismeri fel azt, hogy igazán hol a helye, mit kell választania; és éppen saját családjával, az apja által képviselt politikával szemben ki is mondja a „forradalom” szót: „mert nem voltam se tájékozatlan, se érzéketlen, se ostoba, tudhattam és tudtam, hogy ez forradalom, benne vagyok, forradalom, amit az apám, ha itt lenne, látná, és tudtam azt is, ő nem lehetne itt, nem tudom hol lehet, valahol szegényszemre meg kell bújni, éppen ellenkezőképpen nevezne el nekem.

És attól, hogy e két egymás mellé rendelt szó, ilyen tisztán és pontosan megfordult a fejben, s rögtön eligazított az érzelmi különbségtevések és azonosítások eladdig rettenetesen, fullasztónak, kilátástalannak érzett zűrzavarában, két olyan szó, melyek értelmét, súlyát, politikailag körülhatárolható jelentését persze éppen az ő beszélgetéseikből és vitáikból ismerhettem meg ilyen koravénon, de hangsúlyozom, abban a pillanatban, s számomra ez volt a forradalom, nem úgy jutott eszembe, nem úgy kölcsönöztem ki a szótárúkból, mint a politikai körvonalakkal rendelkező ellentétek fogalmi párosát, hanem a legszemélyesebben rám vonatkozott”. Úgy tudom, hogy az 1989-es Pozsgay Imre-féle híres terminológiai fordulat előtt ez volt az egyik olyan – az első nyilvánosság fórumán megjelent – könyv Magyarországon, amely 1956-ra a forradalom kifejezést alkalmazta.

A forradalom érintőleges ábrázolásának egy másik kiváló (mondhatnám: klasszikus) példája Otlík Géza 1993-ban sajtó alá rendezett műve: a *Buda*. Otlík nevezetes regénye, az *Iskola a határon* közel három és fél évtizeddel korábban került az olvasó elé, és megjelenését, valamint nemzetközi sikerét követve tudni lehetett, hogy írója a folytatáson dolgozik. A végül is az író halála után közreadott „második kötet” ugyanabból a világból építkezik, mint korábban a kőszegi katonai alreáliskola növendékeinek életét feldolgozó epikus mű, mégsem lehet pusztán folytatásnak tekinteni, minthogy nem egyszerűen folytatja a történetet, inkább összefoglalja és befejezi. Az új regény szerkezetét ugyanis nem az életrajzi (önéletrajzi) események kronologikus rendje szabja meg: Otlík olyan eseményeket, tapasztalatokat is felidéz, amelyeket a kőszegi iskolában élt át, ezenkívül beszámol a budai katonai főreáliskolában eltöltött újabb négy esztendő történetéről és hősei, Both Benedek, Medve Gábor, Szeredy Dénes, Hilbert Kornél és a többiek mozgalmas élettörténetéről is. A regény eseményei így a húszas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig ívelnek: több mint hatvan mozgalmas történelmi esztendőt fognak át.

A regény belső rendjét nem a kronológia, hanem annak a személyes és bensőséges világának a felépítése szabja meg, amely a tapasztalatok, felismerések hatására a lélek benső övezeteiben, mondhatnám így is: a személyiség mélyvilágában kialakult. Ebben a tekintetben az írónak két alteregója van: a festő Both Benedek, aki mintegy rezonórként kommentálja a felidézett múltbeli eseményeket, és az író Medve Gábor, aki inkább Otlík filozófiáját, mentalitását szólaltatja meg.

A múlt, amit át kellett élni, és végül el kellett vele számolni, a XX. századi Magyarország múltja, ott rejlik benne a trianoni sérelemérzet, a háborús megpróbáltatások, a Rákosi-féle zsarnokság szörnyű lelki nyomása, a reménytelenség amiatt, hogy semmi sem akar jóra fordulni, s marad a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, a félelem. Legfeljebb egy-egy futó, ám annál maradandóbb emlék: egy régi sportverseny, egy megbízhatónak bizonyult barátság, egy költői szerelem emléke ad vigasztalást. És egy történelmi élmény: az 1956-os magyar forradalom több alkalommal is szóba kerül, megrendítő eseménysorozata, ahogy Otlík mondja: „einstein-i világvarázslata”. „Október végén – válik hirtelen lelkersé az elbeszélés elégikus hangja – visszatértünk a gyerekkorunkba. Én úgy jártam az utcákat, mint nyolc-tíz éves koromban. A város tündökölt a boldogságtól. Mindenkinek volt hova hazamenni, egyszerre csak.” A magyar forradalom a *Buda* írója számára azt tanúsítja, hogy még van értelme az ilyen

szavaknak: szabadság, hazaszeretet, magyarság, emberi szolidaritás, önfeláldozás. 1956 emléke mozgatja meg azt az „ingoványt”, amely a szerencsétlen történelem és boldogtalan emberi létezés következményeként hatalmasodott el a lélek belső világában, a személyiség mélyebb rétegeiben.

A *Buda*, akárcsak korábban az *Iskola a határon*, az elégikus életérzés regénye, és ennek az elégikus visszatekintésnek, múltat idézésnek az 1956-os forradalom emlékeinek írói életre keltése a legforróbb pillanata. A magyar forradalmat Ottlik XX. századi történelmünk magaslati pontjaként szemléli, olyan kivételes történelmi csodaként tartja számon, amely vigasztalást és elégtételt adhat annyi kudarcért, mulasztásért. 1956 emléke ezzel a személyes számvetések, a külső szemlélő nézetéből készült krónikák és az abszurd történelembölcseleti parabolák világából a messze sugárzó erkölcsi példák és közösségi mítoszok magasába emelkedett: az egész nemzetnek a *Buda* írójához hasonlóan kellene róla gondolkodnia.

1956 emlékének legnagyobb szabású költői felidézése kétségtelenül Juhász Ferenc 1993-ban megjelent terjedelmes „lírai eposza”: a *Krisztus levétele a keresztről*. Juhász nem itt érintette először a maga ötvenhatos emlékeit, közvetlenül vagy áttételesen szerepet kaptak ezek az emlékek a *Babonák napja*, *csütörtök: amikor a legnehezebb* című költeményében, a *Halottak királya* című történelmi eposzában vagy a *Halott feketerigó* című önéletrajzi versfüzérében. A *Krisztus levétele* – hozzájuk képest – a számvetés könyve, az önvizsgálaté, egyszerűen válasz azoknak, akik heves szavakkal bírálták a költőt azért, mert a hatvanas évek közepétől közel került az Aczél György által képviselt irodalompolitikához. Juhász egy nyilatkozatában (*Magyar Hírlap*, 1992. november 14.) a következőket jelentette ki: „Az én válasszom az ítélezőknek ez a vers ... Ez az én ötvenhatom, mellyel nekem el kell számolnom. Ez az eposz nem eseménytörténet, nem politikatörténet, hanem inkább szenvedéstörténet, megváltástörténet, kudarc történet, tékozlástörténet. Vereség, halál, reménytelenség. Mindezeknek a szövedéke.”

Valóban, a *Krisztus levétele* nem történelmi tabló, jóllehet igen gazdagon jelennek meg szövedékében az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékképei, hanem mitikus számvetés a forradalom tragédiáival, magának a történelemnek a tragikus voltával. Maga a kereszthalált halt Krisztus is a kínszenvedésekre ítél és magára hagyott emberiséget jelképezi. Juhász költői eposza a magyarság és az emberiség folyamatos pokoljárását idézi fel, és a költő világképe értelmében a történelem váratlanul érkező szabadító pillanatait, mint amilyen 1956 is volt, kudarcra vannak ítélve. Igaz, ezek a szabadító pillanatok mégis szükségesek ahhoz, hogy az ember el tudja viselni a történelem iszonyú terheit.

A magyar forradalomról nem kevés epikai beszámoló született. Ezek között igen sok olyan akad, amely konjunkturális érdekeket szolgált, természetesen 1989 előtt (az ötvenes évek végén) másfajta érdekeket, mint 1989 után. Ugyanakkor a forradalom és a szabadságharc nagyepikai feldolgozása, legalábbis abban az értelemben, ahogy Jókai regényei képet adtak 1848–1849-ről, Zilahy Lajos művei az első és Cseres Tibor nagyregénye a második világháborúról, valójában elmaradt. Úgy hiszem, ilyen nagyepikai feldolgozás már nem lesz, nem is lehet. A magyar forradalom története továbbra is feldolgozásra vár, írói feladatként áll a jelenben előttünk, hiszen manapság nagyon sokan beszélnek a forradalomról, de nagyon kevesen ismerik a forradalom igazi történetét. Ezért valóban itt az ideje annak, hogy a forradalom emlékét és örökségét a szépirodalom eszközeivel is birtokba vegyük, azonban ez talán már nem valamilyen nagyepikai alkotás, nem egy regényeposz nagy ívű szerkezetében történhet, hanem inkább az ismeretterjesztés, a tudományos kutatás, a publicisztika eszközeivel. (Ezért is népszerűbbek manapság a forradalom történetével foglalkozó *non-fiction* művek: dokumentumkötetek, riporter nyomozások, személyes beszámolók.) 1956 története a magyar regény

világában valójában részletek és töredékek tükrében szemlélhető, és lehet, hogy továbbra is töredékesen marad fenn: bizonyára készülnek majd további töredékek is. Amit igazán meg kellene írni, az az, hogy miként lett történelmünkben töredékek halmaza, hogy miként lett a történelmi tudatunkból magából is töredék: hogy miként lett 1956-os emlékeinkből töredék. Ez lehet egy vérbeli posztmodern regényíró méltó feladata.

SÜMEGI GYÖRGY

A FORRADALOM VIZUÁLIS EMLÉKEZETE

1956 októberében bontják, szabdalják a Sztálin-szobrot. Egy szaki hozzájut a bronzkézből egy nagyobb darabhoz, és kiválik a tömegből. Elindul, de többen észreveszik, és utána szólnak: – Nem lesz az sok? Ne vigyél annyit! Nem jut akkora! Mire a szaki hátrafordul, és visszaszól: – Brigádnak lesz!¹

A forradalom vizuális emlékeihez az „emblematis monuméntummal”, az önkény szimbólumává vált Sztálin-szoborral kapcsolatos cselekvéssor és a rá vonatkozó történetek is szervesen hozzátartoznak. Egy megkonstruált egésznek, egy szobornak az elemeire, részeire bontásához kapcsolódó kollektív emlékezet és akarat működését rögzíthetjük bennük, ugyanúgy, ahogy a szobor ledöntése után a jellemző, ideiglenes, képileg is kifejező névben, amellyel a felvonulási teret jelölték, a magas posztamentumon fönt maradt bal csizma csontjára a nyomaték kedvéért kétszer is fölírva: Csizma tér 1.

A forradalom vizuális teljességét, képi ábrázolásainak összességét máig nem ismerjük.

A képek legnagyobb, mindenképpen legszámosabb egysége: az egykorú profi és amatőr fotográfiák – kisebb számban mozgóképek – a forradalmi események legfontosabb vizuális forrásai. Lassan talán eljön az idő, amikor elkészülhet a fotográfiák helyszíneinek események és időpontok szerinti földolgozása, létrejöhet az 1956-os fotográfiák minden korábbinál teljesebb korpusza.

E csoporton belül talán külön egységként jelölhetők a képi igényességre törekvő képzőművészek, építészek (Gönczi Béla, Jajcsika Róbert, Kecskeméti Kálmán, Papp László, Saáry Éva) felvételei, amelyek Ata Kandó ismert *Menekültek* című sorozata² mellé állíthatók.

Megidézt-földézt, koncipiált, megkonstruált képek a forradalmat és utóéletét megjelentető képzőművészeti alkotások. (A földolgozott és az 1956-os Intézet kiadásában önálló kötetben³ publikált hazai és külföldi köztéri szobrokat itt most természetesen nem tárgyalom.) Ezekről, ha csak vázlatosan is és a szocreálról szóló fejezet végén, de mégis elsőként számol be, elsőként próbálja beilleszteni a magyar művészettörténetbe a négyezerzörös, tankönyvként is használatos *Magyar képzőművészet a 20. században* című, 1999-ben megjelent művészettörténeti összefoglaló.⁴

„1956 emlékének tűzzel-vassal való pusztítása” (Németh Lajos megfogalmazása) Magyarországon 1989-ig, a forradalom leverésétől kezdve 33 éven át tartott. A forradalom recepció-

1 A történetet az esemény egyik szemtanújától, Kárpáti Józseftől hallottam.

2 Megjelent *Édes hazám, Isten veled!* címmel. Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Interart Stúdió.

3 Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

4 Szerzői: Andrási Gábor, Pataki Gábor, Szűcs György, Zwickl András.

jához tartozó munkák dugdosva, rejtegetve, némelyik elásva, fatális véletlenek sorozatán át, fönnyaradásuk egyedi, sokszor különös történetét is magukban hordozva vészelték át a tilalmas évtizedeket. A forradalom magyarországi ábrázolásainak – nyilvánosságra kerülésük szempontjából – három periódusa különíthető el: 1956, 1957-től 1989-ig és az utána következő szűk 12 esztendő.

Az ábrázolások relevanciája szempontjából az egyidejű, a legföljebb a forradalom harmadik évfordulójáig készült munkákat tekinthetjük elsődlegesen fontos, primer, keletkezésük szempontjából a forradalommal még élményi közelséget, az átélés közvetlenségét megtartó műtárgyrétegeknek. (A Történeti Hivatal *56 képei* című kiállítása kizárólag ebből az anyagból válogatott.)

Miközben Magyarországon – és okkal hozzátehetem: közvetlenül a határainkon kívül is – tiltott, üldözött volt a forradalmat megidéző képzőművészeti alkotások nyilvánosságra hozatala, Nyugaton gáttalan és korlátlan volt az ilyen munkák megjelenése. E ponton is jelezni kell a két meghatározó, jellegzetes műtárgycsoportot: a külföldön élő magyar művészek és a külföldi nem magyar alkotók 1956-os munkáit. A külföldön, kiállításokon és elsősorban nyomtatásban nyilvánosságra került művek az irodalomhoz, a külföldi magyar sajtóhoz és könyvkiadáshoz hasonlóan szolgálták a forradalom, a magyar ügy ébrentartását, az irántunk való figyelem folyamatos fönntartását.

Az elmúlt bő évtizedben, az 1989–1990-től 2001-ig terjedő időszakban egyetlen állami intézmény, egyetlen közgyűjtemény sem kezdte el szisztematikusan föltárni, gyűjteni és földolgozni a forradalom vizuális látleleteit. Néhány fontos művet múzeumok őriznek, de hazai és külföldi tulajdonból: gyűjtőktől, művészektől és azok leszármazottaitól – akár viszonteladóktól is – még sokáig föl fognak bukkanni eddig ismeretlen, nem publikált, nyilvánosságra nem hozott vagy nem engedett, de témánk szempontjából alapvetően fontos alkotások.

Csak két rövid példa: a Sztálin-szobor ledöntését megrajzoló erdélyi grafikus, Kusztos Endre csak több hónapos keresés, tüzetes föltáró munka során akadt rá az 1956. X. hó föliratú vázlatfüzetére – akkor is véletlenül, kislfia gyermekrajzai között, ahová felesége rejthette annak idején óvatosságból.⁵

Az *56 képei* című kiállítás rendezésekor egy grafikus följajánlotta pár évvel ezelőtt metszett 1956-os emléklapját. Miután megtudta, hogy 1956 és 1959 között keletkezett művekből áll össze a tárlat anyaga, bevallotta, hogy ő is készített két metszetet 1959-ben, de eddig még nem vette elő őket. A görcsök, félelmek még ma is nehezen oldódnak. A két kompozíció végül is része lett a kiállításnak.

A forradalom vizuális emlékei közé sorolhatjuk az utca, a forradalom nyilvánosságában zajló szobordöntéseket és vöröscsillag-leveréseket, a megjelenő föliratokat, rajzokat (például címerrajzok tankokon, falakon), gúnyrajzokat (például Rákossiról), kézzel írott és nyomtatott plakátokat, jelmondatokat, rölapokat, zászlókat. A forradalom legdemokratikusabb vizuális műfaja a graffiti, mert bárki megnyilatkozhatott, jelezhetette a szándékát, akaratát: rajzban, szövegben egyaránt szabadon, korlátozások nélkül. Az első számú jelképpé vált „címertől megfosztott lyukas zászló” is ebben a közegben nyerte el használatának legindokoltabb formáját.

A nagyobb példányban sokszorosított plakátok közül a nagyméretű, színes címet, Pleidell János festőművész Műgyemtemhez kapcsolódó, figyelmeztetően föltartott kezét megjelenítő, *Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk* föliratú linóleummetszetét⁶ és Bényi Árpád festő-

5 Rajzfüzet 1956 októberéből. Kusztos Endre festőművésszel Sümei György beszélget. *Hüel*, 2001. 10. sz. 59–61. o.

6 Sümei György: Háromszor bocsátották el egy plakát miatt. Beszélgetés Pleidell Jánossal. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 79–80. o.

művész szabad Magyarországot hirdető, a salgótarjáni sortűz napján fába metszett és Kunmadarason terjesztett munkáját⁷ emelem ki. (Pleidell háromszor, majd utoljára végleg elbocsátották a Műegyetemről, Bényit perbe fogták, bebörtönözték.)

Ismertsége, népszerűsége okán is említenem kell Franciszek Starowieyski kiváló lengyel grafikus Varsói Magyar Segélyalap javára készült, emblematikussá vált alkotását, a *Síró galambot*. Az evidens jelképi erejű képsűrítőmenny, az elvágott nyakú, könnyező galamb litográfiaját két színnel, feketével és középkékkel is kinyomtatták. A kék verzió egyértelmű ellentétként utalt vissza a korábban Varsóban rendezett VIT idején falragasként is nagy számban terjesztett Picasso-féle kék békegalambra.⁸

Következő műcsoportként, fontos vizuális jelegyüttesként vehetők számba az újságokban, a különféle alkalmi kiadványokban – itthon és külföldön – megjelent, esetenként nagy példányszámban terjesztett újságrajzok, rajzolt címdalképek. Tartalmuk, jelentéstartományuk tekintetében éles a különbség a forradalom és szabadságharc idején, valamint az elbukása, leverése után létrejöttek között.

Ennél a műfornánál előfordul, hogy az alkotók a forradalomról ismertté vált, a világsajtót bejárta fotográfiák némelyikét ihlető képi forrásként használják föl saját kompozícióik elkészítéséhez. A magyarországi emlékek közül megemlíthető a Chiovini Ferenc rajza alapján Gácsi Mihály készítette linóleummetszet, amely rohanó paripán Kossuth-címet magához szorító, olajágot föltartó lovas ábrázol.⁹ Képi megjelenítésében a madonna, az anya gyermekével ábrázolási típusra utal vissza a pozsonyi magyar nyelvű *Új Ifjúság* október 26-i címlapján egy gyermekét tartó, riadt, zilált anya, aki tört fordít mindkettejük ellen, az „öngyilkos” és „gyermekgyilkos”, a tragédiát előrevetítő *mater szuggesztív megjelenítőjeként*.¹⁰

Az újságrajzok között ikonográfiailag a legelterjedtebb az elesett forradalmár centrumba állítása a leverett forradalom mélységes együttérzést kiváltó kifejezőjeként. Ilyen Burris Jenkins *Silent night 1956* című kompozíciója, amelyen sarló terítette le a Magyarországot szimbolizáló nőalakot.¹¹ E. E. Cummings rajzán az elterült-leterített nőalakra helyezett koszorú fölírata kér segítséget Magyarországnak a lövésre tartott kalasnyikkal távozó, sarló-kalapács jelvényes sisakot viselő orosz katona mögött.¹² A svájci lap, a *Sie und Er* címlapján¹³ ugyancsak elesett alak (itt férfi, katona) szimbolizálja a tankok beszorította, leverett országot.

Az újságrajzok közül még két fontos példát említek. Montevideóban 1957-ben megjelent az *Ariel* című kiadvány címlapján Carlos W. Aliseris színes illusztrációja Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verséhez. A másik példa a megszerkesztett, megkomponált, az ízlésében teljes mértékig amerikanizált kép prototípusa: a *Time* magazin ismert címlapja. Az emblematikussá vált kép grafikus fölháználta fontos eredeti képrészleteket, képi utalásokat a kompozíció háttérében: a romos pesti utca újságfotók közvetítésével világszerte ismertté vált képét, a nemzetiszínű lobogó forradalmi változatát, a lyukas zászlót. Ugyancsak a forradalom

7 Sümei György: Szabad Magyarországot. Bényi Árpád, az 1956-os forradalom grafikus. *Magyar Napló*, 2000. 3. sz. 102–105. o. A Képzőművészeti Főiskolán festettek felvonulási transzparenszeket és nyomtattak plakátokat is, lásd erről: *A Magyar Képzőművészeti Főiskola részvétele az 1956-os forradalom és szabadságharcban*. Szerk. Csizmadia Zoltán, dr. Szőnyi István. Budapest, 2002, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 63., 65., 68. o.

8 Sümei György: Síró galamb. Levél-interjú Franciszek Starowieyskivel. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 81. o.

9 *A Nép Lapja* (Szolnok), 1956. november 1., címlap.

10 A címlaprajz alkotója egyelőre ismeretlen.

11 Megjelent a *True Hungary* című amerikai magazin 1956. évi karácsonyi címlapképeként.

12 *Daily Express Monday*, 1956. november 5.

13 1957. 43. sz.

sajtójából megismert fegyveres fiú és lány előtt emelkedik ki az amerikai ízléssel átrajzolt-montírozott, szétterülő hajkoronájú, szuggesztív, határozottan elszánt tekintetű forradalmár, az Év Embere: a magyar szabadságharcos. Nyakában artisztikusan elrendezett sálát visel, sérült-bekötött kezében dobtáras géppisztoly. A kompozíció képi utalási rendszere, fölépített ikonográfiája csak így felelhetett meg az amerikaiak magyar forradalomról alkotott idealizált, szalonképesített képének. A címlapmű képi forrását, fotó-előképét Michael Rougier (*Life*) Budapesten készült és közölt fölvételével azonosíthatjuk.¹⁴

A fennmaradt, az előzőekben vázlatosan ismertetett alkotások sorában a még tovább kutandó plasztikai műveket – Kende Péter frappáns szókapcsolatát használva –, „a bronzba öntött forradalom” emlékeit kell számba venni, Ferenczy Béni lobogó tekintetű, mozgósító erejű Petőfi-plakettjétől¹⁵ Vilt Tibor *Akasztottak* és (az önmaga ellen fegyvert fordító) *Kentaur* című szobraiig.¹⁶

Nagyon fontos, immár alig halasztható föladat az emigrációban létrejött műveket is föltárni, legalább lajstromba venni. Beck András idesorolható kompozícióját ugyanúgy, mint Borberek Kovács Zoltán Dél-Afrikában keletkezett emlékműtervét, Gudics József Itáliában fogant plasztikáit, valamint Szalay Lajos *Hungary 1956* című nagyméretű, köztéren elhelyezett domborművét. E művet eredetileg Norwalkban (Connecticut, USA) állították föl – tehát ez az egyedüli köztéri alkotás ebben a felsorolásban. Szóba csupán azért hoztam, mert másolatban szerepel a Szalay Lajos életművét bemutató miskolci állandó kiállításon.

1956 teljes gazdagságában és sokrétűségében máig föl nem tárt plasztikai emlékhanyaga után érdemes talán az ugyancsak nem nagy számban létrejött, eddig megismert festményekre utalni.¹⁷

A forradalom rövidre szabott idejében, gyorsan ellobbanó napjaiban valószínűleg nem készültek, de talán nem is jöhettek létre igényes kompozíciók. Ezek zömmel az események után, a következő években születtek meg: az alkotók egy-egy kivételes munkájaként.

Megyik János tüntetést megjelenítő, mozgósító erejű akvarellje, Vajda Júlia ember és tank szembenállását definitív módon rögzítő kompozíciója mellett Mendlik Lajos ugyancsak az akvarell technikában számon tartható miniatűrjeinek körülbelül húszdarabos kollekcióját említhetem. Mendlik kezén az események gyors rögzítését lehetővé tevő vízfestés nemcsak fontos történelmi események dokumentálására, hanem az akkori hangulatok, a november 4-e után elhatalmasodó csüggedtség és kiüttlanságérzés, a tragédia hiteles földézésére is elsőrendűen alkalmas.

Pogány Géza festőművésznek az *56 képei* című kiállításon először bemutatott tárgy-kollázs, hétköznapi használati tárgyakat (például a tank hernyótalpának mozgatójaként bicikliláncot, üveget, plexit) is fölhasználó objektje a személyes átélés hitelességével jeleníti meg a tankok által fenyegetett, beszorított, kétségbeesett embert, magát az alkotót.

A képzőművészeti alkotások legnagyobb részénél kimutatható ez a személyes átélésből, alanyi közvetlenségből származó egyéni élmény, amire a műalkotás támaszkodhat, amiből fölépülhet. Éppen a személyes átéltség révén válik természetes adottsággá a művek bensőségesen lírai jellege, helyenként már-már a vallomásos líra, az önmegszólító verstípus vizuális lehetőségeként.

14 *Remember Hungary 1956*. Szerk. Francis Laping. Kalb Pike, 1975. 241. o.

15 Kontha Sándor: FB MCMLVI. *Magyar Fórum*, 1989. november 11.

16 Sik Csaba: *Vilt Tibor*. Budapest, 1985, Corvina. 39., 17. o.

17 Az 1996-ig ismertté vált ábrázolásokat lásd Sümei György: *Rajzolt 1956*. In *1956. A magyar dráma*. Szerk., utószó Sümei György. Vác, 1996, Nalors Grafikai Kft. (A továbbiakban *1956. A magyar dráma.*), 49–65. o.

Gódor Kálmán festménye az égő gyertyák fényével, drámai közvetlenségével a halottakat, az elesetteket fájdalmas emlékét úgy képes földézni, hogy az ábrázolás érvényessége a nemzet gyászává magasztosul. Goór Imre költő és festőművész ugyancsak a gyászt érzékelteti a krizantémokkal, „1956 virágaival” a nemzetiszíni lobogó mellett.

A forradalomhoz kapcsolódó festmények kiemelkedő darabja Bálint Endre *Halottak napja 1956* című nagyméretű opusza. Sírjelekre utaló képiségével, montázsszerű elemfölsorolásával, színvilágának komor, katartikus fenségével egyértelmű bizonyossággal idézi lelki szemeink elé a nemzet mártíriumát. Bolmányi Ferenc nagyméretű kompozíción jeleníti meg a forradalom leverését, a remény fölszámolását, kétszarvú láncos-késes ördög-szimbólumba bújtatva az agresszort. A lengyel Jerzy Hofman az elpusztított pesti utca fölött himbálózó, kicsorbult harang nyelveként fejjel lefelé lógatott ember figurájával érzékelteti 1956 Magyarországnak kiszolgáltatottságát. Ikonográfiailag ideilleszthető Kondor Béla *Kivégzés* című kisméretű festménye, Major János Köztársaság téri élményeiből alkotott *Akasztott ember* című rézkarca, Bényi Árpád *Golgota* című fametszete (amit már említett plakátjához használt föl), valamint Kőhegyi Gyula nemrégiben előkerült, lincselést és akasztottakat megjelenítő linóleummetszetei. A kelet-berlini Roger Loewignek ajándékozással a Szépművészeti Múzeumba került *Exodus* című, a halálba vonulókat megidéző, expresszív erejű festményét¹⁸ ugyanúgy számon tartjuk, mint Bráda Tibor *Fűrészelő* című kompozícióját¹⁹, amelynek háttal álló figurája a szabad világba való vágyakozást kifejezve egy határsorompót vág darabokra.

A külföldi képzőművészeket az is motiválta, hogy a följárlott művek eladásából befolyt összeget a magyar segélyalapok, a magyar menekültek támogatására fordították. Így volt ez Jean Fautrier 1957-ben Párizsban bemutatott *Partizano* című, az *informel* irányzathoz tartozó, a részleteket kiemelő, azokat szinte tárgyi mivoltukban premier plánba állító, elvont műegyüttesével is. Fautrier-nek „a szabadság képciklusaként” aposztrofált sorozata kivételesen magas színvonalon reprezentálja azt is, hogy miként születhetett eredeti műalkotás politikai események, forradalom és leverett szabadságharc hatására, illetve mindezek nyomán.

Anélkül, hogy lezárható lenne a forradalomra reagáló festmények sorozata, még egy jelentékeny művet kötelező itt kiemelni. Lossonczy Tamás több évig festett, hosszú vajúds után 1962-ben befejezett monumentális *Tisztító, nagy vihar* című opusa nemcsak addigi munkásságának nagyszabású összefoglalása, hanem az elmúlt évtizedek hazai festészetének is kiemelkedő értéke. Két forgó spirál köré rendezve örvénylő motívumegyüttese a forradalom dinamizmusának állított fontos kép-émlék.

Az erdélyi festő, Zsögödi Nagy Imre Sütő Andrásnak tett megjegyzéséből tudjuk csak, hogy *Vihar* című festményének témája a forradalom. Az utalásos, rejtett szimbolikájú, csak a magánbeszédben, szűk szakmai vagy baráti körben nyilvánvalóvá tett 1956-os művek csoportjába pillanthatunk így be.

A festmények felsorolásában utoljára egy speciális és abszolút egyedi műcsoport kínálkozik említésre. Mucha István debreceni festőművész periratai, a Történeti Hivatal gyűjteményében fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyve tudósít vád alá helyezésekor megsemmisített festményeiről. Mucha István 1958. október 13-i kihallgatásának jegyzőkönyvéből magát a festőt idézem:

„Az 1. számú Forradalom [című kép] azt ábrázolta, hogy az Országház előtt nagy tömeg volt, és tankok lövik a tömeget. A tank tetején egy fiú volt, benzines kannával, amint éppen leugrik.

18 Roger Loewig: *Reminiszenzen*. Berlin, 1992, Ungarische Haus.

19 Sümegi György: Mindenki vágyott Nyugatra. Beszélgetés Bráda Tiborral a *Fűrészelő* című festményéről. *Új Művészet*, 2001. 10. sz. 38–39. o.

A 2. számú Forradalom [című] festmény azt ábrázolta, hogy egy sebesült diák egy ugyan-csak sebesült magyar asszonyt emelt fel a földről.

A 3. sz. festmény: Rabiga – 4 vagy 5 alak egy lóvontatású szekeret húzott, és a szekéren egy kövér alak ült, aki Rákosi Mátyást ábrázolta.

A 4-es számú kép: a Pokol kapuja.”

Arra a kérdésre, hogy a képek megfestésénél milyen politikai megfontolások, elképzelések vezették, Mucha István így válaszolt: „az vezetett, hogy az országban »forradalom« van, és ezek az aktuális problémák. Úgy gondoltam, hogy nekem is elő kell segítenem munkámmal a »forradalmat«”.²⁰

Utolsó, ötödik, de a legtöbb alkotást fölvonultató műegyüttesként szemlélhetjük a sokszorosított grafikákat és az egyedi rajzokat. Ezekkel kapcsolatosan lényegi elemként merülhet föl a sorozatban, több lazán vagy szorosabban összefűzött mű együttesében, Umberto Eco-i értelemben „nyitott műben” való fogalmazás szükségszerűsége. A forradalom és szabadságharc legfontosabb eseményeit, helyszíneit, szereplőit, de akár hangulatát, ha úgy tetszik, kivételes érzületét, a tragédiába torkolló történeti időt a maga sokszínűségében és bonyolultságában művek együttesével, egymással szerves összefüggésbe hozható opusok láncolatával lehet talán a leghűségesebben: sokoldalúan és részletgazdagon megközelíteni. Természetesen a rajzok, grafikák között is elő-előfordulnak egyes darabok, de ezek szinte kivételként erősítik a sorozatban fogalmazás általános szabályát.

Jean Cocteau-nak a forradalmat a csillagokba emelő rajza mellett ilyen Marc Chagallnak a fenyegetettséget és az óvó-féltő, aggódó védelmet érzelmegazdag eszköztárral megjelenítő litográfiája vagy Oskar Kokoschka tervezett sorozatából megvalósított két expresszív litográfialapja: a *Betlehemi gyermekgyilkosság* és a *Tövishorolás Krisztus*, másik címén az *Ecce homo*.²¹ Az 1910-es évek óta meglehetősen intenzív magyar kapcsolatokkal rendelkező Oskar Kokoschka²² egy 1956. november 5-én kelt levele szerint közelről és mélyen érintette a forradalom. Carl Jakob Burckhardt történész-diplomatának írta: „Nem tudjuk, hogy Ön, amikor utazásáról éppen hazatért, tudomást szerzett-e a heroikusan küzdő nép lemészárlásáról, miközben ez a nép nem tett mást, mint a szabadságáért küzdött. A civilizált emberiség az »erőteljes tiltakozáson« kívül nem tett semmit. Ez volt a legalkalmasabb pillanat az újabb erőszakhullámra, amelyet még mások is követni fognak. Jó lenne, ha az ember biztos lehetne abban, hogy a Nyugat a maga rövidlátó, törvénytelen politikája következményeként létrehozna egy olyan erkölcsi fórumot (amilyen a nürnbergi per volt a háború után, ahol a háborús bűnösök számon kérétek), amely lehetetlenné tenné, megakadályozná azt, hogy civilizált, szuverén államot leverhesse. E héten a svájci rádióban hallhattunk a magyar tragédiáról, helyszíni tanúkat is és az utolsó S. O. S. kiáltásukat, amelyet a szabadság utolsó lélegzetével mondtak.”²³

Krassó György a 25. évfordulóra a forradalom legadekvátabb megjelenítőjeként tervezte 1981-ben Londonban újra kiadni Szalay Lajos 42 rajzból álló sorozatát.²⁴ Szalay alapsorozata további kiadványok igényeihez és szerkezeti elrendezéséhez igazodva hol önálló s egybefü-

20 Történeti Hivatal V-144624. (21.)

21 Sümegi György: Oskar Kokoschka magyar kapcsolataiból: két '56-os litográfiája. / Kokoschka und seine Bezüge zu Ungarn – die beiden Lithographien von 1956. In *Oskar Kokoschka grafikai műveiből / Oskar Kokoschka aus dem grafischen Werk*. Bécs, 1999, Iparművészeti Egyetem, 31–36. o.

22 Sümegi György: „A feje csupa szöglet, csupa mértani test: kész kubizmus”. Oskar Kokoschka magyarországi kapcsolatai. *Új Művészet*, 1999. 11. sz. 28–29. o.

23 Lásd a 20. jegyzetet.

24 Magyar kiadása: 1956. *A magyar dráma*.

gő rajzkollekcióként, szinte zárt, kompakt egységként²⁵, hol más könyvekben illusztrációként, versek kísérőrajzáként²⁶ jelenik meg.

Marosán Gyula emigráns képzőművészként rajzos útinaplót alkotott. Több tíz rajzot (összesen körülbelül nyolcvan-száz darabot) számláló sorozata a forradalom legfontosabb pesti helyszíneinek (Bem-szobor, Magyar Rádió, Kossuth tér stb.), eseményeinek és kiemelkedő személyiségeinek (például Mindszenty), a megtorlás körülményeinek ábrázolása mellett, záró fejezetként a menekülés nehézségeit is hitelesen jeleníti meg: átjutását a magyar határon, emigrálását Bécsen át, megérkezését Kanadába.²⁷ Domján József *A magyar legenda* című sorozatát, a Bécsbe emigrált Pákozdy István *Hungaria 1956* című hat linóleummetszetből álló kollekcióját, az ugyancsak Bécsben élő Nagy Évának a megtorlást, a börtönök világát idéző rajzait, Kiss Mária (München) metszeteit és a Rómában 1957-ben megjelent 1956-os képre-
gényt még bizonyosan számos darabbal egészíthetjük ki a későbbiekben.

Gebhardt Bélának a helyszíneken, főleg a Corvin köz és Nagykörút tájékán, *in situ* készült rajz-felvételei, Szőnyi István, Baranyay András, Kocsis Imre drámai kompozíciói, Bíró Lajosnak a börtönökben készült, megrázó arckép- és állapotrajzai, pszichikai tanulmányosorozata a forradalom mementójának, fözlaklató emlékezetének feledhetetlen emléke. Ugyancsak tőle származik két medalion, egy virágkosár s egy kenyérbélből nyállal készített, festett börtönszobor: Szántó Piroska *Forradalmi szvit* című, 33 darabos tusrajzsorozatát a kijárási tilalom idején rajzolta, amikor – az ő kifejezésével – a város szíve megszűnt dobogni.²⁸

Jakovits József 10,²⁹ Lossonczy Tamás 17 rajzot³⁰ tartalmazó kollekciójában az elvontabb fogalmazásokig, a jelképi erejű rajzi általánosításokig jutnak el az alkotók.

A későbbi évtizedekben, 1960-tól (de még 1989–1990 előtt) keletkezett munkák szerzői közül Duray Tibor, Pásztor Gábor, Varga Nándor Lajos, Engel Tevan István, Kéri Ádám, Ábrahám Rafael, Deim Pál, Haraszi István, Bors István, Rátkai Endre – és a külföldön élők közül Balogh Zoltán – nevét kell még említeni, itt is a teljesség igénye nélkül.

Összegzésül: a képzőművészeti alkotások fontos hányada a keresztény ikonográfia képtípusait (Madonna, kereszt, Krisztus, pietà stb.) használja. Az idézett képzőművészeti munkák nem őriznek, természetesen nem sűrítenek magukba ismeretlen történeti összefüggéseket, csupán a forradalomnak és az azt követő, azt lezáró időszaknak élményi erejű, érzéki közvetlenségükkel ható, az atmoszférát, a tragédiát hitelesen közvetítő vizuális emlékei. Ilyenképpen bármiféle, akár fölsorolásszerű számbavételük, földolgozásuk, előhívásuk a rejtőzködésből, lappangásból, a forradalom vizuális emlékezetét szolgálhatja.

25 La Tragedia Húngara / The Hungarian Tragedy. In Lajos Szalay: *Dibujos-Drawings*. Buenos Aires, 1957, Guillermo Kraft Limitada.

26 A magyar szabadságharc költészete, Szalay Lajos rajzaival. In *A Délamerikai Magyarság Jubileumi Évkönyve 1958*. Szerk. Fercsey János. Buenos Aires, 1958, 65–112. o.; *Liras en las Catacumbas*. Buenos Aires, 1959.

27 Marosán 35 darabos rajzsorozata (209x276 mm-es papíron, tussal) mappába rendezve kétféle címen is szerepelt: *Menekülés*, illetve *1956 Marosán. Élel történelmi részlete*.

28 Szántó Piroska: *Forradalmi szvit 1956 október–december*. Budapest, 1989; Sümei György: *Forradalmi szvit 1956*. Beszélgetés Szántó Piroskával. *Új Művészet*, 1996. 10. sz. 14–15. o.

29 Jakovits József: *Forradalmi sorozat 1947–1956–1957. Katológus*. Bevezető: Mándy Stefánia. Budapest, 1993. A 10 tollrajzot rézkarcváltózatban, mappába rendezve is kiadta a szentendrei Grafikai Műhely 1993-ban.

30 Lossonczy Tamás: *1956. Utószó*. Sümei György. Budapest, 1995, *Új Művészet*.

„ELEGYES DARABOK” TANULMÁNYOK, 1944–2002

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Nagy jelentőségű szociális akció

Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben

MAJTÉNYI GYÖRGY–DINI METRO-ROLAND

Emlékezés a kollégiumra

Népi kollégisták – szakérettségisek

EÖRSI LÁSZLÓ

A Széna téri felkelők tűzzsüneti tárgyalásai

HOLGER FISCHER

Az 1956-os magyar forradalom a korabeli nyugatnémet médiában

TISCHLER JÁNOS

Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország

a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján

GERMUSKA PÁL

Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban

Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között

LUX ZOLTÁN

A digitális történeti adatarchívum

UNGVÁRY KRISZTIÁN

„NAGY JELENTŐSÉGŰ SZOCIÁLIS AKCIÓ” ADALÉKOK A ZSIDÓ VAGYON BEGYŰJTÉSÉHEZ ÉS ELOSZTÁSÁHOZ MAGYARORSZÁGON 1944-BEN

„Sehol Európában nem volt annyira szükséges a zsidókérdés gyors és alapos megoldása, mint Magyarországon. [...] A zsidókérdés megoldása nem öncél, hanem feltétlen és reális szükségesség. Ez adja majd meg csak az alapot Magyarország valamennyi többi problémájának megoldásához”.¹ (Endre László²)

A magyar kormány a politikai elit és a lakosság jelentős részének akarata ellenére 1944-ig nem volt hajlandó a zsidók vagyonának „szociális alapú” teljes elosztására. A konzervatív világszemlélet és etikai tradíciók tették bizalmatlanná Horthyt és tanácsadóit a „zsidókérdés totális megoldására” tett javaslatok iránt. Bár 1942-ben megszületett a zsidók mezőgazdaságiingatlan-tulajdonlását korlátozó törvény, az ezáltal nyert területek még csak megközelítően sem elégítették ki a termőföld iránti igényeket. Reményi-Schneller Lajos egy évvel későbbi a zsidóság vagyontalanításáról szóló törvényjavaslatát Kállay Miklós miniszterelnök azonban elvetette, bár a parlamentben minden szélsőjobboldali megoldás biztos szavazattöbbséget kapott volna. Kállay mozgásterét jól illusztrálja az a tény, hogy 1943 májusában már csak a parlamenti ülés elnapolásával tudta megakadályozni a számára kínos, kormánya stabilitását is veszélyeztető interpellációk elhangzását.

Magyarország megszállásának kiváltó oka elsősorban stratégiai és gazdasági volt: Németország nem kockáztathatta Magyarország kiugrását, viszont kevesellte az addigi magyar gazdasági és katonai szerepvállalást.³ A német fél 1944 márciusában nem rendelkezett kész tervekkel a magyar zsidóság megsemmisítésére, Adolf Eichmann⁴ és stábja csak hetek múlva tisztázta a magyar szervekkel a deportálás menetét. A deportáltak fogadásához és megsemmisítéséhez szükséges technikai előkészületek is csupán április–május hónap-

1 Részlet a *Berliner Lokal-Anzeiger* című lapból (1944). Idézi Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Budapest, 1948, Magyar Téka, 163. o.

2 Endre László (1895–1946) 1923-tól a gödöllői járás főszolgabírája, 1938-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, a Sztyáry-kormányban belügyi közigazgatási államtitkár volt. Vezető pozíciókat töltött be különböző fajvédő és antiszemita egyesületekben, államtitkárként Bakó Lászlóval együtt főszerepet vállalt a deportálások megszervezésében.

3 Ezt a nézetet képviseli Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája – a holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, 1997, Belvárosi, 374. o.

4 Adolf Eichmann (1906–1962) Obersturmbannführer, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV B 4 osztályának vezetője és a zsidóság deportálásának vezető szakembere volt. 1945 után Argentínába szökött, az izraeli titkosszolgálat elrabolta, 1962-ben Izraelben halálra ítélték, és kivégezték.

ban kezdődtek meg, azaz a megszállás megtörténte után. Mindez azért rendkívül fontos, mivel ezzel szemben a magyar közigazgatásnak a vagyon elosztásának szempontjából már régóta kidolgozott tervei voltak a zsidókérdés teljes és „gyökeres” megoldására. A zsidóellenes intézkedések egyáltalán nem rontották a német megszállás elfogadottságát: ellenkezőleg, stabilizálták a kialakult állapotokat, akárcsak Európa más németek által megszállt országaiban. Nyílt konfliktusok és veszekedések azonban csak akkor törtek ki németek és a Sztójay-kormány között, ha a rablott vagyon elosztása vált kérdésessé. Az államigazgatás legfelsőbb szintjén ugyan komoly változásokra került sor (41 főispánból 29-et leváltottak, és a polgármesterek kétharmadát kicserélték), de a közigazgatásban hivatalnokok százezrei vállalkoztak arra, hogy részt vegyenek polgártársaik szelektálásában és vagyonuk leltározásában. További százazrek, sőt milliók húztak anyagi hasznót a deportálásból: kedvezményes áron vagy ingyen részesültek a Magyarországon maradt bútorokból, ruházatból, konyhai berendezésekből, megvásároltak vagy kibéreltek lakásokat és termőföldeket. Minden rendőrségi és csendőrségi hangulatjelentés arról számol be, hogy a zsidóság elkülönítése és vagyontalanítása a társadalom helyeslésével találkozott.⁵ Csak egy kisebbség volt hajlandó arra, hogy életét is kockára tegye az üldözöttekért. A közigazgatásban a legtöbb esetben pontosan, sőt lelkesen hajtották végre az utasításokat, már az is kivételnek számított, ha valaki passzivitást tanúsított, mint például Kamenszky soproni polgármester.⁶ Jékey Ferenc Szabolcs-Szatmár megyei főispán, Tomcsányi Vilmos kárpátaljai kormánybiztos, Schilling János nagyváradi polgármester és Örményi Antal gyergyószentmiklósi rendőrkapitány viszont tiltakozásképp lemondott posztjáról.

Mások helyettük is önként léptek a tettek mezejére. Az öntevékenység érhető tetten Kulcsár István⁷, az újra kinevezett értelmiségi munkanélküliség kormánybiztosa felhívásában, amely elrendelte a zsidó alkalmazottak 25 százalékának azonnali, 25 százalékuk április 30-ig, végül a maradék 50 százalékuk szeptember 30-ig történő elhocsátását. A rendelet március végén jelent meg (a kiadás pontos napja nem ismert), és április 5-én adták tovább az érintett vállalatoknak. A rendelet korai megjelentetéséből és a szeptemberi határidőből megállapítható, hogy kiadói nem voltak még tisztában a deportálások menetrendjével. Feltételezhető, hogy a március 19-i német bevonulás hozta rendeletalkotási lázba az érintetteket, mivel felső utasítás nélkül is abból indultak ki, hogy a régóta prognosztizált kitelepítés most végre kezdetét veszi.⁸ Alsógöd községben a helyi közigazgatás felsőbb parancs nélkül már április 20-án elrendelte a felnőtt zsidó férfiak összegyűjtését. A községházára beidézték férfiakat egy szál

5 Kőszeg, április havi helyzetjelentés: „A közönség várja a zsidók teljes elkülönítését, általános óhaj, hogy gettórendszerben élhessenek csak.” Magyar Országos Levéltár Óbuda (MOL-Ó), I-11, 6. sz. irat.

6 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Győr-Sopron megyei levéltárból.* Szerk. Ságvári Ágnes. Budapest, 1994, Magyar Auschwitz Alapítvány, II. füzet, 12–14., 20–21. o. (A *Dokumentumok...* sorozat Ságvári szerkesztésében ugyanabban az évben mindegyik megyére megjelent, ezeket a forrásokat a továbbiakban *Dokumentumok...* és az érintett megye neve jelzi.)

7 Kulcsár István (1896–?) 1936-ig a Közoktatásügyi Minisztériumban Klebelsberg Kuno és Karafiáth Jenő titkára, 1936-tól miniszteri osztálytanácsos és az elnöki B osztály (fegyelmi és egyetemi munkatáborügylek) helyettes vezetője volt. 1937-től miniszteri biztosi, 1938-tól kormánybiztosi rangban foglalkozott az „értelmiségi munkanélküliség felszámolásával”. 1938-ban kormánybiztosi rangban a „gazdasági egyensúly törvény” névvel illetett első zsidótörvény ellenőrzése is a feladata lett. Hivatala kb. hatszáz embert foglalkoztatott. Kulcsárt szélsőséges antiszemizmusa miatt Kállay 1943-ban leváltatta. 1945 után Dél-Amerikába menekült. Személyére lásd Budapest Főváros Levéltára (BFL) 83377 Kulcsár István vizsgálati dossziéja.

8 MOL-Ó I-79, 6849/1944 Országos Erdészeti Egyesület.

ruhájukban, azaz az elvileg előírt minimális csomagok és élelmiszer nélkül deportálták a sárvári internálótáborba, majd onnan május 21-én Auschwitzba.⁹

Azok az értelmiségiek, akik korábban helyeselték a zsidótörvények bevezetését, nem feltétlenül értettek egyet azzal, ahogyan Magyarországon 1944-ben a zsidókérdést „megoldották”. Nyíltan – mint például Erdélyi József¹⁰ – csak kevesen váltak nyílássá, az üldözöttekre értelmiségi voltukból eredően nem emeltek kezét. Néhányan 1944-ben maguk is embereket mentettek. A magyar társadalomra azonban bénítóan hatott az a tény, hogy a „zsidókérdés” megoldását korábban éveken keresztül komoly tekintéllyel bíró értelmiségiek szorgalmazták. A közigazgatás a zsidótörvények végrehajtásának éveit alatt hozzászólt ahhoz, hogy a zsidók másodrendű állampolgárok. Az antiszemita közbeszéd 25 évig egyoldalúan negatív képet festett a zsidókról. Olyan számottevő politikai csoportosulás,¹¹ amely a kezdettől fogva mereven elutasította volna az antiszemitizmust, Magyarországon nem akadt. A befolyással bíró tekintélyek jó részét vagy letartóztatták, vagy bujkálásra kényszerítették. Schlachta Margit¹² vagy gróf Bethlen Istvánné¹³ akcióit, amelyek a munkaszolgálatosok és a sárga csillagot viselők melletti szolidaritásra hívtak fel, kigúnyolták, nevetségessé tették, vagy általános közönnnyel elhallgattatták.¹⁴

Az első dokumentum, amelyben hivatalosan megjelenik a zsidóság deportálásának terve, az 1944. április 7-én kelt, Baky László¹⁵ által szignált 6163/1944 BM. VII. res. számú rendelet. Ennek öt függeléke definiálta a deportálandók körét, az elkobzandó javakat és az elkobzás módját. Utóbbira vonatkozóan már ekkor „motozás” szerepelt útmutatásként: a rendelet ezzel előírta, hogy minden deportálandót bűnözőként kell kezelni. Amennyiben nem egyértelmű, hogy valaki deportálandó-e vagy sem, a gettóparancsnokból, alispánból és polgármesterből álló hármas bizottságnak kell eldöntenie. A rendeletben német szakmai segítségről nem esett szó.¹⁶

A vagyontalanítás több hullámban zajlott le. 1944. április 14-én Reményi-Schneller Lajos¹⁷ előterjesztette a minisztertanácson a pénzügy, a kereskedelem és az ipar árszításának a ter-

9 Braham: i. m. 491. o.

10 Erdélyi József (1896–1978) költő, a népi írók radikális antiszemita köréhez tartozó értelmiségi. Solymosi Eszter vére című versét 1937-ben publikálta a *Virradatban*. Erdélyit később a Rákosi-rendszer integrálta. Lásd Ständeisky Éva: Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és költői rehabilitálása. 2000, 2001. június, 49–62. o.

11 A szociáldemokrata párt választóinak nagy részét 1939-ben elvesztette, a kommunisták jelentéktelenek voltak, a polgári demokraták pedig éppen hogy bekerültek a parlamentbe.

12 Schlachta Margit, zadjeli és nádasai (1884–1974) politikus, szociális nővér, a Szociális Testvérek Társasága és a Keresztény Női Tábor vezetője, a fajüldözés kérelhetetlen ellenfele. Antifasiszta helytállásával 1944-ben kb. ezer embert mentett meg az elhurcolástól.

13 Bethlen Istvánné Bethlen Margit, Bethlen István miniszterelnök, politikus felesége.

14 Schlachta 1942-ben minden képviselőnek levelet küldött, amelyben tiltakozott a zsidótörvények ellen, ezért többek közt Endre László és Kodolányi János is felháborodott publicisztikában támadta. 1943-ban körlevelet adott ki, amelyben ez a felhívás szerepelt: „Fogadj szívedbe egy munkaszolgálatost, akit a korszellem kizárt a testvérközösségből.” Gróf Bethlen Istvánné és barátai 1944 őszén szolidaritásuk jeléül sárga falevelet tűztek a ruhájukra, tiltakozva a zsidócsillag viselése ellen.

15 Baky László (1898–1946) eszterházi, 1939-től országgyűlési képviselő, nyilas és nemzetiszocialista politikus, a Sztójay-kormány belügyi politikai államtitkára volt. Háborús bűnösneként kivégezték.

16 A rendeletet és eddig ismertté vált mellékleteit részletezi Braham: i. m. 549–552. o.

17 Reményi-Schneller Lajos (1892–1946) pénzügyi szakember, 1938–1944 között az Imrédy-, a Teleki-, a Bárdossy-, a Kállay-, a Sztójay-, majd a Szálasi-kormány pénzügyminisztere volt. A népbíróság halálra ítélték, kivégezték.

vét. Javaslatai alapján született meg április 16-án a miniszterelnök 1600/1944. számú rendelete (külön bejelentő formanyomtatvánnyal), mely szerint a zsidóknak minden tízezer pengő feletti vagyont két héten belül be kellett jelenteniük, illetve letétként be kellett szállítaniuk a legközelebbi pénzügyi fiókba. A rendelet azt is megszabta, hogy személyenként csak két rend „használati ruha”, egy felöltő és egy télikabát, két kalap és hat váltás egyszerű alsónemű maradhat bejelentés nélkül „a zsidó” tulajdonában. A Pénzügyi Központoz tartozó pénzügyi intézetekben kellett letétbe helyezni az értékpapírokat és nemesfém tárgyakat. Az összes 1944. március 22-e után kötött adásvételi és ajándékozási szerződést semmisnek nyilvánították, hogy a vagyon átmentését megakadályozzák. A bankbetéteket zárolták, a zsidó betétesek új, zsidócsillaggal ellátott betétkönyvet kaptak, amelyet azonban tilos volt hazavinni (!), és a számláról csak ezer pengőt lehetett havonta kivenni. Néhány héttel később az összes zsidó számlát egyetlen központi számlává vonták össze: innen teljesítették valamennyi zsidókkal szemben felmerülő követelés (például a gettósítás költségei, a deportáltak közüzemi számlái) kifizetését. Ha viszont keresztény cég vagy magánszemély zsidónak tartozott, erre a számlára kellett a tartozását befizetnie. A vagyon leltározásáról is több rendelet intézkedett. Endre László a vidéki közhivatalokat, a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium, illetve az Ipartügyi Minisztérium rendeletei pedig a helyi kereskedelmi és iparkamarákat bízták meg a zsidónak minősülő vállalatok összeírásával.¹⁸ A zsidó vagyon elrejtésének megakadályozásáról is gondoskodtak: a belügyminiszter, a pénzügyminiszter és államtitkárai körrendeletek és végrehajtási utasítások tucatjait adták ki.¹⁹ Figyelemre méltó, hogy e rendeletek jelentős része még jóval azelőtt keletkezett, mintsem a zsidó vagyon bejelentési kötelezettsége lejárt volna, sőt az egyik több nappal megelőzte még a bejelentést elrendelő rendeletet is.²⁰

A megvalósítást az érintett szakminisztériumok folyamatos értekezleteken tárgyalták. 1944. április 19-én Baky elnöklétével értekezletet tartottak a Belügyminisztériumban, amelyre meghívták a szegedi, a pécsi, a szombathelyi csendőrkörletek parancsnokait és a rendőrség vezetőit. Az értekezlet eredménye egy írásos „Tájékoztató” volt, amely megismételte, illetve szabályozta az április 7-én kiadott 6163/1944. számú, deportálást elrendelő rendelet részleteit. Itt döntöttek el, hogy a gettósítás költségeit a zsidók lefoglalt készpénzből kell fedezni. A „Tájékoztató” részletesen szabályozta a zsidó vagyon átvételének módját. A lakások lezárására és leltározására szakértőkből álló bizottságokat kellett alakítani. Minden értéktárgyról három példányban kellett jegyzőkönyvet felvenni, egy példány a készítő, egy a törvényhatóságot vagy a községet és egy a Magyar Nemzeti Bankot vagy a Posta-takarékpénztárt illette, ahová az értéktárgyat beszállították. Jellemző, hogy a zsidóktól lefoglalt tárgyakat a csendőrség utasítása szerint mint „bűnjelet” kellett nyilvántartani, még a nemesfémekből készült kezesszereket is. Az elkobzott készpénz a 157.875. számú „Ismeretlen személyek készpénze, letéti számla, Budapest” elnevezésű posta-takarékpénztári számlára került. Romlandó élelmiszereket ugyanígy kellett leltározni, azzal a különbséggel, hogy a felhasználás a közel-látásügyi felügyelőség feladata volt. A „Tájékoztató” több részletkérdés szabályozása mellett elrendelte mindenütt zsidótanácsok felállítását is.

18 Endre László 31.100/1944 XXI. res., 50.500/1944 K. K. M., 25.700/1944. sz. IX IP M. sz. rendeletek.

19 E rendeletek eddigi legteljesebb összefoglalását adja Vértés Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek*. Budapest, 1997, Polgár.

20 1600/1944. ME. rendelet a zsidóvagyon bejelentéséről (április 16.), Király Gyula csendőr ezredes 6138/1944. sz. rendelete a vagyonok elrejtésének megakadályozásáról (április 11.) és 6754/1944. sz. rendelete ugyanebben a tárgyban, Reményi-Schneller Lajos 147.310/1944. és 147.379/1944. sz. körrendelete.

Reményi-Schneller Lajos május 15-én, a deportáló vonatok elindulásának napján bocsátotta ki 147.310/1944. PM VI. számú körrendeletét.²¹ Ebben meghatározta, hogy a közigazgatási hatóság értesítése alapján miként kell a pénzügyőri tisztviselőknek átvenniük az addig a hatóság őrizzetében lévő zsidó értékeket, és leltározniuk az „elhagyott” zsidó ingóságokat. Az értékeket a pénzügyi hatóság szelektálta. Ha a tulajdonos személye megállapítható volt, akkor a nevére szóló zárolt számlára kellett befizetni a készpénzt, ha nem, akkor az összeg a 157.875. számú „Ismeretlen személyek készpénze, letéti számla, Budapest” elnevezésű posta-takarékpénztári számlára került. Az értékpapírok esetében hasonló volt az eljárás. Az ingóságokat árunemenként (textíliák, bőrárak, egyéb iparcikkek, élelmiszerek stb.) külön kellett raktározni a közigazgatási hatóságtól igényelt, jól őrizhető, a pénzügy-igazgatóság székhelyén lévő helyiségben.

A káoszra jellemző, hogy a pénzügyminiszter különös módon még ugyanezen a napon egy másik körrendeletet is aláírt ugyanebben a tárgykörben 147.379/1944. PM VI. számmal.²² Ez leginkább az előző utasítás valósághoz igazított változatának tűnik. Úgy rendelkezett, hogy a deportáltak ingóságainak nagy költséggel, munkával és szervezéssel járó összegyűjtésére és a pénzügy-igazgatósági központba szállítására csak akkor kell sort keríteni, amennyiben ez „a zsidó vagyon megóvása végett elkerülhetetlenül szükséges”. Egyébként az elhagyott zsidó lakások ingóságait a lakás egy szobájában kellett „szoros zár alá venni”, és az ingatlant hatóságilag lepecsételni. A rendelet szerint a leltározást és a zár alá vételt a közigazgatási hatóság embereinek kellett végezniük, és a pénzügy-igazgatóság közgei csak szűrőpróbaszerűen ellenőrizhették a leltár helyességét, illetve a zárok és pecsétek épségét. Figyelmet érdemel a rendelet utolsó bekezdése is, amelyben Reményi-Schneller megtiltotta a zár alá vett zsidó ingóságok kiutalását. Csak a kibombázottak és gettósítás során lakásukat elvesztett keresztények részesülhettek a javakból nyugta, leltár és használati díj ellenében.

Május közepére tehát végre úgy tűnt, hogy a rendeletalkotás révén a központi hatóságok utóltértek a terepen már április 16-a óta, azaz egy hónapja gyakorlatban gettósító helyi szerveket. Látszatra kialakult a hatékony munkamegosztás: a csendőrség és a rendőrség végzi a rendészeti feladatokat, a pénzügy-igazgatóságok pedig átveszik és kezelik a zsidó vagyont. A pénzügyőrség túlterheltségének esetén a rendvédelmi szervek segítik ki a pénzügyi tisztviselőket. Ezt egészíthették ki más megoldások: egyes helyeken még tanítókat is be kívántak vonni a leltározásba (például Hódmezővásárhelyen),²³ máshol egyszerűen a zsidókkal végeztették el értékeik lajstromba vételét (például Kaposváron).²⁴ A helyi közigazgatási szervek egyébként a gettósítással kapcsolatos más teendőiket is nagy önállósággal intézték a központilag meghatározott kereteken belül. Valójában azonban április és május során a városok és falvak előljárói, a helyi rendőrök és az odavezényelt csendőrök tulajdonképpen azt csináltak a zsidó vagyonnal, amit akartak. Így a gyakran nemcsak deportálási zónaként, de megyéenként, városokként, sőt falvaként más-más helyzetben a későn születő jogszabályok már nemigen tudtak egységes rendet teremteni. A végső cél szempontjából persze az akció jól haladt: a zsidókat megjelölték, összeszedték, koncentrálták, majd deportálták, és mindeközben – nem

21 147.310/1944. PM VI. fő sz. körrendelet „a közigazgatási hatóságok által a zsidóktól őrizetbe vett ingóságok átvétele, illetőleg az elhagyott zsidó lakások, üzlethelyiségek, raktárhelyiségek stb. leltározása tárgyában”. 1944. május 15. United States Holocaust Memorial Museum A. 0294. Reel 143, 4/1944 kb. sz. irat melléklete.

22 147.379/1944. PM VI. fő sz. körrendelet a gyűjtőtáborban elhelyezendő és elkülönítendő zsidók vagyonának biztosítása tárgyában. 1944. május 15. MOL-Ó I-11. teleres, 95–97. o.

23 Aljegyzői jelentés a polgármesternek. 1944. május 6. *Dokumentumok...* (Caongrád). 36. o.

24 9373/1944. sz. kaposvári polgármesteri hirdetés. 1944. május 2. *Dokumentumok...* (Somogy). 57. o.

mellékesen – teljesen kifosztották. Minderre azonban ellentmondásosan, kaotikus körülmények között került sor, és ez komolyan veszélyeztette a zsidó vagyon megfelelő hatásfokú hasznosítását.

Mivel a leltározás sok esetben meghaladta az önkormányzatok kapacitásait, gyakran maguknak a zsidóknak kellett elvégezniük. Sárovaron például a kisegítő toloncházba zárt zsidókat osztották be a pénzügyőrök mellé, és ennek csak az vetett véget, hogy többen rossz ruházatot kicseréltek a leltározás során, és ezzel „a nemzetet nyilvánvalóan megkárosították a nemzeti vagyonnak furfangos módon való eltulajdonításával.”²⁵

Az állami szintű hullarablást kísérő körülmények kezdettől fogva szörnyűek voltak. Az eljáró közegek brutalitása miatt a kormányzaton belül sokan aggódni kezdtek: félték, hogy a lakosság részvételét tanúsíthat a zsidók iránt. Szász Lajos²⁶ ipari miniszter a nyilvánosság előtt a következőket mondta: „A zsidókérdés végleges és gyökeres rendezése a magyar gazdasági életben nem fog zavarokat előidézni, nem is idézhet elő, mert a kormány a termelés szempontjait és a termelés folytonosságának fenntartását még a zsidókérdés megoldásánál is fontosabbnak tartja. [...] De azért is nagy komolyságra, megfontoltságra és nyugalomra van szükség a zsidókérdés megoldásánál, mert senkinek nem lehet célja, hogy népünk részvételét, szánalmát ébressze a zsidóságra iránt.”²⁷

1944. június 10-én Sztójay Döme²⁸ miniszterelnök is gondterhelten jelentette ki a minisztertanács előtt, hogy „az atrocitások sajnos filozemitizmushoz vezethetnek. Ezért »humánusan« kell lebonyolítani a deportálásokat.”²⁹ Hasonlóan aggodalmaskodott a június 21-i minisztertanácson is, amelyet Horthy kívánságára hívtak össze a deportálások során tapasztalható atrocitások miatt.

A német illetékesek még a deportálások megkezdése előtt összehasonlították a magyar és a német antiszemita rendelkezéseket, és elégedetten állapították meg, hogy a magyar jogszabályok szigorúbbak. Aggodalmat csak az okozott, hogy a törvények számos mentesítésre adtak elvi lehetőséget.³⁰ Helyi szinten is joga volt az illetékes rendőrfőkapitánynak vagy polgármesternek ahhoz, hogy mentesítsen nélkülözhetetlennek tekintett személyeket a gettóba költözés alól.³¹ Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter ezért leszögezte, hogy gondosan figyelemmel kell kísérni a törvények gyakorlati alkalmazását, „mert különben csupa kivétellel találkozunk.”³² A deportálásokat felügyelő SD-tiszteket (SD=Sicherheitsdienst, biztonsá-

25 A magyar királyi rendőrség sárovari kisegítő toloncházának jelentését közli *Dokumentumok...* (Vas). 54–55. o.

26 Szász Lajos (1888–1946) pénzügyi szakember, egyetemi magántanár, 1942–1944 között minden kormányban ipari miniszter volt. Háborús bűnösneként halálra ítélték, és kivégezték.

27 Matolcsy Mátyás vizsgálati dossziéja. Történeti Hivatal (TH) V-117742, oldalszám nélkül.

28 Sztójay Döme (1883–1946) hírszerző, katonatiszt, diplomata, 1935–1944 között berlini magyar követ, 1944. március 22-től miniszterelnök és külügyminiszter volt. A népbíróság halálra ítélte, és kivégezték.

29 Lévai: i. m. 214. o.

30 Mentességet élveztek például az olimpiai bajnokok, a hadirokkantak, a háborús kitüntetések birtokosai, valamint azok, akik a magyarság „nemzeti mozgalmában” részt vettek. A kormányzó, a vallás- és közoktatásügyi miniszter egyéni kérelmek alapján szintén jogosult volt mentességet adni.

31 Ez kitűnik Ferenczy László alezredes jelentéseiből is, aki éberrel figyelte és felülvizsgálta az ilyen jellegű – sajnos csak rendkívül ritkán előforduló – mentesítéseket. Jelentéseit idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. Szerk. Karsai László, Molnár Judit. Budapest, 1994, Cserépfalvi (A továbbiakban *Az Endre-Baky-Jaross-per.*), 505. o.

32 A német külügyminisztérium táviratát idézi Zinner Tibor–Róna Péter: *Szálasiék bilincseiben. 1–2. köt.* Budapest, 1986, Zrínyi, 2. köt. 80. o.

gi szolgálat) e tekintetben azonban szinte mindenütt csak „kellemes csalódások” érték: az illetékes magyar szervek között a legteljesebb konszenzus uralkodott abban, hogy „ha a szükség úgy kívánja, 100 is mehet egy kocsi- b. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellene-
nek. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban” – szögezte le dr. Uray László³³ csendőr százados a Munkácson lefolytatott bizalmas értekezleten. A deportálószerelvények ugyanis a létszámtól függetlenül csak 45 vagonból álltak, és elvileg egy vagonban terv szerint 50–55 embernek volt hely (bár a katonaság normája „keresztény” tömegek szállítása esetén is csak 40 fő volt).³⁴ Vagonhiány esetén is legfeljebb csak 70 személyt lett volna szabad szállítani. Nyíregyháza polgármestere, Szehor Pál is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy ez nem lehet akadály: „nem szabad visszahagyni egy zsidót sem, menjenek mind.”³⁵ Tévedések és félreértések elkerülése végett a hatóságok azt is leszögezték, hogy a deportálandó zsidókkal közölni kell, hogy „ide többé vissza nem jönnek, így ha valamit el is rejtettek, úgy vegyék elő, és adják át.”³⁶

A deportálásból egyes magyar tisztviselők protokolleseményt is kreáltak. Otto Winkelmann³⁷ népbíró-
sági vallomása szerint „az első zsidó szállítmányt vivő vonat Németországba való indulása alkalmával a magyar belügyminisztérium meghívókat küldött ki, és [amint] ünnepi alkalmakkor szokásos, én is kaptam egyet”³⁸. Sokan életük álmának beteljesülését látták a telezsúfolt vagonok elindultában. Baky még a bíróság előtt is arra hivatkozott, hogy Magyarország zsidó-
talanítása a magyarság számára a legnagyobb történelmi tett.

Német részről meglepve tapasztalták, hogy a magyar végrehajtók sokkal gyorsabb tempót diktáltak, mint amire saját maguk számítottak. Bizalmasabb beszélgetések alkalmával Eichmann munkatársai bevallották, hogy sehol másutt nem haladtak ennyire súrlódásmentesen és gyorsan a deportálások, mint Magyarországon, köszönhetően a magyar közegek állandó túlteljesítési kényszerének.³⁹ Adolf von Thadden követségi tanácsos is kiemelte a magyar végrehajtók aktivitását: „A külföldi zsidók kivándorlását a központi szerv utasításai kellően biztosítják. A magyar csendőrség helyi parancsnokai azonban olyan szélsőséges buzgalmat tanúsítanak, hogy becsületükbe vágó kérdésnek tekintik: lehetőleg ne kelljen külföldieket jelenteniük.”⁴⁰ A jelentés megállapította azt is, hogy a német fél szűrőpróbaszerű ellenőrzései alkalmával nagyobb számú külföldi zsidót talált a gettó-
kban. Ezeket paradox módon a németek mentették meg, amennyiben elrendelték azonnali szabadonbocsátásukat. Kiderült az is, hogy a magyar ha-

33 Bár a megjegyzés teljesen reálisan adja vissza az értekezletek hangulatát, megemlíten-
dő, hogy Uray (vagy Urai) nevű csendőr százados nem létezett. A népbíró-
ság Lullay László Leó csendőr századost (1898–?) gyanúsította ezzel a kijelentéssel, ő azonban egy szavahihető (?) tanúval bizonyította, hogy nem volt jelen a tanácskozáson. A kijelentés elhangzását mindenestre egy eredeti dokumentum rögzítette, ezért nincs okunk kétségbe vonni. Lullayt elsősorban ezért életfogytiglanra ítélték, majd 1956-ban büntetését 15 évre mérsékeltek, 1961-ben még életben volt. A dokumentumokat lásd Lullay László vizsgálati dossziéja. TH V-83819.

34 Az *Endre–Baky–Jaross-per*. 52. o. Endre László vallomása a népbíró-
ság előtt.

35 A munkácsi bizalmas értekezlet szövegét idézi Zinner–Róna: i. m. 2. köt. 84. o.

36 A nyíregyházi, illetve mátészalkai gyűjtőtábor felállítását elrendelő iratot közli *Dokumentumok...* (Szabolcs-Szatmár-Bereg). 35. o.

37 Otto Winkelmann (1894–1977) volt a német megszállás után a magyarországi „magasabb SS- és rendőri vezető” (Höherer SS und Polizeiführer in Ungarn), a zsidó deportálások egyik német felelőse.

38 Winkelmann vallomása. TH V-83989, oldalszám nélkül.

39 Domokos Miksa népbíró-
sági vallomása in *Az Endre–Baky–Jaross-per*. 320. o.

40 Juhász Gyula–Pamlényi Ervin–Ránki György–Tilkovszky Loránd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, 1968, Kossuth, 855. o.

tóságok esetenként olyan nem zsidó személyeket is a vonatokra raktak, akikről meg kívántak szabadulni. Így például a Délvidéken a helyi hatóságok negyven tartalékos szerb tisztet is deportáltak Auschwitzba. Emiatt, illetve a szerbek tömeges munkaszolgálatos behívása miatt Winkelmann panaszt is tett, mivel számára mindennél fontosabb volt a térség stabilitása.⁴¹

A deportálások szigorúságukban a német normát is felülmúlták: a magyar hatóságok öntevékenységet minősíti, hogy Magyarországról esetenként a vegyesházasságban élő zsidókat is deportálták, bár kivételezésekre jóval több jogi lehetőség kínálkozott, mint Németországban. Ilyen esetekben többször előfordult az is, hogy a keresztény felet is megfosztották értéktárgyaitól és jeggyűrűjétől.⁴² Mivel a gettósítás több szempontból is decentralizáltan zajlott, néhány városban a keresztény házastársat is a gettóba költöztették, azonban őket később felsőbb utasításra ki kellett engedni.⁴³ Amennyiben a keresztény házastárs nem adott be válókeresetet, és beköltözött a gettóba, az is előfordulhatott, hogy őt is Auschwitzba deportálták. Nyílt ellenállás vagy tüntetés – mint például Berlinben a Rosenstrasse házaiba koncentrált, vegyes házasságban élő német zsidók házastársainak eredményes ülösztájkja – Magyarországon sehol sem fordult elő.

Endre László élete nagy művét látta megvalósulni a deportálóvonatok elindulásával. A Nagybányán tartott értekezleten ki is emelte, hogy azért is elvárja minden tisztviselőtől a becsületes munkát, mert ennek oly nagy a jelentősége, hogy azt csak „a következő nemzedék” fogja tudni igazán értékelni.⁴⁴

A VAGYONTALANÍTÁS – „NEMZETI VAGYONGYARAPODÁS”⁴⁵

A zsidó vagyon magyar és német állam közti elosztásáról csak töredékes adataink vannak. Két esetben bizonyítható, hogy a német fél megpróbált segíteni tervekkel, intézkedési javaslatokkal vagy az addig másutt alkalmazott „vagyontalánítási” módszerek átadásával. Endre László azonban a számára megküldött szlovákiai zsidórendeletek gyűjteményét el sem olvasta, nyilván mert a saját ötleteit jobbnak tartotta.⁴⁶ Az Igazságügy-minisztériumban még 1944 áprilisában jelentkezett a törvény-előkészítő osztályon egy német hadbíró tiszt, aki mint „specialista” felajánlotta a segítségét a zsidóellenes rendeletek elkészítésében, Antal István igazságügy-miniszter azonban megtiltotta, hogy ezt igénybe vegyék. Minden rendelkezést magyar szakemberek készítettek. A német segítség tézisével szemben számos bizonyíték van arra is, hogy egyes magyar hivatalnokok nemcsak parancsra, hanem öntevékenyen is készítették terveket a kifosztásra.

A magyar állam jóval nagyobb mértékben részesedett a zsákmányból, mint a német, amelynek a zsarolással megszerzett Weiss Manfréd Műveken kívül „csak” a deportáltak munkaereje és testükön hordott ruházata, valamint az egyes rablási akciókból származó értékek jutottak. 240 ezer háztartás, takarékbetétek, üzletek és ingatlanok, bérletek stb. váltak Magyarországon belül eloszthatóvá. A magyar nemzeti vagyon 16 százaléka kevesebb mint tíz-

41 Winkelmann vallomása. TH V-3989.

42 MOL-Ó, mikrofilm I-72 számos olyan tiltakozó levelet tartalmaz, amelyben keresztény házastársak tesznek panaszt.

43 A hódmezővásárhelyi körjegyző jelentése a polgármesterhez. 1944. május 6. MOL-Ó, mikrofilm I-79.

44 A kárt szenvedett személyek vallomásai, Nagybánya szabad királyi város polgármestere által készített jegyzőkönyv. 1944. április 26. TH 643 IV. köt. 151. o.

45 Dr. Balogh Sándor, Debrecen polgármestere ezekkel a szavakkal hozott határozatot 1944. június 30-án a zsidó vagyon kezeléséről. Idézi Schiller József: *A strasshofi mentőakció és előzményei (1944–1945)*. Budapest, 1996, Cserépfalvi, 16. o.

46 Az *Endre-Baky-Jaross-per*. 46. o.

ezer zsidó család kezében volt. További 5 százalékot birtokolt mintegy harmincezer család, a maradék kétszázezer család viszont nem rendelkezett említésre méltó vagyonnal – de még ők is magasabb életszínvonalon éltek, mint a több mint hárommillió agrárproletár.⁴⁷ A zsidó vagyon sorsát illetően a kortársakban nem merülhetett fel kétség: Jaross Andor belügyminiszter például a következőket mondta dr. Rajnay Károly nagyváradai főispánt beiktató beszédében május 17-én: „Hangsúlyozom, hogy mindaz, amit vagyonban, kincsekben és értékekben a liberális korszakban a zsidóság kapzsisága össze tudott gyűjteni, az megszűnt az ő vagyona lenni. Az most a magyar nemzet vagyona. Ez a vagyon azonban nem lehet egyszerűen ajándékozás tárgya, azzal nem lehet bizonyos nemzeti érdemeket honorálni. Ezzel a nemzet egyetemének kell gazdagodni, azt bele kell építeni a nemzetgazdálkodás vérkeringésébe úgy, hogy minden becsületes dolgozó magyarnak jusson belőle.”⁴⁸

A magyar államháztartás szempontjából csakugyan fontos volt, hogy a vagyonújraosztás ne alakuljon át ajándékozássá. Ővni akarták a piacot az inflációs hatásoktól, ezért mindenképp szükséges volt elkerülni az ingyenes vagyonjuttatást. Kunder Antal⁴⁹ kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter ezért április 27-én kiadott 53.331/1944. számú körrendeletében utasította az összes iparhatóságot, hogy minden olyan határozatot, amelyben ingyen adtak át zsidó vagyont keresztény kereskedőnek, hatálytalanítani kell, „mivel ez a hiteléletben súlyos meg rázkódtatásokat hozhat magával”, és kötelezte az érintetteket az áru értékének a zsidó tulajdonos zárolt folyószámlájára történő azonnali befizetésére. Az államkincstár inkább többletbevételi forrásra kívánt szert tenni, hogy ezzel is csökkentse a forgalomban lévő pénz mennyiségét. Matolcsy Máttyás⁵⁰ már 1942-ben megmondta, hogy „a fölös vásárlóerő elvonását én

47 Lévai: i. m. 59. o.

48 A *Kolozsvári Estilap* 1944. május 17-i tudósítását Jaross beszédéről idézi Lévai: i. m. 138. o.

49 Kunder Antal (1900–?) hivatásos hadiműszaki tőzskari tiszt, Gömbös Gyula pártfogoltja, 1935-től a külkereskedelmi hivatal kormánybiztosa, 1936-tól elnöke, 1938-tól országgyűlési képviselő, kereskedelmi államtitkár, majd miniszter volt, 1939-ben lemondott. A Sztójay-kormányban augusztus 7-ig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt. Személyére lásd Kunder Antal vizsgálati dossziéja. TH V-99185.

50 Matolcsy Máttyás (1905–1953) apja orvos-gyógyszerész, egyetemi tanár volt, családjának ötszáz holdas birtoka volt Farnoson. 1929-ben műszaki doktori oklevelet szerzett (*London földalatti villamos közlekedése*. Budapest, 1929). 1932-ben közgazdaság-tudományból is doktorált (*Nagybritannia energiagazdálkodása, különös tekintettel szénbánya iparára és az ország villamosítására*. Budapest, 1932). Tanulmányutakon vett részt az USA-ban, Németországban, Angliában (London School of Economics) és Franciaországban. A magyar jövedelemeloszlásról írt munkája angolul is megjelent. 1930-tól a Magyar Gazdaságkutató Intézet előadója. 1935-ben a nagykövati választókerületben a kormánypárt nem hivatalos jelöltjeként képviselővé választották. 1937-ben belépett a kisgazdapártba, 1938-ban azonban kilépett, és Nemzeti Szocialista Front néven önálló pártot alapított. 1939-ben csatlakozott Pálffy Fidél Magyar Nemzeti Szocialista Pártjához, amely 1940 októberében egyesült a nyilasokkal. (Bátyja, Matolcsy Tamás, a híres Verebélyi-klinika sebésze, szintén nyilas képviselőiséget vállalt.) Két alkalommal is rendezett Parasztőiskolát a nyilas paraszti vezetőség továbbképzésére. Összesen harminc tanulmányt, illetve könyvet írt. Tudományos dolgozatai 1937-től egyre inkább a zsidókérdéssel foglalkoztak (*Új élet a magyar földön*. Budapest, 1938; *A magyarországi jövedelem és adóterhesség*. 1938; *Harcom a földért*. Budapest, 1939; *Föld, Nép, Élet*. Budapest, 1941; *A zsidók útja* Budapest, 1941; *Zsidók hávyagya*. Budapest, 1942). 1942 márciusában a kormányzóhelyettes-választás miatt összeveszett a nyilasokkal, és kilépett a pártból, majd 1943 augusztusában felvételét kérte a kormánypártba. A nyilasokkal történt szakítása után a korábbi agresszív antiszemita kirohanásokat csökkentve, de továbbra is rasszista szemlélettel írt: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*. Budapest, 1944; *A magyar mezőgazdaság adósságterheinek alakulása az 1924–1944-es években*. Budapest, 1944. 1946-ban a népbíróság tízévi börtönrre ítélte; 1953-ban szívrohamban meghalt.

elsősorban zsidó vagyon és főleg a zsidó jövedelem erős elvonásával tartom lehetségesnek”⁵¹. Kunder 1944. április 8-án, azaz már a német megszállás után két héttel teljes racionalizálási tervét ismertette az *Esti Újságban*.⁵²

A zsidó vagyon bevonásával párhuzamosan a különböző minisztériumok számos szociálpolitikai intézkedést foganatosítottak a keresztények számára. Jaross Andor,⁵³ akinek a kormányzat eddig rendre visszadobta a javaslatait, most belügyminiszterként megvalósíthatta régi álmát: a biztosítási járadékigény jogosultságát 65 évről 60 évre szállította le, bevezette a háztartási alkalmazottak kötelező biztosítását, és átlag 200-300 százalékkal megemelte a biztosítási járadékok összegét, anélkül, hogy a munkavállalói vagy munkaadói terheket növelte volna. Rendezte a bányanyugberek ügyeit, rendeletet adott ki a foglalkozási betegségek tárgyában, amelyben például a szilikózist foglalkozási betegségnek nyilvánította.⁵⁴ A háború utolsó évében csak a zsidó vagyon bevonása tette lehetővé a hadikiadások miatt egyébként túlterhelt államkassza számára az effajta intézkedéseket.

A vagyonrablás nem törvények, hanem miniszteri rendeletek, államtitkári utasítások és a közigazgatás illetékesei által szervezett mini „Wannsee-konferenciák”⁵⁵ megbeszélései alapján zajlott le. Ezek is csak a kereteket szabták meg: a megvalósításban a helyi közigazgatásnak rendkívül nagy mozgásteret nyílt. A decentralizáltság ellenére hatékonyan sikerült vagyontalanítani és deportálni több százezer embert, ami azt bizonyítja, hogy a köztes és alsó végrehajtó szervek nemcsak azonosultak a megoldandó feladattal, hanem öntevékeny módon képesek voltak túl is teljesíteni az elvárásokat.

A magyar társadalom sem 1944. március 19-e után tapasztalta meg, hogy olcsón vagy akár ingyen is hozzá lehet jutni mások vagyontárgyaihoz és bevételeihez. 1938 után ugyanis a zsidóktól elkezdtek megvonni iparendeléyeiket és jogosítványaikat, amelyeket aztán őskereszténynek minősített állampolgárok kaphattak meg. A zsidó ingatlanvagyonokról 1939 óta külön nyilvántartást vezettek a földhivatalok. Ehhez hasonlóan már 1942 óta bejelentési kötelezettség terhelte a nagyobb értékű zsidó pénz- és bankbetéteket is. Az állam tehát igen sok információ birtokában volt már a német megszállás előtt.

1944 áprilisa és júniusa között minden állampolgárnak be kellett szereznie származási bizonyítványait négy nagyszülőig visszamenőleg. Az emberek jelentős részének ez sem volt újdonság, mivel a nem önálló foglalkozású személyeknek már 1939-ben be kellett mutatniuk ezeket az iratokat, és az önálló foglalkozást űzők közül is csak azok mentesültek, akik nem voltak hadkötelesek, és foglalkozásuk gyakorlásához semmilyen kamarai tagságra nem volt szükségük. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a 18 év alatti, illetve az 50 évnél idősebb konadások és pásztorok kivételével szinte mindenki rendelkezett már ezekkel az iratokkal. A hi-

51 Matolcsy Mátyás parlamenti interpellációja a fölös vásárlóerőről 1942. november 24-én. TH-117742.

52 Sztójay Döme és társai vizsgálati dossziéja. TH V-101501, 101. o.

53 Jaross Andor (1896–1946) 1938–1940 között a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere, az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja vezető politikusa, a Sztójay-kormányban belügyminiszter volt. Háborús bűnösként kivégezték.

54 Az *Endre-Baky-Jaross-per*. 160–161., 431. o.

55 A Wannsee-konferenciát 1942. január 20-án tartották Berlin mellett: a Harmadik Birodalom minisztériumainak államtitkársai, valamint egyéb a „zsidókérdés végleges megoldása” kapcsán illetékessé vált szervezetek képviselői egyeztettek itt hatásköreik elhatárolását és feladataik koordinálását. Az európai zsidóság megsemmisítéséről azonban nem itt döntöttek, hanem már hónapokkal korábban, 1941 szeptembere és decembere között (a decemberi dátum a leginkább valószínű – az USA ugyanis ekkor lépett be a háborúba). Hitler pedig több alkalommal megjövedölte, hogy „amennyiben a nemzetközi zsidóság világháborút robbant ki, akkor annak a zsidóság elpusztítása lesz a következménye”.

vatalok nagyon komolyan vették ezt a feladatot: még az frástudatlan napszámosoktól is megkövetelték az igazolásokat, és a késlekedőket még hónapok múltán is újra és újra felszólították hiánypótlásra. Analfabéták esetében csak akkor tekintettek el a bizonyítványoktól, ha az érintett tanúk sorával volt képes igazolni őskeresztény mivoltát. Minden zsidó származású állami alkalmazottat előrelátóan azonnali hatállyal kényszernyugdíjaztak, a korábbi jogosultság alapján fizetett nyugdíjak folyósítását pedig beszüntették.

A zsidó vagyon újraosztását hallatlan mértékben megkönnyítette az 1941 után egyre inkább központosított, már-már tervgazdálkodással felérő hadigazdaság, amely a magánszférát egyre inkább az ellenőrzése alá vonta. Kunder Antal már 1944 januárjában, a deportálásokat megelőzően tizenhárom miniszteri biztost nevezett ki a különböző kereskedelmi ágazatok élére, és köztük osztotta fel a bejelentési kötelezettséggel bíró kereskedelmi és ipari vállalkozások 24 fő csoportját. Emellett feloszlatták a korábbi érdekvédelmi szövetségeket, így például a CYOSZ⁵⁶-t is, és helyette újakat alkottak, amelyek élén azonban nem választott, hanem az állam által kinevezett teljhatalmú biztosok álltak. Feladatuk a különböző ipari és kereskedelmi vállalkozások működésének szabályozása, a bezárandó vállalkozások kijelölése és a nyersanyagellátás, valamint az áruellátás biztosítása volt. Ezzel a magyar gazdaság olyan centralizált vezetése vált lehetővé, amelyet majd csak a Rákosi-korszakban vezettek be ismét. A biztosok ugyanis nemcsak a zsidó, hanem a keresztény üzemek sorsáról is dönthettek, mivel ők határozták el, hogy kik juthatnak nyersanyaghoz. A budapesti textilipar vállalkozóinak száma még a zsidó üzemek bezárása után is kétszerese volt a szükségesnek. A felesleges üzemek bezárására és a munkaerő átcsoportosítására korábban nem lett volna lehetőség. Budapesten összesen 18 ezer üzletet zártak be április és június között, és csak néhány tucatot adtak át keresztények kezébe.

A meghagyandónak ítélt üzlethelyiségre igényléseket lehetett beadni. Ezek elbírálásáról a helyi főszolgabíró, városokban a kereskedelmi és iparkamara meghallgatása után a polgármester döntött. A megoldások regionális eltéréseket mutatnak: Szegeden például az első fokú iparhatóság vezetése alatt egy különbizottság foglalkozott ezzel a kérdéssel, tagjait a helyi kereskedelmi és iparkamara, a Szegedi Ipartestület, a Baross Szövetség és a Szegedi Keresztény Egyesület delegáltjai alkották.⁵⁷ A kereskedelmi és iparkamarák mindegyike átvette és körlevélben ismertette az érintett közigazgatási szervekkel a vonatkozó miniszteri rendeleteket. Az átvett üzletek, illetve vállalatok és vezetőik nevét közzé kellett tenni a *Budapesti Közlönyben*.⁵⁸

A minisztériumi rendeletek nem bevezették, hanem csak legalizálták a korábbi intézkedéseket. Miniszteri rendelet alapján minden zsidó boltnak április 21-től zárva kellett tartani: ez az intézkedés arra szolgált, hogy lehetetlenné tegye az árukészlet kiárúsítását, amely így gyakorlatilag a magyar állam tulajdonába ment át.⁵⁹ A *Somogyi Újság* tudósítása szerint azonban Veszprémben, Nagykanizsán, Kaposvárott és még számos városban már április 8-a előtt saját – polgármesteri – hatáskörben intézkedtek erről, mindenféle törvényes alap nélkül!⁶⁰

Attól is tartani kellett, hogy a zsidók keresztény ismerőseiknél rejtik el vagyontárgyaikat. Kunder 56.912/1944. számú rendelete értelmében az 1944. április 21-e előtt frásban megrendelt, illetve kifizetett árucikkeket elismervény mellett ki kellett adni a megrendelőnek,

56 Gyáriparosok Országos Szövetsége.

57 Schiller: i. m. 16. o.

58 K. K. M. 71.735/1944. sz. rendelet alapján. MOL-Ó I-13, 38. o.

59 A kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 50.500/1944. és 58.000/1944. sz. rendelete.

60 *Dokumentumok...* (Somogy). 50–51. o. idézi a *Somogyi Újság* vonatkozó számát.

feltéve, hogy az illető nem minősült zsidónak. Az 1944. június 2-án kiadott 69.722/1944. számú kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumi rendelet pedig a bombakárosult keresztény kereskedők részére kinyitandó üzletekről rendelkezett, mivel „közérdek, hogy a légitámadások után kellő számú üzlet álljon a vásárlóközönség rendelkezésére.”⁶¹ Amennyiben a zár alá vett zsidó üzlethelyiség kapott bombatalálatot, akkor a 66.493/1944. számú kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumi rendelet alapján az árukészlet megmenthető részét térítés ellenében azonnal át kellett adni keresztény kereskedőnek vagy a pénzügy-igazgatóságnak.

Kunder eredetileg nem kívánt kivételeket tenni. Csak az üzletbezárásról szóló rendelet kiadása előtt egy nappal tájékoztatta a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát, amely azonnal tiltakozott, és Kunder hozzájárult ahhoz, hogy kivételezésekre tegyenek javaslatot. Mivel azonban úgy találta, hogy a kamara által továbbra is meghagyandó üzlet „túl sok”, külön miniszteri biztost nevezett ki az üzlethelyiségek számának racionalizálására.⁶²

A deportálások lebonyolítása érdekében kivették a rendelet hatálya alól azokat a zsidó vállalkozásokat, amelyek a géppel, illetve állati erővel folytatott bérfuvarozás és áruszállítmányozás terén működtek.

A zsidóknak kiadott iparengedélyeket és egyéb jogosítványokat mind bevonták. Amennyiben az üzem nélkülözhetetlennek számított, keresztény zárgondnokot neveztek ki, akinek adott esetben fizetést is folyósítottak. A keresztény alkalmazottaknak minden esetben ki kellett fizetni – a zsidó tulajdonos terhére – a teljes áprilisi bért. A deportálások alkalmat adtak a kereskedelem racionalizálására is: minden helységben a szakmai érdekképviseltek tettek javaslatot arra, melyik „zsidóüzem”, „zsidóbolt” vagy zsidó tulajdonú ügyvédi iroda maradjon meg, mi történjék a megszüntetendők készleteivel és ügyfélkörével. Különösen az orvosi és a mérnöki kamarák, a Baross Szövetség és a különféle ipartestületek tanúsítottak rendkívüli buzgalmat. A romlandó árukészletet azonnal elárverezték, vagy térítés ellenében átengedték a helyi Közföldügyi Szövetkezetnek vagy más egészségügyi intézménynek.⁶³ A nem romlandó értékek zárgondnokság alá kerültek, és néhány hónap múlva árveréseken cseréltek gazdát. A rendőrség hangulatjelentései elégedetten szögeztek le, hogy „az elmúlt hónap eseményei és az érdeklődés központjában a kormánynak a zsidókérdés megoldása tárgyában hozott rendeletei voltak. E rendeletek a zsidóság körében aggodalmat váltottak ki, a kereszténytársadalom [sic] azonban megnyugvással fogadja, s kíváncsian várja a fejleményeket. Főleg a kisebb kereskedő és iparos osztály nézz [sic] nagy reményekkel a zsidó rendeletek végrehajtása elé, mert úgy érzi, hogy az eddig zsidó kézben lévő kereskedelmi és ipari vállalkozások megszüntével, illetve átvételével majd saját egzisztenciáját erősítheti meg.”⁶⁴

Ferenczy László⁶⁵ csendőr alezredes szintén a deportálások pozitív gazdasági és szociális hatásait emelte ki jelentéseiben: „Ügyszólván teljesen megszűnt a fekete piac. A feketeárak 75%-kal estek. Amíg előbb csak zsidó tudott vásárolni zártárut, addig ma főleg az élelmiszerpiacon árubőség van, s a kínálat maximális áron [sic], sokszor még ezen alul is keresi a vevőt. Így például az 5 kg hizott liba élő súlyban darabonként 120–140 pengő volt, de csak csempészett módon, ma a nyílt árusítási piacon 60 P. A tojás darabja 1,50–2 P közötti fekete

61 MOL-Ó, mikrofilm I–13, 35. o.

62 Bányász Jenő perirata. BFL B 23098/1919.

63 Erről az 50.500/1944. és a 62.738/1944. (június 12.) K. K. M. sz. rendelet intézkedett.

64 A magyar királyi rendőrség székszárdi kapitányságának jelentése. 1944. május 5. MOL-Ó, mikrofilm I–11.

65 Ferenczy László (1895–1946) Adolf Eichmann összekötő tisztje. Az első világháborúban megkapta a legmagasabb legénységi kitüntetést, az arany vitézségi érmet. A népbíróság halálra ítélte, majd kivégezték.

árszínvonalon mozgott, ma a nyílt piacon darabja 60–70 fillér. A tej literenként 2 P volt, és a termelőhöz kellett menni. Ma házhoz szállítva literenként 60 fillér.

A vállalalkozási kedv, dacára a megmutatkozott tőkehiánynak, igen élénk. Az ipar és a kereskedelem fokozott érdeklődéssel várja, hogy a lefoglalt zsidó üzemek, műhelyek és árukészletek mielőbb a magyar gazdasági vérkeringésbe bekapcsolódhassék [sic]. Egészséges és életrevaló ötletek, tervek alakulnak, amelyekben főleg önbizalom és gátlás nélküli bátor kezdeményezés kulminál⁶⁶.

A deportálás a viszonylag jelentős zsidó lakosságú északkelet-magyarországi megyékben már nem bizonyult ennyire „pozitív” hatásúnak. Kunder Antalnak írott levelében Jaross úgy informálta a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztert, hogy „a zsidók üzleteinek bezárásával Kárpátalján a lakosságnak közszükségleti cikkekkel való ellátásában komoly zavarok állottak be, lévén ezen a területen a kereskedők jó része zsidó.”⁶⁷ A Pénzügyi Központ igazgatóságának április 26-i ülésén Jansen Ferenc igazgatósági tag egyenesen úgy fogalmazott, hogy a kassai csendőrkörlet területén a zsidók gettósításával „a gazdasági élet megállt”.⁶⁸

A kormányzat szempontjából jelentős problémát okozott, hogy a több százezer egzisztencia megszűnése miatt az árszínvonal soha nem látott mértékben zuhant. Emiatt a keresztény tőke sokszor még a hatósági, azaz alacsony áron sem volt hajlandó az össz volumenéhez képest csak kis mennyiségben piacra dobott zsidó árukészletek vásárlására sem, mert mindenki arra spekulált (nem alaptalanul), hogy a deportálások folytatásával további árutömeg kerül majd a piacra, és ez még lejjebb nyomja majd az árakat. Per Anger svéd ügyvivő, kereskedelmi és gazdasági referens 1944. július 7-i jelentése szerint március végétől a bútór-, háztartási- és textilpiac, valamint az ingatlanpiac szinte teljesen összeomlott. Az élelmiszeripart leszámítva a forgalom minden téren a minimálisra csökkent, a részvény- és az arany-ezüst árak 50–60 százalékkal zuhantak.⁶⁹

A zsidó bérloknak le kellett mondaniuk bérleti jogukról az állam javára: „Ha például a zsidót internálták, az ingatlan területére tekintet nélkül minden esetben el kell rendelni a zárlati kezelést. [...] Előfordulhatnak olyan esetek, hogy az ingatlan közelében fekvő birtokon gazdálkodó [...] érdemleges és figyelembe vehető indok nélkül vonakodik attól, hogy a zárgondnoki tisztséget elvállalja [...]. Ilyen esetben nyomtatékkal fel kell hívni a vonakodó figyelmét arra, hogy ezt a munkakört a Honvédelmi Munkakötelezettség alapján is vállalnia kell, és hogy magatartásáról [...] jelentés fog tétetni a Pénzügyminisztériumhoz és a Földművelésügyi Minisztériumhoz. Ilyen magatartásnak az lehet következménye, hogy az illető a zárgondnokságtól szabadul ugyan – mert a zárgondnok kirendelésével a kényszerítő és megtorló intézkedés megtörténtéig várni nem lehet –, de ehelyett a reá nézve sokkal kellemetlenebb és terhesebb Honvédelmi Munkaszolgálatra fog beosztást nyerni. (E rendelkezésemet kezelje bizalmasan.) Az ellenőrzés azért is rendkívül fontos, hogy a zsidóknak a gazdasági életből való kiválása a szóban forgó esetekben zökkenőmentesen történjék, és a termelés

66 Ferenczy alezredes 1944. június 8-án kelt II/3. sz. jelentését idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 515. o.

67 Jaross levele Kundernek, 1944. június 7. In Benoschofsky Ilona–Karsai Elek: *Vádírat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóság üldöztetéséhez. 1–2. köt.* Budapest, 1960, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 2. köt. 151. o.

68 A Pénzügyi Központ gazdasági igazgatóságának ülése, 1944. április 26. MOL 24.463. teleres.

69 Per Anger svéd ügyvivő jelentése Christian Günther külügyminiszternek a gazdasági változásokról Magyarországon. In *Emberirtás-embermentés: svéd követjelentések 1944-ből. Az auschwitz-i jegyzőkönyv. Válogatta, ford., bevezetővel ellátta és a jegyzeteket írta Bajtay Péter.* Budapest, 1994, Katalizátor Iroda (A továbbiakban *Emberirtás-embermentés.*), 95–97. o.

folytonossága a kérdéses ingatlanokon minden körülmények között biztosíttassék”⁷⁰ – állt a Földművelésügyi Minisztérium Jurcsek Béla⁷¹ által szignált rendeletében. A minisztériumi rendelet még azt is kilátásba helyezte, hogy a zárgondnokok részére szükséges esetben előleget folyósítsanak a várható termés, illetve termék árának terhére. Hasonlóan járt el a belügyi tárca is, amikor a 38.222/1944. számú rendelettel a gettósítás költségeit megelőlegezte a pénzhíánnyal küszködő törvényhatóságoknak, illetve ígéretet tett a költségek teljes megtérítésére.

A rablás utolsó előtti állomása a gettósítás volt. A gettósítás lebonyolításának megszervezése a helyi államapparátus, a főszolgabírók, al- és főispánok, valamint a polgármesterek feladata volt. Az államigazgatás saját hatáskörben kis „Wannsee-konferenciák” tartásával igyekezett elejét venni a hatásköri súrlódásoknak: ezeken egyeztettek a teendőket a helyi katonai parancsnoksággal és a közigazgatással. A végrehajtás vidéken a csendőrség, városokban a rendőrség kezében volt. Leltározási és őrzési feladattal helyenként a nemzetőrség és a leventecsoportok tagjait is mozgósították, hogy segítsenek a „munkacsúcs” okozta torlódások elhárításában. Mivel ez sem bizonyult elégnek, sok esetben az áldozatokat hozatták ki a gettóból, és velük készítették el a leltárt. Ha meggondoljuk, Magyarországon kevesebb mint két hónap állt rendelkezésre mintegy kétszázezer háztartás leltározásához. Ismerve a magyar bürokrácia teljesítményét, megkockáztatható az a szomorú kijelentés, hogy a hivatalok a zsidó vagyontalanítás esetében minden eddigi szervezési és teljesítménybeli eredményüket felülmúlták. A feladat nagyságával minden bizonnyal az érdekeltek is tisztában lehettek: dr. Balogh Sándor, Debrecen polgármestere határozatában csak „Nemzeti Vagyongyarapodás”-ként aposztrofálta a deportálás eseményeit.⁷²

A gettóba szállítás során gyakran kifosztották az áldozatokat. Az értéktárgyakat és a készpénzt legkésőbb a deportálónvonatokba szállás előtt szedték el. Nagyobb gettóknak szisztematikus és megalázó testi motozás alá vetették a deportálandókat, nők esetében elvileg mindig gondoskodni kellett a nemi szervek vizsgálatáról is. A motozás szükségességét már az első deportálást előkészítő 6163/1944. számú belügyminisztériumi rendelet is kiemelte.⁷³ A szülésznök bevetésének ötlete feltehetően Ferenczy László csendőr alezredestől származott, aki 1. számú jelentésében panaszkodott, hogy „hiányos volt a személymotozás megszervezése is, mert azt nőkön városi tisztviselők végezték, minden szakértelem nélkül. Intézkedésre most már szülésznök és ápolónők végzik a nők személymotozását.”⁷⁴ Ferenczy később Endrére próbálta fogni a motozás ötletét. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy a hüvelyi motozás ötlete tőle származna: inkább az valószínű, hogy egyszerre több rendőr-, illetve csendőrtisztnek is eszébe jutott. Szeged helyettes rendőrfőkapitánya például már április 30-án rendelkezett a nők motozásáról.⁷⁵ A motozás körülményeit érzékelteti, hogy például Székesfehérváron tíz „motozónőre” két pár gumikesztyű jutott. „A vizsgálatot teljesítő bábák, bábánövendékek tisztátalanul, egyenesen ártalmas és veszélyes módon végezték. Mert előfor-

70 Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter végrehajtási utasítása a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről rendelkező 1600/1944. sz. rendelethez, 1944. május 1., 12. § (2.) bekezdés. MOL-Ó I-40.

71 Jurcsek Béla (1893–1945) 1942-ben a közellátásügyi hivatal államtitkára, majd földművelésügyi és közellátásügyi miniszter volt. 1945-ben öngyilkos lett.

72 Schiller: i. m. 16. o.

73 Az utasítást idézi Braham: i. m. 552. o.

74 Ferenczy László I/1. sz. eseményjelentése 1944. május 3-án kelt. Eredetije a Belügyminisztérium Történeti Irtárában található V-79348 sz. alatt, idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*, 497–499. o.

75 A magyar királyi rendőrség szegedi kapitánysága, rendkívüli parancs. MOL-Ó, mikrofilm I-30, 22. sz. irat.

dult, hogy az egyik nő végbeléből, vagy éppen menstruáló nemi részéből kivett és meg nem mosott kézzel nyúltak bele egy másik nő nemi részébe, végbelébe. Volt eset arra is, hogy leányokat feltéptek. [...] Jellemző, hogy a férfiak végbelében nem keresték az aranyat, ékszer⁷⁶ – állapította meg a háború után a pécsi gettó kapcsán lefolytatott népbírószági vizsgálat.

Ferenczy ahhoz is értett, hogy szükségből erényt kovácsoljon: amikor Nagyváradon kevésnek bizonyult a motozók létszáma, a csendőr tanzászlóalj hallgatóit vetette be, akik ennek köszönhetően „az igen kényes és nagy körülmények között igénylő házkutatást és személymotozást” is elsajátíthatták.⁷⁷ Annak érdekében, hogy a kifosztás gördülékenyen menjen, Ferenczy 1944. június 3-án külön konferenciát szervezett a II. és VII. hadtest részére azzal a céllal, hogy megossza az érintettekkel gazdag tapasztalatait „a zsidók összeszedése alkalmával meg-ejtett házkutatások, lefoglalások stb. technikai lebonyolítása, a táborok élelmezése”⁷⁸ és más ügyek terén. A deportálást megelőző konferenciákon részletesen szabályozták, hogy mely tárgyak vihetők ki személyes poggyászként az országból. Íróeszköz, rizs, babkáv, tea, gyarmatáru és szeszesital „természetesen” semmilyen esetben sem kerülhetett fel a szerelvényekre. A sífelszerelések begyűjtéséről is gondoskodtak, a sílécek a honvédség javait gyarapították.

Az elvett értékeket jegyzőkönyvezték és borítékoltatták. A testi motozásra kirendelt szülésznők bérét a Magyar Királyi Posta-takarékpénztár 157.880 „Zsidóvagyon letéti számla Budapest” terhére könyvelték el, de ebből vagy a törvényhatóságok kasszájából fizették a csendőrök élelmezését, a vasúthoz szállítás költségeit és a zsidó vagyon zárolásánál felhasznált spárpa és pecsétviasz költségét is. Emellett fizikai kényszert is alkalmaztak annak érdekében, hogy az áldozatok bevallják: hová rejtették értékeiket. Sokak bordatöréssel vagy más súlyos sérüléssel kerültek fel a vonatokra. Többen belehaltak a brutális ütlegetésekbe (a gettósítás és a deportálás során Magyarországon meggyilkolt áldozatok pontos száma ismeretlen, de mindenképp százas, esetleg ezres nagyságrendet ért el).

Az említett szülésznők és bábák éjt nappallá téve dolgoztak. Szegeden például húsz bába és dajka két orvos felügyelete alatt tíz napon keresztül reggel öttől késő estig volt bevetésen. Debrecenben a bábák és a csendőrök együttes működése 7,5 kg aranyat, 45,67 kg ezüstöt és 70 ezer pengő készpénzt „mentett meg” az államkincstár számára. Nagyváradon 41 millió aranypengőnyi vagyont „szereztek vissza”, valamint 2004 keresztényt jelentettek fel zsidó vagyon rejtegetéséért.⁷⁹ A szombathelyi csendőrkerületben 1,7 millió pengő készpénz és több millió értékű ékszer, a pécsi kerületben 1,5 millió pengő és 4 millió pengőnyi ékszer, a szegediben 2,5 millió pengő készpénz és 10 millió pengőnyi ékszer volt a zsákmány a beszállítás során⁸⁰, és ezek a számok tovább növekedtek, amikor a vagonba rakás előtt még egyszer végigrabolták az áldozatokat. Hódmezővásárhelyen kb. egymillió pengő készpénzt és érték tárgyat vettek el.⁸¹ Külön erre a célra kirendelt csendőrségi ügyész foglalkozott a vagyonrejtegetőkkel szembeni hatósági intézkedésekkel.

A gettóba szállítás, illetve vonatra szállás előtt „hivatalosan” elvett értéktárgyakról a csendőrök „Átvételi elismervényt” állítottak ki. A gettóztatás előtt elszedett készpénzt az

76 *Dokumentumok...* (Baranya). 28–29. o. A Borbóla Jenő rendőrfőkapitány-helyettes és Bajos Aladárné szülésznő ellen indított perek iratai.

77 Ferenczy László I/5. sz. eseményjelentését idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 505. o.

78 Ferenczy II/2. sz. eseményjelentését idézi uo. 510. o.

79 Braham: i. m. 613. o.

80 A magyar királyi csendőrség nyomozó osztálya, zsidó mozgalmak. Budapest, 1944. május 30. MOL-Ó I-12.

81 Hódmezővásárhely polgármestere a szegedi pénzügy-igazgatóságnak. 1944. június 21. MOL-Ó I-79.

érintett község „közadó beszédési naplójába” könyvelték el, és az esetleges adóhátralék levonása után a maradékot a zsidó vagyon letéti számlájára utalták.⁸² Az 1600/1944. számú miniszterelnöki rendelet szerint csak azokat a jegygyűriftket volt szabad elvenni, amelyek drágaköveket is tartalmaztak. A fennmaradt elismervények tanúsága szerint azonban gyakran minden gyűrift elkoboztak azzal az indoklással, hogy zsidóknak nincs joguk nemesfémhez. Esetenként a túlbuzgó közegek a zsidókkal összeházasodott keresztényeket is gettósították és kifosztották: amennyiben szerencsájük volt, a gettóban működő felülvizsgáló bizottságok kivették őket a transzportokból, de az értéktárgyaikat nem kapták vissza.⁸³ A deportáltak birtokában csak aranyfogaik maradhattak: ezeket nem lehetett „megmenteni” a magyar nemzet számára.

Még Eichmann stábjában is elképedt azon az önfeledt brutalitáson, amit a magyar végrehajtók tanúsítottak. „Úgy látszik, a magyarok valóban a hunok leszármazottai: nélkülük így sose boldogultunk volna” – jegyezte meg egyszer állítólag Wisliceny.⁸⁴ Joggal állíthatjuk, hogy a megsemmisítés terve nem lehetett a végrehajtók előtt teljesen ismeretlen, még akkor is, ha néhány rémtörténet (a hullák felhasználása műtrágya- és szappangyártásra) a legendák birodalmába tartozik. A megsemmisítés tervének ismertsége azonban nem német tájékoztatás eredménye volt (bár informálisan minden bizonnyal ez is előfordult): a deportálás körülményei azonban aligha tettek lehetővé más értelmezést, hiszen semmilyen gyakorlati intézkedés nem történt arra nézve, hogy az érintettek valaha valamit is viszontláthassanak vagyonukból, azt viszont kimondták, hogy a zsidóság egyszer és mindenkorra távozik Magyarország területéről. Csupán tervezet készült egy igazságügy-miniszteri előterjesztésre, amelyben arra tettek javaslatot, hogy a zsidó vagyont hosszú lejáratú állami kötelezettséggé kellene alakítani. Egy 1944. június 2-i rendelettervezet leszögezte, hogy az ideiglenesen külföldön (értsd: Auschwitzban) tartózkodó zsidó elveszti a törlesztőrészletekhez való jogát, a végleg külföldre távozó személy pedig a törzstőke visszaváltására sem lesz jogosult. Mindez nem emelkedett jogerőre – a végrehajtás törvények nélkül is megtörtént.⁸⁵

A gettósítottak előtt hamar nyilvánvalóvá vált a deportálások igazi célja: a teljes kifosztás. Ezért sokan megpróbálkoztak értéktárgyaik elrejtésével, és amikor ez már nem volt lehetséges, sokan szétépték vagy elégették bankjegyeiket: így fordulhatott elő, hogy Munkácsón a kiürített gettó átkutatása során a csendőrség egy kosármű szétéptett százpengőst gyűjtött össze.⁸⁶ Mindez újabb alapot adott a csendőrségnek ahhoz, hogy a gettósítás során elrabolt összes értéktárgyat „bűnjelként” foglalja le a zsidók harácsoló tevékenységének bizonyítékaul. A deportálást mindenütt tömeges vesztegetési és vagyonrejtegetési kísérletek előzték meg. Hain Péter nyomozó hatósága napi átlagban ötven-hatvan feljelentést kapott zsidó vagyon rejtegetése miatt.⁸⁷

82 Sajnos csak a VIII. kassai csendőrkörületnek maradtak fenn teljes mértékben az átvételt tanúsító nyugtái. MOL-Ó Z 936, 8. cs.

83 Wohl Sándorné kérvénye Türevölgyi Albert kormánybiztoshoz. MOL-Ó I-72. Wohlénak a gettóban elvették a cipőjét, a jegygyűriftjét és a készpénzét, valamint a lakását is zár alá helyezték. Bár a gettóból kiszabadulhatott, az értékeit nem kapta vissza.

84 Idézi Braham: i. m. 648. o.

85 Törvénytervezet a zsidóknak az ország közéletéből és gazdasági életéből való kiküszöböléséről. 1944. május 19. és Rendelettervezet a zsidóknak az ország gazdasági életéből való kiküszöböléséről. 1944. június 2. Benoschofsky–Karsai: i. m. 2. köt. 69–75. o.

86 A magyar Királyi Államrendőrség, zsidó mozgalmak. Budapest, 1944. május 30. 84–89. o. MOL-Ó, mikrofilm I-12.

87 Hain Péter vallomását lásd *Az Endre–Baky–Jaross-per*. 278. o.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS SZANÁLÁSA

A hazai zsidóság vagyoni helyzetéről és a szomszédos országok zsidóellenes intézkedéseinek gazdasági tanulságairól több tanulmány is készült. A Magyar Nemzeti Bank feltehetően 1944 márciusa és júniusa között 37 oldalas belső tanulmányban mérte fel a romániai, szlovákiai és bulgáriai zsidóság ellen hozott intézkedések gazdasági következményeit. Forrásként elsősorban a helyi statisztikai közleményeket és német szaklapok cikkeit használták. Ezek alapján a szlovákiai zsidóság létszámát az összlakosság 3,2 százalékára, a nettó zsidó vagyont pedig 3,28 milliárd szlovák koronára becsülték, amelyből kb. 29 százalék volt a háztartási, 21 százalék a tőkerészesedés, 15 százalék a mezőgazdasági és 35 százalék a vállalati vagyon. A tanulmány szerint Szlovákiában a zsidóság deportálása semmilyen negatív hatást sem keltett a gazdasági életben, mind az adóbevételek, mind a nemzeti jövedelem, mind a beruházási értékek ütemesen növekedtek. A szlovák korona vásárlóértéke nem romlott, a feketepiaci árnyomása enyhült.

Romániában 1930-ban a lakosság 4,18 százaléka, azaz 756 900 fő minősült zsidónak, de a területelcsatolások és a transznysztiai gettók feltöltése után csak 400 ezer főt tett ki a Romániában maradt zsidók száma. A zsidóság a mezőgazdasági vagyon csupán 3 százalékával rendelkezett, míg a banki szektorban 60–65 százalékot tett ki a részesedéstük. Románia 130 milliárd lej összegű nemzeti jövedelméből azonban csak 4 milliárd származott a banktevékenységből, ezzel szemben a mezőgazdaság a nemzeti jövedelemből 57 milliárd lejjel részesedett. Bár az adatok szűkössége miatt a tanulmány nem kockáztatott meg messzemenő következtetéseket, azt azért bizonyítottnak látta, hogy a zsidó vagyon kivonása Romániában sem okozott megrendülést a gazdasági életben.

Bulgária 0,8 százaléknyi lakossága minősült zsidónak, de a részvénytársaságok tőkéjének 28,7 százalékát ők birtokolták. A zsidókra átlag tízszer akkora jövedelem jutott, mint a nem zsidókra. Komolyabb következményekkel azonban itt sem járt a zsidóság gazdasági kiszorítása.⁸⁸

A Magyar Nemzeti Bank 1944. február 7-i ülésén közzétett gazdasági jelentés nyugtalanító folyamatokról számolt be: „A polgári lakosságnak főleg iparcikkkel való ellátása nehezebbé válik, a jövedelmek és a rendelkezésre álló árumennyiség közötti aránytalanság tovább növekszik.

Fokozza ez azt az egyensúlyhiányt, hogy a háború által előidézett rendkívüli viszonyok igen jelentős konjunkturális természetű jövedelmek keletkezésére vezetnek. A gazdasági élet ama részében, ahol a javak és szolgáltatások áralakulása nem áll ellenőrzés alatt, nagy jövedelmek keletkeznek: nagy jövedelmek erednek az árszabályozásra és áruelosztásra vonatkozó szabályok kijátszásából is. Az így előállott jövedelemeloszlási aránytalanság az ellátási nehézségeket még jobban fokozza, mert azt eredményezi, hogy némely társadalmi csoport fogyasztását az árumennyiség csökkenése ellenére változatlanul fenntartani, vagy éppen növelni tudja.

Ezek a konjunkturális jövedelmek az áralakulásra is erős befolyást gyakorolnak. A minden árat megfizetni hajlandó kereslet nemcsak az ellenőrzés alatt nem álló vagy azt elkerülő forgalomban szökteti fel az árakat, hanem befolyást gyakorol közvetve – főleg a termelési költségekre gyakorolt hatáson keresztül – az ellenőrzött árak alakulására, sőt sokszor a termelés jövedelmezőségére is. Az árszínvonalnak az a jelentős emelkedése, amelynek az elmúlt évben tanúi voltunk, és amelynek fő oka a termelési költségek emelkedésében keresendő, nem volt

88 MOL-Ó Z 12-68. cs.

egészen független a konjunkturális nyereségektől és az ún. fekete piacon lejátszódó eseményektől.⁸⁹

Másfél hónap múlva állami beavatkozásnak köszönhetően megszűnt a jövedelmek és a rendelkezésre álló árumennyiség közti aránytalanság. Március és június között 825 ezer ember személyes vagyonának egy része jelent meg a piacon, enyhítve a már-már krónikus ruha-, bőr-, lakáshiányt, továbbá az egyéb ingó és ingatlan hiányát a kínálati oldalon (a vagyon nagy része azonban továbbra is zár alatt maradt: piacra csak az ellopott vagy a gettósított zsidók által illegálisan eladott ingóságok kerülhettek). 1943. december 31-e és 1944. június 30-a közt a bankjegyforgalom 21 százalékkal, de a létfenntartási index 221,9 százalékról csupán 223,9 százalékra emelkedett, és a növekedésért is az év első három hónapja, azaz a zsidók deportálása előtti időszak volt felelős. A fekete piaci árak zuhanása még a dollár magánforgalmi árfolyamára is rányomta bélyegét: megtörtént az a hihetetlen eset, hogy a háború utolsó évében a dollár árfolyama esett! Az 1943 végi 34,5 pengős árfolyammal szemben 1944. június végén egy dollárért csak 31,5 pengőt kellett fizetni.⁹⁰

Az állam megkísérelt a legapróbb részletig „gondoskodni” a deportáltak vagyonáról: így a május 26-án kibocsátott 1290/1944. számú pénzügyminisztériumi rendelet előírta a pénzügyi intézetek páncélszekrényeinek felnyitását, nehogy elrejtett vagyonok maradhassanak felfedezetlenül. Hasonló intézkedés történt a zsidó tulajdonú szárszámlák begyűjtéséről. A másutt előtalált értékpapírt, készpénzt és értéktárgyakat a 6163/1944 VII. res. számú belügyminisztériumi rendelet szerint a közigazgatási hatóságok összegyűjteni és három napon belül az illetékes jegybanki fiókhoz beszállítani tartoztak. Az első ilyen beszállítás Nyíregyházán történt 1944. május 10-én.⁹¹ Bár a jegybank elnöki osztálya részéről Knirsch Gusztáv főfelügyelő határozott utasítást adott ki arra, hogy a jövőben az átvételt a fióktételeknek meg kell tagadniuk, ennek ellenére több esetben továbbra is a Magyar Nemzeti Bank helyi fiókjai gyűjtötték be a zsidó vagyont.⁹² Az ország szinte valamennyi más pénzügyi intézete is részt vett a zsidó vagyon árszállításában. Egyrészt azért, mert az eredetileg ott elhelyezett zsidó letételeket tovább őrizte, másrészt azért, mert amennyiben nem volt a közelben posta-takarékpénztári vagy MNB-fiók, akkor a legközelebbi pénzügyi intézethez szállították be az értéktárgyakat.⁹³ Hasonlóan kaotikusan történt a nem nemesfém tárgyak, illetve értékpapírok őrzése is: a területileg illetékes adóhivatalok éppúgy részt vettek ebben, mint az egyéb közigazgatási és törvényhatósági szervek.

A zsidó vagyon árszállítása komoly tételként jelentkezett a magyar állam költségvetésében is, bár az árszállítás és a deportálás tömeges vagyonvesztéssel járt. Mindez annak ellenére is így volt, hogy a költségvetés tételei között ez az összeg idő hiányában nem jelenhetett meg: az összegyűjtött vagyontömeg újraosztása, illetve ennek lehetősége azonban egyfajta „államkölcsönként” rövid időre hitelképpé tette az országot. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter rendszeresen tájékoztatta a minisztertanácsot az összegyűjtött vagyon értéké-

89 A Magyar Nemzeti Bank közgyűlésének XX. rendes évi ülése 1944. február 7-én. A Főtanács jelentése az 1944. évi üzletviteléről, XXII–XXIV. o. Budapest, 1944, Magyar Nemzeti Bank.

90 *Dokumentumok a magyar hitelpolitikára, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez (1945–1949)*. Szerk. Tallós György. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi, 196. o.

91 Botos János: *A Magyar Nemzeti Bank története. 1–2. köt.* Budapest, 1999, Presscon, 269. o.

92 Uo. 270. o.; MOL Z 10, 231. csomó, E 1283/1944; XXIX-L-1-d 10. és 25. d.

93 Győr-Sopron megyében például a Sopronmegyei Első Takarékpénztár és a Rábaközi Takarékpénztár fiókjai is őriztek letétbe helyezett tárgyakat, valamint a személyi motozás folyamán elkobzott értékeket. *Dokumentumok...* (Győr-Sopron). II. füzet, 23. o.

ről.⁹⁴ Az államadósság minimalizálása csak a zsidó tőke árársításával és állami bekebelezésével lett volna lehetséges. Hogy ez mennyire komoly tétel volt, azt két jelentéssel illusztráljuk: a csornai magyar királyi pénzügyőri biztos jelentése szerint csak kerületében, ahol döntően szegény zsidók éltek, 25 902 pengőt koboztak el a személyi motozások során, az állatok eladásából 3490 pengő folyt be, és a zsidók maguk fizettek be 13 344 pengő készpénzt (a kerületben 1941-ben 717 zsidót tartottak nyilván, fejenként tehát átlagosan 60 pengőt koboztak el tőlük, de ez a szám nem tartalmazza a korábban bejelentett bankbetéteket, ékszereket és értékpapírok értékét).⁹⁵ Hain jelentése szerint a nagyváradi gettóban mintegy 40 millió pengő értékű nemesfémet és készpénzt raboltak el az áldozatoktól.⁹⁶ Ebben az összegben sincs benne a már korábban zárolt bankbetét- és értékpapír-állomány, valamint az elrabolt, de gettón kívüli ingó és ingatlanvagyon értéke. Feltételezhető, hogy országosan ennek legalább tízszeresét gyűjtötték be. Vajna Ernő szerint a zsidó ingó vagyon nyugatra menekített része 116 kg színarany rúd és 5 mázsa egyéb aranytárgy, 8 mázsa bri-liáns, 1360 láda ezüstóra és töltőtoll, 22 ezer perzsaszőnyeg és 8 vagon különböző egyéb érték volt.⁹⁷ Ehhez a tételhez adódik a hanyagságból Budapesten hagyott és a szovjetek által elrabolt bankbetét-, részvény- és műkincsállomány, amelynek értéke felbecsülhetetlen. Még abban az esetben is, ha a zsidó vagyon elrablásánál 90 százalékos vagyonvesztést veszünk figyelembe (el nem adható, a begyűjtés során megsemmisült, a németek által elrabolt vagy zsidók tulajdonában maradt ingóságok és ingatlanok), az árársított és azonnal értékesíthető vagyon értéke több mint két milliárd pengő volt. Összehasonlításképpen: 1943-ban a hadikiadások összesen 4,5 milliárd pengőt, az adóbevételek 1,8 milliárd pengőt és az államháztartási hiány 2,5 milliárd pengőt tett ki.

Az elrabolt vagyon könyvelésével 1944. június 10-ig a fővárosban székelő pénzügy-igazgatóság elnöki osztálya foglalkozott. Utána Mingovits István vezetésével külön „ZS” osztály létesült a hivatal kebelén belül (Szent István utca 15.), amelynek feladata a zsidó vagyon Szabadság tér 15. szám alatt székelő kormánybiztossága rendeleteinek végrehajtása, illetve a végrehajtás ellenőrzése volt. Hetente egy alkalommal jelentést is készítettek, ennek alapján bíralták el a kormánybiztossághoz beérkező igényléseket. 1944. december 6-án azonban mindent át kellett adni a kerületi nyilaskeresztes szervezeteknek, hacsak a honvédség, illetve a Vöröskereszt nem jelentkezett a tárolt ingóságok átvételére. Csak a jelentősebb érték-tárgyakat szállították ki Brennbérgbányára, illetve Sopronkövesdre. Sajátos, hogy a kormánybiztosság csak ekkor kezdte meg a főispánok, a polgármesterek és a nyilaskeresztes pártszervezetek elszámoltatását a begyűjtött vagyonról. Hat hét alatt a Posta-takarékpénztár 157.880. számú számlájára több mint 200 millió pengőnyi átutalás érkezett. Zsidó vagyon gyűlt a Posta-takarékpénztár 157.772. és 157.875. számú számláin is, de ennek értékéről még csak becslések sincsenek.⁹⁸ Egyes megyei számlákra, például a Zala vármegyei vegyes alapok elnevezésű, 82.124. számú posta-takarékpénztári számlára szintén folytak be kisebb-nagyobb összegek.⁹⁹ Több esetben előfordult viszont, hogy a Nyilaskeresztes Párt, amely

94 Braham: i. m. 543. o. Számadatokat az 1944. június 14-i minisztertanácsi jegyzőkönyv, amelyben utalás van Reményi-Schneller beszámolójára, sajnos nem tartalmaz.

95 *Dokumentumok...* (Cyőr-Sopron). II. füzet, 24. o.

96 Lévai Jenő: *Endre László, a háborús bűnösök listavezetője*. Budapest, [é. n.], Magyar Téka, 68. o.

97 Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per*. Budapest, 1988, Reform, 413. o.

98 Kivonat a Politikátörténeti Alapítvány kutatócsoportjának zárójelentéséből, 4. o. Fénymásolat a szerző birtokában.

99 *Dokumentumok...* (Zala). 22. o.

részt vett a zsidó ingatlanvagyon értékesítésében, nem volt hajlandó befizetni a befolyt összeget a pénzügy-igazgatóság részére.¹⁰⁰

A zsidó vagyon bevonása azért volt jelentős, mert ideiglenesen ellentételezni tudta az államháztartás számára a háború okozta értékvesztést. A háború folyamatosan termel (és semmisít meg) olyan árukat, amelyek a nemzetgazdaság számára munkaerő- és nyersanyagköltséggel járnak, ellenben további értékteremtésre nem képesek (például a katonai felszerelések). A zsidók deportálásának hatása ezzel szemben gyakorlatilag „értékteremtő” volt, hiszen hatalmas mennyiségű ingó és ingatlanvagyon szabadított fel. Ez az egyszerre beköszöntő árubőségben és a bankjegyforgalom mérséklődésében is megnyilvánult. Bár 1944 első fél éve folyamán a hadikiadások minden addigit meghaladó mértékben nőttek, ezt nem kísérte a bankkóprás hasonló mértékű növelése.

*Az 1943. és 1944. év bankjegyforgalmának összehasonlítása
(a forgalomban lévő bankjegyek értéke millió pengőben)*¹⁰¹

1943. március	2975	100,0%	1944. március	4962	100,0%
1943. április	3056	102,7%	1944. április	5190	104,5%
1943. május	3083	103,6%	1944. május	5134	103,4%
1943. június	3200	107,5%	1944. június	5288	106,5%
1943. július	3476	116,8%	1944. július	5597	112,7%

Mint látható, 1943 vizsgált időszakában a bankjegyforgalom növekedésének üteme még meg is haladta az 1944. évi hasonló adatokat. A bankjegyforgalom növekedése 1941–1943 között 62 százalékban a németországi export finanszírozásából fakadt, a Magyar Nemzeti Bank tehát többet hitelezett Németországnak, mint Magyarországnak. Ezzel a Harmadik Birodalom tekintélyes mértékben át tudta hárítani belső piaca inflációs nyomását Magyarországra. Hasonlóan alakultak a létfenntartási index változásai is. Míg 1938-hoz képest a létfenntartási index 1942 decemberében 175,3 százalékra és 1943 decemberében már 264,5 százalékra emelkedett, addig 1944. június 30-án az index csak 2,7 százalékkal emelkedett tovább¹⁰², holott időarányosan kb. 70 százalékkal kellett volna növekednie.

AZ ELOSZTÁS: „NAGY JELENTŐSÉGŰ SZOCIÁLIS AKCIÓ”

(A zsidók anyagi és vagyonyogi kormánybiztosának 3900/1944. számú rendeletéből)

Bár a hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy a zsidóság ingó és ingatlanvagyonának precíz elosztása pontosan megfogalmazott alapelvek szerint történjen, erre már annak hatalmas mennyisége és az elosztás decentralizáltsága miatt sem volt lehetőség. A redisztribúciót mindenütt sikkasztások és rablások kísérték. Az első osztogatási hullám általában a gettósítás helye szerint illetékes helyhatóság tisztviselői között zajlott le, Kassán például zártkörű árverést szerveztek a városházán, amelyen a deportáltak még ki sem hűlt ágyneműi és használati tárgyai cseréltek gazdát. Az osztogatás körüli anomáliákról és a magyar társadalom katasztrofális erkölcsi lezüllesztéséről tudósít a következő, 1944. június 2-án felvett jegyzőkönyv,

100 Például *Dokumentumok...* (Zala). 62. o.

101 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1944*. Budapest, 1944, Központi Statisztikai Hivatal, 229. o.

102 Botos: i. m. 295. o.

amely egy „károsult” feljelentése nyomán keletkezett: „f. hó 1-én délután a városházára mentünk férjemmel, és a városháza folyosóján a városházi altiszt elébünk állt azzal, hogy most nem szabad felmenni a városházára, mert tanácskozás van Ruttkai tanácsnok szobájában. Férjem erre erősen rászólt az altisztre, hogy saját felelősségemre engedjen fel, és mi mentünk fel a II. emeletre Ruttkai tanácsnok szobájába, illetve a mellette levő szobába. Férjem, megjegyzem, egyenruhában volt. Ruttkai tanácsnok előszobája előtt 30-40-en álltak kint a folyosón, és az előszoba ajtaja nyitva volt. Mi a tömeg szélén megálltunk, és láttuk, hogy valaki a szobában asztalon állt, és felvett egy-egy csomag fehérneműt, majd szőnyeget, és a kikiáltási árat kiabálta, például »12 személyes abrosz szalvettával, kikiáltási ára 15 P«, továbbra kiabálta, hogy »nem kell felverni az árat, mert mi köztünk van árverezve«. Kiabálta továbbá, hogy »Dunnahuzat, kikiáltási ár 7 P! Paplan lepedővel!«, felverték 30 P-re. Benéztünk a szobába, és láttuk, hogy a szobában nagyon sok szőnyeg, fehérnemű [van], minden fajta.

Egy tisztviselőnk kérdőre vont a tömegből, hogy én ki vagyok, mert itt csak a tisztviselők állhatnak. Erre én azt mondtam, hogy »én is egy katonának vagyok a felesége, énnekem is van olyan jogom a zsidó holmihoz, mint maguknak, vagy akkor miért nem viszik a zsidó holmit a szegénytelepre, a dzsungelbe«. És még fel is lökött. Erre a tisztviselőnk azt mondta, hogy: »Maga úgy sem kap, menjen innen, szégyellje magát, hogy ide jött!«, és még meg is lökött. Erre fel látta az asztalon álló férfit ezt a jelenetet, és az is rám szólt, hogy »Hordja el magát, mert itt csak a tisztviselők lehetnek jelen«.¹⁰³

Az effajta elosztás azonban a zsidó vagyonnak csupán a töredékét érintette. A következőkben az állami elosztási gyakorlatot mutatjuk be néhány kelendőbb ingóság és ingatlan példáján.

LAKÁSOK

Matolcsy külön tanulmányban részletesen tárgyalta a zsidóság háztáji vagyonának kérdését.¹⁰⁴ Budapesten 36 ezer ház 26 százaléka, azaz 9360 volt zsidó kézben, de a házakból befolyó jövedelmek 45,7 százaléka minősült újraosztandó zsidó vagyonnak. Az eltérés azzal magyarázható, hogy az értékesebb és nagyobb ingatlanok tulajdonosai között a zsidóság felülreprezentált volt. Az ezer pengő alatti jövedelmet biztosító bérlakások tulajdonosainak csak 11 százaléka volt zsidó, de a 25 ezer pengőnél nagyobb jövedelmet hozó ingatlanoknál ez az arány már 49 százalékot tett ki (Budapesten a lakosság 22 százaléka minősült zsidónak). Magyarországon a zsidóság háztáji vagyonát a statisztikusok már 1927-ben hárommilliárd pengő nagyságúra becsülték.¹⁰⁵ Az elosztás tehát komoly feladatnak ígérkezett.

A Belügyminisztériumon belül a XXI. osztály foglalkozott általános lakásügyekkel, az a) alosztály a lakás, a b) alosztály a menekültügyekkel volt megbízva. Tekintettel a várható nagy feladatra, 1944 nyarán dr. Németh Ödön vezetésével külön miniszteri biztosságot is felállítottak a zsidó lakásokkal kapcsolatos kérdések megoldására. A b) alosztályon belül szintén külön ügyosztály létesült 1944. május 13-án, a „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztályok ügyköréhez nem tartozó ügyeknek dr. vitéz Endre László államtitkár úr közvetlen utasítása alapján történő intézésére”. Vezetőjévé Molnár Zsigmond miniszteri segédtitkárt nevezték ki.¹⁰⁶ Mivel azonban a feladatot így sem tud-

¹⁰³ Gréczy Imréné feljelentése. MÖL-Ó I-12, 59. o.

¹⁰⁴ Matolcsy Máttyás: *A zsidók háztáji vagyonja Budapesten és a vidéki városokban*. Budapest, 1941, Nyilaskeresztes Párt, 13. o.

¹⁰⁵ Részletesen lásd uo.

ták ellátni, a budapesti lakáskérdések „megoldására” 1944 júliusában Haynal Alajos vezérőrnagy kapott megbízást mint kormánybiztos.

A hadsereg, a csendőrség, a rendőrség és a közigazgatási hivatalok között azonnal kitört a kompetenciaharc abban a kérdésben, hogy ki jogosult a lakások igénybevételére. Miniszterelnöki rendelet szögezte le ugyan a prioritásokat: a köztisztviselők, a kibombázottak, a hadirokkantak és a frontharcosok soron kívüli elbánást igényelhetek, ennek ellenére sem volt lehetséges a rendelkezésre álló ingatlanok zökkenőmentes elosztása. Az igény messze meghaladta a rendelkezésre álló keretet: „Az kell jelentenem Alispán Úrnak, hogy ezen felsorolt rendelkezések alapján a zsidó lakás kérdést [sic] megnyugtatóan megoldani egy községben sem lesz módomban, mert többek között a m[agyar] kir[ályi] battonyai honvéd állomásparancsnokság közölte velem, hogy a HM [Honvédelmi Miniszter] Úr ápr[ilis] 21-én kelt 29850 eln. 1/1944. sz. rendelete értelmében a kiürülő zsidó lakásokat a honvédségi egyének lakásszükségeinek fedezésére kell fordítanom. Ezzel szemben a m[agyar] kir[ályi] BM [Belügyminiszter] Úr 503/673/1944.sz. rendelete értelmében a m[agyar] kir[ályi] csendőrség alakulatait és egyéneit kell elsősorban az igénylők közt kielégíteni. Most szereztem tudomást arról, hogy a járási levante parancsnok elsősorban a levante egyesületek és tisztek lakásszükségeit kívánják [sic] általam kielégíttetni. Ezen hatósági kihangsúlyozott igénylések mellett a közönség oly tömegben terjesztett elő kérelmeket, hogy megnyugtató megoldás előreláthatóan a fenti rendelkezések végrehajtása mellett nem biztosítható. Ezért tisztelettel kérem Alispán Urat [...] arra, hogy a miniszter szabályoztassa rendeletben a kérdést. Erre annál is inkább sürgősen szükség van, mert a kérelmek elbírálásához a fentiek tudatában hozzá sem fogtam. Ennek dacára a m[agyar] kir[ályi] honv[éd] állomásparancsnokság részéről már támadásban, fenyegetésben volt részem a tisztgyűlésekről kiszivárgott értesülések szerint. Ugyanerről panaszkodik három községem főjegyzője.”¹⁰⁷

A lakosság a legkülönbözőbb beadványokkal bombázta az állami szerveket. Két példa:

A károsult

„Méltóságos Kormánybiztos Úr! Tisztelettel kérem, hogy a lakásomban lévő bútorokat és csillárokat, melyek Faragó nevű zsidó ügyvéd lakásában visszamaradtak, részemre kiutalni szíveskedjen. Kérésem indoklására legyen szabad megemlítenem, hogy az 1944. júl[ius] 2-i terrortámadás miatt 8 tagú családommal együtt hajléktalanná váltunk, és így lettem a fent említett lakás bérlelője. Özv. Scheffler Richardné”¹⁰⁸

Az üldözött

„Két gyermekem családalapítás előtt áll, és én eddig a sors és a zsidó faj üldözöttje voltam.”¹⁰⁹

Vidéken a deportálások befejeztével az összes üresen maradt lakás eloszthatóvá vált, kivéve a német és magyar katonaság által lefoglaltakat. Egyes helyeken, mint például Munkács, Sátoraljaújhelyen vagy Máramaroszigeten, a lakások 25-30 százaléka is „felszabadult”. Budapesten a nyár folyamán úgynevezett csillagos házakba tömörítették a zsidónak minősítetteket. A 2681 csillagos házban még 12 ezer keresztény lakó is maradt. A további kb. 33 ezer házban csak keresztények laktak, ami számukra az egy főre jutó lakóhelyiségek számának jelentős növekedését jelentette.¹¹⁰ Komoly túlkínálat mégsem alakult ki, mert a ko-

106 Jaross 3410/1944. eln. sz. utasítása. 1944. május 13. Benoschofsky–Karsai: i. m. I. köt. 312–313. o.

107 A Battonyai járás főszolgabírójának jelentése. 1933. május 23. MOL-Ó, mikrofilm I–40.

108 Schefflerné beadványa. MOL-Ó, mikrofilm I–72.

109 Salánky Emil beadványa. MOL-Ó, mikrofilm I–72.

110 Budapest polgármesterének 523926/1944 XXI. sz. leirata, idézi Vértess: i. m. 328. o.

rábban uralkodó lakásínség felszívta a kínálat jelentős részét. Ezen felül az április 2-től meginduló légitámadások hatalmas anyagi károkat okoztak, volt, amikor egyetlen amerikai bombázás kétezer halottat és tízezernyi sebesültet követelt Budapesten – a fedél nélkül maradtak száma pedig még ezt is felülmúlta. A kibombázottakat „természetesen” a zsidóktól elvett lakásokban helyezték el.

A zsidók lefoglalt lakásait csak ideiglenes bérletként bocsátották az igénylő rendelkezésére. A lakbért az állam (pontosabban a helyi törvényhatóság) határozta meg, és ha a tulajdonos a lakást előzőleg „nemzsidónak” bérbe adta, akkor az illetékes pénzügy-igazgatóság ellenőrizte, hogy a bérleti díj megfelel-e a piaci viszonyoknak. Amennyiben túl csekélynek találták, felmondatták a szerződést, mivel a pénzügy-igazgatóság abból a feltevésből indult ki, hogy a zsidó és a „nemzsidó” fél között szerződésbe nem foglalt ellentételezés is fennáll. A bérleti díjakat a „Zsidó vagyon letéti számla Budapest” javára kellett befizetnie a bérlőnek. Nem tartozott a bérlethez a bútortartás használati joga: a „zsidóbútorokat” további intézkedésig zárolni kellett a lakásban.

A légitámadások áldozatait egy könyvecske¹¹¹ segítette az igénylésben. Jaross május folyamán minden főszolgabírót és községi előljárószágot felszólított az ingatlanigények bejelentésére. Prioritásként a hivatalok és viselőik, a termelő üzemek, valamint a tanítók igényeit jelölték meg.

A német hivatalok előszeretettel kvártélyozták be magukat zsidók lakásaiba. Ilyen esetekben a berendezési tárgyakat sokszor eltulajdonították, vagy magukkal vitték a következő állomáshelyükre. A beszállásolások szabályozása végett a „kelet-magyarországi területek hadművelleti kormánybiztosa”, Ricsóy-Ularik Béla rendeletben határozta meg a „létározandó zsidó vagyonból német katonai alakulatok részére történő igénylésekkel követendő” eljárást.¹¹²

RUHÁZAT ÉS BÚTOROK

Az auschwitzi kép: a cipő-, kabát- és kofferhegyek jól ismertek. Azt azonban kevesen tudják, hogy az auschwitzi jóval felülmúló készletek tornyosultak a magyar városok raktáraiban. Az elkobzott ruhadarabok egy töredékét még a deportálás ideje alatt vagy röviddel azután ingyen vagy jelképes összegért szétosztották.¹¹³ A hivatalos eljárás rendje szerint a „zsidóruhákat” külön erre a célra létrehozott ruhagyűjtő állomásokon halmozták fel, a ruházat raktározását pedig a pénzügy-igazgatóság szervei végezték. Baky László 1944. május 2-án úgy rendelkezett, hogy a ruházatot a szegényebb munkások és kisiparosok között kell kiosztani, egy rend ruha irányára 35–40 pengő, egy pár cipő 15–20 pengő lett volna. Ezt a tervet azonban csak részlegesen lehetett végrehajtani.

Magyarország ugyanis 1944 áprilisától angolszász légitámadások célpontjává vált: néhány hónap alatt húszezer polgári lakos pusztult el, több tízezeren megsebesültek, vagy minden vagyonukat elvesztették. Őket is a „zsidóvagyonból” kárpótolta az állam: erre a célra különleges formanyomtatványok is készültek, amelyeken a kibombázottak ruházati gyorssegélyt igényelhetek maguknak, méret és nem szerint. A kiosztott ruházat értékét az illetékes közjóléti szövetkezet fizette be az államkasszába.

111 Vadász János–Ravasz Illés: *A légiharcok okozta károk. A zsidókra vonatkozó legújabb fontosabb kormányrendeletek magánjogi vonatkozásai*. Budapest, 1944, 90. o.

112 MOL-Ó, mikrofilm I-13, 103. o.

113 A helyszíni osztogatósról dokumentumot közöl: *Dokumentumok...* (Szabolcs-Szatmár-Bereg). 62. o.

A ruházati cikkek és egyéb textilneműk ötven kategóriába soroltattak, minden kategória árait rendeletben állapították meg, és a teljes mennyiséget kontingensekre osztották a belügy-, a kereskedelem- és közlekedésügyi, az ipari, a földművelésügyi, a pénzügy- és a honvédelmi minisztérium között. Csekély százalékot a szegények és a hadirokkantak javára tartalékoztak. A ruhagyűjtő állomások könyvelését számos formanyomtatvány segítette.¹¹⁴ Október folyamán megváltoztatták ezt az elosztási tervet, és a honvédelem, az ipar és a hadigondozás kivételével az összes tárca a Belügyminisztériumnak adta át kontingensét azzal, hogy a készletből elsősorban a menekültek és kibombázottak igényeit kell kielégíteni. Az elosztás gyakorlati lebonyolítása úgy történt, hogy a pénzügy-igazgatóság térítés ellenében mindent átadott a helyi közjóléti szervezeteknek. A térítést készpénzben kellett fizetni, erre a közjóléti szervezetek külön keretet kaptak „a nagy jelentőségű szociális akció” lebonyolításának érdekében.¹¹⁵ A bútorok igényléséhez is készültek nyomtatványok, a kiutalás azonban csak ideiglenes és térítésköteles használatbavételre jogosított. Ezeken minden félreértés elkerülése végett a „zsidóholmi” kifejezés is szerepelt, az igénylőnek tehát tudnia kellett, hogy milyen tulajdont vesz használatba.¹¹⁶ A Belügyminisztériumon belül Baky államtitkár saját hatáskörben is osztott szét bútorokat a kibombázottak között.

Egyes források szerint 1944 decemberében a ruházat megmaradt részét a helyi közjóléti szervezeteknek adták át. Jellemzi a raktározás körülményeit, hogy például Székesfehérváron 1626 darab páratlan (!) cipő és csizma hevert raktáron.¹¹⁷

A bútor igénylők gyakran a kért darab pontos helyét és tulajdonosának nevét is megjelölték. Sokan elérkezettnek látták az időt egy-egy ismerős sezlónjának vagy zongorájának birtokbavételére, amint ezt a következő kérelem is bizonyítja: „Én mint tanítónő eddig is nagy hiányt éreztem e hangszernek dalok és más egyebek betanításánál, de fizetésemből nem állt módomban venni. Ezért kérem, hogy az általuk lefoglalt volt zsidó zongorá[k]ból részemre juttatni szíveskedjenek.

Ha lehetne – úgy a Bocskai u. 11. szám alatt levő F[...] E[...] zongoráját kérném. Szíves jóindulatukban bízva maradok”¹¹⁸...

RÁDIÓK ÉS BICIKLIK

E tárgyak begyűjtése decentralizáltan történt, bár több kísérlet is akadt a központosításra. Baky a 26900/1944. számú rendeletével arra hívta fel az alispánok, főszolgabírók és polgármesterek figyelmét, hogy az írógépek a közhivatalokat, a biciklik a rendőrséget és a csendőrséget illetik. Néhány megyében formanyomtatványok születtek a „zsidóbiciklik” leltárba vételére, amelyeken fel kellett tüntetni a gyár nevét, a gyártási számot, a gumik mennyiségét és minőségét, a rendelkezésre álló pótalkatrészeket és szerszámokat, a pumpát és a lámpákat. Hogy egyesek mennyire áhítoztak kerékpárra, azt jól illusztrálja Ferenczy László I/4. számú jelentése, amelyben arról tudósít, hogy Felsőbudakon (Beszterce-Naszód vármegye) Grünfeld Rudolf „zsidó lakásán” megjelent Hadzsi Muszics Hasszán bég (!?), „és attól 1 db kerékpárt

114 3. sz. melléklet a 3.900/1944. sz. utasításhoz: Kimutatás a zsidók háztartásában volt ruhaneműeknek az egyes tárcák közötti %-os felosztásáról. MOL-Ó, mikrofilm I-79.

115 A 3900/1944. sz. rendelet végrehajtásának előkészítése. MOL-Ó I-12.

116 MOL-Ó I-30, 64. sz. irat.

117 Uo. 66. sz. irat, 1944. december 7.

118 *Dokumentumok...* (Szabolcs-Szatmár-Bereg). 66. o.

vett el azzal, hogy neki erre már úgysem lesz szüksége, mert a zsidókat összeszedik, s a ke-
rékpár az államé lesz.”¹¹⁹

Az angolszász adókra állított rádiók elkobzása már 1941-től folyamatban volt, de ugyane-
kor több rendőrkapitányság saját kezdeményezéséből elkezdte a zsidók rádióinak begyűjtését
is, esetenként már 1941-ben.¹²⁰ Erre már a 8820/1941. számú miniszterelnöki rendelet is jog-
alapot adott. A miniszterelnök szerint be lehetett vonni a rádiókészüléket, amennyiben feltéte-
lezhető, hogy egyes külföldi adók hírközléseit fontos államérdek veszélyeztetésére alkalmas
hírek terjesztésére használja fel a tulajdonos. A helyi közigazgatás jellemzően szinte kizárólag
zsidók esetén vélte ezt a szándékot.

Nyíltan „faji” alapon az 1944/1300. számú miniszterelnöki rendelet írta elő a készülékek
bejelentési kötelezettségét. Egy nap múlva, azaz 1944. április 8-án megszületett a Kereske-
delem- és Közlekedésügyi Minisztérium elkobzást elrendelő utasítása is, amelyhez melléklet-
ként *Irányelvek a Magyarországon gyártott rádióvevő készülékek körülbelüli becseréltékéről* cím-
mel külön tájékoztatót csatoltak. Fontos leszögezni, hogy a rendelet kiadásának időpontjában
Magyarországon még el sem kezdődtek a deportálások.¹²¹ A Honvédelmi valamint a Keres-
kedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium is kiadott egy-egy rendeletet az elosztás alapelvei-
ről még április 21-én. Ezt követte a Belügyminisztérium 26.900/1944. számú április 22-i ren-
delete, amelyben a rádiókat, bicikliket és írógépeket természetesen elsősorban saját szervei
részére kívánta biztosítani. Mivel végrehajtó közgei révén a Belügyminisztérium helyzeti
előnyben volt, feltehető, hogy leginkább az utóbbi rendelet érvényesült.

Április 27-én a 174.746/1944. számú belügyminisztériumi rendelet alapján minden zsidó
rádiótulajdonost felhívtak készüléke azonnali leadására az illetékes postahivatalon. Sok he-
lyen azonban a helyi városi és megyei hatóság, illetve a csendőrség és rendőrség saját kezde-
ményezéséből már korábban megkezdte a begyűjtést, ahogyan ezt a Belügyminisztérium egy
ilyen tárgyú panaszja is bizonyítja.¹²² Előfordult, hogy a túl nagy ügybuzgalmat tanúsító rend-
őrkapitányság pórul járt, mint például Sátoraljaújhelyen, ahol az 1944. március folyamán be-
gyűjtött rádiókat német katonák kilopták a már ekkor a zsidó vagyon raktározására berende-
zett zsinagógából.¹²³ Összesen 68 ezer „zsidó” rádiókészüléket gyűjtött be a magyar állam,
amelyekből Veessenmayer nyomban 980 darabra adott be igénylést.¹²⁴ A beszolgáltatott ké-
szülékek kb. 40 százaléka azonban alig volt használható. Magyarországon egyébként ebben
az időben összesen 716 ezer rádiókészüléket tartott nyilván a Központi Statisztikai Hivatal.

A Belügyminisztérium május 15-én kiadott 39.089/1944. számú rendelete a főispánok fel-
adatává tette, hogy javaslatokat terjesszenek fel a szétosztásnál figyelembe veendő személy-
lyére.¹²⁵ Ugyanekkor egy belügyminisztériumi körrendelet nehezítette, hogy egyes szer-

119 Ferenczy jelentését idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 504. o.

120 A már 1941 folyamán eszközölt rádióbegyűjtéseket említik az ország különböző rendőrkapitányságairól száma-
zó jelentések, lásd *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Szerk. Schmidt Mária. Budapest,
1990, Minerva, 120., 127. o.

121 Ez a gyorsaság nem véletlen: Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja már 1941 folyamán uta-
sítást adott az összes „zsidórádió” begyűjtésére, csak hogy akkor Magyarország belügyminisztere még rendreuta-
sította a nyílt alispánt.

122 A magyar királyi belügyminiszter 192.500/1944. sz. rendelete, 24. o. MOL-Ó, mikrofilm I-13.

123 A sátoraljaújhelyi rendőrkapitányság jelentését idézi Schmidt Mária: *Diktatúrák ördögsekerén. Válogatott tanul-
mányok*. Budapest, 1998, Magvető, 140. o.

124 Endre László levele Veessenmayernak, dátum nélkül. TH V-79802/5.

125 Schiller: i. m. 16. o.

vek a postahivatalok kizárásával szervezték meg a begyűjtést, és ezért május 22-ig részletes kimutatást kért arról, hogy a rádiókészülékek „hatósági őrizetben vannak-e még”. A május–június folyamán, a korábbi tulajdonosok deportálása után elkezdődött elosztás azonban nem haladhatott zökkenőmentesen, mert augusztus 25-én újabb belügyminisztériumi rendelet jelent meg, amely az előző intézkedések hatástalanságára hivatkozva áttette a rádiók ügyét is a zsidó vagyonok kezelésére létesült kormánybiztossághoz. Kérvényeket egyesületek és magánszemélyek is beadhattak, az elosztás a főispán, illetve a polgármester kezében volt. Az igénylőknek térítést kellett fizetniük. Csak olyan magánszemély kaphatott készüléket, akiről feltételezték, hogy a rádióhallgatásnak köszönhetően kedvezően fogja befolyásolni környezetét és az általános hangulatot.

Hogy mennyire szigorúan kezelték a hivatalok a rádiók elosztásánál előforduló anomáliákat, azt a Kunhegyesen 1944. szeptember 25-én felvett átadás-átvételi jegyzőkönyv is bizonyítja (ekkor az első szovjet páncélosok kb. nyolcvan kilométerre voltak a várostól). A főjegyző – főszolgabírói utasítás alapján – magához hívta mindazokat, akik 1944. március 22-e után keresztény rádiókereskedőtől zsidó eredetű készüléket vásároltak, és követelte a rádiók azonnali beszolgáltatását. A vevők jóhiszeműségükkel védekeztek, és azzal, hogy egyik készülék ára sem éri el a hatszáz pengőt. Egy készüléket a főjegyző hivatali „őrizetbe vett”. Szeptember 30-án a főszolgabíró ismételtlen követelte a további 14 „zsidó eredetű” rádiókészülék 24 órán belüli beszolgáltatását azzal, hogy a magánjogi követeléseket a vevők és eladók egymás közt rendezzék el. Október 5-én Kunhegyes elöljárósága jelentette, hogy a készülékeket másnap bevonják. Kérdéses, hogy erre sor került-e. Négy nap múlva a szovjet hadsereg begyűjtötte Kunhegyes rádióit – igaz, nem rasszista szempontok alapján.

ÜZLETEK

Az üzletek újraosztása módot adott a kereskedelem racionalizálására is. Ezért minden nagyobb településen az érintett érdekképviseletek bevonásával döntöttek arról, hogy mely üzleteket kell bezárni, és melyeket tovább üzemeltetni. Mindezt komoly és előrelátó tervezés előzte meg. Kunder Antal 1944. április 8-án az alábbiakat nyilatkozta az *Esti Újságnak*: „A zsidó kereskedelem leállítását nem úgy tervezem, hogy a zsidó bolt későbbi tulajdonosa halott üzletet, vevőkör nélküli boltot vegyen át. Ezért rendelem el, hogy a zsidó üzletek telefonja egyelőre még bekapcsolva maradjon. A zsidórendelet foganatosításával nem érheti kár vagy hátrány az új magyar kereskedőt, aki megfelelő raktárral láthat majd munkához.”¹²⁶ Kunder felkészültsége nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy már 1941-ben azt nyilatkozta, hogy „különös gondoskodásunk tárgya a magyar kereskedelem előkészítése a zsidómentes Európára.”¹²⁷

Ahogy már korábban említettük, a létfontosságúnak ítéltéken kívül minden zsidó üzletnek be kellett zárnia. A megmaradókat, valamint a fontosabb zsidó ingatlanokat az illetékes önkormányzat által kinevezett zárgondnok, illetve közgyám vezette tovább. Bevételeit a „Zsidóvagyon 157.880 P. M.” számlára kellett befizetnie¹²⁸, és ugyanerről a számláról utalták számára a havi fizetést is. A „romlásnak indult árukészlet” sorsáról a Kereskedelem- és Közlekedésiügyi Minisztérium 1944. június 10-én kiadott 62.378/1944. számú rendelete határozott.

126 Sztójay Döme és társai vizsgálati dossziéja, TH V-101501. 101. o.

127 Kunder sajtónyilatkozata (*Esti Újság*, 1941. április 8.). Uo. 101. o.

128 A számla létezéséről az első irat 1944. június 26-án tudósít. Kunder 79.290/1944. sz. rendelete utasította az iparhatóságokat, hogy a zsidók zárolt számlája helyett erre a számlára kell minden befizetést teljesíteni.

Az üzletek kiigénylése sokakban a boldog jövő képét rajzolta fel. Egy példa: „Tekintetes Alezredes úr! Én Soproni István tart[alékos] szakaszvezető vagyok, behívásom esetén a 2. Gk. Lövész Zlj. pct. á. szd.-nál [sic] teljesítek szolgálatot, alázatos kéréssel fordulok az Alezredes úrhoz.

Tekintetes Alezredes úr, mivelhogy minálunk is a zsidóságot elkülönítették, sok üzlet bezárva maradt, és én is erre az alkalomra vártam, hogy ezek közül egyet megnyithassak. A múltkor is kijött egy rendelet, hogy az oljan [sic] üzletet, amely a közellátás terén fontos, olyan üzletre a polgármester úr adhat ki engedélyt. Tekintetes Alezredes úr, mivelhogy a pékmesteri vizsgám megvan, én adtam be igénylést egy zsidópéküzletre [sic] 3979/1944. szám. [...] most utólagosan megtudtam, azért nem kaptam meg az üzletet, mert az Alispán úr nem ad ki engedélyt, és még mindég azt várja, hogy a zsidóságot visszatelepítsék az előbbi [sic] helyekre [...] Tekintetes Alezredes úr, amíg én kint voltam a fronton, és kész voltam, ha kel [sic], meghalni a hazámért is, addig itthon azok, akik még katonák sem voltak, a púposok és sánták, azok gazdagodtak vagy vagyont szereztek, és akkor akinek joga van az üzletre, azt figyelembe sem veszik.

Tekintetes Alezredes úr, alázatosan kérem, hogy szíveskedjék eben [sic] az ügyben az eljárást megindíttatni, hogy én is hozzá tudjak [sic] jutni, mert mindenütt elutasítják az embert, mert szegény, és nincs protekciója. Hazafias tisztelettel: Soproni István”.

Túrvölgyi Albert kormánybiztos 1.500/1944. számú rendeletével („a zsidók anyagi és vagyoni jogi ügyeinek megoldására”) intézkedett augusztus 18-án a lezárt üzletek árukészletének és berendezésének elárverezéséről. Oldalakon keresztül taglalta az árverezés szabályait, a befolyó összegeket pedig a már említett számlára kellett befizetni. A rendelet – sajátos módon – licitálás helyett az érdekelt felek előzetes egyezségeire törekvését szorgalmazta. Az árakat a helyi ipartestületek és a pénzügy-igazgatóság szakembereinek kellett közösen meghatározniuk. A textiláru kivételt képezett ez alól, azt az iparügyi miniszter által kijelölt hadiüzemeknek kellett átadni. A ruházat begyűjtéséről Túrvölgyi hasonló szellemű augusztus 21-én kelt, 3.900/1944. számú rendelete intézkedett.

Természetesen ehhez a rendelethez is számos melléklet, nyomtatvány készült. A tervek szerint 1944. szeptember 30-ig meg kellett történnie a zsidó vagyon elárverezésének: ez a szó szoros értelmében versenyfutást jelentett az idővel és a szovjet csapatokkal is, amelyek már augusztus vége óta Magyarország határainál álltak. Ez a lakosság jelentős részét láthatóan egyáltalán nem zavarta abban, hogy az utolsó pillanatokat is felhasználva részt vegyen a „zsidóvagyon” megszerzésében. Budapesten hatalmas „munkatorlódás” keletkezett, mivel a vagyonok jelentős részét még leltárba sem vették. A csillagos házakba telepítettek vagyonát a pénzügy-igazgatóság járőrei csak szeptember 12-től kezdték összeírni.¹²⁹

Munkájukat feltehetően be sem fejezték a kiugrásig, amikor aztán a nyilasok által október 15-e után életre hívott „hivatásrendek” kezébe került a zsidó üzletek kiárúsítása. November 3-án Szálasi „nemzetvezetői” eskütételén csaknem üres volt a parlamenti karzat, mert a párttagságot teljes mértékben lekötötte az üzletek árucikkeinek „árjásítása”, annál is inkább, mivel az első szovjet harcokcsik ekkor már Kispest határában álltak, és félő volt, hogy az árukészlet orosz kézre kerül.¹³⁰ Egyes nyilas vezetők a zsidó üzletek árukészletét alkalmazottak karácsonyi megajándékozására használták fel vidéken és Budapesten egyaránt.¹³¹ Szálasi

129 Wallenberg jelentése a svéd külügyminisztériumnak 1944. szeptember 12-én. In *Emberirtás-embermentés*. 128. o.

130 Zánkay Péterné miniszterelnöki titkárnő vallomása a népbíróság előtt, idézi Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, 1999, Osiris-Századvég, 99. o.

131 Rákosi Gyula periratai. TH V-56031.

3840/1944. számú rendelete végül legalizálta a szabad rablást azzal, hogy kijelentette: „A zsidók minden vagyona az államra száll.”

AUTÓK

Tekintettel a honvédség gépesítettségének alacsony fokára, a zsidók elkobzott járműveit a Honvédelmi Minisztérium vette igénybe. Az átvétel azonban itt is decentralizáltan történt. Aggteleki Béla, a budapesti I. hadtest parancsnoka például az MTI útján bocsátotta ki felhívását arról, hogy az 1941. évi XV. tc. értelmében zsidónak tekintendő gépjármű-tulajdonos akkor is tartozik gépkocsiját átadni, ha az üzemképtelen.¹³²

BŐRÁRUK

Az ipar, illetve a kereskedelem „átállítását” jól illusztrálhatjuk a bőrös és szűcs szakma árszabásának lefolyásával. Megay-Meixner Károly bőripari kormánybiztos már két-három nappal a német megszállás után intézkedett a személycseréről a nagyobb „zsidó” bőrgyárak kulcspozícióiban, április elején pedig termelési ellenőrt nevezett ki a fontosabb vállalatokhoz. A racionalizálási szempontok alapján bezárt üzemek esetében Megay-Meixner arról is gondoskodott, hogy a berendezések avatott kezekbe kerüljenek. Március 30-án például magához hívatta a Royal Rt. igazgatóját, és felszólította, hogy 24 órán belül egyezzen meg a gyár legfontosabb berendezéseinek átengedéséről, különben bezárátja az egész üzemet, és „testi épsége is kockán forog”¹³³ (azaz behívhatja munkaszolgálatra). A kijelölt vevő, a Texa Kft. képviselője ekkor már ott tartózkodott. A Royal Rt. rendelkezett olyan oldószer-visszanyerő gépsorral, amelyet a Texa Kft. megrendelt ugyan a Láng-gépgyárnál, de az csak két év múlva tudta volna neki szállítani. Az „üzlet” célja elsősorban ennek a drága berendezésnek a megszerzése volt, de a Texa Kft. az egyszerűség kedvéért az egész üzemre ajánlatot tett (a Royal Rt. havi 150 ezer pengő nyereséget hozott, a Texa Kft. viszont csak havi nettó 10 ezer pengő bért volt hajlandó fizetni, ami az üzem rezsiszámláinak fedezésére sem volt elegendő).

Ahogy már korábban említettük, egy miniszteri rendelet alapján az üzletként nem működő műhelyek kivételével minden zsidó tulajdonban levő üzlethelyiséget be kellett zárni. Megay-Meixner azonban azokat is bezáratta, sőt nem tett kivételt a félzsidó tulajdonú műhelyekkel és üzletekkel sem. A külföldi, de zsidónak minősülő iparosok üzlete is zár alá került, és Megay-Meixner azt sem engedélyezte, hogy a zsidó tulajdonos keresztény üzlettársa hozzájuthasson a saját árujához.

A bőripari kormánybiztos április végén kb. ötven szűcsöt rendelt be leltározásra a hivatalába. Belőlük háromfős szakmai bizottságokat alakított, és felszólította őket arra, hogy a leltározást lehetőleg minél alacsonyabb áron végezzék, mivel a kiárúsítás a szűcs szakmán belül történik majd meg. Amikor egyesek aggályaikat fejezték ki, azzal hallgattatta el őket, hogy ha a szakma nem vállalja a leltározást, akkor egy tételben mindent elad a Centrum Áruháznak vagy egy másik nagykereskedő cégnek, és a keresztény szakmának nem jut semmi. Az átvett Gévy Béla, a Magyar Bőripari Nyersanyagbeszerző és Elosztó Rt. tisztviselője végezte, aki ha kellett, megzsarolta a feladattól ódzkodó leltározókat, mondván, hogy a tiltakozókat

¹³² Aggteleki felhívását közli a *Harc* 1944. május 15-i száma.

¹³³ Megay-Meixner Károly vizsgálati dossziéja, vallomások. TH V-10368.

honvédelmi munkaszolgálatra vonultatja be. Az eljárás teret adott vesztegetési lehetőségeknek is, hiszen a szakmai biztos javaslatot tehetett arra, hogy a miniszter mely zsidó üzletet mentesítse a zárlat alól. Így Gévay 15 ezer pengőért elintézte például Müller Györgyné üzletének kinyitását.

Az akció hasznára, illetve a leltározás körülményeire sajátos fényt vet dr. Kóródy Tibor esete, aki korábban nyilas képviselő volt, de 1944-ben már az üldözötteket és azok vagyonát mentette. Eljárt egy román állampolgár ügyében is, akinek az üzletét nem lett volna szabad zár alá venni, mivel Romániával viszonyossági alap állt fenn a kérdésben. Kóródy fáradságot nem ismerve legalább tízszer kereste fel Gévayt, illetve Megay-Meixnert, és egy idő után a félzsidó, illetve kereszténnyel házias („árja párja”) személyek üzemeinek kinyitását is követelte, ami a vonatkozó rendeletek értelmében nem is lett volna megtagadható. Megay-Meixner hajlott volna az üzletek visszaadására, de Gévay felvilágosította, hogy akkor ki fog derülni, hogy a szakszerűtlen átvétel miatt bekövetkezett molykár milliós veszteséget okozott a zárolt készletekben, és ez alkalmat adhat a kincstár elleni perekre. Ennek megfelelően inkább egyetlen üzletet, illetve műhelyt sem adtak vissza.

Szeptember folyamán kezdődött el az üzletek és műhelyek kiárúsítása. A még értékesíthető raktárkészleteket Budapesten a Dán testvérek boltjába hordták össze, és a berendezésre csak egyben, az ingatlannal együtt lehetett ajánlatot tenni. 140 budapesti cég közül 115-nek a készleteit nyugatra szállították, a maradék kiárúsítását a nyilasok november folyamán fejezték be.¹³⁴

„KÁRPÓTLÁSI JEGYES PRIVATIZÁCIÓ”

Nyíregyházán a pénzügy-igazgatóság eredeti módon oldotta meg a zsidó vagyon újraosztását. Szociális alapon hat kategóriát állapítottak meg (hősi halált haltak hozzátartozói, hadirokkantak, sokgyermekesek, munkások és családtagjaik havi kétszáz pengő alatti jövedelemmel, terhes anyák, kibombázottak). Az érintettek szeptember 4–9. között „zsidóvagyon vásárlási jegy”-et vehettek át, jogosultságukat „vásárlási könyvecskéjükkel” kellett igazolniuk. A jegyekkel nemsokára különféle cikkeket lehetett volna megvásárolni.¹³⁵ Kérdéses azonban, hogy az osztogatás valóban megtörtént-e. A szovjet hadsereg október 21-én elfoglalta, 26-án feladta, majd november 1-jén ismét elfoglalta a várost, és gyökeresen „átrendezte” az addigi tulajdonviszonyokat.

A KONFLIKTUS

A németek nem elégedtek meg a magyarok által megígért szállításokkal. Eichmann csapata és számos egyéb német hivatal további részt szeretett volna a zsidók vagyonából. Ferenczy csendőr alezredes népbírósági vallomásaiban is említette, hogy a német rendőrségi beosztottak azzal indokolták követeléseiket, hogy a vagyon azt illeti, aki a kérdés „megoldását” vállalja. Mivel a magyar kormány ezt hosszú időn keresztül elmulasztotta, ezzel a zsidók vagyonáról is „lemondott”. A német hatóságok a magyar szervek megkérdése nélkül foglaltak le

134 Uo. Megay-Meixnert három évre és ingó vagyontárgyainak elkobzására, Gévayt egy év hat hónapi börtönre ítélték a népbíróság.

135 Az erről szóló iratot közli: *Dokumentumok...* (Szabolcs-Szatmár-Bereg). 70–71. o.

lakásokat, berendezési tárgyakat, orvosi eszközöket. A munkácsi zsidók bútorai és ruhaneműi is német kézre kerültek, a szállítóvagonokra a következő szöveget írták: „a magyar nép szeretetadománya a német kibombázottak részére”. Hasonlóan jártak azok is, akik Budán a Majestic panzióból kényszerültek elmenekülni, miután a Gestapo és az SD lefoglalta otthonaikat. Néhány nap múlva bútoraikat a Déli pályaudvaron veszteglő tehervagonokban láthaták viszont mint „önkéntes magyar szeretetadományt” a német kibombázottaknak.¹³⁶ Horthyt is idegesítette ez az akció, erre utal 1944. június 6-án Hitlerhez írt levelének fogalmazványa, amelyben ez a később módosított megjegyzés szerepel: „mit gondoljanak azok, akiknek üzletét és lakását kiüritik, lakásberendezését elhurcolják.”¹³⁷ Ezt a célzást megismételte július 17-i levelében is.

A zsidótanácsok állandóan újabb és újabb német követelésekkel és rendelkezésekkel szembeálltak, amelyeket ingyenesen kellett teljesíteniük. Eichmann és munkatársai hosszú listákat készítettek azokról a zsidó tulajdonban lévő üzletekről, amelyek raktárkészletére szemet vetettek. A budapesti zsidótanácsnak német kívánságra komoly bútor- és gépjavító üzemet is be kellett rendeznie, ahol több tucatnyi ember dolgozott német rendelésre, a bérköltség azonban a zsidótanácsot terhelte. Mindemellett – különösen az első hetekben – a magyar államrendőrségen napi huszonöt-negyvenöt fegyveres rablást jelentettek be, amelynek SS-katonák voltak a tettesei, de április végére ez a szám már csak napi kettő-háromra csökkent.¹³⁸ Önállóította magát a Budapesten székelő német légvédelmi parancsnok is: emberei feltörték a New York kávéházban és a Személynök utca 21–23.-ban berendezett raktárakat, perzsaszönyeget és ezüstneműt hurcoltak el. Ebben az esetben azonban a kormánybiztosság vissza tudta szerezni az értékeket.

A német és a magyar hivatalok között már abban a kérdésben is nézeteltérés volt, hogy hogyan kellene bevezetni a zsidócsillag viselését. Német elgondolás szerint a sárga csillagot a zsidók számára a zsidótanács szerezte volna be, és árulta volna hárompengős egységáron. Indok: a csillag ne legyen olyan „slampos”, mint Görögországban és Szerbiában. Valójában ezzel a tanács számára akartak anyagi forrást teremteni, de ezt később elvetették. Bizonyos „textilkereskedelemben érdekelt körök” kormányzati összeköttetések segítségével olyan lapközleményeket jelentettek meg, amelyek szerint a csillagot a magyar hatóságok tízpengős áron, monopóliumként fogják árulni trafikokban. Ez viszont a németeknek nem tetszett, és ejtették a rendeletet. Végül mindenkinek magának kellett megvarmnia a megkülönböztető jelzést, amelynek méretét és anyagát, valamint rögzítésének módját rendelet szabályozta.¹³⁹

Bár a németek megtiltották a zsidóknak, hogy a velük szemben támasztott igényekről és követelésekről a magyar hatóságokat tájékoztassák, a zsidótanács tagjai, akik magyar nemzeti szellemben nevelkedtek, ennek ellenére jelentéseket adtak, amelyek riadalmat váltottak ki a magyar hivatali körökben. A zsidóság hazaszeretetről tanúskodnak azok a megdöbbenő, már-már könyörgő hangú beadványok, amelyekben a zsidótanácsok az őket kifosztó magyar szervek segítségét kérik a német rablások ellen.¹⁴⁰

Sztójay áprilistól kezdve külön minisztertanácsokat is összehívott azzal a céllal, hogy minden minisztérium jelentse be a tárcája keretében előforduló német rablást és jogtalan birtok-

136 A károsult személyek vallomásai. TH 643/4.

137 Horthy Miklós titkos iratai. (4. kiad.) Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel ellátta Szinai Miklós és Sücs László. Budapest, 1972, Kossuth, 456. o.

138 Endre László dossziéja. TH V-79/80213a.

139 Lévai: *Zsidósors Magyarországon*. 78. o.

140 Példákat lásd: MOL-Ó I-30, 5., 6. sz. irat.

bavételt. Ezekről az esetekről Veessenmayert tételes listával tájékoztatták, és elégtételt kértek, általában eredménytelenül.¹⁴¹ Kecskeméten az is előfordult, hogy a német biztonsági rendőrség nemcsak a gettósítás, hanem az értékek összegyűjtésének feladatát is átvette, mielőtt az illetékes magyar közegek a helyszínre érkeztek volna.¹⁴² Ők azzal vágtak vissza, hogy lekapcsolták a deportáltak szerelvényéről azt a vagont, amely az érintettek csomagjait szállította.¹⁴³ Május 17-én a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium összekötőt bízott meg az összes német követelés ellenőrzésével. Mivel ez az intézkedés nem bizonyult elég hatékornak, Túrvoölgyi Albert személyében hamarosan kormánybiztost neveztek ki „a zsidók anyagi és vagyoni kérdéseinek megoldására”¹⁴⁴. Kormánybiztos végezte a zsidó műkincsek begyűjtésének feladatát is.¹⁴⁵ Mivel a deportálásoknak a központi intenciók ellenére rengeteg orvos és patikus esett áldozatul, ezért egy harmadik kormánybiztos, dr. Incze Antal az „orvosi erők bevetésével” foglalkozott, de nem csak zsidó vonatkozásban!

A legnagyobb zsákmányra Kurt Becher SS-Standartenführer tett szert, aki a „felsőbb SS-és rendőri vezető” gazdasági tanácsadójaként tevékenykedett Magyarországon. Becher a leggazdagabb zsidókra „szakosodott”: portugál, spanyol és svájci vízumok árusításával fosztotta ki őket. Magyarország négy leggazdagabb zsidó családja (Weiss, Kornfeld, Mauthner és Chorin) is csak azért tudott megmenekülni, mert teljes vagyonukat az SS kezelésébe adták.¹⁴⁶ Bechertől és társaitól azonban nem állt távol a szociális érzékenység: a kevésbé tehetősek számára a vízum „csak” százezer vagy ötvenezer svájci frankba került.¹⁴⁷ Egyes szélhámosok – mint például Botka Pál – hatalmas előlegeket gyűjtöttek be vízum és repülőjegy ígéretével, majd a becsapottakat a Gestapo kezére játszották.¹⁴⁸ Mindez meglehetősen bosszantotta a magyar hatóságokat. Megtörtént az is, hogy a valutával éppen Becherhez igyekvő zsidókat a magyar rendőrség letartóztatta az utcán, pénzüket elkobozta, és valutacsempészet vádjával internálótáborba küldte őket, ahonnan közvetlenül Auschwitzba kerültek.¹⁴⁹ A zsidó–német üzletelést megelőzendő, október 15-e után Kovarcz Emil Becher hivatala és lakása elé őrséget állíttatott, de ezt Winkelmann tiltakozására vissza kellett vonnia.¹⁵⁰ Az is előfordult, hogy az SD magyarországi vezetője, dr. Hans Geschke panaszt tett Hain Péternél, mert a magyar hatóságok okmányhamisítás és valutarejtegetés miatt olyan személyeket is lefogattak, akik az SD-től mentességi igazolványt kaptak, mivel német részről az „áruért vért” elképzelés jegyében cseretűsznak akarták használni őket.¹⁵¹

141 Zánkay Péterné miniszterelnöki titkárnő vallomása a népbíróság előtt, idézi Sipos: i. m. 83. o.

142 Ferenczy vallomása a népbíróság előtt. *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 231. o.

143 Braham: i. m. 530. o.

144 A kormánybiztosságot 1944. június 1-jén hozták létre Túrvoölgyi Albert vezetésével.

145 A zsidó műtárgyak begyűjtésének kormánybiztosa Csánky Dénes festőművész volt, aki kiállítást is szervezett az összerabolt anyagból. Az államvédelmi központhoz befutó, zsidóvagyon-rejtegetést bejelentő feljelentések ellenőrzésére Csánky több esetben maga ment ki. A kormánybiztosság felállítását az 1830/1944. sz. miniszterelnöki rendelet írta elő.

146 Karsai Elek–Színai Miklós: A Weiss Manfréd-vagyon német kézre kerülésének története. *Századok*, 1961. 4–5. sz. 694–712. o.

147 MOL-Ó, mikrofilm I–12, 130–135. o.

148 *Kivel mi történt. Riportlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról. Első összefoglaló jelentés: a német megszállástól a felszabadulásig*. Szerk. Turcsányi Gyula. Budapest, 1945, Szerző, 23. o.

149 Ilyen esetre található példa a MOL-Ó, mikrofilm I–12 tekercs 130. oldalán.

150 Kovarcz Emil vizsgálati dossziéja. TH V-56031/3 232. o.

151 Hain Péter vallomását idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 275. o.

Az „áruért vért” akció, más néven „Európa-terv” egy nagyszabású túszcseréajánlat volt a németek részéről. Tízezer teherautóért és más hadicikkért cserébe Himmler közvetítőkön keresztül április végén felajánlotta, hogy egymillió zsidót semleges területre enged. Himmler nyilván azt gondolta, hogy a „zsidó” Roosevelt és társai szolidárisak európai hitsorsosaikkal. A szövetségesek azonban teljes érdektelenséget mutattak az ötlet iránt: feltételezhető, hogy még „ingyen” sem fogadtak volna be egymillió zsidót.

Nagy tételben az SS nagykereskedelmi áron is hajlandó volt üzletelni a kiutazási vízumokkal. Dieter Wisliceny, Eichmann beosztottja április 5-én felvette a kapcsolatot Kasztner Rezsővel, a Magyar Cionista Szövetség, illetve a Mentőbizottság vezetőjével, és némi huzavona, valamint Himmlerrel történt egyeztetés után megállapodott vele abban, hogy fejkenként ezer dollárért lehetővé teszik száz személy kivándorlását Svájcra keresztül (a százából végül is 1685 fő lett). A Mentőbizottság 6,5 millió pengőt fizetett Eichmann-nak. Még nagyobb tételnél (tizenötezer fő) a fejpénz már csak száz dollárt tett ki, ráadásul ebben az esetben a német fél valójában nem nyújtott külön szolgáltatást, mivel Strasshofba nem embermentés, hanem romeltakarítás céljából deportáltak kb. tizenötezer főt a bécsi polgármester kérésére.¹⁵² Kasztner kétyszer is letartóztatta a magyar rendőrség: őt azonban német nyomásra szabadon kellett engedni. Hain Bakytól több esetben listákat is kapott gazdagabb személyekről, akikről vagy akiknél „környezettanulmányt” kellett folytatni, ami feltehetően csak az értéktárgyakat érintette.¹⁵³ A leggazdagabb zsidók kifosztása kormányválságot is okozott: Horthy megtiltotta az üzletkötéseket külföldiek és magyarok között, és Imrédy Béla gazdasági csúcsminiszter élesen tiltakozott az SS-nél a Chorin–Weiss családdal kötött szerződések miatt, majd az SS-lobbi intrikáinak hatására leköszönt a posztjáról, mert nem tudta elérni a szerződések felbontását.

A nyilasok szintén tenni próbáltak a német fosztogatások ellen. Kovarcz Emil meggyőződéses forradalmárnak tekintette magát, és aggódott, hogy a csőcselék beszennyezi elveinek „tisztaságát”. A Hungarista Légiót azért szervezte meg, mert meg akarta menteni a pártot a zülléstől. „Láttam, hogy züllik. Mert lehetetlenség is, hogy szegény, javarészt munkások vagy legalábbis szegény osztályokból származó emberek elhagyott lakásokon vagytonokat leltározzanak. Nagyon jól tudom, tudtam akkor is, hogy abból csak a teljes züllés származhatik, mert aki az arany között turkálhat, amit talán életében nem is látott, annak előbb-utóbb az első gyűrű a zsebében marad, és ő attól kezdve rabló lesz.”¹⁵⁴ Ezért bejelentette, hogy a nyilas fosztogatókat agyonlöveti, sőt nyilvános kivégzéseket követelt a Vérmezőn. Hindy Iván azonban lebeszélte erről, arra hivatkozva, hogy nincsen megfelelő karhatalom a tömeg féken tartására.¹⁵⁵

152 A strasshofi mentőakcióra lásd Schiller: i. m.

153 Hain Péter vallomását idézi *Az Endre-Baky-Jaross-per*. 278. o.

154 Kovarcz Emil vallomása. TH V-56031/3 234. o.

155 Uo.

UTÓSZÓ

A deportálásokról és a lakosság reakcióiról általában téves nézetek uralkodnak a történettudományban: „A megszállt területek lakosságának bevonása a »zsidókérdés« végső megoldásába» rendkívüli gyűlöletet és nyugtalanságot provokált ki soraikban. Ez az intézkedés részben általános sztrájkokhoz [...] és nyílt felkelésekhez [...] vezetett, de állami szintű ellenintézkedéseket is elindított, mint például Dániában vagy Magyarországon”¹⁵⁶ – írta Wendt.

Magyarországra ilyen állítások nem vonatkoztathatók. Ellenkezőleg, megállapíthatjuk, hogy a végrehajtás itt még radikálisabb volt, mint Németországban (félzsidók és vegyes házasságban élők deportálása). Igaz ugyan, hogy a deportálásokra csak a német megszállást követően kerülhetett sor, és a magyar állam „csak” a halálba küldte a zsidókat, míg a német állam meg is gyilkolta őket. Az előzőleg regnáló magyar kormányok azonban nem a lakosság többségének nyomására akadályozták meg 1944-ig a szigorúbb antiszemita intézkedéseket és a zsidóság deportálását. A helyzet inkább úgy jellemezhető, hogy a mindenkor kormányzat a társadalom rendkívül aktív és népes csoportjával szemben politizált akkor, amikor nem vállalta a „zsidókérdés” radikális „megoldását”. Aktív anti-antiszemita (illetve filozemita) népszerűség Magyarországon – a zsidókat leszámítva – alig létezett. Jellemző a társadalom hangulatára, hogy 1945 után több ízben törtek ki pogromok, amelyek ugyan nem jártak olyan súlyos következményekkel, mint Lengyelországban, de mégis tanúskodtak a magyar társadalom fel nem dolgozott antiszemitizmusáról.

Ha megvizsgáljuk a többségi magyar társadalom reakcióját az 1945 utáni években (kulák-üldözés, politikai perek, sváb kitelepítés), megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb társadalmi konszenzus a zsidóüldözés terén nyilvánult meg. A svábok kitelepítése ellen többen tiltakoztak annak ellenére, hogy a szélsőséges elemeket tömörítő parasztpárt és a kommunisták is mindent megtettek egy fiktív faji ellenségkép (ötödik hadoszlop) kialakításáért. A kommunista diktatúra mindenkit sújtott, ezért sokkal egyértelműbb volt, hogy ki a közös ellenség: bizonyítja ezt a lenyírt hajukról rögtön felismerhető szabadultakkal szembeni szolidaritás.¹⁵⁷

Sokak szerint Auschwitz abban különbözött a Gulagtól, hogy az előbbiben az ölés öncéllá vált, míg az utóbbiban a fő szempont nem a fizikai megsemmisítés, hanem a termelőerő kihasználása és az átnevelés volt. „Nem kell hangsúlyoznunk a magyar zsidók deportálásának gazdasági és katonai értelmetlenségét 1944 tavaszán [...] a zsidók és cigányok futószalagszerű megsemmisítésének semmilyen instrumentális jellege nem volt, önmagában vált a rezsim céljává, és a háborús viszonyok közepette minden katonai és gazdasági irracionalitása ellenére valószínűtlennek meg¹⁵⁸ – írja például Enzo Traverso marxista történész. – A klasszikus marxizmus [...] képtelen volt elismerni, hogy a zsidók megsemmisítésében az ideológia primátusa érvényesült a gazdaság fölött”¹⁵⁹ – teszi ehhez hozzá annak indoklására, hogy a holokauszt nem magyarázható materiális okokkal. Hasonlóan érvel Krausz Tamás is, aki szerint az alapvető különbség abban áll Auschwitz és a Gulag között, hogy a náci megsemmisítőtáborokban nem folyt gazdálkodás, csak a halottakkal.¹⁶⁰ Krausz azonban nem említi, hogy megsemmisí-

156 Berndt Jürgen Wendt: *Das nationalsozialistische Deutschland*. Berlin, 1999, Landeszentrale für politische Bildung, 183. o.

157 Ezzel a megállapítással ellenkezik Schmidt: i. m. 96. o.

158 Enzo Traverso: A marxizmus Auschwitz után. *Eszmélet*, 45. sz. 2000. tavasz, 73. o.

159 Uo. 81. o.

160 Krausz Tamás: Gulag és Auschwitz avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója. *Eszmélet*, 45. sz. 2000. tavasz, 111. o.

táborba 1944-ben csak olyanok kerültek, akiknek a munkaereje a náci becslés szerint „nem állt arányban” az életben tartásukhoz szükséges eszközök értékével.¹⁶¹ A magyarországi deportálások cáfolják azt a nézetet, mely szerint a deportálásokra kizárólag az irracionális antiszemitizmus miatt került sor. Ellenkezőleg: a halálvonatok mögött minden esetben hideg és racionális gazdasági számítás is állt. Tanulmányunkban megkíséreltük kimutatni, hogy a magyar állam hogyan profitált honfitársai megsemmisítéséből. Német részről hasonló racionalizáló motívumok figyelhetők meg: Auschwitzban egyetlen transzport sem hagyta el szelekció nélkül a rámpákat. Maguk a deportálások jelentős mértékben növelték a német meg szállás népszerűségét, és lehetőséget adtak a magyar gazdaság hatékonyabb háborús kihasználására. A németeknek fizetett havi 200, majd 300 millió pengős hadi-hozzájárulást és az egyéb szolgáltatásokat a magyar fél ugyanis a zsidó vagyon árjásításából viszonylag könnyedén fedezte. A deportáltak száma után Magyarországról kiszállított élelmiszer-fejadagok is szerepet játszottak abban, hogy az első világháborús helyzettel ellentétben Németországban az összeomlásig senki sem éhezett. Himmler még arra is hajlandó volt, hogy pénzért, illetve hadianyagért szabadon eressze a zsidókat: ezt viszont a szövetségesek nem vállalhatták, hiszen így meghosszabbították volna a háborút. Mindez nem enyhíti, hanem súlyosbítja azok felelősségét, akik a népiirtást kitervelték: aljasságuk éppen a racionalizálni vélt tömeggyilkosság motívumával ragadható meg.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a „zsidókérdés végső megoldásából” a német vagy a magyar fél profitált-e többet, akkor az állapítható meg, hogy 1944-ben a németek által hatalomra jutott politikusok és a mögöttük álló csoportok nagyobb mértékben tudtak részesedni a zsidó vagyonból, mint a Harmadik Birodalom. A munkamegosztás és a polikratikus hatalmi struktúrák egyáltalán nem csökkentették a megsemmisítés hatékonyságát, csupán az elosztást nehezítették meg. Az önkormányzatok, az ipartestületek, a Vám- és Pénzügyőrség, a pénzügy-igazgatóság, a közigazgatás különféle ágai, a csendőrség, a rendőrség, a honvédség és az illetékes minisztériumok mind együtt tudtak működni a feladat megoldása érdekében. Igaz ugyan, hogy mindenütt voltak mentési kísérletek, de a végeredmény: 430 ezer deportált és kb. 760–780 ezer vagyonától részben vagy teljesen megfosztott ember két hónap alatt.¹⁶² Ez azt mutatja, hogy a mentési kísérletek csak szabályt erősítő kivételeknek tekinthetők.

A kifosztást végrehajtó hálózatok katasztrofálisan hatékonynak bizonyultak. A polikratikus végrehajtásnak köszönhetően mindenki arra hivatkozhatott, hogy csak a törvényben lefektetett szabályok végrehajtásáért felelős. A teljes folyamatot nem volt kötelező, de nem is lehetett teljesen átlátni. Aki azonban tudni akarta, hogy a deportáltakra milyen sors vár, az már 1944. március 19-e előtt is sokat tudhatott: a tömeges kivégzések és az Einsatzgruppék mű-

161 Igaz ugyan, hogy 1941–1942-ben a megsemmisítésnél nem törődtek a munkaerővel, de ez nemcsak a zsidók, hanem a szovjet hadifoglyok esetében is így volt, akiket tömegesen hagytak éhen halni. A háború első szakaszában ugyanis még nem volt munkaerőhiány. Ezzel szemben Németország élelmiszerkészletei minimálisak voltak: már 1939-ben is azzal indokolták az eutanáziaakciót, hogy ezzel élelmiszert takaríthatnak meg. A közelítésemből 1941-ben először kizártak nem a zsidók, hanem a szovjet hadifoglyok voltak, őket ugyanis már begyűjtötték, és láborokba zárták. A zsidók teljes megsemmisítésének eldöntése csak 1941. szeptember–december között történt, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem fejeződik be hónapokon belül, az élelmiszerartalékok azonban már-már kritikus szintre apadtak. Minderről részletesebben lásd Götz Aly: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, 1995, S. Fischer.

162 Kovács Alajos 1944-ben publikált és 1941-es adatokat feldolgozó számítása szerint az országban 825 ezren minősültek a harmadik zsidótörvény értelmében zsidó származásúnak vagy zsidó „vonatkozásúnak”. Közülük azonban 1944-re több üzezer ember nem volt életben, vagy nem tartózkodott Magyarországon.

kódése már 1941 óta ismert volt.¹⁶³ Egyszerűbb és egyúttal olcsóbb volt a legvégső megoldást a németeknek átengedve kibújni a felelősség alól, hiszen azt nagy nyilvánosság előtt többször is deklarálták, hogy a deportálásból senki nem fog visszatérni. Szálasi 1943-ban arról értekezett, hogy a világ zsidóságát az USA-ba fogják a győzelem után deportálni, ahol az ezáltal életre kelő „nemzeti mozgalom” majd kénytelen lesz „végleg” rendezni a zsidóság sorsának kérdését: „Az amerikai nép lelki beállítottságától, elsősorban a zsidóktól nyert erkölcsi, szellemi és anyagi neveltségétől fog függeni, hogy ennek a kérdésnek elintézésénél a kutyhi gyakorlatot fogják-e alkalmazni. Az európai és ázsiai nagyterek népeinek nem lesz idejük, hogy arra figyeljenek, hányszor ugat fel a colt »Texasban vagy Arizonában« és tesz pontot sok évezredes vándorlásban volt nép élete mögé. Ezeket a gondolatokat Amerikának hagyjuk.”¹⁶⁴

„NAGY JELENTŐSÉGŰ SZOCIÁLIS AKCIÓ”

163 A zsidóság azonban nem akart ezekkel a hírekkel foglalkozni. Többségükben asszimiláltak tartották magukat, és nem éreztek közösséget a galíciai vagy az oroszországi zsidókkal.

164 Szálasi Ferenc: Nagytér, életter, vezetőnép. Előadás a Hűség Házában 1943. június 15-16-án. Idézi Karsai László: *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*. Budapest, 1992, Aura, 124. o.

EMLÉKEZÉS A KOLLÉGIUMRA NÉPI KOLLÉGISTÁK – SZAKÉRETTSÉGISEK

A MOBILITÁS „SZUBJEKTÍV” OLVASATAI

Magyarországon a negyvenes évek vége és a hatvanas évek eleje között az aktív keresők körében mintegy kétszeresére nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya.¹ Az 1945 után értelmiségi pályára lépők száma rövid idő alatt kiegyenlítette az „értelmiségi réteg” háború alatti veszteségét.² 1945 után gyorsan emelkedett a munkás-paraszt származású hallgatók létszáma az egyetemeken; „megfiatalodtak” az értelmiségi szakmák, és megnövekedett a nők aránya is a szellemi pályákon. Később, az ötvenes évek első felében tovább bővült a végzettség, illetve a foglalkozás alapján értelmiséginek nevezhetők köre.³ A mobilitásra vonatkozó „makroadatok” értékelésekor szinte teljes az egyetértés abban a tekintetben, hogy a háború után „a mobilitási trendek és a politikai, társadalmi változások között még felfedezhető az összhang”, a fordulat éveit követően viszont e folyamatok elszakadtak egymástól.⁴ Ennek megfelelően eltérő módon értékeli a szakirodalom a háború, illetőleg a fordulat évei után értelmiségi pályára lépők társadalmi, politikai szocializációját. Örkény Antal értelmezésében a mobilitásra vonatkozó adatok az ötvenes években egy felülről irányított folyamat véghezvitelét jelzik, és így nem egyértelműen pozitív jelentéstartalmúak.⁵

Amikor a szociológiai-történeti irodalom az ötvenes években szellemi pályára lépők életében bekövetkező változást *irányított mobilitásként*, *mobilitációként* jellemzi, akkor a korabeli társadalompolitika hatásai közül a hagyományos közösségekből kiszakadók beilleszkedési

1 Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982, Gondolat, 39. o.

2 Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989). Válogatott tanulmányok. 1–2. köt.* Szerk. Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Budapest, 1999, Új Mandátum, 2. köt. 177–192. o. (Első megjelenés: *Valóság*, 1989. 4. sz. 20–33. o.)

3 Andorka Rudolf megállapítása szerint a hatvanas évek elején „a vezető és értelmiségi rétegbe tartozó férfiaknak csupán mintegy egyhatoda származott ugyanebből a társadalmi rétegből, körülbelül ugyanennyi az egyszerű szellemi rétegből; viszont kétharmada a különböző fizikai foglalkozású kategóriákból került ki.” Andorka: i. m. 74. o.

4 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 108–109. o. A „szocialista” rendszer társadalmi folyamatainak megítélésével kapcsolatos különböző álláspontok ismertetését lásd Valuch: i. m. 98–118. o.

5 Örkény elválaszthatónak tartotta egymástól a mobilitás „leíró jellegű vizsgálatát” és „normatív értékelését”. Lásd Örkény: i. m. 191. o.

nehézségeit, a szakszerűség hiányát hangsúlyozza⁶, és kevesebb figyelmet szentel a társadalmi előrelépés révén megszülető új életforma előnyeinek, annak, hogy az individuumok saját pályájukat hogyan értékelték, illetve értékelik.⁷ A kvalitatív mobilitáskutatás lehetősége mellett érvelő történészek ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a „nagy” társadalmi folyamatok nem az egyének háta mögött, hanem az ő aktív részvételükkel történtek. A következőkben két forráscsoporton keresztül vizsgáljuk meg, hogy a „szocialista” rendszer megítélése mennyiben befolyásolja a társadalmi mobilitás értelmezését. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ, 1946–1949) és a szakérettségi (1948–1955) története kapcsán kérdezzük rá arra, hogyan ábrázolja a történeti irodalom a demokratikus időszakban, illetőleg a fordulat éveit értelmiségi pályára lépők mobilitási tapasztalatát, valamint hogy milyen különbségek figyelhetők meg abban, ahogyan a népi és a szakérettségi kollégisták ma a kollégiumi évekre emlékeznek.

A NÉPI KOLLÉGIUMTÓL A SZAKÉRETTSÉGIIG

Elsőként azt a történetet vázoljuk, amit mi „kiolvastunk” a kollégiumok történetének forrásaiból, és ami alapján kérdéseinket is megfogalmaztuk.

A népi kollégiumokat azzal a céllal alapították, hogy megkönnyítsék, illetőleg lehetővé tegyék a középiskolát végzett „népi származású” diákok továbbtanulását.⁸ Először a Parasztfőiskolások Közossége (1939), majd a rövidesen megalakított Bolyai (későbbi nevén Györfly István) Kollégium segítette a szegény sorsú diákok továbbtanulását. 1945-ben alakult meg a Petőfi Sándor Kollégium. 1946–1947 már az országos kollégiumszervezés időszaka, ezeket az éveket tekinti a történeti irodalom a NÉKOSZ „klasszikus” korszakának. Az 1948 szeptemberétől, a népi kollégiumokról szóló parhateráozattól 1949 júliusáig, a népi kollégiumok felosztatásáig terjedő időszakot már a mozgalom történetének utolsó, „átmeneti” szakaszaként értékelik.⁹ Ekkor bizonyos fokú centralizáció figyelhető meg a szövetség irányításában, valamint az egyes kollégiumok szervezetében is. 1948-ban a NÉKOSZ keretein belül alapították meg az egyéves szakérettségi tanfolyamokat, a népi kollégiumok politikai indíttatású megszüntetése után ezek változatlan formában működtek tovább. A szakérettséggel kapcsolatos első híradások ugyan arról tudósítottak, hogy az új tanfolyamokra a paraszti sorból származó

6 Az irányított mobilitást eszerint „a szigorú központi irányítás, a keretszámok központi tervezése, a társadalmi mozgások feletti szigorú kontroll, a teljes voluntarizmus jellemzi. A társadalmi mobilitás legfontosabb normatív tartalmává a növekedés elve válik.” Uo. 181. o. Álláspontunk szerint az irányított mobilitás fogalma, ha azt a mindenkor politikai hatalom jellegétől, társadalompolitikai céljaitól függetlenül értelmezzük, egyszerűen azt jelenti, hogy az államhatalom intézkedései a társadalom meghatározott csoportjaihoz tartozó emberek érvényesülését, társadalmi emelkedését segítették elő.

7 Örkény Antal a társadalmi mobilitásvizsgálatokról írott vitacikkében azt vetette fel, hogy „épp a megközelítés tárgya, a gyorsan változó politikai és gazdasági körülmények között helyét kereső és változtató egyén került légtérbe.” Örkény Antal: Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről. *Replika*, 1991. 1. sz. 17. o.

8 *A népi kollégisták útja 1939–1971.* Írta és szerk. Tánczos Gábor. A szerk. munkatársa: Sipos Katalin. Budapest, 1977. Központi Statisztikai Hivatal (A továbbiakban *A népi kollégisták útja 1939–1971.*), 9–11. o.

9 1948 szeptemberében az MDP PB leváltotta a NÉKOSZ-vezetést, 1949 júliusában pedig kimondták a szövetség felosztatását. Uo. 11. o.

diákok helyett munkásfiatalokat vesznek fel, valójában a népi és a szakérettségis kollégisták társadalmi háttere közel azonos volt.¹⁰

Annak ellenére, hogy a szakérettségi intézményét 1948-ban vezették be, e tanfolyamok – álláspontunk szerint – több tekintetben is a NÉKOSZ folytatásának tekinthetők. A hagyományos népi kollégiumokból a gyorsított képzési formát jelentő tanfolyamokra jelentkező diákok fő motivációja – a visszaemlékezéseik tanúsága szerint – az volt, hogy így rövidebb idő alatt juthattak el az értelmiségi munkakört jelentő diplomáig. Egykori döntésüket a legtöbben ma is ennek tükrében értékelik. A két „mozgalom” történetéhez azonban különböző jelentéstartalmak tapadtak a köztudatban és a történeti irodalomban egyaránt. A kérdéskör szakirodalma a szakérettségis tanfolyamok alapítását a kádereképzés rendszere megteremtésének mozzanataként értelmezi, míg a népi kollégiumokra többen mint a demokratikus időszak mobilitási trendjeit reprezentáló, a társadalom demokratizálódását szolgáló mozgalomra tekintenek.¹¹ Annak okait, hogy a népi kollégiumok és a szakérettségis tanfolyamok értelmezése miért szöges ellentéte egymásnak, a két kollégiumi rendszer utótörténetét s a kérdéskör szociológiai, történeti irodalmát alapul véve vizsgáljuk meg a következőkben.

A KÉT MOZGALOM UTÓÉLETE

A NÉPI KOLLÉGIUM

Mára feledésbe merült, de a korban köztudott volt, hogy a NÉKOSZ vezetői személyes jó kapcsolatot ápoltak Rajk Lászlóval. Tőkés Ottóval, Rajk titkárával pedig – aki maga is Györfy-kollégista volt – egyenesen napi kapcsolatban voltak. A kommunista párt kritikáját a népi kollégiumokról így többen a belügyminiszter elleni támadás első mozzanataként, a NÉKOSZ feloszlátását pedig a Rajk László elleni koncepciós per melléközöngjeként értelmezték.¹²

A népi kollégiumok megszüntetését a hosszú évekig tartó, kényszerű hallgatás időszaka követte. 1954-től kezdődően történtek az első kísérletek a NÉKOSZ eszméjének felelevenítésére. A kortársak tudatában ezek a híradások a politikai fordulattal, Nagy Imre kormányprogramjával kapcsolódhattak össze.¹³ 1956 szeptemberében jelent meg az újságokban a PB határozata a NÉKOSZ rehabilitálásáról. A közéleti fórumokon és a sajtó hasábjain ezután kerülhetett terítékre a népi származású fiatalok továbbtanulását segítő kollégiumi rendszer alapításának gondolata.¹⁴ Egyre többen lehetett hallani a volt kollégisták közéleti szerepvállalásáról, „poli-

10 Az apa foglalkozása szerint a szakérettségizeti hallgatók egyharmad része munkásszármazású, és 50 százaléknál valamivel kisebb közöttük a parasztszármazásúak aránya. A szakérettségizettek társadalmi összetételére vonatkozóan bővebben lásd Majtényi György: *Mobilitás és életstílus. Szakérettségisek életútja*. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Budapest, 2000, Osiris, 429–449. o.; uő: *Életmódváltás a szakérettségisek életében*. In *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szerk. Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000, 393–402. o.

11 Lásd például Kovács M. Mária–Örkény Antal: *Szakérettségisek. Mozgó Világ*, 1981. 5. sz. 102–109. o.

12 Benkő Zoltán: *Történelmi hereszutak*. Miskolc, 1993, Felső-Magyarország, 77., 81–82. o.

13 Uo. 82. o.

14 A DISZ Központi Vezetőségének határozatáról. *Szabad Nép*, 1956. június 10. 5. o.; lásd még a *Szabad Nép* 1956. június–szeptemberi és a *Szabad Ifjúság* augusztus–októberi számait.

tikai csoportosulásáról” is.¹⁵ 1956. október 13-án a Kossuth Klubban Nagy Imre jelenlétében tartották meg a volt Győrffy-kollégisták baráti találkozóját. Október 23-án jelent meg az a hír a sajtóban, hogy Rajk Lászlóné férje rehabilitálása után jóvátételt kap, és ezt az összeget egy új kollégiumi mozgalom támogatására ajánlja fel.¹⁶ Több volt kollégista is kiemelkedő szerepet vitt a Petőfi Kör megalakításában s később annak vitáiban is.¹⁷ Ezt a momentumot ma többben hangsúlyozzák a népi kollégiumok történetével kapcsolatban. Természetesen ezzel szemben hozhatók példák arra is, hogy egyes népi kollégisták kollaboráltak a rezsimmel, s fontos pozíciókat töltöttek be a Rákosi-, majd később a Kádár-rendszerben.¹⁸

A NÉKOSZ-ra és a kollégiumokra emlékezni azonban kétségkívül mást jelentett 1956 előtt, és mást a forradalom leverése után. A forradalmat követő megtorlások informális keretek közé szorították a népi kollégiumokról szóló diskurzust. Közéleti fórumokon a hallgatás hosszú évei után, 1968-ban lehetett ismét beszélni a mozgalomról. Ekkor forgatták a *Fényes szelek* című filmet.¹⁹ (Ez az évszám szimbolikus értelmezésre ad ma lehetőséget: a mozgalomról szóló nyilvános vita mintha a népi demokratikus rendszer eróziójának jele lett volna.) A filmet nagy érdeklődés kísérte; a sajtóban szinte naponta jelentek meg hírek és cikkek vele kapcsolatban. A NÉKOSZ-kérdés ezután a sajtópublicitást kapó közéleti fórumok gyakori témája lett.

1969. március 8-án avatták fel Rajk László emléktábláját, és az eseményt hivatalos megemlékezés követte a Vígyszínházban. A volt népi kollégisták a Kassai sörözőben ültek össze informális megbeszélésre, és a Vígyszínházból valaki áthívta közéjük Aczél Györgyöt. A volt kollégisták ekkor már jókedvűen poharazgattak, és emelkedett hangulatban énekelték a régi nótákat. Kardos László, a NÉKOSZ egykori vezetője tréfásan közölte a pártkorifeussal, hogy a kollégisták ezennel „falhoz állítják” őt. Két kérdést intézett hozzá: egyfelől, hogy a NÉKOSZ-t az ország haladó hagyományai közé sorolja-e; másfelől, hogy elérkezettnek látja-e az időt arra, hogy megkezdődjék a népi kollégiumi mozgalom történetének feldolgozása. Első, igenlő válasza után az alkohol hatását már a fejében érző Aczél György a második kérdésnél „gondolkodási időt” kért. A volt kollégisták elbeszélése szerint ekkor kezdődött a mozgalom „legújabb kori története”. Ez a körükben igen népszerű történet olyan értelmezést sugall, hogy a kollégisták maguk kényszerítették ki az őket sújtó párthatározatok revízióját.

Tény mindenesetre, hogy hamarosan zöld utat kapott a NÉKOSZ történetét feldolgozó kiadványsorozat.²⁰ A mozgalom történetét bemutató dokumentumok összegyűjtésére, az első

15 Két és fél hónapos szünet után szeptember 19-én folytatódhattak a Petőfi Kör vitái. Az első őszi vitát *A népi kollégiumok nevelési tapasztalatai* címmel tartották meg, az előadó-vitavezető Pataki Ferenc volt. Lásd 1956 kézikönyve. II. köt. *Kronológia*. Főszerk. Hegedűs B. András, munkatársai: Beck Tibor, Germuska Pál. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 60. o.

16 *Szabad Nép*, 1956. október 23.

17 A Petőfi Kör történetéhez lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I–VII. köt.* Szerk., a dokumentumokat összeállította és jegyzeteket írt Hegedűs B. András. (Az I–IV. és VI. kötetnél Rainer M. János, a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével.) Budapest, 1989–1994, 1956-os Intézet.

18 Papp István tanulmányában elválaszthatónak tartja egymástól a NÉKOSZ legendáját és valóságát. Egyedi példákra és a volt kollégisták párttagságának magas arányára hivatkozva arról ír, hogy „a népi kollégisták többségükben besimultak a rendszer nyújtotta keretekbe”. Papp István: *A Nékosz legendája és valósága*. In *Műszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 338. o.

19 Hernádi Cyula–Jancsó Miklós: *Fényes szelek. Forgatókönyv*. Budapest, 1968, Mafilm.

20 „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” Kardos Lászlóval beszélget Tasi József. In Pogány Mária: *A NÉKOSZ utóélete*. Budapest, 2000, Püski, 209–213. o.; valamint 2. interjú, 7. interjú.

kötetek összeállítására volt kollégisták – köztük a NÉKOSZ egykori vezetői – vállalkozhattak. Miután 1956-ban majdnem teljesen megsemmisült a Magyar Országos Levéltárban őrzött, a népi kollégiumok történetéről szóló irategyüttes, az ekkor összegyűjtött dokumentumok jelentik ma a mozgalom történetének levéltári forrásait. (A dokumentumokat a szerzőknek „biztos helyre”, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archivumába – mai nevén Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár – kellett beadniuk megőrzésre.) A NÉKOSZ-dokumentumgyűjtemény szerkesztőbizottsága 1970–1971-ben kérdőíveket küldött ki a volt kollégistáknak. (A 12 ezer volt népi kollégistából 5 ezer főnek vették fel ekkor az adatait.²¹ A kérdőívet 905 volt kollégista küldte vissza kitöltve). Ezeket később egy szociológiai munkacsoport dolgozta fel Tanczos Gábor vezetésével. A pártvezetés számára úgy tűnhetett, hogy a sokáig csak informálisan szervezkedő győrfysták ezáltal a párttól független szervezet kiépítésére törekednek. Az adatfelvételt követően átmenetileg betiltották a szerkesztőbizottság nyilvános rendezvényeit,²² s a Belügyminisztérium is adatgyűjtésbe kezdett a találkozók szervezőiről.²³

Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... címmel 1977-ben látott napvilágot az első, azóta szélesebb körben is ismertté vált dokumentumkötet a népi kollégiumokról.²⁴ Kardos László, a NÉKOSZ egykori vezetője a következő szavakkal vezette be a kötetet: „egy nemzedék ön-vallomását tartja kezében az olvasó. A fényes szelek nemzedékének konfesszióját.” (Ma úgy tűnik, hogy a kiadványsorozat valóban konfesszióvá, a volt kollégisták közös identitásának alapjává vált.) A könyv ekkor nem kerülhetett bolti forgalomba; az egyes példányokat a szerkesztő külön engedélyével lehetett megvásárolni a kiadótól.²⁵ A kiadvány „híre” informális úton terjedt, többnyire volt népi kollégisták jutottak a könyv birtokába. Fokozatosan bővült a szerkesztővel kapcsolatot tartók, a népi kollégiumokra emlékezők köre. A szerkesztőbizottság lassan baráti társasággá formálódott, gyűléseik egyre inkább a „kollégiumi eszme” fenntartását szolgálták. (A Fényes Szellők Baráti Kör később többször szorgalmazta a mozgalom újra-indítását. 1989 novemberében a DEMISZ – a volt kollégisták kezdeményezésére – létrehozta az Új népi kollégiumokért alapítványt.)

A sorozat keretében megjelenő művek óhatatlanul is tükrözték a NÉKOSZ-vezetők és a volt kollégisták – közös beszélgetések során formálódó – felfogását a „közös” múltrol, a népi kollégiumok történetéről. A kiadványsorozat szerkesztősége és a körülöttük formálódó baráti társaság tagjai lehetőséget kaptak arra, hogy a saját emlékeiket felidézve, azokat más volt kollégistákkal megvitatta, a fennmaradt szövegek között válogatva írják meg a kollégiumok „történelmét”. A közös szellemi alkotás – az egykori kollégisták által szerkesztett kiadványsoro-

21 Jellemző, hogy van, aki úgy tudja: ekkor 15 ezer fő adatait vették fel.

22 Benkő: i. m. 129. o.

23 Történeti Hivatal „Z” 302. d. Idézi Papp: i. m. 338. o.

24 *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk. és bevezető: Kardos László. Budapest, 1977, Akadémiai. A kiadó 1978-ban újabb dokumentumgyűjteményt jelentetett meg, amely magában foglalta a korábbi kötetek anyagát: *Fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk. és bevezető: Kardos László. Budapest, 1978, Akadémiai. Utánnymás: 1980. (Az első monografikus feldolgozás még 1974-ben jelent meg: *A valóság pedagógusa.* Szerkesztőbizottság: Gosztönyi János és mások. Budapest, 1974, Tankönyvkiadó.) A cenzúra nyomása miatt azonban a könyvek a mozgalom utótörténetének több részletét is érintetlenül hagyták. Hiába voltak a szerkesztők szinte kivétel nélkül a Petőfi Kör vitáinak résztvevői és szervezői, amikor lehetőséget kaptak arra, hogy összeállítsák a köteteket, a Petőfi Kör valódi szerepéről még nem lehetett beszélni a nyilvánosság előtt.

25 *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai.* Szerk. Svéd László. Budapest, 1994, Politikatörténeti Alapítvány (A továbbiakban *Megforgatott világmegforgatók.*), 565. o.

zat – az ő tapasztalataikból is táplálkozott. A sorra megjelenő kötetekre így a „szerzői emlékezet” megjelölést is alkalmazhatjuk, hiszen a kiadványsorozat szerkesztői nemcsak részesei voltak, de alkotói is lettek a mozgalom történetének.²⁶ A kötetek elsődleges célja a népi kollégiumoknak való emlékéllátás volt, de a szerkesztők a múlt „megtisztításától” a mozgalom újraélesztését is remélték.

A népi kollégisták társadalmi háttérét és későbbi pályáját vizsgáló, fent idézett szociológiai felmérés 1977-ben jelent meg.²⁷ A volt kollégisták a visszaküldött kérdőíveken arról is vallottak, hogy miképp értékelik a népi kollégiumok szerepét. A kérdőíveket olvasva úgy tűnik, hogy a represszió időszaka után – annak hatására is – nosztalgikus hangulat uralta visszaemlékezéseiket.²⁸ A kötet szerzője-szerkesztője a kérdésekre adott válaszokkal kapcsolatban – 1976-ban – megjegyezte: a kollégisták „minden válaszukat mai fejjel írták, a múltat is a mostani időszakban (1970–1971-ben) idézték fel.”²⁹ Majd megállapította: „Talán megköszönhető [...] az a következtetés, hogy immár feloldódott (vagy oldódóban van) az a görcs, az a gátlás, amely oly sokáig tartotta vissza a népi kollégiumok és a népi kollégiumi mozgalom reális, tehát kritikus értékelésétől mindazokat, akik nem akarták, hogy a dolgok újabb végiggondolásán alapuló kritikai szempontjaik egybecsengjenek azokkal a régi bírálatokkal és megítélésekkel, amelyek végül a NÉKOSZ hamis vádakkal illetéséhez és megszüntetéséhez vezettek.”³⁰ Tanczos Gábor talán egy már akkor is létező kollégista attitűdre igyekezett felhívni az olvasók figyelmét, arra, hogy a volt diákokban a kollégiumokhoz, a mozgalomhoz való érzelmi kötődést felerősíthették a későbbi események.

Nyilvánvaló, hogy a NÉKOSZ-ra való emlékezést mind a mai napig áthatja a mozgalom utóélete. Említést érdemel például az az adalék, hogy a Fényes Szellők Baráti Kör még 1991-ben is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy „az ország lakossága és fiatalsága előtt meg kell tisztítani az egykori népi kollégiumok emlékezetét a rájuk kent vádaktól és rágalmaktól”³¹. A közös munkával megkomponált kánon harmóniájából ennek hatására is fokozatosan vesztett ki a kritika fals hangjai: több részlet is feledésbe merült, egyre kevesebben emlékeztek a MAKE és a DOKOSZ beolvasztására, az új népi értelmiség színrelépésének harcos-ideológus oldalára, pedig ahogy egy kortárs írja: „a györfvisták erőszakoskodtak nemegyszer, és úgy politizáltak, hogy ellentmondást nemigen tűrtek.”³² A közvélemény szemében a népi kollégistákat képviselő ismertebb személyiségek is egyre inkább kiléphettek abból a politikai karanténból, melybe mozgalmi múltjuk szorította őket. Ezt jelzi többek között, hogy a NÉKOSZ megalakításának 40. évfordulóját már az MSZMP KB Agitációs és Propagandabizottsága szervezte és irányította.³³

26 Az emlékezés, emlékezet vizsgálatának történetírói divatjával egyidejűleg megszorodtak a kérdéskörrel kapcsolatban használt fogalmak. Lásd például az *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. (Szerk. Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer, Hanover (New Hampshire), 1999, Dartmouth College, University Press of New England) tanulmánygyűjteményt. A szerzők megkülönböztetik a kollektív (*collective*), a társadalmi (*social*), a kulturális (*cultural*), a traumatikus (*traumatic*), a nosztalgikus (*nostalgic*) és az általános (azaz hétköznapi, *ordinary*) emlékezet fogalmát.

27 *A népi kollégisták útja 1939–1971*.

28 Politikatörténeti Intézet Archivuma (PIA) 302. f.

29 *A népi kollégisták útja 1939–1971*. 65. o.

30 Uo. 74. o.

31 *Megforgatott világmegforgatók*. 565. o.

32 Benkő: i. m. 78–80. o.

33 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 41/459. 6. e.

1994-ben Svéd László szerkesztésében – Göncz Árpád előszavával³⁴ – újabb válogatás jelent meg a népi kollégiumi mozgalomról, amely korábban ismeretlen dokumentumokat adott közre, elsődlegesen a cenzúra nyomása miatt addig „publikálhatatlan forrásokkal” bővítve ki az értelmezés körét.³⁵ A kiadvány megjelentetését magyarázza, hogy a rendszerváltás után már hangsúlyozni lehetett, s a teljesebb értelmezés igényével hangsúlyozni is kellett a „mozgalom ellenzékiességét”. (Korábban nem jelenhetett meg a mozgalom előtörténetét elbeszélő források egy része, s e kötet szerkesztője vállalkozott először a NÉKOSZ utótörténetének ábrázolására. Sajtó alá kerültek ekkor a volt kollégisták forradalom utáni kálváriájáról szóló dokumentumok is.)

A SZAKÉRETTSÉGI

A szakérettségis tanfolyamok rendszerét az eredeti terveknek megfelelően 1955-ben szüntették meg. Ezután sokáig szinte egyáltalán nem lehetett hallani a kollégiumokról. Úgy tűnik, hogy az egykori diákok maguk sem beszéltek róla szívesen, több alkalommal kudarcba fulladt az érettségi találkozók megszervezése is. 1984-ben a *Köznevelés* próbálta fölleveníteni a szakérettségis tanfolyamok emlékét, de a lap felhívása a volt kollégistákhoz szintén eredménytelen maradt.³⁶ Mindmáig két monografikus feldolgozás jelent meg a szakérettségiről: az első egy dokumentum- és visszaemlékezés-gyűjtemény, amelyet 1984-ben adtak ki; a másikban pedig olyan interjúk találhatók, amelyeket a szerzők két időpontban, 1981–1982-ben és 1989-ben készítettek volt szakérettségisekkel.³⁷ Mindkét mű szerkesztői szembesültek azzal a jelenséggel, hogy a volt kollégisták nem szívesen beszéltek múltjukról, és tartottak a kollégiumokkal, valamint a végzettségükkel kapcsolatos előítéletektől.

Az előbbi könyv szerzői a szakérettségi már-már elfeledett intézményének kívántak emléket állítani. 1983 augusztusában a kollégiumok emlékét felelevenítő cikksorozat indult a *Népszavában*. Ezt követően a lap szerkesztősége volt szakérettségis hallgatókat bízott meg azzal a feladattal, hogy – „emlékkönyvszerűen, de a pedagógiai tudományos igényt is kielégítve” – örökítsék meg a kollégiumok történetét. A kötet szerzői a népi kollégisták körében végzett szociológiai felmérés kérdőíveit küldték ki a volt hallgatóknak. A közel húszezer egykori szakérettségis diák közül 263 töltötte ki végül a kérdőívet.³⁸ A kérdőíveken a volt kollégisták a szakérettségit a lehető legkülönbözőbb módokon értékelték, a kollégium időszakához azonban többnyire kritikusabban viszonyultak, mint a volt népi kollégisták. A levéltárba leadott és a kötetben szereplő memoárokat összevetve úgy tűnik, hogy a szerkesztők a kor (illetőleg a kiadó) igényeinek engedve helyenként átírták, helyenként pedig lerövidítették a visszaemlékezéseket. A szerkesztőbizottság tagjai a könyv megjelentetése kapcsán többször összeültek, szűkebb körben néha még ma is találkoznak.

A másik könyv szociológus szerzői ezzel szinte egy időben kezdtek el dolgozni a témán. Örkény Antal és Kovács M. Mária a szakérettségiről írott első tanulmányukban az elmúlt idő-

34 Az 1977-ben megjelent kötetet még Aczél György ajánlása vezette be.

35 Lásd *Megforgatott világ megforgatók*.

36 Csontos Magda: Szakérettségisek jelentkezzenek! *Köznevelés*, 1984. 15. sz. 1., 3. o.

37 Diószegi Csipetits György–Koncz Endre: *Volt egyszer egy szakérettségi*. Budapest, 1987, Népszava; Kovács M. Mária–Örkény Antal: *Káderek*. Budapest, 1991, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ.

38 A kérdőívek és a visszaemlékezések a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban találhatók: 913. f. 1–13. 6. e.

szak „káderkiemelési” rendszerét vizsgálták. A tanulmány első változata 1981-re készült el, ezt a szöveget ma a kutatási koncepció megfogalmazásaként olvashatjuk. A szerzők a szakérettségit olyan iskolatípusnak tekintették, amely elsősorban az ötvenes évek oktatási rendszerét és mobilitási trendjeit jellemzi.³⁹ A források olvasásakor „az irányítás és az egyéni törekvés közötti arány, a harmónia vagy ellentét kérdése” kerestek választ. Tágabb értelemben pedig arra, hogy a társadalmi folyamatok mennyire voltak irányíthatók, illetve irányítottak az ötvenes években.⁴⁰ A nyolcvanas években már fel lehetett tenni azt a kérdést, hogy a korábban szinte kizárólag pozitív előjellel emlegetett társadalmi mozgások mennyiben szolgálták a társadalom demokratizálódását, és mennyiben a régi elit és szakembergárda kiszorítását a hatalomból és a közélet berkeiből. Nem véletlen, hogy a tanulmány az ellenzékiiség ódiúmát vállaló *Mozgó Világ*ban jelent meg.

Az 1991-ben megjelent kötet tanúsága szerint a szerzők 1981–1982-ben interjúkat is készítettek ezzel kapcsolatban. Majd a rendszerváltás évében ismét elővették a magnószalagokat, és megkeresték a régi interjúalanyokat. Ahogy írják, ekkor „nemcsak a mára”, de benne „önmagukra is kíváncsiak” voltak.⁴¹ Kétségkívül más jelentéstartalommal bírt 1981-ben, illetőleg 1991-ben írni a szakérettségről. A rendszerváltás tette ismét aktuálissá a nyolcvanas évek elején elkezdett kutatást. Kérdéseik így elsősorban arra irányultak, hogy azok, akiknek a karrierje az ötvenes években indult, és akiknek „a politikai vezetés hosszú időn keresztül kitüntetett figyelemmel kísérte és irányította” az életpályáját⁴², hogyan éltek meg a rendszer bukását.

Ahogy írják, a szakérettségis kollégiumok rendszere a NÉKOSZ-t váltotta fel, amely addigra „az oktatás demokratizálásának látványos szimbólumává”⁴³ vált. A népi kollégiumok megszüntetését, a szakérettségi intézményének létrehozását így az oktatás szovjetizálása egyik lépcsőfokaként értelmezték. A kötet a rendszerváltás előtt (1981-ben), illetőleg a rendszerváltás után készített interjúkból közöl részleteket. (Öt volt szakérettségis hallgató közül hárommal tudtak újabb interjút készíteni 1989-ben.) Az interjúkat olvasva önkéntelenül is megfogalmazódik az a kérdés, hogy ezek a szövegek mennyiben tükrözik vissza a szerzők által először 1981-ben megfogalmazott értelmezést, mely szerint a szakérettségi az ötvenes évek mobilitási folyamatait jelképezi. Az alábbiakban a kötetben szereplő három 1989-ben készített interjúból idézünk:

I. interjú

„– Végül is ma jobban érzi magát, mint régen?

– Bennem a bizonytalanságok és kétségek mellett van egy félelem. Ez borzasztó rossz érzés. És nem azért, hogy a 42 éves párttagságomért valaki kilyukasztja a bőrömet. Az utódok miatt, a jövőm miatt van bennem félelem. Én félek attól, hogy egy sokkal, de sokkal rosszabb helyzetbe kerülünk. Túl soknak érzem a vész- és jajkiáltást. Ez nincs jó hatással az emberekre. Ma már ki nem fél ebben az országban? Mindenki fél. Mert aki nem fél, az felelőtlen. Az közömbösség. Aki ma kijelenti a televízióban, hogy milyen súlyos helyzetben van az ország, és nem fél, az vagy közömbös, vagy cinikus.”⁴⁴

39 „A szakérettségis rendszer története szinte napról napra követi az 1948-tól terjedő korszak fontos eseményeit, fordulatait.” Kovács–Örkény: *Szakérettségisek*. 102. o.

40 Uo. 108. o.

41 Kovács–Örkény: *Káderek*. 5. o.

42 Uo. 19. o.

43 Uo. 11. o.

44 Uo. 34. o.

2. interjú

„– Mondja, fél valamitől?

– Nem. Nem félek, mert semmi olyat nem tettem.”⁴⁵

3. interjú

„– Azt tapasztaltuk, hogy sok szakértségsis manapság tele van félelemmel...

– Félnék? Mitől? És ki fél?”⁴⁶

Az a jelentéstartalom, amit a szerzők az irányított mobilitás fogalmához – és ezen keresztül a „káderek”, a szakértésigizettek életútjához – társítottak, természetesen meghatározta kérdésfeltevéseiket. Mi a következőkben arra kérdezzük rá, hogy a két mozgalom utóélete miképp hat arra, ahogyan a volt kollégisták ma saját múltjukat, a „közös” múltat felidéznek és alakítják. 1999-ben és 2000-ben összesen tizenegy interjút készítettünk ezzel kapcsolatban (volt népi kollégistákat, illetve szakértésigizetteket kérdeztünk kollégiumi élményeikről). A következőkben az emlékezés és az elbeszélés jelentéskonstruáló szerepének tudatában vizsgáljuk a kapcsolatot e forrásszövegek nyelvi valósága és tárgya között. Az egyén mindig más értelmezések kontextusában alakítja ki saját értelmezéseit. Mások emlékei, valamint az individuum társas és társadalmi kapcsolatai mind módosíthatják az emlékezet „tényeit”. Hasonló hatással lehetnek rá a közös múlt „nyilvános” (valamilyen formában már közreadott) reprezentációi is, így például a történeti munkák, amelyek mintegy továbbírják, tágabb kontextusba helyezik az egyének saját történeteit.⁴⁷

EGYÉNI EMLÉKEZET: NÉPI KOLLÉGISTÁK – SZAKÉRTÉSIGIZEK

A volt népi kollégisták ma szívesen emlékeznek a kollégiumi évekre, és előszeretettel gondolkodnak el a mozgalom felélesztésének lehetőségén. Az interjúk során azt kellett tapasztalnunk, hogy a kollégium időszakáról hasonló sémák szerint beszélnek. Szinte mindenkinél visszatérő fordulat volt, hogy ha egy volt kollégistával beszél, akkor is tudja-érzi ezt, ha azelőtt sohasem találkoztak.⁴⁸ (Az interjúalanyok többsége egyébként ismerte is egymást.) Úgy tűnik, továbbra is fontos nekik az egykori közösséghez való viszonyuk. Többen említették, hogy a NÉKOSZ megszüntetése lassan múló traumát jelentett számukra.⁴⁹ Beszélgetésünkkor, amikor a Révai-kritika⁵⁰ már „távolinak” tűnt, egyik interjúalanyunk megjegyezte: volt annak „valódi eleme” is, hiszen a „mozgalomhoz való lojalitás erősebb volt bennünk, mint a párt-hoz való”⁵¹. Többen kifejezték a társadalom „mai állapotával” kapcsolatos félelmüket, hogy

45 Kovács-Örkény: *Káderek*. 69. o.

46 Uo. 79. o.

47 Geoffrey H. Hartman a múlt média által megkonstruált emlékezetét nevezi *public memory*-nek. (Meg kell jegyezni, hogy ez a kifejezés az angol nyelvben egyszerre jelöli a „közös” emlékezés folyamatát, valamint a nyilvános emlékezet fogalmát.) A fogalomba ő gyakorlatilag a múlt összes „nyilvános” reprezentációját beleérti, hiszen ezek mind befolyásolhatták-befolyásolhatják az egyéni és a közösségi emlékezést. Lásd Geoffrey H. Hartman: *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington, 1996, Indiana University Press.

48 2. interjú, 3. interjú.

49 Uo.

50 A *Szabad Nép* 1948. október 19-i számában jelent meg az MDP Politikai Bizottságának kritikája a népi kollégiumokról. Révai József október 21-én a NÉKOSZ kommunista aktívja előtt ismertette a párt álláspontját, beszédének szövege másnap meg is jelent. *Szabad Nép*, 1948. október 22.

51 5. interjú.

úgy látják: az emberekből kiveszőben van az empátia, a közösségi érzés, a mozgalom időszakát pedig a „mához” képest is pozitívan értékelték. Beszélgetéseink során kerültek, hogy kritikát mondjanak a népi kollégiumokról. A volt kollégisták mai „olvasatát” a kollégiumról nagymértékben meghatározza a mozgalom történetéről alkotott „közös” kép. Szinte általános körükben az a vélekedés, hogy nem volt semmifajta ellentét a különböző kulturális, társadalmi háttérű diákok között.⁵²

Amikor a kollégiumi közösségről kérdeztük, egyik interjúalanyunk megemlítette a „ládarendszert”. Ha egy kollégista hozott vagy kapott valamit otthonról, akkor azt be kellett tennie a közösbe, a „ládába”. Ő ezt akkor – ahogyan emlékezik – teljesen helyénvalónak találta. (Pedig voltak olyanok is, akik vele ellentétben egyáltalán nem kaptak csomagot.) Egyetlen lány volt az elmondása szerint, aki ezt – a természete, neveltetése okán – sehogyan sem tudta elfogadni, „dugdosta az ételt a többiek elől”. Ő aztán egy nap „eltűnt a kollégiumból”, ahogy mondja: „talán mert nem tudott alkalmazkodni”. (Más vonatkozásban viszont interjúalanyunk maga említi, hogy a kollégiumi élet nagyon szigorú volt: már tíz perc késésért is büntetést kapott, amit akkor igazságtalannak tartott.⁵³)

Egy volt népi kollégista arra a kérdésre, hogy mi volt rossz a kollégiumi életben, a következőket válaszolta: „talán az, hogy manipuláltak minket.” „Nem tudom, hogy mondjam el, de volt, hogy kegyetlenek voltunk egymáshoz [...]. A kritika-önkritika esteket mai ésszel már nehezen tudom megmagyarázni a magam számára.”⁵⁴ Egy másik kollégista, ha konkrét eseteket nem is említ, azt azért megjegyzi, hogy ők maguk olykor „szörnyű dolgokat” is „csináltak”.⁵⁵ Más azonban ezzel kapcsolatban is úgy emlékszik, hogy „itt se volt olyan, hogy fejét vették valakinek. Egy lányra emlékszem, aki szabályos hisztérika volt, és kikerült.” Volt kollégisták szinte toposzként említették egy báró törvénytelen lányának az esetét, aki nem tudott beilleszkedni a közösségbe, és aztán „eltűnt”.⁵⁶ Az elbeszélt történetekből – amelyek tartalmi elemeik alapján beilleszthetők a „közös”, „nyilvános” emlékezés során konstruált kollégiumképbe – úgy tűnik, hogy a „problémás” diákok mintegy saját magukat zárták ki a kollégiumból. A kizárásokról a volt kollégisták ma nem szívesen beszélnek.⁵⁷ Az egyéni emlékezés narratív kereteit, a „szerzői emlékezet” lehetséges hatását jellemzi az alábbi interjúrészlet:

„– Hogyan emlékszik a kizárásokra?

– 1949 előtt nem voltak kizárások.

– Senkit sem zártak ki?

– Nem tudom. Nem tudom. Én nem tudok önöknek nevetek mondani.

52 Egyik interjúalanyunk ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Az összetartozás érzését nehéz megmagyarázni.” 3. interjú

53 1. interjú. (Egy másik interjúalanyunk szinte ugyanezekkel a szavakkal mondta el a történetet, lásd 7. interjú.)

54 1. interjú.

55 „Szörnyű dolgokat is csináltunk. Ezt meg kell mondanom [...]. Nyilván sokat hallottak már arról, hogy a kollégiumi életben, ugye, a kis sejtek is voltak, szövetkezetek, akik nagyon szoros munka- és emberi közösségben éltek, rengeteget segítettek egymásnak, de azért túlságosan is belemásztunk egymás életébe, voltak úgynevezett önkritika-kritikaestek [...]. A többieknek joguk volt minket bírálni, ez ellen nekünk jogunk volt védekezni, de így utólag azt gondolom, hogy túl fiatal gyerekek voltunk ahhoz, hogy nagyon komoly dolgokat csináljunk, és valószínűleg okoztunk egymásnak sérüléseket. Én, mondom, népbíró is voltam. Hát biztos, mint népbíró időnként hozhattam olyan döntést, javaslatot, amire lehet, hogy ma nem lennék büszke, de nem emlékszem. [Szünet.] Egy lányt kizártunk. Erre emlékszem.” 3. interjú.

56 1. interjú.

57 Jellemző válasz volt, hogy „emlékszem kizárásokra ..., de konkrét esetet nem tudnék említeni.” Lásd 1. interjú.

– Olvastam naplókát, amik erről szólnak. Arról, hogy hogyan zártak ki diákokat.

– Igaza van. Természetesen! 1949-ben már voltak [kizárások], amikor a politikai perek kezdődtek, de az már nem a NÉKOSZ volt. Nem, az már nem a NÉKOSZ volt. [Szünet.] Engem is kizártak! Csak most jut eszembe.”⁵⁸

Úgy tűnik, hogy az emlékezés eszmei-ideológiai szempontjai a népi kollégiumokkal kapcsolatban „elfedik” a hétköznapi tapasztalatait. Irányított beszélgetés keretében, kérdésre válaszolva a volt kollégisták ugyanakkor megemlékeztek arról, hogy milyen volt megszokni a nagyvárosi környezetet, a tömegközlekedést; hogy milyen volt először rádiót hallgatni, moziba, színházba menni, de önmaguktól nem beszéltek róla. Beszélgetőpartnereink szinte egyöntetűen értékelték Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmjét.⁵⁹ A filmet olyan alkotásnak tekintik, amely „értékes” és „jó”, de nem a népi kollégiumokról, hanem azokon keresztül az egypártrendszer kiépüléséről szól.⁶⁰ Egy volt kollégista, aki ma már nem ápol szoros kapcsolatot a „többiekkel”, jóval kritikusabbnak mutatkozott, és másképpen vélekedett Jancsó filmjéről is: „Valami mégis megragadott a filmből, közben csak homályosan éreztem, hogy van itt azért valami mélyebb lényeg is, aztán kb. egy óra múlva hirtelen visszaemlékeztem, mit is láttam. Egyszer csak kimondtam a férjemnek, aki éppen otthon velem együtt nézte a filmet. Ez szörnyű, de lehet, hogy igaz. A kollégisták játszanak, énekelnek, gondtalanul élvezik a nyári rétet, közben a vezetőség eldönt választást, minden egyebet [...]. Lehet, hogy már akkor is látszat volt a híres NÉKOSZ-demokrácia [...]. Ifjúságunk öntudata hamis volt.”⁶¹

Egy volt kollégista megemlítette, hogy sokat gondolkozott azon, „hogyan lehetséges az, hogy [a mozgalmat] ilyen sok ember 40-50 év elteltével is meghatározó élményének tartja.” Számunkra a kérdés elsősorban az lehet, hogy milyen forrásokból táplálkozik az a hagyomány, amelyhez a kollégisták – vagy legalábbis a megkérdezettek – többsége, úgy tűnik, hogy ma is szenvedélyesen és töretlenül ragaszkodik. Erre a kérdésre álláspontunk szerint elsősorban a kollégiumok utóélete adhat magyarázatot. Ennek hatását szemléltetik azok a különbségek, amelyek a volt népi kollégisták és szakértettségisek emlékezési „technikáiban”, a kollégista múlt felidezésében, a „megélt mobilitás” értelmezésében megfigyelhetők.

Az első különbség, amivel szembesülnünk kellett, az volt, hogy a szakértettségizetteket ma sokkal nehezebb interjúra bírni. A mozgalom utóélete és a szakértettségi irodalma nem tudott számukra a mozgalomról kedvező és ma feltételek nélkül vállalható „képet” kialakítani.⁶² Saját emlékeiket sokszor maguk is – talán részben a történeti irodalom hatására – a népi kollégista hagyományhoz képest értelmezik. Érdeemes megjegyezni, hogy közülük ma többen népi kollégistának vallják magukat. (Erre a körülményre volt népi kollégisták is föl hívták a figyelmünket, olyanok is, akik a NÉKOSZ időszakában jártak középiskolás kollégiumba vagy

58 2. interjú.

59 Egyikük megjegyezte: „mi nem voltunk janicsárok, ahogy ő mutatta, de ez a lehetőség is megvolt a mozgalomban”. 3. interjú.

60 2. interjú.

61 *Egy volt népi kollégista visszaemlékezése*. (Kézirat.) Egy másik kollégista szintén hasonló következtetésre jutott: „nagyon nagy érzelmi vihar volt [...] akkor, abban a pillanatban én is megbántódtam. Tehát úgy éreztem, hogy ez egy igazságtalan kép, ez a sértettek álláspontja, mert őket kirúgták, azt hiszem. Tehát a sértettek látószöge, és hogy azért nem voltunk annyira janicsárok, így éreztem akkor. Érettebb fejjel azt mondom, hogy sok minden volt benne. Tehát igenis megvolt a csúrája annak, hogy[ha] a helyzet úgy hozza, akkor tudunk kemények lenni, és diktátorok lenni... És ők talán ezt kívülről jobban látták.” 3. interjú.

62 Szakértettségis múltjukat ugyanis többen szégyellik, vagy legalábbis nem akarnak beszélni róla. Lásd például: „Letagadom, hogy tanultam Szekesfehérvárott.” PIA 913. f. 12. ó. e.

szakérlettségére.⁶³) Visszaemlékezésében több volt hallgató is hangsúlyozta azt a tényt, hogy sokat tanult az egykori népi kollégistáktól, illetve azt a körülményt, ha népi kollégiumból került szakérlettségére.⁶⁴

Érthető módon a szakérlettségizetteknek kevesebb emlékü van a kollégiumi életről, hiszen a gyorsított tanfolyamokon szinte teljesen háttérbe szorult annak mozgalmi jellege. Az egy-, majd később kétéves szakérlettségén a képzési idő rövideje miatt sem alakulhatott ki a diákok között olyan összetartás, mint a népi kollégisták között. Érdekes módon úgy tűnik, hogy az ideológiai nevelésnek is kisebb szerepe volt itt, mint a népi kollégiumokban, és ami volt, az is formális maradt. Kevesebb rendezvény volt, a hangsúly pedig talán – legalábbis interjúink ezt az értelmezést erősítik – még inkább a tanulásra és a tanulás révén megszerezhető diplomára helyeződött: „Egy pillanatra nem lehetett feleslegesen időt tölteni [...]. Szabad Nép-félóra... Utána kezdődött a sulí olyan nyolc óra körül. Nem öt perccel később. Olyan egy óra, két óra körül mondjuk egy fél óra szünetünk volt. Talán még háromnegyed óra is. Utána kötelező tanulószoba. Három-négy óra következett, olyan este hatig, hétig. Ahol például az ott lévő nevelőtanár [...] kihívta [a diákot], rámutatott, hogy most, kérem, jöjjön ki... Tehát, ha nem is tanóra volt, mert hát nem tanóra volt, ellenőrzés volt [...], és akkor olyan hat óra, hét óra körül hagytuk abba a napi munkát, akkor még ott lehetett maradni, ott szépen pingpongozni lehetett abban az épületben... beszélgetni.”⁶⁵

A szakérlettségisek saját történeteiket ennek megfelelően adják elő az iskoláról. Elbeszéléstükben kisebb szerepet kap a mozgalom eszmeiségének hangsúlyozása. Többet beszélnek a beilleszkedés nehézségeiről is,⁶⁶ valamint azokról az előítéletekről, amelyek pályájukat végigkísérték, vagy a társakkal kapcsolatos konfliktusokról. Egyik interjúalanyunk, akit első alkalommal kizártak a szakérlettségiről, a következőképpen emlékezett: „Hülye voltam, hogy történelem szakra jelentkeztem, így rosszindulatú parasztgyerekek közé kerültem. Ha angol szakra megyek, biztosan minden másképp lett volna. Hiszen mikor akart egy parasztgyerek angol szakra menni?”⁶⁷ Az interjúkban a szakérlettségizettek, akiket ma kevesebb érzelmi szál köt a kollégiumi időszakhoz, és akiknek az iskolai szocializációja is nehezebb volt, jóval kritikusabbnak mutatkoznak a népi kollégistáknál. Amikor dicsérték a kollégiumot, akkor is elsősorban az iskolát, és nem a közösséget említették: „Higgye el, uram, kérem, higgye el, hogy ez egy igazi iskola volt.” Egyik interjúalanyunk, aki ismerte Kovács M. Mária és Örkény Antal *Mozgó Világ*ban megjelent tanulmányát a szakérlettségiről, a következőképpen „reflektált” a szerzők következtetéseire: „Nem a szakérlettségi volt az, ahol kádereket, vöröseket, zöldeket, lilákat képeztek, hanem olyat, aki tanulni, alkotni akart.”⁶⁸

63 2. és 6. interjú.

64 Lásd például: „Általában rányomta a bélyegét az a közösség, akik korábban népi kollégisták voltak, és ájítottak a szakérlettségis kollégiumba.” PIA 913. f. 12. ő. e.

65 9. interjú.

66 „Elég sok különbség volt a diákok között [...], voltak, akik nagyon akartak tanulni, meg akik nagyon intelligensek is voltak..., de a többség nagyon gyenge volt, de nemcsak hogy gyengék voltak, mert az nem lett volna baj, [...] hanem olyanok, akik nagyon erős proletártudattal rendelkeztek, másképp nem tudom elmondani, akik azt hitték, hogy ha nem is tudnak semmit, de azért a tanárokat kritizálhatják, sőt még egymást is jelentgethetik [...]. Ez személyes dolog, hogy ugye először a bátyámon kezdtek, mert ő volt a legkiválóbb.” 4. interjú. Lásd még 8., 9., 10., 11. interjú.

67 10. interjú.

68 9. interjú.

Összességében elmondható, hogy a szakérettségizettek szintén azt a szempontot érvényesítik elbeszéléseikben, amely *ma* a legfontosabbnak tűnik számukra. Az ő esetükben ez a közösséghez való tartozás helyett sokkal inkább az egyéni életpálya sikerének a hangsúlyozását jelenti. Elsősorban nem arra büszkék, ami közös a múltjukban (szakérettségire járhattak), hanem hogy ők maguk később élni tudtak ezzel a lehetőséggel. Az tehát, hogy a volt kollégisták mikor kaptak lehetőséget a továbbtanulásra, nemcsak a két kollégiumi formáról (a népi kollégiumokról és a szakérettségiről) történő gondolkodást, hanem – részben azon keresztül – a volt kollégisták beszédmódját is meghatározza.

KÖVETKEZTETÉSEK

A NÉKOSZ-szal kapcsolatban a felvételik rendszerétől a kollégiumi társakig ma minden arra emlékezteti a kollégistákat, hogy ők valamikor egy kiválasztott csoport, egy közösség tagjai voltak. (Már a felvételi rítusa is ezt az érzést sugallta számukra. A közösségi események, a szövetkezetek rendszere később tovább erősítette bennük a kiválasztottság, az összetartozás tudatát.) Miután a népi kollégiumokat a sztálinista tisztogatásokkal egyidejűleg szüntették meg, a kollégisták múltja az „egypártrendszer tudati hatása” alatt értelmeződött újra. Fokozatosan alakultak ki azok a narratív keretek, melyek között a kollégisták újraélték és egymásnak felidézhatték a régi emlékeket. A szakérettségis tanfolyamok története, igaz, ellenkező előjellel, de szintén összekapcsolódott az 1948-as politikai fordulattal – a köztudatban és a történeti tudatban egyaránt. Az erről szóló diskurzus nyelvét kezdetben meghatározta a kor politikusainak retorikája, de közvetve a népi kollégiumokra való emlékezés is. A szakérettségis mozgalomról szóló diskurzus narratív jegyeit a nyolcvanas években tovább árnyalta a káderképzés rendszerét – azon belül pedig a szakérettségi szerepét – újraértelmező történeti irodalom. A volt szakérettségis diákok számára valódi lehetőség nem kínálkozott arra, hogy a kollégiumhoz és annak hagyományához való viszonyukat újragondolják, illetőleg mások számára újraírják.

A két mozgalom utótörténetének vizsgálata jelzi, hogy a „forrásszövegek” és „értelmezéseik” számos kapcsolatot, „átjárót” létesíthetnek egymás közt. A történész számára, aki saját szempontjai alapján kapcsol össze s különít el egymástól történeteket, saját értelmezésének „valóságosságát” sokszor éppen ezek a kapcsolatok igazolják. Az a felismerés, hogy minden narráció már önmagában is szubjektív értelmezés, segíthet egy *forráskritikus és önreflektív* írásmód megtalálásában. Tanulmányunkban nem törekedhettünk arra, hogy a kollégiumok történetének forrásait és irodalmát elválasszuk egymástól, csak arra, hogy az e szövegek közötti kapcsolat sokrétűségét érzékeltesük; ezáltal kívántunk reflektálni a társadalmi mobilitás egyre inkább általánossá váló, a politikai rendszer normatív jegyeit általánosító olvasatára.

EÖRSI LÁSZLÓ

A SZÉNA TÉRI FELKELŐK TÚZSZÜNETI TÁRGYALÁSAI

Az 1956-os forradalom kitörését követő első napok után a politikai és a katonai vezetés előtt világossá vált, hogy a felkelők leverése lényegesen nehezebb feladat, mint gondolták. A harcot ugyan folytatták ellenük, és a statáriumra utaló fenyegetések sem szűntek meg, de közben igyekeztek tárgyalásokat kezdeni a legnagyobb felkelőcsoportokkal, a Corvin köziekkel és a Széna tériekkel a fegyverletétel érdekében. Az alábbiakban csak a Széna tériekkel folytatott tárgyalásokról lesz szó.¹

A körülbelül háromszáz fős Széna téri fegyveres felkelőcsoport spontán módon, október 26-án alakult főleg budai munkásokból és ipari tanulókból. Jelentőségét nagymértékben fokozta, hogy a főváros egyik fontos stratégiai központjának ellenőrzését gyakorolta. A harcok azonban itt sokkal kisebbek voltak, mint a Nagykörút és az Üllői út kereszteződésének környékén.

A KORMÁNY TÚZSZÜNETI HATÁROZATA ELŐTT

A Hadművelési Csoportfőnökség utasítására² Kővágó Sándor alezredes, a Bem lakanya (a Széna térhez legközelebb lévő katonai objektum) parancsnoka tizenkét fős kísérettel már október 26-án éjjel felkereste a felkelőket, és igyekezett meggyőzni őket „a céltalan lövöldözés értelmetlenségéről” és arról, hogy a rend helyreállítása érdekében vegyenek részt a honvédséggel együtt a járőrözésben. A felkelők bázishelyénél, a földalatti építkezésénél megtalálta a parancsnokot (Szabó János – Szabó „bácsi” – azonosítatlan egyetemista elődjét), aki minden kertelés nélkül visszautasította a tiszt ajánlatát, és a megegyezés lehetőségét a szovjet csapatok távozásához és az ÁVH felosztatásához kötötte. Azt azonban megígérte, hogy az értékek megóvása érdekében járőrözni fognak a környéken.³

A Hadművelési Csoportfőnökség nem nyugodott bele, hogy „a Széna tériekkel nem lehet értelmesen tárgyalni”. 27-én Kovács István vezérőrnagy parancsára Kővágó alezredes tizenöt katonával ismét felkereste a Széna térieket. Ezúttal is arra akarta rábeszélni őket, hogy ne lövöldözzenek a szovjetekre, és hogy járőrözzenek együtt a honvédséggel, valamint arra, hogy küldjék haza a tizenhat éven aluliakat. Az alezredes emlékezete szerint Szabó János (aki

1 A Corvin köziekkel folytatott tárgyalásokról a *Corvinisták 1956* című kötetemben írtam (Budapest, 2001, 1956-os Intézet).

2 Kovács István vezérőrnagy parancsát Szűcs Miklós ezredes vagy Zólmay László ezredes tolmácsolta.

3 Kővágó Sándor jkv. 1957. február 8. Történeti Hivatal (TH) V-150006/2; Suri János jkv. 1957. május 9. TH V-150381/5.

ekkorra már átvette a felkelők irányítását) megértőnek mutatkozott, de társai már kevésbé. A fiatalok nem mutattak hajlandóságot a távozásra. Kővágó ott hagyott Szalva hadnagy vezérése alatt tizenkét katonát, hogy jelentsék a fejleményeket. (A tizenhat éven aluliak egy része hazament.) A Honvédelmi Minisztériumban így reagáltak a felkelők „csökönyösségére”: „Majd [a fegyverek segítségével] megértetik velük, ha nem akarják megérteni”⁴. Deák Ferenc őrnagy vállalkozott arra, hogy ő is tesz egy kísérletet a felkelők leszerelésére. Még aznap, 27-én este tíz után húsz-huszonöt főnyi kíséretével, valamint a Forradalmi Szövetség vezetőivel, Butkovszky Emánuellel és Kovács Dénessel⁵ megjelent a Széna tériek bázisánál. Közben Kővágó a szovjet egységeket értesítette a tárgyalásról, a szovjet parancsnokság pedig biztosította őt arról, hogy ezalatt nem fognak támadást kezdeményezni.

Deák őrnagy emlékezete szerint a fiatalok rendkívül elcsigázottak, a vezetők pedig kissé ittasak voltak. Láttá, hogy a harcosok koffein- és morfiumampullákat kapnak. Egy nagy teremben elkezdték a tárgyalást kb. tizenöt felkelő részvételével. Köztük volt Szabó János parancsnok, valamint Bán Róbert és Ekrem Kemál parancsnokhelyettesek⁶. Deák őrnagy rögvést előállt küldetésének legfőbb céljával: fegyverletételt javasolt szabad elvonulás fejében. Azzal érvelt, hogy a felkelők harca kilátástalan, a szovjet–magyar erők könnyűszerrel felmorzsolnák őket. Ezt Szabó „bácsi” a többiek felhőrdülése közepette visszautasította, és kijelentette: „Mi a fegyvert nem tesszük le, mi a végsőig harcolunk. [...] Vagy legalábbis fegyverben maradunk az általános választások megtartásáig.”

Ezután a tárgyalás politikai síkra terelődött. Deák őrnagy megkérdezte, hogy milyen elképzeléseik vannak a választásokról. Lehetségesnek tartják-e a választások kiírását egy olyan országban, ahol ostromállapot van? Az őrnagynak úgy tűnt, hogy a kérdés váratlanul érte a felkelőket. Butkovszky és a Széna tériek vezetőségéhez tartozó azonosítatlan orvos szerint a választások megtartása ilyen viszonyok között nem lehetséges. Erre Deák megkérdezte: hogyha ők is elismerik, hogy ilyen viszonyok között nem lehet választást tartani, akkor meddig akarnak harcolni? Szabó János válasza: „Ha megfelelő biztosítékokat kapunk a szabad elvonulás biztosítására, és ha biztosítva lesz, hogy mi nem hiába harcoltunk a szabadságért, hanem a mi képviselőink is helyet kapnak a kormányban, akkor esetleg letesszük a fegyvert.” A felkelők mind kijelentették, hogy nem ismerik el a kormányt. Kifogásolták az összes korábbi miniszter személyét is az új kabinetben. Egyedül Kovács Bélát és esetleg Nagy Imrét ismerték volna el, de csak akkor, ha a kormány átalakult volna, és az ő képviselőik is helyet kaptak volna benne. Ekkor Deák megkérdezte Szabó „bácsit”, hogy ő milyen tárcát pályázna meg. Erre a felkelő-parancsnok nagyot nevetett, és ezt válaszolta: „Én, fiam, semmilyen pozíciót nem vállalok, ha harcunkat befejezzük. Én egy elemi végeztem, és nekem nincsenek képességeim a politikai vezetésre. De vannak itt köztünk olyanok, akik mindezt helyettem kiválóan megoldanák.”

Ezután a tiszt ismételtlen határozott választ kért, hogy az elvonulás biztosítása mellett hajlandók-e a felkelők reggel hét óráig letenni a fegyvert, és elvonulni. Hozzátette, hogy amennyiben

4 Kővágó Sándor jkv. 1957. február 8. TH V-150006/2.

5 A Forradalmi Szövetségről kevés adatunk van, akárcsak más forradalmi szervezetekről, amelyek október 28-a előtt jöttek létre. Butkovszky Emánuel már az első napoktól részt vett a forradalmi eseményekben, később a Fő utcai Katonai Ügyészség és Bíróság épületében berendezkedett fegyveresek parancsnoka lett, a forradalom levereése után pedig emigrált. Kovács Dénes személyéről, tevékenységéről alig van információnk.

6 Az október 27-i tárgyalás részleteit – a sok résztvevő ellenére – csaknem kizárólag Deák őrnagy tanúvallomásai-ból ismerjük. Szabó és Bán kihallgatásai során erről nem történt említés, Ekrem pedig tagadta a részvételét. Tekintve, hogy a Deáktól származó ellenőrizhető információk távolról sem mindig megbízhatóak, itt nagyobb a tévedés lehetősége, mint a dolgozat más részénél.

ezt teljesítik, közben fog jární, hogy azok a harcosok, akik a tizennyolcadik életévüket betöltötték, és egyéb szempontból is megfelelnek fegyveres szolgálatra, meghatározatlan ideig működő gyárórságban biztosíthatóak a Klement Gottwald Gyárat. A felkelők vezetői ebben a kérdésben megosztottak, határozatlannak mutatkoztak. Kovács Dénes, a Forradalmi Szövetség képviselője megpróbálta meggyőzni a jelenlevőket, hogy akár lesz gyárórság, akár nem, tegyék le a fegyvert. Ám a szoba sarkából fegyvert fogtak rá, és így „jobb belátásra” bírták. Butkovszky Emánuel is – szabad elvonulás esetén – a fegyverletétel mellett érvelt, emiatt a radikálisabb Széna tériek megbízhatatlannak minősítették a Forradalmi Szövetséget. Szabó „bácsi” hajlott az ajánlat elfogadására, Bán Róbert azonban nekitámadt az őrnagynak: „Mit gondol maga, hogy mi mindent elfogadunk? Maga azt hiszi, hogy a legmegbízhatóbb és legkiválóbb harcosainkat lefegyverezzük. Nem, nem. Erről szó sem lehet, barátom. Ezeknek az embereknek én vagyok a parancsnoka, és én nem hagyom őket lefegyverezni.” A tiszt azonban úgy ítélte meg, hogy érdemes tovább feszegetni ezt a kérdést. Egyrészt azért, mert úgy látta, hogy a fiatalok mind fizikailag, mind idegileg rendkívül kimerültek, nem sokáig bírják már a harcot, és előbb-utóbb úgyis el fognak szökdődni, ha nem engedik el őket, másrészt mert Szabó János és az idősebbek nagyobb tárgyalási készséget mutattak. Szabó kijelentette: „Gyárórságról szó sem lehet, mi nem azért harcolunk, hogy közönséges gyárőrök legyünk.” Hozzátette, hogy ha a tizennyolc éven felüliek valóban a honvédség mellett tevékenykedhetnek, akkor reggelre minden tizennyolc éven alulit hazazavar. Deák ezt azzal a módosítással fogadta el, hogy csak azok a tizennyolc éven felüliek jöhetnek szóba, akik politikai, erkölcsi szempontból is megfelelnek a fegyveres szolgálat ellátására, és hogy mindezt továbbítani kell a feletteseikhez, jóváhagyásra. A radikálisabbak (Deák emlékezete szerint Bán Róbert, Ekrem Kemál és mások, sőt részben még Szabó „bácsi” is) ismét felvetették, hogy korai még a fegyverletételről tárgyalni, hiszen – ahogy már a tárgyalás elején is kijelentették – a választásokig nem teszik le a fegyvert. Kiderült, hogy Ekremék bíznak a nyugati támogatásban, az ENSZ-csapatok beavatkozásában. Az őrnagy ezt megalapozatlan illúziónak tartotta, majd nyílt fenyegetést is megkockáztatott: amennyiben reggel hétfőig nem teszik le a fegyvert, harcokcsikkal megerősített lángszórós és vegyi alakulatokkal megsemmisítik a csoportot. Végül a felkelők egymás között abban állapodtak meg, hogy ők senkit nem küldenek el maguk közül, csak az teszi le a fegyvert, aki akarja. A döntésekben Szabó „bácsinak” jutott a főszerep. Ekkor a külső helyiségekből sorozatlövés hallatszott. Erre az őrnagy felállt, és kijelentette, hogy ilyen viszonyok között nem tárgyal tovább. Ám állítólag géppisztollyal visszatértették, és még megbeszélték azt is, hogy milyen módon vonuljanak el azok a felkelők, akik nem kívánnak ott maradni. A tárgyalás hajnali fél négyig tartott.⁷

Egy-két órával később azonban a Honvédelmi Minisztérium parancsára a Bem laktanya száztíz katonája és a hozzájuk csatlakozó húsz rendőr az I. kerületi rendőrkapitányságról Kővágó Sándor alezredes vezetésével és szovjet harcokcsizók támogatásával bekerítette a Széna tériek bázishelyét. Azért született döntés a csoport felszámolásáról, mert állítólag szovjet járőrökre lőttek. A felkelők és parancsnokaik egyaránt kilátástalannak ítélték az ellenállást, csaknem valamennyien elmenekültek. (A legnagyobb egységük pilisi bányászokból állt, akik lefoglaltak egy munkásszállót Pilisszentivánon, és ott várták, hogy visszatérhessenek.) A katonák a földalatti-építkezés épületében foglyul ejtett tucatnyi embert igazoltatták, majd hazaküldték, és az ott talált fegyvereket elszállították. Bálint százados parancsnoksága alatt harminc-negyven főt hátrahagytak, hogy a felkelők visszatérését meggátolják.⁸

7 Deák Ferenc jelentése d. n., tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1957. január 2; tanúvallomás, 1957. január 8. Hadtörténeti Intézet Levéltára (HL) 00115/56; tanúvallomás, 1957. július 15. FB 2383/57.

8 Kővágó Sándor jkv. 1957. február 8. TH V-150006/2; Suri János jkv. 1957. május 9. TH V-150381/5.

A KORMÁNY TŰZSZÜNETI HATÁROZATA UTÁN

A történetek meglepetésként érték 28-án déltájban Ekrem Kemált, aki a támadáskor nem tartózkodott a Széna téren. A bámészkodóktól értesült arról, hogy a felkelőket szétkergették a katonák, és átvették a környék ellenőrzését. A csoport huszonöt-harminc fiatal tagja (mindannyian ipari tanulók) azonban a bázis visszafoglalására készült. Ők azért is el voltak keseredve, mert az volt az otthonuk, az utcán áztak-fáztak, hajlék nélkül maradtak. Ekrem le akarta beszélni őket a támadásról, mert veszélyesnek ítélte az akciót. Ebben segítségére volt az egyik Széna téri vezető, Csecskán Sándor is. Végül este abban állapodtak meg, hogy ők ketten felkeresik a Bem laktanya parancsnokát, és tárgyalásos úton próbálják visszaszerezni a Széna teret. Ha viszont este tűzig nem térnek vissza, az ipari tanulók megtámadják a Széna téren lévő honvéd egységeket.⁹

A tárgyaláson Kővágó alezredes ismertette a kormány tűzszüneti felhívását, Ekremék pedig az ipari tanulók szándékát, és küldetésük célját. Kővágó a feletteseitől kért instrukciókat. Kovács István vezérőrnagy (Borus százados közvetítésével) utasította a Bem laktanya parancsnokát, hogy fogadja el a felkelők követeléseit: engedjék őket vissza a bázisukat, ha ennek fejében együtt járőröznek majd a katonákkal, és a tizenhat évesnél fiatalabbakat hazaküldik.¹⁰

Ekkor félbemaradt a tárgyalás, hogy Ekrem és Csecskán visszatérhessen, és megnyugtassa, tájékoztassa a fiatalokat, majd másfél óra múlva, tizenegyor ültek le ismét a tisztekkel. Ekkor már velük volt Sesler Ottó is, aki ekkoriban szintén a Széna tériek egyik vezetőjének számított. Kővágó alezredes-parancsnok mellett Tóth Béla és Fábíán Jenő századosok, valamint Deák Ferenc őrnagy foglalt helyet a tárgyalóasztalnál.

Nagy Imre tűzszüneti felhívását Ekrem a gyengeség jeleként értékelte. Így lényegesen kedvezőbbnek ítélte a tárgyalási pozícióját: „A tűzszünetet nem mi kértük, hanem az Önök kormánya, a feltételeket én fogom megszabni, mert én hiába kötöm meg az egyezményt, ha az egységeim nem mennek bele.” Emellett teljesen elfogadhatatlannak minősítette a kormány összetételét, nemhogy Nagy Imrét, de még Kovács Bélát sem ismerte el.¹¹ A konszenzus reménytelennek tűnt. Ekkor Butkovszky Emánuel, a Forradalmi Szövetség vezetője telefonon kereste Ekremet. Előbb Deák őrnaggyal beszélt, aki arra kérte, hogy hasson valahogy a Széna téri küldöttek frontemberére, hogy ne erővel próbálja a kérdést megoldani, mert ez kudarcra van ítélve a katonák képzettségével és technikai fölényével szemben. Butkovszky – hasonlóan a korábbi tárgyaláshoz – továbbra is a fegyverletételt sürgette, és nyomatékosan felhívta Ekrem figyelmét arra, hogy amennyiben ilyen magatartást tanúsít, a Forradalmi Szövetség semmiféle felelősséget nem vállal érte. Ekrem iránta sem mutatkozott barátságosabbnak: kijelentette, hogy semmilyen utasítást nem fogad el tőle, és semmi szüksége sincs a Forradalmi Szövetségre.¹²

Mindezek ellenére – nem tudjuk, minek a hatására – Ekrem lehiggadt, és megkezdődött a tárgyalás konstruktív szakasza. Több órás vita után a felek elhatározták, hogy írá-

9 Ekrem Kemál önvallomása 1957. február; jkv. 1957. május 10. FB 2383/57.

10 Kővágó Sándor jkv. 1957. február 11. TH V-150006/2; Ekrem Kemál önvallomása 1957. február; Szabó József tanúvallomása 1957. július 22. FB 2383/57.

11 Deák Ferenc jelentése d. n. HL 00115/56; Ekrem Kemál–Deák Ferenc-szembesítési jegyzőkönyv, 1957. május 13., Deák Ferenc tanúvallomása 1957. július 15.; Szabó József tanúvallomása 1957. július 22. FB 2383/57.

12 Ekrem Kemál–Deák Ferenc-szembesítési jegyzőkönyv, 1957. május 13., Ekrem Kemál tárgyalási jegyzőkönyv, Deák Ferenc tanúvallomása 1957. július 15. FB 2383/57.

szos megállapodást kötnek. Így készült el a nyolcpontos *Tűzet Szüntess Egyezmény* az alábbi szöveggel:

„1. Budapest II., Széna téri földalatti felvonó területét a pf. 7015 alakulat csapatai 1956. október 29-én 02. 00 óráig kiürítik, és átadják azt rendelkezésének, illetve rendeltetésére.

2. Rádiónak és a sajtónak sem a szabadságharcosok, sem a pf. 7015 alakulat részéről valószínűleg nem szolgáltatunk [sic], továbbá javaslatot teszünk, hogy valótlan híreket ne közöljenek.

3. Biztosítjuk a szovjet csapatok és [a] honvédségi alakulatok szabad elvonulását, kivéve az ÁVH-t.

4. A Nemzetközi és Magyar Vöröskereszt által nyújtandó segítségképpen küldött javak átvételét korlátozás nélkül biztosítjuk. (Kivételt képez a fegyver, [a] lőszer és a robbanóanyag.)

5. Megegyeztünk abban mindkét fél részéről, hogy egy-egy fő járőr párt [sic] indítunk a térképen megszabott vonalon. Úgy a szolgálat alatt, mint a szolgálat után kölcsönös garanciát vállalunk, hogy az egymás birtokában lévő fegyvereket és lőszert sem erőszakos, sem más egyéb formában egymástól el nem sajátítottunk [sic], illetve el sem veszünk, és nem cserélünk.

6. A járőr párok kijelöléséért, eligazításáért a pf. 7015 alakulattól Nagy Imre [Nagyimre Imre] fhdgy. felelős, a szabadságharcosok részéről Ekrem Kemál alparancsnok felelős. A járőr katonája egyenruhában, géppisztollyal, a szabadságharcos tagja pedig polgári ruhában, piros-fehér-zöld karszalaggal és géppisztollyal fog közlekedni.

7. A járőrök menetvonala: Széna térről kiindulva – Vörösmarty út – Várkör utca – Keleti Károly utca – Marczibányi tér – Lövőház utca – Fény utca – Rét utca – Várkör utca bezárólag. A 7-es számú katonai körzethez tartozó területre indítandó járőrök csak a 7-es számú katonai parancsnok jóváhagyása után indulhatnak.

8. Jelen szerződés mindkét fél részéről érvényben marad a rend teljes helyreállításáig. A szabadságharcos csoport fegyvereit, lőszereit felsőbb szervek utasítására az akkori kijelölt alakulatnak fogja átadni.

Érvénybelépés ideje az aláírás pillanatától. Budapest, október 29-én.

Aláírók: Ekrem Kemál, Csécskán Sándor, Sesler Ottó, illetőleg Kővágó Sándor alezredes, Tóth Béla százados, Deák Ferenc őrnagy.”¹³

A felkelők visszakapták a bázishelyüket, és már hajnalban közösen járőröztek a Bem lak-tanya katonáival. Szabó János főparancsnok azonban nem akarta elfogadni az egyezséget, és emiatt súlyos vitába keveredett Ekremmel, aki viszont hangsúlyozta, hogy be kell tartani az aláírt megállapodást.¹⁴ Szabó elsősorban azt sérelmezte, hogy a felkelők nem kapták vissza elkobzott fegyvereiket. Délelőtt be is ment a Bem laktanyába, és azzal fenyegetőzött, hogy ha a fegyvereket nem adják vissza, a szerződést hatálytalanítja. Kővágó alezredes közölte, hogy a Széna tériek fegyvereit a katonák már beszállították a Honvédelmi Minisztériumba. A II. kerületi rendőrkapitányság jelen levő három tisztje amiatt elégedetlenkedett, hogy az egyezés szerint a rendőrség nem vesz részt a közös járőrözésben. Éppen az új összetétel lehetőségét kezdték volna megvitatni, amikor berohant valaki: „Ti itt tárgyaltok, a Köztársá-

13 Az Ekrem Kemál emlékezete szerint hat példányban készült egyezséget Szabó József őrnagy gépelt le. Kettőt a kormány kapott, kettő a laktanyában maradt, egy-egy pedig Szabó János parancsnoknál és nála (önvallomása 1957. február; FB 2383/57).

14 Ekrem Kemál tárgyalási jegyzőkönyv, 1957. július 3. FB 2383/57.

ság téren meg gyilkolják a magyarokat!” A disputa félbeszakadt, Szabó „bácsi” felugrott, és a hírnökkel együtt elrohant.¹⁵

Ezzel értek véget a Széna tériek tűzszüneti tárgyalásai. A csoport ezután betagozódott az egységes nemzetőrségbe, és a felkelők fő sérelme is megszűnt azzal, hogy ismét fegyverhez juthattak.

A tárgyalások résztvevői közül a felkelők két vezetőjét, Szabó Jánost és Ekrem Kemált 1957-ben halálra ítélték, és kivégezték, Kővágó Sándor alezredest másfél évre ítélték, Deák Ferenc őrnagy ellen nem indítottak eljárást.

15 Szabó József tanúvallomása 1957. július 22. FB 2383/57; Deák Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1957. január 2. HL 00115/56; Kővágó Sándor jkv. 1957. február 11. TH V-150006/2.

HOLGER FISCHER

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM A KORABELI NYUGATNÉMET MÉDIÁBAN¹

BEVEZETÉS

A címben megjelölt téma magyarázatra szorul, szűkítést és bővítést is igényel. Szűkítést a vizsgált médiumok tekintetében, hiszen az NSZK-ban 1956-ban a televízió – kismértékű elterjedtsége folytán – még nem játszott szerepet a hírközlésben, a rádióarchívumok hozzáférhetetlensége miatt pedig a rádióadások elemzésétől is el kellett tekintenünk. Ezért csak a nyomtatott sajtó, egész pontosan az országos napilapok vizsgálatára szorítkozunk². A bővítést a „nyugatnémet” melléknév használata teszi szükségessé. A kutatás során ugyanis kiderült, hogy a forradalomról német nyelven a Svájcban megjelenő *Neue Zürcher Zeitung* tudósított a legnagyobb terjedelemben. Indokoltnak látszik tehát a svájci újság írásainak elemzése, mivel az NSZK-ban, különösen a véleményformálók körében befolyásos lap már 1956-ban is igen olvasottnak számított.

A kutatást megkönnyítette, hogy Hamburgban, a német média egyik fellegrárában több kiadó terjedelmes sajtóarchívumot tart fenn, és egy itteni politikai hetilap archívumában összegyűjtve megtalálható majdnem az összes 1956-tal kapcsolatos országos szintű tudósítás.

A szinte hiánytalan dokumentáció mellett rendelkezésünkre áll több forrásgyűjtemény is. A magánkiadásban megjelent, *A magyar felkelés szemtanúk beszámolója alapján* című kiadvány nagyrészt szemtanúk leírásait adja közre, továbbá a kiadó, Gosztanyi Péter magánarchívumában őrzött forrásokat, illetve sajtóanyagokat tár a nyilvánosság elé. Feltűnő, hogy az itteni források között nincs egy sem, amely eredetileg a nyugatnémet sajtóban jelent meg. Az amerikai és angol sajtóból származók vannak túlsúlyban.

A legjelentősebb forráskiadvány³ az eredeti angol után francia és spanyol nyelven is megjelent. A kötet főként a Magyar Rádió és a vidéki, úgynevezett Szabadság Rádió adásaira támaszkodik, amelyeket a BBC és a Szabad Európa Rádió (München, New York) hallgatott le, és rögzített. Az adások szövegén kívül szemtanúk terjedelmes beszámolóit, magánleveleket és sajtóanyagokat is olvashatunk a forradalom eseményeinek napra lebontott kronológiája mel-

1 Az 1996. október 12-én a finnországi jyvaskyläi egyetemen, a hungarológiai tanszék *Magyar történelem dokumentumfilm* című szimpóziumán elhangzott előadás bővített és aktualizált változata. A téma további tárgyalására az EU SOKRATES programja támogatásával megtartott nemzetközi szemináriumon 2000 júniusában – szintén a jyvaskyläi egyetemen – került sor.

2 További kutatások keretében a bulvársajtó és a heti filmhíradók vizsgálatát is tervezzük.

3 *Die Ungarische Revolution. Die Geschichte des Oktober-Aufstandes nach Dokumenten, Meldungen, Augenzeugenberichten und dem Echo der Weltöffentlichkeit. Ein Weissbuch.* Szerk. Melvin J. Lasky. Berlin, 1958.

lett. A sajtódokumentumok többsége angol (*Daily Herald, Daily Express, Daily Telegraph, Manchester Guardian, The Observer, The Times, Daily Mail*), amerikai (*New York Herald Tribune, Time, New York Times, Life*), jugoszláv (*Borba, Politika*) és francia (*Le Monde*), valamint magyar lapokban jelent meg. A hírügynökségek listáján az Associated Press, a Reuter és a Deutsche Presse-Agentur szerepel. A források között igen kevés a német nyelvű sajtóorgánium; mindenképp a *Neue Zürcher Zeitung* (a továbbiakban NZZ), majd a *Süddeutsche Zeitung*, a zürichi *Die Weltwoche*, a *Der Spiegel* és a *Die Welt* említendő. Ebben az összefüggésben rá kell mutatnunk arra a magyar forradalmi sajtót dokumentáló kötetre is, amely 1989-ben jelent meg Budapesten.⁴

A FORRADALOM NYUGATI VISSZHANGJA

A nyugati média a magyar felkelésről természetesen a nemzetközi politika kontextusába ágyazva adott hírt. Az 1956. évi nemzetközi helyzet röviden így foglalható össze: a politika napirendjét még mindig a hidegháborús feszültség dominálta. Az USA ugyan tiszteletben tartotta az európai szovjet befolyási övezetet és a status quót, de határozottan elutasította a kommunista befolyás kiterjesztésének még a gondolatát is. Az amerikai külpolitika sajátos kétarcúságát jól dokumentálják az archív anyagok: egyfelől rengeteg pénzt áldoztak lázító rádióadók fenntartására, valamint más felforgató tevékenységek támogatására – Kelet-Európa felszabadítása ugyanis az amerikai propaganda állandó eleme volt –, másfelől viszont a washingtoni realpolitika a bipoláris világrend tényéből indult ki, elfogadta a kelet-európai status quót, és eszerint cselekedett. Nagy-Britannia Franciaországgal együtt igen passzív volt a kelet-európai politikát illetően. A szovjet szatellit államok kormányzatait nem tartották legitimnek, és ugyan a diplomáciai kapcsolatokat nem szakították meg, de a hivatalos érintkezést a minimumra korlátozták. Az NSZK a Szovjetunió kivételével nem állt diplomáciai kapcsolatban a keleti blokk államaival. Az angol kormányzat a BBC-n keresztül sajnálkozását fejezte ki a helyzet miatt, de a kelet-európai államok függetlenségének helyreállítása még a propaganda szintjén sem merült fel. A nyugati hatalmak külpolitikájában tehát a szovjet csatlós államok kérdése másodlagos fontosságú volt, és alárendelődött olyan problémáknak, mint az indokínai, az osztrák vagy a német kérdés.⁵

A Szovjetunió Jugoszláviával ebben az időszakban a megbékélésre törekedett, 1955. május 15-én aláírták az osztrák államszerződést, és júliusban sikerült megrendezni a négy nagyhatalom csúcstalálkozóját Genfben. A szovjetek a sokat ígérő előzmények ellenére nem tettek lényeges engedményeket a kelet–nyugati kapcsolatokban, így az enyhülésre vonatkozó nyugati remények túlzottnak bizonyultak. A genfi konferencia légköre viszont hozzájárult ahhoz, hogy a Nyugat konfliktusra való hajlandósága 1956 válságokkal terhes őszére alábbhagyott.

Moszkva 1955-től külpolitikai mozgásterének bővítésére törekedett, és erre kitűnő alkalmat kínált a közel-keleti térségben Nasser hatalomra kerülése 1954-ben Egyiptomban. A szovjet külpolitika a Nasser melletti látványos kiállással, a gazdasági kapcsolatok kiépítésével és a fegyverszállításokkal meg is ragadta az alkalmat a kommunista befolyás erősítésére.

4 1956 a sajtó tükrében. 1956. október 22.–november 5. Összeállította és szerk. Izsák Lajos, Szabó József. Budapest, 1989, Kossuth.

5 Csaba, Békés: The 1956 Hungarian Revolution and the Western Great Powers. In *Hungary 1956*. Szerk. Paula Hihnal, Olli Vehviläinen. Tampere, 1995, 36 o. /Tampereen Yliopisto Historiatieteen laitoksen julkaisuja 19./

Nasser 1956. július 26-án államosította a Szezei-csatornát, majd amikor az izraeli hadsereg 1956. október 29–30-án egy megelőző csapással egyiptomi állásokat rohant le, és elfoglalta a Gázai övezetet, valamint a Sínai-félszigetet, egy nappal később pedig brit és francia csapatok a csatorna térségében megtámadták Egyiptomot, a szezei válság háborús konfliktus-sá szélesedett. Washington nyilvánvalóan nem értesült előre a tervekről, és elítélte az akciót.

Tarthatatlan az az állítás, miszerint Nagy-Britannia és Franciaország a magyar forradalmat tudatosan kihasználta volna. Az angol és francia döntéshozókat azonban nem lehetett eltántorítani attól, hogy az adott világpolitikai krízishelyzetben is érvényre juttassák nemzeti érdekeiket és a szabad világ közös érdekeit. A két esemény fatális egybeesése, valamint a szezei kaland miatt a franciák, az angolok és az amerikaiak között kialakult feszültség oda vezetett, hogy az 1956. november 4-én meginduló második magyarországi szovjet invázió idején a nyugati hatalmak a megosztottság következtében nem voltak teljes mértékben cselekvőkésesek. A Nyugat a hangos tiltakozás ellenére csöndben elismerte a kelet-európai szovjet hegemoniát. Ma már joggal állapíthatjuk meg, hogy a Nyugatnak „a kommunista propaganda évtizedeken át hangoztatott vádjával szemben valójában nem volt szerepe a magyar felkelés kirobbanásában, és az események teljesen felkészületlenül érték a nyugati hatalmakat”.⁶

A forradalom kirobbanása tehát nem volt közvetlen kapcsolatban a nemzetközi fejleményekkel, kimenetelét viszont kedvezőtlenül befolyásolta a nemzetközi politikai helyzet.

HOGYAN KÉSZÜLTEK A TUDÓSÍTÁSOK?

Napjainkban, a modern média világában a háborús híradásokat figyelve úgy érezhetjük, mint ha a képernyőn keresztül egyenesen a front közepére csöppennénk, és a harci cselekményekben közvetlenül részt is vennénk. 1956-ban ez még egészen másként volt. A hírközlítés nem helyszíni, hanem a szó legszorosabb értelmében „távolsági” volt, hiszen az újságokban megjelenő hírek döntő többségét Bécsben, és nem Budapesten fogalmazták. Milyen okai voltak ennek?

A nyugati lapoknak, a rádióknak és a nagy nemzetközi hírügynökségeknek is akkoriban általában Bécsben volt legközelebb tudósítójuk. Magyarországra utazni csak vízummal lehetett, ráadásul a határt gyakran egyszerűen lezárták, időnként az osztrák oldalon is. Azok az újságírók, akiknek mégis sikerült Budapestre jutniuk, nem tudták a tudósításokat továbbítani a szerkesztőségekbe, mert a rendelkezésre álló hírközlési csatornák, a telefon- és a táviratösszeköttetés teljesen megszakadt.

A határzárak miatt hosszabb időszakokra a közlekedés is megbénult, leggyakrabban a vasúti közlekedés szünetelt.

Hosszú napokra hírzárlatot rendeltek el, illetve lehetetlen volt a hírközlés. A nemzetközi telefonkapcsolat a forradalom alatt – néhány október 30-a és november 4-e közötti rövid időszakot leszámítva – megszakadt. A távíró és a távirat-továbbítás pár nappal hosszabb időn át, egészen pontosan október 28-a és november 4-e között működött. A kommunikációs eszközök csak november 13-tól váltak újból teljes körben hozzáférhetővé. A rendkívüli állapot december 9-i kihirdetése után pedig néhány napra újra megszakadt a határokon átnyúló telekommunikációs összeköttetés.

Azokat a külföldi riportereket, akik október 30-a után érkeztek, és november 4-én még Magyarországon tartózkodtak, a szállodákban őrizetbe vették. Az NZZ kiküldött tudósítója

később részletesen beszámolt budapesti tapasztalatairól. A külföldi újságírók november 8-ig nem hagyhatták el szállásaikat, így csak akkor tudtak körülnézni a fővárosban, amikor a felkelésnek már lényegében vége volt. A riporterek november 11-én távozhattak az országból – felügyelet mellett, konvojban –, így az első, saját élményeken alapuló beszámolók november 12-én, 13-án jelentek meg. Viktor Meier így ír a Budapesten rekedt tudósítók helyzetéről: „Az oroszok nem bántak valami kesztyűs kézzel a több mint száz újságíróval, akik a még szabad Magyarországra érkeztek, vízum nélkül. A szovjeteket nyilvánvalóan kínosan érintette, hogy vannak a rombolásnak nyugati szemtanúi. Voltak olyan újságírók is, akiket a KGB-tisztek kihallgattak, egyet közülük [...] még azzal is gyanúsítottak, hogy »lengyel kém«. A tudósítók, miután egy szovjet tiszt kijelentette, hogy a »magyar fecni« – a budapesti külügyminisztériumban kiállított érvényes vízum – őt nem érdekli, csak vasárnap kapták meg a kiutazási engedélyt. Néhány osztrák riportert, akik megpróbáltak megszökni, Csehszlovákiában letartóztattak annak ellenére, hogy legális tranzitvízummal lépték át a cseh határt.”

Hogyan lehetett ilyen körülmények között a magyarországi eseményekről tudósítani, illetve mely forrásokra támaszkodtak a tudósítások?

A legfontosabb források az MTI táviratilag terjesztett jelentései voltak, valamint a budapesti állami rádióadó és az úgynevezett Szabadság Rádió adásai, amelyeket Ausztriában és Dél-Németországban hallgattak le.

A riporterek leginkább az osztrák–magyar határ közelében várakoztak, és a kevés utazót, a nyugati üzletembereket, a menekülteket, a Vöröskereszt kocsikísérőit és a határőröket mind-mind kifaggatták. Ezenkívül felhasználták a határon átkerült magyar újságok információit is.

Néhány nyugati kormányzat közvetlen – bár időnként megszakadó – rádiókapcsolatban állt budapesti követségével. A követségi jelentéseket azonban csak átdolgozott, szerkesztett formában bocsátották a sajtó rendelkezésére.

A mozaikszerű információhalmazt elsőként a nagy nemzetközi hírügynökségek bécsi irodáiban dolgozták fel. Az AP, az UP, a Reuter és a Deutsche Presse-Agentur (DPA) továbbították jelentéseiket a lapokhoz, a szerkesztők pedig kivonatossan idézték ezeket, vagy hírosszefoglalókat készítettek belőlük. Az újságok közölték a Szabad Európa Rádió tudósításait is, bár nem volt teljesen világos, hogy az adó honnan szerzi értesüléseit. A cikkeket nagyon ritkán látták el aláírással.

Mindez azt eredményezte, hogy az aktuális információk jelentős, legalább egy-, de a legtöbb esetben inkább kétnapos késéssel jelentek meg. Az újságokban gyakran akár három nappal korábbi jelentések is megjelentek a frissek mellett. Az információk részben elmentmondtak egymásnak, vagy az események már rég továbbhaladtak, így az újságolvasó előtt meglehetősen bonyolult és zavaros kép bontakozhatott ki a magyarországi helyzetről. Ez a megállapítás különösen az NZZ-re, a német nyelvű újságok közül az eseményekről legrészletesebben beszámoló napilapra érvényes. Az NZZ szerkesztői majdnem kizárólag hírügynökségi jelentésekből dolgoztak, mert e lap különtudósítóját is őrizetbe vették Budapesten.

Az ötvenes években nyomdatechnikai okokból az újságokban ritkán közöltek fotókat, és a televíziós kamerák sem voltak még alkalmasak helyszíni közvetítésre.

MIT TARTALMAZTAK A TUDÓSÍTÁSOK?

Az újságokban megjelenő híryanagot és a kommentárokat vizsgálva, az események tagolását tekintve egyértelműen három szakaszt különíthetünk el. Az első a forradalom kitörésétől a győzelemig, október 23-tól október 30-ig, a második október 31-től november 3-ig tartott, a harmadik szakasz pedig november 4-én indult.

A szerzők és jogtulajdonosok szerint is három típusról beszélhetünk.

A nagy hírügynökségek jelentései viszonylag tárgyilagosak, az események és a tények összefoglalására szorítkoznak, értékelést alig vagy egyáltalán nem tartalmaznak. Gyakran részletesen és kommentár nélkül idézik a magyar politikusok fontosabb beszédeit.

Ezzel szemben az országba október 30-a után érkezett riporterek írásait a tények és értékelések erősebb keveredése jellemzi. Az osztrák–magyar határon dolgozó újságírók elsősorban szemtanúkkal készített interjúkat dolgoztak fel, más tudósítók pedig Washingtonból, Londonból, Párizsból és Moszkvából küldtek jelentéseket a nagyhatalmak reagálásáról.

Kommentárt a felelős politikai szerkesztők írtak, akik persze nem voltak jelen a forradalom helyszínein, és csak a rendelkezésre álló információkra támaszkodhattak. Ezért talán nem meglepő, hogy írásaikban gyakran olyan zavaros közhelyeket is olvashatunk, mint például hogy „Magyarország szellemi és kulturális értelemben a Nyugathoz tartozik, de félig mégis a Kelethez kötődik”, és azon sem csodálkozhatunk, ha a magyarok „feltámadó büszkesége” a téma, vagy az, hogy „főként az ifjúságra jellemző, hogy könnyen lelkesedik nagy és merész gondolatokért, és a nagy szenvedélyben elveszti arányérzékét”. Ugyanez másként: „A hajlandóság a lelkesedésre a magyar nemzeti karakter különös vonása.”

TUDÓSÍTÁSOK A FORRADALOM ELSŐ SZAKASZÁBÓL (OKTÓBER 23–30.)

A magyarországi eseményekről már október 22-én megjelent az első tudósítás, amely a szegedi, budapesti és pécsi diákok követeléseiről adott hírt (*Die Welt*, október 22.). A forradalom első napjairól szóló cikkekben érezhető az újságírók törekvése az objektivitásra, ezekben szinte kizárólag a pusztán tényekről olvashatunk, és a kevés kommentárban is visszafogottan fogalmaznak a magyar belügyekről. Az első jelentősebb kommentár az új kormány megalakulásáról és a párt vezetőségében történt változásokról szólt (NZZ, október 26.): „[...] Az országot átjáró forradalmi hangulat teremtette körülmények között véghezvitt váltást a Magyar Dolgozók Pártja legmagasabb posztjain és a kormányban az motiválta, hogy kiegyezés jöjjön létre a párton belüli ellenzéki irányzatokkal és az értelmiséggel. [...] Az ismert marxista kritikus és irodalomtörténész, Lukács György beválasztását a Központi Bizottságba is olyan kísérletként értékelhetjük, amelynek célja megnyerni a rebellis művészeket és írókat az új kormánynak.”

A jelentések és kommentárok előterében inkább az egyes országokba (Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Jugoszlávia, Ausztria) kiküldött tudósítóknak az ottani visszhangról, állásfoglalásokról, politikai intézkedésekről szóló beszámolóik álltak. Az NZZ például október 28-án részletesen beszámolt a nagyhatalmak reagálásáról a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. A francia külügyminiszter, Pineau október 26-án tett nyilatkozatát a következőképpen foglalta össze a lap: „Pineau szerint hiba lenne arra spekulálni, hogy a szatellit államok kiválnak a kommunista táborból, és hiba lenne e felfogás jegyében cselekedni. Az elmúlt napokban amerikai kormányzati körökből hallható elseitett megnyilatkozások több kárt okoztak, mint hasznot – tette hozzá a francia külügyminiszter. Nem lenne sza-

bad azt a benyomást keltenünk, mintha a Nyugat megpróbálná kihasználni a varsói és főleg a budapesti események okozta megrázkódtatást – folytatta Pineau, majd kifejtette: a francia kormányzat nem foglal állást a kelet-európai eseményekkel kapcsolatban, de a Varsói Szerződés tagállamaival továbbra is törekedni fog a kulturális kapcsolatok elmélyítésére, és reméli, hogy ezúton terjednek majd a szabadság és a demokrácia eszméi.”

A washingtoni tudósító pedig október 27-i keltezésű jelentésében így írt a State Department álláspontjáról (NZZ, október 28.): „Érthető, ha az emberek úgy érzik, a kormányzatnak lépnie kell. Ez természetes igény, de alig van realitása, hiszen a külügyminisztériumi vezetők szilárd meggyőződése szerint a mostani helyzetben a legnagyobb óvatosságra van szükség, mert könnyen előfordulhat, hogy Moszkva többé nem érzi biztonságban magát, és ez igen nagy veszélyekkel járna. [...] Furcsán hangzik, de tény, hogy éppen ezért jelenleg az amerikai vezetés abban reménykedik, hogy a Moszkvától való távolodás folyamatának Kelet-Európában – legalábbis átmenetileg – a titoizmus köztes állapotánál megálljt lehet parancsolni.”

A vatikáni álláspontot a *Die Welt* foglalta össze október 29-én: „A pápa a világ keresztény közösségét a magyarországi béke helyreállításáért imára szólította.”

A nyugatnémet reakciót igen alaposan elemezték a lapok, így például október 28-án az NZZ-ben: „Bonn lázas érdeklődéssel követi a budapesti drámát és a varsói fejleményeket, ahol 1953. június 17-hez hasonlóan talán már erősen és komoly következményeket is előrevetítve inognak a szovjet birodalom külső bástyái. A lelkekben olyan már régóta nem tapasztalt mozgás indult meg, amely akadálytalanul rátelepedhet a saját ügyünkkel, azaz az újraegyesítéssel kapcsolatos tárgyalásokra is. Nem tudjuk még, hogy a keleti tömb szétporladása kezdődött-e meg. Lehet, hogy egy folyamat indul meg, és végre a német kérdés rendezésének feltételei is kedvező irányban módosulnak? És mi történik Németország szovjet megszállás alatt álló zónájában? [...] Ha a forradalom szikrája átpattan Budapestről és Varsóból az NDK-ra, az a németet némettől elválasztó határon beláthatatlan következményekkel járna. Kormányzati körökben és a parlamenti frakciókban a krízis minden lehetséges kimenetelére igyekeznek lélekben felkészülni. A vita keresztüztüzébe került az el nem ismerés keleti külpolitikája. Ez a politika Ollenhauer szerint hibásnak bizonyult, hiszen sokkal többet tudnánk, ha diplomatáink ott lennének Varsóban, Budapesten és a keleti tömb más fővárosaiban. A kormányzat viszont a követett irányvonal igazolását látja az elmúlt napok eseményeiben, és nem lát okot a kiigazításra. [...] Kívánni – ez most a jelszó Bonnban.”

A *Die Welt*-ben október 29-én megjelent hosszú kommentárban még erőteljesebben kapott hangot a külpolitikai dimenzió. A kommentátor szerint Magyarországon a szovjetek csúfos kudarcot vallottak, amit három tény jelez: az egész felkelésben megmutatkozó szovjetellenes tendencia, a hadsereg jelentős részének csatlakozása a felkeléshez és az, hogy abban elsősorban fiatalok és munkások vesznek részt. Az elemzés rámutat, hogy kezdetben a kommunisták belső konfliktusának tűnt a magyar ügy, és a Nyugatot legalább annyira meglepték az események, mint Moszkvát. Ezután a *Die Welt* szerzője rátér a nyugati szempontból legfontosabb kérdésre: „A Nyugat, és mindenekelőtt az Egyesült Államok hozzáállása részben megváltozott, mióta világossá vált, hogy Magyarországon a felkelők jelentős része a szabadságért és a függetlenségért, és nem csupán egy új, nemzeti, független kommunista vezetésért küzd. Az osztrák felhívás és a határozat, miszerint a szovjet beavatkozás ügye az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé kerül, az első jelei annak, hogy a Nyugat hajlandó tenni azért, hogy a szabadságért ontott magyar vér ne hiába folyjon. [...] Ha a Nyugat meg akarja őrizni jó lelkiismeretét, akkor a szabad világ felé igyekvő népeknek legalább fel kell kínálnia az oly nagyon szükséges gazdasági segítséget [...] szigorúan a belügyekbe való bármiféle beavatkozás nélkül. A segítséget nem szabad politikai feltételekhez kötni.”

És végül: „Kiszámíthatatlan, hogy Keleten milyen irányban haladnak tovább az események. Éppen ezért mindent, amit a Nyugat tesz, két elv alá kell rendelni. Egyrészt nem lehet hagyni, hogy a szabadság Magyarországon és Lengyelországban lobogó tüzét elfojtsa a napi politika szürke rutinja. Ugyanakkor nem szabad elszalasztani az új helyzet kínálta lehetőségeket a német újraegyesítés ügyében sem.”

A nyugati reakcióról szóló tudósítások és kommentárok jól mutatják a forradalommal kapcsolatos nyugati kétszínűséget, a hideg politikai számítás logikáját és ennek disszonanciáját a Szabad Európa adásaival. A nyugati hatalmak nyilvánvalóan a status quo fenntartásában voltak érdekelték, és Bonn számára az egyetlen lényeges kérdés az volt, hogy a magyarországi fejlemények milyen hatással lehetnek a Szovjet Megszállási Övezet – ahogy akkoriban az NDK-t nevezték – belső viszonyaira. A cikkekből kiviláglik az alakoskodó politika és a felkelők reményeinek kiáltó ellentéte is. Ahogy az NZZ október 27-én írta: „erősen nyugatbarát érzelmek mutatkoznak meg abban, amint nagy tömegek az amerikai, az angol és az ENSZ-követség [sic] előtt az Egyesült Államok támogatását meg az ENSZ segítségét követelik.”

A forradalom első szakaszáról szóló tudósításokban fontos téma Nagy Imre tevékenységének elemzése. Nagy politikája általában negatív megítélés alá esik, intézkedései „kétszínű becses próbálkozások. A felkelők követeléseinek nagy részét teljesíti, de csak azért, hogy mentse, ami még menthető.” (*Die Welt*, október 29.) Vagy egy másik helyen: „[...] Nagyék elkeseredett segélykiáltásai mindennél jobban mutatják a lényegét: a szovjet beavatkozás nélkül az új nemzeti-kommunista kormány egy napig sem maradhatott volna hatalmon.”

Az NZZ október 30-án egy kommentárban Nagy Imre 28-i beszédével kapcsolatban egyértelműen kifejtette, hogy a kormány eddig szembehelyezkedett a forradalommal, és a kiszegzda bevonása az egyetlen esély a túlélésre: „A felkelést sem a sztálinista Gerő Ernő megbuktatása, sem Kádár János kinevezése az első titkári posztra, sem Nagy csitító szavai nem nyugtatták le. A kommunisták ezért a kormány teljes átalakítására kényszerültek, hogy végre elnyerjék a lakosság bizalmát. Elsősorban a kiszegzda tábor próbálták megnyerni. Két politikus szemeltek ki, a korábban üldözött Kovács Bélát és Tildy Zoltánt. [...] nekik kell a hitelet vesztett kormányzatot a parasztság körében elfogadhatóvá tenni. Nem biztos, hogy Tildy kinevezése ezt elősegíti [...]. Tildy viszonylag könnyen hagyta magát meggyőzni, amit a parasztok nem néztek jó szemmel.”

A forradalom első szakaszában az információk jelentős részét Nyugat-Magyarországról, főleg Győrből szereztek be a lapok. Ennek következtében a munkástanácsok és a Dunántúli Nemzeti Tanács tevékenységének és politikai követeléseinek viszonylag nagy jelentőséget tulajdonítottak, sőt a tanácsokat mint a forradalom igazi képviselőit ábrázolva ellentétet konstruáltak a Nagy Imre-kormány és a szervezetek között. A győri szabadságharcosokról készített beszámoló is ilyen értékeléseket tartalmaz (*Die Welt*, október 30.): „a Rába menti felkelők főhadiszállásáról érkező hírek a győri felkelők megszottságáról szólnak. A szabadságharcosok nagyobb része antikommunista beállítottságú, egy kisebb csoport pedig a nemzeti kommunista irányvonalat követi. A bécsi jelentésekből egyre élesebben kibontakozó kép szerint nincs egységes vezetés, és a felkelőknek nincs világos politikai elképzelésük sem. A nemzeti kommunisták a sztálinistáktól és az oroszoktól szabadítanak meg az országot, új államrendre és új gazdaságpolitikára a tábor tagjai szerint nincs szükség. Velük szemben állnak azok, akik az országban nyugati típusú demokráciát akarnak kialakítani. [...] Még nem látni pontosan, hogy melyik csoport javára dől el a vita.”

Az eltúlzott értékelés még inkább megmutatkozik a *Die Welt* november 3-i számában. A lap közöl egy két nappal korábbi győri élménybeszámolót, amelyben a Nemzeti Tanács mint

„egyfajta magyar alkotmányozó nemzetgyűlés” jelenik meg, és Győr mint „az 1956-os októberi magyar forradalom szellemi központja”.

A magyarországi események nehezen áttekinthetőnek tűntek az újságírók számára, ezért az első szakaszban nincs következetesség a korabeli médiában. A lapokban használt fogalmak, elnevezések akár egy lapszámon, néha még egyazon cikkben belül is váltakoznak. Polgárháború, felkelés, szabadságharc, népfelkelés és felkelők, lázadók, felszabadító csapatok, felkelő szabadságharcosok, nacionalisták – ezek a szavak minden további nélkül állnak egymás mellett.

A szovjet katonák jellemzése a tudósítások november 4-vel kezdődő, második szakaszának témája inkább, de már a forradalom első napjaiban megjelent cikkeken is találunk rá példát. Az írásokban használt terminológia hasonlít a náci újságírására, az orosz katonákat mint „utálatos ázsiai barbárokat” emlegetik. A *Die Welt am Sonntag* október 28-án úgy tudósított, mintha az egyik oldalon a szabadságért és függetlenségért halt megvető bátorsággal harcoló magyar hősök küzdenének, a másik oldalon meg „kalmük arcú szovjet katonák”, illetve „messze az Urál mögül érkező legénység” űlne a páncélosok géppuskái mögött. Az NZZ november 15-én arról tudósított, hogy a Dunántúlon pánik uralkodik a szovjet csapatok miatt: „A lakosság a határ felé közeledő mongol csapatoktól és az éhínségtől tart leginkább.”

Carl Gustaf Ströhm, a *Christ und Welt* című hetilap külföldi tudósítója így írt a november 15-i számban: „Ablakomból láttam az éppen megérkező kirgiz és mongol katonák brutális arcvonásait. [...] a szovjetek szánt szándékkal szó szerint analfabétákat küldtek Magyarországra.”

TUDÓSÍTÁSOK A FORRADALOM MÁSODIK SZAKASZÁBÓL (OKTÓBER 31.–NOVEMBER 3.)

Október 30-ig a sajtóban megjelent hírekből átláthatatlan és zavaros kép rajzolódott ki a magyarországi helyzetről, amely azonban ezután teljesen megváltozott. A forradalom győzelmével megnyílt a határ, és a nyugati riporterek néhány napig közvetlenül az események színhelyéről küldték a híreket. A cikkeken ettől kezdve tartalmi súlypont-áthelyeződés figyelhető meg, az írások alaposabbak, informatívabbak lettek, a tudósítások stílusa is megváltozott.

Az október 31-i és november 1-jei cikkek a forradalom győzelméről és befejeződéséről szólnak. A *Die Welt* október 31-i számában a következőket olvashatjuk: „A hatalom kommunista birtokosai kapituláltak a népi követelések előtt. Nagy miniszterelnök drámai hangvételű rádióbeszédében szabad választásokat ígért, és a háború utáni első, demokratikus kormányzat mintájára felállítandó koalíciós kormányról beszélt. Nagy elismerte a helyi forradalmi szerveket, hozzájárult a történelmi pártok újjászervezéséhez, és megígérte a szovjet csapatok azonnali kivonását Budapestről, valamint azt is, hogy a csapatok hamarosan az ország egész területéről távoznak. A magyar népi forradalom győzelmének további biztosítéka a szovjet vezetés kedd esti [október 30-i, a szovjet csapatok kivonásáról szóló – H. F.] nyilatkozata.”

Az NZZ november 1-jén így kommentálta az eseményeket: „A hírek alapján [...] most már kizárható a visszarendeződés esélye Magyarországon, és a szovjetország uralom álcázott szervezeteinek létrejöttétől sem kell tartani. A moszkvai elnyomó politika lelepleződése után a jelek szerint nagy nézetkülönbségek okoznak feszültséget Moszkva és a jelenlegi budapesti kommunista vezetés között. A magyar vezetés nehézségei egyre csak nőnek, mivel a rebellis nemzettel még mindig nem sikerült kompromisszumot kötni. A kommunista miniszterelnök, Nagy Imre és munkatársai elkeseredett próbálkozásai azonban arra is rávilágítanak, hogy a vezetés végre megértette a forradalom lényegét [...]. Nagynak most mindent meg kell tennie,

hogyan eloszlassa azt a nép körében elterjedt vélekedést, miszerint ő lett volna a szovjet beavatkozás kezdeményezője. Már most is látszik, hogy a felelősség kérdése a lázadókkal folytatott tárgyalásokban fontos szerepet játszik.”

Sok különtudósító heroizáló, patetikus stílusban fogalmazott: „Budapest kedd estétől a szabad Magyarország fővárosa. Egy bátor kis nép a szovjet nagyhatalom ellen vívott véres harcok után győztes tudott maradni. Kedden Magyarország végleg letépte láncait.” (*Die Welt*, október 31.)

Ezekben a napokban több kommentár és tudósítás megpróbálta jellemezni a forradalmat, és elemezni kitörésének okait. A mai tudásunk szerint legalaposabbnak tekinthető elemzéseket az NZZ november 1-jei, a *Rheinischer Merkur* 2-i és a *Der Spiegel* 7-i számában találjuk. Az NZZ kommentárja megállapítja: „Ami a forradalom eredeti forrását és külső formáit illeti, a fejlemények ma már nagyjából egységes képpé állnak össze. A budapesti irodalmi lapok körül és különböző klubokban – elsősorban a Petőfi Körben – szerveződött, eredetileg marxista értelmiségiekből és diákokból álló, a kommunizmus és a szocializmus újraértékelését követelő ellenzéki mozgalomból nemzeti forradalom fejlődött ki, ami a szűk fővárosi kör nézeteit háttérbe szorította. A magyar tömegek lázadása túllépett az ellenzéki marxista teoretikusok óvatos próbálkozásain, és Kelet-, Délkelet-Európa további fejlődésével kapcsolatban új szempontokat hozott elő. A forradalom uralkodó eleme a hazafias szellemiség. [...] A nemzeti szabadság és szuverenitás gondolata kiemelkedik a szabadságharcosok hitvallását alkotó politikai és szociális követelések közül [...]. Ezzel talán egy új, a kelet-európai viszonyokhoz és az elmúlt évek változásaihoz igazított neoliborális program alapjait rakták le a magyarok, amely nem tartalmaz reakciós és restaurációs gondolatokat, és a marxista totalitarizmussal egyértelműen leszámol.”

A *Rheinischer Merkur* kommentátora nem fogalmaz ennyire differenciáltan, amikor így ír: „Az eredetileg marxista színezetű ellenzéki mozgalom, mely a rendszer keretein belüli következetes desztalinizáció mellett szállt síkra, néhány nap alatt össznemzeti forradalomra terebélyesedett. A forradalomnak két fő jellemzője volt: az orosz hegemonia elleni népfelkelés és a harc a fennálló politikai rendszer radikális megváltoztatásáért. [...] Kevesebb, mint egy hét alatt a magyar forradalom karaktere egészen megváltozott [...]. Nagy végül, hogy mentse, ami menthető, meghajolt a népi követelések előtt.”

A *Der Spiegel* így kommentálja a miniszterelnök október 30-i beszédét: „Nagy Imre beszéde a hatalom csődbejelentése volt. Egy olyan hatalomé, amelyet könyörtelen keménysége és elveinek hidegvérű következetessége miatt egy évtizeden át megdönthetetlennek tartottak. Nagy szavai pontosan ábrázolják a magyar forradalom lényeges vonásait: nem volt sem egységes szervezet és vezetés, semmiféle terv és a jövőre vonatkozó elképzelés. Egy állító mondatban: a forradalom egyszerűen spontán volt.”

Mindszenty szerepét és Nagy Imre személyiségét pedig így értékeli a hamburgi hetilap: „Biztosnak tűnik, hogy az eleinte gőgösen hitébe zárkozó bíboros, akit a kommunista állambiztonság gépezete harmincöt nap alatt teljesen felőrölt, nem a forradalom kulcsfigurája [...], mégis jelen pillanatban Magyarországon és a nyugati fővárosokban sokan dolgoznak azon, hogy Mindszentyből kormányzót csináljanak. Az is biztos, hogy mostanáig még senki nem lépett a magyar politika lőporfüstbe borított porondjára, aki Nagy Imrénél, a jelenlegi miniszterelnöknél jobban szimbolizálná a magyar októberi forradalmat. Nagy – a kommunizmus eszméhez való ragaszkodása mellett is – a határozott program nélkül cselekvő politikus prototípusa [...], egyre könyörgőbb hangvételű szövegeiben a forradalom alatt végig védeni próbálta a népi demokratikus rendszer pozícióit. Rádiókommentátorai a lázadókat szolgalelkűen »ifjú hazafiaknak« nevezték. Nagy maga is folyton azt bizonygatta a felkelőknek, hogy mindent el-

érték, amit csak kívántak, kezdetben azonban hangsúlyozta, hogy a népi demokratikus rendszert és a szovjetek barátságát meg kell tartani. Szabad választásokról és az orosz csapatok kivonásáról sokáig szót sem ejtett. Időközben kiépültek a városokban az ellenállás centrumai. [...] Az egész ügynek van egy ironikus, de egyben tanulságos aspektusa. Az ellenálló szervezetek szinte kivétel nélkül a Nagy Imre-szimbólum körül egyesültek. A miniszterelnök neve lett az összes tisztázatlan érzelm kulcsa. Ennek ellenére – nyilván a különben artikulálatlan ellenállás nyomására – a forradalmi tanácsok kénytelenek voltak megtagadni Nagy követeléseit.”

Találunk olyan kommentárokat is, amelyek kiemelik a nyugati hatalmak és a Szovjetunió viszonyának jelentőségét a forradalom győzelmében. Például a *Rheinischer Merkur* november 2-i cikke: „Már nem volt elég a desztalinizálás és a távolodás az oroszoktól, a magyarok a kommunizmus megdöntéséért harcoltak – és a nemzeti kommunisták kapituláltak. »Genf szelleme« kimúlt a pesti utcán. A békés egymás mellett élés álarcja lehullt Sztálin torz arcáról [...]. Vannak még hívei a békés egymás mellett élés politikájának, akik nem akarják észrevenni a vérfoltokat a moszkoviták ingén. A magyarok önfeláldozása segítségre kötelez minket, hogy elnyerhessék a teljes szabadságot. Arra figyelmeztet, hogy saját szabadságunkat is védenünk kell a szovjetorosz imperializmustól és a nemzeti kommunizmustól, és azt követeli, hogy végre felépítsük Európát, ahova a Hruscsovtól és Nagytól megszabadult Magyarországot hazatérhet.”

A második szakaszban más lapok is akadtak, amelyek abból indultak ki, hogy Nagy Imre egyáltalán nem a forradalom pártján áll, és a forradalmi tanácsok ellenfele a kormányzat, azaz hogy valójában a Nagy-kormány megdöntése a forradalom igazi célja. E cikkek szerint az igazi forradalmi szervek a munkástanácsok és a nemzeti tanácsok. A *Die Welt* például október 31-én így írt erről: a kormány „a sikertelen fegyverszüneti tárgyalások után és közvetlenül a nemzeti tanácsok képviselőivel folytatott győri tárgyalások előtt hozta meg szenzációs határozatait. A győri találkozón, amelyet a Dunántúli Nemzeti Tanács hívott össze, a kormányzatnak és a tanácsoknak közös politikát kell kialakítaniuk. Nagy Imre kormánya határozataival a felkelő nemzeti tanácsok minden követelésének messzemenően eleget tett.”

A forradalom és egyben a róla szóló tudósítások második szakaszának végén egyre sűrűbben érkeztek hírek újabb szovjet csapatmozgásokról. A *Die Welt* november 3-án arról adott jelentést, hogy szovjet páncélosok 2-án lezárták az osztrák–magyar határt, és leállították a járműforgalmat.

TUDÓSÍTÁSOK A FORRADALOM HARMADIK SZAKASZÁBÓL (NOVEMBER 4-TŐL)

November 4-től 13-ig a hírközlés csatornái megszakadtak, a közlekedés újra megbénult, ráadásul a Budapesten tartózkodó külföldi újságírókat őrizetbe vették, és csak 11-én hagyhatták el az országot. A tudósítások ezért a november 4-e utáni néhány napról információban igen szegények. Az NZZ kivételével minden újságban egy, legfeljebb két rövid cikk jelent meg a magyarországi helyzetről. Az NZZ szokás szerint kommentár nélkül közölte a hírgyűnökségi jelentéseket, a többi lap pedig saját összefoglalókat készített ezek alapján, ami eredetiséget kölcsönöz a cikkeknek. A szóhasználat, a választott stílus az események egyfajta értékelését is jelenti. A hírgyűnökségek időnként az aktuális témákról hosszabb, átfogó elemzéseket jelentettek meg – így például a DPA *Hátér: Archiv és információs anyagok* címmel. Ezek főleg a kisebb lapoknak jelentettek nagy segítséget, amelyek nem tudtak saját kutatásokat folytatni, vagy nem tartottak fenn dokumentációs részleget. Gyakran találunk ezekre a

háttérelmzésekre támaszkodó cikkeket, a lapok többször hosszabb szakaszokat szó szerint idéznek. A DPA 1956. december 4-én huszonnégyszer A4-es lap terjedelemben foglalta össze a magyar forradalommal kapcsolatos tudnivalókat.

A lapok november 4-e után egészen decemberig nagy teret szenteltek a napi jelentésekben a harci cselekményeknek. A „hősies szabadságharc”, „partizánháború”, „kis háború”, stb. címszavak alatt a fegyveres ellenállás Budapesten és vidéken előforduló minden formájáról részletesen beszámoltak az újságok.

Hasonlóan sok cikk foglalkozott a magyarországi közállapotokkal. Drámai leírásokat olvashatunk az országban uralkodó káoszról, az „orosz katonák terrorjáról, a fosztogatásokról és túlkapásokról”. A *Die Welt am Sonntag* november 11-i számában például ezt olvashatjuk: „A helyzet Magyarországon reménytelen. A még vasárnap is zajló háromhetes heves harcok után az egész országot a káosz fenyegeti. Fennáll a veszélye, hogy a lakosság körében tombolni kezd a nyomor és az éhínség. [...] különösen a fővárosban uralkodnak vigasztalan állapotok. Az emberek elkeseredetten kutatnak élelmiszer után az utcán.”

Viktor Meier pedig december 15-én arról írt az NZZ-ben, „hogyan az egész ország forrong és dühöng a káosz”. Ebben az összefüggésben elsősorban azok a jelentések érdemelnek figyelmet, amelyek áttekintést nyújtanak a siralmas helyzetről, a rombolás mértékéről és az áldozatokról, valamint kimerítő részletességgel írnak le egyéni sorsokat és tragédiákat is. A lapok adakozásra kérik az olvasókat a magyarországi káoszról szóló cikkek kapcsán. Részletesen tudósítottak a Nyugat-Európában mindenütt meginduló adománygyűjtő kampányokról, és újra meg újra a szovjet hatóságoknak címzett felhívásokat hoztak le, amelyekben az emberiség nevében és a genfi konvenció harmadik szakaszára hivatkozva felszólítják az oroszokat, hogy engedjék be az országba a Nemzetközi Vöröskereszt indulásra kész segélyszállítmányait (NZZ, november 11.).

A lapok a hivatalos budapesti rádióadó információi alapján próbálták Kádár János politikájáról képet vázolni. A tudósításoknak ezt a részét az első és a második szakasszal összehasonlítva a tények és az értékelések erősebb keveredése jellemzi. A kádári politika bemutatására irányuló törekvéssel párhuzamosan a Szabad Európa adásai és a menekültek leírásai alapján az újságok beszámoltak arról is, hogy az új politika milyen fogadtatásra talált a lakosság körében. Beszámoltak a Kádár-kormányzat kísérleteiről, amelyek a nyugalom és a rend helyreállítását célozták, és a munkásságot a munka felvételére próbálták ösztönözni. Kádár beszédeit nagy terjedelemben idézték (például a november 11-i beszédet az NZZ 13-i számában), és aprólékosan kimutatták, hogy mennyiben vette át az új vezető a forradalom vívmányait, és hogyan távolodott el ezektől, míg végül december 9-én eljutott a rendkívüli állapot kihirdetéséig. A munkástanácsok követeléseinek teljes elutasításával kialakuló konfliktust Kádár brutális módon oldotta meg (*Die Welt*, november 12.). E mögött a lapok erős szovjet nyomást sejtettek (*Die Welt*, november 28., 29.; NZZ, november 29.). Azt is rögzítették, hogy Kádár műben látta a forradalom kitörésének okait, és hogyan tette ezért felelőssé a Nyugatot: „Kádár Ausztriát és az NSZK-t azzal vádolta, hogy a nacionalisták csapatait átengedte a határon. »Nyugat-Németországból és Ausztriából repülőgépen és a Vöröskereszt konvojában elrejtőzve páncélos egységek érkeztek az országba« – jelentette ki, és hozzátette: az ellenforradalmárok a Nyugat támogatásával Dunántúlon egy nyugat-magyarországi köztársaságot akartak létrehozni. »Ebben a helyzetben el kellett hagynom a kormányt, hogy a szovjetek segítségét kérjem az ellenforradalmárok ellen« – fejezte be Kádár János.” (Részlet egy a Kádár és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács között zajló tárgyalásokról készített tudósításból, NZZ, november 16.)

A kádári politikára adott válasz, a fegyveres harc folytatása és a gyakorlatilag az egész lakosság részvételével, általános sztrájk formájában kialakuló passzív ellenállás a híradások

középpontjába került. Az ellenállás a kommentátorok egybehangzó véleménye szerint azt bizonyítja, hogy Kádár csődöt mondott, kísérletei a helyzet normalizálására, a lakosságnak tett ígérek és a fenyegetések, más politikusok bevonása a kormányzati munkába, az összes egyéb intézkedés hiábavaló volt. Kádár megítélése minden sajtóorgánumban egyöntetűen negatív: „Az immár két hete hivatalban lévő Kádár-kormány nem tekinthető valódi kormányzatnak. Legjobb esetben is csak orosz páncélosok védelme alatt álló kommunista klubról beszélhetünk, amelynek tagjai semmi mást nem tesznek, csak beszédeket vesznek fel hangszalagra, amelyeket azután lejátszanak a rádióban, ekképpen próbálva a funkcionáriusokat, a munkásokat és a parasztokat újra munkára fogni.” (NZZ, november 21.)

Tíz nappal később Viktor Meier így fogalmazott az NZZ-ben: „A remény, hogy Kádár a forradalom céljaival valamilyen mértékben mégiscsak azonosulni tud, elszállt. Most már mindenki számára világos, hogy a budapesti bábkormány relatív szólásszabadságának vége van, és a szovjetek Magyarországon hasonló kormányzati módszerekhez folyamodnak, mint a balti államokban. A forradalmár munkások és értelmiségiek tömeges letartóztatásával és deportálásával megkezdődött a leszámolás.”

Az általános sztrájkban manifesztálódó passzív ellenállást, a munkástanácsok politikai aktivitását és különösen a Nagy-budapesti Központi Munkástanács (KMT) tevékenységét rokonszenven figyelő sajtó naponta részletesen tudósított a sztrájk állásáról, és arról, hogy vannak-e sztrájk törésre utaló jelek. A lapok figyelemmel követték a munkástanácsok és a kormányzat tárgyalásait. Az alku tárgya a munka felvétele volt, amit a KMT követelése teljesítéséhez, különösen a szovjet csapatok kivonásához és Nagy Imre visszahelyezéséhez kötött. A KMT követeléseit és a munkástanácsokat általában igen pozitívan ítélték meg a kommentátorok: „a forradalom napjaiban valamennyi ipari üzemből felállt munkástanácsok a jelenlegi helyzetben egyedül reprezentálják az ellenállást”. (NZZ, november 18.)

Ennek megfelelően nagy volt a tiltakozás, amint megérkeztek az első hírek a munkástanácsok törvényen kívül helyezéséről és a vezetők letartóztatásáról (NZZ és *Die Welt*, december 8.; *Die Welt*, december 12.). A letartóztatások és a munkástanácsok betiltása után hirdetett negyvennyolc órás sztrájkot a sajtó a legnagyobb figyelemmel követte. A szerkesztőségi vélemények szerint a szovjet vezetés Budapesten átvette az irányítást, mert a Kádár-kormány alkalmatlannak bizonyult a helyzet kezelésére (*Die Welt*, december 12., 13., 14.). Az NZZ december 15-én ezt írta: „A kétnapos országos sztrájk újból megmutatta, hogy az országot a magyar kommunisták már nem tudják irányítani.”

A kaotikus állapotokról szóló tudósításokban erőteljesen megjelent a menekültkérdés és a deportálások ügye is. A *Die Welt* már november 15-én hírt adott a Szovjetunióba hurcolt fellelőkről. A lapok élesen elítélték az eljárást, és arról is tudósítottak, hogy az oroszok akcióival a magyar kormányzat nem értett egyet, illetve hogy ezekhez csak december 3-án járult hozzá (*Die Welt*, december 4.). A deportáltak számáról a menekültek beszámolóí alapján közölt adatok természetesen jelentős eltéréseket mutatnak.

A menekültekről szóló írások két lényeges elemet tartalmaztak. Az egyik a menekültek éppen aktuális száma, amit naponta közzétettek a lapok, így jelezve a magyarországi katasztrofális helyzet alakulását. Az újságírók a menekültek beszámolóira alapozták a szovjetek és az újjászervezett magyar biztonsági szervek kegyetlenkedéseiről szóló írásait, ugyanakkor hozzátették, hogy a menekültek nagymértékben túloznak, és információik nem mindig megbízhatóak. A tudósítások másik lényeges eleme a semleges Ausztria és más nyugati országok menekültekkel kapcsolatos intézkedéseinek bőséges tárgyalása. Az idő előrehaladtával a menekültkérdés egyre nagyobb teret kapott a sajtóban. Hamar kiderült, hogy Ausztria alig tudja ellátni a menekültek egyre szaporodó tömegét. Akkoriban a menekülthullámok okozta hely-

zet kezelésére még nem volt kidolgozott nemzetközi mechanizmus, sőt a legtöbb nyugati kormányzat 1956-ban szembesült először a menekültek tömeges érkezésével kialakuló politikai és társadalmi feszültségekkel. Ennek megfelelően lassan, akadozva indultak meg a segélyakciók is.⁷

A sajtó természetesen a magyar forradalom brutális leverésének nemzetközi összefüggéseit is tárgyalta. Kiemelten foglalkoztak a Szovjetunió szerepével és politikai céljaival, bemutatták a keleti tömb és a nyugati kommunista pártok állásfoglalásait, valamint hogy az ENSZ-ben hogyan kezelik a magyar kérdést. Ugyanakkor feltűnően kevés jelentést találunk a nyugati kormányzatok külpolitikai reakcióiról.

A kommentátorok kiemelik, hogy a Szovjetunió erőszakos beavatkozásának célja a Varsói Szerződés és a szovjet befolyási övezet összeomlásának megakadályozása volt, ami a magyar felkelés győzelmével bizonyosan bekövetkezett volna. Az NZZ kommentátora november 11-én ezzel kapcsolatban történelmi párhuzamokat vont, és különösen erősen fogalmazott: „A Szovjetunió urai, akik a nagy októberi szocialista forradalom Golgotájára felépítették a modern történelem legkönyörtelenebb önkényuralmát, hideg szakszerűséggel követik az 1849-es cári intervenció paradigmáját [...], amikor [Magyarországon] a szovjet kommunizmus uralma az alávetett nép feltámadó öntudata miatt ugyanúgy veszélyben látszott forogni, mint 1849-ben a koronás uralkodók istentől kapott hatalma – akkor Lenin és Sztálin örököseinek parancsára páncélosok keltek át a Kárpátokon tömött sorokban, és rázúdultak a Tisza és Duna menti városokra. Ahogy 1849-ben a cári Oroszország fegyveres erőszakkal védte az abszolút monarchia érdekeit a Duna-medencében, úgy szorítja vissza vaskézrel a szovjet birodalomba Magyarországot a Kreml diktatúrája, és hatalmas vérontás árán megakadályozza, hogy a forradalom, a »nép feltámadó büszkesége« győzedelmeskedjen, és példát mutasson a többi csatlós állam népének. A szovjet rezsim fikarcnyi szégyenérzet nélkül veszi át a cári megoldást, brutális erőszakkal elébe vág a szabadságharc áttejedésének, és véres elnyomással előzi meg a jövőbeli felkeléseket. »Térdre, ti elvetemült népek!« – ez [...] a leplezetlen tanulsága annak a példának, amit Moszkva az összes népi demokrácia okulására a Vörös Hadsereg felhasználásával statuál. A szovjet rezsim és a demokratikus szocializmus közös princípiumáról szőtt álmokat tönkreteszi, hogy a marxista-leninista moszkvai hatalom az autentikus magyar forradalmat fegyveres erőszakkal vérbe fojtja. Vérbe fojtja azért, mert a szovjet birodalom fenntartása jelenlegi határai között ezt igényli, és mert nyilván a hadsereg vezetése is presztizskérdést csinált az ügyből, és erődemonstrációt követelt. A moszkvai vezetés leleplezte magát, kiderült, hogy a desztalinizálás után a »szupersztalinizmus« következik.”

Másrészt viszont az orosz beavatkozás sikerét pirruszi győzelemként tálalták a lapok (NZZ, november 15.), és rámutattak, hogy „már most bebizonyosodott, hogy a Vörös Hadsereg intervenciója jelentős károkat okozott Moszkvának, hiszen a vezetés kénytelen volt megélni, ahogyan húsz nap alatt elbukott a békés egymás mellett élés politikája, ahogyan megindult a Szovjetunió bojkottálása, és a Kremlnek végig kellett néznie a kommunista pártok villámgyors hanyatlását is a szabad világ országaiban mindenütt, anélkül, hogy Magyarországon bármit elért volna a belső rend teljes összeomlásán kívül.” (NZZ, november 13.)

Ebben az összefüggésben az is fontosnak tűnt a kommentátorok számára, hogy a Szovjetunió a magyar kommunista párton belül melyik irányzatot részesíti előnyben: „Moszkva anynyiban szemmel láthatóan helyesen ismerte fel a magyarországi helyzetet, amennyiben a magyar belpolitikai viszonyok orosz-imperialista típusú átalakítása során már nem a menthe-

7 Die Ungarische Revolution 1956. Reform–Aufstand–Vergeltung. Szerk. Litván György, Bak M. János. Wien, 1994 (A továbbiakban Die Ungarische Revolution 1956. Reform–Aufstand–Vergeltung.), 169. o.

tetlenül kompromittálódott, Rákosi és Gerő körül csoportosuló sztálinista erőket támogatja, hanem a titoista-kommunista és a szociáldemokrata társutasok köréből szemelt ki csatlósokat. A magyar kommunizmuson belül az elmúlt időszakban három irányzat létezett [...]: a sztálinisták (Rákosi, Gerő), [...] mellettük a nemzeti kommunisták jobboldali csoportja és a balos marxista értelmiségiek Nagy Imrével és Lukács Györggyel az élen [...], a harmadik a »titoistának« tartott irányzat Kádár Jánossal [...]. A szovjet páncélosok védelmében létrejött úgynevezett »Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány« összetétele jelzi, hogy itt egy olyan alakzatról van szó, amely a titoisták – és a velük összeállt hajdani szociáldemokraták – és a kommunisták kényszerházasságából született [...]. Kádár [...] a fanatikus kommunista mintapéldánya.” (NZZ, november 6.)

A cikkek gyakran tárgyalták, hogy a kommunista pártok milyen álláspontokra helyezkedtek a magyar forradalommal kapcsolatban. Az NZZ november 8-án így írt erről: „úgy tűnik, a nemzetközi kommunizmus erői két táborban csoportosulnak. Az egyik oldalon a prágai, kelet-berlini, bukaresti, szófiai és tiranai sztálinistákat találjuk a legszorosabb szövetségben a moszkvai Politikai Bizottság jelenlegi szovjetorosz politikát meghatározó szárnyával, valamint idetartoznak a francia kommunista vezetők is, [...] és a kínai pártvezetés is mintha 180 fokos fordulatot vett volna. A másik oldalon – bár eltérő okokból – a jugoszláv és lengyel kommunisták állnak.”

A nyugati, az osztrák és a jugoszláv kommunista pártok helyzetéről szóló tudósítások kiemelik, hogy ezek a magyarországi orosz intervenció következtében katasztrofális állapotba kerültek. Tipikus az olyan cím, mint Erjedés az osztrák kommunistáknál vagy Szorult helyzetben a skandináv kommunisták (NZZ, november 13.). A nyugati országokban nemcsak a kommunista pártok számára, hanem sok olyan ember szellemi-politikai fejlődésében is fordulópontot jelentett a felismerés, hogy a Szovjetunió nem tud, vagy nem akar lemondani a hegemóniáról és az elnyomó katonai gépezetről, aki szocialistának tartotta magát, és úgy vélte, a szabadság eszméje ezzel összeegyeztethető. Nekik 1956 eseményei világították meg a rendszer valódi karakterét.⁸

A magyar kérdés ENSZ-beli kezelése nehéz problémának bizonyult a nyugatnémet sajtó számára. Először szoros kapcsolatot tételeztek fel a szuezi angol–francia–izraeli intervenció és a magyar ügy között, és az ENSZ késlekedése miatt a szövetségeseiket okolták. Ezt a viszonyulást tisztán mutatja a konzervatív *Die Welt* november 6-i, az ENSZ közgyűlésének rendkívüli üléséről készült tudósítása. Az ülés során elítélték a Szovjetuniót, és csapatai visszavonására szólították fel. A lap amerikai kormányzati tisztviselőket idéz, akik egy esetleges ENSZ-beavatkozás sikerének esélyeiről nyíltan pesszimista megjegyzéseket tettek. „Az amerikaiak a magyar forradalom szovjet csapatok általi véres leveréséért a közel-keleti angol–francia intervenciót teszik felelőssé, és azon a véleményen vannak, hogy az angol–francia eljárás meggyőzte a szovjeteket arról, hogy a magyar felkelést büntetlenül letörhetik, és egy bábkormányt helyezhetnek hivatalba. Az amerikai kormánytisztviselők ugyan szilárdan hiszik, hogy a szovjetek ezt mindenképpen tervbe vették, de úgy látják, az oroszok haboztak volna, és talán nem ennyire brutálisan intézték volna el a magyar kérdést, ha nincsenek tisztában azzal, hogy a közel-keleti krízis következtében ez az egyedül alkalmas időpont az ügy rendezésére.”

A későbbi tudósítások ezzel szemben állandóan hangsúlyozták, hogy a magyar felkelést és a szuezi krízist nem lehet összehasonlítani, mert ezek egészen különböző dolgok. Így a sajtóbeli támadások első számú célpontja a Szovjetunió és a magyar kormányzat lett, amelyek az ENSZ-határozatok végrehajtását és a világszervezet megfigyelőinek fogadását azzal az érveléssel hátrították el, hogy magyar belügyről van szó (NZZ, december 2., 6., 13.).

⁸ *Die Ungarische Revolution 1956. Reform–Aufstand–Vergeltung.* 170–171. o.

Az Szezei-csatorna körül kialakult krízisre tett utalás talán elég magyarázat arra a kérdésre, hogy vajon miért volt a nyugati államok reakciója oly visszafogott, és a média az erről szóló tudósítás helyett mégis miért tolta ennyire a híradások középpontjába a nyilvánosság, a lakosság reakcióit. A hangsúly-áthelyeződés egyik további eleme a humanitárius kérdések bőséges tárgyalása is. Ezért nem csoda, ha olyan kommentár is megjelenhetett az NZZ-ben november 21-én, amely egyenesen lefegyverző nyíltsággal mutatja a nyugati viszonyulás ambivalenciáját: „Ebben az összefüggésben nyilvánvaló, hogy a magyar nemzet felkelésével mily páratlan szolgálatot tett az elnyomott népek ügyének és Európa szabadságának. Csak az e teljesítmény és a magyarok áldozatának elismerésére vonatkozó kívánság hatalmaz fel bennünket arra, hogy megfontoljuk, a pírusszi győzelem milyen feltartóztathatatlan visszahatásokkal jár a már minden eresztekében megroppant despotizmusra. Legelsősorban azonban azzal kell tisztában lennünk, hogy a vértanúság a magyar nép számára a maga keserű valójában még csak most kezdődik [...] a magyar népet fenyegető életveszélyt tudatosítani, a köz figyelmét ráirányítani és egy az egész emberiséget érintő büntényt megakadályozni – ez annak a háromperces néma csendnek az igazi értelme, amellyel a svájci nép ma a magyar nemzet megmentéséért és felszabadításáért demonstrál.”

Mintegy a forradalom harmadik szakaszához kapcsolódó tudósításokról szóló fejtegetéseink összefoglalásaképpen álljon itt néhány részlet a különtudósítók jelentéseiből és kommentárjaiból, hogy a forradalom egészének általános értékeléséről képet kapjunk.

Viktor Meier november 13-án ezt írta: „Mindez [a rombolás és áldozat – H. F.] azért, mert a magyar nép több mint egy évtizeddel a háború után a békeszerződésben biztosított, teljes állami függetlenségre vonatkozó jogát gyakorolni akarta [...]. E Nagy Októberi Magyar Forradalomban [...] a szabadságszerető magyar nép vitézségből és hősiességből csodálatosan viszázkodott [...]. A magyar nép erkölcsi tartása a szovjet túlerővel szemben elszenvedett katonai vereség, a borzalmas közállapotok és a kórházakban fekvő sebesültek ezreinek ellenére töretlen. A magyarok helyesen ismerték fel, hogy felkelésükkel olyan politikai és ideológiai zsákutcába terelték a Szovjetuniót, ahonnan Moszkvának még meg kell találnia a kiutat.”

Carl Gustaf Ströhm a *Christ und Welt* 1956. november 15-én megjelent 46. számában, A forradalom soha nem ér véget című tudósításában így vélekedik: „Nem, az orosz katonai diktatúrának egy ilyen néppel szemben nincs semmi esélye! [...] A forradalom még nem ért véget. Soha nem ér véget. Még több véráldozatot fog követelni, mint amitől még néhány napja féltünk. Könnyörtelenül megindult egy világtörténelmi folyamat: nem egy osztály vagy egy réteg forradalmának, nem a szegénység és a nyomor lázadásának, hanem a szabadságvágy elementáris kitörésének vagyunk tanúi. Arra a kérdésre, hogy miért tört ki a forradalom, még egy magyar sem válaszolta nekem azt, hogy azért, mert elviselhetetlenek voltak az életkörülmények – pedig valóban azok voltak. Nem több kenyérért vagy több pénzért, hanem az emberi méltóságért és a szabadságért mentek az emberek a barikádokra. Aki ezeket a csodálatos embereket látta [...], az tudja, hogy nem fasiszták, nem ellenforradalmárok, nem antiszemiták, hanem egyszerű emberek, akik a borzalmat látva elveszítették félelmüket. Mikor az elmúlt tizennégy napra visszagondolok, szégyellem magam. Nyolc nap szovjet megszállás [...] nekem már elviselhetetlennek tűnik. Ezek az emberek tizenkét évig éltek ebben a rettenetben. És ahogy eljött a tizenharmadik év, a rettenetet lerázták magukról. Ezért csak köszönet járhat nekik, csendes, mély tisztelet. Ők megtették azt, amiről mi mindig csak beszéltünk [...]. A magyarok az elmúlt napok eseményei után a Nyugatba vetett hitükből sokat veszítettek. De talán ma már fontosabb, hogy a Nyugat ne veszítse el a magyarokba vetett hitét!” A tudósítás ezen túlmenően világos erkölcsi felszólítást tartalmaz, hogy a németeknek is hasonlóképpen kell cselekedniük az NDK-ban.

November 21-én Viktor Meier részletes tudósítást tett közzé az NZZ hasábjain a november 3–11. között szerzett budapesti élményeiről, a Gellért Szállóban őrizetben töltött napokról. Sok információja a Szabad Európa Rádió adásaiból származik, amelyek „a harcok első két napján igen jól informáltak tünnek”.

Viktor Meier lejegyzett beszélgetéseiből kitűnik, hogy a magyarok a Nyugattól vártak segítséget: „A Szabad Európa az egyre kevesebb hír helyett egyre hosszabb kommentárokat sugárzott, patetikus hangvételük a harci zajtól hangos Budapesten elég furesán hatott. A magyarok is ezen a véleményen voltak. »Mindig csak szavak – kiáltott fel egy idős férfi. – Tíz éven át végig úgy beszéltek bizonyos rádióállomásokon, mintha azonnal jönne a segítség, ha fellázadnánk a kommunista önkényurak ellen, és most, hogy áll a bál, itt hagytak minket egyedül.«”

A következő napon, november 22-én Viktor Meier folytatta beszámolóját: „úgy tűnt számunkra, hogy a magyar felkelés mindenestre visszafordíthatatlan vereséget mért a Szovjetunióra. Hogy ne kelljen Magyarországról teljesen lemondaniuk, a szovjet vezetés kényszerítve érezte magát, hogy fegyverrel törje le a népforradalmat, és az eddigi közvetett, a kommunista párt útján gyakorolt hatalmat leplezetlen katonai diktatúrával váltsa fel, ami ideológiailag aligha igazolható. Ezzel nemcsak a békés egymás mellett élés nagy kínna felépített politikája vált hiteltelenné, hanem a legnagyobb mértékben kérdésessé váltak a belgrádi nyilatkozat elvei is. Hruscsov nagyszabású kísérletét, amellyel a kommunizmus leninista alapvetésébe új életet próbált lehelni, hogy az újra a »proletár tömegeket« az egész világon vonzó üdvönyt legyen, a magyarországi események után elbukottnak kell tekintenünk. Az »állam-imperializmus« kerül elő megint, amivel a jugoszláv kommunistákat bélyegezték meg. Hruscsov új politikai vonalával elkecseregetten próbálta kivezetni a kommunizmust a »gettóból«, ahová Sztálin merev hatalmi politikája és a szabad világ ellene hozott védelmi intézkedései szorították. [...] Ha a felkelők megelégedtek volna a forradalom első napjaiban elért eredményekkel, ma egy a titoista Jugoszláviához erősen kapcsolódó kommunista rezsim lenne Magyarországon. A helyzet ilyenfajta rendezését bizonyos moszkvai körök tervszerűen megakadályozták azzal, hogy a sztálinista Gerőt ültették Rákosi helyére, és ezt ma már nem lehet művi úton restaurálni. A magyar szabadságharcosok ellenállása a szovjet vezetést arra kényszerítette, hogy ki-méletlenül szétzúzza saját politikája alapjait.”

Viktor Meier néhány héttel később, december 15-én így írt az NZZ-ben: „Kádár miniszterelnöknek nyoma veszett, és bábkormányának tagjai sem mutatkoznak egy szűk körön kívül. A meghasonlott, magába zuhant jelenlegi magyar »quisling«-kormány nem ér egy fabatkát már az oroszoknak sem. A kétnapos országos sztrájk újból megmutatta, hogy az országot a magyar kommunisták már nem tudják irányítani. A szovjet vezetésnek napról napra kevesebb esélye van arra, hogy megtalálja a kiutat a szorult helyzetből. Az úgynevezett »nemzeti kommunizmus«, amit Hruscsov Titóval oly alaposan előkészített, Magyarországon teljes egészében összeomlott. Lassan hallhatóvá válik az egész szovjet birodalomban a magyar események visszhangja. A magyar októberi forradalom véres leverése, amivel a Kreml megpróbált megálljt parancsolni a dolgok vészterhes folyásának, nemcsak hogy nem érte el célját, de azaz fenyeget, hogy új és talán beláthatatlan folyamatok kiindulópontja lesz.”

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar forradalomról csak rendkívül nehéz és újságírói szempontból teljesen alkalmatlan körülmények között lehetett tudósítani. Az október 31-től november 3-ig tartó rövid szakaszt leszámítva lényegében véve csak „távolsági”, az eseményekbe való közvetlen betekintést nél-

különböző, valamint jelentős késéssel történő tudósításról lehetett szó. Az újságcikkek a Magyar Rádió adásaira, illetve harmadkézből, gyakran olyanoktól származó információkra támaszkodtak, akik maguk nem voltak szemtanúi az eseményeknek. A mozaikdarabkákat elsőként a nagy nemzetközi hírügynökségek rakták össze, majd jelentéseiket kommentár nélkül a lap-szerkesztőségek rendelkezésére bocsátották, akik többnyire változatlan formában közölték ezeket. Gyakran azonban politikai kommentárokkal és értékelésekkel látták el a jelentéseket, így az olvasók az objektív tudósítás és a szubjektív értékelés között már nem tudtak egyértelműen különbséget tenni – igen valószínű azonban, hogy nem is akartak. A kevés budapesti különtudósító jelentései sem objektivitásukkal vagy differenciáltságukkal tűntek ki, inkább ennek az ellenkezőjéről beszélhetünk. A tudósítások valójában nem arra irányultak, hogy a forradalom okairól, menetéről, aktorairól és céljairól objektív áttekintést nyújtsanak. A forradalomról készített tudósításoknak egyértelműen politikai céljuk volt, eszközül szolgáltak ahhoz, hogy az NSZK lakosságában a hidegháborúról alkotott, már jól ismert, fekete-fehér, jókat és gonoszokat felvonultató képet újból nyomatékosan megerősítsék, és szorosra zárják a sorokat a kommunizmus ellen.

SZAKIRODALOM

Alföldy, Géza: *Ungarn 1956: Aufstand, Revolution, Freiheitskampf*. Heidelberg, 1977. /Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 2./

Békés, Csaba: The 1956 Hungarian Revolution and the Western Great Powers. In *Hungary 1956*. Szerk. Paula Hihnal, Olli Vehviläinen. Tampere, 1995 (A továbbiakban *Hungary 1956.*), 34–47. o. /Tampereen Yliopisto Historiatieteen laitoksen julkaisuja 19./

A Bibliography of the Hungarian Revolution of 1956. Szerk. J. L. Halász de Beky. Toronto, 1963, University of Toronto Press.

Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Budapest, 1996.

Brunner, Georg: Die ungarische Revolution – 25 Jahre danach. In *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Beilagen zur Wochenzeitung *Das Parlament* B 44/81, 1981. október 31., 3–10. o.

Csik, Sándor: *Die Flüchtlingswelle nach dem Ungarn-Aufstand 1956 in die Bundesrepublik Deutschland, insbesondere nach Hamburg, und die Aufnahme und Eingliederung der Flüchtlinge*. Hamburg, 2001, Magister-Arbeit Universität Hamburg.

1956 a sajtó tükrében. 1956. október 22.–november 5. Összeállította és szerk. Izsák Lajos, Szabó József. Budapest, 1989, Kossuth.

Fischer, Holger: Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 6 köt. 1993. 31–46. o., valamint in *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn*. Szerk. Karlheinz Mack. Wien–München, 1995, 151–158. o. /Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südost-europa-Instituts 23./

Katona Judit–Vámos György: A Szabad Európa Rádió és a német sajtó, 1951–1957. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. 1997. 5. sz.

Litván, György: Research and Discussion on 1956 in present-day Hungary. In *Hungary 1956*. 5–12. o.

Mink András: Hideg éterháború. A Szabad Európa Rádió és 1956. *Beszélő*, 1986. 8. sz. 47–54. o.

Révész, László: Ausstrahlungen der ungarischen Volkserhebung auf die kommunistischen Staaten Osteuropas. *Ungarn-Jahrbuch*, 13. évf. 1984–1985. 131–148. o.

Szopori Nagy Lajos: 1956 a magyarok „téli háborúja” volt. Helyszíni tudósítások a forradalomról a korabeli finn sajtóban *Hítel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 68–75. o.

Szopori Nagy Lajos: A magyar forradalom értékelése a korabeli finn sajtóban. *Hítel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 9–30. o.

Die Ungarische Revolution. Die Geschichte des Oktober-Aufstandes nach Dokumenten, Meldungen, Augenzeugenberichten und dem Echo der Weltöffentlichkeit. Ein Weissbuch. Szerk. Melvin J. Lasky. Berlin, 1958.

Der Ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten. Szerk. Gosztönyi Péter. München, 1981.

Die Ungarische Revolution 1956. Reform–Aufstand–Vergeltung. Szerk. Litván György, Bak M. János. Wien, 1994.

Varga, Éva: Der Aufstand und die Flüchtlingsfrage im Spiegel der österreichischen Presse. *Der Neue Pester Lloyd*, 1996. április 12. 5. o.

SZALAGCÍMEK A NYUGATNÉMET SAJTÓBÓL

október 22. Magyar diákok több szabadságot követelnek (*Die Welt*); október 23. A magyarországi helyzet (NZZ); október 24. „Rabok tovább nem leszünk” – énekelték tízezrek (*Die Welt*); október 25. Puccskísérlet Magyarországon. A kormány szovjet csapatok segítségét kéri (NZZ); október 26. Gerő pártvezér megbukott. A magyarok még harcolnak (*Die Welt*); október 27. A függetlenségi harcok tovább folynak Magyarországon (NZZ), Magyarország nagy része a felkelők kezén (*Die Welt*); október 28. A felkelés visszhangja a csatlós államokban (NZZ); október 29. Töretlen ellenállás Magyarországon (NZZ), A szovjet csapatok kiűrték Budapestet (*Die Welt*); október 30. A felkelők sikerei Magyarországon (NZZ), A szovjetek mégsem vonulnak ki (*Die Welt*); október 31. A kommunisták kapitulálnak. Szabad választások Magyarországon (*Die Welt*); november 1. A Nagy-kormánynak is mennie kell (*Die Welt*), A szovjet csapatok kivonulása Budapestről (NZZ); november 2. Moszkva véres inge (*Rheinischer Merkur*), Európa vére Magyarorszáért (*Weltwoche*), A magyarországi helyzet (NZZ); november 3. Szovjet páncélosok lezárják a magyar határt (*Die Welt*); november 4. Kivonulnak a szovjetek Magyarországról? (*Welt am Sonntag*); november 6. Ötven nemzet elítéli Moszkvát (*Die Welt*), A budapesti harcok tovább folytatódnak (NZZ); november 7. Felkelés egy jobb életért (*Der Spiegel*), Utolsó ellenállás Magyarországon (*Die Welt*), A magyar szabadságharcosok továbbra is ellenállnak (NZZ); november 8. Magyarország ellenáll a szovjet csapatoknak (NZZ); november 9. Éhínség fenyegeti Magyarországot (*Die Welt*), Bosszút Magyarorszáért! (*Weltwoche*), A vád: népirtás (*Die Welt*); november 10. A magyarok szabadságharca (NZZ), Még mindig harcolnak Budapesten (*Die Welt*); november 11. Káosz Magyarországon (*Welt am Sonntag*), Szovjet terror Magyarországon (NZZ), A magyar forradalom leverése (NZZ); november 12. Budapest nem adja meg magát (*Die Welt*), Lankadó ellenállás Magyarországon (NZZ); november 13. Hruscsov Budapesten? (*Die Welt*), A második budapesti csata (NZZ); november 14. A szovjet politika magyarországi csődje (*Die Welt*); november 15. A szovjetek deportálnak Magyarországról (*Die Welt*), A magyarok szabadságharca (NZZ), A forradalom soha nem ér véget (*Christ und Welt*), Passzív ellenállás Magyarországon (NZZ); november 16. Magyar szabadságharcosok tömeges deportálása Oroszországba (NZZ), Kádár ajánlata újból elutasítva (*Die Welt*); november 17. A budapesti munkástanácsok a sztrájk végét követelik

(*Die Welt*); november 18. A magyar szabadságharcosok töretlen ellenállása (NZZ); november 19. A magyar nép ellenzékben Kádárral szemben (NZZ), A magyar munkások ellenállnak (*Die Welt*); november 20. Segítség Magyarországnak (NZZ), A magyar szabadságharc leverése (NZZ), Kádár bekeményít (*Die Welt*); november 21. A Vörös Hadsereg mint az elnyomás eszköze (NZZ); november 22. Kádár szorult helyzetben (NZZ); november 25. A magyar hazafiak elnyomása (NZZ); november 26. A sztrájk tovább folytatódik Magyarországon (NZZ); november 27. Fekete lobogók Magyarországon (*Die Welt*); november 28. Magyarország: a munkástanácsok ellenállása töretlen (*Die Welt*), A magyar munkások ellenállása töretlen (NZZ); november 29. A deportálások folytatódnak (NZZ), Partizánháború Magyarországon (NZZ), Malenkov beavatkozik Budapesten (*Die Welt*); november 30. Újból tárgyalások Kádárral (*Die Welt*), Távolság a bábkormány és a magyar nép között (NZZ); december 1. Kádár, a magyarországi helytartó (NZZ); december 2. Az ENSZ tehetetlensége (NZZ); december 3. Új felhívás népfelkelésre (NZZ); december 4. Hammarskjöld utazhat Budapestre (*Die Welt*), A magyar kormányzat hozzájárul a deportálásokhoz (*Die Welt*); december 5. Harmincezer nő felvonulása Budapesten (*Die Welt*); december 6. Az ENSZ elfogadta a magyar határozatot (NZZ), A magyar bábkormány és a külföldi újságírók (NZZ); december 7. Budapest: összecsapások a rendőrséggel és a szovjetekkel (*Die Welt*), Népvándorlás Magyarországról (*Rheinischer Merkur*); december 8. A magyar nép harcban az elnyomókkal (NZZ), A munkástanácsok figyelmeztetik a Kádár-kormányt (*Die Welt*); december 10. Statárium egész Magyarországon (*Die Welt*); december 11. A magyarok tovább harcolnak a statárium alatt (*Die Welt*); december 12. Általános sztrájk és harcok (*Die Welt*), A magyar delegáció elhagyja az ENSZ-közyűlést (*Die Welt*); december 13. Az ENSZ elítéli a szovjet intervenciót (NZZ), Munkástanácsi vezetők letartóztatás alatt (*Die Welt*); december 14. Véres összetűzések és sztrájkok Magyarországon (*Die Welt*); december 15. A magyarországi szovjet intervenció (NZZ); december 16. Magyarország: az első halálos ítélet (*Welt am Sonntag*); december 17. A csepeli munkások ellenállása (NZZ); december 18. Kádár keresi a kapcsolatot az ellenállással (*Die Welt*); december 24. Tudósítások a magyarországi terrorról (NZZ).

TISCHLER JÁNOS

AZ 1980–1981-ES LENGYEL VÁLSÁG ÉS MAGYARORSZÁG A SZEMTANÚK ÉS RÉSZTVEVŐK VISSZAEMLEKEZÉSEI ALAPJÁN

Mint történészt és polonistát régóta foglalkoztatott, miként reagált a kádári vezetés, illetve a magyar társadalom az 1980–1981-es lengyel válságra. Néhány évvel ezelőtt nekiláttam, hogy összegyűjtem és feldolgozzam az erre vonatkozó forrásokat. A levéltári kutatás mellett nagy súlyt fektettem arra, hogy felkeressem és megszólaltassam azokat, akik bármilyen módon közvetlen részesei voltak a lengyel eseményeknek. Igyekeztem átfogó képet rajzolni, így a legkülönbébb emberekkel készítettem oral history-interjút. Köztük volt Berecz János, Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Kárpáti Ferenc későbbi honvédelmi miniszter és Pataki István, azokban az években az MSZMP KB Külügyi Osztályának lengyel referense, akiket röviden a hatalom embereinek lehet nevezni, valamint az akkori ellenzék különféle irányzatainak képviselői mint Kis János, Demszky Gábor, Juhász Pál, Konrád György, Bába Iván, Csoóri Sándor, Pákh Tibor; polonisták mint Kovács István költő vagy Kiss Gy. Csaba, illetve az 1961 óta Lengyelországban élő Engelmayer Ákos, aki 1990 után első varsói nagykövetségünk lett. A velük készült felvételek – levéltári dokumentumokkal kiegészítve – szolgáltatják az alapját annak a háromrészes rádióműsornak, amelyet Borenich Péterrel együtt készítettem, s amely 1999-ben elnyerte az év dokumentum-hangjátéka címet a Magyar Rádióban. A műsor egyrészes változatát a Lengyel Rádió is sugározta. Ezekből az oral history-interjúkból és a hozzájuk kapcsolódó levéltári dokumentumokból készítettem az alábbi összeállítást.

KIS JÁNOS

Az világosan látható volt a számunkra, hogy ahhoz hasonló méretű tömegmozgalom, munkásmozgalom, amilyen Lengyelországban kibontakozott, Magyarországon igazán nem volt várható. De mégis, a lengyel fejlődés mintát mutatott, amiről – a különbségeket is figyelembe véve – úgy gondoltuk, hogy Magyarországon is ki lehet próbálni. Ennek az volt a lényege, hogy nem a hatalmon lévőköt kell megpróbálni rábeszélni mindenféle reformokra, hanem létre kell hozni az állam körein kívül – Bibó István kifejezését idézve – a szabadság kis körreit, a civil társadalom önálló, embrionális intézményeit, ezeket meg kell védeni, és aztán lassan, lépésről lépésre kiterjeszteni őket. Ez olyan gondolat volt, amely a lengyel ellenzékől eredt, a hetvenes évek közepén Adam Michnik fogalmazta meg először, és mi úgy véltük, hogy ez Magyarországon is megpróbálható, és azt gondolom, hogy ebben nem tévedtünk.

BÁBA IVÁN

1978-ban találkoztam először Adam Michnikkel, üzenetet vittem neki Magyarországról. Akkor már javában működött Lengyelországban a KOR, a Munkásvédő Bizottság, aminek ő volt az egyik vezéralakja. November volt, Lengyelországban ez az ősztű-télelő nagyon kellemetlen, különösen Varsóban. Fújt a szél, szakadt az eső, ráadásul havas eső, hideg volt. Megtudtam a címét, és keserves keresgélés után, mert kérdezősködni nem akartam, megtaláltam azt a lakást, ahol lakott. Bekopogtam, ajtót nyitottak, és egyszer csak bent találtam magam a XIX. századi orosz irodalomból ismert konspiratív csoportban. Vágni lehetett a füstöt a szobában, mindenki elszánt volt, látszott, hogy ez most valami egészen rendkívüli, és ők is tudják magukról, hogy egészen rendkívüliek, és hogy most forradalom készül. Mindez pontosan olyan volt, ahogyan az ember olvasta ezekben az orosz regényekben, hogy miként készül a forradalom, hogyan tevékenykednek a hivatásos forradalmárok. Ott nem tudtunk leülni beszélgetni, rögtön mutogatta a plafont, hogy fogjam be a számat, meg ne nyikkanjak. Elmentünk sétálni. Akkor már valamennyire tudtam lengyelül, amikor azonban elfáradtam, akkor lengyel–szlovák keveréknyelven beszéltem. Csaknem négy órát sétálgattunk a Visztula partján abban a szakadó esőben, november végén, a borzalmas hidegben. Viszont a beszélgetésünk rendkívül jó, nagyon biztató volt, igényes, és sok-sok mindent megbeszéltünk, amit azután többé-kevésbé meg is tudtunk valószínűsíteni a magyar–lengyel kapcsolatokban.

CSOÓRI SÁNDOR

Ha a magyarok nem félték volna 1956 emlékeitől, bizonyos, hogy ráismertek volna az 1981-es lengyel eseményekre, ugyanarra, amit 1956 jelentett. De ezt a népet annyira megfélemlítették, hogy még azt sem merte bevallani magának, ami az övé volt. Lélekben eltávolodott tehát 1956-tól, ami olyan lett számára, mintha nem is mi csináltuk volna. Így élni meg a történelmet: ez félig-élet, és ilyenkor nem lehet azt sem észrevenni, hogy másutt, egészen más lelki és akarat feltételek között mi történik.

KONRÁD GYÖRGY

Köreinkben nagyon odafigyeltek arra, mi történik Lengyelországban. Jöttek-mentek az emberek, a nyugati újságírók is, és elmesélték, mit láttak. Ez utóbbiak között volt Bernard Guetta, a *Le Monde* kelet-európai tudósítója. Fiatal, kezdő, nagyon dinamikus újságíró volt, elment Varsóba, és gyakorlatilag egész idő alatt ott volt, amíg a Szolidaritás eseményei zajlottak. Egy alkalommal megkérdezte tőlem, hogy Magyarországon miként reagálnak a lengyel eseményekre. Azt válaszoltam, hogy mi azért óvatosabban csináljuk mindent, mert nem látjuk, hogy mi lesz a végkifejlete. Hozzátettem, hogy 1968-ban Magyarországon egyszerre volt jelen a reménykedés és a szkepticizmus, mert mi tudtuk, hogy mi történt 1956. november 4-én, de a csehek még nem tudták, mi fog történni [Csehszlovákiában] augusztus 21-én.

NYERS REZSŐ

Az 1980-as esztendő tulajdonképpen folytatása annak a lappangó válságnak, ami Władysław Gomułka 1970-ben történt eltávolítása óta – természetesen nem azonos mértékben – mindig jellemezte a lengyelországi viszonyokat. 1980-ra sem sikerült Gierek ambiciózus terve, hogy a lengyel gazdaságot fellendítse, amely nem ment keresztül azokon a változásokon, belső reformokon, amelyeket sikerült megvalósítani Magyarországon. Gomułka egyetlen nagy politikai reformot hajtott végre: 1956 után nem kollektivizálta újra az ország életében kiemelkedő szerepet játszó mezőgazdaságot. Ez nem kis tett volt, de egyúttal nagy belső feszültséget is okozott, mivel ezt a kistermelői mezőgazdaságot nem sikerült annyira fellendíteni, amennyi egy komoly gazdasági növekedéshez kellett volna. Azt hiszem, hogy a kollektivizálás elmarádása miatt Gomułkának és a lengyel vezetésnek bizonyos bűntudata volt a szovjetek felé, és ez elegendő volt arra, hogy púpot érezve a hátukon elvágjanak mindenféle szélesebb belső gazdasági reformot. Ez jellemző volt 1969–1970-től, tehát már Gomułka idejében, majd 1970 után, Gierek alatt is.

BERECZ JÁNOS

Kádár János különösen azért becsülte Jaruzelskit, mert amikor honvédelmi miniszterként itt volt egy Varsói Szerződés-hadgyakorlaton, és Kádár mindegyik minisztert külön-külön fogadta – mivel ők a legfelsőbb vezetéshez tartoztak –, akkor Jaruzelskinek, az ízig-vérig katonának, szinte egyetlen kérdése volt, mégpedig a következő: „Hogyan csináltak maguk ilyen jó mezőgazdaságot, Kádár elvtárs?” Lengyelországnak ugyanis kulcskérdése volt a mezőgazdaság. Érthető, hogy abban a pillanathban Jaruzelski nagyon szimpatikussá vált Kádár szemében, mert nem arról beszélt, hogy ilyen és ilyen fegyverekkel kell a hadsereget fejleszteni, és erre újabb és újabb pénzeket kell kiadni. Másrészt az is természetes, hogy amint a lengyel vezetők szembe találták magukat a válsággal, akkor Magyarországra is gondoltak.

KÁRPÁTI FERENC

Emlékszem, amikor Jaruzelski honvédelmi miniszterként egy hivatalos delegációval többek között Hajdú-Bihar megyében járt, elvitték őt Nádudvarra, ahol megmutatták neki a helyi Vörös Csillag Termelőszövetkezetet. Elmondták azt is, hogy Debrecenben van egy mintaboltjuk, mire ő azt válaszolta, hogy szeretné azt is megnézni. Elvitték őt ebbe a mintaboltba, ahol Jaruzelski megkérdezte, hogy megnézhetné-e hátul a raktárat és a hűtőszekrényeket. Nem akarta elhinni, hogy azok is tele vannak hússal. Felajánlották neki, hogy bárhol, ahol óhajtja, akár a legkisebb faluban is, megállnak az üzletnél, és bemennek. Egyszerűen hihetetlennek tűnt a lengyelek számára, hogy Magyarországon ilyen az élelmiszer- és a húsellátás.

BERECZ JÁNOS

1970 decemberében már lezajlott egy kemény válság Lengyelországban. Én akkor éppen Varsóban tartózkodtam egy kétoldalú konferencián. A lengyel ifjúsági mozgalom régi vezetőit jól ismertem, akkor ők már feljebb léptek, többen a Politikai Bizottság tagjai voltak. El-

mondták nekem, hogy politikai válság van, aminek a lényege a párt és a munkásság közötti bizalom hiánya, és a megoldás csak egy teljes vezetéscsere lehet. 1980 nyarán úgy éreztem, hogy a tíz évvel azelőttihez hasonló helyzet alakult ki, vagyis újra politikai-bizalmi válság lépett fel a munkások és a párt között, és a megoldás megint csak egy jelentős személycseré- vagy ehhez hasonló súlyú intézkedéssorozat lehet. Ebben a helyzetben robbant ki a lengyel válság, ami azután legalább jó két éven keresztül állandóan foglalkoztatott bennünket. A lengyel események óhatatlanul hatással voltak a magyar közvéleményre is, amely nagyon érzékeny volt Lengyelországra, mint ahogy Lengyelországban is érzékenyek voltak minden magyar megmozdulásra. Így az első reagálásunk egy védekezési reflex volt itthon, a második, hogy miként tudjuk megérteni és segíteni a lengyel válság megoldását, a harmadik pedig az – és ezt hangsúlyozni kívánom –, hogy lehetőleg nemzetközi beavatkozás nélkül kell megúszni az egészet.

BÁBA IVÁN

A *Nagyvilág* című folyóirat rovatvezetője voltam, többek között a lengyel rovatot is vezettem, és 1979-ben egyhónapos ösztöndíjat kaptam Varsóba és Krakkóba. Akkor mentem ki, amikor éppen a pápa megválasztásának első évfordulóját ünnepelték. Emlékszem, hogy Krakkóban volt egy hatalmas diáktüntetés, „Polska z papieżem”-feliratokkal, a fiatalok a Mickiewicz-szobornál énekelték a pápai himnuszot, a lengyel himnuszot, különféle katolikus dalokat, és akkor lehetett először érezni, hogy Lengyelországban valami lesz. Akkoriban naplót vezettem, és azt a címet adtam ennek a fejezetnek, hogy Tájékozás csata előtt, ami parafrázis Andrzej Wajda filmjére. A csata egy év múlva be is következett, de ennek előszelét már 1979-ben nagyon érezni lehetett. Szemtanúja voltam például annak, ahogy Varsó aluljáróiban a rendőrök verték a tüntetőket, vagy egy éjszaka a hangoskodókat. Ez azt jelezte, hogy hatalmas feszültség van a lengyel társadalomban, illetve a köznép ellenállása és gyűlölete a rezsimmel szemben sokkal erősebb, és sokkal közvetlenebbül manifesztálódik, mint Magyarországon. Itthon is voltak már ellenzéki csoportosulások a hetvenes évek második felétől kezdve, de ezek létszámát tucatban lehetett mérni, míg Lengyelországban ezrével voltak azok, akik megütköztek az akkori rezsimmel, és ennek egészen primer megnyilatkozási formái is voltak. Ott az utcán is láthatta az ember, hogy valami hamarosan robbanni fog.

POZSGAY IMRE

Én 1979 decemberében voltam hivatalos látogatáson, miniszterpartnerem meghívására Varsóban. Az ott tapasztalt közállapotok és az akkor látott események – rosszul működő államgépzet, társadalmi elégedetlenség, amelynek híre eljutott hozzám, mivel olyan kapcsolatokkal is rendelkeztem – arra a következtetésre juttattak engem, hogy fél éven belül nyílt társadalmi válság lesz. Én ugyan írtam egy formális hivatalos jelentést az utamról, amit minden kormánytagnak meg kellett ilyenkor tennie, de egy külön feljegyzést is készítettem Kádárnak és Lázár Györgynek, amelyben leírtam, hogy Lengyelországban ilyesmire kell számítani. Utánam két héttel járt ugyanott Puja Frigyes külügyminiszter, ő viszont azt mondta, hogy Lengyelországban minden rendben van, a szocializmust építik, és boldogan teszik a dolgukat. Nem akarom karikírozni, de homlokegyenest ellenkező dolgokat állított, mint én. Tehát volt bennem egy ilyenfajta előérzet, amely nem csupán érzésekre, hanem bizonyos információkra, ta-

pasztalatokra épült, és emiatt aggódva, de leírtam mindezt Kádárnak és Lázárnak, hogy legalább ők tudjanak arról, miként láttam Varsót, Lengyelországot 1979 decemberében.

BERECZ JÁNOS

1980 nyarán nálunk pihent családjával együtt Edward Gierek, és az volt a benyomásunk, hogy rettentően magabiztos, elbizakodott, és eléggé nagyúri allűrökkel rendelkezik. Ez Kádár Jánostól teljesen idegen volt, úgyhogy nagyon meg is lepődött ezen. Beszélgettünk is arról, hogy Gierek 1970 decemberében elismert bányászvezérként került a párt élére, és tíz év alatt teljesen összeomlott, egészen más életmódja van, messze került a munkásoktól. Az még külön is foglalkoztatott minket, hogy megérti-e egyáltalán ennek a válságnak a természetét és a lényegét, és tud-e intézkedéseket tenni egy ilyen válság levezetésére. Ily módon objektív és szubjektív tényezők együttesen hatottak, és foglalkoztatták a magyar pártvezetést.

KOVÁCS ISTVÁN

1980. augusztus 20-a körül érkeztek az első hírek a lengyelországi eseményekről, arról, ami Gdańskban történik, és nagy szenzációnak számított, hogy megérkeztek Gdańskba a sziléziaiak. Ezzel Szilézia is csatlakozott a tengerparti sztrájkhullámhoz, és akkor lehetett érezni, hogy áttörés készül. S valóban, a hónap végére a lengyel pártvezetők megegyezésre kényszerültek egy olyan fiatalemberrel, akit a világ addig tulajdonképpen nem ismert – Lech Wałęsával.

KISS GY. CSABA

Az, hogy a sztrájkok megegyezéssel végződtek, és mint lengyel a lengyellel tárgyaltak egymással annak idején, óriási hatással volt rám, mert a kommunista hatalom nem fegyveres harcok következtében engedett, mint nálunk 1956-ban, és nem egy felülről indított reformfolyamat eredményeképpen, mint 1968-ban Csehszlovákiában, hanem szubjektumnak, tárgyaló félnek ismerte el a másik felet, és nagyon fontos területeken tett engedményeket. Az első napok és hetek izgalmaiban is úgy gondoltam, hogy ez akkor is jelentős esemény történelmileg, ha ezt visszaszorítják, mint ahogy 1956 után Gomulának egy éven belül sikerült az akkori reformfolyamatokat megállítania. Mindenképpen fontos dolognak éreztem a Szolidaritás megalakítását, és ha ehhez hozzáadjuk a szovjet birodalom agresszióját Afganisztánnal szemben, akkor volt az embernek egy olyan halvány megérzése, hogy a Szolidaritás megalakulásával és az afgán beavatkozással a Szovjetunió eljutott a hatalom ama apogeumára, mint a törökök, amikor 1683-ban megostromolták Bécsét.

POZSGAY IMRE

Én utáltam ugyan a külön üdüloket, a családom nem is szívesen követett ilyen helyekre, de éppen 1980 augusztusában, a lublini sztrájkok utáni időben voltam Balatonaligán nyaralni. Akkor már ömlesztve jöttek a hírek a Szolidaritás megalakulásáról, a párton belüli válságról,

ilyen-olyan reakciókról. Egy strandolás, napozós délutánon, valószínűleg sziesztája után, odajött hozzám Kádár – vele mindig csak feszengve lehetett beszélgetni –, és valahogy rátért a lengyelországi ügyre. A véleményemet tudakolta. Én kellő óvatossággal ugyan, de megmondtam, hogy nagyon-nagyon vigyázni kell, és le kell vonni a tanulságokat, és akkor különös kijelentést tett – ezt jóval később Wałęsának el is mondtam –, miszerint: „Tudja, ebben az a legrosszabb, hogy munkások csinálják, és még a vezérük is munkás.” Nem mondta ki Wałęsa nevét, de nyilván rá gondolt. Kádár gyötrelmét meg szorongását a saját babonája adta, hiszen ő a munkásosztályról csak fennköltén tudott beszélni, és megriasztotta, hogy Lengyelországban végül is egy nagy munkásmozgalom alakult ki 1980 nyarán, s ez a sodró erjű, tízmillió embert szervezetebe tömörítő mozgalom nem akármilyen volt Kelet-Európában – és éppen a szovjet befolyási övezetben.

BERECZ JÁNOS

Én 1981 áprilisában vagy májusában jártam egy küldöttség vezetőjeként a nyugatnémet szociáldemokrata pártnál. A németeket mindvégig a lengyel válság foglalkoztatta, és az, hogy mi mit szándékozunk tenni. Egon Bahr egészen odáig elment, hogy azt mondta: „Menjetek már oda, és csináljatok egy olyan pártot, mint a tiétek, mert ha ott válság lesz, ha ott robban, akkor az nagyon nagyot fog szólni!” Másrészt pedig tudta, mert el is mondtam neki, hogy a mi álláspontunk az, hogy ha lehet, akkor szovjet beavatkozás nélkül, sőt bármiféle külső beavatkozás nélkül kell megoldani a kérdést, mert az polgárháborús helyzetet idézhet elő. Tudtuk, hogy a cseh és a keletnémet beavatkozás a szovjet intervencióhoz hasonlóan kemény következményekkel járt volna. Ez a tudat határozta meg egyrészt Kádár János véleményét, másrészt pedig az egész Politikai Bizottságét, vagyis a magyar pártvezetést, ugyanis ez utóbbinak nyilvánosan nemigen tért el a véleménye Kádár Jánosétól.

ENGELMAYER ÁKOS

Az elsők között voltam, aki belépett az akkor még be nem jegyzett Szolidaritásba, és azután végigcsináltam az egész legális időszakot, majd 1981 decembere után az egész illegális időszakot. Én 1974 januárjától a Magyar Népköztársaság varsói nagykövetségén sajtószemléket készítettem, illetve – természetesen nem a legmagasabb szinten – tolmácsként működtem az egymást követő nagykövetek mellett. Mindez azt jelenti, hogy volt valami rálátásom az 1980–1981-es magyar politikára is, vagy azt legalábbis tudom, hogy milyen hangulat uralkodott a nagykövetségen, milyen reakciót váltottak ki bizonyos események a magyar diplomatakból. Halvány fogalmuk sem volt, hogy valójában mi történik, mindennemű kapaszkodó nélkül próbáltak belefolyni az eseményekbe. Azt is meg kell mondanom, hogy a többség ellenségesen és értetlenül szemlélte mindent, s voltak néhányan, akik legszívesebben lövettek volna. A nagykövetségben belül volt egy liberálisabb társaság, amely a Rakowski–Jaruzelski-féle enyhébb vonalat próbálta támogatni. Nota bene, amikor én nagykövetként átadtam a megbízólevelemet Jaruzelskinek mint köztársasági elnöknek 1990 októberében, akkor ő nagyon meleg szavakkal beszélt arról, hogy a magyar elvtársak mennyit segítettek és támogatták őt annak idején. Ugyanakkor volt a követségen egy társaság – hangsúlyozni kívánom, hogy én ezt dokumentumokkal bizonyítani nem tudom –, amely a legszélsőségesebb lengyel „bolsevista betont” támogatta, és ahogy én hallottam, voltak olyan próbálkozások, hogy az „igazi

lengyel kommunista párt” vagy az „igazi lengyel kommunista ifjúsági szövetség” a varsói magyar nagykövetségen alakuljon meg.

JUHÁSZ PÁL

Nagyon kiváltságos helyzetben voltam 1979–1980-ban, mert azt kell mondanom, hogy a párt-központ állandó reklámot csinált nekem azzal, hogy 1973-ban kikiáltott a rendszer megátalkodott ellenségének, és a tiltások miatt sehová sem tehettem be a lábamat. Ennek köszönhettem, hogy nagyon sok fiatalember akart velem kapcsolatba kerülni, többek között Magyar Bálint is, aki azt javasolta, hogy használjuk ki, hogy az én munkahelyem, a Szövetkezeti Kutatóintézet és a lengyel Szövetkezeti Kutatóintézet között állandó testvérkapcsolat van, menjünk el oda, nézzünk ott körül, és beszéljünk, akivel lehet. Így aztán 1981 kora tavaszán Karics András, Magyar Bálint és én elmentünk meglátogatni a lengyel Szövetkezeti Kutatóintézetet. Ott nagyon nem örültek nekünk, de ki nem dobhattak minket, hiszen ők a kapcsolat alapján nagyon gyakran jártak addig Magyarországra. Ezt az utat arra használtuk ki, hogy az összes akkori friss politikai szereplőnek a gazdasági elképzeléseit megismerjük, hiszen nekem a gazdaságpolitika a szakmám, és erre voltam kíváncsi. Fő támaszunk a Szolidaritás mazóviai szervezete volt, amelynek liberális értelmiségiek voltak a vezetői. Ezentúl azonban nagyon intenzív kapcsolatunk alakult ki a reformkommunistákat képviselő mezőgazdaságminiszter-helyettessel, a frissen megalakult, agrárius-önsajnáló Paraszt Szolidaritással, valamint az ottani Bauer Tamással, a lengyel Közgazdaság-tudományi Intézet ifjú titánjával, Leszek Balcerowiczsal, aki összegyűjtötte maga köré azt a csapatot, amely azután 1989–1990-ben Lengyelország gazdasági vezetését átvette, és ezenkívül az ottani Mezőgazdasági Szövetkezeti Szövetség vezetőivel. Az érdekes az volt, hogy mindenki ugyanabban az eufóriában volt, hogy végre Gierek meghátrált, egy új világ jön, és most igazán jó dolgokat lehet csinálni. A látogatás pikantériáját az adta, hogy a pincérek – akik szintén mind Szolidaritás-tagok voltak – figyelmeztettek, hogy erősen követnek bennünket. Valóban, bárhová mentünk, felváltva mindig két ember járt a nyomunkban. Igazából nem is titkolták, hogy követnek bennünket, valószínűleg zavarba akartak hozni minket ezzel a követéssel. Azonban valószínű, hogy őket az hozta zavarba, hogy mi minden csoporttal jó haverságban voltunk. Havas-esős idő volt, sokat jártunk az utcán, sokat találkoztunk presszóban, olyankor ők mindig kint maradtak, és áztak. Örökös részvét volt bennem, hogy be kellene hívni őket teázni, mert így is jól kiszúrtunk szegény rendőrökkel, ázniuk-fázniuk kellett három ilyen kedélyes fiú miatt, mint mi voltunk. Az ötödik napra megsokallták, hogy mi annyi helyre járunk, és annyiféle csoporttal vagyunk kapcsolatban, odajöttek hozzánk, mutatták, hogy adjuk oda az útleveleinket, és beütötték, hogy lejárt a vízumunk – tudni való, hogy a magyaroknak nem kellett vízum Lengyelországba. Karicsot és engem azonnal kivittek a repülőtérre, Bálint éppen nem volt ott, így ő körülményes úton, vonattal jött haza, viszont megúsza, hogy rendőri kísérettel kelljen kimennie a repülőtérre. Itthon a megfelelő szervek azonnal leszedtek minket a gépről. Végül Bálint és én abban a kitüntetésben részesültünk, hogy attól kezdve keleti útleveleink sem volt, Bálintot még az állásából is kirúgták. Ami engem illet, 1973 óta akkor immár ötödször szólították fel az igazgatómat, hogy rúgjon ki, de az én igazgatóm valamikor illegális kommunista volt, a háború alatt meg a Rákosi-időkben is őt magát rúgták ki az állásából, és nem lett volna bőr a képén, hogy politikai okból eltávolítson valakit, így én maradhattam. Igaz, továbbra is névtelen munkatársként, de ott voltam a Szövetkezeti Kutatóintézetben. Sőt miután Bálintot kirúgták a Világgazdasági Intézetből, és egy nagy közgazdász tiltakozómozgalom indult az ő védel-

mében, annak az lett a hatása, hogy az Akadémia akkori főtitkára, Szentágothai János meg- egyezett az én igazgatómmal, hogy Bálint a mi intézetünkbe jöjjön, és ily módon érjen már vé- get ez a felháborodás, amiért ő munka nélkül van. Így aztán Bálint odakerült mellém dolgozni. Cyenes Antalnak hívták a mi igazgatónkat, és nagyon mellette állt az ugyancsak illegális múltú párttitkárunk. Félreértés ne essék, nem értett velünk egyet, ellenfelének tekintett bennün- ket, de nagyon tisztességtelennek tartotta volna, ha valakit politikai okból munkanélkülivé tesznek.

BÁBA IVÁN

Nemegyszer tapasztaltam, például Varsóban, hogy megtisztelték a figyelmükkel, és követtek. Emlékszem, egyszer Wojtek Maziarskival találkoztam, aki harcos aktivistája és szervezője volt a lengyel ellenzéknek, és ő meghívott ebédelni. Lehet, hogy meggondolatlanok voltunk, de el- képzeltető, hogyha óvatosabbak vagyunk, akkor sem tudtuk volna kijátszani őket. Ezután há- rom napig jöttek utánam, gyakorlatilag mindenhová. Nyilvánvalóan Maziarskit figyelték, és a velem való beszélgetése után úgy gondolták, hogy engem is érdemes. Furcsa dolog volt, mert a szállodai szobám előtt ott ácsorgott egy ember, a szálloda bejáratánál ott ácsorgott egy má- sik, s minden találkozásmra elkísért valaki. Még csak nem is nagyon leplezték, hogy a nyo- momban vannak, ha úgy tetszik, ez provokatív követés volt, hogy megfélemlítsenek.

ENGELMAYER ÁKOS

Amikor 1981 márciusában úgy nézett ki, hogy országos sztrájk lesz, akkor én a nagykövetség- nek elmondtam, hogy miután minden bizonnyal konfrontációra kerül sor, és nem tudni mi lesz ennek a vége, én bejelentem, hogy Szolidaritás-tag vagyok. Erre dührohamot kapott, kijelen- tette, hogy megőrültem, meg miért, meg egyáltalán. Ugyanakkor – bár lehet, hogy eltúlzom a szerepemet – nagyon kényelmes volt a nagykövetség számára, hogy az összes illegálisan, te- hát a cenzúra engedélye nélkül megjelent kiadványt behordtam a követségre 1981. decem- ber 13-ig, amikor is nem engedtek be többet. Egészen addig, míg 1990-ben át nem vettem a nagykövetség vezetését, azt hiszem, mindössze kétszer jártam az épületben.

DEMSZKY GÁBOR

Én 1981 májusában utazhattam ki Lengyelországba, s nem tapasztaltam, hogy figyelnének, egészen nyugodtan közlekedtem. Majdnem egy hónapot töltöttem odakint, s megtanultam nyomtatni Varsóban. Annak ellenére, hogy akkoriban a könyvkiadás meg a sajtó sokkal sza- badabb volt, mint korábban, voltak olyanok – köztük a barátaim is –, akik továbbra is a régi technikával és a régi módszerekkel dolgoztak, mert nem hittek abban, hogy ez a Szolidaritás- időszak örökké fog tartani, s mintha előre látták volna a szükségállapotot, továbbra is kons- piráltak. Tehát lehet itt mindenféle reform meg átalakulás, ők azt gondolták, hogy lesznek még rosszabb idők, s erre készülve továbbra is teljes illegálításban nyomtatták a könyveket és a különböző kiadványokat. Engem nagyon érdekelt, hogyan zajlik mindez, milyen technikával, milyen eszközökkel, milyen módszerekkel dolgoznak, hogyan lehet a papírt beszerezni, s ho- gyan lehet az elosztóhálózatot megszervezni. Megtanítottak engem a különböző technikákra,

és meggyőződésemmé vált, hogy ez Magyarországon is folytatható, mivel a körülmények itt is adóttak, s végül is ezért nem csukják le az embert. Nyilván ha nagyon kemény a represszió, akkor nincs tovább, de feltételeztem, hogy idáig a magyar hatóságok nem fognak elmenni, s ez a feltételezésem be is igazolódott. Miután hazajöttem, vettem egy tonna papírt, egy hónap múlva kirúgtak az állásomból, és akkor elkezdtem hivatásszerűen könyvkiadással és folyóiratkiadással foglalkozni, amiből egyébként meg is éltem. Nagyon fontos dolog, hogy nem kell állami állás, ezt úgy ki lehet építeni, hogy ebből megél néhány tucat ember mindenféle kegyelemkenyér és intézeti megbízás vagy feketemunka nélkül. Azt követően, hogy hazajöttem, és egy előadást – vagy mondjuk így: politikai élménybeszámolót – tartottam a lengyel átalakulásról *Ad Nova* címen a szabadegyetem keretében, elvették az útlevelemet, és ezután majdnem egy évtizeden keresztül nem utazhattam sehová, tehát a szocialista országokba se. Ez egyébként úgy működött, hogy behívták az embert az útlevelével együtt valami Akadémia utcai épületbe, és ott elvették az útlevelet. Én az egyik útlevelet vittem magammal, ekkor elvették a személyimemet, és nem adták vissza, míg a másikat is be nem hoztam. Nagyon dühös voltam, ugyanakkor arra gondoltam, hogy velem törököt fognak, mert ezzel hivatásos ellenzékit csináltak belőlem. Az útlevél bevonását hamarosan követte az állástilalom is, és ez így együtt tulajdonképpen meghatározta azt az életpályát, amit befutottam.

KOVÁCS ISTVÁN

1981 júniusában Zelnik Józseffel és Csoóri Sándorral ismét kiutaztam Lengyelországba. Egy barátunk, Waclaw Felczak professzor úr volt a házigazdánk és kísérőnk. Amikor megérkeztünk Krakkóba, a városban éppen Wałęsa fogadására készültek. Felczak az egyetemen tanított, és meglepett bennünket, hogy az egyetem professzorai, de még az ott dolgozó takarítónők is milyen egyforma, feszült figyelemmel és várakozással néztek a Wałęsa-látogatás elébe. Wałęsa egy fenomén, azon kevés politikus vezéregyéniségek közé tartozik, akik valóban a munkásság sorából küzdöttek fel magukat. Kiváló tanácsadói voltak Mazowiecki vagy Geremek személyében, de amikor szemtől szembe kellett tárgyalnia Jagielskiékkel, Barcikowskiékkel vagy Jaruzelskivel, akkor nem ültek mögötte tanácsadók, neki magának kellett érvélnie.

CSOÓRI SÁNDOR

Éppen akkor jártunk Krakkóban, amikor a már győztes Szolidaritás vezére, Wałęsa nagygyűlést tartott a városban. Olyasféle sereglést, olyan izgalmat, amely egy várost teljesen felgyújtott, ritkán láttam. 1956-os élményeim ugyan voltak, de az annyira önkéntelen volt, ez pedig már megszervezett nagygyűlés volt, csak a bénák, a betegek és a csecsszópók nem jöttek el, mindenki más, körülbelül száz-egynéhányezer ember ott volt a téren. Ez a fiatal vilánszerelő, a Szolidaritás első embere hihetetlenül tudott bánni a közönséggel, nagyon okosan és szellemesen beszélt, utána pedig az egész tér kérdezz-felelekke alakult át. Ott volt a színpad, és a színpad két oldalán állt két ember, akik a beérkező cédulákat nézték, hogy ez fontos, ez nem fontos, aztán odaadták a kiválasztott cédulákat Wałęsának, hogy ezekre válaszoljon, ő pedig válaszolt. Hirtelen megéreztem, hogy tudatni kell a tömeggel, hogy itt vannak magyarok is. Igen ám, de ez nem volt kockázat nélküli, mert bár nekem nem volt veszítenivalóm, de mondjuk Kovács Istvántól azonnal elvehették volna az útlevelét, ha megtud-

ják, hogy ő ezen a nagygyűlésen fordítóként szerepelt. Én ennek ellenére azt mondtam, hogy még egy ilyen alkalom nem lesz, nem tudom, mikor jövünk olyan nagygyűlésre, ahol Wałęsa beszél, és azt mondtam Istvánnak, hogy mi is kérdezzük. Megkérdezzük, hogy mi a véleménye a magyarokról, Magyarországról. Ez sugallta azt is, hogy mit gondol az 1956-os és 1956 utáni Magyarországról, s általában a történelmi kapcsolatokról. Megértettem Pista szorongását, először nem is akart kötélnék állni, mert világos volt, hogy ő róla tudták, hogy kint van, s így csakis ő lehet az, aki ezt a kérdést megfogalmazza, és akkor számon kéri rajta, mint ahogy egyszer-kétszer már számon kértek tőle jó néhány dolgot. Én viszont szívóskodtam, és ő megértette, hogy itt most nem lehet visszavonulni, s felküldtük a cédulát. Amikor az egyik segéd felolvasta a kérdést, amit mi feltettünk, óriási taps tört ki, az ott lévő százegynéhányezer ember megtudta, hogy magyarok is vannak a tömegben, akik szolidárisak velük. Csak magától a kérdésfeltevéstől hosszasan tapsoltak. Ritkán érez az ember ilyen különleges rokonszenvet. Wałęsa néhány mondatban válaszolt, a magyar helyzetről némileg fanyar dolgokat mondott, amelyeket én helyesletem, s amelyekből az érződött ki, hogy az 1956 utáni Magyarország olyan képet mutat, mintha valami történne, de ez kevés, ők ennél többet akarnak. Amikor rátért arra, hogy egyébként pedig a magyarokkal és 1956-tal mennyire egyetért, akkor még nagyobb taps tört ki. Ezt én sohasem fogom elfelejteni, akkor éreztem meg, hogy a lengyelek sokkal komolyabban őrzik a századokon át kialakult, mély történelmi rokonszenvet, mint a magyarok.

KOVÁCS ISTVÁN

Három vagy négy napot töltöttünk Krakkóban, s amikor elhagytuk az országot, akkor érzékeljük, hogy Lengyelország mennyire gyűrűbe van fogva. A duklai határátkelőhelynél a csehszlovák vámósok mindent elkoboztak tőlünk, még a központi pártsajtót, a *Trybuna Ludu* is, amit csalétkül tettünk a kocsis hátsó ablaka alá. Még ezt is ugyanolyan dühvel kobozták el tőlünk, mint a teljesen ártalmatlan tarnóvi kulturális havilapot. Így a magyar határon a magyar vámósoknak már nem volt mit elkobozniuk. Igaz, én eleve azt gondoltam, a magyar kormánynak, a magyar pártvezetésnek ez a többi szocialista országtól kicsit elütő, tehát kevésbé lengyelelles politikája a határhoz szorított szervezeteket is átitatja, később aztán saját bőrömön is tapasztalhattam, hogy ez nem így van. A BM-nek nagyon jó gyakorlóterepe és gyakorló időszaka volt ez a közel másfél év, amikor a Szolidaritás legálisan létezett, s a neves és kevésbé neves magyar polonistákat egymás után vették nagytolerancia alá. Főleg a vidéken élő polonisták voltak nehéz helyzetben, mert az ő személyük a helyi BM-esek számára előmeneteli lehetőséget biztosított. Viszont az egyetemen a diákjaink eközben tényleg zsákszámmra hordták át a Szolidaritás-kiadványokat, hangszalagokat, fotókat, és nagyon megszorodott a pesti bölcsészkarra járó lengyel szakosok száma.

KISS GY. CSABA

1980 őszén úgy éreztük – Kovács István és jómagam –, hogy meg kell próbálni összeállítani egy lengyel számot. A *Tiszatáj* 1971 óta időről időre közölt Most–Punte–Híd címen – ami Németh Lászlóra utalt – egy-egy összeállítást a kelet-közép-európai irodalmakról, ráadásul már régen volt lengyel szám, legutóbb 1976-ban. A szerkesztőség részéről pozitív választ kaptunk, és Istvánnal készítettünk egy tematikus összeállítást a lengyel irodalomról. Amikor

1981 elején és márciusában komoly konfliktusok törtek ki a hatalom és a Szolidaritás között, a szerkesztők mondták, hogy ne Lengyel összeállítás legyen a cím. Így a Krakói körkép címet adtuk (*Tiszatáj*, 1981. 6. sz. 13–78. o.), s azért igyekeztünk finom üzeneteket is elrejteni benne, de semmi direkt politika nem volt, csak lengyel történelem, kultúra, kétoldalú kapcsolatok, jelenkori irodalom, s mindez Krakó köré építve. A szám meg is jelent, és örömmel láttam, hogy gyorsan elkelt. Ellenben a szerkesztőség fegyelmit kapott, s úgy, hogy meg sem tudták indokolni, miért. Amikor a minisztériumból Tóth Dezső kiosztotta a fegyelmit, nem tudott konkrét okot mondani, csak azt, hogy a lap közléspolitikai hibát követett el, mert „sok, túl sok a lengyel anyag, elvtársak”. Mikor végül a szerkesztőségben rákérdeztek, hogy mondja meg, melyik frásról van szó, megismételte, hogy nincs ilyen cikk, csak sok a lengyel anyag.

PÁKH TIBOR

Még 1980 augusztusa előtt értesültem arról, hogy lengyel ellenzékiek a Varsó melletti Podkowa Leśnában éhségstrájkot szerveztek a Nowa nevű illegális kiadó szerkesztőjének, Mirosław Chojackinek a szabadon bocsátásáért. Én ezt a pillanatot találtam alkalmasnak arra, hogy csatlakozzam hozzájuk. Felültem a vonatra, Varsón keresztül elmentem Podkowába. Ott a templomban jelentkeztem Kantorski plébános úrnál, és nyilatkozatot tettem, hogy én, dr. Pákh Tibor magyar állampolgár Szent Adalbert szellemében csatlakozom hozzájuk. A lengyelek nagy örömmel fogadtak. Igen nagy élményben volt részem, naponta kétszer tartottak szentmisét, óriási tömeg jött be, az egész templomkert tele volt, s nemcsak hívőkkel.

BÁBA IVÁN

1980–1981-ben Lengyelországban az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a Szolidaritás rendkívül erős volt, de azért mégiscsak kommunista hatalom volt ott, tehát a rendőrség, a vámőrség, a határőrség mind kommunista irányítás alatt állt. Mi boldogan – és a lengyelországi eufóriát átveve – megraktuk a bőröndünket Szolidaritás-irodalommal, és elindultunk a repülőtérre, hogy hazautazzunk. Nyilvánvaló volt, hogy figyeltek bennünket és minden lépésünket, hiszen olyan politikusokkal és vezető értelmiségiekkel találkoztunk, akiket megfigyelés alatt tartottak. A repülőtéren visszahozták a már a vámvizsgálaton átjutott csomagjainkat, és még egyszer átvizsgálták őket. Elszedtek mindent, de érdekes módon egyetlenegy kötetet sikerült áthoznunk, ez az akkor megjelent *Tanúságtétel és jövő* című, közel ötszáz oldalas összefoglaló kiadvány volt. Egy ötszáz oldalas könyvet nem olyan könnyű elrejteni, emlékszem, hogy kettétéptük, és henger alakban belegyömöszöltük a feleségem cipőjébe, s ezt valahogy nem vették észre. Tehát a legfontosabbat, amit át akartunk hozni, azt áthoztuk.

A másik hasonló élményem már a hadiállapot idején történt, amikor ugyanígy visszahozták a bőröndömet, és akkor bevitték egy sötét cellába a repülőtéren, szabályosan meztelenre vetkőztettek, és megmotoztak. Úgy motoztak meg, amelyet én még életemben nem tapasztaltam. Végigtapogatták az ing mandzsettáját, a nadrág hajtókáját, miközben rendkívül hűvös előzékenységgel dicsérték, hogy milyen jól tudok lengyelül. De azért a bőröndöm és a ruházatom minden szegletét végigvizsgálták, majd egy szuronyos katona kíséretében egyedül végigkísértek a repülőtér betonján a géphez, ahol 130 magyar utas megdöbbenve nézte, hogy ki ez az ember, akit szuronyos katona kísér fel a repülőre.

KISS GY. CSABA

Tudjuk, hogy a lengyel földalatti irodalomban milyen sok publikáció jelent meg a magyar forradalomról, aminek emlékezete 1956 után is folyamatos volt Lengyelországban. Ez sokkal meghatározóbb volt, mint Magyarországon, egyfajta mítosza volt a magyar forradalomnak, amelyet a lengyelek beillesztettek saját felkeléseik sorába. Hadd említsek egy történetet! 1981-ben egy krakkói író barátunknál, Szymańskinál ültünk, akinek két gimnazista leánya volt. Valahogy a magyar irodalomra került a szó, és én megkérdeztem őket, hogy mit ismernek ebből. „Kopácsi Sándor” – mondta az egyik kislány, mert megjelent lengyelül egy rész Kopácsi visszaemlékezéséből, és ezt lelkesen olvasták.

PÁKH TIBOR

1981 őszén ismét el akartam utazni Lengyelországba. Két aktatáskával a kezemben, panyókára vetett kabáttal elmentem a Keleti pályaudvarra, és felültem a vonatra. Alighogy elindultunk, mindjárt bejött hozzám két férfiú meg egy határőr és egy vámos, és átvittek egy üres fülkébe, ahol közölték velem, hogy nem utazhatok tovább. Mindjárt arra hivatkoztam, hogy érvényes úti okmányom van, az égvilágon semmi olyasmit nem tudok, ami miatt ne utazhatnék, és magyarázatot kértem. Mondták, hogy márpedig nekem Komáromban le kell szállnom a vonatról. Én a leghatározottabban tiltakoztam. Átkutattak mindent, tetőtől talpig átvizsgáltak, de nem találtak semmi olyat, amit kifogásolhattak volna. Ennek ellenére Komáromban leszállítottak. Mondtam, hogy amennyiben nem engednek tovább, én a komáromi állomáson éhségsztrájkba kezdek ez ellen a durva jogsértés ellen. Ez nem befolyásolta őket, ott kellett eltöltenem az éjszakát szülővárosom várótermében – abban az időben az ember személyi igazolványt nem vihetett magával, ha külföldre utazott, az útlevelemet pedig elvették, tehát semmi személyi okmány nem volt nálam. Másnap reggel arra kényszerítettek, hogy az első vonattal utazzak vissza Budapestre. Panaszt tettem a legfőbb ügyésznél, amiben leírtam az egész eseményt, és bejelentettem, hogy tiltakozom a durva beavatkozás ellen, és amíg panaszomat nem orvosolják, éhségsztrájkot tartok a budapesti Egyetemi templomban. Mivel nálunk éjszakára nem lehet a templomban maradni, én reggel hétkor mentem el oda, ott voltam este nyolcig, amikor bezárták, és ez így folytatódott négy vagy öt napig. Egyszer késő este ápoló kinézetű személyek jöttek be a lakásomba, és azt mondták, hogy be akarnak vinni a hárs-hegyi bolondokházába, mert nagyon leromlott állapotban vagyok, és úgy tapasztalják, hogy be kell avatkozni. Én a leghatározottabban tiltakoztam, mondtam, hogy ők nem jogosultak arra, hogy elhurcoljanak engem. Akkor rendőröket hívtak, és közös erővel, erőszakkal, ahogy a golya viszi a fiát, fogtak, és cipeltek. Én közben kiabáltam, hogy segítség, emberrablók. Betettek egy mentőkocsiba, s rendőri kísérettel bevittek a hárs-hegyi elmegyógyintézetbe. Az egyik főorvos osztályára kerültem. Ott is tiltakoztam, mondván, hogy ilyen és ilyen jogsérelmek értek, és kijelentettem, hogy az éhségsztrájkot folytatni fogom. Akkor rendelték el, hogy be kell avatkozni. Ez úgy zajlott le, hogy felfektettek egy kezelőasztalra, és infúziót vezettek be. Olyan nagy adagot kaptam, hogy öt perc múlva delíriumba estem, s ott fekvő voltam huszonnégy órát. Közben kiderült, hogy ennek a beavatkozásnak valamilyen módon híre ment, mert az elmegyógyintézetet az akkor már hazánkban is aktívan működő különböző ellenzéki csoportok keresték fel, sőt bejött egy külföldi újságíró is, hogy lefényképezzen, ahogy ki vagyok terítve. Mindennek híre ment, és nemcsak a hazai ellenzék állt ki mellettem egy felhívással, hanem a lengyelek is. Különböző illegális lapjaikban rokonszeny-nyilatkozatok jelentek meg, az

egyiknek Budapesti felhívás volt a címe, amelyben leírták, hogy mi volt mindennek az előzménye, hogy én mellettük kardoskodtam, minduntalan kifejeztem a szimpátiámat irántuk, sőt – ami első alkalommal fordult elő – idegen állampolgárként részt vettem egy éhségstrájk-akciójukban is. Ezért a világ nyilvánosságához fordultak, hogy bocsássanak engem szabadon. Ezek a tiltakozások végül is eredményesnek bizonyultak, három vagy négy hét múlva kiengettek az elmeógyógyintézetből.

KISS GY. CSABA

Még a naplómba se mertem beírni, hogy Demszkyéknek a *Máshonnan Beszélő*-be fordítottam lengyel anyagot, mert ha kiderül, kellemetlen lehet. Mi 1981. szeptember 8-án költöztünk az elkészült társasházi lakásunkba, és körülbelül másfél hónap múltán megjelent a házban a körzeti rendőr. Hozzánk csöngetett be, mert mi vagyunk a legközelebb a bejárathoz. A nejem felgújtotta a villanyt, és a rendőr meglátta, hogy oda van írva: Kiss Gy. Csaba. Akkor elnézést kért, és azt kérdezte, hol van a lakónyilvántartó. Volt egy barátunk, aki ügyvezetőként a ház dolgait kezelte, a rendőr végül vele beszélt, és irántam érdeklődött, hogy mi ott lakunk-e, s mióta, és milyen tevékenységet folytatok. Ez a szomszédunk nagyon kedves volt, üzenetet hagyott nekem, hogy másnap utcai fülkéből hívjam fel a munkahelyén – tehát működött egy ilyen kis magyar szolidaritás –, és akkor mondta: „Öregem, hogyha olyan dolgaid vannak, akkor vigyázz, mert érdeklődött utánad a rendőrség!” Ez volt az, amit konkrétan megtapasztaltam, és figyelmeztetésszámba vettem.

ENGELMAYER ÁKOS

Én egy sajtóügynökségnél dolgoztam egészen 1981-ig, a *Lengyelország* című több nyelven megjelenő havilap magyar szerkesztőségének voltam a vezetője. A Magyar Posta 1980 decemberétől kezdve – úgy, ahogy volt – elsüllyesztette a teljes példányszámot, annak ellenére, hogy a lengyel fél semmi különösöt nem írt arról, mi történik Lengyelországban. Így értelmetlenné vált továbbra is kiadni a lapot. Ezután egy sajtófigyelő szolgálathoz kerültem, jómagam a magyar sajtót szemléztem, illetve onnan szedtünk ki híreket, és küldtük le a vidéki szerkesztőségekhez. Én eme több száz embert foglalkoztató sajtóügynökség üzemi Szolidaritás-bizottságának voltam a tagja, mint akinek bizalmat szavazott a lengyel társaság. Az 1981. március–áprilisi országos strájkkészültség alatt kapuőrséget álltunk, és meg kell mondjam, hogy a lengyel nemzetiszínű karszalag mellett ott volt a piros-fehér-zöld is.

Én egy ideig biztos voltam a szovjet intervencióban, később már nem, viszont rettegtem attól, hogy a szovjetek mellett bevonulnak a magyar csapatok is. 1980 decemberében és 1981 első negyedében jártam a varsói és nemcsak a varsói közép- és általános iskolákat, előadásokat tartottam a magyar–lengyel szabadságharcos hagyományokról, és mindig azzal fejeztem be, hogy ha a magyarok jönnek, akkor az nem a magyar nemzet, a nép, a társadalom, hanem az MSZMP Központi Bizottsága.

DOKUMENTUM

KÁDÁR JÁNOS BESZÉDE A HAZAFIAS NÉPFRENT KONGRESSZUSÁN, 1981. MÁRCIUS 14.

[RÉSZLET]

Mai helyzetünket vizsgálva azt is számításba kell vennünk, hogy a vezető imperialista hatalom szóvivőinek szájából, és általában az imperialisták politikája nyomán hideg fuvallatok járnak át a világot. Ezenkívül – úgy is mondhatnánk – családi problémánk is akad: a lengyelországi nehéz helyzet. Tudatában vagyunk annak is, hogy a szocializmusnak Magyarországon voltak, és elszigetelten ma is vannak ellenségei, nagyon megfogyatkozva és nagyon szórványosan. Nyíltan fellépni nem tudnak, mert a nép óriási többsége a szocialista rendszert és a szocialista programokat támogatja. Vannak zavaros fejű emberek, és vannak, akik szereplési viszketegségben szenvednek, „hérosztratoszi” hőstetre pályáznak. Ezek – mert pozitívan nem tudnak hozzájárulni a társadalom ügyéhez – legalább valami negatív cselekménnyel szeretnének nevezetessé válni. Vannak felelőtlen emberek, akik nem gondolnak arra, hogy a közügy mindenekelőtt való. Ezek az emberek az utóbbi időben egy kicsit felélénkültek. Szórványosan, elszórtan.

Mi szép nyugodtan dolgozunk tovább, politikánk, programunk világos, és tömegtámogatást élvez. A pozitív vitáktól nem félünk, azokat szükségesnek tartjuk és igényeljük. De azt is meg kell mondanunk, hogy vívmányaink destruktív támadását sehol sem tűrjük el. A fellépés az ilyen támadások ellen az egész társadalomnak, így a népfrontnak is feladata. Mi mindig világosan szoktunk beszélni, itt is meg szeretném említeni: vívmányainkat megőrizzük, gyarapítjuk, de a nép, az ország sorsával játszani senkit nem engedünk, azzal játszani nem szabad. Úgy gondoljuk, hogy ez nálunk társadalmi egyezség, amit mindenkinek meg kell tartania. Így gondoljuk.

(Taps.)

KIS JÁNOS

A magyar pártvezetés állandó félelemben élt a nyolcvanas évek első felében, és ez a félelem ellentmondásos politikai lépések felé sodorta őket. A magyar gazdaság ugyanúgy belekerült az eladósodási krízisbe, mint a lengyel, 1979-től kezdve egyik megszorítás követte a másikat. Belátták, hogy ebből óhatatlanul következik a gazdaság megreformálásának a szükségessége. Sőt a lengyel példa azt is világossá tette, hogy valamifajta politikai átalakulás is elkerülhetetlen lesz, hogy az a hallgatóságos megállapodásféle, ami a magyar társadalomban a hatvanas évek elején létrejött, nem tartható tovább, azt vagy meg tudják újítani, vagy vissza kell térni a nyílt elnyomáshoz. De miközben mindenfélével kísérleteztek, egyúttal nagyon féltek ezeknek a kísérleteknek a következményeitől – már csak a lengyel példa miatt is. Azt sem szabad elfelejteni, hogy egy olyan generáció állt az ország élén, amely meghatározó politikai tapasztalatait 1956 októberében, novemberében és decemberében szerezte. Hiába mérlegelték a lehetőséget, nem volt elképzelhető, hogy komolyan túllépjenek a hatvanas évek formuláján, aminek a lényege az, hogy a politikát a nép átengedi a kommunista párt vezetőinek, és ők cserébe a magánéletet átengedik a népnek. Senki nem kap védhető jogokat, amelyekre bíróság előtt vagy más módon hivatkozni lehet, de ha jól puhatolja ki, hogy mi az, amit elnéznek neki, akkor nagyon sokat elnéznek és eltűrnek – majdnem mindenkinek. Ez a formula nem volt már tartható, ugyanakkor nem is voltak felkészülve arra, hogy igazán túllépjenek rajta. Eb-

ben őrlődtek a nyolcvanas évek első felében, és ez vezetett azután a Kádár-kurzus összeroppadásához az évtized közepétől kezdve.

DOKUMENTUM

RÉSZLET KÁDÁR JÁNOS STANISLAW KANIA LENGYEL PÁRTVEZETŐVEL 1981 MÁRCIUSÁBAN BUDAPESTEN FOLYTATOTT TÁRGYALÁSAINAK JEGYZŐKÖNYVÉBŐL

Mi 1956-ban azért fordultunk a szovjet hadsereghez, mert nem voltak egyéb kipróbált módszereink. Gyorsan kellett cselekednünk. Akkor arra kértem a szovjet elvtársakat, hogy egységeik legyenek passzívak, lehetőleg maradjanak a laktanyákban. Ezzel egyidejűleg saját egységeket kezdtünk létrehozni, rendőrtisztekből álló rendfenntartó századokat, az 1917-es októberi forradalom idején felállított alakulatok mintájára. Abból indultunk ki, hogy jobb, ha valakit a saját honfitársa ütleget, mintha ezt szovjet katonának tennék. Segítséget kértünk, meg is kaptuk, de minden politikai kérdést magunknak kellett megoldanunk. Így hát az Önök problémáit a lengyelek helyett senki nem fogja megoldani. Önök jobb helyzetben vannak, mint mi annak idején, s ha Önök egyesítik erőiket, és határozottabban lépnek fel, akkor saját maguk fogják megoldani a nehézségeket. És akkor még a pártunkívüliek is támogatni fogják az Önök szocialista Lengyelországért folytatott harcát.

KÁRPÁTI FERENC

Ismert dolog az, hogy az 1968-as csehszlovákiai eseményekben a magyar hadsereg is részt vett. Meg kell mondjam, hogy a csehszlovákiai bevonulás egyáltalán nem volt egyértelmű a magyar hadsereg tisztikara és vezetése részéről, senki nem rajongott ezért, és nagy viták zajlottak köreinkben, hogy helyes volt-e ez, vagy sem. Ez nem csak a katonák között volt így, az is tudott dolog, hogy a pártvezetés és személyesen Kádár János is nehezen egyezett bele abba, hogy végül mi is részt vegyünk ebben. De el sem tudtuk volna képzelni, hogy ez 1980–1981-ben, a lengyelországi események időszakában megismétlődjék.

BERECZ JÁNOS

Lehet, hogy a tudatunkban valahogy elfogadtuk, hogy Csehszlovákiában be lehetett avatkozni, de teljesen bennünk volt, hogy Lengyelországban nem lehet katonailag beavatkozni. Mindent meg kell tenni, csürni, csavarni, próbálkozni, ha oda kerül a sor, mert a katonai beavatkozás rettenetes következményekkel járt volna.

POZSGAY IMRE

A pártvezetésben az volt a vélemény, nehogy szovjet beavatkozás legyen. Nyilván többféle megfontolás is működött, az egyik talán éppen az lehetett, hogy kár lenne még egyszer egy csehszlovákiaihoz hasonló kalandban részt venni, mert az sokkal rosszabbul végződne most Lengyelországban. A másik szempont pedig amolyan becsületbeli, még egy mindenre elszánt

kommunista vezetőség sem engedhette volna meg azt magának Magyarországon, hogy az ezeréves barátságra hivatkozó kapcsolat jegyében bevonuljanak. Amit nem tettek meg még Horthyék sem 1939-ben, ahhoz igazodniuk kellett nekik is, ilyenre nem kerülhetett sor. Ezek után – az talán kevésbé lényeges, hogy mennyire őszintén és mennyire taktikai megfontolásból – erőteljesen azon munkálkodtak, hogy a külső katonai akció elkerülhető legyen. A félelem érzékelhető volt, ezt személyesen megtapasztaltam Kádárnál, és ez nyilván kisugárzott a Politikai Bizottságra is. Két dologtól féltek: egy mindent előzőnlő lengyel munkásmozgalomtól, meg a szovjet beavatkozástól.

BERECZ JÁNOS

A magyarországi 1956 tanulmányozása nagyon intenzíven megkezdődött a szűkebb lengyel vezetésben. Jaruzelski anyagokat kért, hozzáláttak az én könyvem lefordításához is. Már 1981-ben kérésükre megkapták azokat a dokumentumfilmeket, amelyeket a Magyar Televízió vetített. Így 1981. december 13-a után már jó néhány anyaguk volt, amit a Lengyel Televízió és az újságok használni tudtak. Én nem állítom, hogy Jaruzelski arra készült, hogyha ő fordulatot hajt végre, akkor ilyen anyagok kéznél legyenek, de tény, hogy ezeket ők már előzetesen begyűjtötték, és lengyel nyelvre lefordították vagy szinkronizálták.

KÁRPÁTI FERENC

A Varsói Szerződés honvédelmi miniszterei bizottságának ülését minden évben megrendezték, 1981. december elején éppen Moszkvában került erre sor. Ezt az ülést is szokás szerint jól előkészítették: írásos anyag, kijelölt előadók, és szó sem volt arról, hogy ott a lengyel helyzet is napirendre kerül majd. Ennek ellenére a szovjet katonai vezetés egy már megfogalmazott távirati szöveget osztott szét, amely a Lengyel Népköztársaság vezetésének és Jaruzelskinek mint első titkárnak és miniszterelnöknek szólt. Mindenkit váratlanul ért ez a távirati előterjesztés. A szovjetek – több mint valószínű – azzal számoltak, hogy a románok nem fognak egyetérteni vele, és ezt ők nem is nagyon erőltették. Úgy kezelték őket, mint 1968-ban: ha kimaradnak belőle, hát kimaradnak belőle. Ellenben nagyon idegesítette őket a magyarok magatartása. A magyar küldöttség – Czinege Lajos honvédelmi miniszter, Oláh István vezérkari főnök, Szűcs Ferenc és Tóth Tibor altábornagyok, a vezérkari főnök helyettesei – azt mondta, hogy nekik erről a táviratról konzultálniuk kell a magyar párt és kormány vezetésével. Ez a konzultáció azzal járt, hogy Kádár János a leghatározottabban utasítást adott, hogy ne értsenek egyet a távirat szövegével, illetve magyar részről ne járuljanak hozzá annak elküldéséhez. Ez egy több forduló konzultáció volt, a szovjetek abban bíztak, hátha mégis megváltozik a magyarok véleménye, de az változatlan maradt. Mivel a plenáris ülésen nem tudtak egymással szót érteni, ezért Usztyinov marsall, szovjet honvédelmi miniszter, Ogarkov marsall, vezérkari főnök és Kulikov marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka külön leültek a magyar honvédelmi miniszterrel és a vezérkari főnökkel, és győzködtek őket. Meglehetősen éles szóváltás zajlott le, a szovjetek nagyon komoly szemrehányásokat tettek a magyar pártnak, a kormánynak, a katonai vezetésnek, hogy milyen hálátlanok, hiszen 1956-ban, amikor mi ilyen helyzetben voltunk, ők milyen segítséget adtak, és ezt most mi így viszonzozzuk. Azonban a távirat a magyar álláspont miatt végül is nem ment el. Ezzel a távirattal a szovjetek nyomást kívántak gyakorolni a lengyelekre, a hadiállapot bevezetésére – ami egyébként

hamarosan meg is történt –, de az sincs kizárva, hogyha a lengyel vezetés nem hirdeti ki ezt a hadiállapotot, akkor valóban komolyan gondoltak [volna] egy külső katonai beavatkozásra. A magyar pártvezetés, természetesen ideértendő a kormány és a katonai vezetés is, úgy gondolkodott, hogy ez utóbbinak nem szabad bekövetkeznie, annál is inkább, mert 1981 már nem 1956 vagy 1968 volt. Tény, hogy a szovjetek ragaszkodtak a lengyel szocialista hatalomhoz, hiszen a Varsói Szerződés országai közül Lengyelország stratégiai fontossága kiemelkedő jelentőségű volt, mint ahogy ma is az. 1981-ben – eltérően 1956-tól és 1968-tól – olyan volt a világhelyzet, hogy fennállt a közvetlen veszélye annak, hogy ezt a NATO már nem fogja lenyelni, és be fog avatkozni. Azt hiszem, eléggé kézenfekvő, hogy ennek milyen rendkívül súlyos, beláthatatlan következményei lettek volna. A magyar vezetés úgy gondolkodott, hogy ezt minden körülmények között el kell kerülni. Ezért volt ez a nagyon határozott utasítása Kádárnak, hogy egy ilyen nyomásgyakorlásnak szánt távirat elküldéséhez semmiképp sem szabad hozzájárulni.

KISS GY. CSABA

Tudomásom szerint – de ezt majd a történészek feladata kideríteni – voltak kidolgozott katonai tervek valamiféle Varsói Szerződés-akcióra. Én innen-onnan hallottam, hogy nálunk, a néphadseregben is voltak ilyen típusú készülődések. S itt jut eszembe az, hogy én soha nem mentem el lengyel nyelvből nyelvvizsgára, talán éppen azért is, mert tartalékos tiszt voltam, és nem fűlt volna igazán a fogam ahhoz, hogy a Varsói Szerződés keretében egyszer csak megszállóként megjelenjek Lengyelországban. Ezért nekem soha semmiféle papírom nem volt arról, hogy tudok lengyelül. Olyan katonai alakulatnál szolgáltam annak idején, amelynek benn volt a világában az, hogyha valaki tud lengyelül, akkor adott esetben akár tolmácsként is elviszik Lengyelországba, s ez számomra mindig nyomasztó dolog volt.

BERECZ JÁNOS

A magyar vezetés semmit sem tudott a rendkívüli állapot bevezetéséről és dátumáról. Mi közvetlenül csak az MTI-n keresztül kaptunk tájékoztatást. Akkor, vasárnap reggel felhívott a lengyel referens, hogy kapott egy ilyen értesítést, és kérdezte, hogy mit csináljunk. Mondtam neki, hogy menjünk be azonnal a pártközpontba. Ott érintkezésbe léptünk a többi párttal, elsősorban az SZKP-val, a Német Szocialista Egységpárttal és a csehekkel, úgy gondoltuk, hogy ezeken a helyeken a lengyel események élénk hatást váltottak ki. A bolgárok egyébként be sem mentek, mert tőlük ez messzebb volt. Egész nap véleménycserét folytattunk, ki mit tud, aztán mindezt összegeztük, és délután egy óra körül – ne felejtjük el, vasárnap volt – felhívtam az ügyeletes PB-tagot, hogy mi együtt vagyunk, és készen állunk egy alapos tájékoztatásra. Vacillált az illető, hogy ki hívja fel Kádár Jánost, mert nem szerette, ha zavarták, amikor pihent. Mondta is nekünk többször, hogy „maguknak egy nagy bajuk van, hogy amikor pihenni kell, akkor dolgoznak, amikor dolgozni kellene, akkor pihennek, ahelyett, hogy megtanulnák a normát”, de alighogy letettem a kagylót, tíz perc múlva már csörgött a telefon. – Bent vannak? – kérdezte Kádár. – Igen. – Van már valami anyag együtt? – Igen. – Kikkel beszélt? Mondtam neki, hogy mindenkivel, név szerint soroltam őket, de ő amúgy is ismerte szinte az összes külügyest az SZKP-nál. – Ők is bent vannak? – Igen. – Akkor négy órára össze tudná hívni a titkársági ülést? Mondom, igen, de az a PB-ügyeletes

dolga... – Maga csak hívja össze! Így aztán délután négy órára összehívtam a titkársági ülést. Ott megadtuk a tájékoztatást, ez nem tartott egy jó óránál tovább, egyetértettek azzal az eljárással, amit mi javasoltunk, vagyis táviratot küldeni Jaruzelskinek, és hogy minden rendelkezésre álló tájékoztatást adjunk meg a magyar közvéleménynek, hogy ne szoruljon rá más információkra. Azt is vállaltuk, hogy a másnap délutáni rendes, normális titkársági ülésre már egy teljesebb anyagot terjesztünk elő.

Amikor a titkárok hazamentek, Kádár elvtárs még maradt, és javasoltuk neki, hogy hívja fel Jaruzelskit telefonon. (Ott volt ez a különleges telefonkapcsolati rendszer, ami összekötötte ezeket az országokat, közvetlenül a legfőbb vezetőket, csak fel kellett venni a kagylót, és meg kellett mondani, hogy milyen számot kérek, vagy hogy kivel kívánok beszélni, és már rögtön kapcsolták is.) A lengyel referens tolmácsolt, nagyon jól beszélt lengyelül, az ő elmondása szerint Jaruzelski hangja elcsuklott, [mivel] Kádár János hívásán kívül egyetlen telefont kapott aznap, az SZKP ügyeletes PB-tagja hívta őt, aki történetesen éppen Andropov volt. Azt láttam, hogy Kádár is elérzékenyült.

PATAKI ISTVÁN

Először is a körülményeket kell ismerni, nagyon nehéz műfaj telefonon keresztül tolmácsolni, mert ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy Varsóban Jaruzelski fogta a telefont, itt én fogtam a telefont, de közben a mellettem álló Kádár Jánosnak mondtam, hogy miről van szó. A helyzet meglehetősen szokatlan volt, én harminc évesen ott álltam, s ehhez jött még az események súlya... Előbb kölcsönös üdvözlések hangzottak el, majd a kérdés, hogy mi történt, hogyan sikerült a szükségállapotot bevezetni... Jaruzelski értékelésére emlékszem, aztán Kádár megkérdezte, hogy küldjön-e valakit, valakiket Varsóba, majd következett egy nagyon megható, szívhez szóló jókívánság Kádár részéről, hogy jó erőt kíván Jaruzelskinek, hogy kibírja ezt a rendkívüli feszültséget. Kádár biztosította őt, hogy rá mindig számíthat, tehát erkölcsi injekciót adott Jaruzelskinek, akinek azért nem volt könnyű azt a döntést meghoznia, hogy a szükségállapotot bevezessék. Távolról sem felel meg a valóságnak, hogy ő mondjuk a legnagyobb jókedvében vezette be a szükségállapotot. Ez egy hatalmas emberi és politikai dilemma volt, amit neki meg kellett oldania, és ehhez próbált Kádár János a saját „súlyával” támogatást nyújtani telefonon keresztül, ami korlátozott mértékben, de azért mégiscsak sikerült.

DOKUMENTUM

SZIGORÚAN BIZALMAS!

JEGYZŐKÖNYV

a Titkárság 1981. december 14-én megtartott üléséről
[részlet]

A Titkárság helyesli, hogy:

- Kádár János elvtárs táviratban biztosította támogatásunkról W. Jaruzelski elvtársat;
- az MTI adjon ki közleményt a lengyel ügyben; a közlemény szövegét a Titkárság hagyja jóvá.

Történjék említés arról az intézkedésünkről is, hogy a hazánkban dolgozó lengyel állampolgárok hazatérésükkor 5 kg húst vihetnek magukkal, s fizetésük egy részét Magyarországon költethetik el.

DOKUMENTUM

SZÜKSÉGÁLLAPOT LENGYELORSZÁGBAN

(NÉPSZABADSÁG, 1981. DECEMBER 15.)

Az MTI közleménye

[1981. december 14., részlet]

A Magyar Távirati Irodát illetékes helyen felhatalmazták az alábbiak közlésére:

A Magyar Népköztársaság vezető testületei, a magyar dolgozók nagy figyelemmel és megértéssel fogadták a Lengyel Népköztársaság Államtanácsának döntését, a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának megalakulását és intézkedéseit, valamint Wojciech Jaruzelski kormányfő felhívását az ellenforradalmi törekvések megghiúsítására, a törvényes rend és nyugalom helyreállítására, a szocializmus vívmányainak védelmére. [...]

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a Magyar Népköztársaság kormánya, a magyar nép bízik abban, hogy a lengyel kommunisták, az igazi lengyel hazafiak, a szocialista kibontakozásért cselekedni kész erők összefogásukkal eltorlaszolják az ellenforradalom útját, és biztosítják a lengyel társadalom problémáinak szocialista megoldását.

BERECZ JÁNOS

Magyarországon szükségállapotot mondtak, de a lengyel alkotmány szerint ez hadiállapot volt. Nekünk az volt a véleményünk, hogy nálunk a hadiállapotot az emberek nem értenék. Vagy rendkívüli állapotot mondunk, mert az érthető, vagy szükségállapotot, ami anonim, de a hadiállapot magyar értelmezése az lett volna, hogy a lengyel hadsereg hadiállapotban áll a lengyel lakossággal, vagy legalábbis a Szolidaritás szakszervezettel és az általa képviselt tömegekkel. Ez rögtön, ab ovo alakult volna ki a tudatokban. Mi akkor eldöntöttük, hogy a szükségállapot kifejezést kell használni.

A Kádárral folytatott telefonbeszélgetés során azt mondta Jaruzelski, hogy most még nem tudja megadni, milyen segítségre van szükségük, de elsősorban nem anyagi, hanem szellemi és egyéb segítségre gondol, és majd jelentkeznek. Később jelentkezett, és kérte, hogy a magyar politikai vezetők egy csoportja utazzon Varsóba. Aczél agya vágott a leggyorsabban, széles látókörű volt, jó válságkezelő képességekkel rendelkezett, ő tehát menjen. Fock Jenő 1956-tól a gazdasággal foglalkozott, ez kulcskérdés, azt mondta Kádár, „annyi katona van abban a nemzeti megmentési tanácsban, és azok nem értenek a gazdasághoz, úgyhogy menjen a Fock. – Maga meg ugye a külügyes, legyen ott, tartsa szemmel őket, vezető nincs, de ha valaki ki akar kéredezni, akkor Aczél Györgytől kell kikérezkedni” – mondta nekem. Ilyen stílusa volt ilyenkor, hogy „ez nem olyan küldöttség, hogy vezető kellene, maguk megértik egymást, de ha valaki ki akar menni, akkor Aczél az, aki erre engedélyt ad”. Délelőtt érkezünk meg Varsóba, délután összeült a teljes tanács, mi pedig négyen a tolmáccsal együtt, illetve öten, mert a nagykövetség is jelen volt, ott ültünk velük szemben. Akkor

Jaruzelski egy másfél-kétórás beszédet tartott, lényegében ekkor számolt be először ennek a tanácsnak arról, hogy mi is történt a korábbi napokban, hogy neki mi a véleménye, és milyen következtetéseket vont le. S ezt ott előttünk mondta. Meg kell mondanom, hogy mindez részben büszkeséggel, részben pedig bizalommal töltött el bennünket. Érdekes volt, hogy Jaruzelski jobbján ültek a katonák, és balján a civilek, vagyis nem keveredtek. Barcikowski, Rakowski, Czyrek külügyminiszter és a többiek a balján, a másik oldalon pedig a katonák, és várták a véleményünket. Akkor szünetet kértünk, és összedugtuk a fejünket. Ők nem azt kérdezték, hogy mi történt 1956-ban és utána Magyarországon, hanem hogy saját tapasztalataink birtokában mondjuk el, mi most mit tennénk az ő helyükben. Mi azzal kezdtük, hogy Kádár János váltig idézgeti Mao mondását, miszerint „nem az a felelős, aki a tanácsot adja, hanem mindig az, aki megfogadja, vagy nem fogadja meg”. Tehát mi nem azért vagyunk itt, hogy bármit is előírjunk. Hangsúlyoztuk, hogy fontos a külpolitikai aktivitás, nem kell hagyni, hogy elszigeteljük őket, majd sorban következtek a különféle politikai, ideológiai és gazdasági kérdések. A lapkiadásnál megemlégtünk, hogy érdemes engedélyezni egy másik lapot is, ami egy kicsit ellenzéki legyen, a lényeg az, hogy a két újság ne legyen egyforma hangú, mert akkor egyiknek sem hisznek majd, nemhogy mind a kettőnek hinnének. Beszéltünk arról is, miként lehet megpróbálni megközelíteni a kulcsfigurákat az értelmiségiek körében. Jaruzelski azt kérte, hogy másnap csoportokban folytassuk a beszélgetést. Aczél az ideológusokkal és más politikusokkal, én Rakowski miniszterelnök-helyettessel és a külügyesekkel, míg Fock Jenő a gazdaságiakkal folytatott megbeszélést. Felmerült, hogy a LEMP helyébe nem kellene-e új pártot alapítani. Az volt a véleményünk, hogy erről lekéstek, ezt 13-án vagy 14-én kellett volna bejelenteni, 28-án már senki se értené meg, hogy ez miért szükséges. Teljesen érthetetlen és elfogadhatatlan lenne, ha egy katonai intézkedést vezető gárda két héttel később feloszlana, majd újjászervezné a pártot. Az egy másik dolog, hogy új követelményeket állítanak fel, és a tagság egy részétől megszabadulnak. Ezt rögtön megértették, és meg is fogadták a tanácsunkat.

PATAKI ISTVÁN

Számomra ez egy fantasztikus élmény volt. A delegáció gyakorlatilag Aczél Györgyből, Fock Jenőből és Berecz Jánosból állt, én mint titkár, táskahordozó, egyszerűen mindeneként tartottam velük. Rögtön bevitték minket egy terembe, és ahogy beléptünk, előttünk volt a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa a maga teljességében. Mi voltunk négyen-öten, ők pedig ott ültek vagy negyvenen. Valóságos párbeszéd folyt arról, hogy mi mit tettünk, ők kérdeztek, mi válaszoltunk. Amennyire ebben a formában lehetséges volt, ez egy nagyon tartalmas beszélgetés volt. Jaruzelskiék tőlünk, vagyis azoktól vártak tanácsokat, akikről ők úgy gondolták, hogy használható észrevételeket kapnak. Mi pedig értékeltük ezt, mert egészen biztos, hogy a csehek, a bolgárok, a keletnémetek egészen mást mondtak volna, mint mi. Amikor én ott tolmácsoltam, nem is tudtam, hogy pontosan mi történt Magyarországon 1956 után. A megtorlás kérdése egyáltalán nem vetődött fel, hanem a politikai rendezésről beszéltünk, arról, hogyan kell a párbeszédet helyreállítani, a sztrájkolókkal kell tárgyalni, s nekünk milyen tapasztalataink voltak a munkástanácsokkal, hogyan folyt nálunk a gazdasági konszolidáció. Ez utóbbi alapvető kérdés volt Lengyelországban. Azt is rögtön elmondtuk nekik, hogy az emberek végső soron azon ítélik meg egy rendszer helyességét, hogy van-e mit enni, meg van-e valami a boltban. Ott is megemlégtünk, hogy az csak a probléma egyik része, hogy magas az ára valaminek, ha egyébként nem lehet kapni. Vagyis, amíg Lengyelország-

ban nem megy végbe gazdasági konszolidáció, addig nem is lesz valós megoldás a helyzetre. Ilyen típusú dolgok kerültek szóba.

BERECZ JÁNOS

Volt egy nagyon aranyos eset velem kapcsolatban. Rakowski mondja nekem, hogy „holnap utazom a Német Szociáldemokrata Párthoz, Egon Bahrral találkozom, mit üzensz neki”. Azt feleltem, nézz erősen a szemébe, és mondd azt neki, hogy a Berecz üdvözlését küldi. Néhány hónappal később találkoztam Rakowskival, és elmesélte, hogy a következő történet: leült Bahrral szembe, a szemébe nézett, és azt mondta, hogy „Berecz János üdvözlését küldi”. „Tessék?” Még egyszer a szemébe nézve megismételte a mondatot, mire Egon Bahr: „Ja, ők vannak ott, akkor nincs semmi baj! Akkor rendben van, ha ők vannak ott”, mert az számukra már nem külső beavatkozás. Viszont az is nagyon jellemző dolog volt, amikor Jaruzelski megkérdezte Aczél elvtárstól, hogy kiadhatnak-e egy kommunikét a találkozóról, arról, hogy mi ott voltunk. Aczél elvtárs azt válaszolta, hogy Kádár János utasítása szerint mindenbe egyezzünk bele, ami a lengyel elvtársaknak jó. Tehát ha ők úgy ítélik meg, hogy ez a kommuniké segít, akkor tegyük azt közzé. Másnap jött Jaruzelski, és azt mondta: „Megbeszéltük a szűkebb vezetéssel, és eltekintünk a kommunikétől, mert ha az megjelenik, akkor már holnap itt lesz Bilak meg Axen a csehszlovák és a keletnémet párttól, és nem tudnánk nekik nemet mondani.” Szóval volt egyfajta belső íz ezeken a találkozókön, más volt, mint a többiekkel, tényleg benne volt a magyar–lengyel barátság és a segítségre való törekvés.

DOKUMENTUM

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
KÜLÜGYI OSZTÁLY

SZIGORÚAN BIZALMAS!

Láttam, kiküldhető!
kádár [!] XII. 30.

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS
a Politikai Bizottságnak
[részlet]

Az MSZMP küldöttsége megbízatásának eleget tett. A véleménycsere hasznos volt, és meggyőződésünk szerint lengyel testvérpártunknak továbbra is átfogó és konkrét támogatásra van szüksége. Tapasztalataink szerint véleményünk kifejtése, azok hasznosíthatóságán túl, mindekelőtt erkölcsi biztatást és támogatást jelentenek a lengyel vezetés számára.

Javasoljuk, hogy a lengyel elvtársak igényétől függően a közeljövőben ismét kerüljön sor hasonló megbeszélésekre Varsóban, és – kérésükre – a szükséges témákban legyen konzultáció Budapesten.

BERECZ JÁNOS

Állandóan érzékeltettük, hogy mi velük vagyunk. Ezt szolgálta az a telefonhívás is Jaruzelskinek december 13-a délutánján, amikor Kádár teljesen elérzékenyült. Akkor én megkérdeztem tőle, hogy felhívta-e őt valaki 1956. november 4-én, erre azt válaszolta: senki. Azt hiszem, az a beszélgetés emberileg mindkettejüknek nagyon sokat jelentett. Mellesleg annyira összhang volt közöttünk, hogy a következőt mesélte nekem Jaruzelski, akinek a lánya akkor negyedikes, érettségiző osztályba járt. Egy nap hazajött a lány az iskolából, és azt mondta neki: „Tudod, papa, hogy az osztályban senki sem ért veled egyet?” – vagyis így hozta a tudomására, hogy ő sem.

KOVÁCS ISTVÁN

Azt hiszem, hogy a magyar társadalom elhitte, hogy nálunk minden rendben van, vagy rendben lenne, amennyiben nem lennének a sztrájkoló lengyelek, akik egyrészt a nyitottabb magyar politikát – és ezt az értelmiség is vallotta – bezárkózásra és megkeményedésre készítetik, másrészt az állandóan sztrájkoló lengyeleket nekünk kell eltartani, és emiatt romlik nálunk az életszínvonal. Holott ha belegondolunk, Lengyelországban leginkább csak sztrájkkészültség volt, és a lengyelek összességében töredék annyit sem sztrájkoltak, mint a magyarok 1956-ban és 1957 elején. De a magyar társadalom elhitte mindezt, s ebben természetesen szerepet játszott a sajtó, a rádió és a televízió is, amelyek azt ismételtették, hogy Lengyelországban megint sztrájkolnak. Így mást sem hallottak nálunk az emberek, csak azt, hogy állandóan sztrájkok folynak Lengyelországban, s hiába a lengyel kormány és a lengyel párt jóindulata, a Szolidaritás olyan makacs, hogy elzárkózik a megegyezés elől. Egyébként a lengyel pártisajtó is – igaz, kicsit tompítottabb hangon – ugyanezt sugallta. A leírt szavak megmaradnak, ezért kijelenthetem, hogy – tisztelet a kivételnek – korabeli sajtótudósítók is kitombolták magukat Szolidaritás-ellenességben.

KIS JÁNOS

Magyarországon nagyon rosszhiszemű és alantas propaganda folyt a lengyelországi munkásmozgalom ellen, a pártvezetés és a kormány propagandistái egyrészt az emberek előítéleteire, másrészt pedig önzésére igyekeztek apellálni. Két dolgot üzentek meg a magyar társadalomnak: Lengyelországban azért van annyi sztrájk, mert a lengyelek nem szeretnek dolgozni, nem olyan szorgos-dolgos emberek, mint mi, magyarok, másrészt pedig ennek az árát mi fogjuk megfizetni. Hiszen ott egy nagy gazdasági krach lesz, és akkor testvéri segítséget kell majd nyújtani. S ki fogja majd ezt a testvéri segítséget nyújtani? Mi fogjuk, mert mi jó helyzetben vagyunk, és le fognak majd rántani minket maguk mellé. Ez volt az üzenet. Minthogy abban az időben a tömegtájékoztatás egy kézben volt, és ezzel szemben nem létezett alternatíva, ezért ez a szöveg valahogy át tudott menni annak ellenére, hogy nagyon kevés ember volt, aki abban a tudatban élt volna, hogy ő hisz a propagandának. Ugyanakkor mivel semmi nem volt ezzel szembeállítva, ugyanaz az ember egyszerre gondolhatta azt, hogy ezek hazudnak úgy általában, és azt, hogy a lengyelek nem szeretnek dolgozni, nem úgy, mint mi, akik nagyon szorgalmasak vagyunk. Másfelől azonban azt gondolom, hogy az államcsínýtól kezdve fokozatosan megváltozott a helyzet, mert ott olyan dolgok történtek,

amelyeket már nem lehetett a lengyel ember lustaságával megmagyarázni, és az ellenállás tényei is más megvilágításba kerültek. Egy ideig lehetett ezekről a dolgokról hallgatni, de amikor tízezres, százezres tömegtüntetések voltak, amikor milliók fogadták az utcán a pápát, amikor új és új sztrájkokra került sor, amelyeknek a híre a sajtóba is átszivárgott, akkor a magyar embereknek el kellett kezdeniük gondolkodni. Mégpedig azon, hogy jó-jó, nem szeretnek dolgozni, de ha bajuk van abból, hogy a lustaságukat gyakorolják, mert internálhatják, kirúghatják a munkahelyükről, vagy megverhetik őket a rendőrök, a gyerekeiket kitehetik az iskolából, szóval mindaz a megtorlás érheti őket, ami ezzel jár, és még mindig olyan fontos nekik, hogy ne dolgozzanak, akkor nem biztos, hogy a lustaság az egyetlen ok. Ennélfogva én azt hiszem, hogy a nyolcvanas évek első felében, az évtized közepéig tartó időszakban folyamatosan változott a lengyel ellenállásról alkotott kép Magyarországon, s minél inkább kibontakozott a Kádár-rendszer válsága, ez a kép annál gyorsabban és erőteljesebben módosult.

DOKUMENTUM

RÉSZLET AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK A SAJTÓBAN IS KÖZZÉTETT¹ LEVELÉBŐL,
AMELYET A LENGYEL PÁRTVEZETÉSHEZ INTÉZETT 1981. SZEPTEMBERÉBEN

Tisztelt Elvtársak!

A magyar kommunisták, dolgozó népünk nagy figyelemmel követi a Lengyel Népköztársaságban több mint egy éve zajló rendkívüli eseményeket. [...] A jogos várakozással és reményekkel szemben az azóta eltelt időszak eseményei azt bizonyítják, hogy nem a szocializmus hívei, hanem az ellenségei lendültek támadásba, és nyílt konfrontációra, a hatalom megragadására törekednek. Ezt a tényt megállapították és elismerték Önök, a lengyel párt és állam felelős vezetői és az ország, a nép sorsáért aggódó más tényezők is.

A magyar és a lengyel népet, pártjainkat összekötő hagyományos barátság, közös szocialista céljaink, de országaink békéjének és biztonságának megőrzéséért vállalt közös felelősségünk is arra indít bennünket, hogy a jelenlegi rendkívül kiélezett helyzetben ismételten kifejezzük Önöknek aggodalmainkat. Erre készített bennünket az is, hogy számunkra is mind nehezebbé válik népünk őszinte aggodalmát, de esetenként már a türelmetlenségét is kifejező kérdések megválaszolása, amelyeknek visszatérően az a lényege, hogy merre tart Lengyelország, meddig folytatódik a szocialista rendszer felszámolására irányuló törekvések és akciók veszélyes eszkalációja, mit tesznek a lengyel kommunisták, a szocializmus lengyel hívei, mikor lépnek a határozott cselekvés útjára a lengyel dolgozó nép valódi érdekeinek, népeink közös érdekeinek védelmében. [...]

A magyar nép nagyra becsüli keserves tapasztalatok árán és fáradságos munkával megszerzett szocialista vívmányait. A Szolidaritás hangadói hiú reményeket táplálnak. A durva provokációt, a belügyeinkbe való nyílt beavatkozási kísérletet a magyar dolgozók a leghatározottabban visszautasítják.

Pártunk, népünk számára nagyobb gondot jelent, hogy az ellenforradalmi erők tevékenysége Lengyelországban ma már nemcsak a lengyel munkásosztály, a lengyel nép létfontosságú nemzeti érdekei ellen irányul, hanem baráti kapcsolataink, sokoldalú együttműködésünk,

1 *Népszabadság*, 1981. szeptember 28.

szövetségi rendszertünk gyengítésével is próbálkozik, s további tényérésük már a szocialista országok közösségének biztonságát is érintené. Elemi érdekünk, minden európai nép érdeke, hogy Lengyelország ne a nemzetközi feszültség növekedésének egyik forrása, hanem a jövőben is stabilizáló tényező legyen Európában. [...]

A szocializmus lengyelországi hívei a néphatalom megvédéséért vívott küzdelmükben – a szocializmus, a haladás nemzetközi erőinek a sorában – szilárdan támaszkodhatnak a magyar kommunisták, a magyar nép testvéri, internacionalista támogatására.

Az MSZMP Központi Bizottsága
megbízásából
Kádár János s. k.
első titkár

BERECZ JÁNOS

1981-ben már eltértünk attól a szokástól, hogy egy szocialista országról csak azt adjuk, amit az adott ország hivatalos szervei vagy sajtója megír, tehát amit kiad a PAP lengyel hírügynökség, vagy megírnak a lengyel lapok. Ez még 1980-ban úgy-ahogy tartotta magát, de mivel a válság nem enyhült, sőt élesedett, emlékezetem szerint a magyar belpolitika feloldotta azt az álláspontot, hogy csak hivatalos véleményt lehet közölni. Odafigyeltek arra, hogy a Szolidaritásról nálunk ne írjanak jót. Annál több szólt a lengyel kormány erőfeszítéseiről, a válság közvetlen gazdasági hatásairól, az életszínvonal drasztikus csökkenéséről és a hosszú sorokról. Azt kellett bemutatni a magyar közvéleménynek, hogy ide vezet az, ha egy szocializmust építő országban felbomlik a rend, és válság keletkezik.

POZSGAY IMRE

Emlékszem, míg 1970-ben a gdański, tengermelléki eseményekről csak a PAP hírügynökség információi alapján volt szabad tájékoztatókat kiadni még az MTI-nek is, addig 1980-ban már nyugati hírforrásokat is igénybe vettek, de sajátos beállításban. A cél az volt – a lóláb eléggé kilógott –, hogy a magyarokat el kell tántorítani a lengyelektől, lefokozni, meggyalázni mindazt, ami ott történik. A nagy „baráti gőzök” ellenére nálunk kabarészintre sülyesztették le a lengyelek bemutatását, dologtalan, naplopó, csencselő nép, körülbelül ez volt ennek a lényege. Egymás után születtek a rossz viccek, amelyek a politikailag táplált propaganda szempontjait sugallták. Mindezt meglehetősen ügyesen tették, mivel nem annak közvetlen helytelenítésére hívtak fel, ami ott történik, hanem igyekeztek oldalról alávágni, a becsületét kikezdeni az egésznek, a hitelét lerontani. Ebben elég eredményes volt a magyar propaganda, tudniillik a lakosság tapasztalataira támaszkodhatott. S a lakosságnak milyen tapasztalata volt? Azt látták, hogy a földönfutóvá vált lengyelek ezrei fordulnak meg nálunk, s a baboskendőtől a halkonzervig mindent árulnak. Ebből [a szemszögből] láttatták Lengyelországot, és óva intettek: „Egy ilyen országgal van dolgunk, vigyázzatok!” Megítélésem szerint ez volt a propaganda lényege akkor.

BERECZ JÁNOS

A lengyelelles propaganda sajátos dolog, mert minél többet írtunk arról, hogy nem dolgoznak, de azért seftelnek, ez önmagában lengyelelles hangulatot keltett, s nem szolidaritást szült. Tehát az is, aki jóhiszeműen csinálta, s az is, aki rosszhiszeműen írt ezekről a dolgokról, egyértelműen olyan hangulatot teremtett az országban, hogy mi itt kínlódunk, dolgozunk, megpróbáljuk megvédeni az életszínvonalat, őrizni az árainkat, és eközben a lengyelek nagy felfordulást csinálnak. Nem dolgoznak, de enni kell nekik, ki fogja ezt a számlát kiegyenlíteni? Majd a Szovjetunió, Magyarország, Csehszlovákia, az NDK, ki más fizetné ezt? Ilyen szempontból valóban volt lengyelelles hangulat, üzletekben, piacokon kisebb konfliktusok is voltak, amikről aztán értesítést is kaptunk.

DOKUMENTUM

RÉSZLET KÁDÁR JÁNOSNAK A BELÜGYMINISZTERIUM 1980. NOVEMBERI PARANCSNOKI ÉRTEKEZLETÉN
ELMONDOTT FELSZÓLALÁSÁBÓL

A mi legszélesebb közvéleményünknek – nem szívesen használom azt a kifejezést, hogy az egyszerű dolgozóknak – az volt az első reagálása: mi az, Lengyelországban sztrájkolnak, és amíg ott sztrájkolnak, talán mi dolgozunk helyettük? Munka, dolog nélkül miből fognak élni? S azt kell mondanom, hogy ez egészséges reakció volt.

KOVÁCS ISTVÁN

A magyar társadalomban – valljuk be őszintén – lengyelelles kép élt. Ezzel szembe kell néznünk. A történészek biztosan fel fogják tární, hogy itt is, ott is találkozhattunk a lengyelek iránti rokonszenv megnyilvánulásával, de az a méreg, amit – egyébként nagyon finoman – a rádió, a televízió, a sajtó szívérogtatott az emberekbe, nagyon hamar és nagyon gyorsan felszívódott. A magyar társadalom tudatállapotának romlását akkor mérten fel riadtan, amikor láttam, hogy a lengyelek ellen is így fel lehet hergelni az embereket. Akkor itt már komoly bajok lehetnek. És az az érdekes, hogy nemcsak a legfiatalabb korosztályt lehetett – talán még azt a legkevésbé – lengyelellességgel beoltani, hanem még a szüleim nemzedékét is. Ugyanakkor a lengyel piacot a magyar lakosság előszeretettel látogatta, mivel ez kettős élményt okozott az ott vásárlóknak: egyrészt olcsó áruhoz juthattak hozzá, másrészt pedig fensőbbéssel, a forint birtokában lenézhatték a lengyel árusokat, és szidalmazhatták is őket. Anyám egyszer elmondta, hogy a Széna téri piacon – annak egy része lengyel piac volt – egy vele egykorú hölgy kifakadt, hogy „Hát ezek a lengyelek!”, és anyám nagyon talpraesetten reagált erre, azt mondta: „Asszonyom, én is lengyel vagyok!” Feltételezem, hogy a magyar társadalom kisebbik része vállalt ilyen szinten szolidaritást a lengyelekkel.

DEMSZKY GÁBOR

Egyetlenegy dologra emlékszem nagyon határozottan arról, hogyan is működött ez a propaganda. 1981. december 13-án bevezették a szükségállapotot Lengyelországban, a tábornokok

vették át az uralmat, s ez azt is jelentette, hogy a tisztek bevonultak a tömegkommunikációba, egy ideig még a híreket is ők olvasták be. Akkoriban volt egy *Hét*-[adás], amikor Hajdú János kiállt a magyar közönség elé, és azt mondta, hogy végre egy jó hír Lengyelországból. Azért merete ezt így elmondani, mert úgy vélte, hogy ezt sokan így gondolják. Ő tehát nem egy fent kitalált propagandaszöveget mondott, hanem a kádárista konszenzust sejtette emögött, hogy most végre rendeződik ez a politikai válság, és jó kezekbe kerül Lengyelország. Azt gondolom, hogy a társadalom nagyobbik része egyetértett ezzel, és az akkori tömegpropaganda sikeresen járatta le a Szolidaritást.

Egyébként 1981. december 13-a után sokan úgy gondolták, hogy vége, visszatért a reménytelenség, az 1956-os fegyveres felkelés és az 1968-as prágai reformlehetőség után ez a fajta lengyel alternatíva is kizáródott, marad tehát a kádárizmus. Nevesíteni is tudom, hogy az ellenzék-ből kik azok, akik ezt gondolták, és le is váltak, a továbbiakban nem vettek részt az ellenzéki akciókban. Azt lehet tehát mondani, hogy december 13-a hatalmas sokk volt a számunkra.

ENGELMAYER ÁKOS

Egyszerre láttam belülről a dolgokat, és volt rálátásom [is] ezekre. Említettem, hogy az első pillanattól kezdve tagja voltam a Szolidaritásnak. És hittem azt, hogy ezt csinálni kell, csináltam is, de meg voltam győződve arról, hogy ez a nekirohanás még nem a vége. Ha valaki elolvassa Wiktor Woroszyński magyarországi naplóját, ott a zárszóban engem emleget, hogy 1980 decemberében, amikor ők a Szolidaritás lázában lobogtak, én voltam az egyetlen, aki azt mondtam, hogy uraim, csinálni kell, de ez még nem jön össze. És amikor majdnem két-éves internálás után kijött, azt mondta nekem, hogy neked volt igazad.

Ott laktunk a repülőtér közelében, és persze túlzok, de minden este megnéztem, hogy most jönnek, vagy nem jönnek. Úgyhogy nekem december 13-a, azt nem mondom, hogy nyugodtan fogadtam, de nem jelentett olyan megrázkódtatást, mint a lengyeleknek. Viszont, s ebben óriási a különbség köztük és közttem, 1956-os tapasztalataim után meg voltam győződve, hogy azt az ötezer embert, akit elvittek, kinyírják. Ezzel szemben a nejem, a gyermekem és a rokonság aznap reggel már gyártották, hordták-vitték a röpcédulákat. Én egészen addig, amíg be nem gyűjtöttek, féltem, állati módon rettegettem, de ezzel együtt tettem a dolgom. Egyszer őrizetbe vettek, és volt annyi erkölcsi erőm, hogy nem mentem bele az együttműködésbe. Nem írtam alá, s akkor azt mondták, ki fognak utasítani az országból. Kiutasítanak? Na bumm! És attól kezdve nem féltem.

CSOÓRI SÁNDOR

Az Írószövetség 1981. decemberi közgyűlésére éppen azon a hétvégén került sor, amikor szombatról vasárnapra virradóra megtörtént a lengyel puccs. Az első napon még azok a lengyel események hatottak a magyar írók találkozójára, amelyekből áradt az erő, tehát igenis tágítani kell a gondolat határait, új lapokat kell indítani, ne csak az államnak legyenek lapjai, legyenek maguknak az íróknak is, nyilvánosan kell beszélnünk a cenzúráról, és így tovább... Mi nyomultunk előre ezen az első napon, és lehetett is látni, ahogyan Aczél Györgyék, Rényi Péterék, E. Fehérék, Pándi Pálék szorultak vissza. Nekem aznap fel kellett volna szólalnom, de ezt elhalasztottam, mert láttam, hogy végre olyanok is szót kérnek, akik eddig általában hallgattak. Örültem annak, hogy most már többen vagyunk, akik csak úgy maguktól beszélnek. Gondol-

tam, majd másnap szólalok fel, s egész éjszaka írtam a beszédemet. Fogalmam sem volt arról, hogy mi történt eközben Lengyelországban. Másnap reggel, amikor megérkeztem az Írószövetség közgyűlésére, különös furcsaságot láttam. Azok, akik tegnap leverten félrehúzódtak, egymással kis csoportokban beszélgettek, most ott álltak kint az előtérben, cigarettáztak, az arcukról sugárzott a felsőbbrendűség mámoros tudata, hogy azért mégiscsak mi döntjük el, mi legyen. Bella István jött oda hozzám, és mondta el, hogy Lengyelországban bevezették a szűkségállapotot. Majdnem ugyanazt éltem át, mint 1956. november 4-én reggel, amikor át kellett volna mennünk a Margit hídon, és megtudtuk, hogy bejöttek a szovjetek, mindennek vége. Igen ám, de különleges helyzetben voltunk az Írószövetség közgyűlésén, és nem lehetett azt mondani, hogy mostantól kezdve lerakjuk a fegyvert. Hanem ebben a feszült helyzetben is folytatni kellett, amit elkezdtünk. Politikai részről két erő állt egymással szemben: Aczél és Pozsgay. Aczél Rényi Péteréket, Pándiékát támogatta, Pozsgay Imre művelődési miniszter létre pedig velünk, velem rokonszenvezett. Az a nap igazi küzdelem volt, kézitusa, de meg kell mondanom, hogy sikeresen végződött. Az Írószövetség életében is ez volt az a nap, amikor minden addigi közgyűléstől eltérően végre demokratikusan csináltunk végig mindent, főként a választást. Régen mi volt a helyzet? A választmányt nagyjából demokratikusan meg lehetett választani, majd összehívták a testület tagjait, és bejött a miniszter vagy Aczél György, s azt mondta: „Üdvözlöm az új választmányt, és azt gondolom, hogy együtt fogunk dolgozni; remélem, Dobozy Imrével – vagy mondott egy másik nevet – jól meg fogják érteni egymást”, és persze a választmány ezt megtapsolta. De 1981-ben – különösen a lengyel események hatására – néhányan elhatároztuk, hogy nem, soha többé nem lesz ilyen, ha Varsóban minden megbukott, akkor legalább itt egészen másképp kell megoldanunk a saját helyzetünket.

KOVÁCS ISTVÁN

Az Irodalomtudományi Intézet 1982 májusában kirándulást szervezett Szklabonyára, a Mikszáth-emlékhelyet mentünk megtekinteni Szlovákiába. Balassagyarmatnál keltünk át a határon, és legnagyobb meglepetésemre – vagy a zsigereimben talán nem is volt olyan meglepő – az én útlevellemmel nem tért vissza a határhoz. Illetve egyszer visszajött, megkérdezte anyám lánykori nevét és a születési dátumomat. Mondtam neki, hogy ha ellenőrizni kívánja, benne van a személyimben. Erre kérte, adjam oda a személyimet, amire azt válaszoltam, hogy az nincs nálam, mivel a személyit nem lehet külföldre kivinni. Egyszóval kölcsönös zavarban voltunk. Szombat volt, biztos nehézkes volt a kapcsolat a budapesti ügyelettel, és sok időbe telt, míg az én személyazonosságomat tisztázták. Végre sikerült, gondolom, nagyon megörültek ők is, és leszállítottak a buszról. A buszon jeles személyiségek utaztak, az Irodalomtudományi Intézet tagjai, egy részük talán nem is ismert engem, de gondolom, hogy Szörényi Laci csak tisztázta a többiekkel, hogy engem nem kesztyűcsempészesen értek, hanem politikai okok miatt szállítottak le. Őszintén bevallom, akkortól kezdve nagyon rossz véleményem lett a Belügyminisztérium munkatársairól, politikai ügynökeiről. Ugyanis silány munkát végeztek, én tényleg nem érdemeltem meg, hogy leszállítsanak, felértékeltek a szerepemet, és ennek messzemenő következményei lettek. Nem rám nézve, hanem a magyar államra, mivel meglehetősen olcsón lehetett reális képet festeni arról, hogy azért ez nem demokrácia, hanem diktatúra. Ugyanis már csak szórakozásból is és jókedvűen, mert ilyen dolgot csak jókedvűen lehet tenni, leveleket írkáltam az ügyemben, magyarázatot kértem a leszállításomra vonatkozóan. Ugyanezt tette az Irodalomtudományi Intézet pártbizottsága, szakszervezete, a kulturális minisztérium illetékesei, mindenki érdeklődött, hogy mi volt az oka a leszállításomnak.

Éppen akkor májusban volt a madridi Biztonsági Értekezlet, ahol az emberi jogokról volt szó, és a barátaim gondoskodtak arról, hogy az ügyem kikerüljön Madridba. Meg is tárgyalták, a Szabad Európa is bemondta. Bár, hozzá kell tegyem, ebben tényleg ártatlan voltam. Én magam is írtam a BM-nek, két hét múlva behívtak, komor képű, újságot olvasó úr ült a szoba egyik sarkában, míg az íróasztal mögött – időközben, gondolom, már előléptették az illetőt – egy szemüveges úriember fogadta a panaszomat. Nem nagyon volt időm panaszkodni, mert nyersen rám rivallt, hogy vegyem tudomásul, észak felé nem hagyhatom el a határt, örüljek, hogy nem veszik el az útleveletem. Bárhova utazhatok, Amerikába, Alaszkába, Szibériába, de észak felé nem. S még azt is mondták, hogy ez lengyel kérésre történt, vagyis azt sugallták, hogy a lengyelek miatt volt az egész. Azonnal írtam egy négyoldalas tiltakozó levelet a lengyel nagykövetnek, s természetesen voltam annyira politikus, hogy leírtam benne, mit tettem a lengyel kultúráért és a magyar–lengyel kapcsolatokért. A nagykövet behívatott, és megesküdt, hogy nekik vagy a lengyel belügynek ehhez semmi köze, és hogy ezt bizonyítsa, kitüntettek a Lengyel Kultúráért érdemjellel. Vagyis még hasznom is származott az egészből, a magyar belügyminisztérium kiharcolt nekem egy kitüntetést.

KONRÁD GYÖRGY

A magyar ellenzék még annyiban próbált segíteni, hogy 1982 nyarára a letartóztatott Szolidaritás-tagok gyerekeit meghívták a Balaton mellé nyaralni, körülbelül nyolcvan gyereket. Ez borzasztóan bajos dolog volt, mert meghívólevelek kellettek, amiket azonban a posta egész egyszerűen nem továbbított. 1982 februárjában feleségemmel, valamint egy Légrádi Péter nevű orvossal és az ő gyerekeivel egy Volkswagenen átmentünk Lengyelországba. A meghívóleveleket a sítokba rejtettük el, a hátsó csomagtartó pedig tele volt sajttal és más ennivalóval.

ENGELMAYER ÁKOS

A meghívók egy részét a magyar határőrség mint államtitkot elkobozta. Mindenesetre 1982 nyarán le volt foglalva két vagon, de a lengyel hatóságok az utolsó percben megtagadták a gyerekektől, hogy átjöjjenek. Ez azt jelentette, hogy szombaton éjjel Varsóban ott volt vagy száz éhes gyerek. Erre válaszként a magyar ellenzék – a SZETA, a későbbi SZDSZ, Pákh Tibor, Kerényi Grácia – összegyűjtött egy vagonnyi élelmet, gyógyszert, minden gyereknek külön csomagot. Bába Iván jóvoltából eljutottunk a vörös kereszt svéd képviselőihez, és ők vetették át a küldeményt. Ez volt a legbiztosabb, ugyanis nem akartuk, hogy útközben elsikkadjon, vagy elmenjen Angolába.

DEMSZKY GÁBOR

Azt hiszem, a lengyelek többet segítettek nekünk, mint mi nekik, elég csak a kiadványokra, a nyomdai technikára gondolni, és arra a morális magatartásmintára, amit ők képviseltek. A mi részünkről volt egy sikertelen adománygyűjtés 1982 elején, egy sikertelen gyermeknyaraltatás ugyanazon a nyáron, amit Krassó Gyuri és Kerényi Grácia készített elő, illetve egy sikeres egy évvel korábban.

Ami ez utóbbit illeti, ez technikailag nem volt egyszerű, mert ide kellett hozni a gyerekeket, ehhez pedig meghívólevelek kellettek, és szükséges volt még egy befogadóhely, ahol egy húszfős gyermektábor el lehetett helyezni. A SZETA nem rendelkezett irodával vagy hivattal, lényegében Solt Ottília vagy Lengyel Gabi lakása volt az egyetlen hely, ahol találkozni tudtunk. A SZETA korábban leginkább szeretetsomag-gyűjtéssel foglalkozott, most pedig nekünk kellett a meghívóleveleket előállítani, a helyszínt, a szállítást megoldani, és gondoskodni a gyerekekről. Mindez egy ilyen kicsi társadalmi mozgalom számára hatalmas nagy munkát és erőfeszítést jelentett. Sokan meg is kérdezték, hogy szükség van-e erre, miért nem politikai dolgokkal foglalkozunk inkább, miért ilyen karitatív ügyekkel. Nekem ez nagyon fontos élmény és szép gesztus volt, nem sajnálom azt, hogy erőink egy részét ilyesmi kötötte le hosszú időn keresztül. A gyerekek meg jól érezték magukat.

Ott helyben a Kőjál zaklatott bennünket, hogy nincsenek megfelelő engedélyek ahhoz, hogy főzhessünk, a rendőrség igazoltatott néhányszor, és Buda Gézát, aki ott Petri Gyurival együtt főzött, előállították, és egy ideig bent tartották a tapolcai kapitányságon. Később pedig Wojtek Maziarskit – aki akkoriban éppen egyetemistaként itt tanult, majd később újságíró lett – kiutasították Magyarországról. És volt sok apró kellemetlenkedés, zaklatás, megkeresték a tulajdonosokat, egyszóval nagy bátorság volt annak idején az Erős nevű építész részéről, hogy kékkúti nyaralóját odaadta erre a célra.

DOKUMENTUM

TÁJÉKOZTATÓ

A POLITIKAI BIZOTTSÁG TAGJAI RÉSZÉRE

A SZETA korábban jelzett lengyel szolidaritási akciója – lengyel gyermekek magyarországi üdültetése – 1981. július 10–26. között megvalósult. A lengyel csoport 24 gyermekből és 3 felnőttből állt. Vezetőjük a szélsőjobboldali politikai beállítottságú Anna Grabowska-Rikielna, a Szolidaritás Mazowsze Titkárságának vezetője volt; a kísérők között volt a KOR képviselője is.

Az üdültetés megszervezését és anyagi fedezetét a SZETA vállalta. Az akcióval a lengyel ellenzékkel való szolidaritás aktív kinyilvánítását, bel- és külföldi propagandájuk növelését akarták elérni.

A lengyel gyermekcsoportot a repülőtéren 25-30 ismert ellenzéki személy fogadta. Minden lengyel – a gyerekek is – „Solidarność” feliratú sapkát és trikót viselt, és ugyanilyen feliratú táskájuk volt. A gyerekeket 15 magángépkocsin Erős Tamás belsőépítész kékkúti nyaralójába vitték. Az üdültetés lebonyolításában a SZETA-sokon kívül mintegy 40 ellenséges-ellenzéki tevékenységről ismert személy vett aktívan részt. A nyaraltatás szervezetlen, az elhelyezés zsúfolt volt, a higiéniai feltételek sem voltak biztosítva. A gyerekek idejük nagy részét céltalanul töltötték, néhány kirándulást szerveztek számukra.

A kékkúti üdülés alatt a tábor franciá, holland és NSZK állampolgárok is felkeresték. Egy lengyel, franciá és svájci állampolgárt a magyar hatóságok provokatív magatartásuk miatt kiutasítottak.

A Kőjál ellenőrizte az üdültetés körülményeit. Ennek hatására a szervezők úgy döntöttek, hogy az üdültetés második felében a gyermekeket kisebb csoportokban Budapestre hozzák, és különböző személyek lakásán helyezik el. A lengyel gyerekek elutazásukkor élelmiszert és mosószert tartalmazó csomagokat kaptak, amelyek kivitele ellen a vámstervek nem emeltek kifogást.

A SZETA vezetői kapcsolataikon keresztül akciójukról tájékoztatták a nyugati tömegkommunikációs eszközöket. Propagandájuk célja, hogy bebizonyítsák: a lakosság és a fiatalok aktívan támogatták az üdültetési akciót, és ez a SZETA ellenzéki céljaival való széles körű egyetértést mutatja.

Demszky Gábor újságíró, a *Világosság* c. lap munkatársát, aki májusban Varsóban előkészítette az üdültetési akciót, elbocsátották állásából.

Budapest, 1981. augusztus 14.

Győri Imre

(a KB Agit-prop. Osztályának vezetője)

KIS JÁNOS

1982. augusztus 31-én, a gdański megállapodás második évfordulóján szerte Lengyelországban tüntetések voltak, és a Szolidaritás arra kért bennünket, hogy egy nappal korábban hozzunk össze egy tüntetést Budapesten. Nekik fontos volt, hogy ez egy nappal korábban legyen. Ez meg is történt. Egy kis tüntetés volt a Bem-szobornál, lehettünk ott ötvenen vagy hatvanan, plusz körülbelül kétszer annyi civil ruhás meg egyenruhás rendőr.

KONRÁD GYÖRGY

Dramai összeütközés nem volt, a rendőrök négy embert vittek el. Mindegyikük másként viselkedett. Nagy Bálint nehéz testű ember lévén húzatta magát, Haraszi – aki tudta, hogy a nyugati diákmozgalmak ilyen esetben mit csináltak – rögtön hasra vágta magát, akkor elkezdtek húzni, de hirtelen eszébe jutott, hogy új cipő van a lábán, és a cipő orra ily módon elveszti a glazúrt, ezért felpattant, és ment délcegen. De még aznap este, illetve éjjel mindenki kiött, akiket bevitték.

PÁKH TIBOR

Én is elmentem oda. Ott azt mondták, hogy azokat, akiknek a megemlékezést kellett volna tartaniuk, időközben a rendőrség letartóztatta, így nem tudják elmondani a beszédüket. Akik maradtak, azon hezitáltak, hogy mit csináljanak. Akkor én tartottam egy megemlékezést, amelyben megemlékeztem a magyarok Nagyasszonyát és Lengyelország királynőjét, a Szűzanyát, beszéltem közös történelmi kapcsolatainkról, és nyomtatékkal hívtam fel a figyelmet arra, hogy nekünk keményen szolidárisnak kell lennünk a lengyelekkel, mert ugyanazokért a célokért és eszményekért harcolnak, amelyekért mi.

KIS JÁNOS

Úgy adódott, hogy egy magyar barátom akkor éppen Lengyelországban volt, és 31-én elment misére Varsóban. Ott hallotta, hogy Magyarországon volt ez a tüntetés, és ez hatással volt arra, hogy milyen morállal mentek ki aztán az emberek a templomból az utcára tüntetni.

KONRÁD GYÖRGY

Én 1982-ben kaptam egy meghívást a Wissenschaftskollege zu Berlinbe. Megadták az útlevelet, kimehettem. Előzőleg Donáth Ferenc felhívott, találkoztunk, és ő mondta, hogy az a per, amit Michnikkel és társaival szemben akarnak lefolytatni, nagyon keménynek ígérkezik, mert a definíciója annak, amivel vádolják őket, magában foglalja a halálos ítélet lehetőségét is. Én akkor írtam egy levélfélét a *New York Review of Books*-ba, ami meg is jelent, s amelyben emlékeztettem arra, hogy Nagy Imrének is garantálták a biztonságát, aztán mi lett a vége. Ezért készüljön fel a közvélemény arra, hogy ez a lengyel per – ha olyan nyomás fog bekövetkezni – veszélyes fordulatot ölthet. Azt hiszem, erre való reakcióként Rényi Péter hosszú cikket írt a *Népszabadság*-ba, amelyben főként engem piszkált. Nem babra megy a játék – ez volt az írás címe. Aztán mindez nyitány lett a különböző házkutatásokhoz, gyakorlatilag akkor számolták fel a Rajk-butikot, és vették el Rajktól azt a Galamb utcai lakást, ahol a szamizdat kiadványokat árulták.

DOKUMENTUM

NEW YORK REVIEW OF BOOKS
(1982. DECEMBER 2.)

A lengyelországi veszélyről

Nagy a veszélye, hogy a lengyel kormányzat kész helyzet elé készül állítani a világot a KOR, a Munkásvédő Bizottság szóvivői ügyében. Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Lityńskit, Jan Józef Lipskit és Henryk Wujecet előbb internálták, majd letartóztatták, és újabban hazaárulással és összeesküvéssel vádolják őket. Ha a bíróság bűnösnek találja a vádlottakat – a párt-sajtó máris így beszél róluk –, a törvény módot ad a legsúlyosabb ítéletre: a halálbüntetésre. [...] Felelem a szavamat e nagy tehetségű és töretlen jellemű lengyel értelmiségiek érdekében, akik jelentős szerepet játszottak annak a kelet-európai demokratikus mozgalomnak a történetében, melynek célja: önkorlátozó demokrácia keretében törvényileg szabályozott társadalmi szerződést kötni a pártállam és a társadalom között. [...] Tudom az ellenvetést: az efféle jóslás nem szerencsés dolog. Tudom: sok tájékozott és felvilágosult ember elutasítja majd figyelmeztetésemet, mert felesleges rémisztgetésnek tartja. De én nem tudom elfelejteni azt a szégyenletes döbbenetet, amit mi, magyarok, éreztünk 1956-os nemzeti demokratikus forradalmunk leverése után, amikor 1958 júniusában bejelentették Nagy Imre és bajtársai, Gimes Miklós, Maléter Pál és Szilágyi József kivégzését. A zárt tárgyaláson hozott ítéleteket azonnal végrehajtották. A nyilvánossággal csak a befejezett tényt közölték. [...] A világ demokratikus közvéleménye segítheti a szovjet, lengyel és más kelet-európai vezető körök azon erőit, melyek a mérsékeltbb megoldást részesítenék előnyben, s szeretnék elkerülni a visszafordíthatatlan tények politikáját. Kérem e sorok olvasóit, emeljék fel szavukat a legnagyobb kelet-európai nemzet autonómiájának egyre erőszakosabb szétrombolása ellen. Ne gondolják, hogy a rosszat nem követheti valami még rosszabb!

GERMUSKA PÁL

VÁLSÁGKEZELÉSI UTAK A MAGYARORSZÁGI SZOCIALISTA VÁROSOKBAN SZERKEZETVÁLTÁS TATABÁNYÁN ÉS ÓZDON 1990 ÉS 2000 KÖZÖTT¹

„Diadalittas múlt – súlyos gondokkal terhelt jelen – vészterhes jövő: ez a szocialista városok sajátja. Nem vitás, hogy a radikális szerkezetváltás árát leginkább e városok lakóinak kell majd megfizetni” – jósolta 1989-ben Papp József közgazdász kandidátusi disszertációjában.² A jóslat bevált: az általunk a szocialista városok közé sorolt³ Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros és Várpalota igen nehéz évtizedet tudhat maga mögött. Nem véletlen, hogy Tatabánya polgármestere, Bencsik János is egy hosszú, sötét alagúton való áthaladáshoz hasonlította az átalakulás éveit.⁴

A rendszerváltozást követően a gazdaságban és a társadalomban lezajlott változások legalább annyira gyorsak és radikálisak voltak, mint a második világháború után. A szocializmusból piacgazdasággá történő átalakulást a magyar gazdaságtörténet legnagyobb mértékű ipari visszaesése kísérte, ennek következtében 1995 végén az ipar bruttó termelése még mindig csak háromnegyede volt a tíz évvel korábbiak. A recesszió legnagyobb kárvallottjai a magyar szocialista nagyipar és bányászat egykori fellegráirai voltak: teljes iparágak szűntek meg, tűntek el szinte nyomtalanul. A kényszerű változásokat a szocialista városok lakói egyértelműen egyfajta végítéletként élték át. Ezekben a városokban ugyanis – mint arra egy lengyel kutató is rámutatott⁵ – a létalapot

1 A tanulmány az edinburghi VI. Nemzetközi Várostörténeti Konferencia Az ipari városok hanyatlása című szekciójában 2002. szeptember 6-án elhangzott előadás szerkesztett, jelentősen bővített változata. A szekcióról lásd a Válságok és megoldások című összefoglalót a 475–478. oldalon.

2 Papp József: *Nehézipar és szerkezetváltás. Tények, kétségek, kérdőjelek*. Budapest, 1989, 109. o. Papp József kandidátusi értekezésében tizenegy települést sorolt a szocialista városok közé: Ajkát, Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Leninvárost, Oroszlányt, Ózdot, Paksot, Százhalombattát, Tatabányát és Várpalotát. Lásd uo. 94–95. o.

3 Politikai, szociológiai, településföldrajzi és demográfiai kritériumok (a szocialista redistribúciós rendszerekben elfoglalt kiemelt helyzet, a speciális ipari funkciók, az ipari foglalkoztatottak túlsúlya, a városi tradíciók hiánya és a gyors népességnövekedés) együttes figyelembevételével alakítottuk ki a szocialista városok kategóriáját. A definícióról lásd részletesen Germuska Pál: *A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása*. Doktori értekezés. Budapest, 2001. I. 6. alfejezet.

4 Bencsik János: *Megmenekültünk! (?) – A gazdasági szerkezetváltás tíz éve Tatabányán, 1990–2000*. (Kézirat.) Tatabánya, 2000. A tanulmány – angol nyelven – az interneten is elérhető: Bencsik, J. *Escaped! (?) 10 Years in Economic Transition in Tatabánya 1990–2000*. Tatabánya, 2000. (www.citiesofchange.org/firstLevel/CAG/tatab.htm)

5 Dariusz Aleksandrowicz: *The socialist city and its transformation*. Frankfurt (Oder), 1999, Frankfurter Institut für Transformationsstudien, Europa-Universität Viadrina. /Discussion Papers. 10/99./, 13. o.

nyújtó iparág, illetve nagyüzem megszűnése nem egyszerűen a munkanélkülivé válást jelentette, hanem mindannak az összeomlását, amit addig „normálisnak” és „igazságosnak” tartottak az emberek, identitásuk alapja semmisült meg egyik napról a másikra. Érzéseiket talán jobban megértjük, ha elképzeljük, hogy milyen lenne például Hollóháza a porcelánmanufaktúra, Kalocsa a paprikatermelés vagy Tokaj a borászat nélkül. Ózd vagy Tatabánya lakóinak 1990-ig ugyanilyen elképzelhetetlen volt az élet kohászat, illetve szénbányászat nélkül.

Az 1989–1990-es fordulat eleve különböző helyzetben érte a tizenegy magyarországi szocialista várost, mára pedig szinte szakadékszerű távolság választja el a prosperáló Tiszaújvárost, Tatabányát vagy Százhalombattát a stagnálás és a további hanyatlás határán egyensúlyozó Oroszlánytól, Ózdtól vagy Komlótól. Ezért is fontos és érdekes e városok 1990–2000 közötti sorsának vizsgálata, s a változások kezdetétől eltelt idő immár megfelelő alapot is nyújt a folyamatok értékelésére. Magyarországi iparvárosok, illetve szocialista városok pályájával foglalkozó összehasonlító elemzések azonban mostanáig alig készültek. (A kevés kivétel között említhető egy Ózd és Tiszaújváros 1997-es helyzetét összehasonlító tanulmány⁶, valamint egy Tatabánya és vidéke, illetve Miskolc és vidéke elmúlt tíz esztendejét összevető kötet⁷.) Így szinte mind a tizenegy város esetében „alapkutatásokat” szükséges végezni, ami jelentősen meghaladta volna vállalkozásunk kereteit. Ezért a város csoportból két települést kiválasztva egy sikeres és egy sikertelen szerkezetváltás történetének bemutatására teszünk kísérletet – Tatabánya, illetve Ózd példáján.

Választásunk azért is esett e két városra a tizenegyből, mert két gyökeresen eltérő transzformációs modellt képviselnek. Tatabánya – kedvező adottságainak is köszönhetően és az önkormányzat igen aktív szerepvállalásával – lényegében kormányzati szubvenciók nélkül, a külföldi működő tőke segítségével hajtotta végre gazdaságának diverzifikációját, megújítását. Ózd – halmozott hátrányai miatt – közvetett és közvetlen állami támogatásokkal próbálta végigvinni a struktúraváltást, amelyből egyelőre csak a kohászat szinte teljes leépülése valósult meg, az új iparágak megtelepülése még nem.

Ózd esete azért is érdekes, mert a köztudatban a település neve a hanyatlás szinonimájává vált. Ráadásul a kivételes kormányzati odafigyelés alapján szinte úgy tűnik, mintha hazánkban nem is lenne nehezebb helyzetű település a kohászvárosnál – ami pedig korántsem igaz. Ugyanis még a legtöbbet emlegetett munkanélküliségi mutatókat tekintve is csak a 35–50 ezer lakosú városok csoportjában a legelső Ózd, kisebb városokban vagy falvakban magasabb munkanélküliségi rátákkal is találkozhatunk.⁸ Egy amerikai kutató szerint⁹ Ózd a magyar politikusok abbéli félelmének köszönhetette a kivételezettségét, hogy az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) a gdański hajógyárhoz hasonlóan sorsdöntő szerepet fog játszani a rendszerváltásban. A kohászok végül nem váltak a rendszerváltozás zászlóvivőivé, de Ózd jelentős nyomásgyakorló hatalommal bírt még a kilencvenes évek második felében is.

6 Mezei István: Két út áll mögöttünk... – Ózd és Tiszaújváros 1997-ben. *Comitatus*, 1999. 4. sz. 21–34. o.

7 Szirmai Viktória és mások: *Verseny és/vagy együttműködés. Város és környéke kapcsolatai*. Budapest–Székesfehérvár, 2002, MTA Szociológiai Kutatóintézet–MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport.

8 1996-ban például Ózdon az aktív korúak 13,6 százaléka volt munkanélküli, miközben Tokaj térségében ugyanez az arányszám 16,7, Mátészalka térségében 16,2 vagy Szeghalom térségében 14,3 százalék volt. Mezei: i. m. 33. o.

9 Phineas Baxandall: *Postcommunist Unemployment Politics: Historical Legacies and the Curious Acceptance of Job Loss*. In *Capitalism and Democracy in Eastern and Central Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Szerk. G. Ekiert, S. Hanson. (Megjelenés alatt; www.icg.harvard.edu)

Mindezzel természetesen korántsem kívántuk bagatellizálni az Ózdon kialakult helyzetet, csupán jelezni szerettük volna a számokkal is alátámasztható érdekérvényesítési különbségeket. 1991–1995 között például Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kapta a Területfejlesztési Alap (majd célleírányzat) támogatásainak 80 százalékát (!), miközben a – legalább annyira válság és elmaradottság sújtotta – dél-dunántúli négy megye 4,25 százalékkal részesedett ebből a forrásból.¹⁰ Az szintén a „borsodi lobbí” befolyását mutatja, hogy 1988–1996 között – adósságelengedés (felfüggesztés), a folyó termelés támogatása, végkielégítés, állami export- vagy garanciahitel, tőkeemelés, kivásárlás és reorganizáció címen – egyes számítások szerint 32,31 milliárd forint központi támogatásban részesültek a diósgyőri Lenin Kohászati Művek és jogutódai, továbbá 4,28 milliárd forint központi támogatásban az ÓKÜ és jogutódai.¹¹ (S ezek még inkább alábecsült számok, mint túlzások, mert a sokféle állami alapból, költségvetésből, fejlesztési banktól stb. juttatott pénzösszegek ma sincsenek egységesen nyilvántartva vagy feldolgozva.) Azt, hogy mit sikerült e támogatásokkal elérni, Ózd esetében részletesen bemutatjuk az alábbiakban.

Mielőtt azonban rátérnénk a bővebb tárgyalásra, a későbbi események érthetősége kedvéért röviden bemutatjuk a két vizsgált város előtörténetét a nagyipar létrejöttétől a nyolcvanas évek végéig.

Ózd Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Bükk hegységtől északra elterülő dombságon fekszik. Az üzemszerű kohászat 1847-ben kezdődött meg a községben a környék barnaszénére és a gömöri vasércre alapozva. Az 1881-ben létrejött Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. jelentős fejlesztéseket vitt végbe az ózdi üzemekben, és a századfordulóig több kolóniát épített a településen. A két világháború között a vasmű és az acélgár szinte változatlan tempóban gyarapodott, és új telepek is épültek. 1939-ben Ózdot közigazgatásilag egyesítették Bolyok és Sajóvárkony községekkel, amelyekkel addigra szinte teljesen összeépült, s ekkor járási székhely is lett. 1949. január 1-jével nyilvánították megyei várossá. A gár az 1949. évi államosítástól viselte az Ózdi Kohászati Üzemek nevet. Az első öt éves terv idején – többek között a sztálinvárosi vasmű építkezésének elhúzódása miatt – nagyszabású rekonstrukcióba kezdtek az üzemben. A hazai kohászat egyik fellegetőjeként az egész szocialista korszakban kiemelt szerepet élvezett a település. A hetvenes években újabb korszerűsítés hajtottak végre az ÓKÜ-nél: új rúd- és dróthengermű épült stb. A vállalat 1960–1980 között még meg tudta többszörözni nyersvas- és acél-, valamint hengereltáru-termelését.¹²

Tatabánya Komárom–(Esztergom) megyében, az egykori Tatai járásban található, a Gerecse és a Vértes hegység találkozásánál. Az első szénbányát 1896-ban nyitotta meg a Magyar Általános Kőszénbánya (MÁK) Rt., amely 1902-ben önálló községi jogállást járt ki az Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida községek közé újonnan épített bányatelepnek. Az 1898-ban üzembe helyezett kisebb erőműn kívül 1909-ben gőztéglagyár, majd 1911-ben portland-cementgyár létesült – szintén a MÁK Rt. beruházásaként. A bányáknak és az új gyáraknak köszönhetően többszörösére nőtt a községek és az egyre épülő bányatelepek népessége. 1924-ben jelentősen korszerűsítették a tatabányai erőművet, majd 1930-ban Bánhidán új erőmű létesült. A MÁK Rt. egyre újabb beruházásokba fogott: 1921-ben karbidgyár épült, a cementgyár 1926-tól úgynevezett bauxitcementet is előállított, majd 1931-ben átadtak egy

10 Horváth Gyula: *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs, 1998, Dialóg Campus, 403. o.

11 Voszka Éva: *A dinoszauruszok esélyei. Nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció*. Budapest, 1997, Pénzügykutató Rt.–Perfekt Rt., 220. o. 11. táblázat: Nagyvállalatokat érintő kedvezmények.

12 *Magyarország városai. 1–2. köt.* Szerk. Karvalics László. Főszerk. Ágoston László és mások. Budapest, 1996, Égisz (A továbbiakban *Magyarország városai.*), 2. köt. 149–153. o.

szénleparló üzemet is. A nagyvállalat mindezek mellé Felsőgallán még ferroszilíciumgyárat (1938) és alumíniumkohót (1940) is létesített. A három község és a bányatelep a második világháború után már több mint 40 ezer lakost számlált, így 1947. október 1-jével e települések egyesítésével Tatabánya néven új megyei várost hoztak létre. A bányásztelepülés 1950. március 16-tól – Esztergom helyett – megyeszékhely is lett. Kiemelt fejlesztését az egész szocialista korszakban a szénbányászatnak köszönhetette, egyes időszakokban az ország széntermelésének 20 százaléka innen került ki. A meglévő üzemeket többször korszerűsítették, bővítették. Új iparágként a bányagépgyártás jelent meg (1950), valamint több kisebb könnyűipari üzem is létesült a településen (varrőrzem 1964-ben, a BHG híradástechnikai gyáregysége 1967-ben).¹³

A DEPRESSZIÓS TÉRSÉGEK JELLEMZŐI – ÓZD ÉS TATABÁNYA HELYZETE A NYOLCVANAS–KILENCVENES ÉVEK FORDULÓJÁN

A hetvenes évek első felében bekövetkezett olajárrobbanás drasztikus változásokat indított el az egész világ gazdaságában, a nemzetgazdaságok pedig csak strukturális átalakulással tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez. A szocialista blokk országainak vezetői évekig hitegették magukat (és országuk lakosságát) azzal, hogy a globális krízis megállítható a tábor nyugati határainál. A válság azonban – a hetvenes évekbeli hivatalos magyar szóhasználatból élve – nemcsak hogy „begyűrűzött” a blokkon belülre, hanem a nyolcvanas évek végére a szocialista rendszerek bukásához vezetett. Az azonos okok miatt a kelet-európai, s benne a magyarországi gazdasági válság számos hasonlatosságot mutatott a másfél-két évtizeddel korábban Európa piacgazdaságaiban (az egyszerűség kedvéért: Nyugat-Európában) lezajlott folyamatokkal. Ezért mindenképpen érdemes röviden összefoglalnunk, hogy a kontinens nyugati felén milyen jelenségek kísérték e változásokat.¹⁴

Nyugat-Európában a hetvenes évek közepétől a történelmi iparvidékek váltak a legproblematikusabb területekké. Ahol a hagyományos nyersanyagbázisra települt és állami kézben lévő alapanyag-ipari termelés (bányászat, kohászat stb.) dominált – mint a Ruhr-vidéken, az angliai Fekete-vidéken vagy a baszk iparvidéken –, az ipar nem tűnő válsága miatt évi 2 százalékponttal csökkent az iparban foglalkoztatottak aránya, s a munkanélküliségi ráta a nemzeti átlagok kétszerese volt.

A nemzetközi szakirodalom az egyoldalú iparszerkezet miatt válságba kerülő térségeket a depressziós jelzővel illeti. A hagyományos ipari térségek leértékelődését, fokozatos lemaradását, illetve más térségek előretörését kiválóan mutatja a régiók egy főre jutó GDP alapján számított rangsora: az 1950-ben még az előkelő 4. helyen szereplő Délkelet-Angliának, a 6. Vallóniának vagy a 9. Lotaringiának 1990-ben már csak a 45., a 70. és a 92. hely jutott.

A nyugat-európai depressziós térségekben a gazdasági szerkezetváltást leginkább akadályozó tényezők a következők (voltak): az ipari struktúra egyoldalú, diverzifikációra saját erőből képtelen; döntően nyersanyag-kitermelés és alapanyag-termelés folyik, korszerűtlen a termékszerkezet, hiányoznak a technológiaigényes termékek; a gazdasági szolgáltatások fejletlenek; a válságágazatokat döntően nagyvállalatok reprezentálják; az egyéb iparágak vállalatainak irányítása a térségen kívülről történik; a munkaerő szakképzettsége egyoldalú, alacsony a konvertálható szakképzettségűek aránya.

13 Magyarország városai. 2. köt. 420–425. o.

14 Az összefoglalást Horváth: i. m. 30., 38–41. o. alapján készítettük.

Mindehhez Horváth Gyula, a regionális politika szakértője azt is hozzáteszi, hogy a válságból való kilábalás esélye annál nagyobb volt Nyugat-Európában is, minél korábbi szakaszban kezdődött meg egy adott térség vagy település új pályára állítása. Ugyanis a „visszaesés kilátástalan pszichológiai légkört teremt, szakember-elvándorlást idéz elő, demográfiai eróziót vált ki, [...] a társadalmi-gazdasági struktúrák meggyengülése pedig mérsékli az újjáélesztés esélyeit, növeli a társadalmi költségeket”¹⁵. A szocialista országokban is éppen azért járt a krízis a gazdaság szinte teljes összeomlásával, mert az uralkodó állampártok a végletekig halogatták a közbelépést, és hagyták eszkalálódni a válságot.

Az előbb említett jelenségek a két vizsgált város esetében is jól megfigyelhetők. Ózd és Tatabánya nehézségei, amelyek már a nyolcvanas évek közepétől egyértelműen megmutatkoztak, egy helyen gyökereztek Magyarország általános problémáival. A magyar gazdaság, s azon belül a magyar ipar válságát okozó legfontosabb tényező a nehézipar túlsúlya és negyven éven át tartó, szinte változatlan preferáltsága volt. Ehrlich Éva nemzetközi összehasonlító vizsgálatai¹⁶ is bizonyították hazánk túliparosodottságát, iparának túlcenzuralizáltságát (a kis- és középvállalatok szinte teljes hiányát) és ágazati egyoldalúságát, vagyis a nehézipar túlzott arányát.

Az iparosítási hullámok nyomán létrejött magyar gazdasági szerkezet nem bizonyult hatékonynak, s különösen a hetvenes évek közepétől rohamosan veszített versenyképességéből. Az olajválságot követően, a hetvenes évek végétől kezdődően a magyar pártfórumok és szakmai tanácskozások minduntalan a gazdasági és az ipari szerkezetváltás szükségességét hangsúlyozták. A gyakorlatban azonban vajmi kevés történt ennek érdekében, ugyanis – amint azt Papp József kimutatta – még a nyolcvanas években is a nehézipari ágazatok részesültek a legnagyobb mértékben az ipari beruházásokból. Sőt a bányászat és a villamosenergia-termelő szektor ennek az évtizednek a közepén érte el 25 éves maximumát, miközben a jövő zálogaként emlegetett gépipar részesedése a minimumra zuhant.¹⁷ (Lásd az I. táblázatot.)

I. TÁBLÁZAT. AZ EGYES ÁGAZATOK RÉSZESÉDÉSI MINIMUMA ÉS MAXIMUMA AZ IPARI BERUHÁZÁSOKBÓL 1960 ÉS 1987 KÖZÖTT

ÁGAZAT	MINIMUM (%)	MINIMUMÉRTÉK ÉVE	MAXIMUM (%)	MAXIMUMÉRTÉK ÉVE
Bányászat	8,8	1972	22,0	1985
Villamosenergia-termelés	11,0	1971	21,3	1984
Kohászat	4,1	1987	12,2	1980
Gépipar	12,2	1985	26,4	1960
Építőanyag-ipar	3,0	1987	10,3	1973
Vegyipar	11,3	1960	22,5	1972
Könnyűipar	6,2	1985	13,4	1971
Élelmiszeripar	5,9	1960	15,3	1978

Forrás: Papp: i. m. 54. o.

15 Horváth: i. m. 39. o.

16 Lásd Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi, 143–149. o.

17 Papp: i. m. 53–54. o.

Az energetikai ágazat domináns pozícióját mi sem mutatja jobban, mint hogy Kapolyi László személyében bányamérnök irányította 1980–1987 között az Ipari Minisztériumot. Bár maga Kapolyi – determinációi ellenére – elviekben határozottan struktúraváltás-párti volt, nyolcéves minisztersége alatt ebben semmilyen eredményt nem tudott felmutatni. 1975–1987 között a magyar ipar struktúrája lényegében változatlan maradt: a bányászat, a kohászat és a vegyipar – mind a foglalkoztatottak megoszlása, mind a termelő állóeszközök értéke alapján – változatlan súlyt képviselt, sőt a villamosenergia-termelő ágazat részaránya növekedett, miközben az elektronikai és műszeripari ágazatokat is magában foglaló gépipar aránya stagnált.¹⁸

A szocialista városokban – bár a szolgáltató ágazatok fejlesztésének szükségessége látható volt – még a nyolcvanas években is az összes végrehajtott beruházás 80-90 százalékát az iparban eszközölték, miközben Budapesten csak 25 százalékát, illetve Magyarországon átlagosan 38 százalékát. (Érdekes módon a szocialista városok közül Ózd és Tatabánya volt a legalacsonyabb a beruházásokon belül az ipari jellegűek aránya – 51, illetve 38 százalék.¹⁹ Ez minden bizonnyal a borsodi városban a réges-rég elmaradt infrastrukturális fejlesztések részleges pótlásának, illetve a Tatabányai Szénbányák Vállalat megyén kívüli, a Fejér megyei Mányon végrehajtott fejlesztéseinek volt köszönhető.)

A gazdasági válság mélyülésével a hagyományos iparmedencékben, különösen az észak-kelet-magyarországi megyékben egyértelműen depressziós jelek mutatkoztak: az iparban foglalkoztatottak arányának csökkenése, a munkanélküliség – egyelőre burkolt – megjelenése, a csökkenő népszaporulat és a lakosság elvándorlása stb. A kormányzat – a szerkezetváltás fontosságának szüntelen hangoztatása ellenére – a nagyvállalati lobbij nyomásának engedve és talán egy újabb munkásfelkeléstől rettegve változatlanul finanszírozta a meglévő nehézipari termelőkapacitásokat. Így volt ez Ózd és Tatabánya esetében is: az állam segítséget nyújtott a kohászat, illetve a szénbányászat életben tartásához is.

Az ÓKÜ – a kohászati recesszióból és elavult technológiájából fakadó – gazdasági nehézségei miatt már 1979–1987 között 2100 fővel (14 ezer főről 11 900-ra) csökkentette dolgozói létszámát, főként felvételi stoppal.²⁰ 1986-ban és 1988-ban szerkezetátalakítási programot dolgoztak ki az ÓKÜ-nél, ezzel párhuzamosan az állam leírta a nagyvállalat tetemes adósságait.²¹ A Farkaslyuki Bányüzem (amely 1974. január 1-jétől a Borsodi Szénbányák Vállalathoz tartozott) termelése is veszteséges volt már a nyolcvanas évek közepén. Emiatt az Állami Tervbizottság 1986 júniusában az ózdi szénbányászat visszafejlesztéséről döntött: új mezők megkutatását már nem engedélyezték, csak a feltárt szénvagyon korlátozott idejű kitermelését. A kijelölt mezők leművelése 1989 végén befejeződött, s a következő évben a bányát bezárták.²² 1980–1990 között összességében kb. 6500 álláshely szűnt meg Ózdon és környékén.²³

A Tatabányai Szénbányák Vállalat legalapvetőbb problémáját a szénmezők teljes kimerülése jelentette²⁴: 1987-ben a város közigazgatási területén termelő utolsó akna, a XII/A is

18 Papp: i. m. 57–58. o.

19 Uo. 94–95. o.

20 Bajka Gábor–Kormos Imre–Kutas János: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In *Foglalkoztatás, szociális gondok*. Szerk. Munkácsy Ferencné. Budapest, 1997, Struktúra–Munkaügyi (A továbbiakban *Foglalkoztatás, szociális gondok*.), 91. o.

21 Magyar János: Ózdi változások. *Településfejlesztés*, 1991. 6. sz. 30. o.

22 Nagy Károly: *Szemelvények Farkaslyuk történetéből*. Ózd, 1989, Farkaslyuki Bányüzem, 48. o.

23 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 92. o.

24 A szakemberek ezt már évtizedekkel korábban előre jelezték. Tatabánya 1954–1955-ben készült rendezési terve a város távlati fejlődési kilátásaival kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg: „A szénmedence a várostól dél-

bezárt²⁵, és csak Vértessomlón, Mányon, valamint Nagygyházán folytatódott a szénkitermelés. A Tatabányai Szénbányák Vállalat – az ipari termelés általános csökkenése, a lakossági felhasználású szén iránti kereslet visszaesése, valamint az energetikai szén árának mesterségesen alacsonyan tartása miatt – 1987-re olyan súlyos pénzügyi helyzetbe került, hogy a cég ellen szanálási eljárást kellett indítani.²⁶ A hároméves szanálási program keretében – a magas önköltség és az észak-dunántúli karsztvízháztartást veszélyeztető nagymértékű vízkiemelés miatt – előbb a Mányi Bányaiüzem termelésének szüneteltetéséről, majd hamarosan a Nagygyházi Bányaiüzem bezárásáról született döntés. Ezzel párhuzamosan az állam elengedte, illetve felfüggesztette az eocénprogrammal összefüggő fejlesztési tartozásokat. A szanálás időszakában a Tatabányai Szénbányák Vállalat létszáma 11 ezer főről 6 ezerre csökkent.²⁷

A két város létalapját jelentő iparágak krízise megindította a népesség migrációját is: 1980–1990 között Ózd elveszítette lakossága 10 százalékát, s Tatabányának is több ezer fős elvándorlással kellett szembenéznie. Az ÖKÜ és a Borsodi Szénbányák, illetve a Tatabányai Szénbányák Vállalat nehézségei ráadásul igen érzékenyen érintették a két város szociális és kulturális intézményeit, sportszervezeteit, hiszen működésüket a város helyett korábban a nagyvállalatok finanszírozták.

A nyolcvanas–kilencvenes évek fordulójára a kiteljesedő gazdasági recesszió összefüggő depressziós övezeteket hozott létre Magyarországon. Papp József és Tóth József 1991-ben az ország mind a 166 kistérségének (akkori elnevezéssel: városkörnyékének) adatait feldolgozva megállapította, hogy az ipar szempontjából négy megye helyzete volt különösen súlyos: Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Komárom-Esztergom és Veszprém megyéé.²⁸ Vizsgálataikkal egyértelműen kimutatták, hogy az egyoldalú gazdasági szerkezetű városok (és körzetük) sokkal inkább ki vannak téve a válság veszélyének, mint a diverzifikáltabb iparúak. Márpedig éppenséggel ez az egyoldalúság volt jellemző (illetve részben az még napjainkban is) a szocialista városokra, amelyek egy-egy domináns nagyüzemre települtek. Így nem csoda, hogy Papp és Tóth mind a tizenegy általunk szocialistának nevezett várost válságban lévőnek vagy válság felé sodródónak ítélte. Ózd, illetve Tatabánya sorsának alakulását nagyban meghatározta megyéjük helyzete is. Bár Komárom megye más részeit is erőteljesen sújtotta a nehézipar leépülése, a megye fejlettsége – és különösen Budapest és Győr közelségéből fakadó felvevőképessége – mégis enyhítette a munkaerő-piaci feszültségeket. Viszont Borsod-Abaúj-Zemplén megye nem ipari térségei maguk is hátrányos helyzetűek voltak, így a nehézipar összeomlását követően ezek képtelenek voltak felszívni a tömeges munkaerő-felesleget. Mindez egyben azt is jelentette, hogy miközben a központi fejlesztéseknél évtizedeken át a

nyugat felé húzódik, és így a szénkitermelés központja fokozatosan délkelet felé tolódik el, Oroszlány irányába. Néhány évtized múlva Tatabánya mind távolabb fog kerülni a működő aknáktól, vagyis a bányászok munkahelyétől, és fokozatosan Oroszlány veszi át a bányászközpont szerepét. Tatabánya [viszont] éppen ez alatt a 40 év alatt fog szocialista bányászvárossá kiépülni, mialatt a közelében fekvő szénkincs elfogy. Ezért olyan újabb helyi nyersanyagokat (bauxit, szén) feldolgozó vegyiparok telepítése kívánatos, amelyek az elbűzódó szénbányászati pótolják a város dolgozóinak foglalkoztatása terén. [sic]” Lásd Magyar Országos Levéltár XIX-A–2–ji 38. d. 1423/1955. Jelentés Tatabánya jelentégi állapotáról és az új Tatabánya terveiről. D. n. 3. o.

25 Csics Gyula: *A tatabányai szénmedence bányaiüzemei*. Tatabánya, 1987, Tatabányai Szénbányák, 25. o.

26 Vadász Endre: A szénbányavállalatok felszámolása. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat*, 2000. 4. sz. 381. o. A bányavállalatok szanálásának és felszámolásának jogi hátteréről lásd részletesen uo.

27 Gerentsér Imre–Tóth Ákos: A szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatos szociális és foglalkoztatási problémák kezelése. In *Foglalkoztatás, szociális gondok*. 38–39. o.

28 Papp József–Tóth József: Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1991. 7–8. sz. 791–792. o.

szocialista városok és a nehézipar kaptak prioritást, úgy most ismét ezekre a térségekre és iparágakra kellett újabb milliárdokat költeni.

Ózdon és Tatabányán tehát a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján a következő év(tized)ek feladatait és lehetőségeit az alábbi gazdasági és társadalmi problémák határozták meg²⁹: a túliparosodottság és az egyoldalú iparszerkezet (különösen Ózd esetében); a válság sújtotta iparágak, Tatabányán például a széntelepek kimerülése; a fővárosi nagyvállalatok gyáregységei által képviselt kiegészítő iparágak felszámolása; az alulfejlett szolgáltató szektor; a fejletlen infrastruktúra, Ózdon például az alapvető infrastruktúra súlyos hiányosságai; Tatabányán a megfelelő városközpont hiánya; a lepusztult ipari területek, a meddőhányók, pernye- és salaklerakók a város belterületén, a bányászathoz eredő tájsebek és a rendkívül magas környezetszennyezési mutatók; az egyoldalúan képzett munkaerő, a pénzügyi, kereskedelmi, vállalkozói, piaci ismeretek és tapasztalatok, valamint a nyelvtudás hiánya; a kedvezőtlen szerkezeti összetételű szakoktatás, az életképes szakmákat biztosító átképzési rendszer hiánya, Tatabányán pedig a felsőoktatási intézmény hiánya; a népességsökkenés, különösen a képzett, diplomás, piacképesebb munkaerő elvándorlása; Ózd esetében szinte az egész városban, Tatabányán pedig bizonyos városrészekben az elszegényedő népesség, a rossz lakáskörülmények, a halmozottan jelentkező szociális problémák és a cigány–magyar etnikai konfliktusok.

Amint az a felsorolásból is látható, mindkét városban igen szerteágazó és sokrétű problémahalmazsal kellett megküzdeni a kilencvenes években. Az infrastruktúra-fejlesztésről, a helyi oktatási rendszer átalakításáról, a szociális gondoskodásról, a városépítészetről stb. – bár mindegyik fontos részletkérdés a települések megújítása szempontjából – csak töredékes információk állnak rendelkezésre, feldolgozások pedig szinte alig vannak³⁰. Az infrastruktúra javítása, a képzési rendszer modernizálása, a városközpont kiépítése amúgy is csak *sükség*, de *nem elégséges* feltétele egy város megújításának, s a fejlesztések irányát és mértékét is alapvetően befolyásolja a település gazdaságának állapota és struktúrája. Ezért a továbbiakban Ózd és Tatabánya gazdasági szerkezetének megváltoztatására tett erőfeszítések bemutatására koncentrálnak.

A DEPRESSZIÓS TÉRSÉGEK KEZELÉSE – IPAR- ÉS TERÜLETI POLITIKA

A depressziós térségek gazdasági szerkezetének átalakítása, megújítása Nyugat-Európában is rendkívüli erőfeszítéseket igényelt, és a befektetett óriási összegek ellenére is viszonylag csekély eredménnyel járt. Ezek a körzetek az ezredfordulón is a legsúlyosabb gondokkal küzdő régiók közé tartoznak. A válságkezelés Nyugaton is egyfajta tanulási folyamat volt, számos buktatóval és sikertelen kísérlettel, sokmilliárdnyi kárba vesztett kiadással. Különösen a hetvenes években volt jellemző, hogy „a központi kormányzatok tűzoltó akciókba kezdtek az egyoldalú szerkezetű, hagyományos ipari területeken az üzembezárások és a munkanélküliség miatt kialakult feszültségek csökkentésére. Ezek a villámprogramok elsősorban a válságba került ipari üzemek állami támogatását célozták, valamint gazdasági előnyöket, ösztönzőket kínáltak az újonnan telepített üzemek, elsősorban országos hatáskörű vállalatok részlegei számára. A gyors, igen sokszor ötletszerű állami beavatkozások azonban ritkán segítették a vál-

29 Magyar: i. m. 35. o. és Bencsik: i. m. felhasználásával.

30 A kevés kivétel közé tartozik például Bánfalvy Csaba: Egy kritikus helyzetű helyi társadalom. Munkanélküliség, válság és újratervezési kísérletek Ózd-Farkaslyukon. *Szociális Munka*, 1994. 4. sz. 254–261. o.

ság sújtotta területek hátrányainak felszámolását, azaz a néhány ágazattól való függés csökkentését, az innovatív és alkalmazkodó készség növelését, vagyis egy diverzifikált gazdasági struktúra kialakítását.”³¹

Az említett kudarcok vezették rá Nyugat-Európában a kormányzatokat és a válságkezeléssel foglalkozó szervezeteket arra, hogy a régi nyersanyag- és alapanyag-termelő ágazatokat a minimálisra kell csökkenteni, gyakorlatilag fel kell számolni. A nyolcvanas–kilencvenes években pedig egyértelműen bebizonyosodott, hogy azok a struktúraváltási programok voltak (lehetnek) sikeresek, amelyek a vállalati struktúrán belül a kis- és középüzemeket preferálják; a fogyasztói igényekhez rugalmasan alkalmazkodó, technológiailag korszerű, munkaigényes, környezetkímélő iparágakat fejlesztenek; a csúcstechnológiának megfelelő telephelyeket (ipari parkokat, technológiai centrumokat vagy parkokat) hoznak létre; elősegítik a közületi és a magánjellegű kutatási és fejlesztési intézmények megtelepülését; megoldják a teljes körű szennyvíztisztítást, a szemét- és hulladékkezelést, illetve a hulladékgazdálkodást; javítják a térség közlekedési adottságait, különös tekintettel a légi közlekedésre; integráltan fejlesztik a telekommunikációt és az informatikát; megfelelő szakmai képzési és átképzési rendszert építenek ki; kiemelten kezelik a tercier ágazatokat, különösen a termelői és az üzleti szolgáltatásokat.³²

A válságkezelési módszerek ilyenét kiforrottsága ugyanakkor persze nem jelenti azt, hogy majd harminc évvel a válság kirobbanása után Nyugat-Európában ne lennének súlyos gondokkal küzdő egykori (nehéz)ipari térségek. Sőt napjaink gazdasági folyamatait figyelve nem zárható ki az sem, hogy az új high-tech iparok recessziós hullámai nyomán szaporodik a depressziós térségek száma.

A magyar politikusi, gazdasági és szakmai elit számára – mint azt az előbb láttuk – nem volt hiány a válságkezelési stratégiáinkban, a hazai ipar- és területi politikának mégis számos gyermekbetegségeen kellett átesnie. Ennek megfelelően a magyar válságkezelési gyakorlatban két periódust különíthetünk el. Az első szakaszban, a kilencvenes évek első felében a válságot leginkább foglalkoztatás- vagy szociálpolitikai problémaként értelmezték, a beavatkozások – a késő kádárista hagyományok szellemében – távlati koncepció nélküliek és egyediak voltak. A másodikban, az évtized második felében – különösen a területfejlesztési törvény 1996. évi elfogadását követően – átgondoltabbá vált a kormányzati cselekvés, a regionális és helyi erőket hatékonyabban vonták be a problémamegoldásba, ugyanakkor a válságkezelés mindinkább a területi politika feladatává vált.

A nyolcvanas évek utolsó harmadában, bár hivatalosan soha ki nem mondatott, már nyilvánvaló volt, hogy a magyar gazdaság rendkívül súlyos helyzetben van. A Grósz- és a Németh-kormány, miközben következetesen „kibontakozásról” beszélt, csak erőltet kísérleteket tett a válságkezelés (helyesebben válságelodázás) korábban bejáratott mechanizmusainak megváltoztatására. 1986. szeptember 1-jétől ugyan hatályban volt a felszámolási eljárásról szóló, 1986. évi 11. sz. törvényerejű rendelet, de a kormányzat – különösen a nagyvállalatok esetében – inkább hosszas és szerény eredményekkel járó alkudozásokba bocsátkozott. „Puha” eszközökkel, bátortalan intézkedésekkel, rohamosan romló finansziális körülmények között viszont nem lehetett kikényszeríteni a létfontosságú szerkezetváltást.

Az első szabadon választott kormány csak az egyedi alkukra épülő válságkezelési gyakorlatot örökölte, megfelelő intézményrendszert a gazdaság és az ipar átalakításához azonban nem. Egyes vélemények szerint az Antall-kormány tudatosan igyekezett szétverni a szocialista nagyvállalato-

31 Horváth: i. m. 41. o.

32 Uo. 43. o.

kat, mert azokat a régi iparpolitika, egy lehetséges kommunista restauráció „fészkének” tartotta.³³ Ez az állítás ugyan ebben a formában nem igazolható, ám annyi igazságmagja mégis lehet, hogy a kormányzat minden bizonnyal demonstrálni kívánta: elődeivel ellentétben nem foglya többé az „ipari lobbinak”. A magyar ipar csődjét pedig természetesen nem a kormány passzivitása, hanem a KGST és a keleti piacok összeomlása okozta. A fentiekből következett az is, hogy az állami (tulajdonú) ipar zsugorodásával az iparpolitika is mindinkább súlyát veszítette. Ezt a tendenciát jelezte az is, hogy míg 1979-ben három önálló ipari jellegű minisztérium működött (Nehézipari, Kohó- és Gépipari, valamint Könnyűipari Minisztérium), addig az ezredfordulón az iparirányítás immár csak egyik része – négy-öt más terület mellett (gazdaságfejlesztés, bel- és külkereskedelem, idegenforgalom, legújabbban közlekedés stb.) – a Gazdasági Minisztériumnak.

Az intézményi, hatalmi háttér leépülése is közrejátszott aztán abban, hogy sem az Antall-kormány, sem a következő kormányok nem folytattak következetes iparpolitikát.³⁴ Késve vagy egyáltalán nem történt meg a távlati iparpolitikai koncepciók kormányprogramba emelése, s a hazai ipar (vám)védelmében is számos mulasztást követtek el. (Az első igazán komoly acélipari vámintézkedésre például csak az idén, 2002 júniusában került sor!) A szabályozás mindvégig fáziskésésben volt, a piacnyitás és a szabad kereskedelem címen szinte minden importakadályt felszámolt, annak ellenére, hogy a környező országok vas- és acélipari cégei, illetve szénbányavállalatai – a magyar cégekénél rosszabb minőségű, ám jóval olcsóbb – dömpingárújukkal jelentősen hozzájárultak a hazai kohászat és szénbányászat tönkremeneteléhez. Mindennek alapján a szénbányászatra és a kohászatra is igaz lehet egy hajdani textilipari vállalatvezető nyilatkozata: „A magyar textilipar túlméretezettségéhez nem férhet kétség. Azonban a racionalitás alapján az 1988–1989. évi kapacitásoknak legalább a felét meg kellett volna, és meg lehetett volna menteni. Piaci, iparpolitikai, gazdaságossági, foglalkoztatási és egyéb megfontolások alapján nem lett volna szabad hagyni a teljes magyar textilipar széthulását, konjunkturális és átmenetinek tekinthető pénzügyi okok miatt.”³⁵

Az Antall-kormány abból a szempontból folytatta a Németh-kormány politikáját, hogy egyszerre szorgalmazta a piaci törvények érvényesítését, illetve a határozottabb és mégis piac-konform állami szerepvállalást. Egyfelől számos nagyvállalatot engedett csődbe menni (további támogatásuk, különösen az akkori pénzügyi helyzetben, valóban finanszírozhatatlan volt), másfelől tízmilliárdos nagyságrendben engedte el az állami vállalatok adósságát. Ezekben az intézkedésekben nehéz koncepciót találni. Koherens struktúrapolitikai megközelítésről csak a szénbányászat esetében beszélhetünk, ahol 1990 szeptemberében a bányabezárások lebonyolítására és a következmények kezelésére önálló szervezetet hoztak létre: a Szénbányászati Szerkezetátalakítási Központot (SZÉSZEK).³⁶ A másik leginkább válság sújtotta iparág, a kohászat esetében nem került sor hasonló intézkedésre.

1992–1993-tól – egy félfordulatot végrehajtva – a kormányzat deklarálta is aktívabb szerepet vállalt a vállalatok reorganizációjában. Sőt 1992-ben tizenhárom nagyvállalatot vontak be egy központi konszolidációs programba (Dunaferr, Rába, Hungalu, Ikarus stb., az ÖKÜ ebből kimaradt), majd 1993–1994-ben adóskonszolidáció keretében segítettek egyes nagyvállalatokon (Tiszai Vegyi Kombinát, Tisza Cipőgyár stb.). A segélyezett cégek körét azonban mint-

33 Voszka Éva számos ilyen vállalatvezetői véleményt idéz az ötven kiemelt nagyvállalat sorsáról szóló könyvében.

Lásd Voszka: i. m. 93. o.

34 Voszka Éva ezt az egykori kiemelt nagyvállalatok példáján mutatja be. Lásd uo.

35 Idézi Voszka Éva: i. m. 149. o.

36 A SZÉSZEK működéséről lásd részletesen Tóth Ákos: A szénbányászati szerkezetátalakítás 1994–1999 között.

Bányászati és Kohászati Lapok – *Bányászat*, 2000. 4. sz. 346–362. o.

ha továbbra is inkább a méret, mint a strukturális elvek alapján határozták volna meg. A Horn-kabinet az iparpolitikát illetően az előző kormányok kitaposta úton haladt tovább. Ugyan többször kilátásba helyezte a „csoportos válságkezelés” lezárását, de egyedi elbírálás alapján újabb és újabb konszolidációs lépéseket tett mind a vállalati, mind a banki szférában.³⁷

A szénbányászat távlati lehetőségei a kilencvenes évek közepén tisztázódtak: egyrészt 1993–1994-ben a bánya-erőmű integrációk végrehajtásával³⁸, másrészt az 1995–1996-ban végrehajtott energetikai privatizációval.³⁹ Egyértelművé vált, hogy az ágazat régi formájában és nagyságrendjében menthetetlen. Ahogyan azt a SZÉSZEK szakértői megfogalmazták: „A mélyműveléses szénbányászat visszaszorulásának alapvető oka tartós és elháríthatatlan: a szénelőfordulások kedvezőtlen geológiai adottságai, amelyek a kitermelést költségesebbé, kockázatosabbá teszik, emellett fokozott élet- és balesetveszéllyel, foglalkoztatási ártalmakkal járnak. [...] A változtató tényezők által determinált leépítés fékezése – amelyet az ellátásbiztonság javítása, az importfüggőség csökkentése, valamint a munkahelyek megtartása indokolhatna – olyan tetemes többletköltségekkel jár, amelyeket csak a központi költségvetésből lehet finanszírozni, mivel azokat a magántőke nem vállalná, a lakosság pedig nem viselné el.” A szakértők végül megállapították: a szénbányászat leépítését tudomásul kell venni, „az általa okozott foglalkoztatási feszültségek feloldását a rendelkezésre álló eszközökkel a szénbányászati területen kívül kell keresni, nem a gazdaságtalan szénbányászati munkahelyek fenntartásával. [...] A bányászatot kívüli foglalkoztatás nemcsak szükségszerű, hanem a munkavállalók testi biztonsága, egészsége szempontjából általában kedvezőbb is.”⁴⁰

A kohászatot illetően azonban nem következett be hasonló felismerés (beismerés). Horn Gyula 1995 júniusában – valószínűleg az ottani lobbij nyomására is engedve – a borsodi acéltipar reorganizációjának koordinálására önálló kormánybiztost nevezett ki⁴¹. A kormánybiztos hivatala azonban 1997-ben anélkül szűnt meg, hogy sikerült volna jelentősen változtatni az iparág helyzetén. Az egyik kormányhatározattól a másikig görgetett problémátömeg a sokmilliárdos állami támogatások ellenére sem oldódott meg. A borsodi acéltipar életben tartásával továbbra is a foglalkoztatás fenntartása volt a cél, s a strukturális szempontok ismét háttérbe szorultak. Sem a Horn-, sem az Orbán-kormány nem vállalta annak ódiumát, hogy kimondja: a hazai acéltipar kapacitásainak bizonyos része felesleges, csakúgy, mint egy új (mini)acélmű megépítése Ózdon⁴² (lásd később bővebben), és a központi forrásokat más iparágak letelepítésére, fejlesztésére kell fordítani.⁴³

37 Voszka: i. m. 100–106. o.

38 Az úgynevezett perspektivikus – azaz gazdaságosan művelhető – bányüzemeket 1993–1994 folyamán hozzácsatolták a termékeiket felhasználó villamos erőművekhez, azaz integrálták a két ágazatot. Ezzel a lépéssel a hazai széntermelés közel 90 százaléka a villamosenergia-ipar szervezeti-tulajdonosi keretei közé került. Tóth: i. m. 359. o.

39 A magyar szénbányászat kilencvenes évekbeli történetének fő folyamatairól összefoglaló jelleggel lásd *International Energy Agency: Energy Policies of IEA Countries. Hungary 1999 Review*. OECD, 6. fejezet.

40 Gerentsér–Tóth: i. m. 76–77. o.

41 Feladatairól lásd a 64/1995. (VI. 9.) sz. kormányrendeletet.

42 Már az Ózdi Acélművek (ÓAM) által 1992-ben a Hatch kanadai tanácsadó cégtől megrendelt tanulmány is azt hangsúlyozta, hogy az ózdi beruházás csak akkor lehetne gazdaságos, ha a zömében betonacél- és dróthuzal-értékesítés eléréé az évi 400–450 ezer tonnát. Csakhogy a diósgyőri acélmű egymaga is eladott ennyit, miközben a hazai ipar igénye maximum évi 500 ezer tonna körül volt akkoriban. Lásd Mink Mária: Új csapolás. Kohászati válság. *HVC*, 1995. 49. sz. 99–100. o.

43 Általános érvénnyel is megfogalmazható a „tulajdonos” és a „gondoskodó” állam belső konfliktusa, amely végigkísérte az elmúlt másfél évtized kormányainak működését. Az ellentmondás szinte feloldhatatlan: egyrészt az ál-

Eközben a területi politikában a kilencvenes évek közepén – az iparpolitikával ellentétben – az előző évek sikertelenségeiből okulva igen jelentős változásokat hajtottak végre.⁴⁴ 1996 nyarán hatályba lépett a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény (1996. évi XXI. tv.)⁴⁵, amely számos új eszközt is biztosított a válságban lévő régiók és települések felzárkóztatásához. A törvény alapján (22. §) ugyanis a kormány vállalkozási övezeteket hozhat létre az ipari szerkezetátalakítási, valamint tartós szerkezeti problémákkal küzdő térségekben. Az ilyen övezetekben – külön törvényben meghatározott – pénzügyi és más kedvezményeket biztosítanak. Az önkormányzatok és a kistérségi társulások – ugyanezen cikkellyel – lehetőséget kaptak ipari parkok és egyéb fejlesztési egységek létrehozására.⁴⁶ A törvény mindezekén túl végre pontosan szabályozta a válságterületek közé sorolás kritériumait, valamint a regionális és helyi fejlesztő szervezetek jogköreit és lehetőségeit.

Az ipari park cím elnyerésére 1997-ben írták ki az első pályázatot, amelyen akkor 37 jelentkezőből 28 kapta meg a hón áhított besorolást.⁴⁷ A későbbi években aztán már-már divat lett ebből az intézményből: minden „valamirevaló” település igyekszik ipari parkot kialakítani. A másik kedvezményezési eszköz, a vállalkozási övezet az ipari parkénál jóval szerényebb karriert futott be az elmúlt években. Az övezetek (szám szerint tizenegy) létesítésére 1998-ban került sor az Országos Területfejlesztési Koncepció⁴⁸ keretében, majd 1999-ben megtörtént az övezetek pontos határainak kijelölése is. Ilyen kedvezményezett területeken azóta közel 16 ezer új vállalkozás jött létre.⁴⁹ Ám az övezetekben eddig nemigen települtek meg nagybefektetők, nélkülük pedig nehéz túllendülni a holtpontra. Ebből is látszik, hogy jelentős mértékű kedvezmények nélkül sem az ipari park, sem a vállalkozási övezet nem képes segíteni a gazdaságfejlesztést. Egyre többet hallani, hogy a munkát adó új vállalkozások szaporításához nem elégséges az adómentesség és az adókedvezmény, hiszen egy beruházással induló vállalkozás legfeljebb három-négy év után hoz egyáltalán nyereséget. Sokkal célravezetőbb volna hosszú lejáratú, kedvező kamatozású hiteleket biztosítani, állami munkabér-kiegészítést vagy a tb-járadék átvállalását bevezetni stb. Ilyen kedvezmények megadását viszont az állami bevételek maximalizálására törekvő pénzügyi kormányzat mindig megakadályozza, pedig hosszú távon valószínűleg a munkahelyteremtés lenne a kifizetődőbb.

lammak mint az állami vállalatok tulajdonosának törekednie kellett (volna) a vagyoni legoptimálisabb működtetésére és gyarapítására (beleértve a termelés racionalizálását, és szükség esetén a létszámcsoökkentést), másrészt viszont a válság régiókban élő tízezrek szociálpolitikai és a foglalkoztatáspolitikai érdekeire is tekintettel kellett (volna) lennie. Voszka: i. m. 85–86. o.

44 A kilencvenes évek magyarországi területi politikájáról a legérdekesebb feldolgozást lásd Horváth Gyula: *Regional and Cohesion Policy in Hungary* (1999.) In *Central and Eastern Europe on the Way into the European Union: Regional Policy-Making in Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, Hungary, Poland and Slovakia*. Szerk. M. Brusis. Munich, CAP Working Paper (www.cap.uni-muenchen.de).

45 A törvény általános értékelését lásd Horváth: i. m. 395–397. o.

46 Az ipari parkról mint iparszervezési és -telepítési intézményről általában lásd Tatai Zoltán: *A területi politika adminisztratív eszközei*. In *Területfejlesztés. Egyetemi jegyzet*. Szerk. Barlke István. Budapest, 1995, ELTE Eötvös, 249–251. o.

47 Tevan Imre: *Címek és rangok. Ipari parkok. HVC*, 1997. 41. sz. 135. o.

48 35/1998. (III. 20.) országgyűlési határozat az Országos Területfejlesztési Koncepcióról.

49 *Területfejlesztés Magyarországon. Területi folyamatok alakulása az 1990-es évtizedben. A területfejlesztés feladatai a XXI. század első éveiben*. Készítette az FVM Területfejlesztési Főosztálya megbízásából a VÁTI Kht. Területfejlesztési Igazgatóság Elemző és Értékelő Irodája. Budapest, 2002, 38. o.

A kilencvenes évek végén a kormányzat egyre inkább a területi politika szereplőire hagyta a – nemzetgazdaságilag mind szerényebb fajsúlyú, mégis stratégiai jellegű – szénbányászat és kohászat problémáinak megoldását. A szénbányászat, lévén hogy az erőművekkel együtt döntően magánkézbe került, mára gyakorlatilag kívül esik az állami iparirányítás hatókörén. Immár gazdasági racionalitások határozzák meg egy-egy bányavállalat működtetését, s ennek megfelelően 2000-ben be is zárták azokat az integrációból kimaradt szénbányákat (Ózd körzetében például Putnokon és Feketevölgyön), amelyeket addig foglalkoztatáspolitikai okokból dotáltak. Ám érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az ezredfordulón művelés alatt álló bányák képesek nyereségtermelésre is. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy az állam – rövid távú fiskális előnyök kedvéért – éppen akkor adott túl az energetikai ágazaton, amikor az a racionalizálás eredményeként képes lett volna visszatéríteni a korábbi állami befektetéseket.

A bányászattal ellentétben a kohászat „bombáját” a mai napig sem sikerült hatástalanítani. Ózdot teljes egészében a magánbefektetőknek engedték át, a diósgyőri és dunajvárosi acélipari üzemek sorsa azonban továbbra is az állam kezében van. A következő (tíz-tizenöt éve minden kormány által halogatott) távlati iparpolitikai kérdéseket a közeljövőben végre meg kell válaszolni ahhoz, hogy ne dobjanak ki újabb (tíz)milliárdokat az ablakon: milyen technológiájú és létszámú kohászatra van szüksége Magyarországnak (hiszen a nemzetközi acélipari recesszió miatt elég borúsak az exportkilátások); milyen forrásból (állami és/vagy magántőkével) és mely városokban, illetve üzemekben kívánják végrehajtani a szükséges fejlesztéseket; milyen iparágakat (és milyen eszközökkel) segítenek megtelepedni ott, ahol – részlegesen vagy teljesen – felszámolják a kohászatot?

VÁLSÁGKEZELÉSI KÍSÉRLETEK ÓZDON ÉS TATABÁNYÁN A MÉLYPONTIG

Ózd és Tatabánya szocialista korszakbeli kiemelt fejlesztésében az államnak kizárólagos szerepe volt, a helyi tanácsnak a koncepcionális kérdésekbe legfeljebb informálsan, a helyi nagyvállalaton keresztül volt beleszólása. Aztán a nyolcvanas évek második felében az állam másként kezdett viselkedni: a tervtörvények alapján felvett központi fejlesztési támogatásokat valódi hitellé alakították át, a vállalatoknak objektív gazdasági mutatóknak kellett (volna) immár megfelelniük, a veszteséget mind kevésbé tudta és kívánta finanszírozni az állami költségvetés. A több évtizedes kedvezmények megszűnése mindkét város lakóit és vezetőit sokkolta, a megoldást azonban – a kialakult reflexeknek megfelelően – továbbra is az államtól várták. Ez a szemlélet a rendszerváltással sem tűnt el, és évekbe telt, amíg a helyi önkormányzatok beletanultak az önálló cselekvésbe. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy ekkora csődtömeggel egyetlen önkormányzat sem lehetett képes egyedül megbirkózni. Ráadásul úgy, hogy a kormányzat fokozatosan mind több feladatot testált rájuk, miközben a helyben maradó bevételeket egyre inkább csökkentette.

Az előzőkből is kiderült, hogy a külföldi válságkezelési technikák adaptálása lényegében csak a jogszabályok szintjén történt meg, és az is csak a kilencvenes évek második felében. A két város számára több külföldi, nagy tapasztalattal rendelkező tanácsadó cég, szakmai műhely dolgozott ki „kibontakozási” javaslatokat.⁵⁰ Azonban Ózd esetében a javaslatok több-

50 Ózd esetében: Scandiaconsulting International AB (Kohászati szerkezetátalakítás, valamint az ózdi térség hosszú távú fejlesztési koncepciója, 1988), Indeco Svenska AB (Ózdi üzemfejlesztési projekt, 1989), az UEC

sége – eleve rossz helyzetmegítélésből kiindulva, a magyarországi viszonyokat nem ismerve – irreális terveket fogalmazott meg. Tatabányán a kanadai tanácsadó cég több sikerrel járt: javaslatukra jött létre az a helyi gazdaságfejlesztő szervezet, amely igen jelentős szerepet játszott (s játszik ma is) a befektetők letelepítésében – ahogy később látni fogjuk. Alapvetően mégis Ózd és Tatabánya önkormányzatára, illetve a vállalatok vezetésére várt, hogy mintákat és megoldásokat találjanak.

A kilencvenes évek első felében mindkét város vezetése számára a legnagyobb kihívást az ipar összeomlása miatt egekbe szökő munkanélküliség kezelése jelentette. Ez a folyamat több oldalról szorította a helyhatóságot: az aktív dolgozók számának csökkenésével elapadtak az SZJA-bevételek; a lakosság jövedelmeinek csökkenése, a vásárlóerő zsugorodása beszűkítette a helyi piacot, emiatt kisvállalkozások sora került nehéz helyzetbe; a vállalatok csődjével és a kisebb vállalkozások vegetálásával csökkent az iparüzési adóból származó bevétel; a munkanélküliek ellátásával járó terhek jelentősen növelték a kiadásokat; a léthizonytalansággal párhuzamosan emelkedett a deviáns jelenségek (alkoholizmus, válás, bűnözés stb.) mértéke, ami a – szintén forráshiánnyal küzdő – helyi rendőrségre, egészségügyi és szociális ellátórendszerre nehezedő nyomást fokozta; folytatódott a népesség (financiális szempontból az adófizetők), különösen a magasabban képzetek elvándorlása.

A legfőbb törekvés tehát ezekben az években arra irányult, hogy egyrészt fékezzék a munkanélküliek számának gyarapodását, másrészt új munkaalkalmakat teremtsenek – még ha ideiglenes jelleggel is.

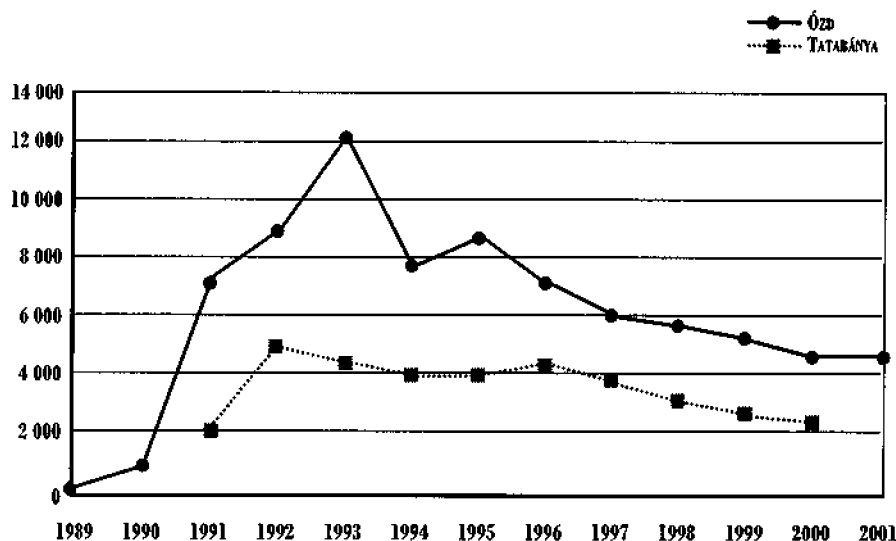
Az igazi lejtmenet azonban még csak ekkor kezdődött. Tatabányán a bányabezárásokon túl teljesen megszűnt az alumíniumkohászat, leépült a gyapjúfonó, a húsipar, a BHG helyi üze-me. 1991–1992-ben 12 ezer munkahely szűnt meg, és 5 ezer fővel nőtt a munkanélküliek száma. A Tatabányai Szénbányák Vállalatnál a szanálás sikeres végigvitele ellenére, külső tényezők hatására a pénzügyi helyzet olyan mértékben romlott, hogy 1992 őszén csődeljárás, majd 1993 júniusában felszámolási eljárás indult. 1994 márciusával a részlegesen működő Mányi Bányaiüzemet összevonták a tatabányai erőművekkel, majd később a Vértes Erőmű Rt.-vel. Mindezek következtében 1990–1994 között 5600 főről 300-ra csökkent a vállalat dolgozóinak létszáma úgy, hogy 1800 embert az integráció keretében foglalkoztattak tovább.⁵¹ A felszámolást végző SZÉSZEK tehát lehetőség szerint igyekezett gondoskodni az elbocsátottak elhelyezkedéséről. Azok a bányászok, akiknek megvolt a 25 éves szolgálati idejük, korkedvezményes nyugdíjba vonulhattak. Ám még így is 10 százalék fölé szökött Tatabányán a munkanélküliek aktív korú népességhez viszonyított aránya. (Az ózdi és tatabányai regisztrált munkanélküliek abszolút számának alakulását lásd az ábrán.)

A grafikonon jól látható, hogy Ózdon a munkanélküliek száma tartósan a kétszerese (sőt 1993 körül majdnem a háromszorosa) volt a Tatabányán regisztráltak, miközben a lakosság lélekszáma másfélszerese volt Tatabányán az ózdiak.

és a pittsburghi egyetem (Ipari szerkezetátalakítás és fejlesztés Borsod megyében, 1990), Segal Quince Wicksteed („Borsod-Abaúj-Zemplén” regionális fejlesztési terv, 1991), PHARE, NEI (Gazdasági stratégia Borsod megye részére, 1994) és a CERRM (Az acélipari régiók integrált átalakítási művelete, 1995). Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 90. o. – Tatabánya esetében: P. A. Conseil Canada (Gazdasági szerkezetváltás, 1995). Szirmai és mások: i. m. 149. o.

51 Gerentsér–Tóth: i. m. 39. o.

REGISZTRÁLT MUNKANÉLKÜLIEK SZÁMA ÓZDON ÉS TATABÁNYÁN 1989 ÉS 2001 KÖZÖTT

Forrás: Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 99. o.; Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Munkaügyi Központ és Bencsik: i. m.

Megjegyzés: Ózd esetében 1996-ból nincs adat, a grafikonon szereplő érték becsült adat; Tatabányáról 1989-ből, 1990-ből és 2001-ből nincs adat, továbbá a 2000-nél szereplő adat az év első feléből való.⁵²

Az ózdi helyzet drasztikus romlásának oka, hogy a városban és kistérségében 1990–1996 között több mint 15 ezer munkahely szűnt meg – döntően az iparban.⁵³ Az ózdi szénbányászat – mint már jeleztük – 1989–1990-ben megszűnt, így kb. 800-900 ember maradt munka nélkül.⁵⁴

Az ózdi kohászat talpra állítására tett – több tulajdonosváltással és átszervezéssel is járó – kísérletek sorra kudarccal zárultak a milliárdos nagyságrendű állami szerepvállalás ellenére is. A vesszőfutás 1990 elején kezdődött, amikor Ózdi Acélmű (ÓA) Rt. néven új társaság alakult 40 százalékban az ÓKÜ⁵⁵, 60 százalékban egy német befektető tulajdonaként. (A németek által befektetett 30 millió márka ekkor a legnagyobb összegű külföldi befektetés volt Magyarországon.⁵⁶) A német–magyar vegyes vállalat azonban 13 hónapos – veszteséges – mű-

52 A statisztikai alapú feldolgozást lehetetlenné teszi, hogy a kisebb területi egységekre vonatkozóan (például foglalkoztatási körzet, településegységek, település) nincs rendszeres adatfelvétel a munkanélküliséget illetően sem. Bagó József: A foglalkoztatáspolitikai és a területpolitikai kapcsolatrendszere. *Vezetéstudomány*, 1996. 1. sz. 46. o.

53 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 92. o.

54 Nagy: i. m. 74. o. A Borsodi Szénbányák felszámolása 1991 januárjában kezdődött. Idetartozott a Farkaslyuki Bányüzem is. Cerentsér–Tóth: i. m. 42. o.

55 Az ÓKÜ mint állami vállalat 1989-ben a következő belső egységekből állt: nagyolvasztómű, acélmű, durvahengermű, finomhengermű, rúd- és dróthengermű, szállítás, energiaszolgáltatás, valamint számítástechnikai leányvállalat. Voszka: i. m. 325. o.

56 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 110. o.

kódése alatt közel kétmilliárd forint adósságot halmozott fel, s 1991. május végén leállt a termelés Ózdon. Ekkor 7800 ember maradt – részben csak átmenetileg – munka nélkül. A német befektetők távozását követően (akiktől csereügylettel az Állami Fejlesztési Intézet szerezte meg részvényeiket) 1991 szeptemberében döntött az Antall-kormány az ózdi kohászatnak folyósítandó egy milliárd forintos újraindítási támogatásról. A „nagyolvasztót” azonban nem helyezték üzembe, és 1991 októberétől csak a rúd- és dróthengermű, valamint a közvetlen kiszolgáló részlegek működtek.⁵⁷

Emellett 1990 elejétől Petrenkó János vállalkozó lízingelte az ÓKÜ-től a durvahengerművet, ahol kezdetben 600 főt foglalkoztatott. Továbbá 1991-ben a finomhengermű 500 dolgozója a saját kezébe vette a sorsát, és – az első magyarországi dolgozói kivásárlásként – átvette a munkahelyét jelentő üzemet az ÓKÜ-től, és Finomhengermű Munkás Kft. néven céget is alapított.⁵⁸

Az 1991-es dotáció sem mentette meg azonban az ózdi nagyüzemet, 1992-ben felszámolási eljárás indult mind az ÓKÜ, mind az ÓA Rt. ellen. Ekkor az ÓA-nál kétezer fő dolgozott. Ugyanezen évben – az ipari miniszter kezdeményezésére – önálló cég alakult (Ózdi Acélárugyár Kft. néven), amelynek egyetlen feladata a város kohászati reorganizációjának előkészítése volt. Eközben az ÓA Rt. felszámolója, a Tigres Rt. 600 millió forint forgóeszköz-finanszírozási hitellel tovább működtette a rúd- és dróthengerművet, úgy, hogy az 1993. évi veszteség „csak” 200 millió forintra rúgott. 1994 februárjában aztán kormányhatározat született a borsodi acélipar reorganizációjának állami támogatásáról (2014/1994.), amelynek végrehajtásaként az Állami Vagyonkezelő Rt. (ÁV Rt.) 1994 júliusában 1,5 milliárd forintért kivásárolta a felszámolás alatt álló ÓA Rt. vagyonát. A hárommilliárd forint értékben nyilvántartott termelőeszközöket apportként az előbb említett Ózdi Acélárugyár Kft. kapta meg, amelyet azonmód Ózdi Acélművek Kft.-re (ÓAM Kft.) kereszteltek át. A rúd- és dróthengerművet 1995 végéig működtette az ÓAM mintegy 600 főt foglalkoztatva.⁵⁹

A kisebb kohászati vállalkozások, ha komoly küzdelmek árán is, de talpon tudtak maradni. A Petrenkó-féle Peko Acélipari Művek veszteséges volt, viszont az egyik hitelező átvette a durvahengermű működtetését. Az új tulajdonos Metalltrade 1995-ben Ózdi Hengermű Kft. néven másik társaságot alapított, amely azóta 250 ember kenyerét biztosítja. A finomhengermű átmeneti nehézségek után – a Postabank forgóeszköz-finanszírozásával, valamint a 2156/1994. (XII. 24.) számú kormányhatározat által biztosított 400 millió forintnyi fejlesztési támogatással és garantált forgóeszközhitel segítségével – 1992–1995 között két és félszeresére növelte árbevételét. Így az évtized közepétől 600–700 dolgozóval, szolid nyereséggel működik.⁶⁰

Az állásukat veszített ózdiak közül aki tehetett, szintén a minimális biztonságot nyújtó nyugdíjba vonulást választotta. A többség, 6–8 ezer ember azonban kikért a „külső” munkaerőpiacra. Jelentős részük, közel 50 százalékuk szakképzetlen volt, hiszen korábban betanított munkát végeztek. Ennek ellenére a képzésben támogatottak száma és aránya 1992 után szinte jelentéktelen volt, ugyanis miután nem volt érdemi munkahelyteremtés a régióban, nem is volt mire átképezni az embereket.⁶¹ Az ő sorsukról az államnak és az önkormányzatnak kellett gondoskodnia.

57 Vajna Tamás: Akció '94. Ózdi kohászati reorganizáció. *HVG*, 1994. 33. sz. 101–103. o. és Voszka: i. m. 326. o.

58 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 112–113. o.

59 Vajna: i. m. és Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 112–113. o.

60 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 112–113. o.

61 Uo. 99. o.

A város újraélesztéséhez szükséges egyik első helyi intézményt Ózdon már 1989-ben létrehozta az ÓKÜ és Ózd Város Tanácsa: megalakították a Régió Ózdi Szerkezet-fejlesztő Kft.-t (a továbbiakban Régió Kft.) azzal a céllal, hogy a város és a térség fejlesztésére programot dolgozzon ki, valamint a kis- és középvállalkozások létrehozásának segítésére oktatási, információs és tanácsadó szolgálatot hozzon létre.⁶² Kezdeményezésére jött létre az Ózdi Vállalkozói Központ és Inkubátor Alapítvány, amely – a Munkaügyi Minisztérium 15 millió forintos munkahely-teremtési hozzájárulásával – 1992-ben alakította ki a vállalkozói inkubátorházat. Ebben a „bentlakó” vállalkozóknak bérleti díjként évente négyzetméterenként négyezer forintot kellett fizetniük, és ebből is engedményt kaptak az első három évben. A kedvezményes terminus lejártát követően vagy ki kellett költözniük, vagy piaci árat fizettek a bennmaradásért.⁶³ (A szimpatikus megoldás hatékonyságát jelentősen rontotta, hogy az inkubátorház a városban belül kedvezőtlen környéken található – a terület rossz híre miatt vásárlók nemigen járnak erre –, s az épület ipari tevékenység végzésére alkalmatlan.⁶⁴) A tömeges munkanélküliségen ez az intézmény ugyan nem változtathatott, ám hozzájárult a vállalkozói kultúra és mentalitás fejlődéséhez.

Sokkal jelentősebb lépés volt, amikor 1992 májusában a Munkaügyi Minisztérium megalapította – az ÓKÜ és az ÓA Rt. felszámolásának megkezdésével szinte egy időben – az Ózdi Foglalkoztatási Társaságot (ÓFT). Ez a forma – bár bizonyos szempontból csak tüneti kezelés volt – mégiscsak valamifajta megélhetést biztosított az ÓKÜ egykori dolgozóinak. Az ÓFT mintegy 2400 alkalmazottjából 1993-ban 600 főnek, 1994-ben és 1995-ben 1100 főnek, 1996-ban 900 főnek tudott valódi munkát biztosítani a majdani ipari park területének megtisztításával, azaz a törzsgyár épületeinek bontásával. További 640 fő átképzés révén új munkahelyhez jutott. A többiek számára folyósított csökkentett fizetés lényegében a munkanélküli segélyt helyettesítette. Az ÓFT 1993–1996 között 2,8 milliárd forinttal gazdálkodott: a pénz döntő része a központi alapokból származott, mivel a saját bevételek között az egyetlen komoly tétel – mintegy 500 millió forint – a bontott anyagok eladásából származott.⁶⁵

Tatabányán, miután többé-kevésbé kezelhető volt még a magasabb arányú munkanélküliség is, az ózdihoz hasonló – részben átmeneti – foglalkoztatási formák nem alakultak ki. A százával – szép számban kényszerből – alakuló kisvállalkozások természetesen nem voltak képesek felszívni a négyezer fő körül stagnáló munkanélküli létszámot.⁶⁶ Sokkal inkább a szolgáltató szektor kibontakozása enyhített ekkoriban a foglalkoztatási feszültségeken – persze csak bizonyos szegmensekben és szerény nagyságrendben. A megyeszékhelyi státusnak is köszönhetően ugyanis egyre több bank nyitott fiókot Tatabányán, megjelentek a nagy áruházláncok első hírmondói (OBI, Interspar), gépkocsi-disztribútorok innen látták el a megyét stb. A városvezetés számára – miközben a helyi költségvetés több százmilliós deficitje miatt maga is elbocsátásokra kényszerült – egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Ózdehoz mérhető kormányzati segít-

62 Uo. 102. o.

63 Heimer György–Nagy Péter: Búrában születnek. Vállalkozói inkubátorházak. *HVC*, 1993. 12. sz. 86–87. o.

64 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 104–105. o.

65 Karosi Imre: A fekete város. *HVC*, 1994. 11. sz. 102. o. és Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 98. o.

66 A kis- és középvállalkozások korlátozott lehetőségét mutatja egy későbbi Borsod megyei példa is. 1999–2000 folyamán a putnoki és a feketevölgyi bányáknál majdnem 1600 ember veszítette el állását, akiknek több mint 60 százaléka munkanélkülivé vált. Ezzel szemben pályázati segítséggel egy feketevölgyi élelmiszeripari berendezéseket gyártani kívánó bt. és egy putnoki acélszerkezeteket előállító kft. összesen 42 fő számára tudott munkahelyet teremteni a térségben. Lásd Gerentsér Imre–Tóth Ákos: Az integráción kívüli bányák leállítása és az ehhez kapcsolódó munkaügyi kérdések. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat*, 2000. 4. sz. 411., 414–415. o.

ségre Tatabánya nem számíthat. Ezért megkezdődött egy olyan program kidolgozása, amely vonzóvá teheti a várost a külső tőkebefektetők számára. Első lépésként egy a település előnye-
it és hátrányait feltáró, a lehetséges befektetési célokat bemutató broszúra készült 1994-ben.⁶⁷

ÓZD ÉS TATABÁNYA KIÚTKERESÉSE A KILENCVENES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

A válság mélypontját Ózd és Tatabánya is a kilencvenes évek közepén érte el. A két város útja azonban ekkor végleg kétfelé ágazott. Ózdon ugyan nem rosszabbodott a helyzet a kilencvenes évek második felében, de nem is javult sokat. Tatabánya viszont új növekedési pályára állt a nyugati befektetők közreműködésével végrehajtott újraiparosításnak köszönhetően. Mindebben jelentős szerepe volt (van) a – szocializmus évtizedeiben negligált – hagyományos gazdaságföldrajzi tényezőknek: az Európai Unió határaitól, a legközelebbi autópályától, vasúti fővonalától vagy nemzetközi repülőtértől való távolság stb. (A két város földrajzi és egyéb adottságokból adódó előnyeit és hátrányait lásd részletesen a II. táblázatban.) A dunántúli bányászváros befektetésbarát politikával ki tudta használni a földrajzi elhelyezkedéséből származó előnyöket, a borsodi kohászváros viszont jelentős áldozatok árán sem tudott megfelelő számú befektetőt odacsábítani.

Ózdon a kilencvenes évek közepén két jórészt még mindig a kohászathoz kötődő program körvonalazódott, amely kitörési pontot jelenthetett (volna): az úgynevezett miniacélmű felépítése az 1991-ben leállított, majd lebontott nagyolvasztó helyett, amely végre ellátná a többé-kevésbé nyereségesen működtethető, ám a nyersanyagot (bugát) importból beszerző henger-műveket; az ipari park létrehozása új iparágak letelepítése céljából.

Miután mindkét projektet az OKÜ egykori ingatlanán kívánták megvalósítani, ezért a két történet párhuzamos szálon futott. Az ózdi törzsgyár területén – az ÓFT munkásai által elvégzett bontás után – több mint 20 ezer m² irodaépület, 30 ezer m² ipari csarnok, 3 ezer m² szabadtéri, de fedett tároló várt újrahasznosításra. Az ipari park megvalósíthatósági tanulmánya (amelynek elkészítését főként a Területfejlesztési Alapból finanszírozták) a park kialakításának költségét 5–5,5 milliárd forintra taksálta, ennek fedezetét szintén központi forrásból várták. (A becsült költségekből 1–1 milliárdot terveztek az infrastruktúra korszerűsítésére, az új ipari csarnokok és kiszolgáló épületek létesítésére, valamint a környezeti károk elhárítására.⁶⁸) A tanulmány szerzői arra is javaslatot tettek, hogy a régióban befektetni kívánók részesüljenek adókedvezményekben, kapjanak hosszú lejáratú, kedvező kamatú hiteleket, valamint az importjukhoz vámmentességet.⁶⁹

Az Ózdi Ipari Park (ÓIP) előkészítése és létrehozása költségeinek fedezetéről, valamint a terület tulajdonjogának rendezéséről⁷⁰ egy sor kormányhatározat (1099/1994., 1123/1994., 1113/1995., 2364/1995., 1063/1996. számú) intézkedett. Az ipari park stratégiai céljainak megfogalmazására a jogi keretet adó területfejlesztési törvény 1996. nyári elfogadását követően került sor. Ezek a célok a következők voltak⁷¹: az ipari tevékenység újjáélesztése a tér-

67 Bencsik: i. m.

68 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 175–176. o.

69 Heimer György: Vidám park? Ózdi átalakulási tervek. *HVC*, 1995. 43. sz. 122–123. o.

70 Az ÓIP-t létrehozó, s majdan működtető kft.-nek rendelkezési jogot kellett szereznie a főszámolás alatt lévő OKÜ telkére, amely ekkor a tartozások fejében a bérhitelt nyújtó Pénzügyminisztérium, illetve az Egészségbiztosítási Önkormányzat kezében volt. Tevan: i. m. 135–141. o.

71 Kormos Imre: Az Ózdi Ipari Park fejlesztési tervei. *Ipar–Gazdaság*, 1996. 9–10. sz. 38–39. o.

ségben, az egyoldalúan nehézipari jelleg oldása; az ózdi hengerelt termékek másod- és harmadfeldolgozásának előmozdítása; az új technológiák és iparágak térségbeli megtelepedésének elősegítése, különös tekintettel az alkatrészgyártó és beszállító vállalkozásokra.

Az ÓIP vezetése az alábbi új iparágakat kívánta meghonosítani Ózdon⁷²: a környezetvédelmi, a járműipari, a gépgyártói és gépszerelési (élelmiszeripari, csomagoló-, anyagmozgató- vagy háztartási gépek gyártása), valamint a faipari tevékenységet.

II. TÁBLÁZAT. ÓZD ÉS TATABÁNYA MINT BEFEKTETÉSI CÉLPONT: ELŐNYÖK ÉS HÁTRÁNYOK

ELŐNYÖK		HÁTRÁNYOK	
TATABÁNYA	ÓZD	TATABÁNYA	ÓZD
kitűnő gazdaságföldrajzi fekvés (autópálya, vasút)	a külföldi piacok közelsége (Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna)	magasabb fizetések és árak (lakásbérlet stb.)	nagy távolság a fővárostól, az M3-as autópályától és a nemzetközi repülőtértől
fejlett városi infrastruktúra (bankrendszer stb.)	kiemelt kormányzati figyelem		fejletlen városi infrastruktúra
vállalkozás- és befektetőbarát várospolitika	vállalkozási övezet részeként külön kedvezmények		a helyi önkormányzat relatív passzivitása
önálló gazdaságfejlesztő társaság működtetése	vállalkozói központ és inkubátorház működtetése		képzetlen munkaerő
alacsony helyi adók	öt-tíz éves adókedvezmények		az ipari park a város központjában található
jól képzett munkaerő	olcsó munkaerő		etnikai konfliktusok magyarok és cigányok között
a régmúlta visszanyúló ipari tradíciók	a régmúlta visszanyúló ipari tradíciók		
szinte korlátlan növekedési terület az ipari park számára	vissza nem térítendő támogatások a régóta munka nélkül lévők alkalmazására		magas bűnözési mutatók

Forrás: az Ózdi Ipari Park honlapja (www.gm.hu/lppark/english/xmagyar/emo/ozd_txt.html), a Tatabányai Ipari Park honlapja (www.gm.hu/lppark/english/xmagyar/kdt/tatabanya_txt.html), valamint a szerző saját gyűjtése.

Az ipari park létrehozási munkálatai egyre gyorsabb ütemben haladtak, de a miniacélmű ügyét nem sikerült kimozdítani a holtpontról. A Horn-kormány – miután egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tervezett új üzem kapacitásaira valójában nincs is szükség – 1995 novemberében (a 2364/1995. számú kormányhatározattal) már csak formálisan erősítette meg előző évi decemberi döntését (2156/1994. számú kormányhatározat) a miniacélmű felépítésének 1,5 milliárd forintos állami támogatásáról. Mivel egy korábbi szaktanulmány 4-5 milliárd fo-

rintos állami hozzájárulással látta megvalósíthatónak a projektet, aligha lehetett befektetőre számítani.⁷³ A megvalósításra kiírt pályázat ilyen feltételek mellett eredménytelenül zárult, mire a kormány vissza is vonta támogatási ígérletét.

Egy-másfél évvel később iparági szakértők már 9,2 milliárd forintra becsülték az ÓAM Kft.-nek a termelés fenntartásához nélkülözhetetlen beruházási szükségletét. (Ebből a hengermű részleges modernizálása 1,7 milliárd forintot, a miniacélmű létesítése pedig 7,5 milliárdot tett volna ki.) Mindezzel 2500-3500 fő kohászatban való foglalkoztatását látták (volna) biztosítotttnak.⁷⁴

1997 szeptemberében – huszonnyolcad-magával egyetemben – az ÓIP is hivatalosan elnyerte az ipari park címet, amelynek alapján kedvezményeket adhatnak a betelepülő vállalkozásoknak. A parkban „lakó” mintegy száz vállalkozás közül (amelyek összesen 1400 embernek adnak munkát) továbbra is az ÓKÜ életképesnek bizonyult utódvállalkozásai a meghatározóak: a Finomhengermű Munkás Kft. (600 fővel), az Ózdi Hengermű Kft. (175 fővel), a szöggyártó Fémiksz Kft. (53 fővel), az Ózdi Energiaszolgáltató és Kereskedelmi Kft. (89 fővel) és az Ózd Acél-Trans Kft. (54 fővel). Rajtuk kívül az egyetlen 50 fő feletti létszámmal dolgozó vállalkozás a textilipari Franco-Mode Kft. (130 fővel).⁷⁵ A cégek strukturális eloszlása az üzemméretet és a létszámot tekintve kedvező, ám három-négyszer ennyi kellene belőlük az ózdi foglalkoztatási gondok megoldásához.

Fél évvel később – az 52/1998. számú kormányrendelettel – a kohászváros újabb kedvezményben részesült az Ózd–Putnok–Észak-Hevesi Vállalkozási Övezet létrehozásával.⁷⁶ Az elmúlt évek tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy sem az ipari parkban, sem a vállalkozási övezetben ígért adómentességek és kedvezmények nem tudják ellensúlyozni a földrajzi, közlekedési, infrastrukturális stb. hátrányokat. A letelepülni kívánó néhány külföldi befektető csak további egyedi kedvezményeket kialakulva döntött véglegesen Ózd mellett.

Sokak meglepetésére 1997-ben olyan jelentkező akadt az ÓAM Kft. 90 százalékos üzlet-részére – a Max Aicher GmbH –, amely vállalta a miniacélmű megépítését is (az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.-nek fizetendő 150 millió forintos, jelképesnek mondható vételáron kívül). Az Aicher GmbH azonban a 6-8 milliárd forintba rúgó beruházást állami szubvenciókkal gondolta megvalósítani, ezért sokáig talpalt a bajor és a magyar kormánynál is támogatásokért. Ezek hiányában három év elteltével végül az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Banktól (EBRD) kapott 35 millió márkás hitelből valósult meg a beruházás: egy használt, olaszországi elektrokemencét építettek be. 2000. szeptember elején – tíz év után – csapoltak Ózdon ismét acélt az újonnan átadott miniacélműben, ahol 500-600 fő között stabilizálódott a munkáslétszám. A 30-40 százalékkal olcsóbban érkező ukrán és orosz termékek miatt azonban az ÓAM csak kapacitásainak 40-50 százalékos kihasználásával termelt. Emiatt

73 Lásd bővebben Mink: i. m.

74 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 114–116. o.

75 Lásd részletesen az Ózdi Ipari Park honlapján.

76 A vállalkozási övezet területe a következő települések közigazgatási területét foglalja magában: Ózd, Árló, Bánréve, Borsodbóta, Borsodnádásd, Borsodszentgyörgy, Bükkmogyorósd, Csemely, Csokvaomány, Domaháza, Dubicsány, Hangony, Hét, Cömörözlős, Járdánháza, Kelemér, Királd, Kissikátor, Lénárdaróc, Nekézseny, Putnok, Sajómerce, Sajónémeti, Sajópüspöki, Sajóvelezd, Sánta, Serényfalva, Uppony, Pétervására, Balaton, Bátor, Bekölce, Bélapátfalva, Bodony, Bükkszenterzsébet, Bükkszentmárton, Bükkszék, Egerbocs, Egercsehi, Erdőkővesd, Fedémes, Hevesaranyos, Istenmezeje, Ivád, Kisfüzes, Mátraballa, Mátraderecske, Mikófalva, Mónosbél, Nagyvisnyó, Parád, Parádsasvár, Recsk, Sirok, Szajla, Szentdomonkos, Szilvásvár, Szúcs, Tarnalelesz, Terpes, Váraszó. Lásd az említett kormányrendelet 1. §-át.

a cég a 2000. őszi indulás óta 3,1 milliárd forint veszteséget halmozott fel, és adósságállománya 12,4 milliárd forintra nőtt. S mindez még nem tartalmazza a csaknem hárommilliárd forintra rúgó lejárt szállítói tartozások összegét. Ráadásul 2002 februárjában felrobbant az elektrokemence, s csak 100 millió forintos felújítás után sikerült újraindítani.⁷⁷ Az acélmű tehát nyilván nem lesz képes növelni alkalmazottai létszámát a közeljövőben, de még a jelenlegi dolgozóinak sorsa is teljesen bizonytalan.

Az első nem kohászathoz kötődő igazi „multi” megjelenésére 1998-ig kellett várni Ózdon. A helyi önkormányzatnak azonban súlyos áldozatokat kellett ahhoz vállalnia, hogy helyet adhasson az amerikai General Electric (GE) Hungary Rt. kapcsológyárának. A befektető nemcsak tíz évre szóló mentességet kapott mindenemű helyi (iparüzési, kommunális) adó fizetése alól (ami a városnak csak iparüzési adóból 500 millió forintnyi bevételkiesést jelent), hanem az önkormányzatnak – 300 millió forintnyi hitelből – a saját költségén talajcserét is végre kellett hajtania a GE által kiszemelt, korábban a kohászat által elszennyezett telken. Az amerikaiak 27 millió dollár befektetését és a teljes termelési kapacitás 2004-es kiépülése esetén 1100 fő foglalkoztatását vállalták. Az elektronikai, finommechanikai alkatrészeket, részegységeket gyártó üzem (GE Power Controls) 1999 januárjában kezdte meg a termelést. Ózd vezetése a sikeren felbuzdulva átengedte a GE-nek a Megyei Területfejlesztési Tanács 1999-ben és 2000-ben kiutalt, félmilliárd forintot meghaladó területfejlesztési támogatását is az üzemfejlesztésre. Cserébe a GE gyorsabban futtatta fel a termelést, így 2000 nyarán a kapcsológyár már 1200 emberrel dolgozott. Így annál nagyobb volt aztán a csalódás Ózdon, amikor a GE Power Controls 2000 őszén – kapacitásfeleslegekre hivatkozva – 200-400 embernek felmondott.⁷⁸ A GE taktikázása kitűnő példa arra, hogy a befektető hogyan igyekszik maximalizálni az elérhető kedvezményeket.

A GE megjelenésétől Ózd és Borsod megye vezetése is a város iránti érdeklődés jelentős megugrását várta, ám ez nem következett be. Ez idáig összesen még egy céget bátorított fel az amerikaiak lépése. A szintén kapcsolókat gyártó Saia Burges Electronics beszállítói szerződést kötött a GE-vel, és új üzemében 500 embernek biztosít munkát. A svájci cég szintén adókedvezményt élvez, és 2000-ben 170 millió forint területfejlesztési támogatáshoz jutott az önkormányzaton keresztül.⁷⁹

A holtpontra való átlendülés Tatabányán sem volt egyszerű.⁸⁰ 1995 tekinthető a fordulat évének, ugyanis ekkor készült el a városi gazdaságfejlesztési stratégia első változata⁸¹, valamint ekkor sikerült – hosszas alkudozások után – letelepíteni az első külföldi befektetőt Tatabányán. Az új stratégia kidolgozásában jelentős szerepe volt a kanadai kormány által finanszírozott projektnek, amelynek keretében egy tanácsadó cég három szakértője segítette Tatabánya vezetését. Javaslatukra végeztették el az önkormányzati vagyon nyugati mintájú auditálását, a városi tulajdonban lévő ingatlanok értékebecslését, valamint a város versenyké-

77 Tömör Ákos: Reményfutam. Ózdi szegényügyi és felzárkózási tervek. *HVG*, 2000. 38. sz.; Mink Mária: Öntőforma. Válságban az Ózdi Acélművek Kft. *HVG*, 2002. 33. sz. 99–101. o.

78 General Electric-üzem Ózdon. *HVG*, 1998. 36. sz. 18. o.; Nagy B. György: Számháború. Leépítés a GE ózdi üzemében. *HVG*, 2000. 50. sz.

79 Tömör: i. m.

80 A Tatabányán a kilencvenes évek második felében végbement változások bemutatásához Bencsik János idézett művét és a tatabányai Gazdaságfejlesztő Kft. ügyvezető igazgatójával, Agócs Istvánnal folytatott beszélgetésünket használtam fel. A továbbiakban csak az ettől eltérő forrásokat jelzem külön. Agócs Istvánnak ezúton is szeretnék köszönetet mondani segítségéért.

81 A legfrissebb változatot lásd – angolul – a honlapon. (www.citiesofchange.org/firstLevel/CAG/tatab.htm)

pességét bemutató propagandaanyag kidolgozását. A tatabányai vezetés – az ózdival szemben – kifejezetten offenzív megoldást választott: helyi-kistérségi szinten élére állt a gazdaságátalakítási folyamatnak, és magára vállalta a minisztériumok, a kamarák, a kistérségi társulások, a fejlesztési társaságok stb. tevékenységének összehangolását.

1996-ban az önkormányzat a fejlesztési feladatok és a befektetések koordinálására egy saját tulajdonú, önálló céget alapított Gazdaságfejlesztési Szervezet (GFSZ) néven. Az ötfős GFSZ feladatai azóta is bővültek, s jelenleg igen széles körre terjednek ki: munkahelyteremtés, -megőrzés, befektetői partnerek felkutatása, ipartelepítés, kereskedelemfejlesztés, ingatlanhasznosítás, iparipark-fejlesztés, település- és régiómarketing, gazdasági elemzés, kutatás, stratégiai tervezés, tanácsadás, a nemzetközi gazdaságfejlesztési kapcsolatok ápolása, a kistérségi ügynökségi feladatok és a Közép-Pannon Fejlesztési Rt. megyei irodája szerepkörének ellátása.

A GFSZ egyik első munkája a város távlati gazdaságfejlesztési tervének részletes kidolgozása volt. Ez a stratégia alapvetően a város gazdasági alapjainak diverzifikálását, ipari struktúrájának gyökeres átalakítását és foglalkoztatási struktúrájának megújítását tűzte maga elé célul. A program a következő ágazatok tatabányai letelepítését szorgalmazta⁸² elektronika, gépipar, autóipar, autóalkatrész-gyártás, vegyipar, környezetvédelmi ipar, csomagolóanyag-ipar, logisztika, nagy alapterületű kereskedelmi létesítmények.

A gazdaságfejlesztési program azt is kikötötte, hogy a város nem engedélyezheti környezetszennyező iparágak letelepülését, s igyekszik olyan befektetőket találni, akik magasabb feldolgozottságú termékek előállításával foglalkoznak.

Mindez azonban még csak a szervezeti keretek tisztázását-előkészítését és a stratégiai alapvetést jelentette. A legnehezebb feladat az első nagybefektető odacsábítása volt. Ugyanis az amerikai–német tulajdonú Suoftec azon elhatározása 1995-ben, hogy Tatabányán építi fel a világ egyik legnagyobb alumíniumfelni-gyárát, kétféle pozitív hatással járt. Egyrészt megváltoztatta a város hangulatát: az új üzem létesítése a városvezetés és a lakosság számára is a válság lezárulását és egy új folyamat elindulását jelképezte. Másrészt egy világcég letelepülése jelzés volt a többi érdeklődőnek is, hogy Tatabánya jó adottságokkal rendelkezik, és fogadóképes. A polgármester szerint a Suofteccel kötött szerződés aláírása után érezhetően nőtt a befektetői érdeklődés a város iránt.

A befektetők figyelmét azonban egyedül jelentős kedvezményekkel lehet igazán felkelteni és ébren tartani. Magyarországnak, illetve a Dunántúlnak Cseh- és Lengyelország, Szlovénia, Kína stb. gyorsan fejlődő ipari régióival kell versenyre kelnie, kedvezőbb feltételeket kínálnia. A dunántúli nagyvárosok között hasonlóan éles verseny folyik a befektetőkért, mivel mindenkinek elemi érdeke a szociális feszültségeket csillapító munkahelyteremtés és az adóbevétel-növelés. Tatabánya vezetése jelentős adókedvezmények megadásával, továbbá infrastruktúra- és ingatlanfejlesztésekkel igyekszik 1995 óta elébe menni a befektetői igényeknek. Zöldmezős beruházásokhoz például mintegy 200 hektárnyi telket kínál az önkormányzat, közművesítésére pedig 1992–1996 között 1,5 milliárd forintot fordított. 1996-ban összesen 1,2 milliárd forintot fordítottak infrastrukturális beruházásokra (a hatmilliárd forintos költségvetésből). A Suoftec például 900 millió forintnyi helyiadó-elengedésben és infrastrukturális támogatásban részesült.⁸³

Mindehhez az is hozzátartozik, hogy az önkormányzatoknak, a helyi gazdaságfejlesztő szervezeteknek valójában szerény a mozgásterük a kedvezmények megteremtésében. Ugyan-

82 Agócs István: Iparfejlesztés, Ipari Park kialakítása Tatabányán. *Ipar–Gazdaság*, 1996. 9–10. sz. 36. o.

83 Heimer György: Szénnel szemben. Válságkezelés Tatabányán. *HVG*, 1997. 14. sz. 121–127. o.

is a letelepülni kívánó vállalkozások adó- és közterheit döntően az állam szedi be, a helyi adók ehhez képest csekélynek mondhatók. Az önkormányzatoknak viszont az egyre csökkenő mértékű SZJA-részesedés és a központi normatív támogatások mellett éppen ezek a helyi adók jelentik a legfőbb bevételi forrást, különösen az iparüzési adó: Tatabányán az éves szinten 1,6 milliárd forint körüli helyi adóbevétel 80 százaléka ebből az adónemből származik.⁸⁴

Az egykori bányászvárosban a „befektetőbarát” intézkedések körül már komoly politikai viharok is dúltak. A helyi ellenzék a város kedvező adottságainak vonzerejére hivatkozva kifejezetten sokallta a külföldi befektetőknek nyújtott kedvezményeket és támogatásokat. Csak-hogy a befektetők – mint Ózd esetében is láttuk – minden költségkategóriánál optimalizálásra törekednek, így egy új üzem telephelyének kiválasztásánál igenis döntő lehet mondjuk az iparüzési adóban tapasztalható néhány tizedszázaléknyi eltérés is. (Budaörs például a budapestinél 0,4 százalékponttal kevesebb iparüzési adót szed, amivel számos nagyberuházást odacsábított.) Tatabánya is verseny- és kényszerhelyzetben volt (van) tehát: hiába esik el évente közel félmilliárd forint bevételtől a letelepült beruházóknak nyújtott adókedvezmények miatt, az új vállalkozások nélkül meg sem termelődne ez az adóalap.⁸⁵

Az elmúlt évek tatabányai tapasztalatai alapján még egy – első látásra nem is olyan lényeges, de nagyon vonzó – újításra kell felhívunk a figyelmet. Ez pedig az „egyablakos” ügyintézés. Magyarországon ugyanis több száz (vagy ki tudja hány) befektetési lehetőség úszott el azon, hogy a különböző hivatalokból ide-oda küldözgették az ügyfeleket. Tatabányán a koordinációt is a GFSZ végzi, a befektető helyett vagy azt segítve intézkedik a hazai bürokrácia útvesztőiben az építészeti szakhatóságoktól a vízművekig.

1997-ben Tatabányán is megnyílt az ipari park, amelynek fő előnye az ózdival szemben, hogy szinte korlátlanul bővíthető. A megnyitás óta területét 200 hektárról már 400-ra kellett növelni. Csak a nagyobb vállalkozásokat sorolva is kitűnik, hogy – a korábbi célkitűzéseknek megfelelően – sokféle iparág települt itt meg, s a 600 fős üzemtől a néhány fős vállalkozásokig teljesnek mondható a méretskála is⁸⁶: Buckbee Mears Hungary Kft. (monitorok gyártása, 640 fő), Suoftec Könnyűfémtermék Gyártó Kft. (keréktárcsagyártás, 600 fő), Artesyn Kft. (tekercek gyártása, 350 fő), Euro Wire and Cable Services Kft. (kábelek gyártása, 240 fő), Alpla Műanyag csomagolóipari Kft. (133 fő), Mikrolin Szövetkezet (elektronika, 92 fő), Szerip Kft. (építőipar, 40 fő), Matriál Kft. (építőipar, 36 fő), Stein Tésztaüzem Kft. (20 fő), Grundfos (üzemanyag-szivattyúk, a létszám nem ismert) stb.

Időközben a tatabányai önkormányzat úgy módosította a helyi szabályozást, hogy a megítélt kedvezmények immár attól függetlenül járnak, hogy a vállalkozás az ipari parkban vagy különálló telephelyen működik-e.

A letelepült számos befektetőnek köszönhetően a város – Ózddal ellentétben – ma már válogathat a „kérők” között. (A két városban megtelepült jelentősebb *külföldi* cégek listáját és iparági megoszlásukat lásd a III. táblázatban.) Az ezredfordulón most már az a cél, hogy az 500 fő alatti, de különösen az 50-100 főt foglalkoztató kategóriában „színesítsék” a vállalkozások tevékenységi körét, valamint hogy a letelepült cégek ne csak összeszerelést és/vagy gyártást végezzenek Tatabányán, hanem kutató-fejlesztő részlegeiket, esetleg regionális döntéshozó központjukat is idehozzák. A városvezetésnek – miután a befektetőknek adott kedvezmények egy része lassan lejár – immár a meglévő vállalkozások *megtartására* is fel kell készülnie, figyelembe véve a város jövődő bevételeit is. A GFSZ ügyvezetője szerint nem fe-

84 Szirmai és mások: i. m. 69. o.

85 Uo. 69. o.

86 A Tatabányai Ipari Park honlapja alapján.

nyezet az a veszély, hogy külföldi cégek majd egyik napról a másikra összecsomagolnak, és teljes termelőkapacitásukkal „továbbállnak” kelet felé (Ukrajnába, Romániába, Kínába stb.). Ott ugyanis az infrastruktúrában, a szolgáltatások, a szakképzettség színvonalában vagy a befektetés biztonságát illetően nem tudnak a magyarországihoz hasonló körülményeket garantálni. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy Tatabányán jelen pillanatban is árulnak egy több ezer négyzetméteres kész gyártócsarnokot, amelyet az ázsiai befektető használatba se vett, hanem végül a Távol-Keleten indította be a termelést.

III. TÁBLÁZAT. AZ 1990 ÉS 2000 KÖZÖTT ÚJONNAN LETELEPÜLT JELENTŐSEBB VÁLLALKOZÁSOK ÉS IPARÁGAK TATABÁNYÁN ÉS ÓZDON

VÁLLALKOZÁSOK TATABÁNYÁN	VÁLLALKOZÁSOK ÓZDON	IPARÁGAK
Alpla		csomagolóanyag-ipar
Benckiser		vegyipar (tisztítószeresek)
Bowden		autóipar (bovdenek)
Buckbee-Mears		elektronika (monitorok)
Euro-Wire and Cables		elektronika (kábelek)
Grundfos		autóipar (üzemanyag-szivattyúk)
Metalko		alumíniumkohászat
SCI		elektronika
Suoftec		autóipar (keréktárcsák, felnik)
	GE Power Controls	elektronika (kapcsolók)
	Saia Burges Electronics	elektronika (kapcsolók)

Forrás: az Ózdi Ipari Park honlapja (www.gm.hu/Ippark/english/xmagyar/emo/ozd_txt.html), a Tatabányai Ipari Park honlapja. (www.gm.hu/Ippark/english/xmagyar/kdi/tatabanya_txt.html); Tömör: i. m. és Bencsik: i. m.

A város gazdasági-ipari sokszínűségének fokozásában – a gazdaságfejlesztési program által is deklaráltan – egyre jelentősebb szerep várna a hazai kis- és középvállalkozói körre. Ám éppen ez volt az a társadalmi csoport, amelyről megfigyelhető a tatabányai városvezetés. Ez a kör általában nem rendelkezik az új fejlesztésekhez szükséges tőkével és technológiával, a magyar bankok pedig – a magas kockázatra hivatkozva – nem hajlandók hiteleket nyújtani nekik, így erőteljesebb (helyi) támogatásra szorulnak. Ezen a téren csak a legutóbbi időben történt változás Tatabányán: 2000 után született döntés arról, hogy a 100 millió forint alatti adóalapú vállalkozások iparűzésiadó-kedvezményben részesülnek, vagy hogy jutányos feltételekkel telkeket parcelláznak nekik.⁸⁷

A kilencvenes évek második felének történéseit összegezve megállapíthatjuk, hogy mindkét városban visszafordíthatatlan változások történtek. A szisztematikus gazdaságfejlesztési törekvéseknek köszönhetően Tatabányán 70 milliárd forintot fektettek be 1995–2000 között. A város gazdasági szerkezete diverzifikálttá vált, a település fellendülése pedig lassan új szakaszba lép. Több mint ötezer új álláshelyet sikerült teremteni, így a munkanélküliség tíz év elteltével süllyedt ugyanarra a 7 százalék körüli szintre, mint az az átalakulás kezdetekor volt. Három-négy ezer ember azonban ma is munkát keres a városban.

87 Szirmai és mások: i. m. 96. o.

Ózdon ezzel szemben mindösszesen 13-15 milliárd forintnyi tőkebefektetést eszközöltek 1997 óta, amivel kb. kétezer új munkahelyet sikerült létesíteni, azonban még így is 20 százalék körüli a munkanélküliség. A kohászat (maradványainak) helyzete továbbra is válságközeli, az újonnan települt iparágak pedig még nem érték el azt a „kritikus tömeget”, amely túllendíthetné a várost a holtpontra.

TANULSÁGOK

Tanulmányunkban – a lehetőségekhez képest – igyekeztünk részletesen bemutatni a két (volt) szocialista városban lezajlott átalakulási folyamatot. A foglalkozási szerkezetet tekintve Ózdon zajlott le drasztikusabb változás. 1980-ban még 60 százalék feletti volt iparban foglalkoztatottak aránya, a kohászat összeomlása miatt azonban 2000-re ez 44 százalékra esett vissza. Tatabányán viszont, ahol már 1980-ban is kisebb arányban, 52 százalékban dolgoztak az iparban, nem történt jelentős átrendeződés: az új iparágak megtelepülésének köszönhetően ma is kb. 48 százalék az iparban foglalkoztatottak aránya. Némileg paradox módon tehát Ózdon dezindusztrializációs folyamat zajlott le, Tatabányán pedig reindusztrializációnak lehettünk tanúi.

Ha megpróbálunk általánosítható tanulságokat levonni a válságkezelést illetően, akkor érdemes különválasztani a helyi és a központi szereplőket.

A két helyi önkormányzatnak – mindkettőt karizmatikus polgármester vezeti tizenkét éve – gyökeresen különböző feltételek mellett kellett megbirkóznia a nehézségekkel. A kilencvenes évek első felében mindkét városvezetés inkább csak sodródott az árral, segítséget leginkább az államtól vártak – hiába. Az évtized második felében aztán a két város más-más stratégiát választott.

Ózd és vezetése, úgy tűnik, görcsösen ragaszkodott a kohászat fenntartásához. Ehhez a sokszor koncepciótlan, lobbierdekektől (félre)vezetett, illetve a valóban tragikus társadalmi lecsúszástól megrettent kormányzatok sorra asszisztáltak is. Csak 1998 táján tudatosult a városi vezetésben, hogy az állam nem lesz képes megoldani a gondjaikat. Áttörést azóta sem sikerült elérni, az eredmény pedig egy félbemaradt szerkezetváltás. Szakértők öt évvel ezelőtt, 1997-ben – 11-13 ezer létesítendő munkahellyel számolva – 50-80 milliárd forintra becsülték a szükséges összeget, amellyel Ózdon tíz év alatt helyreállítható lenne a munkaerő-piaci egyensúly.⁸⁸ Ennyi működő tőke hiányzik tehát ma is a borsodi városban.

Tatabányán megmászhatatlan tény volt, hogy a szénmezők kimerülése miatt a bányászatnak vége. Továbbá nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági szerkezet átalakításához az államtól nem várható érdemi támogatás. Mindebből a tatabányai vezetés azt a következtetést vonta le, hogy saját magának kell – valamilyen külső segítséggel – végrehajtani a struktúraváltást. A kedvező körülményeknek és a hatékony városmenedzsmentnek köszönhetően ez sikerült is.

Az állam – s benne a kormányzatok – szerepét nézve először emeljük ki a pozitívumokat. Az állam fedezte az egykori állami vállalatok felszámolásából eredő költségeket: finanszírozta a bányabezárásokat és a kohászati reorganizációt (beleértve a környezet rehabilitációját stb.). A költségvetésből és a különféle állami alapokból nyújtott támogatások segítségével fékezni lehetett a munkahelyek számának csökkenését, és többé-kevésbé fokozatossá lehetett tenni a válságfolyamatot.

88 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 173. o.

Másfelől viszont az ágazatilag és területileg is koncentrált krízis ellenére nem jött létre hatékony válságkezelési intézményrendszer. A feladatok a kormányzaton belül is szétaprózódtak: az ipari, később gazdasági minisztériumok, a Munkaügyi Minisztérium, a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, a Belügyminisztérium és a mindenkori állami vagyonkezelő, illetve privatizációs szervezet mind-mind csak a válság részproblémáival foglalkozott, a kormányzati cselekvés integrálása mindvégig elmaradt. (Ezt kormánybiztosi megbízatással nem lehetett megoldani.) Egyedül a SZÉSZEK képezett kivételt, e szervezet felhatalmazása azonban csak a válságkezelés egy szűk szegmensére (a szénbányászatra) vonatkozott.

IV. TÁBLAZAT. AZ ÓZDI REORGANIZÁCIÓRA ÉS ÚJÁÉLESZTÉSRE FORDÍTOTT ÖSSZEGET MEGOSZLÁSA

MEGNEVEZÉS	A PROJEKTEK MEGNEVEZÉSE RÉSZLETESEBBEN	ÖSSZEG (MILLIÁRD FT)	SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁS
Infrastruktúra-fejlesztés a régióban	új városi fűtőmű, új posta, kórházi rekonstrukció, telefon- és gáz-hálózat-fejlesztés, a Miskolc–Ózd vasútvonal korszerűsítése	5,0	28,0
Acélipari válságkezelés és reorganizáció	vagyonkivásárlás a fel-számolótól, a termelés újraindítása, korszerűsítés, hitelgaranciák	4,8	26,5
Szociális gondoskodás	az ÓFT működtetése, korengedményes nyugdíjazás, végkielégítések	2,9	16,0
Munkanélküli ellátás	munkanélküli járadékok, jövedelempótló támogatások	1,6	9,0
Német befektetők kárpótlása		2,4	13,5
Munkahelyek megőrzése	bértámogatás, az energia- és a szállítási rendszer korszerűsítése	1,0	5,5
Új munkahelyek teremtésének támogatása		0,3	1,5
Összesen		18,0	100,0

Forrás: Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 128. o.

A regionális politika oldaláról sem sikerült megragadni a problémát. Ugyanis az államigazgatás és az önkormányzatok is túlságosan ragaszkodtak a közigazgatási határhoz (főként a megyéhez, illetve a kistérségi beosztáshoz). Vagy ha túl is léptek ezeken a kereteken, mint

például az Ózd–Putnok–Észak-Hevesi Vállalkozási Övezet létrehozásánál, nem szerves egységeket vettek alapul. Mostanáig sem történt kísérlet ipari kooperációkat és társadalmi kapcsolattrendszereket is figyelembe vevő programok kidolgozására, mint amilyen egy Sajó-völgyi egységes válságkezelési projekt lehetett volna.

A kormányzat Ózd problémáit a kilencvenes évek elejétől szinte állandóan napirenden tartotta. Közel kilencezer ember idő előtti nyugdíjazását, valamint az ÓFT működését finanszírozta a központi költségvetés, illetve a társadalombiztosítási kassza. A baj igazi okával, a kohászati válságával azonban nem tudott mit kezdeni. A halogató magatartás csak elodázta és súlyosbította a gondokat: az állam eleinte a kemény kéz, a be nem avatkozás politikáját hirdette, majd végül az utolsó (vagy utolsó utáni) pillanatban mégis mindig közbelépett. A kormányzat költségvetésből, állami alapokból 1997-ig 18 milliárd forintot fordított a térség újjáélesztésére.⁸⁹ (Lásd a IV. táblázatot.)

Amint a táblázatból látható, a támogatások 28 százaléka az infrastruktúra-fejlesztést szolgálta, ami a továbblépés, az új iparágak megtelepítésének egyik előfeltétele. Ám Ózd infrastrukturális ellátottsága ennek ellenére sem éri el még a Borsod megyei átlagot sem. A rövid távú gondolkodás szimptomatikus jele az új munkahelyek teremtésének 1,5 százalékos részesedése az összes kormányzati juttatásból.

Nehéz kérdés, hogy ez az említett 18 milliárd forint sok-e, vagy éppen kevés. Ha az eredményt és a hatékonyságot nézzük, nagyon sok. Ha más viszonyítási pontokat keresünk, akkor nevétségesen kevés. A kohászatnál maradvá: az Európai Unión belül például Olaszországban 3,6 milliárd *dollár*, Spanyolországban 4,5 milliárd *dollár* állami támogatást kaptak az acélgyártással foglalkozó cégek 1993-ban.⁹⁰ Vagy ha más hazai gazdasági szektort nézünk, szintén nagyságrendekkel nagyobb számokkal találkozhatunk. A kilencvenes évek közepén – a befagyott hitelek már kezelhetetlen tömegére hivatkozva (amelyek fele az agrárágazatból és a kohászatból származott⁹¹) – kb. 500-600 milliárd forint közötti summát fordított a magyar állam a megroggyant bankok konszolidációjára. Egyes hírek szerint az elmúlt tizenkét évben a Magyar Televízió konszolidációjára, átalakítására, feltőkésítésére, székházvásárlására, forgóeszközpótlására stb. a magyar kormányok kb. 150 milliárd forintot fordítottak.

Sok az ózdi 18 milliárd? Talán igen, talán nem. Az igazi baj az, hogy még most sem ismerjük a számla végösszegét.

89 Bajka–Kormos–Kutas: i. m. 126–128. o.

90 Vajna: i. m. 101–103. o.

91 Horváth: i. m. 399. o.

LUX ZOLTÁN

A DIGITÁLIS TÖRTÉNETI ADATARCHÍVUM¹

Manapság egyre inkább terjed az informatikai eszközök használata a tudományos világban, az oktatásban és az ismeretterjesztésben. És ez – úgy tűnik – kezdi alapvetően átalakítani a hagyományos struktúrákat. Egyre közelebb hozza az alapkutatásokat az alkalmazásfejlesztéshez, megszünteti a „tisztá tudományok” zártságát. Lerövidíti a kutatási eredmények és azok alkalmazása között eltelt időt, közelebb hozza egymáshoz az egyes szaktudományokat. Az eredmények alkalmazhatósága érdekében már nem a téma tisztán diszciplináris, hanem inkább interdiszciplináris megragadása a cél.

Az oktatás és ismeretterjesztés terén is hasonlóan lényeges változások mennek végbe. Az iskola többé nem a tudás megszerzésének egyedüli helye, s a tanár nem annak egyedüli közvetítője. Az internet, a digitális adathordozók által közvetített tudás megteremtheti, meg kell teremtenie a művelődés, tudáskarbantartás megfelelő virtuális környezetét. Ennek a környezetnek lehetnek részei, építőelemei azok a digitális adatarchívumok, amelyek képesek a felhalmozott tudást egy folyamatosan változó környezetben megőrizni, a változó alkalmazási igényeknek megfelelően átszervezni.²

AZ ADATBÁZIS-ÉPÍTÉS CÉLJA

Miért építünk adatbázisokat mi is, mire jó ez a sokszor kicsit nehézkesnek tűnő és költséges technológia a történettudományban? Az ma már nyilvánvaló és természetes, hogy a számítógépek segítségünkre vannak tanulmányaink elkészítésében és formába öntésében. Hasznos lehet a világhálón megnézni, hogy melyik könyvtárban találjuk meg a szükséges szakirodalmat. A programok megkönnyítik a szerkesztést, a javítást, s ha kész a cikk, elektronikus levélben küldjük el valamelyik szerkesztőségbe. De miért kell a kutató oldaláról is betagolódni az adatokat gyűjtő és azokat valamilyen módon másoknak is hamar elérhetővé tenni akaró rendszerbe? Néha úgy érezhetjük, hogy a technológia hajt minket, kényszerít valamire, aminek a szükségességéről nem is vagyunk meggyőződve.

1 Ez a munka az Improving Human Potential (IHP) and the Socio-economic Knowledge Base – Enhancing Access to Research Infrastructures támogatásával létrejött, a kvalitatív adatarchiválás informatikai problematikáival foglalkozó tanulmány első része. A kutatási ösztöndíjat az ECASS (European Centre for Analysis in the Social Sciences) biztosította 2001 és 2003 között.

2 Az informatika fejlődésének a kutatásra, művelődésre gyakorolt hatásával rendkívül részletesen foglalkoznak Nyíri J. Kristóf tanulmányai: <http://www.phil-inst.hu/nyiri/>

Ha a folyamat távolabbi jövőbe mutató kérdését nem is tudjuk megválaszolni, néhány érvet azért felvázolhatunk az adatbázis-építés mellett.

Az összegyűjtött forrásokat, adatokat használni akarjuk kiadványaink összeállításában. Könnyű belátni, hogy ha például csak illusztrációként van szükség egy-egy fotódokumentumra, már akkor is érdemes a meglévő technológiát használva azt egyszer és mindenkorra tárolni, és visszakereshetővé tenni egy későbbi esetre vagy kollégáink számára.

Különösen fontos a rendszerezett tárolás multimédia-kiadványok, interneten elérhető publikációk készítése esetén. A digitális kiadványokban lényegesen több forrást, szemléltető anyagot, multimédia-dokumentumot lehet felhasználni, mint a nyomtatottban, s ebben az esetben a visszakereshetőség és a digitális forma is fontos szempont.

Kronológiát természetesen lehet szerkeszteni, karbantartani kartonokkal teli dobozok segítségével is. Azonban ha nem csak időrendben szeretnénk keresni a „dobozban”, akkor anynyi dobozra van szükségünk, ahány szempont alapján lehetővé kívánjuk tenni a keresést. Szükségünk lehet például azokra az eseményekre, amelyekben X. Y. részt vett, vagy azokra, amelyek Z helyen történtek, vagy például szeretnénk kigyűjteni azokat az eseményeket, amelyekre vonatkozóan W forrásból merítettünk adatot. Jól illusztrálják a probléma lényegét a könyvtári katalógusok. Kezelésüket a számítógépes keresőrendszerek már jó ideje megkönnyítik.

Az adatbázis-építés célja tehát, hogy a forrásokat könnyebben használhatóvá, újrafelhasználhatóvá tegye, és a publikálás számára segédanyagot, szemléltető dokumentumokat biztosítson.

TÁVLATI CÉLOK

Szó esett már események, források, képi dokumentumok összekapcsolásáról. Azaz az adatbázisban „azt mondjuk” például, hogy kapcsoljuk össze Kádár János életrajzát egy csomó képpel, amelyet különböző archívumokban róla találtunk, majd feldolgoztunk, kapcsoljuk össze azokkal az eseményekkel, amelyekben részt vett, és azokkal a forrásokkal, szakirodalmi publikációkkal, interjúkkal, amelyek vele kapcsolatosak. Ha ebben a hálóban még történeti (társadalmi, politikai stb.) narrációk is vannak, az előálló adatbázis lényegében egy folyamatosan fejlesztett multimédia-történelemlépcső, amelynek a fejlesztését és hozzáférését informatikai eszközökkel több szinten is lehet szabályozni. Ha a történelemlépcső-adatbázisnak vannak még nem teljesen kész részei, azokat nyilván nem kell általánosan elérhetővé tenni: előválogatások végezhetők a különböző szintű hozzáférések (ismeretterjesztés, közoktatás, felső szintű oktatás, kutatás) szempontjai szerint. A háló elemeit el lehet látni például arra vonatkozó címkékkel, hogy az adott tételt (rekordot) csak a felső szintű oktatástól „felfelé” tartalmazza a „történelemlépcső”. Az adatbázis egyes elemei lehetnek „fizetősek”, például egy fotódokumentum nagyobb felbontású, publikálásra is alkalmas változatának letöltéséért térítést lehet kérni. Az adatbázis tartalmazhat személyiségi vagy szerzői jogi szempontból nem nyilvános, nem általánosan hozzáférhető elemeket is. Ezek a megszorítások informatikai eszközökkel tökéletesen kezelhetők.

A kutatók talán kissé idegenkedve gondolnak arra a lehetőségre, hogy kutatási részeredményeiket is elérhetővé tehetnék egymás számára. Ez sok tévedéstől óvhatná meg a történettudományt, hiszen nincs az a kutató, aki a hagyományos kutatások során valamennyi elérhető forrást átnézte volna akár csak egyetlen témában is. Természetesen érthető, ha a kutatók a fontos történeti kérdésekkel kapcsolatban felbukkanó, sokszor véletlenszerűen megtalált do-

kumentumok első publikálását nem szeretnék kiengedni a kezükből. A levéltárak állományainak digitalizálásával azonban – valamint annak eredményeként, hogy a vállalatoknál, a kormányzatnál egyre gyakoribb, hogy egyes dokumentumok már csak digitális formában jönnek létre – a források megtalálása már nagymértékben a rendelkezésre álló információtechnológiai eszközök értő és okos alkalmazásától függ. A forrás minden érdekelt számára – valószínűleg interneten keresztül is – elérhető lesz. Ilyen összefüggésben talán nem a megtalált források őrzése lesz a hasznos, hanem sokkal inkább a történeti problémákra való gyors reagálás. Nem kisebb, hanem éppen lényegesen nagyobb szerepet kaphat a történetész értelmezés, hiszen a kutatói aprómunkával nem kell annyit bíbelődni.

Az „okos szoftverek” esetünkben „adattányászati”, illetve tudásmenedzsment- (*Knowledge Management*) szoftvereket jelentenek. Ilyen szoftvereket az üzleti világban már évek óta alkalmaznak. Adattányászati szoftverekkel dolgoznak például a pénzügyi szférában a rendelkezésre álló adatállományból a felhasználó által előre nem definiált elemzések elkészítésére. Ez a használat természetesen a program lehetőségeinek mélyebb ismeretét feltételezi. Jóllehet a levéltárak zöme még állománya feltárásának a kezdetén áll, már van olyan levéltár, amelyben a rendelkezésre álló dokumentumok mély tartalmi feltárása folyik, beleértve a dokumentumok képi tárolását is.³ És ne feledjük, jelenkortörténetünkkel kapcsolatban egyre több digitális dokumentum keletkezik, gondoljunk például a már említetteken kívül még a törvényekre vagy a *Parlamenti Naplóra*.⁴

Az adattányászati szoftverek továbbfejlesztései az említett tudásmenedzsment-szoftverek. Ezen a területen nagy lendülettel folynak a kutatások és fejlesztések. A világ valamennyi fejlett országa – az Európai Unió is – kiemelten támogatja a tudásmenedzsment körébe tartozó kutatás-fejlesztési tevékenységeket. E kutatások során létrejövő termékek funkcióját a következőképpen lehet leírni: egy szervezet hatékony és eredményes működése alapvetően az ott felhalmozott tudás nagyságán és annak hatékony felhasználásán múlik, tehát a tudásmenedzsment-programoknak az a feladata, hogy összegyűjtse a munkatársaknál található információkat, és a szükségeseket automatikusan és a lehető leggyorsabban eljuttassa azokhoz, akiknek a munkáját segítheti.⁵

Mind az adattányászati, mind a tudásmenedzsment-eszközök fejlesztése a mesterséges-intelligencia-kutatások jelentős fejlődésén alapul. Ezekben az esetekben ugyanis már messze többről van szó, mint arról, hogy egy karakterláncot (keresőkifejezést) egy tetszőlegesen nagy adathalmazban megtaláljunk, azaz keresést hajtsunk végre. Itt már valamiképpen meg kell „érteni” a szöveget, „ki kell találni”, hogy a felhasználó mire gondolhatott. Anélkül, hogy a matematikai részletekbe belemennénk, egy a társadalomtudósok számára is könnyen érthető problémát szeretnék felvázolni. Sok társadalomtudós használ kutatásai során szövegelemző (*Text Analysis*) szoftvereket. Több ilyen szoftver van, és valamennyi specializálódott bizonyos feladatokra⁶. Egyben azonban megegyeznek, mégpedig abban, hogy lényegében „kézzel” és

3 A Történeti Hivatalban 2001-ben megkezdődött az ott őrzött állambiztonsági iratok nagyon részletes tartalmi feltárása, amelynek keretében a teljes dossziék tartalma is az adatbázisba kerül. Ezzel meggyorsul a dokumentumokhoz való hozzáfutás technikai folyamata.

4 Az érvényes törvények gyűjteménye már több mint tíz éve kapható rendszeresen frissített formában CD-ROM-on, több kiadó fejlesztésében is. A törvények feldolgozása, digitalizálása visszamenőlegesen is folyik. Történeti szempontból legalább ennyire fontos a különböző parlamenti iratok digitális archiválása. A *Parlamenti Napló*-ban 2002 őszétől már a felszólalások digitalizált videórészletei is megtekinthetők.

5 A kérdéskörnek jó kifejtését adja a *Knowledge Management Handbook*. (Szerk. Jay Liebovitz. London–New York–Washington D.C., 1999, CRC Press, Boca Raton) 8. fejezete.

„egyenként” kell az egyes szövegrészekhez hozzárendelni azoknak az adott kutatás szempontjából releváns „jelentését”. Ha ez megvan, akkor a program nagyon gyorsan elvégzi az elemzést, a fogalmak szövegrészekhez rendelése azonban meglehetősen hosszadalmas munka lehet, amely bizony az elemezhető szövegek hosszát jelenleg még erősen behatárolja. A kutató álma az lenne, hogy ő valamilyen paraméterrendszerrel megadja az elemzés szempontjait, azután a program értelmezi a szöveget, mintegy az egész szöveget „elolvasva” megtanulja az adott szöveg sajátos kifejezőrendszerét, és azt hozzárendeli a megadott szempontrendszerben lévő fogalomrendszerhez. Ezt természetesen megteheti több lépcsőben, mintegy interaktív kapcsolatban a kutatóval. Ilyen program ma még nem kapható, tudományos konferenciákon azonban már beszámolnak hasonló fejlesztésekről.⁷

Az ilyen jellegű fejlesztőmunkába viszont be kell kapcsolódniuk történészeknek is, ugyanis a szoftverekben működő algoritmusok nagymértékben befolyásolják a keresések, adatbányázatok eredményét, így reális veszélye van annak, hogy kellő koncepcionális kontroll nélkül a technológia túlzott vagy ellenőrizetlen befolyást gyakorolhat a kutatási módszerre.⁸

DIGITÁLIS ADATARCHÍVUMOK

A digitális világ, az adatbázisok új távlatokat is nyitnak a történettudomány – de nyugodtan fogalmazhatunk általánosabban: a tudományok – számára. Egyetlen tudomány sem lehet pusztán nemzeti. Ez a tény a természettudományok esetében mindenki számára nyilvánvaló, de könnyen belátható, hogy az egyes országok története is összefügg a környező országokéval, és el kell helyeznünk saját történelmünket a világtörténelemben is.

Digitális „történelmeink” összekapcsolása nemcsak az ismeretterjesztésnek, de a kutatásnak is új távlatokat nyit. Amit „digitális történelemkönyvnek” neveztem, azt az adattárolás szempontjából nevezhetjük digitális adatarchívumnak. A digitális adatarchívumnak az a funkciója, hogy a valahol létrehozott digitális adatot,⁹ információt – amely lehet forrás, kutatási részeredmény, teljes kutatási dokumentáció forrásokkal – megőrizze, és újrafelhasználhatóvá tegye a további kutatások számára.

TÖBBNYELVŰSÉG

A nemzetközi „adatcsere” szempontjából fontos az adatbázisban tárolt dokumentumok nyelvének kérdése. Ha ugyanis azt szeretnénk, hogy Magyarország történetére vonatkozóan az internet biztosította lehetőségek alapján a hazai történettudományi műhelyek „termékei” le-

6 Az elérhető szövegelemző szoftverek részletes összehasonlító elemzését végezte el Melina Alexa–Cornelia Zuell: *A review of Software for Text Analysis*. Mannheim, [é. n.], Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA).

7 Az IASSIST 2002 júniusában Storrban tartott konferenciáján dr. Ken Reed és dr. Steven McEachern *The Prospect for „Intelligent Research”* címmel tartott előadásában számolt be az ausztráliai Deakin Universityn folyó ilyen irányú kutatásokról és eredményekről.

8 Eben A. Weitzman: *Software and Qualitative Research*. In *Handbook of Qualitative Research*. Szerk. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln. 2. kiad. Thousand Oaks–London–New Delhi, 2000, Sage Publications Inc., 818–817. o.

9 Ebben az értelemben adat egy történeti tanulmány, amely lehet például a „tankönyv” egy fejezete.

gyenek a mértékadóak hazánk határain kívül is, akkor biztosítani kell a fontosabb dokumentumok elérhetőségét a főbb világnyelveken. Ma ezt még döntően „emberi” fordítással tudjuk csak megvalósítani. Az egyre gyorsabban növekvő digitális adathalmaz több idegen nyelven történő hozzáférhetővé tételének problémája azonban az úgynevezett „gépi fordítóprogramok” fejlesztésének kérdését vetette fel. Még az angol vagy amerikai kutató számára is problémát jelenthet, ha munkájához történetesen egy francia nyelvű forrásra van szüksége, és nem tud franciául. A világhálóra felkerülő publikációk, a hozzáférhetővé váló adatbázisok az adott nyelvet nem ismerők számára lényegében nem elérhetők. A fordítóprogramok fejlesztése tehát az egész webet használó társadalom igényét szolgálja. Ezért támogatják az ilyen irányú fejlesztéseket az Európai Unió kutatásfejlesztési keretprogramjai is. A nagyobb európai nyelvek esetén már szép eredményeket értek el. Az angol, német, spanyol, francia és portugál nyelvek közötti fordításokat segítő programok¹⁰ már elérhető áron hozzáférhetők, és jöllehet ellenőrzés nélkül nem alkalmazhatók, képesek akár szövegszerkesztőben megírt szövegek vagy webes böngészőbe behívott internetes oldalak tartalmának lefordítására. Rövid távon a terjedelmesebb magyar nyelvű dokumentumok gépi fordítása nem látszik megoldhatónak. Az egy-két mondatos, egységes témakörű képaláírások esetén azonban alkalmazhatónak tűnik a fejlesztés alatt álló technológia.¹¹

Az internet „egyszerű” felhasználójának természetes igénye az, hogy ha keres valamit, akkor lehetőleg egyszer kelljen beírni „valahova” a keresőkifejezést, és a „gép” hozza le az összes jó találatot. Jelenleg ez még nem működik igazán jól. Valamelyik nagy keresőrendszert használva a találatok lényegében esetlegesek: vagy kezelhetetlen mennyiségű információt kapunk, vagy éppen a releváns találatok vesznek el. A probléma leglényegesebb oka talán az, hogy az egyes témakörökben még nincsenek autentikus tartalomszolgáltatók, vagy csak részlegesen érhető el az interneten, ezzel szemben nagyon sok a „szemét” az elérhető webes oldalak között. Nem látható továbbá, hogy az egy-két univerzális keresőprogram képes lesz-e nagyon általános és ezzel egy időben akár nagyon speciális tartalmak számontartására, indexelésére. Lehet, hogy az egyes területeken kialakul valamiféle „témaköröket átfogó” portál, amelyet kutatója „felkeres” a kérdéseivel. További kérdés, hogy kellenek-e nagyobb „digitális archívumok”, vagy a digitális adatokat létrehozó szervezetek alkossanak egy közös virtuális digitális archívumot, amely egy közös portálon keresztül érhető el.

A CSEREFORMÁTUMOK (SZABVÁNYOK ÉS AJÁNLÁSOK)

Bárhogyan is oldják meg ezeket a problémákat, egyre sürgetőbbben vetődik fel az a kérdés, hogy létrehozott digitális állományainkat valamiképpen egységesíteni kell, hogy más adatbázis-kezelő rendszert alkalmazó csoportok számára is használhatók legyenek, valamint azért, hogy az internet által létrejövő virtuális digitális archívumban egységesen lehessen „látni” az adatokat, azaz a pontos keresőkifejezésekkel fel lehessen kutatni a releváns találatokat. Ez az egységesítés nem jelenti az egyes intézmények önállóságának megszorítását adatbázisaik létrehozásában, azok szerkezetének, funkcionalitásának szabad megtervezését illetően. Termé-

10 Ilyen program például a Power Translator, amelyet a Lernout & Hospie fejleszt. Hasonlóan nyelvi technológiák fejlesztésével foglalkozik a müncheni székhelyű Sailabs csoport, amely például az European Visual Archive elnevezésű projekt számára fejlesztett internetes gépi fordítórendszert.

11 Magyarországon a Morphologic Kft. foglalkozik fordítóprogramok fejlesztésével, egy-két mondatos szövegek angolra, illetve angolról magyarra fordításával már szép eredményeket értek el.

szetes kíváncsi, hogy egy történeti intézetben egy folyóirataikk, bibliográfiai tétel vagy fotódokumentum tartalmi feltárása jóval részletesebb legyen, mint például egy könyvtárban vagy egy hírügynökségnél a fotók esetében. Fontos azonban, hogy legyenek olyan „elemek”, amelyek alapján valamennyi hasonló típusú dokumentum egységesen kezelhető. A kérdésnek két lényeges aspektusa van.

Az egyik a dokumentum leírására szolgáló adatelemek meghatározása. Arról van szó, hogy definiáljuk azokat a dokumentációs, tartalmi, technikai, jogi, hozzáférési adatelemeket (cím, szerző, létrehozó, a létrehozás dátuma, szerzői jogok stb.), amelyeket megadhatunk az egyes dokumentumok leírása esetén. Ezek között vannak kötelezők, ajánlottak és opcionálisan megadhatók. Több nemzetközi szervezet (DDI, Dublin Core) kötelezte magát ilyen szabványok kidolgozására. Jóllehet ezek ma még nem szabványok, csak ajánlások, a kutatói és fejlesztői társadalom idejében felismerte ennek fontosságát, és együttműködés van a digitális archívumok és a digitális tartalmakat előállító intézmények között.¹²

A másik fontos kérdés az adatelemeket és magát a dokumentumot is tartalmazó digitális adatformátum. Az egyes intézmények leggyakrabban valamilyen adatbázis-kezelőben tárolják, dolgozzák fel adataikat. A web böngészők által megjelenített HTML továbbfejlesztéseként létrehozott XML (*Extensible Markup Language*) nyelv, illetve annak folyamatos fejlesztései látszanak a legtöbb érintett szerint a legalkalmasabbnak az adatcserék és az egységes lekérdező rendszerek szempontjából a feladat megvalósítására.

Az XML nyelvben nincsen előre definiált elemlista, mint például a HTML nyelvben. A felhasználó az alkalmazásának megfelelően „beszédese” nevű elemeket használhat, amelyek „viselkedését” természetesen majd a speciális XML jelölésekhez rendelt további „felületek” közbeiktatásával kell megoldani. Az XML ezért megfelelő a relációs adatbázisok csereformájaként.¹³

XML-alapon működik az Európai Unió 4. keretprogramja Telematikai Alkalmazások alprogramjának keretében kifejlesztett NESSTAR (*Networked Social Science Tools and Resources*) rendszer. Angol, norvég, dán, ír és spanyol digitális archiválással foglalkozó intézmények, valamint informatikai fejlesztőműhelyek hozták létre, hogy az egyre inkább digitális formában keletkező kutatási eredményeket, részeredményeket, dokumentumokat egy közös felületen az interneten keresztül elérhetővé, újrafelhasználhatóvá lehessen tenni, valamint hogy a rendszer keresőfelületén (*NESSTAR Explorer*) el lehessen érni az e rendszerben publikált valamennyi adatot és dokumentumot. A rendszer tehát köztes és végfelhasználói eszköz. Nem foglalkozik azzal, hogy az adatok milyen formában vannak tárolva, adatbázisban vagy csak fájlrendszerben. Eszközöket ad (*File Import Utility, XML Generator*), amelyek alkalmazhatóak DBASE (.dbf), Statistica (.dta, .nsf), SPSS (.por, .sav) fájlokra. Ezek előállítják a szükséges XML-fájlokat, de természetesen mi magunk is gondoskodhatunk ezek előállításáról, ami speciálisabb adatbázisok esetén elkerülhetetlen. A NESSTAR tehát az adatok interneten történő terjesztésének, publikálásának infrastruktúrája.

12 Az UK Dataarchive által 2001 szeptemberében Colchesterben *Qualitative Data: Applying the Data Documentation Initiative (DDI)* címmel rendezett workshopon az Európa valamennyi nagyobb digitális adatarchívumából jelen lévő kutatók szorosabb együttműködést kezdeményeztek újabb, a kvalitatív kutatásokhoz szükséges adatelemek meghatározására, és azoknak a DDI-be történő integrálására.

13 Az XML-lel kapcsolatban jó bevezetést ad Neil Bradley: *Az XML-kézikönyv*. Bicske, 2000, Szak.

ADATBÁZISOK ÉPÍTÉSE, ADATBÁZIS-FEJLESZTÉSEK AZ 1956-OS INTÉZETBEN

A hatvanas évek kutatásával kapcsolatban tovább folyik az intézet jelenkor-történeti adatbázisának építése. Történeti digitális archívumunk egyrészt alapanyagot szolgáltat kiadványaink (könyv, CD-ROM, internet) elkészítéséhez, másrészt segítséget nyújt további kutatásokhoz a gyorsan fejlődő informatikai eszköztár segítségével.

Fotóadatbázisunk ez ideig közel kétezer digitalizált fotódokumentummal gyarapodott. A különböző magán- és közgyűjteményekből származó fotók tartalmi és dokumentációs leírását adatbázisba töltjük. Elkészítjük a fotódokumentumok nagy felbontású, nyomdai publikálásra is alkalmas, nézőképes (600×600 pixeles keretbe illeszkedő) és bélyegkép nagyságú, digitalizált fájljait. A nagy felbontású fájl kivételével a fájlokat is adatbázisba töltjük.

Az életútinterjú-kivonatokat tartalmazó adatbázisunk teljes átszervezését tervezzük. Megkezdjük régebbi életútinterjúink rendelkezésre álló hangfelvételeinek digitalizálását (ezzel a hangfelvételek további romlását is megelőzhetjük), és a digitalizált fájlokat szintén betöltjük majd adatbázisunkba. Nemcsak a hangfelvételek, hanem a teljes szövegek digitalizálását is tervezzük. A teljes szövegek közül az 1990–1991 után készültek már megvannak valamilyen szövegszerkesztő (XY Writer, Irnok, MS Word.x, MS Winword.x) által előállított változatban. A régebbi interjúk digitalizálása azonban elkerülhetetlennek látszik. Itt alkalmazhatunk majd valamilyen OCR (karakterfelismerő) programot, de egyes rosszabb minőségű gépirások esetén mérlegelni kell az újragépelést is. 1992-ben, mikor kialakítottuk életútinterjú-kivonatokat tartalmazó adatbázisunkat, még nem volt reális lehetőség arra, hogy az interjúk teljes szövegét betöltsük egy adatbázis-kezelő programba. Sem a merevlemezek tárhelykapacitása, de főként az adatbázis-kezelők lehetőségei nem biztosították több megabájtos állományok biztonságos tárolását. Ma azonban a merevlemezek, a processzorteljesítmények és az adatbázis-kezelők fejlődésével már nincs akadálya a nagyobb, akár több gigabájtos állományok tárolásának.

Digitalizáljuk a kutatások során előkerülő fontosabb forrásokat is. Ezek főként szöveges dokumentumok, táblázatok, de lehetnek akár műalkotások, hangfelvételek, filmhíradó-részletek is. Szöveges dokumentumoknál ez főként beírást jelent, egyes esetekben szükség lehet képi megőrzésre is, a multimédia-dokumentumokból pedig (hangfelvétel vagy videó) digitalizált fájlokat készítünk.¹⁴ A források feldolgozásakor a kutatók különböző adatokra, összefüggésekre bukkanhatnak. A kronológiai adatokkal kiegészítik, pontosítják adatbázisunkat, megadva mindenhol az adatpontosítás forrását, azzal a kronológiai adat rekordját össze is kapcsolva.

Tovább épül bibliográfiai adatbázisunk. Feladatunknak tekintjük a korszak társadalomtörténetével foglalkozó könyvek és cikkek összegyűjtését, valamint azok bibliográfiai feltárását.

Az 1956-os forradalom utáni megtorlás során lefolytatott perekben 20–25 ezer ember volt érintett. A periratok feltárása nem csak az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás megértéséhez fontos. A perekben szereplő személyek adattára nélkülözhetetlen segédeszköze a jelenkori történeti és szociológiai kutatásoknak. A periratokból bőséges és nagyon részletes adatok nyerhetők a vádlottak származására, családi és vagyoni helyzetére, iskolázottságára, a forradalom előtti, alatti és azt követő életére vonatkozóan. A periratok feltárása során születő adatbázis forrásként szolgálhat a hatvanas évek társadalmának kutatásához is.

14 Minthogy a mozgóképek jó minőségű archiválása nagyon nagy, több gigabájtnagyságú fájlokat eredményez, az adatbázisba ilyenkor egy „butított”, gyengébb minőségű változatot töltünk, az eredeti, nagyon jó minőségű változatot pedig CD-ROM-on, vagy egyre inkább DVD-ROM-on tároljuk.

SZEMLE

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Háború – élelmezés – népirtás

A holokauszt kutatás legújabb eredményei Németországban

Götz Aly–Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*; Götz Aly: „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*; Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*; uő: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. 1941 bis 1944*; Götz Aly–Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*

STANDEISKY ÉVA

Költészet a Rákosi-korszakban és az 1956-os forradalom idején

Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! *Agitatív antológiaköltészet Magyarországon, 1945–1956*; Piros a vér a pesti utcán. *Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*

SZAKOLCZAI ÁTTILA

Feledendő emlék

Kisfogház Emlékhely. 2001. november 4.

EÖRSI LÁSZLÓ

Koncepciók

Jobbágyi Gábor: *A néma talp (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja)*

KENEDI JÁNOS

Komparatív szpionisztika

Karol Sauerland: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*

KOZÁK GYULA

A Fortinbras & Fortinbras Koronaszállító Rt.

Petőcz György: *Csak a narancs volt*; Dr. Kende Péter: *A Viktor*

TISCHLER JÁNOS

A lengyel rendszerváltás – 1989

Polska 1986–1989: koniec systemu. (Referaty; dyskusja; dokumenty)

GERMUSKA PÁL

Válságok és megoldások

Sixth International Conference on Urban History. Power, Knowledge and Society in the City

UNGVÁRY KRISZTIÁN

HÁBORÚ – ÉLELMÉZÉS – NÉPIRTÁS A HOLOKAUSZTKUTATÁS LEGÚJABB EREDMÉNYEI NÉMETORSZÁGBAN

GÖTZ ALY–SUSANNE HEIM: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg, 1991, Hoffmann und Campe; GÖTZ ALY: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, 1995, S. Fischer.

CHRISTIAN GERLACH: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998, Hamburger Edition; uő: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. 1941 bis 1944*. Hamburg, 1999, Hamburger Edition.

GÖTZ ALY–CHRISTIAN GERLACH: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*. Stuttgart–München, 2002, Deutsche Verlags-Anstalt.

A Szovjetunió összeomlása óta a zsidóüldözéssel kapcsolatban már-már áttekinthetetlen számú publikáció jelent meg. A holokausztkutatás Nyugat-Európában és az USA-ban a legnépszerűbb és egyúttal legjobban támogatott területek közé tartozik. A tengernyi publikációból azonban kiemelkedik két szerző, akik téziseikkel évtizedek óta fennálló dogmákat döntöttek meg, és új utakat nyitottak a téma kutatásában.

Götz Aly és Christian Gerlach publikációi elsősorban a német döntési mechanizmusok rekonstrukciójával foglalkoznak. Mindketten cáfolják a szakirodalomban korábban elterjedt tézist, amely szerint a náci rezsim politikáját döntően ideológiai szempontok határozták volna meg. Ideológia és pragmatizmus a szerzők szerint egymástól elválaszthatatlan. Együttes hatásuk kellett a népiirtás elkövetéséhez. Csak így magyarázható meg a genocídium folyamatának időnkénti felgyorsítása, fékezése vagy akár ideiglenes felfüggesztése.

Korábban a történészek ezzel kapcsolatos nézeteik alapján két csoportot alkottak. A funkcionalista iskola szerint a döntéseket mindig a pragmatikus szempontok határozták meg, az intencionalisták szerint viszont az ideológiai faktor fontosabb volt minden gyakorlati megfontolásnál, és adott esetben az ideológia a praktikum rovására is érvényesült.¹ Egyes konjunktúratörténészek – mint például Daniel Goldhagen² – odáig mentek, hogy az ideológia primátusa mellett a németiség fő nemzeti tulajdonságává tették az irracionális antiszemitizmust, és ezzel kívánták magyarázni a történeteket.

1 A két iskola vitájának magyar nyelvű összefoglalására Thomka Béla A Holocaust genezise. (Valóság, 1992. 10. sz. 40–48. o.) című cikkét ajánlhatjuk.

2 Daniel Goldhagen: *Hitler's willing Executioners*. New York, 1996, Alfred A. Knopf.

Goldhagen művét az USA-ban és Németországban is megsemmisítő kritika fogadta.³ Ennek ellenére a könyv hallatlan népszerűsége tett szert, és több nyelven, tucatnyi kiadásban jelent meg.

Számos, elsősorban francia és amerikai történész is hajlamos arra, hogy a náci ideológiát tegye meg döntő, sőt majdnem kizárólagos faktornak. Mások – mint például Heller Ágnes⁴ – a holokausztot történelmen kívüli, irracionális eseménynek tartják. Ezekből a nézetekből származnak azok a vélemények, amelyek szerint a zsidó népirtás valójában a német hadi-céloknak is ártott. A kieső munkaerőt „fel lehetett volna használni”, a haláltáborokba induló szerelvények pedig „hiányoztak” a Wehrmacht stratégiai hadműveleteinek végrehajtásánál.

A holokauszt irracionálisítása azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy nem szerzünk ismeretet arról, hogy milyen aljas szándékok indították, és milyen tervek előzték meg a világ-történelem egyik legszörnyűbb és európai szempontból alapvető népirtását. Ha a holokauszt racionális értelmezésétől eleve elzárkózunk, akkor semmit sem fogunk megtudni arról, milyen okok miatt vált tettestársrá oly sok művelt és értelmes hivatalnok, tudós, katona és politikus. És arra sem leszünk képesek, hogy helyesen mérlegeljük a végrehajtásban részt vevők egyéni felelősségét.

Götz Aly első munkáiban azt az összefüggést tárta fel, ami a Szovjetunióban élő németek hazatelepítése, az eutanáziagyilkosságok és a zsidók deportálása között állt fenn. A három feladatot ugyanaz a hivatal és részben ugyanazok a személyek bonyolították le. A németek hazatelepítése a Molotov–Ribbentrop-paktum része volt, és mintegy félmillió embert érintett. Számukra semmi sem volt előkészítve, elhelyezésüket ezért csak a zsidóság kárára lehetett megoldani. Az eutanáziaakció először a háborús veszélyre hivatkozva indult meg, és „eredményeként” – a gyógyíthatatlan betegek meggyilkolásával – kórházak „szabadultak fel”, amelyekbe mind a Wehrmacht sebesültjeit, mind a hazatelepítetteket el lehetett helyezni. Az eutanáziaakciót megalapozó gyilkos szociáldarwinista ideológia már régóta létezett, és a náci párt dogmái közé tartozott. A gyermekek már az iskolai számtanpéldákban találkoztak ezzel: ha egy szellemi fogyatékos az adófizetőknek naponta például 3,2 márkába kerül, akkor 123 549 szellemi fogyatékos éves ellátásának költségei mennyire terhelik meg az államkasszát? A gyilkos szemlélet kibontásához és radikalizálásához azonban a háború kitörése is kellett.

Hasonló megfontolások vezettek a zsidók deportálásához és a szovjet hadifoglyok meggyilkolásához is. Ma már tudjuk, hogy 1941 nyarán még nem létezett olyan döntés, amely a zsidóság kollektív megsemmisítését irányozta volna elő. Ezzel szemben már elhatározták, hogy a „túlnépesedett”⁵ keleti területek (azaz Lengyelország és a Szovjetunió) „népességfeleslegét”, kb. 20-30 millió főt, néhány éven belül el kell tüntetni. Az első csoport, mintegy hárommillió szovjet hadifogoly megsemmisítése nem okozott komoly infrastrukturális gondokat. Munkaerejük a háború első szakaszában nélkülözhetőnek tűnt, és szemben a zsidósággal

3 Goldhagen hamistíait leplezte le Norman Finkelstein–Ruth Bettina Birn: *Eine Nation auf dem Prüfstand. Die Goldhagen-These und die historische Wahrheit*. Düsseldorf, 1998. – Magyar nyelven Karsai László kritikáját tartjuk a legfigyelemreméltóbbnak: *Történészek, gyilkosok, áldozatok. Beszélő*, 1997. június, 34–61. o.

4 Heller Ágnes–Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Élet és korrajz. Kőbányai János interjúregénye. Budapest, 1998. Múlt és Jövő.

5 A náci gazdasági szakértők szemében csak az élelmiszertöbbletet termelő népesség számított, az iparral foglalkozó lakosságra nem volt szükség. Míg Ukrajna nettó élelmiszerexportőr volt, Belorusszia, valamint Leningrád körzete jelentős élelmiszerbehozatalra szorult. A náci tervekben a szovjet területek funkciója csak az élelmiszer-export előállítás volt. Ahol erre nem voltak meg a feltételek, a népesség számának „optimalizálását”, azaz radikális csökkentését tervezték.

gettósításukra sem volt szükség. Elszigetelésük a hadifogolytáborokban adott volt, és ez biztosította azt is, hogy éheztetésük nem okozott keresletet és árnövekedést a feketepiacokon. Ez viszont nagyon fontos volt, hiszen a feketepiac nemcsak a zsidóknak, hanem mindenki másnak is a legfontosabb élelmiszerforrása volt. Az árak emelkedése kezelhetetlen szociális feszültségeket okozhatott.

Christian Gerlach publikálta a „Hungerplan” (éhezési terv) eddig ismeretlen dokumentumait. Ezek minden vádiratnál beszédesebben tárják eléink a náci tömeggyilkosság koncepcióját. Egy példa: a Fehér-Oroszország gazdaságát és „túlnépesedtségét” tárgyaló, 1941 júniusa előtt készült munka oldalaira a következő megjegyzéseket írta fel a Wirtschaftsstab Ost (keleti gazdasági törzs) egyik hivatalnoka:

„haljanak meg”
(*sollen sterben*)

„Három mezőgazdasági termelésben foglalkoztatott családból kettő biztosan le tud adni munkaerőt a Birodalom számára.”

„meghalatni”
(*sterben*)

„Egymillió napszámost lehetne kiállítani, akik azért is jobbak, mint a lengyel munkások, mert teljesen apolitikusak, németbarátok, és csak egyharmaduk tartozik a katolikus egyházhoz.”

Az elemzéshez csatolt táblázatban a városi lakosság kétmilliós száma mellett vörössel „éhen halatni”, a vidéki lakosság 8,6 milliós száma mellett „a felét éhen halatni” megjegyzés szerepel.⁶

Fontos és még nem kellően tisztázott kérdés, hogy a német gazdasági csúcsvezetés népi-
tő terveivel mennyire voltak tisztában azok, akiknek ezt át kellett volna ültetniük a gyakorlatba. A Wehrmacht helyi parancsnokságai, a hadifogolytáborok vezetői például nyilvánvalóan nem tudtak arról, hogy ők egy sátáni, előre megfontolt terv kivitelezői. Ezt bizonyítja, hogy általában csökkenteni igyekeztek a halandóságot.⁷ Német tábornokok háború után kiadott emlékiratai nem tesznek említést arról, hogy tudomásuk lett volna a lakosság szisztematikus kiéheztetésének tervéről. Ellenkezőleg, általában azzal érveltek, hogy a lehetőségeikhez képest mindent megtettek az ellátás javítása érdekében.⁸ Ez az ellentmondás csak látszólagos: a helyi végrehajtókat csakugyan nem tájékoztatták a tervről, és ők utólag mindent megtettek annak érdekében, hogy a létezését is kétségbe vonják. 1942 tavaszára azonban több mint kétmillió szovjet hadifogoly elpusztult. Haláluk azokból a körülményekből fakadt, amelyeket a legfelsőbb vezetés szándékosan teremtett meg (és amelyeket Gerlach szemléletesen ábrázol).

Gerlach és Aly az 1939–1943 közötti német döntési mechanizmus működését és ideológia-pragmatizmus viszonyát döntően ideológiai, élelmézéspolitikai és területi szempontok kombinációjára építve tárták fel, és kivívták ezzel a történészszakma elismerését. Magyarazatuk azonban nem alkalmazható a holokauszt teljes történetére, különösen nem a magyar zsi-

⁶ Gerlach: *Kalkulierte Morde*. 1999. 57. o.

⁷ A Wehrmacht háborús felelősségéről szóló rendkívül terjedelmes szakirodalomból kiemelendő: *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. Szerk. Rolf-Dieter Müller, Hans-Erich Volkmann. München, 1999, R. Oldenburg, a mikrotanulmányok közül: Johannes Hürter: *Die Wehrmacht vor Leningrad. Krieg und Besatzungspolitik der 18. Armee im Herbst und Winter 1941/42. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2001. 3. sz.

⁸ A német tábornoki kar szemléletére lásd Johannes Hürter: „Es herrschen Sitten und Gebräuche, genauso wie im 30-jährigen Krieg”. das erste Jahr des deutsch-sowjetischen Krieges in Dokumenten des Generals Gotthard Heinrici. Uo. 2000. 2. sz.

dóság megsemmisítésére, ahol a német fél „élelemmegtakarítási” és „helyszerzési” igyekezete bizonyíthatóan nem játszott döntő szerepet. A szerzőpáros funkcionalista téziseinek lezárásaként értékelhető a magyar holokausztot feldolgozó, 2002-ben publikált kötet. Ebben a magyarországi népiirtás páratlan dinamikájának okaként a zsidó vagyon relatív nagyságát, a vagyon elosztására, illetve újraosztására irányuló, már régóta létező magyar antiszemita törekvéseket és a német megszállók racionális számításait, valamint a „zsidótlantás” által elérhetőnek tűnő belpolitikai konszenzust jelölik meg. A szerzők tehát különböző faktorok együtthatásának, és nem valamilyen eleve elrendelt program megvalósításának tekintik a magyar holokausztot. Ezt támasztja alá az a megállapításuk is, hogy pusztán a zsidókérdés „elintézetlensége” sem Románia, sem Szlovákia esetében nem vezetett komolyabb beavatkozáshoz. Szlovákiában a zsidók deportálását eleinte a szlovák kormány erőltette, majd 1942 végén leállította, és a németek a szlovák felkelés leveréséig nem foglalkoztak azzal, hogy a megmaradt szlovák zsidóságot is megsemmisítsék. Románia esetében pedig maga a megszállás is elmaradt, holott Ó-Románia és Dél-Erdély területén a román hatóságok nem oldották meg a „zsidókérdést” a náci szempontoknak megfelelő módon.

A szerzők a német döntési mechanizmusban különböző, külön-külön is a deportálás irányába ható szándékokat különítettek el. Himmler már 1942-ben leszögezte, hogy „a legjobb ötlet a munka általi megsemmisítés”, és ezzel módosította korábbi, a válogatás nélküli tömeggyilkosságot helyeslő álláspontját. A háború elhúzódása és a német munkaerő-gazdálkodás fokozódó problémái folyamatosan felértékeltek a zsidó munkaerő szerepét. 1944 áprilisában Hitler, Himmler és Speer számára felcsillant a remény, hogy a „vadászprogram” (föld alatti repülőgépgyártás) bunkereinek építéséhez százezer zsidó munkást szállíthatnak el Magyarországról, Veessenmayer pedig eleinte félmillió zsidó munkaerejének kihasználásában reménykedett.

Legalább ennyire jelentős volt az a haszon, amelyet a németek a zsidó deportálás segítségével teremtett belpolitikai konszenzusból meríthettek. A zsidók kiszállításával (és a munkaképtelennek nyilvánítottak gyors megsemmisítésével) el lehetett érni a magyar élelmiszerexport növelését is, hiszen a deportáltak élelmiszerfogyasztókat is jelentettek. A döntő és talán a legfontosabb német szempont azonban az volt, hogy a zsidó vagyon árjásítása megkönnyítette a hadikiadások áthárítását, és javaik részleges elosztogatása konszolidálta a magyar belpolitikai helyzetet.

Az első világháborút követő rendkívüli és az államot szétziláló infláció tapasztalatai ugyanis arra készítették a német gazdasági szakembereket, hogy mindent megtegyenek a nemzeti valuta stabilitásának megteremtéséért. Mivel az államkasszát egyre növekvő hadikiadások terhelték, erre csak úgy volt mód, ha a költségek jelentős részét mások viselték. Ennek érdekében minden megszállt országra komoly sarcot vetettek ki „megszállási költség” címén, amely valójában messze meghaladta az országban állomásozó német katonaság tényleges költségeit. Magyarországnak eleinte havi 200, majd később 300 millió pengőt kellett fizetnie, miközben a megszállás tényleges költségei 1944. március–május között összesen is csak 139 millió pengőt tettek ki.

A német finanszírozási modell már rövid távon a megszállt országok teljes gazdasági csődjét okozta volna, ha a hatóságok nem tudták volna a rájuk nehezedő inflációt a zsidó lakosságra áthárítani. Franciaországban, Hollandiában, Szerbiában és a Szovjetunió területén is a megszállók a zsidó ingó és ingatlanvagyonból pótlólagos kínálatot teremtettek, és ezzel sikeresen csökkentették a fizetőeszközökre nehezedő inflációs nyomást. Az említett havi „megszállási költség” és az ezenfelül Németországnak szerződés alapján szállított, de nem ellenértélezett árutömeg néhány hónap alatt teljesen összeomlasztotta volna a magyar pénzüpiacot.

Ezért a németek elsősorban nem arra törekedtek, hogy a zsidó vagyon minden elemét megszerezzék: sokkal fontosabb volt, hogy ebből konszolidálni lehessen a magyarországi gazdasági és politikai viszonyokat. Ez minden jel szerint sikerrel is járt, hiszen 1944 nyarán a svéd követség gazdasági tanácsosának jelentése a feketeipiaci árak stagnálásáról, sőt eséséről tudósított, és kiemelte, hogy az arany, valamint a valuták feketeipiaci ára jelentősen csökkent.

Az elszabaduló feketeipiac rendkívüli módon veszélyeztetheti a hadviselők háborús erőfeszítéseit. A drágulás elsősorban a hadiiparban foglalkoztatottakat és az állami alkalmazottakat sújtja, mivel a mezőgazdasági termékek egy részét részben a feketeipacról kell beszerezniük. Az ipari munkásság hangulata viszont döntően befolyásolja a hátország helyzetét is. Ha a bankjegyforgalom mögött nem jelenik meg bőséges áru kínálat, akkor a mezőgazdasági termelők kivonják terményeiket a nyilvános piaci forgalomból, hiszen a pénzért nem vásárolhatnak semmit. Ez viszont azzal jár, hogy az állam egyre nehezebben lesz képes begyűjteni az őstermelők előállította javakat, ami végső soron a hadsereg és az ország ellátását is veszélyezteti. A németek által megszállt országokban – így Magyarországon is – a zsidó vagyon elemeinek túlnyomó részét a belföldi kereslet kielégítésére, az árszínvonal csökkentésére és a belpolitika stabilizálására használták fel.

Aly és Gerlach kiemeli, hogy a zsidó vagyon relatív nagysága nemcsak stabilizálást, hanem messzesemenő szociálpolitikai és gazdasági reformokat is lehetővé tett. Már régóta gondot okozott például az a tény, hogy Budapesten sokkal több élelmiszerüzlet működött, mint amennyit a piac képes volt eltartani: a kormánzatnak 1944 tavaszától lehetősége nyílt a feleslegesnek tűnő üzletek, ügyvédi és egyéb jogosítványok „racionalizálására”. Csak Budapesten 30 ezer üzletből 18 ezret zártak be, ezzel pedig tekintélyes mennyiségű áru és munkaerő szabadult fel. Egy német lap így tudósított a Sztójay-kormány tevékenységéről: „Esely a magyar dolgozóknak – fél Magyarországot 15 ezer család és az egyház birtokolja” (már nem sokáig, tehette volna hozzá a cikk írója, egy éven belül mindkét zavaró csoport elvesztette vagyonát, igaz, a munkát nem a nyilasok, hanem a kommunista párt fejezte be). Magyar és német lapok egyaránt lelkesen harangozták be, hogy a lakásínség „egy csapásra” meg fog szűnni. „Az elnyomott dolgozó magyar végre átveszi a zsidók munkahelyét, és a kisemberek előtérbe kerülnek” – tudósított a *Magyarság* a belpolitikai változásokról. Mindez nem csak üres frázis volt. Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter már április 29-én „nagyszabású akciót” hirdetett a cipő- és ruhaellátás javítása érdekében. Már 1943-ban is próbálkozott a kormányzat a cipő- és ruhaínség enyhítésével, de ekkor erre csak 160 millió pengő állt rendelkezésre. Még a német megszállás előtt két nappal Szász Lajos iparügyi miniszter leszögezte, hogy nincs lehetőség az akció kereteinek növelésére. A kormányzat előtt azonban néhány napon belül új perspektívák nyíltak. Néhány hónap alatt a 160 millió helyett 300, majd 400 millióra emelték a cipő- és ruhaakcióban kiosztható árucikkek értékét. A magyar textilipar semmi képp sem lehetett abban a helyzetben, hogy ezt biztosítsa, hiszen havi termelési értéke nem haladta meg a 40 millió pengőt, és mindehhez a honvédség 1944 augusztusára már egymillió főt számláló kontingensének ruházatigénye is hozzájárult. A megoldás kézenfekvő: az elhurcolt zsidók személyes ruhái, illetve a zsidó üzletek raktárkészletei tették lehetővé a kormányzat „nagylelkű” szociálpolitikáját. Ugyanez játszódott le a szociálpolitika más területein is. Jaross Andor régi álmát valósíthatta meg a háború utolsó előtti évében: a nyugdíjkorhatárt 65-ről 60 évre, sőt bányászok esetében 55 évre csökkenthette, valamint bevonhatta az addig nem biztosított mezőgazdasági munkásokat a nyugdíj- és társadalombiztosítás rendszerébe, és ekközben jelentősen, 250 százalékkal megemelte a minimálnyugdíjak összegét.

A rablásra alapuló modell mindenütt sikeresen működött, és a társadalom tömeges korrumpálásához, erkölcsi zülléséhez vezetett. Ennek tényét egyes országokban, elsősorban Né-

metországban kíméletlen őszinteséggel tárják fel, másutt, így például Szerbiában, Romániában vagy akár Görögországban a téma ma is kínosnak számít.

A szerzők érvelésében erősen hangsúlyos racionális szempontok azonban nem feledtethetik, hogy a történetek háttérében mégis ugyanaz a faji alapú szociálpolitikai szemlélet áll, amelyet korábbi műveikben is a náci népiítés elengedhetetlen feltételeként mutattak be. Munkájukat di-cséri, hogy magyar nyelvtudás nélkül, pusztán fordítókra támaszkodva is képesek voltak jelen-tős számú új forrást bevonni vizsgálódásaikba. Ezekből sokszor elgondolkodtató képet kapunk a magyar antiszemitizmus dinamizmusáról és elterjedtségéről. A szerzők szerint az alapvetően antiszemita Horthy Miklós és köre 1941-től egyre nagyobb aggodalommal szemlélte a számuk-ra túl modernnek és ezért félelmetesnek tűnő, árjásításnak nevezett vagyónrablást. Ezzel szem-ben a magyar parlamentben és a közhivatalok jelentős részében a túlteljesítő magatartás volt a gyakoribb. A magyar nyelvű dokumentumok mellett igen fontosak a jeruzsálemi Yad Vashem In-tézetben őrzött, magyarból fordított periratok és visszaemlékezések. Ennél is fontosabb azonban a német döntési mechanizmus minuciózus rekonstruálása, amit a berlini, koblenzi, freiburgi le-véltárak anyagának kiértékelése tett lehetővé. A kötet forrásgazdagságának értékét nem csorbít-ja a magyar személy- és helyneveknél előforduló számos helyesírási hiba.

Aly és Gerlach a magyar holokauszt történetének azonban csupán csak egy részét írta meg. Nem volt és nem is lehetett céljuk a magyar társadalom szerepének teljes feltárása és a ma-gyarországi zsidóüldözés részletes bemutatása. Ezt a munkát a magyar történettudománynak kell elvégeznie.

KÖLTÉSZET A RÁKOSI-KORSZAKBAN ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM IDEJÉN

Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon, 1945–1956. Válogatta és szerk. L. Simon László. A bevezető tanulmányt írta Buda Attila. Budapest, 2002, Korona, 446 o.; *Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai.* Összeállította Győri László. Budapest, [2001], Magyar Napló, 318 o.

Diktatúrákban és nagy politikai, társadalmi változások idején megszorozódik a versfaragók száma. Ki megrendelésre, ki megrendülésből lép közhelyszerű – a kor történéseire közvetlenül reagáló – versezetekkel a nyilvánosság elé. A politikai alkalmi versek között kevés az igazán sikerült. Némelyiket a dallam és a rendeltetés viszi sikerre: ilyen a *Marseillaise*, amelynek zenéjét és szövegét egy hadmérnök írta, vagy a népi kollégisták indulója, a *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják...* Ez utóbbi egy népdal dallamára írt versezet Jankovich Ferenc tollából. Azok a „forradalmi versek”, amelyeket dilettáns szerzők írtak, többnyire ügyetlen, hevenyészett klapanciák. A felfokozott lelkiállapot gyarló, sematikus megjelenési formái.

Petőfi Sándor *Nemzeti dala* a klasszikus alkalmi költemények közé tartozik. E versben a korhoz kötöttség az általánossal, az időállóval ötvöződik. Nem véletlen, hogy a *Nemzeti dal* a függetlenséget és szabadságot követelő 1956-os forradalom legnépszerűbb, legtöbbször szavalt verse lett.

A közelmúltban került az olvasók elé az ötvenes években megjelent versek gyűjteménye – *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég!* –, valamint az 1956-os forradalom idején íródott verseket közlő *Piros a vér a pesti utcán* című antológia. A két történelmi kor alkalmi versei között feltűnő a rokonság. A hasonlatosság oka a versekből áradó ünnepélyesség, a felfokozott érzelmek, a leegyszerűsített világlátás és a gyarló versezet: döcögő rímek, megbicsakló verslábak, gyakori képzavarok.

A két kötetben szereplő alkotók nagyrészt ugyanazok. Néhány név az ismertebb költők közül: Benjámin László, Devecseri Gábor, Eörsi István, Jankovich Ferenc, Képes Géza, Kónya Lajos, Nagy László, Somlyó György, Tamási Lajos, Zelk Zoltán. A szerzők között elfeledett vagy már alig emlegetett nevekkkel is találkozhatunk: Gazdag Erzsi, Pál József, Petrovác István, Sipos Gyula.

A műfaj is rokonítja a két kötetet: mindkét antológiában zömmel alkalmi versek vannak. Ezek egyik válfaja a siratóénekek. Sztálin halálakor elárasztották a sajtót a vigasztalhatatlan bánatról tanúskodó gyászdalok, közülük jó néhányat olvashatunk a Rákosi-korszak versantológiájában. Zelk Zoltán 1949-ben Sztálinról írt ódát, *A hűség és a hála énekét*, 1956. október végén pedig az elesett forradalmárokat siratta, akik éppen a sztálini önkény magyarországi változata ellen lázadva lelték halálukat (*Feltámadás*). Győri László versgyűjteményében 24 siratóéneket olvasható, szerzőik zöme „egyverses” alkalmi költő.

Nem szerencsés az agitatív költeményeket tartalmazó kötet alcímében a megjelölt időkeret: az 1945 és 1956 közötti periódus. Jobb lett volna a címlapon a merítés tényleges időhatárait – 1949 és 1953 – feltüntetni. Alkalmi politikai versek a kommunista hatalomátvétel előtt is születtek – a Magyar Kommunista Párt VII. kerületi szervezete például *Májusi kórus*, 1945 címmel adott ki ultrabalos zengzeményeket, alcíme szerint *harcos versek gyűjteményét* –, ezek azonban nem egy hivatalos állami ideológia megjelenési formái voltak.

Bár a pártállami periódus 1948-tól 1989-ig tartott, pártállami, szovjetizált irodalomról inkább csak 1949 és 1953 között beszélhetünk. A teljes kommunista hatalomátvétel, 1948 után jelentek meg azok az antológiák, amelyekből az agitatív versek 2002-ben megjelent gyűjteménye szemezget.

Milyen volt a Rákosi-korszak szépirodalma? A legújabb irodalomtörténeti kutatások szerint gyenge minőségű és hagyományidegen, s ezt támasztja alá a recenzeált kötet is. (Kulcsár Szabó Ernő 1993-ban megjelent munkája – *A magyar irodalom története, 1945–1991* – szerint 1948 és 1960 között nem is volt magyar irodalom. Magyarországon a második világháború után megszakadt az irodalmi élet folytonossága, és csak valamikor a hatvanas évek elején kezdődött meg a felzárkózás a korábbi évtizedek trendjeihez.)

A Rákosi-diktatúra idején alkalmi verseket gyártó költők a szocialista realizmus követelményeihez igyekeztek igazodni. Ennek az erőszakolt stílusnak (?), módszernek (?) két lényegi eleme volt: a pártosság és a népiség. A pártosság az egypártiságot, a kommunista – marxista–leninista–sztálinista – ideológia feltétel nélküli elfogadását, a népiség az európai, illetve a magyar polgári hagyományoktól való elzárkózást jelentette, valamint előnyben részesített egy nagyon szelektált klasszikus irodalmi hagyományt és a népköltészetet. A fentiekből következtetett a harmadik kíváncsi: a közérthetőség, amely egyébként csaknem minden alkalmi politikai költemény sajátja.

A két kötet között az összeállítók következetlenségében is kimutatható a hasonlóság. Mind L. Simon László, mind Győri László felvett olyan verseket is kötetébe, amelyek kilógnak az általuk meghatározott keretből. Illyés Gyula koalíciós időszakban született *Cserepezdője* nem agitatív vers, az *Egy mondat a zsarnokságról* pedig nem a forradalom verse, még akkor sem, ha a forradalom idején jelent meg nyomtatásban – 1956. november 2-án közölte az *Irodalmi Ujság* –, hiszen 1950-ben keletkezett. Az immár klasszikus költemény a Rákosi-kor, a magyarországi sztálinizmus lényegét adja vissza, mintegy összefoglalja mindazt, ami miatt a forradalom 1956 októberében kitört. Ez a vers úgy fog megmaradni az utókor emlékezetében, mint az ötvenes évek megjelenítése, s ugyanakkor a mindenkori zsarnokság költői ábrázolása. A leggyakoribb szó mindkét kötetben a „nép” és a „szabadság”. A Rákosi-korszak antológiájában meghamisítva, eredeti értelméből kiforgatva, álságos körítéssel ismétlődik ez a két szó, a forradalom alatt keletkezett versek gyűjteményében leegyszerűsítve, felmagasztosítva találkozunk velük unos-untalan.

Mindkét antológiában gyakran előfordul Rákosi Mátyás neve. Az agitatív versek gyűjteményében pozitív figuraként, az 1956-os antológiában éppen ellenkezőleg: Rákosi ott Gerő Ernővel együtt a magyarság legfőbb megrontója. Az első antológiában a versfaragók talán csak Sztálint emlegetik Rákosinál gyakrabban.

Aki a két kötetet párhuzamosan olvassa, elmélkedhet az ismert személyiségek megítélésének változásán. Eszébe juthatnak azok az anyák, akik a második világháborút közvetlenül követő években előszeretettel adták gyermeküknek a Mátyás nevet, s kérték fel a népszerű politikust keresztnévnek, továbbá a szintén ezekben az években tartott közvélemény-kutatások, amelyek szerint Rákosi az egyik legnépszerűbb magyar politikus volt 1945–1947-ben. Gondolhat esetleg a kommunisták iránti elfogultsággal egyáltalán nem vádolható Zsolt

Bélára, aki egyik 1945-ös írásában nagy formátumú, kiemelkedő képességű államférfinak írja le Rákosit. Az írók sem csupán megrendelésre dicsőítették a kommunista vezért: Rákosi „megrészegette őket hatalmával, mindentudásával, azzal, hogy őt, a kávéházakban kisebb baráti kölcsönökből élő Zelk Zoltánt vagy Benjámin Lászlót személy szerint figyeli, tudja, min dolgozik, zsírosan kövér jóindulattal teszi vállára a kezét, az író egója, mint a vajban hempergetett hirtelensült feloldódhat ebben az atyai szigort, de atyai melegséget is sugárzó férfiúnak rendkívüli személyiségében. Mert rendkívüli személyiség volt Rákosi kétségtelenül, akik ismerték, azt állítják, hogy négy nyelven olvasott, tizenhat órát dolgozott, és félelmetes memóriája volt. Nem tudom, hogy így volt-e, hiszen a megszáditettek legtöbbje csak kávéházi műveltségű volt, vagy pedig fiatal, a népből felhozott parasztfiú, aki a főváros csillogásától, az őt érő kiténtetésektől megszáduult. Mondom, nem tudom, mennyire volt művelt ez a hatalomvágytól 24 órán át lihegő sarlatán, és ezért nem hiszem, hogy Diderot-t olvasta volna. Pedig irodalompolitikájának alapja Diderot-tól származik. Diderot ugyanis 1774-ben megjelent művében, melyben tanácsokat ad uralkodóknak, a 87. aforizmában ezt mondja: »Az írónépséget könnyű és olcsó korrumpálni, nem kell hozzá más, csak egy nagy adag nyájasság, időnként egy kis cirógatás meg némi pénz« – írja Czigány Lóránt *Nézz vissza haraggal!* című kötetében (Budapest, 1990, Gondolat, 85. o.).

Közös mindkét antológiában a hit, annak biztos tudata, hogy az 1945, illetve az 1956 előtti világhoz képest valami igazságosabb, emberségesebb következik. Kuczka Péter *Béke* című versét évtizedeken át tanulták a kisiskolások, talán e könnyen elsajátítható versnek is köszönhető, hogy az idősebb nemzedékek nem egy tagjában a Gellért-hegyen álló Szabadság-szobor ma is e költemény utolsó versszakát idézi föl: „Látod, felettünk kék az ég, / rajta néhány felhőt sodor / az enyhe szél. Ott nyugaton / sok éhes ember kóborol. / Hol lesz békéjük és mikor? / Itt nyugalom van, és magasra / nyújtja a pálmát a szobor.” (398. o.) Akkoriban fel sem tűnt a bombasztikus jelleg, a propagandaíz. Most olvasva szembeötlő.

A sztálini kor verseit közlő antológiából kitűnik, hogy az 1945 utáni demokratikus, anti-kapitalista, közösségi ethosz sok költőnél szinte észrevétlenül csúszott át a sztálinista-rákosi diktatúra dicsőítésébe: a költők nem érzékelték, hogy mikor lettek lelkes társadalom-jobbítókból szolgálkká. Legtöbbjük a sztálinizmusból kiábrándulva is hívó maradt, bízott a megtisztult szocializmusban, a kommunizmus reformálhatóságában. Erről tanúskodó verseik Győri László 1956-os antológiájában olvashatók.

Az 1956-os versek megformáltságukat, esztétikai értéküket tekintve még az agitatív verseknél is silányabbak. Ezek zömükben korabeli újságokból, röpiratokból, perdokumentumokból kerültek a kötetbe. Míg 1949 és 1956 között mindent ellenőrzött a hatalom, 1956-ban nem volt semmiféle kontroll, olykor önkontroll sem. A forradalom alatt elszaporodó lapok szerkesztői örültek, ha verssel jelentkezett náluk valaki. Általános iskolai tanulók, aktív dolgozók és háztartásbeliek ragadtak tollat, hogy felfokozott érzelmeiket versben vessék le.

Győri László felfigyelt arra, hogy a többnyire patetikus versezetek mellett a november 4-i szovjet megszállást követően közkézen forogtak a bábkormányt – és mindenekelőtt Kádár Jánost – bíráló, vitriolos stílusú versek, mondókák, viccek, átiratok. Be is válogatott közülük jó néhányat a kötetébe, gúnyiratnak minősítve őket. Ezzel óhatatlanul megbontotta a kötet egységét, az olvasók azonban nyertek vele. Győri két változatban is közreadta a *Miatyánk* aktuális átiratát (239., illetve 240. o.). Az alakváltozatok a népszerűség bizonyítékai. A szájhagyomány útján terjedő népköltészeti alkotásoknak nincs szerzőjük: ilyen 1956-os „népdal” a *Méltó a gyűlöletre* (225. o.), az *Elnyomónkhoz* (229. o.), a *Verje meg az Isten* (231. o.), az *Áruló* (251. o.) és a *Hozzátok tartozom* (266. o.). Ezek a versek már a forradalom leverése utáni

közhangulatot tükrözik. Akkor a szerzőség vállalása a letartóztatás veszélyét jelentette. (A Rákosi dicsőítő „népdalok” minden bizonnyal megrendelt alkotások voltak: a hatalmon lévők ily módon is bizonygatni akarták vezérük népszerűségét. Ezekből egyet sem közöl a 2002-ben megjelent válogatás.)

A 2002-es antológia szerint Nagy Imre nevét nem öröközte meg a forradalmi „népköltészet”. A politikus zavarba hozta a korszeraplókat. Az emberek nem tudták eldönteni, hogy Nagy Imre kommunista-e, vagy a „nép barátja”. A forradalom első napjaiban inkább az előbbi, novembertől már inkább az utóbbi felé hajlottak. Róla is született azért röpiratmondóka, amely hiteles kordokumentumnak tekinthető: „Ki az a Kádár? / Ócska nóták trombitása, / elnyűtt hamisság forrása, / foglyul ejtett esetlen báb. / Azt teszi, mit Moszkva diktál. / Csakhogy ezt mi nem engedjük, / a szemetet kiséperjük. / Nagy Imre a mi barátunk, egy szívvel mellette állunk.” (Politikatörténeti Intézet Levéltára, 290. f.)

Az 1956-os forradalom idején született versek közül a történeti kutatások előrehaladtával egyre több válik majd ismertté. A periratok között nemritkán találunk lefoglalt bűnjelként 1956-os témájú verseket. Abrudbányai János kocsordi unitárius lelkész ellen például azért is indítottak eljárást, mert 1956 karácsonyán forradalomra emlékező versét szerette volna előadatni tanítványaival. A november 4-e utáni versek zöme a hivatalos, hamis forradalomértelmezés népi cáfolata, illetve siratóének. Abrudbányai 26 versszakos elbeszélő költeményének a Rákosi-korszakot megjelenítő részéből idézek: „Idegen dal csengett egyre, / másnak lett abból kenyere. / A verejték másnak hullott, / sok-sok álom szertefoszlott.” Az október 23-i tüntetést elmesélő versszakok egyike: „A hangulat melegegett, / Gerő egyre fenyegetett, / de beszédét el nem mondta, / a tüntetés leváltotta.” A forradalomról: „Normák ellen fellázadtak, / milliók új sorsra vágytak. / Oldottak a bús keservek, / örömben csillogtak a könnyek.” (Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. II/2. köt.* Nyíregyháza, 1993, [k. n.], 219–221. o.)

Ha a két kötet nem nyújt esztétikai élményt, mi indokolja mégis megjelentetésüket? Győri László kordokumentumnak tekinti gyűjteményét, és az ötvenes évek „agitatív” verseit újraközlő összeállítás célja is a letűnt kor hangulatának reprodukálása lehetett. Kordokumentumok-e valójában ezek a versek? Igen is, nem is. A Rákosi-kornak csak a paródiáját kapjuk, a forradalomnak pedig inkább csak naiv, egyoldalú, érzelmi megjelenítését. A dokumentumkiadványokkal szemben mégis van előnyük. A korabeli iratok ugyanis mozaikszerűségük, partikularitásuk miatt még a verseknél is kevésbé képesek visszaadni a múlt történéseit. A vastag, tudományos jegyzetekkel teletűzdelt forráskiadványok hatása pedig meg sem közelítheti egy versantológiáét.

A „megoldás” a versgyűjtemények esetében is az értelmezés, a kormagyarázat lehetne, ami történelmi összefüggésbe ágyazná a verseket, helyretenné torzításait. Erre a feladatra az ötvenes évek agitatív verseit tartalmazó antológia bevezetőjében Buda Attila vállalkozott, próbálkozása azonban nem egyértelműen sikeres. Buda friss és esetleges olvasmányélményeire támaszkodva – Rákosi Mátyás önéletrajzára hivatkozik a leggyakrabban – csodálkozik rá a számára érezhetően fényévnyi távolságban lévő ötvenes évekre, s a Rákosi-érát a kordivatnak megfelelően kiterjeszti az 1945–1947-es koalíciós időszakra is. Ide-oda kapkod, keveri a lényegest a lényegtelenrel, olykor felületesen ítélezik. Mintha nagyigényű, de elnagyolt egyetemi dolgozatot olvasnánk, amelynek szerzője abban a tudatban ír, hogy elfogulatlan korszintézist alkot. Ezt fejeli meg egy korszerűnek hitt, valójában hiányos irodalomjegyzékkel. Nem említi Czigány Lóránt idézett könyvét, amelyből különösen az egyik fejezet – a „Neved ki dicccsel ejtené...”. Személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában című – Buda bevezetőjénél jobban eligazíthatná az ötvenes évek szellemiségéről hallomásból sem

igen tájékozott olvasót. Mindezt azért is tesszük szóvá, mert a kötet – legalábbis a benne olvasható minősítés szerint – oktatási célú szöveggyűjtemény.

Mindkét kötetben dilettánsok, fűzfapoéták versei hemzsegnek. Vajon megéri-e a leszűkített korábrázolás kedvéért zömmel gyenge verseket tartalmazó köteteket megjelentetni? A bajokat még tetézi, hogy az agitatív antológia a korhűség kedvéért a korabeli helyesírást követi, és a sajtóhibákat megtetézi néhány mai keletű elírással.

Buda Attila és L. Simon László kötetét a Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjára készült ajándékok fotói illusztrálják – kedvencem a feliratos, sarló-kalapácsos, finom művű halasi csipke –, bár egy idő után egyhangúvá válik a népi giccs. A kötet borítója szerintem elhibázott: Uitz avantgárd zászlóvivői – a kép alkotója és keletkezésének ideje sehol sincs feltüntetve – nem illenek a kötetbeli, zömmel szocreál versekhez. Egy Sztálin-barokk stílusú kép talán szerencsésebb választás lett volna.

FELEDENDŐ EMLÉK

Kisfogház Emlékhely. 2001. november 4. Szerk. Rédey Sarolta Dóra. [Hely és kiadó nélkül.]

2002 tavaszán, még a választások előtt, szomorú kis kötetecske jelent meg *Kisfogház Emlékhely* címmel. Szomorú, mert ismét politikai eszközzé alacsonyodott a cél: a főhajtás a magyar forradalom és szabadságharc áldozatai előtt. Szomorú, mert a vékonyka füzet egyszerre tanúsodik a negyvenötödik évforduló kínálta alkalom, a társadalmi igény felismeréséről – és a feladat végrehajtására való képtelenségről. Formáját, nyelvét és tartalmát tekintve a kötet egyformán hevenyészett és igénytelen, a mártírokat megillető tiszteleten túl nem egy esetben a minden embernek kijáró tisztelettel is adós marad; az örökkévalóság célba vétele helyett sokkal inkább a határidő szorítását érezni rajta. Végiggondolatlan, kimunkálatlan. Szakszerűtlen.

A nemes szándék mellől hiányzott a munka, ahogy a fényes ofset papír és a címlap aranybetűi is a lapok összefűzéséért és kemény borítóért kiáltanak. Fónay Jenőé volt az emlékhely felállításának – és feltehetően e kötet megjelenetésének – ötlete (névvel ellátott öt szövege a füzetnek mintegy a negyedét teszi ki), de az ő 1956 iránti elkötelezettsége mellől hiányoznak azok, akik a jó értelemben vett megszállottságon túl kellő szakértelemmel is rendelkeznek. Szakértelemmel ahhoz, hogy a szövegekből könyv, a nemes gondolatokból magyar mondatok formálódjanak. Ahhoz, hogy a mártírok közé ne furakodhassanak be méltán elítélt bűnösök. Mert hiszen olyan gonosz hatalom nincs – még kommunista sem –, amely csak jókat és ártatlanokat tudna elítélni, de egyetlen bűnhődésre érdemest sem. Hiányzik az a minimális, minden embert, nem csak a nemzeti emlékezetbe beemelni kívánt hősöket, mártírokat megillető tisztelet, amivel legalább olyan mértékben odafigyelünk a másokra, hogy a nevét megjegyezzük, és hibátlanul le tudjuk írni. Különösen márványba – vagy könyvbe. Még ha olyan ritka neve van is, mint Weintráger Lászlónak, akit a mosonmagyaróvári népiúton való részvétel vádjával ítélték halálra, és kivégeztek (a könyvben Weintrágy László, 54. o.), de olyan gyakoribb nevű ember esetében még inkább, mint Katona József, aki a könyvben, két esetben is, Kartona Józsefként szerepel (55. és 73. o.). Akkor pedig különösen, ha az illető nemcsak a veteránok és a szakma művelői, hanem a szélesebb közönség előtt is ismert, mint a Mindszenty bíborost Budapestre kísérő Pálkás Pallavicini Antal (a 69. oldalon Pallavichinyi) vagy Nagy Imre kormányának a vizsgálati fogságban meghalt tagja, Losonczy Géza (az 53. oldalon Losonczy). Utóbbiakról könyv is olvasható, Pálkásról Tyekvicska Árpád írása (*A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Budapest, 1994, Századvég – 1956-os Intézet), Losonczyról pedig Kövér György részletes monográfiája (*Losonczy Géza 1917–1957. Felelős szerk. E. Bártfai László*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet). Szigethy Attila neve is túlon túl ismert ahhoz (a Nemzeti Parasztpárt vezető-

ségének tagja, 1947-től a párt országgyűlési képviselője, a forradalom idején a legnagyobb vidéki szervezet, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke volt, csak a legfontosabb tisztségeket említve), hogy ebben az emlékkönyvben egyszer se tudják helyesen leírni (az 51. oldalon Szigethi, a 81. oldalon Szigeti). Az 6 esetében arra sem lett volna szükség, hogy belelapozzának egy 1956 történetét tárgyaló fontosabb könyvbe, esetleg tankönyvbe (például Salamon Konrád: *Történelem a középiskolák számára*. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó, 219. és 224. o.), elég lett volna végigmenni Győr egyik főutcáján, amely az 6 nevét viseli.

Előfordul, hogy a kivégzett neve szinte az azonosíthatatlanságig eltorzul, mint a könyvben Gesskó néven szereplő Geczko Istváné, akit 1957. május 6-án (és nem 7-én, vö. 50. o.) végeztek ki a november 4-e utáni talán legnagyobb szabotázsakció egyik végrehajtójaként. (Geczko és társai 1956. december 8-án felrobbantották a Pásztó és Szurdokpüspöki közötti vasúti hidat, részben az aznap Salgótarjánban elkövetett mészárlás elleni tiltakozásképpen, részben azért, hogy így akadályozzák meg a magyar fiatalok Szovjetunióba hurcolását.)

Amennyiben a könyv szerkesztője rendelkezik annyi szaktudásra épülő bátorsággal, hogy ki tudja és ki meri igazítani a visszaemlékezők ennyi év távolából természetesen hibázó emlékezetét, elkerülhető lett volna számos tévedés. A halálraítéltek és kivégzettek névsorában még helyesen szerepel, hogy Batonai Istvánt (akit fegyverrejtegetés vádjával statáriális eljárásban ítélték halálra) 1957. február 5-én kivégezték. Kovács Sándor – feltehetőleg összekeverve a személyesen átélt találkozásokat a másoktól hallottakkal – úgy emlékezik a kötet 64. oldalán, hogy Batonai Istvánt vele egy időben őrizték a Kisfogházban, és 1958. március 6-án végezték ki.

Koroly T. György visszaemlékezése szerint Mazalin György Dorogon volt a helyi forradalom egyik vezetője (87. o.). A kötet alig néhány oldallal Korolyé előtt közli Mazalin visszaemlékezését: „Tatabányán vettem részt a forradalomban, a Komárom megyei Forradalmi Bizottság tagjaként” (81. o.). Koroly visszaemlékezése a történész számára pontos, tévedése csak emeli szövegének hitelét: Mazalin egy Budapesttől északra lévő bányászváros forradalmában vett részt. Negyven év után az emlékezet megfakulhat annyira, hogy Tatabánya nevét egy másik városával helyettesíti, miközben nem lehetetlen az sem, hogy Mazalin Tatabányán kívül nemcsak Győrött járt a forradalom idején, hanem a november 4-e után ugyancsak elszántan sztrájkoló Dorogon is. Mazalin is jól emlékezett arra, hogy a vele egy zárkában raboskodó Török István Sárváron lakott (81. o.), de éppen a lényeg sikkad el, Török ugyanis a forradalom idején Győrben, a vagongyárban dolgozott, így noha október–novemberben két alkalommal is hazalátogatott Sárvárra, mégsem az ottani, csekélyebb súlyú és jelentőségű eseményekben, hanem a győri forradalomban vett részt mint a forradalom megyei rendőrkapitányának helyettese, amiért is az Egyesült Államokból 1957 őszén (!) történt hazatérését követően halálos ítélettel gyógyította honvágyát a kádári hatalom.

Kunszabó Zoltánt a 60. oldal leírása szerint 1960-ban első és másodfokon is halálra ítélték, de megmenekült a kötéltől, mert ítéletét kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. Kunszabó visszaemlékezése szerint (203. o.) első fokon még „csak” húsz év börtönbüntetést kapott azért, mert 1962-ben (!) megszökött katonai alakulatától, és megpróbált a határon át Jugoszláviába szökni, vagyis a táblázatban közölt négy adatból kettő is hibás.

Persze egy kötet elkészítése, szerkesztése során ennél nehezebb feladatokkal is szembe-sülni kell. Mazalin György már többször említett visszaemlékezésében azt állítja, hogy egyik zárvatársának Dali volt a neve (81. o.), jóllehet ilyen nevű személy nem volt a halálraítéltek között. Vagy a visszaemlékezőt hagyta cserben a memóriája, vagy a kötet összeállítói olvasták rosszul a szövegét. Elképzelhető, hogy Mazalin Bali Sándorra gondolt. Balit nem ítélték ugyan halálra, de Mazalin róla mint a Nagy-budapesti Központi Munkástanács vezetőjéről hallhatott

annyit a börtönben, hogy rá is mint a Kisfogház lakójára emlékezett. De az is elképzelhető, hogy az első fokon 1958. július 23-án halálra ítélte Vajdahunyad utcai fegyveresre, Kóté Sörös József-re gondolt, neki ugyanis „Holi” volt a beceneve. Egyébként Wittner Mária és társai perébe is beegabalyodott a szerkesztő, aki Nagy Józseffé keresztelte át a negyedrendűként halálra ítélte, majd kivégezt Tóth Józsefet (84. o.). Az ugyanis nem valószínű, hogy a kivégezt társai emlékének méltó megőrzéséért annyit fáradozó Wittner Máriától eredt volna a tévedés, akinek záró mondatát – „Míg élek, emléküket őrizni fogom megbocsáthatatlanul” – nagyon szomorúan ellenpontozza ez a hiba. 1956 után négy Nagy Józsefet is kivégeztek ugyan, de egyiküket sem az ő perükben.

De az, hogy elmaradt a visszaemlékezők fakuló emlékezetének kiigazítása, a kötetnek csak az egyik súlyos hibája. A munka 47–60. oldalán a kivégzés időrendje szerint sorakoznak az 1956 után halálra ítélték. A névsor szerint a megtorlás első áldozata Szívós Mihály volt, akit miután statáriális eljárásban halálra ítélték, 1956. november 12-én végeztek ki. Elegendő fellapozni a középiskolák negyedik osztálya számára írott tankönyveket (például Salamon Konrád már idézett munkájának 223. oldalát), hogy nyilvánvalóvá váljék: a statáriumról kiadott elnöki tanácsi rendelet 1956. december 11-én jelent meg, így e nap előtt nem lehetett – egy akkor még nem létező eljárási módban – sem halálos, sem másfajta ítéletet hozni. Születtek ugyan a „rendes” eljárási szabályok félretételét lehetővé tevő rendeletek már korábban is (például az 1956. november 12-én kihirdetett 22/1956. számú törvényerejű rendelet „egyes bűncselekmények tekintetében a büntetőeljárás egyszerűsítéséről”), ezek alapján azonban a megtorlásra, illetve a kádári restaurációra irányuló eddigi kutatások szerint nem-hogy halálos, de egyáltalán semmilyen ítéletet nem hoztak. Másfelől november 12-én már nemigen folytak harcok az országban, így nehezen képzelhető el, hogy Szívós Mihályt fegyverrel a kezében fogták volna el, és a helyszínen kivégezték volna.

Szívós Mihály eseténél is érdekesebb a névsor második tagjáié, Koller Istváné, akit a kötet szerint 1956. november 13-án végeztek ki, miután (Szívóshoz hasonlóan statáriális eljárásban) halálra ítélték. Koller Istvánról sehol nem történt ez ideig említés az ötvenhatos irodalomban (mint ahogy Szívós Mihályról sem). Köztudomású viszont, és az elmúlt hónapokban különösen nagy publicitást kapott, hogy Tóth Ilonát és társait, Gyöngyösi Miklóst és Gönczi Ferencet azzal a váddal ítélték halálra, és végezték ki, hogy az államvédelem utánuk szaglászó kémjének vélt Kollár Istvánt meggyilkolták a Péterfy Sándor Utcai Kórházban. A már eddig is jelzett, a későbbiekben még bővebben tárgyalandó elírások és tévesztések nagyon is valószínűvé teszik, hogy az e kötetben említett Koller valójában Kollár, a november 13-ai pedig 18-a, hiszen nagyon könnyű különösen a kézzel írt hármast a nyolccassal összekeverni. E verzió szerint a kádári megtorlás egyik első áldozata egy államvédelmis, akit Kádárék a felkelőket felhasználva, netán felbérelve ölettek meg, hogy aztán az elkövetőket is halálra ítéltessék. (Korántsem lehetetlen, hogy ez a történet hamarosan felbukkan az 1956 körül egyre szabadabban burjánzó legendáriumban.)

A névsorban hatodikként szereplő Nausch Rudolfal új problémához érkeztünk. A kötet összeállítói ugyanis olyan személyeket is felvettek a listára, akik kegyelmet kaptak, vagyis akiken nem hajtották végre a halálos ítéletet. Így menekült meg Nausch Rudolf, akit már csak azért sem végeztek ki 1956. december 15-én, mert ügyében csak másnap, december 16-án hozott ítéletet a Budapesti Katonai Bíróság Mundi Ferenc hadbíró vezette különtanácsa. Nausch 1956. december 20-án kegyelmet kapott, ítéletét életfogytig tartó börtönbüntetéssé változtatták át, így – nemcsak az írott és íratlan jognak, hanem a józan észnek is fittyet hányva – lehetővé vált bevonása egy újabb perbe: a tatabányai fegyveres ellenállók, a Lados István és társai ellen a Győri Megyei Bíróság 1958. március 15-én (!) meghozott ítélettel az

e perben XXIII. rendű vádlottként szereplő Nausch Rudolf életfogytiglaniját újabb – első fokon négy, másodfokon két év – börtönbüntetéssel toldották meg. De túlélte a statáriális eljárásban rá kiszabott halálos ítéletet az 50. oldalon másodikként említett Székely Sándor is, a csornai nemzeti bizottság elnöke, akit valójában első fokon rendes, vagyis nem statáriális eljárásban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt 1957. április 24-én a Győri Megyei Bíróság Maár Ferenc vezette különtanácsa, és ő attól félve, hogy másodfokon súlyosbíthatják az ítéletét, nem is mert fellebbezni. (2002 kora júniusában volt szerencsém Győrött találkozni vele, még akkor is jó egészséggnek örvendett, és bizakodott a hosszú életben. Hiszen ha egyszer valakinek halálhírért költik...) Nem rendelkezünk még olyan adatbázissal, amelyben az összes ötvenhatos elítélt ítélete megtalálható lenne, így nem minden kétséges esetben állítható, hogy a névsorba felvett személyt nem végezték ki, de mivel többen szerepelnek a kötetben, akik sem a büntetés-végrehajtás nyilvántartási osztályának listáján nem szerepelnek, sem a magunk többéves kutatása során nem találtunk rájuk vonatkozó adatokat (sem esetleges hozzátartozóik nem jelentkeztek, hogy rokonuk, ismerősük hiányzik az 1994 óta több alkalommal is megjelentetett listánkról), fölöttébb valószínűtlen, hogy őket is kivégezték volna. Íme néhány név azok közül, akikről biztosan tudjuk, hogy nem végezték ki őket.

Szervezkedésben való részvétel és fegyverrejtegetés vádjával első fokon halálra ítélték ugyan a péri (Győr-Sopron megye) plébánost, Mindszenty Lászlót, de a kötetben közölt kivégzési dátuma (51. o.) után majdnem két hónappal megtartott másodfokú tárgyaláson ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre mérsékelte a Legfelsőbb Bíróság Borbély János vezette népbírószági tanácsa. Mindszenty László 1963. március 24-én szabadult. Nem végezték ki a kakucsiak perében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Bobák Józsefet sem (vö. Böőr László: *Adatok az '56-os forradalom Pest megyei történetéhez*. Budapest, 1997, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 62. o.). Kegyelmet kapott a statáriális eljárásban 1957 júniusában halálra ítélt Kápolnási Sándor (48. o.) is, aki 1962. április 3-án szabadult. Kiss Sándort kettőt is elítéltek statáriális perben (a listán is ketten szerepelnek), de 1957. január 1-jén egyet sem. Az 1957. január 21-én elítélt Kiss Sándor, aki Vácott vett részt a forradalomban, tizenöt év börtönbüntetést kapott.

Hosszan lehetne még folytatni a sort, de fölösleges volna. Hogyan várható interaktív felhasználás az olvasótól akkor, amikor a kötet elkészítői oda sem figyeltek arra, amit csináltak. Saját adataik szerint sem végezték ki Fehér Gyulát (52. o.), akinek másodfokon tizenöt év börtönbüntetésre mérsékeltek az ítéletét, mégis azt állítják, hogy 1957. október 25-én végrehajtották rajta az ítéletet. Hasonlóképpen nem végezték ki a miskolci Viskolcz Istvánt (56. o.) sem, akinek életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták a halálos ítéletét, így nem végezheték ki 1958. november 10-én. De nem végezték ki a miskolci néptételek ügyében megtartott nagy perben elítélt Lamberth (helyesen Lauberth) Károlyt sem (51. o.), míg az ugyanitt említett Tóth László azonos G. Tóth Lászlóval, vagyis a két kivégzett valójában egyetlen személy. De nem Tóth László az egyetlen, aki kétszer szerepel a listán. 1958. október 4-én hajtották végre az ítéletet Klenovszki Istvánon, aki a forradalom idején részt vett a fegyveres harcokban (56. o.). A név és az évszám elírásával Klenovszki az 1957-ben kivégzettek között is szerepel, mint Klenovszky István (52. o.), a kivégzés napja ugyancsak október 4-e. A duplikáció fordítottjára is van példa, amennyiben nem található meg a kötetben Kósa Pálnak, az Újpesti Nemzeti Bizottság vezetőjének a neve. Illetve nagyon, de nagyon eldugva mégis: a 35. oldalon közölt képen rajta van a kisfogházi ünnepségen részt vevő lánya, és ott a dadogó képaláírás: „Kósa Katalin, kivégzett mártír gyermeke”.

Hadady (és nem Hadadi) Rudolf (47. o.) felvétele a névsorba újabb szakmai problémát vet föl. A jogerős bírósági ítélet alapján kivégzettek köre sem teljesen egyértelmű, az pedig a je-

lenleg feltárt források alapján alig becsülhető meg, hogy hányan voltak azok, akiket bírósági ítélet nélkül fosztott meg életüktől a karhatalmisták bosszúvágya. A kötetet anyagilag is támogató miskolci POFOSZ egyedül Borsodban több mint tíz ítélet nélkül végrehajtott gyilkosságot tárt föl kutatásai során. Hasonló számról beszélnek a szolnoki kutatók is, vagyis a listán feltüntetett öt személy mindenképpen csak csekély töredéke azoknak, akiket ilyen módon – általában különösen brutálisan – fosztottak meg életüktől. (Ilyen ügyekben – különösen a megtorlás korai szakaszában, 1957 tavaszán – eljárás sem indult a gaztettet elkövető karhatalmisták ellen, tehát nagyon meggondolandó, hogy érdemes-e közölni ezeket az eseteket annak tudatában, hogy a ma rendelkezésünkre álló adatok mindössze a jéghegy csúcsát jelentik.)

A névsor ötnél több személyről állítja, hogy életüktől bírósági ítélet nélkül fosztották meg őket, ám a többi esetben ez az állítás téves vagy bizonyíthatatlan. A gyulai Mányi Erzsébetet és Farkas Mihályt (48. o.) a Szegedi Katonai Bíróság statáriális eljárásban ítélte halálra 1957. január 10-én, és miután kegyelmi kérvényüket az Elnöki Tanács elutasította, mindkettejüket agyonlőtték a békéscsabai lőtérén. Ez ugyan már 1957-ben sem számított Magyarországon sem bevett kivégzési módnak, mégsem azonos azzal, ami a kötetben szerepel: „halálra kínozták”. Az 1957. augusztus 12-én a győri honvéd kórházban harmadszor is öngyilkosságot elkövető Szigethy Attilával kapcsolatban a szerkesztő azt sugallja, hogy meggyilkolták (51. o.), de megengedett lehetőségként jelzi az öngyilkosságot is. Szigethyről valóban széles körben elterjedt Győrött, illetve a megyében, hogy meggyilkolták, az elmúlt tíz év kutatása azonban egyetlen olyan adatot sem talált, ami ezt megerősítette volna. Losonczy Géza életrajzírója, Kövér György azt sejteti munkájában, hogy noha nem állítható, hogy őrei mindent elkövettek volna Losonczy Géza életben tartása érdekében, mégsem állja meg a helyét az a korábban ugyancsak széles körben elterjedt állítás, hogy Nagy Imre kormányának államminiszterét meggyilkolták volna.

Az sem teljesen egyértelmű, hogy kik azok a személyek, akiket 1956-os tevékenységükért ítéltek halálra, és végeztek ki, vagyis hogy kik azok, akik egyértelműen a politikai bosszúállás áldozatai, és kik azok, akik olyan cselekményeket hajtottak végre, amelyekért az akkori igazságszolgáltatás politikai szempontok nélkül is halálos ítéletet szabott volna ki. Eldönthetetlen, hogy az egyik csepeli fegyveres csoport tagját (57. o.), aki kitűnt bátorságával a november 4-ét követő harcokban, abban az esetben is kivégezték volna-e, ha még a fegyveres harc kitörése előtt, október 27-én nem fojtja meg a feleségét.

De a listán számos olyan személy, mártír (?) is szerepel, akik semmilyen a forradalommal összefüggésbe hozható cselekményt nem követtek el, az ellenük lefolytatott eljárások során még az sem merült föl velük szemben, hogy akár egyszerű résztvevőként jelen lettek volna egy-egy tüntetésen. Két olyan csoport különíthető el, amelynek tagjai jelentős létszámmal gyarapították a listát. Időrendben az első azoké a valóban köztörvényes bűncselekményt elkövetett személyeké, akiket – elsősorban a statáriális eljárásra kényszerített hadbírák, különösen 1957 első hónapjaiban – könnyebb szívvel ítéltek el, mint az ötvenhatosokat. Ezeket az embereket lehet egy vészterhes korszak áldozatainak tekinteni, hiszen ebben a bosszút szomjazó időben olyanokra is kiszabhatták a legsúlyosabb ítéletet, akik konszolidáltabb időben elkerülhették volna a bitót, de semmiképpen nem lehet áldozatnak, mártírnak nevezni a gyakran brutális gyilkosságok elkövetőit. Nevüket az adatvédelmi törvény értelmében közölni sem lehetne, hiszen a büntetetttség különösen védett személyes adat.

A kötet 48. oldalán szerepel két statáriális perben elítélt és kivégzett személy, akik 1957. január 12-én egy kocsmai szóváltást követően agyonverték P. J.-t. Ők valóban halálra ítélték, kétséges azonban, hogy ott van-e a helyük a Magyar Politikai (!) Foglyok Szövetsége által kiadott emlékkötetben. Egy ugyanezen az oldalon szereplő másik kivégzett 1956 szilveszterén

Szentmártonkátán – nem egészen józan állapotban – a saját vejét ölte meg. Ugyancsak erről az oldalról: egy másik elítélt 1956. december 23-án ölt meg egy özvegyasszonyt, egy másik 1957. január 18-án követett el gyilkosságot – tizenhárom késszúrással. A politikai megtorlás áldozatai között szerepel két többszörösen büntetett férfi, akik 1957. május 6-án homoszexuális kapcsolatra ajánlkozva mentek fel a majdani sértett lakására, ahol egy szódásüveggel agyonverték az illetőt. A sors különös fintora, hogy az alapvetően az 1956-os megtorlás áldozatainak emlékére készült könyvbe bekerült egy karhatalmista is (54. o.), akit – az akkor követett általános gyakorlat ellenében – egy 1956. november 16-án elkövetett gyilkosságért halálra ítélték, majd kivégeztek.

1958–1959 folyamán számos olyan politikai perben is született halálos ítélet, amelyek egyáltalán nem kapcsolódtak 1956-hoz. Kádárék ugyanis Rákosiék kritikájaként nagy számban tartóztattak le olyan személyeket, akiket a második világháború idején vagy esetleg azt megelőzően elkövetett háborús és/vagy népellenes bűncselekményekkel vádoltak. Az illegális kommunista párt tagjaira vagy a világháború idején bujkáló zsidókra vadászó csendőroket, rendőrmozozókat azonban súlyos hiba egy demokráciává válni akaró országban példaképpül állítani. Szerepel például az összeállításban a nagyváradi gettó nyomozócsoportjának parancsnoka, akinek feladata volt minden eszközzel kiszedni a gettóba gyűjtöttekből, hogy hova rejtették el személyes értékeiket, ékszereiket (59. o.). Lehet azt mondani, hogy vele és társaival szemben akkor, 1958–1959-ben már értelmetlen volt a legsúlyosabb ítélet kiszabása (bár a háborús és népellenes büntettek nem évülnek el), de az ötvenhatos mártírok közé sorolásuk a társadalmi értékrend felborulásának irányába hat amellet, hogy döntő többségükkel szemben kegyeletsértő is.

Sok vita előzte meg a névsor elkészítését, számos kivégzett nem került fel az emléktáblára, nevük – szerencsére – kimaradt ebből a kötetből is, mint például Mikulich Tiboré, aki a nácik és magyar kiszolgálók kezére adta Bajcsy-Zsilinszky Endrét és mártírtársait. De a kötet 50. oldalán megtalálható mint kivégzett mártír Francia Kiss Mihály, aki a Tanácsköztársaság leverését követő fehérterror idején – saját bevallása szerint – „legalább 55 gyilkosság végrehajtásában vett részt” (vö. Illényi Balázs: A Francia Kiss Mihály-ügy. A jogerős koncepció. *Heti Világgazdaság*, 1997. március 22.). Francia Kiss Mihály nevét 1989. június 16-ra készülve sikerült kivenni a mártírok listájáról, ez a füzetecske most kísérlet arra, hogy oda – érdemtelenül – visszakerüljön. Francia Kiss neve annyira ismert, hogy ez nehezen írható a kötet összeállítására általában jellemző nagyfokú hozzá nem értés számlájára.

Az emlékhely feladata: perelni az idővel, az elmúlással, segíteni az emlékezést. E kötetecske ahelyett, hogy legyűrné az időt, inkább időtlen lett, minden elemében. Néhol kegyeletsértő, sőt nemzetietlen. Hogyan merészelik nemzeti himnuszunkat így, szerzőtlenül, csonkán, hibás szöveggel odahajítani a kötet élére? Nem volt vállalható Kölcsy Ferenc? Miért maradt el a megjegyzés, hogy részlet, hiszen a költemény folytatódik? Ha nem vették a fáradságot, utánanézni a pontos szövegnek a 2001-ben megjelent kritikai kiadásban, hogy nem volt annyi ritmusérzékük, hogy észrevegyék, megtörték a verset a hatodik sorban? Kölcsy szerint rövid ü-vel és ö-vel „bűnhöd”-ünk. Nekünk, utódoknak, kötelességünk ehhez ragaszkodni, mert éppen így, apró morzsákban tud végzetesen erodálódni az emlékezet. És hogyan válhatna a nemzeti emlékezet részévé, hogy ki írta az egyik legismertebb 1956-os verset, ha a nemzeti emlékhely felállításának megszervezői, a kötet kiadói sem tartották annyira fontosnak a nevét, hogy feltüntessék (46. o.). Győri László szerkesztésében 2001 őszén adta ki a Magyar Napló Kiadó a forradalom és szabadságharc költeményeit. Ebben természetesen szerepel a *Hősköltemény egy „pesti srác”-ról* című vers, Szentkúti Ferenc alkotása, akiről azt is megtudhatjuk, hogy postatisztviselő volt, a második világháború végén malenkij robotra a Szovjet-

unióba hurcolták, ahonnan csak 1947-ben tért vissza. „Versének kéziratát, amely röplapon az egész országban elterjedt, fia, Szentkúti Károly őrizte meg”.

Bombasztikus, affektáltan patetikus, és a magyar nyelvet kerékbe töri a névvel nem vállalt előszó: „A kommunista hatalom politikai megtorló szándékát kiszolgáló elítélések kivégzett áldozatainak emlékének megtartása az utókor, a ma élők felelőssége. A veszthelyet a vértanú áldozatok emléke megszentelte. Az utókorra az maradt, hogy mementóként őrizze meg e helyet úgy, hogy az szolgálja a méltó emlékezés ápolását.” (5. o.) A hatalom tevékenysége, de szándéka is szükségszerűen politikai, ennek kiemelésére redundancia, csak megterheli az amúgy is túlterhelt mondatot. Elítélések helyett érthetőbb lett volna az ítélet kifejezés, amely inkább lehet birtokosa a kivégzett áldozatnak, bár egy határozós szerkezet inkább helyénvaló lett volna. A kivégzettek inkább mártírok, mintsem áldozatok, hiszen nem akaratlanul tették azt, ami az ítéletet kiváltotta. Az emléket nem megtartani, hanem megőrizni kell, és ez nem felelőssége, hanem feladata az utókoraknak. Nem a vértanúk emlékezete, hanem vértanúságuk szentelte meg a helyet. Az emlékhely ne az emlékezés ápolását szolgálja, hanem az emlékezést. Az idézett rész magyarul valahogy így hangzana: Az ítéletek a kommunista hatalom céljait szolgálták. Az utókor feladata: ápolni a kivégzettek emlékét, akik azzal, hogy vállalták a halált, megszentelték ezt a helyet, amelyet kötelességünk úgy ápolni, hogy méltó legyen a mártírokhöz.

Hasonlóképpen névtelenségbe burkolózott az összekötő szövegek írója, aki a Magyar Köztársaság Elnöke és a Miniszter Asszony előtt tisztelegve nem tudott betelni a szókezdő nagybetűkkel, aki a fentebb stíl nevében a pódiumon állók mellé szólíttatta az alkotót (28. o.); aki elképesztő nyelvi és tartalmi bakijait („Dr. Fedor József a Corvin közből, aki a parlamenterként tárgyalásokat folytatott bajtársai nevében, és ő vigyázott a gyerekek emberek egészségére is” 35. o.) a magyar reklámirodalom legelképesztőbb gügyeségeit idéző apró versikékkel igyekszik feledtetni: „A kegyelet virágát fogja kis kezéd, menj és látogasd meg az emlékhelyet. Érzéseidet megfogalmazhatod és papírra vetheted” (38. o.).

Udvariatlanság, sőt a személyre és a nemzetre nézve is sértő volt a köztársasági elnök beszédét szerkesztetlenül megjelentetni. „Magyarország vérrel áztatott szent földdarabján állunk. Sok van ilyen. Ezekről nőttünk vele így össze. [...] Bizonyára valamennyiünket az alázattal átszótt drámai feszültség érzése hatja át. [...] Drámai bennünk a feszültség érzése. Mert vonzódunk a halálba ment és a halálba küldött apához, anyához, férjhez, feleséghez, gyerekekhez, testvérhez, hű barátához. Drámai bennünk a tehetetlenségtől feszülő vágy, hogy miért nem lehetnek itt. S akik annyi mindent megszenvedve mégis itt vannak, miért nem élvezik nagyobb szeretetünket.” (17–18. o.) Érteni véljük, mit akart az elnök úr mondani, bár mintha túl sok lenne a mártírok előtti főhajtás, a feszültség, a torokszorító emlékezés közben a drámai önmagunkra figyelés. Mintha túlon túl egymásba gabalyodna magán- és közélet. Szinte már halottimádat ez a sok vonzódás, érthetetlen a vágy (inkább óhaj), hogy miért nem lehetnek itt, és hogy miért nem szeretjük még jobban azokat, akiket szeretni akarunk. Ki tiltja meg?

A szerkesztőnek nem (csak) az a feladata, hogy megadja az idézetek forráshelyét, hanem hogy kiigazítsa az élőbeszéd elkerülhetetlen, suta tévesztéseit. Hogy írott nyelvi, lehetőleg irodalmi szöveggé tegye az elhangzottakat. Másrészt, jóllehet a kötet egyéb helyein nem ragaszkodtak a források megadásához, ha mégis közlésszerű, akkor illik az első megjelenésre hivatkozni, hacsak egy későbbi nem rendelkezik sokkal nagyobb szakmai tekintéllyel. Angyal István vallomását és az utolsó szó jogán elmondott szavait 1991-ben jelentette meg a Pesti Szalon Könyvkiadó, illeti volna erre hivatkozni. És illeti volna pontosan idézni, nem elhagyni azokat a szavakat, amelyek a közlés igazi személyességét adják: „Kérem, hogy ennek a szertelen ifjúságnak – amelyiknek én is tagja vagyok –, bocsássák meg bűnét, és szeressék.”

Angyal István az előbbieket az első fokon kimondott halálos ítélet után mondta el (vö. *Angyal István saját kezű vallomása*. Budapest, 1991, Pesti Szalon, 189. o.), nem pedig a Legfelsőbb Bíróság előtt, amint a kötet 110. oldalán olvasható (ahol már kihagyás nélkül idézik szavait).

A kötet végén Fónay Jenő (*Tosca* című opusának közlése után) köszönetet mond mindazoknak, akik segítettek a Kisfogház Emlékhely létrehozásában. Sajtóhibákban („pézsadomány, köszönetnyilvánítás”), szerkesztési slendriánságban bővelkedik ez a rész is. Nem tudni, miért kell egy-két esetben közelebbről is megnevezni, hogy ki az adományozó („pm.”, vagyis polgármester, „váll.”, vagyis vállalkozó), miközben ez általában hiányzik, miért írják ki Svédországot, és jelölik pusztán az autójelzés D betűjével Németországot stb. Az már csak hab a tortán, hogy köszönetet mondanak annak a statáriális eljárásban tíz év börtönbüntetésre ítélt ötvenhatos vitéznek, aki mindaddig, míg 1960. április 2-án amnesztiával ki nem szabadult, szorgos jelentéseivel segítette a büntetés-végrehajtók és a vizsgálótisztek munkáját. Nem is került neki sokba, egy szerényebb vacsora árán megváltotta magát.

Sokan vagyunk, akik azon dolgozunk, hogy 1956 a nemzeti emlékezet részévé váljon. Csak remélni lehet, hogy ezt a füzetet hamar sikerül elfelejteni. Méltatlan 1956-hoz, méltatlan a nemzethez. Béke poraira.

EÖRSI LÁSZLÓ

KONCEPCIÓK

JOBBÁGYI GÁBOR: *A néma talp (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja)*. Budapest, 2002, Püski, 64 o.

A szerző polgári jogász, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem intézetvezető tanára. Emellett az 1956-os büntetőpercek elemzésével is évek óta foglalkozik, sőt könyvet, tanulmányokat írt (A Földes-per, a Dudás–Szabó-per, a Mansfeld-per, a Szirmai–Angyal-per és a Fáncsik-per történetéről szóló, „*Ez itt a vértanúk vére*” című kötetéről Tóth Eszter Zsófia kiváló recenziója – Két könyv a megtorlásról – az 1956-os Intézet 1999-es évkönyvében olvasható.)

Idén júliusban 1956 történeti irodalmának egyik legvitatottabb témájáról, a Tóth Ilona-perről jelentetett meg egy kötetet.

Egyelőre foglaljuk össze az általánosan elfogadott tényeket. A forradalom kirobbanásakor éppen 24 éves, kivételes tehetségű és egyéniségű szigorló orvosnő október 25-től a Péterfy Sándor Utcai Kórház Önkéntes Mentőszolgálatának munkájába kapcsolódott be, majd letartóztatásáig a Domokos utcai részleg megbízott vezetője volt. A forradalom fegyveres leverése után röpiratokat sokszorosított, terjesztett. A periratok szerint 1956. november 18-án részt vett az ÁVH-snak vélt Kollár István likvidálásában, emiatt halálra ítélték, és 1957. június 27-én kivégezték.

Jobbágyi a peranyag tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutott – a rendszerváltás óta egyre szélesebb körben uralkodó nézettel egyetértésben –, hogy „Tóth Ilona és társai” pere a „kádári megtorlások egyik legrettenetesebb koncepciós-konstrukciós pere” volt, mert „az ártatlanul halálba küldött szigorló orvosnő az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik leg-tisztább, legnemesebb egyénisége, akinek emlékét is évtizedeken át meggyalázta a kommunista diktatúra egy hamis váddal.” Emiatt „az általam feldolgozott hat per közül számomra ez volt a legaljasabb, legmegrázóbb” – írja Jobbágyi a kötet borítójának hátoldalán. Ez a megfogalmazás talán kissé keménynek tűnik, ha összevetjük egy ugyanott olvasható másikkal: „nem vonom kétségbe, hogy a Legfőbb Ügyészségen és a Legfelsőbb Bíróságon a legkiválóbb jogászok foglalkoztak lelkiismeretesen az ügyvel”.

A mű szerkezete meglehetősen sajátos. Első fejezete a Tóth Ilona-ügy történetét mutatja be 1990-től. Aki nem ismeri az 1956-os alapszituációt, nehezen fogja kitalálni, hogy egyeseknek miért volt annyira fontos az 1957-es ítélet törvényi semmissége. Az aktualizálás a tanulmány végére kívánczolt volna, erre még visszatérek.

A szerző az események rekonstrukciójával, a történelmi háttér bemutatásával a továbbiakban is adós marad. (E témáról Tóth Ilona. A valóság és a mítosz címmel írtam a *Beszélő* 2002. évi 6. számában.) A második fejezettől már csak a per előkészítéséről és a tárgyalás lefolyásáról van szó. Érthető, hogy egy jogász jobban vonzódik a jogi megközelítéshez, csak hát a tá-

jékozatlan érdeklődő, aki e kötetet a kezébe veszi, aligha ért majd belőle bármit is. Ráadásul a rázúduló névhalmazban még a kötet végén sem fog kiigazodni.

A szakirodalomban jártasabb olvasónak rögvést feltűnhet, hogy a szerző – ahogy ez már a korábbiakban is megmutatkozott – a szekunder forrásokat teljesen mellőzi, és ezzel azt a benyomást kelti, mintha ez ideig csak ő foglalkozott volna komolyan e témakörrel. A primer forrásokon kívül csak Kahler Frigyes munkásságára és néhány az Igazságügyi Minisztériumban található orvosi szakvéleményre hivatkozik. Ezekhez azonban csak a „legegyenlőbb” kutatók férhetnek hozzá. A minisztérium vezető főtanácsosa engem 2002 áprilisában hivatalos formában tájékoztatott, hogy kutatási kérelmemnek jogszabályi korlátok miatt nem tehetnek eleget. (Kahler Frigyes, aki 1990–1994 között a minisztérium egyik főosztályvezetője volt, kérésemre 2002 februárjában hozzájárult ahhoz, hogy rá hivatkozhassek, amikor kutatási engedélyt kérek.)

Térjünk vissza a kötet fő mondandójára! „Tóth Ilona nem ölt embert, Tóth Ilonát ártatlanul ítélték halálra” – szól a tanulmány első mondata. Nézzük végig azokat az érveket, amelyeket a szerző kiemelt fontosságúnak tart.

1. „Tóth Ilonával együtt veszik őrizetbe az ügy későbbi vádlottját fk. Molnár Józsefet. Az ő iratait áttekintve robban fel az ÜGY EGYIK BOMBÁJA [Kiemelés J. G.-tól]. Molnár Józsefet Tóth Ilonával egy napon 1956. november 21-én veszik őrizetbe. A nyomozást elrendelő határozat szerint azért, mert »Tóth Ilona és társaival együtt 1956. november 18-án egy ember meggyilkolásában vett részt, továbbá illegális röplapok terjesztését követte el.«

Hogyan??!

Még senki nem tett vallomást, még semmi bizonyíték nincs, de 1956. november 21-én már tudják, hogy Tóth Ilona embert ölt? A hibát felfedezték a nyomozók, ezért Molnár József ellen az előzetes letartóztatást elrendelő határozat ugyanezen a napon már ízgatást jelöl meg az eljárás tárgyaként.

Alapdokumentum az ügy konstruált volta mellett!?”

Ez a „bomba” valójában mindössze annyi, hogy a nyomozók elírták a dátumot (a sok példányban előállított dokumentum valószínűleg utólag, hetekkel később készült). Se szeri, se száma az ilyen tévedéseknek, különösen a keltezésék és a nevek esetében. Egy ilyen elírásból Jobbágyi gúnyt űz a 19. oldalon: „színházi gramaturg (sic)”. Természetesen ő is vét hibát, például Tóth Ilona egyik segítője Marácz Ferenc, és nem József (10. o.), a 29. oldalon helytelenül idéz: „[...] Gönczi meg én mindent elvállalunk.” Valójában azonban nem Gönczről, hanem Maráczról volt szó. Jobbágyi a továbbiakban helyesen írja, hogy „a [...] baki már az eljárás során is szemet szúrt dr. Kardos Jánosnak, Tóth Ilona védőjének, mivel nyilván ugyanazt a hibát elkövették a Tóth Ilona-iratok között is.” Szóvá is tette ezt az 1957. március 26-i tárgyaláson, és a szövegbeli dátummódosítással az ügyész és a bíróság is egyetértett. Ennyi! Illetőleg van itt még egy fontos idézet Kardos János ügyvédtől: „Tóth Ilona önként fedte fel a gyilkosságot.” Ehhez ugyanis Jobbágyi semmilyen kommentárt nem fűz! (14. o.)

2. „Tóth Ilona nyomozati anyagából az általam megtekintett részből hiányzik a [gyilkosságra utaló] a két 1956. november 21-ei határozat! [...] A »Hatóság« rádöbbent végzetes bakijára, arra, hogy még nem tudhat a gyilkosságról, mert ez csak a »koncepcióban« van meg, de bizonyíték nincs. Ezért ezt a határozatot *kivették* Tóth Ilona anyagából.” (14–25. o., kiemelések J. G.-tól.)

Nos, nem vették ki, csak annyi a rejtély, hogy Jobbágyi kizárólag az Igazságügyi Minisztériumban lévő fénymásolatokból dolgozott, és nyilván azokból hiányzik ez az irat. A szerző e kötet teljes szövegét már megjelentette a *Magyar Szemle* 2002. februári, márciusi és áprilisi számaiban. Arra a körülményre, hogy létezik ez az irat, már jóval a kötete megjelenése előtt

többször utaltam, de úgy látszik, Jobbágyi mégsem tartotta fontosnak, hogy a Történeti Irattárban vagy Budapest Főváros Levéltárában ellenőrizze állításomat. Idekívánczik az is, hogy a másodfokú tárgyalás ugyanígy hiányzó iratként megjelölt jegyzőkönyvét kérésére elküldtem neki, s ezt a számomra dedikált példányban meg is köszönte, ám – óriási meglepetésemre – ezúttal sem érzett késztetést arra, hogy a már bizonyítottan hibás szöveget kijavítsa a kötetben. Ezek alapján már nem várható el, hogy Jobbágyi más kritikai észrevételekről tudomást vegyen. Ebben a munkájában talán még az eddigieknél is görcsösebben ragaszkodik előfeltevéseihez.

3. A nyomozat idején „az eljárás iratai között nincs tanúvallomás”. Lehetséges, hogy az Igazságügyi Minisztériumban található másolatok közül ezek az iratok is hiányoznak, de az eredeti lelőhelyeken bizony megvannak. A Kollár-ügy további vádlottjai „Gyöngyösi Miklós, Gönczi Ferenc és Molnár József vallomásai lényegi pontokon ellentmondanak egymásnak, saját maguknak és Tóth Ilona vallomásainak.” (20. o. Jobbágyi lényegében ugyanezt állítja a tárgyalás idején tett vallomásokról is, lásd 31–32. o.) A vallomások nem lényegi kérdésekben, csak jelentéktelen részletekben térnek el egymástól. De egyébként is: mit bizonyítana az, hogy ha valóban lényegbevágó ellentmondások lennének a vallomások között? Semmiképpen sem azt, hogy koncepciók eljárásról beszélhetünk. Hiszen ilyesmi még jogállami keretek között is gyakran előfordul.

4. A kötet harmadik fejezete túlnyomórészt az orvosi szakértőké. Az ő véleményüket Jobbágyi igen fontosnak tartja, a kötet címének megválasztása is ezt bizonyítja.¹ Orvosi kérdésekben valószínűleg a szerző és a recenzens egyaránt teljesen inkompetens. Csak arra tudok utalni, hogy a Tóth Ilona-ügyben rendkívül megoszlanak a különböző orvosszakértői vélemények. Az 1957. március 26-i tárgyalási napon négy orvos hosszú vitába bonyolódott egymással. Dr. Tamáska Lóránd más forrásokban gyakran előforduló véleményét Jobbágyi teljesen mellőzi, talán nem véletlenül. Bár Tamáska is koncepciósnak tartja az ügyet, az áldozat személyét, halála körülményeit merőben másképp ítéli meg, mint Jobbágyi szakértői. A „néma talp” jelenségről merőben más neurológusi tájékoztatást kaptam Dr. Frigyesi György ideggyógyásztól – miszerint ez a súlyos bántalmazás biztos jele –, mint amit a szerző állít, aki szerint Tóth Ilonának a fizikai bántalmazáson kívül gyógyszeres kezelést, pszichikai befolyásolást, agymosást kellett elszenvednie. Minderre semmiféle bizonyíték nem került elő sem itt, sem más 1956-os perekben. Mind a négy Kollár-ügyben érintett vádlott hangsúlyozta az ügyészégi kihallgatásán, hogy a vallomásait önként, kényszerítés nélkül tette, és ezt nem másították meg a bíróság előtt sem. Védőügyvédek sem a per idején, sem a rendszerváltás óta nem említették, hogy az ellenkezőjéről tudomásuk lett volna. Ugyanakkor számos más 1956-os perben bejelentette a vádlott a bíróságon, hogy vele szemben fizikai kényszerítést alkalmaztak, például Bognár Ottó, akit ebben a perben tanúként kihallgattak. Ráadásul Tóth Ilonáék tárgyalása nyilvános volt, nyugati újságírók voltak jelen, így még sokkal nehezebb lett volna az erőszakos bánásmódot titokban tartani. Tóth Ilonáékkal szemben tehát nem alkalmaztak kényszerítést az eljárás idején.

Jobbágyi többször visszatér Gönczi szovjet fogságban elszenvedett bántalmazására. Erről az ellenőrizhetetlen orvosi vélemények nélkül is tudunk, hiszen maga a sértett beszélt róla a tárgyaláson. Jobbágyi pontosan idézi is (32. o.). Ha Gönczi erről beszélt, akkor miért állította ugyanebben a vallomásában, hogy a rendőrségen nem érte bántódás? És a többiek miért mondták ugyanezt? Ezt a kínálózó kérdést Jobbágyi megkerüli.

5. „Egy normális büntetőügyben a szakértők a bizonyítás eszközei, akikhez kérdéseket tehetnek fel az eljárás résztvevői. Itt a szakértők véleményét *nem mondanak*, kérdést *senki nem*

1 „Néma talpnak” nevezik azt a jelenséget, amikor a talp feltétlen reflexei nem működnek.

intéz hozzájuk.” (Kiemelések J. G.-tól.) Valóban nem jogállami keretek között ment végbe az eljárás, miként a többi 1956 utáni per sem, de ez nem bizonyítja azt, hogy műperrel állunk szemben. A szerző másutt is felhívja a figyelmet az eljárás alatt elkövetett hatósági hibákra, gondatlanságokra, a nyomozati szakasz rövidségére. Mindez legalább ugyanennyire jellemző a megtorlás első időszakának eljárásaira. (Gondoljunk csak a Dudás-Szabó-perre, amelynek két vádlottját már 1957. január 19-én kivégezték.)

6. „A jegyzőkönyvből ezután 8 oldal hiányzik! [...] Biztosan állítható, hogy a szakértők ezen a lapokon nyilatkoztak a holtestről, s ez megerősíthette a holtesttel kapcsolatos alapvető kételyeket, s ezért tűntek el az iratok. [...] A visszaélést – amely lényegét tekintve közokirat-hamisítás – bizonyítja az is, hogy a bírósági jegyzőkönyv máshol folyamatosan géppel van sor-számozva, a 80–100. oldal között kézzel úgy, hogy hiányzik 8 oldal!” (Kiemelések J. G.-tól.) Irigylésre méltó fantáziára vall, ahogy Jobbágyi kitalálja a hiányzó nyolc oldal tartalmát. Vagy inkább spekulációs jellegű koncepcióról van szó? Azt azonban nem tudja bizonyítani, hogy szándékosan tüntették el ezeket az oldalakat. Megsemmisíthettek volna minden olyan szövegrészt, amely akár csak a legcsekélyebb mértékig is gyanút kelthetne. Fontos iratok, fotók kerültek ki más peranyagokból is gondatlanságból, s nem eltüntetési szándékkal. Ezt igazolja a szerző számára oly gyakran hivatkozási alapként szolgáló boncolási jegyzőkönyv is, amely 1992-ben került elő az Igazságügyi Minisztériumból. Nyilvánvaló, hogy megsemmisítették volna, ha az lett volna a szándékuk.

7. Jobbágyi azt a divatosá vált érvt is előhossa: nem lehet tudni, hogy ki volt az áldozat. Dehogynem: Kollár István 26 éves rakodómunkás, a Magasépítési Vállalat dolgozója, egy XIV. kerületi munkásszálló lakója, akit Tóth Ilona két társával, szörnyen zaklatott idegállapotban, kimerülten, téves gyanú alapján megölt. Ennek bizonyítására épp elegendő adat van a periratokban. Több hasonlóan lejátszódó tragédiáról is tudunk 1956. november 4-ét követően. A különbség csak annyi, hogy más áldozatokkal szemben löfegyvert használtak, Kollár esetében ez nem volt lehetséges.

8. A Kollár-ügy a tényeken alapult, de abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a per tartalmazott koncepciós elemeket, amelyek közül az volt a legfontosabb, hogy több egymással alig összefüggő ügyet kapcsoltak össze egyetlen perben. A vádlottak csoportjának összetételével akarták bizonyítani az „ellenforradalmi szervezkedés” társadalmi veszélyességét.

Jobbágyi több lényeges kérdést megkerült. Ki és hogyan konstruálhatta 1956 novemberében a pert? 1956 után volt-e még más koncepciós per is? Ha volt, melyik? Ha nem, miért éppen ez az egy volt az? Milyen előnyöket remélt a hatalom egy politikailag súlytalan medikával szembeni koncepciós per lefolytatásától? Miért ártatlan embereket akartak mindenáron elítélni, amikor az ország tele volt veszélyesnél veszélyesebb „ellenforradalmárral”? A tanúkkal, a hatósági személyekkel együtt hány embert kellett a koncepciós perbe bevonni, és hogyan biztosították sárg tartó titoktartásukat? A perirat életszerűsége, jellege, stílusa, hangvétele miért különbözik teljes mértékben a klasszikus műperekétől? Miért nem aknázták ki a bíróság a perben elhangzó lehetőségeket további koncepciós vádakra? Miért ajánlották többen is kegyelemre Tóth Ilonát? „Műhiba” volt-e, hogy Gönczi Ferenc harmadrendű vádlott támadta a vádhatóságot?

Végül térjünk vissza az első fejezethez, amelyben a Tóth Ilona-ügyben a rendszerváltás óta lezajlott fordulatokról van szó. Jobbágyi kissé nehezen követhetően, de pontosan leírja a történetet. 1990-ben a Legfelsőbb Bíróság elutasította Tóth Ilona fételstvére, Tóth Ferenc semmisségi kérelmét: „az előre kitervelten végrehajtott ölési cselekmény Tóth Ilona I. [rendű] terhelt részéről a népfelkeléssel összefüggésben történt ugyan, de az méltányolható okból elkövetettnek az orvosi foglalkozást gyakorló vádlott esetében semmiképpen nem tekinthető”.

1992-től Tóth Ilona évfolyamtársai, a POFOSZ, valamint az Igazságügyi Minisztérium a medika mártírságát hangoztatják. 1998-tól a politikai vezetés mindinkább felkarolta az ügyet, végül az Országgyűlés megalkotta a 2000. évi CXXX. törvényt, amelynek alapján előkészítették a forradalom utáni köztörvényes bűncselekményekben elítéltek mentesítését. A Fővárosi Bíróság így 2001-ben semmissé nyilváníthatta az 1957-es ítéletet.

Jobbágyi a történetet ezzel fejezi be: „Így Tóth Ilona és társai *törvényi mentesítése* megtörtént.” [Kiemelés J. G.-tól.] Az állítás súlyos valótlanyságot tartalmaz, hiszen Gyöngyösi és Gönczi törvényi mentesítése még csak szóba sem került. A 2001-es ítélet semmilyen konstrukciós eljárást nem említ. A mentesítés indoklása: „Tóth Ilona elítélésére – a forradalom és szabadságharcos céljával, eszmeiségével való azonosulásra tekintettel – a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt került sor.” A jogász-szerző erre egyetlen szóval sem tér ki, jöllehet mindez szöges ellentétben áll alapkoncepciójával.

KENEDI JÁNOS

KOMPARATÍV SPIONISZTIKA

KAROL SAUERLAND: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások.* Ford. Várnai Péter. Budapest, 2001, Helikon, 331 o.

„Az inkvizítorok kémeik jelentése alapján vesznek tudomást arról, hogy mi történik a világban. *Kétféle jelentés* fut be: külföldiek és otthoniak. A velencei diplomaták és megbízottak külföldi jelentései a történelem legfontosabb dokumentumanyagához tartoznak; senki sem tudta a velenceiekénél ízeesebben, okosabban és részletesebben leltározni az udvari pletykákat és intrikákat, a századok kis történelmét, amely ott van a nagy történelem mögött, mint titkos mozgató. De a *mi könyvünk* nem ezeket tartalmazza, hanem a belső jelentéseket, amelyek sok tekintetben még izgalmasabbak. Arról szólnak, mit *csináltak az emberek Velencében.*”

Az egyazon politikai rendőrség (illeteljük a III. főcsoportfőnökség meghatározással?) központi direktívái szerint megkülönböztetett kétféle jelentés – a külföldi (nevezhetjük III/I-es hírszerzésnek, III/II-es kémelhárításnak, III/IV-es katonai elhárításnak?) és a belső (hívhatjuk III/III-as belső reakció elleni ügyosztálynak?) – szervezeti egységére és funkcionális különbségére Szerb Antal hívta fel a figyelmet ebben a bizonyos „mi könyvünkben”, vagyis Giovanni Comisso *Velencei kémeik* című (1943-ban, az olasz publikációt hamariban követő, a Révai Kiadónál felerészelt Szerb Antal saját fordításában megjelent) tényregényének előszavában. Kínálja magát az aktualizálás. Hiszen a XVIII. században már erőteljes hanyatlásnak indult (1797. május 12-én végleg megszűnt) Velencei Köztársaság mutat némely hasonlatosságot az 1980-as években egyre enerváltabb (1989. október 23-án kimúlt) Magyar Népköztársasággal, amelynek végóráiban csak Állambiztonsági Szolgálat lett egyre összeszedettebb. Az államélet széthullott a Minisztertanács államigazgatási körzetében, ugyanakkor mind szigorúbb összeszedelődzködés indult a III. főcsoportfőnökség körletében.

A velencei inkvizítorok korlátlan teljhatalma idején, még 1539. szeptember 23-án felállított Tizek Tanácsát akár úgy is fel lehetne fogni, mint az ÁVH-t, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa által 1950. január 1-jétől rendeletileg hatóságként felállított, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének február 20-ától „az állam gépezetében működő szervét”, amely persze egy még szűkebb grémium, a „Politikai Bizottság utasításai szerint harcol”. Nemkülönb, mint a velencei Tizek Tanácsának háromtagú intézőbizottsága (PB-je?), amely ha közös véleményre jutott, törvény elé idéztethette a vétkeket, minekutána a Nagytanáccsal közölte a meghozott ítéletet. Eztán a háromtagú testület (trojka?) döntése az inkvizítorok minden határozatától olyan hivatalos érvényű lett, mintha azt a tíztagú tanács (KV vagy KB?) hozta volna, azaz az államéletet jelképező szerv (Minisztertanács?) áldása kísérte a döntést.

Igazán kínálkozik az analógia, s még ígéretesebbnek tettei magát attól, hogy a Velencei Köztársaságban az Állami Inkvizítorok intézményének felállításától a Comisso által publikált, XVIII. századi ügynökjelentésekig majd két és fél évszázad telt el, s hogy a velencei származási és pénzarisztokrácia 250 év alatt degenerálódott, de a magyar pártarisztokrácia hanyatlásához elégnék bizonyult 25 év. Szükséges-e ennél látványosabb példa a modernizációval jótékonyan fejlődő polgárságra, de a polgári jogokra rossztékonyan ható gyorsuló időre?

Szerb Antal szeme éppen azon akadt meg, hogy a kemény diktatúra felbomlásának haladványában mindinkább belterjesek, kifinomultak, kedélyesek lesznek az eredendő céljukat illetően koncepciózus, gyors ítélkezést, hirtelen halált hordozó kémjelentések. „A valóságos bűnök, amelyekről a kémek beszámolnak, érdekesek, mert az emberi szenvedély dokumentumai, de a lehetetlen apróságok, amelyekről beszámolnak, még mulatságosabbak, mert az emberi butaság dokumentumai. Csodálatos, hogy kellő kémiai jóindulattal, mi mindenről lehet jelentést tenni.” Szerb Antal figyelmét az is megragadta, hogy amint foglalkoznak a történeti időben a XVI. század inkvizítoraira bízott rendeltetésszerű feladatok, úgy gyarapodnak az inkvizítorok önhatalmának eszközei a XVIII. századra. Az inkvizítorok tisztsége „az idők folyamán egyre nagyobb fontosságot nyert, lassanként ők tartották kezükben az állam legfőbb ügyeit”. Azaz a jelentések tartalmi kiüresedése egyenes arányban áll a parancsosztók és alárendeltjeik (afféle „értékelő-tájékoztató osztályok”?) hatalomkoncentrációjával. És ahogy egyre elkerülhetetlenebbnek látszik a Velencei Köztársaság felbomlása, úgy szaporodnak a jelentők, illetőleg a jelentések is. Mintha csak az 1989-es Magyar Népköztársaság Állambiztonsági Szolgálatát tanulmányoznánk, hisz épp a Kádár-rendszer végső elenyészésének évében tetőzött a hálózati létszám 343 fővel magasabban (a külföldi hírszerzés nélkül 8479 aktív ügynökkel), mint a korábbi években bármikor, túlteljesítve a Rákosi-diktatúra felbomlása előtti létszámot, az 1956. október 1-jei sztahanovista teljesítményt, a 8136 hálózati ügynököket.

A jelentések 1989-es megszaporodását nemcsak információtartalmuk kiüresedése jellemzi, hanem még két tünet. Az Állambiztonsági Szolgálat formális (parancsban előírt) tilalma ellenére ebben az évben vállalkozik a legtöbb MSZMP-tag titkosszolgálati beszerzésre – mi másért, ha nem érdekérvényesítési előnyük és a Kádár-rendszer (az addigiaknál nagyobb személyes lojalitást kívánó) megmentése céljából –, és a korábbi célszemélyek (áldozatok) közül is mind többen csapnak fel ügynöknek (tettesnek). Mintha csak reinkarnálnódna a Velencei Köztársaság első számú közellensége, az ifjú Casanova, aki vénségére „Manuzzi” fedőnéven ügynökként jelentett az Inkvizítorok Tanácsának mindazokról a léha cselekedetekről, amelyeket korábban titokban és üldözötként maga is űzött, mígnem titokban és tettesként 1780. október 3-án alá nem írta a beszerzési nyilatkozatot, mindössze fityingekért, havi tizenöt dukát fizetésért.

Hogy szabad-e felállítani ilyen történelmi (történelmietlen?) analógiát, az bizony a *Harminc ezüst* értékelésének sarkalatos kérdése. Karol Sauerland – a német irodalom és esztétika egyetemi tanára Lengyel- és Németországban, a Humboldt Alapítvány 1995-ös kitüntettje –, témánk egyik legalaposabb ismerője tudja ezt a legjobban. A *Besúgások és árulások* alcímű könyvét ezért is osztja két egymástól elkülönített „részre”, noha előszavában nyomatékosan felkéri az olvasót, hogy a *Harminc ezüstöt* „az első oldaltól az utolsóig folyamatosan olvassa, mert a fejezetek, ha kissé rejtett logikával is, de szervesen egymásra épülnek. Meglehet azonban, hogy másfajta olvasásnak is van értelme, hiszen sok részt úgy írtam meg, mintha önálló mű volna.”

A könyv első része a náci és a szovjet típusú totalitárius rendszer közös attribútumait taglalja, második része pedig e közös tulajdonságokat együtt illeszti univerzális összefüggések-

be. Az első rész tehát az úgynevezett „véleményes bűncselekmények” állami megrendszabályozásának koncepciók eljárását tárja fel, a második rész azonban az „állam elleni bűncselekményeket” mint a kultúrával és civilizációval szemben elkövetett merényletek folyamatosan tartó, egyetemes bűnét – Jézus elárulásától Andropov KGB-főnök hivatali utasításaiig – emeli minden modern államalakulat ellen elkövetett cselekmény fölé. Függetlenül a „nemzetállam” versus „politikai állam” mellett és ellen felhozott érvektől, a mintegy bő évtizede zajló nemzetközi tudományos vitáktól – hogy a társadalomszervező elvet a nemzet elvont történeti fogalmából vagy konkrét politikai tartalmából vezetik-e le – Karol Sauerland roppant mennyiségű példát (részben eredeti kutatáson, részben másodlagos forrásokon alapuló példátárat) kínál fel a történeti értékelés számára. A könyv 611 jegyzete arra vall, hogy szinte nincs olyan történelmi-irodalmi munka, amelyet Karol Sauerland kézbe ne vett volna, ha akár leíró, akár értékelő megközelítésmódja ezt megkívánta.

Nos, hogy Sauerland könyve miért nem a végső, utolsó szó „a besúgások és árulások” historikumában, sőt – a „last but not least” idiómát megfordítva – miért inkább az első és nem az utolsó, tudományosan felettebb termékeny, „provokatív” munka, azt csak tanulmányozása közben döntheti el olvasója, remélhetőleg nem végérvényesen. Mert Sauerland könyvének (mellékes) érdeme az ítélezések helyett kialakított nyitottság. Vélhetőleg a történeti folyamatok megértéséhez fontosabb feltétel a kíváncsiság, mint a majd mindig kérlelhetetlen ítélezési kedv. A mű bevezetőjéből már idézett „kissé rejtett logika” a szerző előzékenységéből megengedi, hogy tényeit és értékeléseit az olvasó átvigye az első részből a másodikba (vagy éppen fordítva), mivel Sauerland – Szerb Antalhoz némileg hasonlatosan – az esszéit gondolat kíséretnek szánja, nem pedig verdiktnek.

A gondolkodásra készítés jótétemény az olvasóval. Az ítélezési hajlam visszafogása pedig kétszeres jótétemény.

A könyv teoretikus értelemben attól is vonzóan „provokatív”, hogy Sauerland két részre tagolta művét, holott három célra szolgáló intézményrendszert tárgyal a *besúgások és árulások* látószögéből. Pedig első látásra is szembetűnő, hogy a júdáspénz, a Jézus elárulásáért járó *harminc ezüst* nem származhat sem a politikai állam, sem a nemzetállam büdzséjéből. A summa csak a keresztény-zsidó kultúra szellemi intézményrendszerétől eredhet, amely a történeti valóságból az egyetemes mitológiai körbe emelkedett fel. Abba az univerzális régióba, amelyet az újkori nemzetállamok (egy részében) bekebelezni, a politikai államok (egy részében) pedig korlátok közé szorítani akartak az államhatalmi ágak szétválasztása révén. Mondhatjuk úgy is, hogy a keresztény-zsidó kultúrkör a vágy egyáltalán nem titokzatos tárgya, ha egyszer etnikai nemzet is, politikai állam is nyúlkal utána, hol a társadalmi uralom legitimációja végett, hol a politikai hatalom civilizálása vagy – épp ellenkezőleg – brutalizálása céljából.

A keresztény-zsidó kultúra képzete mindenképpen oscillál a nemzeti és politikai állam között. De semmiképpen sem mindegy, hogy az európai területek nagy részét megszálló keresztény nemzetiszocializmus kapkod-e érte az etnikai eredet, a „faji kisebbség” felszámolása, a nürnbergi törvények által legitimált genocídium érdekében – mint Sauerland írja: 1944 végén politikai rendőrségének hétézer, a Gestapo szolgálatába szegődött 32 ezer informátora segítségével –, avagy az amúgy saját magát ateistának deklarált szovjet típusú állam, amelyben a keresztény-zsidó kultúrához való tartozás vonzotta a feljelentések és besúgások tömegét, és önmagában is üldöztetést vont maga után.

„A Csekat 1917 decemberében hozták létre. 1918 júniusában mintegy 12 000 munkatársa volt, ugyanazon év decemberében már 280 000 (s jogutódja, a KGB feloszlásakor, 1991 augusztusában 513 000). A népi Lengyelországban három hónap se kellett ahhoz, hogy az

1944. július 22-én életre hívott állambiztonsági szolgálat 2500 alkalmazottal rendelkezzen. Decemberben már a 3000 főt is meghaladta a létszám. Mivel azonban valójában soha nem különült el egymástól az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség, a börtönök és lágerok őrsemélyzete, valamint a katonai rendészet [...], voltaképpen összesen 20 000 főben kell megadni azoknak a számát, akik 1944 és 1945 fordulóján, a négy felszabadított vajdaságban az egykori és új ellenség legyőzéseért küzdöttek. 1945 késő tavaszán a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága úgy határozott, hogy minden 200 lakosra egy-egy belügyminisztériumi funkcionáriusnak kell jutnia, vagyis mintegy 130 000 ilyen munkahelyet kell létesíteni, ami meg is történt. 1948 végén 26 000 fő dolgozott az állambiztonsági szolgálatnál (1945 novemberében 24 000-en voltak), a rendőrségnél 42 500, a büntetés-végrehajtásban 8500, a katonai rendészetnél pedig 35 600 fő. 1953-re a létszámok 33 200 (állambiztonsági szolgálat), 47 500 (rendőrség), 10 000 (büntetés-végrehajtás) és 41 000 (katonai rendészet) főre szaporodtak. Ehhez jött még a határőrség (32 300 fő), iparvédelem (32 300 fő). Mindeközben egyedül 1945 és 1949 között 90 000 ember cserélődött ki az állambiztonságnál. 1948-ban 53 000 IM-mel (nem hivatásos munkatárssal) rendelkezett (közülük 5000 úgynevezett ügynök volt, 48 000 pedig informátor). 1944 és 1956 között mintegy egymillió embert szerveztek be; egy-egy nap százhusz-százharminc ezren végeztek aktív tevékenységet. 1987-ben a lengyel állambiztonsági szolgálatnak állítólag több 100 000 IM-je volt, és 3,1 millió nyilvántartó kartont vezettek az IM-ekről, illetve az operatív módon megdolgozandó személyekről." Összehasonlítva Lengyelország adatait a második világháború után viszonylag „későn” megalakult, kisebb területű és népességű Német Demokratikus Köztársaságéval, az NDK-ban 1950–1952 között „csupán” 30 ezer IM dolgozott az Állambiztonsági Szolgálatnak, de 1968-ra ezt a létszámot föltornázták 180 ezerre, majd 1985–1989 között pedig már 260 ezer IM dolgozott a Stasinak. Sauerland maga hangsúlyozza, hogy „1989-ben, egyedül a kb. 900 000 lakost számláló Rostock megyében, 3686 személy volt a helyi állambiztonsági szervezet főállású munkatársa”, s tevékenységüket „109 000 informális munkatárs segítette, azaz minden 100 lakosra egy IM” jutott.

Anélkül, hogy a számokkal bármiféle (területi, demográfiai stb.) zsonglörködésbe kezdenénk, napnál világosabb: nincs félrevezetőbb okoskodás annál, mint összehasonlítani a modern totalitárius rendszerek állambiztonsági szolgálatait az ókori társadalmi szervezetek működtetéséhez olykor nélkülözhetetlen *besúgások és árulások* historikumával, azaz a *harminc ezüsstel*. Sauerland észjárása így éppen ahhoz a historizáláshoz vezetne, amelyet könyve – hála empirikus érdeklődésének – túlnyomórészt sikerrel elkerült. Hacsak nem kívánjuk komolyan venni némely XIX. századi és XX. század eleji német történész erőlködését az amúgy is erőltetett „kultúrnemzet” fogalmának bevezetésére, nyugodt lélekkel kijelenthetjük, hogy a Jézust is, Júdást is magában foglaló, a túlvilágra irányuló ókori vallási közösséget fölöttébb szerencsétlen elgondolás tudományos összefüggésbe hozni a nemzetállam és a politikai állam modern fogalmi készleteivel. (Minthogy ezen állításunk bizonyítása igencsak messze esik írásunk tárgyától, legyen szabad pusztán arra utalni, hogy a magyar történettudományi irodalomban *Nemzet és történelem* címen Szűcs Jenő és *Meddig él egy nemzet?* címmel Komoróczy Géza már letették az obulust...)

Karol Sauerland érvelése akár irodalmi metaforába bújtatott kiszólás is maradhatna, amolyan zárvány a vitális szövegtestben, ha nem szerelmesedne bele saját ötletébe, s nem óhajtana Júdást, a *harminc ezüstit*ével egyetemben bevezetni a XX. századi totalitárius rendszerek magyarázó elvei közé. Sauerland azonban nem képes ellenállni saját vonzalmának, attraktív műveltsége is efelé hajtja.

„Mi, kommunisták, olyanok vagyunk, mint Júdás. A mi véres munkánk, hogy Krisztust megfeszítik. De ez a bűnös munka egyben a mi nagy hivatásunk is. Krisztus csak a kinhalál-

ban lesz istenné, ami szükséges ahhoz, hogy megválthassa a világot. Szóval mi, kommunisták, magunkra vesszük a világ vétkeit a világ megváltása érdekében” – idézi Sauerland Lukács György irodalomról stilizált szavait, Lengyel József *Visegrádi utca* című (Moszkvában 1930-ban, a számára koholt per előtt nyolc évvel megjelent) regényéből. Jóllehet 1930-ban a moszkvai magyar emigráns csoportok – az (egymásra is fenekedő) úgynevezett Kun- és Landler-frakciók – saját életükért is küzdöttek, nehogy magával rántsa őket a szovjet politikai rendőrség egyik vagy másik koncepciók pöre. (Lengyel József itt, Lukács György amott puhatolta a Kommunista Internacionálé védelmét az OGPU – a Cseka jogutódja – elől.) Lengyel csak tendenciózusan idézhette a Tanácsköztársaság Visegrádi utcai kommunista központjában elhangzott Lukács-szavakat a *Taktika és etika* című (1919-ben a Központi Népbiztoság kiadásában megjelent) könyvecskéjéből. A *Taktika és etika* testvérpárját, amely még a bolsevizmus tagadásában fogant, Lengyel József valószínűleg nem ismerte, s ezáltal Sauerland sem, aki Lengyel regényét megbízható forrásnak tartja. A bolsevizmus mint erkölcsi probléma című tanulmány ugyanis 1918 decemberében Polányi Károly *Szabadgondolat* című politikai radikális folyóiratában jelent meg, épp Károlyi Mihály köztársasági elnöksége idején, amikor Lengyel József nem az „októbristák”, Polányi és Jászi világnézeti folyóiratával, hanem a magyar kommunista párt alapításával volt elfoglalva. No meg a *Vörös Újság* szerkesztésével, amiért 1919 legelején elítélték, és februárban börtönbe vetették. Midőn kiszabadult, már a Tanácsköztársaság „Világ proletárjai, egyesüljetek!” szalagcímmel ellátott kiadványában találkozott a *Taktika és etika*-ban kinyilvánított, Friedrich Hebbel és Dosztojevszkij szavaival támaszkodó Lukács-citátumokkal. Így aztán sem a hiányos ismeretből eredő tévkövetkeztetés rabságában leledző Lengyel József, sem a *Visegrádi utca* hamis interpretációját autentikusnak tekintő Karol Sauerland nem tudhatta, hogy Lukács György, Hebbel *Juditjának* szavaival („És hogy ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”) saját – hónapokkal korábbi, A bolsevizmus mint erkölcsi probléma című írásában fölvetett – erkölcsi kérdésére válaszolt, újfent nyilvánosan, igaz, morális és intellektuális személyiségének teljes konverziójával.

Az „első Magyar Köztársaság” és (baloldali) ellenzéke, a bolsevikok közti feszültség problémáját még így foglalja össze Lukács a *Szabadgondolat* 1918. decemberi számában: „a jó rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni; létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal utált és megvetett eszközeitől? [...] Ha megragadjuk az alkalmat és megvalósítjuk, akkor a diktatúra, a terror, az osztályelnyomatás álláspontjára kell helyezkednünk; akkor a proletariátus osztályuralmát kell az eddigi osztályuralmak helyére tenni, abban a hitben, hogy Belzebubbal űzve ki a Sántát – ez az utolsó és természeténél fogva legkíméletlenebb, legleplezetlenebb osztályuralom fogja önmagát és minden osztályuralmat megsemmisíteni. Vagy ragaszkodunk ahhoz, hogy az új világrendet új eszközökkel, az igazi demokrácia eszközeivel fogjuk megvalósítani (mert az igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság az úgynevezett demokratikus államokban sem), akkor megkockáztatjuk, hogy az emberiség történelme még nem akarja ezt az új világrendet, és nem akarván felettük akaratauk ellenére rendelkezni, meg kell várnunk, tanítva és hitet terjesztve meg kell várnunk, amíg az emberiség önrendelkezéséből, önkaratából meg nem születik az, amit a tudatosak régen akarnak, amiről tudják, hogy az egyetlen lehetséges megoldás. [...] A dilemma, amely elé a demokrácia követelése a szocializmust állítja, egy olyan külső kompromisszum, amelynek nem szabad belső kompromisszumává válnia. Ez alól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus fasciáló ereje. De akiket megbabonáz, azok nincsenek teljes tudatában annak, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállaltak magukra.”

Igaz, Lukács György 1919-ben, a Tanácsköztársaság 133 napja alatt a külső kompromisszumot bensővé tette (s vezekelt is érette még hosszú-hosszú élete utolsó napjáig, 1971. június 4-ig, hisz minden egyes nappal annyit veszített elméletalkotó képességéből és erkölcsi erejéből, amennyit kiszorított a pártja iránti lojalitás). Elég a vezeklés kálváriájának egyik stációjára rámutatnunk.

Lukács 1946. januári, párhű véleményét kifejtette A magyar demokrácia válsága című (a Szabó Zoltán által szerkesztett *Valóság* 1945. november–decemberi számában közölt) Bibó-tanulmány vitájában: „Nagy társadalmi átalakulások, a társadalom, az állam újjászerveződése idején a rendőrség sohasem pusztán »szakigazgatási ág«, hanem a politika, a társadalmi átalakulás egyik igen fontos fegyvere. [...] Az a véleményem – hangsúlyozta Lukács –, hogy a magyar demokrácia számára halálos veszedelem volna, ha az ellenforradalmárok [...] biztonságban érezhetnék magukat – hála a rendőrség Bibó követelte »szakszerűségének«. [...] Botrány botrányt érne” – ijesztgette Lukács György a „második Magyar Köztársaság” polgárait –, ha az államhatalmi ágakat netán szétválasztanák Bibó „szakszerűségi” normatívái és a politikai demokrácia alapkövetelményei, Montesquieu elvei alapján. „Az ügyesség és a bíróság magatartása igen sokszor egyenesen felbátorítja az ellenforradalmárokat arra, hogy nyíltan lépjenek fel a demokrácia ellen.” Holott Bibó érvelése (1945-ben) nem állt túlzottan távol azoktól a bolsevizmust elutasító argumentumoktól, amelyeket Lukács (1918-ban) képviselt. Vagyis hogy a megtartó erejű politikai demokráciához idő és kiérlelt társadalmi akarat szükséges. És forradalom. „Minden nagy demokrácia történetének kiinduló pontjánál forradalom áll, forradalom, amely [...] a közös platformon álló ellenfelek megegyezésén nyugszik, és sohasem jelentheti már a demokrácia ellenfeleinek többségre jutását.” A demokratikus konszenzus elmaradt, ezért nevezi Bibó 1945-öt „félforradalomnak”. Ám pontosan ugyanezért, a konszenzushány pótlásáért folyamodik Lukács az annyira szakszerű, amennyire politikai színezetét kameleon módon változtató politikai rendőrség intervenciójához. Ettől várja a forradalom hiányzó másik felének megvalósítását, vagyis az „ellenforradalmárok” megfélemlítését. Lukács kiforgatja Bibó szavait, mintha A magyar demokrácia válságának szerzője azt állítaná, hogy „mindaz, ami ma (1945-ben) folyik, az csak az ingek színétől tér(ne) el Szálasiék rémuralmától”. Mi tagadás, ez sem áll távol az igazságtól. Még egy negyedszázad múltán is, 1969. október 24-én a Magyar Népköztársaság belügyminiszterének átadott, a („létező”) szocializmus Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójában készített jelentésben az olvasható, hogy a kommunista párt (MSZMP) tagjai között 2823 fő található a Horthy- és Szálasi-rendszer érintettjei közül. A Budapesti Rendőr-főkapitányságon 531-en dolgoznak, a Belügyminisztérium III/IV-es csoportfőnökségénél (a katonai elhárításnál) 17-en; a III/III-as (belsőellenzék-elhárításnál) 38-an; a III/II-es csoportfőnökségnél (a kémelhárításnál) 46-an, a III/I-es vizsgálati osztályon pedig 16-an.

Lukács György mégis a politikai rendőrség feladatkörének tartotta azt, hogy még véletlenül se érezhesse magát biztonságban a „második Magyar Köztársaság” jobboldali ellenzéke. Arra az államigazgatási szervre hagyatkozott, amely 1945. február 2-án alakult meg a kommunista párt Tisza Kálmán téri székházában. Arra a szervre, amely bizalmas nyomozati anyagainak 60 százalékára társadalmi öntevékenység (*besúgások és feljelentések*) révén tett szert, 40 százalékát pedig a nyílt nyomozásokat irányító szovjet NKGB és GPU operatív tisztjei készítették elő a Szövetséges Ellenőrző Bizottság védemnyője alatt. (Lásd „Beszámoló a politikai rendőrség munkájáról”. Belügyminisztérium Dokumentációs Osztály, V-150.342.) Lukács György A magyar demokrácia válsága vitájában úgy tett, mintha teoretikus érveket hangoztatna, holott a már akkor egy éve felállított (Péter Gábor vezette) budapesti és (Tömpe András irányította) vidéki politikai rendőrség (*Rendőrségi Közlönyben* publikált) irányelveit képviselte. Azaz: a magyar

kommunista párt irányításával, a „belső és külső ellenséggel”, az egyházakkal és a politikai emigrációval szemben folytatott, a „véleményes bűncselekményeket” megelőző bizalmas nyomozást, levélellenőrzést, tehát az állami bűnözést pártolta. De (1945–1946-ban) a szervezett állami bűnözésben való részvétel mégis eltér a szervezeten forradalmi testületek államellenes tevékenységétől (1919-ben). Eltér, mivel – saját üldöztetése ellenére – Lukács interiorizálta a szovjet politikai rendőrség módszereit, miután már (1919-ben) lemondott a demokráciáról, a türelmes várakozva-tanító szerepről. Éppen úgy, ahogy ő maga megfogalmazta az erkölcsi döntés súlyát 1918-ban *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában.

Talán megengedhető a kérdés olyan megformulázása, hogy a probléma középpontjában a „köztársasági eszme”, valamint a „köztársaság alkotmányos intézményrendszere” áll. Lukács a földöntúli demokráciát képviselte. Számára nem volt kielégítő az „első Magyar Köztársaság” (1918-ban) és az alkotmányos demokrácia intézményrendszere sem (1945-ben). 1918-ban túl kevés, 1945-ben túl sok volt számára a demokrácia köznapiság jelentése. Akkor hát mit árult el Lukács? A demokrácia metafizikus képzetét, az alkotmányos demokráciát vagy a bolsevik forradalmat?

Legfeljebb valószínűsíthető, hogy azt nem árulta el, amit Sauerland – Lengyel József nyomán – Lukács Györgynek tulajdonít: a „példaképpül választott Júdást [...], amikor hitet tett a kommunizmus mellett”. Sauerland is alighanem csak azért állítja ezt, mert ő maga is hatása alá került Hebbel szuggesztív drámáinak és lucidus naplőfelfjegyzéseinek. (Lásd Karol Sauerland: *Hebbel als Schlüsserfigur für Irzykowsky und Lukács zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. In *Hebbeljarbuch*, 1992. 105–115. o.). A XIX. századi lengyel katasztrófizmus és a német kultúrnemzet fogalmához kapcsolódó historizmus (amelynek Hebbel éppen annyira reprezentatív drámaírója, mint amennyire Wagner a zeneköltője) elég szerencsétlen képlet a történetíró számára. A filozófus Lukácsnak se vált előnyére, hogy „úgy látta meg a mindennapi életanyagban a tragédiát, mint Michelangelo kőben a szobrot”, ahogy Szerb Antal jellemzi Lukács György szavaival Hebbelt. Csakhogy ha ismerte is Lukács – ami fölöttébb valószínű – a készülő Krisztus-drámához írott Hebbel-széljegyzetet („Júdás a leghívőbb hívó”), teljességgel valószínűtlen, hogy arra alkalmazta volna, amit Sauerland sugall „rejtett logikával” építkező könyvének kulminációs pontján, a Júdás című fejezetben. Vagyis hogy Lukács kezéhez nemcsak tinta, de vér is tapad. Mintha attól, aki „fiatalkorában írt egy Júdás-novellát, amit azonban állítólag megsemmisített”, bérgyilkosság is kitellenék, kiváltképp, ha amúgy is felesküdt Júdásra. Oktatási népbiztosként, illetve a Tanácsköztársaság V. hadosztálya politikai tisztjeként Lukács (saját visszaemlékezése szerint) megtizedelésre utasító parancsot adott ki, valójában azonban inkább csak részese volt egy statáriális döntésnek, amelyet a román megszálló csapatok előtt dezertáló nyolc katona ellen foganatosítottak. Nem mintha saját ítélete vagy egy katonai kollégium döntésében való részvétele Lukács dicséretére válna... Sőt! De – mint Sauerland egész könyve bizonyítja – forradalmas történelmi szereplőket s katonai hadviselő feleket egyszer sem nevez a *besúgások és árulások* alanyának, pláne nem emleget *harminc ezüst* aljas fizetséget, ha forradalmi szituációban valaki dezertőrre lövet.

A csúcspont a mélypont. Ha a Júdás-fejezettől eltekintünk, a Sauerland-könyv arról szól, amiről szólnia kell. „A szavak kriminalizálása szélesre nyitotta a kapukat a besúgások előtt. Ezek léptek át ezeken a kapukon, hogy boldog örömmel jelentsék, ki mit mondott” – írja Sauerland az 1934. december 20-a után megváltozó náci időről. (Akkor hirdették ki a „nyilvánosság előtt tett kijelentésekről szóló”, „az állam- és pártellenes alantas támadások ellen és a pártegyenruha védelmében” meghozott törvényt.) Miért, hát lett volna több és másféle náci

idő is, mint amit a korlátlan besúgási hajlandósággal lehetne jellemezni, főként azt követően, hogy 1933. január 30-án Hitler kancellári kinevezést, pártja kormányalakítási megbízást kapott? Igen, bármily meglepő, 1936 decemberétől titkos irányelvet foganatosítottak, amelynek értelmében a Gestapónak „az alattomosági esetek” kivizsgálása során főként a személyre kell összpontosítani, és kevésbé az általa tett *kijelentésre*. A náci titkosrendőrség gépezetének viszonylag szűk áteresztőképessége miatt ugyanis szűrni kellett a Gestapóhoz beömlésztett besúgásokat és feljelentéseket. Ha az „alattomos támadási törvény” 1. §-a alapján egy lakatosra nyolc hónap börtönbüntetést róttak ki, mivel Berlinben „azt hallotta”, s nem tartotta magában, hogy Hitler és Röhm „homokos”, ha a 2. § megsértése miatt négy hónapra leültettek egy gyarmatáru-kereskedőt, mert elmesélte egyik szállítójának, milyen Göringet kifigurázó graffitit látott egy újdont hídra felfestve, akkor belátható, hogy az ilyen jellegű, szinte feldolgozhatatlan mennyiségű 1934 és 1936 eleje közti „véleményes bűncselekményt” náci logikával ésszerű volt klasszifikálni, például „titkos irányelvek” bevezetésével. Hiszen – gazdasági és politikai okokból – nem építhettek egyidejűleg annyi börtönt, nem nyithattak annyi KZ-lágert, amennyit (Sauerland kifejezésével élve) a „besúgás mint nyomozást elindító mozzanat” üzembe helyezhetett volna azon a futószalagon, amely a besúgások és feljelentések „célszemélyeit” rács mögé szállította. Vagy állami beruházás a büntetés-végrehajtási szervekbe, vagy a jóléti infrastruktúra fejlesztése. A két célt nem lehetett egyszerre elérni. A náci diktatúra kezdetén választani kellett az alternatívák közül, nemcsak a gazdasági körülményekre, de a politikai-szociológiai feltételekre való tekintettel is. Hiszen ahogy a Harmadik Birodalom gazdasági fellendítése számos foglalkozási csoport körében előmozdította a politikai lojalitást, úgy néhány foglalkozási (származási és világnézeti) csoport ellenkezését váltotta volna ki a „véleményes bűncselekmények” válogatás nélküli üldözése. Még a jogéletet is szétzilálta volna, ha a bírakra, ügyészekre, ügyvédekre egyoldalúan és aránytalanul megnövekedett számú „véleményes bűncselekményt” szignáltak volna, nemhogy azokat a (kvalifikált) foglalkozási csoportokat, amelyeket a kvalifikálatlan munkaerő felé szorított le a náci tervgazdaság „fő iránya”. Végülre a Harmadik Birodalom is növelni kívánta társadalmi támogatói körét, s ez a politikai akarat készítette politikai rendőrségét a *besúgások és feljelentések* racionális rostálására. E racionális kalkuláció következményeként „a hatalom birtokosai [...] eredményesen behatolhattak a magánszférába, egymáshoz nagyon közel álló emberek között is kölcsönös bizalmatlanságot ébreszthettek, és főleg csírájában is sikerült elfojtani az ellenzékiiséget”. Sauerland az emberi méltóságot, az egyén jogait fumigáló állami bűnözésre helyezi a fő hangsúlyt. Igen eredetiek szociálpszichológiai megfigyelései az apafigurát kereső ügynök és az operatív tartótiszt közötti viszonyról, a nem hivatásos állambiztonsági munkatárs beszerzésének személyes és intézményes körülményeiről, az intim szféra és az emberekkel garázdálkodó állam közterületének határmezsgyéjéről. Ez a besúgás egyéni lélektani térfele. De a „kisúgás” szociológiai térfelét Sauerland többé-kevésbé elhanyagolja. Márpedig a társadalmi kollektíva ugyanúgy áldozata a totalitárius rendszereknek, mint a civil szféra. Az információgyűjtés mellett az állambiztonsági szolgálatok nem hivatásos munkatársainak célpletykaterjesztés, dezinformálás, csoportbomlasztás ugyanolyan parancsba foglalt feladata, mint a behatolás a magánéletbe. A modern tudatipar jóval kezdetlegesebb lett volna, ha az állambiztonsági szolgálat nem fektet ugyanakkora ügynöki (és technikai) munkát a nyugati politikai emigráció félretájékoztatásába, mint a közélet megdolgozásába – mondjuk – egy-egy pártkongresszus vagy áremelés előtt.

Egy fellendülő diktatúrában nemcsak ökonomiai érdek fűződik a feljelentésekkel és besúgásokkal való gazdálkodáshoz, de politikai és társadalmi „profitmaximalizálás” is. A levéltári forrásokból feltárható „gazdálkodás” a feljelentésekkel és besúgásokkal új társadalomtörténeti ismeretekhez is vezethet.

Az 1956. október 23-i forradalom leverését november 4-től közvetlenül követő, vaktában indított, legdurvább megtorlási szakaszt fel kellett függeszteni 1957 kora tavaszán. A folytatásnak csak azután kezdtek nekilátni, hogy az MSZMP Ideiglenes Központi Vezetése, a belügy- és igazságügy-miniszter, valamint a Legfelsőbb Bíróság elnöke dűlőre jutott a *Büntetőpolitikánk alapelvei* címen, a hatalom szűk körében zajló vitában. Szénási Géza legfőbb ügyész ugyanis értésére adta a politikacsináló pártállami döntéshozóknak, hogy ha az 1956. november 4-én találomra megkezdett repressziót folytatják az utcai fegyveres felkelők (zöm-mel segéd-, betanított és szakmunkások, azaz proletárok) felakasztásával, akkor egyrészt igazolják a forradalom valós képét, vagyis a „szocialista forradalmat”, másrészt megsemmisítik a proletárdiktatúra nevében hozott, az „ellenforradalmárookra” szabott halálos ítéletek elvi alapját. Mi több, veszélybe sodorják a proletárdiktatúra ítélkezési gyakorlatát is. Sőt a foglalkoztatáspolitikai irányelveket keresztezően, az akkortájt sokkal előbbre való propagandagépezet kerekéi közé is homokot szórnak. Hisz proletárok hogyan is csinálhattak volna a proletárdiktatúra ellenében „ellenforradalmat”? (Ez az 1956-os forradalomhoz sehogyan se kapcsolható politikai felelősségáthárítási folyamat Francia Kiss Mihálynak, az 1919-es orgoványi tömeggyilkosnak, a fehérterror egyik reprezentánsának 1957. március 12-i letartóztatásával kezdődik, és a „zuglói nyilasok” 1967. január 19-e és június 28-a között rendezett kirakatperéig tart. Félreérthetetlenül azzal a célzattal, hogy bebizonyítsák: az 1956-os szocialista forradalmat a „Horthy-fasizmust” túlélő származási, foglalkozási rétegek és csoportok robbantották ki, a revizionista-kommunista értelmiség irányításával. A célzatosságban elrejtett finomabb üzenetet Szabó Miklós tárta fel a *Beszélő* 1997. évi 10. számában, azzal a módszerrel, hogy a koholt per vádlottjainak foglalkozási, származási hovatartozását összehasonlította a „gulyás-kommunizmus” felé irányt vett Kádár-rendszer preferált és diszpreferált szociológiai rétegeivel és csoportjaival.)

Amikor Sauerland a náci (és szovjet típusú) rendszerek besúgói jelentéseiről értekezik, a hagyományos (többnyire pusztán moralizáló) értékelésmód kereteit is szétfeszíti. Már azzal is jelentősen szétörte a tradicionális értelmezési kereteket, hogy felhívta a figyelmet a jelentések „operatív nyomozást” megindító vagy elsikkasztó szocio-ökonómiai hátterére. Még ennél a megfigyelésénél is távolosabb (a társadalomtörténet-írás szempontjából egyenesen perspektivikusabb) az az észrevétele, hogy az informátori jelentések feldolgozásánál azok az iratok részesülnek előnyben, amelyek nem ragadnak le pusztán a szóbeszédnél – a totalitárius rendszerek számára kedvezőtlen kijelentéseknél –, hanem kiterjednek a besúgott személyek (és csoportok) társadalmi szokásaira is.

A magyar Állambiztonsági Szolgálathoz beérkezett jelentések között is ráakadhatunk Sauerland megfigyelésének cáfolhatatlan bizonyítékaira. Elegendő figyelmesen tanulmányozni a „március 15-ét illegálisan ünneplő” diákságról az 1970–1973 közti években felfektetett operatív és vizsgálati dossziékat, valamint a koncepciók perek iratait. Az informátori jelentések kiértékelésénél megkülönböztetett figyelmet szenteltek az 1848-as „reform-kosztümbe” öltözöttekre, a Bocskai-uniformis felöltőire, a Petőfi-szakállasokra, a hosszú hajúakra, a KISZ szabványos kítűzőjénél nagyságrenddel nagyobb kokárdát viselőkre, vagyis mindazokra, akik az államosított „március 15-e” hivatalos szlogenjeit alternatív kifejezésekkel hirdették az utcán, vagy az állami jelszavakat ironikusan kifordították a házfalakra festett graffittikkal. Az engedetlenség szimbolikus megnyilvánulásai beszédesebb üzenetek voltak a szóbeli kijelentéseknél. A változások ugyanis a civil társadalom mélyrétegében kezdődtek.

Nemcsak a legújabb kori történelem forrásai között akadhatunk olyan ügynökjelentésekre, amelyek az öltözködés és a személyes viselkedésmód más változásai révén hívták fel a figyelmet arra, hogy a civil társadalom kisiklik a politikai hatalom ellenőrzése alól. Az írásunk

elején citált *Velencei kémek*ben idézte a dokumentumok összeállítója, Giovanni Comisso a Velencei Köztársaság Tizek Tanácsának 1704. március 26-án kelt határozatát: „Szigorúan tilos minden rangú nemes embernek kivétel nélkül változtatni azon a viseleten, amit a törvény megszab a számára, és más öltönyt magára venni; tilos, hogy tisztességtelenül öltözve csatangoljon éjjel vagy nappal az utcán, vagy tabarrót [spanyol mintájú, azaz idegen eredetű köpönyeget] öltönn, vagy színes ruhát köntös nélkül. Ha a nemes urakat tetten érik, ötévi sőtétzárkával és ezer tallér pénzbírsággal sújtandók, mely összeget készpénzben a Tanács pénztáránál kell befizetni.” „Ezen kívül – teszi hozzá Comisso – halálbüntetéssel fenyegették a kávéházak és borbélyüzletek tulajdonosait, a bordélyházak őreit, a színházak portásait és hasonlókat, ha nemeseket tabarróban beengedtek a helyiségbe.”

A politikai hatalom szorításából ilyenformán kicsúszó civil társadalom bomlasztó szerepe alig-alig különbözik attól, amit a hűbéri társadalom szétzilálódási folyamatában észlelt Hajnal István (a *Századok* 1939. évi 1. és 2. számában publikált) Történelem és szociológia című tanulmányában. Ehelyütt Hajnal István arra összpontosítja a társadalomtörténet-írók figyelmét, hogy a társadalmi érintkezési formák fellazulásának tanulmányozása kínálja a leginkább tartalmas ismereteket a politikai rendszerek lassú átalakulásáról. Hosszú távon ebből csak akkor lesz maradandó értékű tudás, ha közvetlenül egy-egy rendszerváltás után oralhistory-interjúk és politológiai elemzések születnek a *besúgásokról és árulásokról*. A rövid távú rendszerváltó reflexiók előmozdíthatják a társadalom szembenézését a néhány emberöltőn belüli múlttal, és morális megtisztulást is kezdeményezhetnek. Ám a katarzis elsikkasztása a történelmi önismeret rovására megy.

Sauerland *Harminc ezüšte* történettudományra „beváltható”. Napi politikára, univerzális teológiára nem. Itt is, ott is már réges-rég devalválódott.

KOZÁK GYULA

A FORTINBRAS & FORTINBRAS KORONASZÁLLÍTÓ RT.

PETŐCZ GYÖRGY: *Csak a narancs volt.* Budapest, 2001, Élet és Irodalom, 420 o.; DR. KENDE PÉTER: *A Viktor.* Budapest, 2002, KendeArt Kft. 320 o.

A történészek között eldöntetlen a vita, hogy a szóbeli források, vagyis a kortársak visszaemlékezései mennyit érnek a hagyományos, írásos dokumentumokhoz képest. Köztudott, hogy a fontos döntések jelentős része – különösen az úgynevezett szocialista országokban – *sub rosa* született, olyan beszélgetések, vadászatok, ivászatok, nyaralások alkalmával, amelyeken írásos emlékeztető még akkor sem készülhetett, ha ez a résztvevők szándékában állt volna. Néha éppen a téma miatt nem kívánnak írásos nyomot hagyni a döntésekről. Még az olyan érett demokráciában is, mint amilyen az amerikai, gyakran az elnök Camp David-i nyári rezidenciájának golfpályáján dőlnek el a világ sorsát befolyásoló kérdések, és később is csak a megállapodások semmitmondó, a lényeget elfedő részét rögzítik írásban. Egy ország vagy földrész életét meghatározó politikai döntések gyakran születnek fehér asztal mellett, meghatározó szerepet játszó személyek nagy hatású beszélgetéseinek többnyire semmilyen nyoma nem marad. Még fontosabb, hogy a súlyos döntések előkészítése, a politikai cselekvések finomstruktúrájának kidolgozása olyan körülmények között folyik, hogy a résztvevők feltételezik, mindabból soha semmi nem fog kiszivárogni. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy idővel még a legnagyobb titkok is eljutnak a történészekhez, s a klasszikus, írásos források mellett nélkülözhetlenné válnak egy korszak megértéséhez. Ezek a „tudások” azonban csak két módon válhatnak közkinccsé: a jelenvoltak kiszivárogtatják, elmondják, vagy az idő múltával memoárjaikban rögzítik.

Természetesen nem minden derül ki, vannak titkok, amelyeket soha nem ismerhetünk meg, mert valamennyi érintett fél kompromittálódna, ha kitudódna. A legféltettebb, legőrzöttebb titkok megismerésére is lehetőséget ad azonban, hogy időnként a titokban érintett felek közül valaki kiválik a „klánból”, s többnyire bosszúból vagy a másik félhez való átlátsa okán „kipakol”. Nem mindig a bosszú vezérli az „árulót”, néha elvi megfontolás. A kettőt gyakran nehéz elválasztani egymástól, s a legtöbb esetben a bosszút is elvi alapokra helyezi a titok kibeszélője. A bosszút leggyakrabban az váltja ki, hogy a „klán” „ejti” a titok tudóját, elmarad a beígért stallum. Elvi, ideológiai oka is lehet a fecsegésnek: ha a „klán” szellemisége megváltozik, s az eltávolodó személy úgy érzi, hogy ő az „eszme” jogfolytonos továbbvivője.

Vannak azonban szervezetek, amelyek az árulást olyan súlyosan szankcionálják, hogy a titkok kifecsegésének veszélye lényegében nem áll fenn. Ezek a titkosszolgálatok. Ám kivé-

telek még a titkosszolgák között is akadnak, akik meggyőződésből, jó pénzért vagy kényszer hatására átállnak az *ellenséghez*, és ott „énekelni” kezdenek. Az *omerta*, a maffia legszigorúbb törvénye is fellazult mára, s bár ott egyetlen szankció létezik: a halál, mégis sokan választják a saját bőrük mentése érdekében – az életfogytig tartó börtön helyett – az *omerta* megszegését.

Mi, közönséges halandók, ambivalens érzéseket táplálunk azokkal szemben, akik titkokat fecsegnek ki, mert bár ezzel genetikailag belénk kódolt igényünket elégítik ki (ezért élnek meg a bulvárlapok), közben úgy gondoljuk, nem szeretnénk, ha a mi kis, jelentéktelen magántitkainkat valaki elárulná.

A titkok különböző fajtáira eltérő törvényhelyek vonatkoznak. Ismertünk államtitkot, szolgálati (hivatali) titkot és a személyiségi joghoz fűződő titkot, amelynek kifecsegése, közhírré tétele a törvény szerint szankcionálandó. Ennek megfelelően a különböző fajta titkoknak vannak gazdái, akiknek jogukban áll eldönteni, hogy egy titok meddig titok, s mikortól tartozik a közre. Nyilvánvaló, hogy egy magántitok közismertté válása – a ritka kivételtől eltekintve – csak az érintett személy(ek)nek okozhat kellemetlenséget. Ugyanakkor egy ipari fejlesztés átadása akár milliárdos károkat is okozhat a vesztesnek, s ugyanilyen előnyöket jelenthet a konkurens cégnek. A politikai élet titkainak közhírré tétele pedig akár egy ország sorsát is befolyásolhatja.

A 2002. évi országgyűlési választások előtt – kétségtelenül a választások eredményét befolyásolandó – két könyv jelent meg, amely az 1998–2002 között hatalmon lévő, Fidesz által vezetett, koalíciónak tételezett politikai konglomerátum megbuktatását kívánta szolgálni. Az egyik könyv „szerzője” Petőcz György, aki a Fideszt még 1993–1994-ben elhagyó öt politikussal készített interjút, ezeket tematikusan elrendezte, ellátta lábjegyzetekkel, névmutatót készített, s létrehozott egy a legklasszikusabb értelemben vett orálistory-művet. Az öt interjúalany (Fodor Gábor, Hegedűs István, Molnár Péter, Szelényi Zsuzsa, Ungár Klára) – s ez a személyes megítélésem – a fideszesek legintellektuálisabb, leginkább gondolkodó, sőt (politikuskéntől szokatlan módon) a moralizálás bűnébe folyamatosan beleeső csoportját képezi. Ők öten nemcsak kiléptek a Fideszből, hanem vívódásaikat összefoglalták, és közre is adták. Közülük azok, akik a Fidesz elhagyása után még folytatták politikai pályájukat, többször, más fórumokon is hangot adtak a fenntartásaiknak, amelyek a Fidesz elhagyására készítették őket, de így, együtt olvasva „bűnbeesésük” krónikáját, az eddiginél sokkal erősebb, tisztább kép áll össze az olvasó előtt. Ki is esett bűnbe? A Fidesz, s ezért hagyták ott ők öten? Vagy az öt politikus, azzal, hogy elhagyta pártját, s Petőcz Györgynek és Rádai Eszternek magnóra mondta a fájdalmas szakításig vezető utat?

Petőcz, az interjúk zömének készítője és a kötet egységes szerkezetbe rendezője, gondozója, s ne féljünk kimondani: szerzője, az interjúkat monológokká szerkesztette. Az öt egykori parlamenti képviselővel készített interjúkat hat gondolati körbe rendezte, s ugyanarról a problémakörörről – mindig azonos sorrendben – egymás mellé állította interjúalanyainak gyakran nem azonos, de egymást mindig kiegészítő visszaemlékezését, véleményét. Ám éppen az eltérő megítélések, ugyanannak a személynek vagy eseménynek a különböző értékelése teszi hitelessé és plasztikussá a több mint négyszáz könyvoldalny kötetben foglaltakat.

Hegedűs István és Ungár Klára a Fidesz idősebb generációjához tartozott (már harmincévesek voltak, amikor beléptek a pártba). Hegedűs politikai szocializációja (édesapja a Petőfi Kör egykori börtönviselt titkára, az 1956-os Intézet egyik alapítója, Hegedűs B. András volt, édesanyja, Ember Mária író) különös jelentőséget ad annak, amit elmond. Inkább szomorú, mint indulatos szavainak súlya van. A kis Hege, ahogy ismerősei nevezik, profi politológus, aki nemcsak történeteket, történelmet mesél, nemcsak a hőskor mára már eredendő bűnné zárlott eseményeit idézi fel, hanem azokat indulatmentesen elemzi, értelmezi is. 1994-ben

Hegedűs István és Szelényi Zsuzsa befejezte a parlamenti politizálást, 1998-ban Molnár Péter és Ungár Klára is visszavonult a nagypolitikától. Fodor Gábor – amíg a Fidesz tagja volt – Orbán Viktor mellett a párt legnépszerűbb személyiségének számított. Távozása megkönnyebülés volt a kollégiumi csapatnak, az „Orbán-klánnak”, a legszűkebb döntéshozói körnek, ő maga viszont – éppen mert a konkurencssé, politikai ellenfélle lett SZDSZ-ben nagy a tekintélye – a Fidesz számára az egyik leggyűlöletesebb figurává vált.

Ennek az öt Fideszt elhagyó és az önmarcangolástól sem mentes interjúk adására vállalkozó politikusnak három nagyon fontos közös tulajdonsága van: igazi értelmiségiek, akik a politikán és saját szakmájukon kívül nyitottak a világra, a művészetekre, a filozófiára, a társadalomban zajló eseményekre, fontosak számukra az emberi kapcsolatok; fontosabbnak tartják a politika és az erkölcs szinkronitását, mint azt az elvet, hogy a párt célja érdekében (s politikáról lévén szó, ez a cél a hatalom megszerzése és megtartása) minden eszköz felhasználható; valamint nem voltak hajlandók engedni a Fidesz kezdetben vallott liberalizmusából. Ők nemcsak hogy nagyon korán felismerték az „Orbán-klán” elvtelen (és gyakran korrupt) pragmatizmusát, hanem fel is léptek ellene. S mindehhez még Fodor két eredendő bűne is hozzájárult. Az egyik, hogy ő volt képes (vagy inkább: lett volna képes) egy Orbánnal szembeni centrumot létrehozni, a másik, hogy Kis Jánossal, az SZDSZ alapító elnökével fenntartott baráti kapcsolata állandóan abba a paranoiás gyanúba keverte, hogy Fidesz-titkokat fecske ki az SZDSZ-nek.

Az öt egykori Fidesz-politikus sorsa a kilépés után eltérően alakult. Liberalizmusukat azonban nem tagadták meg – Fodor Gábor ma is az SZDSZ vezető politikusa –, és nem lehetett őket megvásárolni sem stallummal, sem fenyegetéssel. S itt érkezünk el a bevezetőben elmondottakhoz: ki az, aki a „titkot” kifecsegi? A csalódott szerelmes, az elveiért éveken át sikertelen belső harcokat vívó, s árulások, intrikák után távozásra kényszerített politikus, akit a pártja kiteszített? Ők öten ugyanis nem azért hagyták ott a Fideszt, mert más politikai erők többet ígértek nekik, ellenkezőleg, azért, mert a Fidesz, a megújulás, az alakuláskor deklarált elvektől való eltávolodás jegyében úgy kezdett politizálni, hogy azt ők már nem tudták vállalni. Jó időben meglátták, merre tart a pártjuk, és nem vállalhatták – Eörsi István szavaival – „a Horthy-korszak rémálomszerűen elavult struktúrájú, nacionalista, rasszista, »hitlerájba tunkolódo« társadalmának rehabilitációját”. Akkor mentek, most pedig beszéltek.

Majd tíz év telt el, amíg az interjúkötet elkészült, és könyvpiaci siker lett. Bár a pártot elhagyók korábban sem tettek lakatot a szájukra, nem titkolták, hogy mi készítette őket erre a lépésre, az összefogott, minden részletre kiterjedő és elemző összefoglalásra csak akkor vállalkoztak, amikor indulataik már elmúltak, amikor már senki nem gondolhatta, hogy a bosszú vezérli őket. Ám a Fidesz első öt-hat évéről kibontakozó kép meglehetősen elszomorító, s jogosan vethetjük fel, hogy talán szerencsésebb lett volna, ha tapasztalataikat sokkal korábban, legkésőbb az 1998-as választások előtt közreadják. Mert hiába nem a bosszú vezérelte őket a „kipakolásban”, s hiába, hogy a Fidesz történetét majdan feldolgozó történészek munkáját segíti ez az oralthistory-kötet, ami benne foglaltatik, az egy pragmatikusan és cinikusan gondolkodó és cselekvő, antiintellektuális, a morális politizálást elutasító szűk csoport praktikáiról számol be. Mindazok számára (s magam is ezek közé tartoztam), akik nagy reményekkel tekintettek a rendszerváltáskor a Fideszre, s Orbán Viktorban a jövő nagy formátumú politikusát látták, kiábrándító, hogy ezt a fiatal pártot már a születése pillanatában a machiavellizmus jellemezte, s a vezető figurák, az „Orbán-klán” belső emberei a vidéki kisszerűség, a gátlástalan hatalom- és bírvágy megtestesítői voltak. Ahhoz pedig, hogy mindez nyilvánvalóvá váljék, nem kellett az interjúalanyoknak gyalázkodniuk, nem kellett hálózobatitkokat kifecsegniük, elegendő volt, hogy a Fidesz első éveinek történetét higgad-

tan, egymástól függetlenül, emlékeztük és jegyzeteik alapján egymás emléktöredékeit kiegészítve elmeséljük.

Petőcz György hatalmas munkával, a legszigorúbb szakmai kritériumoknak is eleget téve a magyar oral history egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – kötetét alkotta meg.

A másik könyve, amiről szólni kívánok, *A Viktor* címet viseli, és dr. Kende Péter jegyzi, aki doktori címével igyekszik megkülönböztetni magát az „igazi” Kende Pétertől, az 1956-os Intézet kuratóriumának elnökétől, a párizsi *Magyar Füzetek* alapító főszerkesztőjétől, az MTA külső tagjától. (Sajnos ez kevés. Ugyanis az „igazi” Kende Péter is doktor, ezért a fiatalabbnak illett volna még legalább egy betűt biggyesztenie a neve elé vagy családi és utóneve közé.)

Az *A Viktor* politikai pamflet, amelyből sugárzik az exminiszterelnök iránti gyűlölet. Ám ez önmagában nem lenne baj. Egy miniszterelnököt (hiszen amikor a könyv megjelent, Orbán Viktor még e funkciót töltötte be) lehet gyűlölni, lehet róla lejárató, dehonesztáló adatokat összegyűjteni, s azokat csokorba kötve közreadni. Dr. Kende Péternek a sajtószabadság biztosította lehetőségeken belül joga lett volna a regnáló miniszterelnökről, politikai pályafutásáról, politikusként elkövetett cselekedeteiről ironikus, a főszereplővel szemben ellenszenvet keltő művet írni. Dr. Kende Péter azonban súlyos szakmai hibák tömegét követte el, s ennek következtében könyvének azok a részei is kétségeket és ellenszenvet ébresztenek az olvasóban, amelyeknek az igazsága egyébként kétségbevonhatatlan.

Dr. Kende is az oral history módszerét alkalmazta. Információinak zömét olyan emberektől szerezte be, akik kapcsolatban voltak a kötet főszereplőjével. Ám amíg Petőcz könyvében egyrészt a szereplők mindig vállalják mondandójukat, másrészt a szövegben előforduló utalásokat hozzáférhetővé teszi a bőszeges jegyzetapparátus, addig dr. Kende kötetében alig fordul elő, hogy az információ forrásáról tudomást szerezhethetnénk. Petőcz egzaktuságával szemben dr. Kende igen gyakran olyan konklúziókhoz jut el, amelyek az amúgy is kétes premisszákból nem következnek. Írásában nyoma sincs a forráskritikának, egy-egy probléma sokoldalú körüljárásának, a tények lábjegyzettel történő hitelesítésének. Ellenkezőleg! A kötet tele van tárgyi tévedésekkel és műfajidegen elemekkel. Műfajidegennek nevezem, amikor dr. Kende a tények és az azokból szigorú szillogizmus betartásával levonható következtetések helyett regényíróként folytatja a történetet. Olyan eseményeket „dramatizál”, párbeszédesít, amelyeknél a szereplőkön kívül senki más nem volt (nem is lehetett!) jelen, ám a szereplők dr. Kendevel soha nem álltak volna szóba. Révész Sándor írta a *Beszélőben*, hogy „nem cél, hogy az olvasó jobban értse a világot, csak az a fontos, hogy minél jobban utálja a Viktort”, s ezzel mélyen egyetérték. Viszont éppen a folyamatos gyűlölet, amely a kötet minden sorából sugárzik, teszi kontraproduktívvá a több mint háromszáz oldalt.

Nagy baj, hogy dr. Kendenek komoly szakmai segítőitársai is akadtak. A könyvet olvasva nem nehéz kitalálni, hogy kik lehettek, de most nem nevezem meg őket, mert nyilvánvaló, hogy amikor tudásukat, ismereteiket a szerző rendelkezésére bocsátották, nem tudták – mert nem is tudhatták –, mihez segédkeznek. A nem szakmai segítőitársak, vagyis az Orbán Viktor lejárására alkalmas apró információkat szállítók nyilvánvalóan azok köréből kerültek ki, akiknek el- vagy éppen leszámolnivalójuk volt a miniszterelnökkel és/vagy családjával. Egy hatalmas ívű és rendkívül gyors karriert befutó falusi fiúnak még akkor is vannak ellenségei, ha a karrierépítésének minden eszköze támadhatatlan. Orbán esetében azonban csak az áll meg, hogy egy falusi fiú gyors és nagy ívű karriert futott be. Pályáját elvarratlan ügyek, korrupciógyanus tranzakciók, a konkurens eltávolítása, hazugságok, be nem tartott ígéretek kísérték. Bőven elegendő lett volna, ha dr. Kende tíz-tizenkét év sajtóját nézi át, s annak alapján írja meg Orbán Viktor portréját. Persze nem (csak) a bulvársajtót kellett volna tanulmá-

nyoznia, hanem azokat az orgánumokat, amelyek a miniszterelnök beszédeit tartalmazzák, né tán el kellett volna olvasnia az interneten Orbán Viktor parlamenti felszólalásait is. Mindezek nélkül nem jöhetett létre más, mint a bulvársajtó színvonalán megírt pamflet.

Dr. Kende gyűlöli Orbán Viktort. Ez az ő magánügye. Ha azonban könyv formájában is közre akarta adni érzelmeit, akkor nagyon alaposan utána kellett volna járnia minden ténynek, még a legjelentéktelenebbnek is. Az „azt beszélük”, az „egyes vélemények szerint”, az „egykori kollégiumi társai azt mesélik” típusú utalások ugyanis még azokban is ellenszenvet ébresztenek a szerző – és nem a könyv tárgya – iránt, akik egyébként nem lelkes hívei Orbán Vikornak. Különösen visszasztító, hogy az amúgy is kétséges forrásokból beszerzett információk alapján dr. Kende milyen jól eligazodik Orbán Viktor gondolataiban...

Természetesen kétségbevonhatatlan tény, hogy dr. Kende sok energiát fektetett a könyv megírásába, de az is kétségbevonhatatlan, hogy mindig a könnyebb ellenállás irányába haladt. Fel sem merült benne, hogy írásának tárgyáról plasztikus, differenciált képet próbáljon meg adni. Elhatározta, hogy Orbánt demonizálni fogja, s minden rendelkezésére álló tényt ennek szolgálatába állított. Orbán, a politikus csak mint posztokat és állásokat, pénzeket osztogató, hataloméhes figura jelenik meg, egy frusztrált falusi fiú, brutális és máig kegyetlen, üzletfeleivel is kíméletlenül elbánó apával, zűrös ifjúkorral a háta mögött. Még az is lehet, hogy az „ajánlás” a könyv hátlapján helytálló, s az exminiszterelnök valóban Kövér László és Simicska Lajos hálójában vergődve éli az életét, s hogy ez a triumvirátus, elismerve ezen belül Orbán autoritását, elválaszthatatlan klánként vezette az országot, bonyolította a csapat zűrös pénzügyeit, játszotta kised játékait a Fideszen belül és kívül, de... De éppen elég dokumentált tény állt dr. Kende rendelkezésére, hogy ezt a munkahipotézist igazolja. Dr. Kende ugyanis nem regényt kívánt írni Magyarország miniszterelnökéről, hanem leleplező dokumentumkötetet, amely jól időzített megjelenésével befolyásolhatta a 2002-es országgyűlési választásokat. A könyv üzenete: ne szavazz arra a pártra, amelyet egy ilyen ember vezet!

A szerző sokkal nagyobb hatást érhetett volna el az ambivalens olvasók körében, ha alaposan elemzi a Fidesz, s benne Orbán politikáját, ha a meg nem épült négyes metró miatt a fővárost ért hátrányok könyvtári irodalmát tanulmányozza és mutatja be közérthetően, ha a Deák térre tervezett Nemzeti Színház áthelyezésének okait elemzi, ha bemutatja a Fidesz személyzeti politikáját indulatoktól mentesen, tényszerűen, ha elősorolja, hogy a Torgyánnal kötött elvtelen koalíció, amelynek a Fidesz a hatalmát köszönhette, mennyibe került az országnak, és hogyan ment tönkre a mezőgazdaság, ha bemutatja, hogyan lett a Fidesz áldozata a KDNP és az MDF, s ennek nyomán hogyan szűntek meg a mérsékelt jobboldali pártok, ha alaposan elemzi a Horthy-korszak értékeinek restaurációjára tett kísérleteket, ha feleleveníti a koronaátaszállítás publicisztikai visszhangját, ha idézeteket sorol fel a miniszterelnök interjúiból, amelyeket a *Vasárnapi Újságnak* és a Kossuth rádió szerda reggeli mikrofonállványainak adott. És a sort szinte a végtelenségig folytathatnánk. Révész Sándort idézve: „Miért is kelle-ne hiteltelen könyvvel hitelteleníteni azt, akit hitelesen is lehet.”

A könyvben harminc oldalt kapott a bányaugy. Nyilvánvaló, hogy az egzisztenciájában súlyosan veszélyeztetett Zarándok János, akit idősebb Orbán Győző a hiteles források szerint is igyekezett tönkretenni, készséges interjúalany. A bányaugy amúgy – a Kaya Ibrahim-Josip Tot-Schlecht Csaba-történet mellett, illetve annak alágaként – az egyik legsötétebb folija a Fidesz történetének. Nem véletlen, hogy az *Élet és Irodalom* is jelentős teret szentelt a témának. De dr. Kendének ezt a valóban paradigmikus ügyet minden részletében dokumentálva kellett volna az olvasó elé tárnia. Tényszerűen be lehetett volna mutatni, hogy miként bánt el a miniszterelnök apja – miniszterelnöki apa minőségében – egykori barátjával, hogy neki nagyobb kőre jusson. S a fia nyilván nem intette mérsékletre!

S itt álljunk meg egy pillanatra. Dr. Kende sok ténybeli tévedése ellenére az alapvető történések vonatkozásában vélhetően nem, vagy nem sokat tévedett. Dátumokat, eseményeket összekevert ugyan, de nem közölt ezeket illetően hamis információt. Ha ugyanis fontos ténybeli kérdésekben is elragadta volna írói fantáziája, sokan beperelték volna. Így -- elmondása szerint -- *csak* életveszélyesen megfenyegették.

Dr. Kende könyve az igénytelen kompiláció, a zömében források megjelölése nélküli oral history és az írói fantázia keveréke, amelyet a gyűlölet malterja tart össze. Kár, hogy a választások előtt a későbbi győztes MSZP nem vette észre, hogy ezt a szerzőt és ezt a könyvet nem szabad vállalnia.

TISCHLER JÁNOS

A LENGYEL RENDSZERVÁLTÁS – 1989

Polska 1986–1989: koniec systemu [Lengyelország 1986–1989: a rendszer vége. 1–3. köt.]. (Referaty; dyskusja; dokumenty [referátumok, vita, dokumentumok].) Szerk. Paweł Machcewicz, Andrzej Paczkowski, Antoni Dudek, Andrzej Friszke. Varsó, 2002, Wydawnictwo Trio-ISP PAN, 267, 327, 348 o.

1999. október 21-e és 23-a között felettébb érdekes konferenciát rendeztek a tíz évvel korábbi lengyel rendszerváltásról a Varsó melletti Miedzeszynben *Lengyelország 1986–1989: a rendszer vége* címmel. A tanácskozás abba a sorozatba illeszkedett, amelynek keretében egy héttel azelőtt Prágában a csehszlovákiai, illetve júniusban Budapesten a magyar átmenet kérdéseit vitatták meg – s nem elsősorban történészek és társadalomtudósok, hanem az események résztvevői. A rendezvényekre az 1989-es közép- és kelet-európai „népek ősze” tizedik évfordulójának apropóján került sor. A fő szervezők mindhárom esetben amerikai intézmények voltak: a Cold War International History Project és a National Security Archive, mindenhol helyi partnerekkel együttműködve, Budapesten az 1956-os Intézettel, Prágában a Legújabb Kori Történeti Intézettel és Varsóban a Politikai Tanulmányok Intézetével.

Lengyelországban nem ez volt az első oral history típusú konferencia, amelynek az a lényege, hogy az egykori események különböző oldalon álló szereplői szólaljanak meg, vitatkozzanak egymással, és a jelen lévő történészek kérdéseket tehessenek fel nekik. Ilyenkor a résztvevők három napra össze vannak zárva, ami lehetőséget nyújt a kötetlen beszélgetésekre, egy-egy szemtanú alaposabb „kifaggatására”. 1997-ben már tartottak egy konferenciát egy másik Varsó melletti településen, Jachrankán, amelyet az 1980–1981-es lengyel válság nemzetközi összefüggéseinek szenteltek. Az ötlet, hogy egy konfliktus egykor érdekelt feleit hosszú évek múltán egy asztalhoz ültessék, az említett amerikai intézmények kutatóitól származik. Első próbálkozásuk – ahol az 1961-es disznó-öbölbeli válság volt a téma – sikerrel járt, ennek nyomán rendezték meg a jachrankai találkozót. Ennek anyagát bő két évvel később sikerült megjelentetni, az 1999-es konferenciáét pedig 2002 júniusában vehette kezébe a lengyel olvasó. A jachrankai kötet csak a résztvevők panelvitáit tartalmazza, míg a mostani kiadás háromkötetes – szép kivitelben. Az elsőben kaptak helyet a felkért történészek referátumai, amelyek egyébként a konferencián nem hangzottak el. A hat lengyel szerző mellett egy-egy cseh, magyar, román és bolgár kutató munkáját olvashatjuk, akik a saját országukban 1989–1990-ben lezajlott folyamatokról írnak. A második kötet a konferencia összesen hat ülésének szó szerinti leírata. A harmadik kötetben a lengyel rendszerváltással kapcsolatos, eddig még nem publikált, főként lengyel, s kisebb részt amerikai levéltárakból származó dokumentumok olvashatók, de közölnek két iratot a Magyar Országos Levéltárból is. A szervezők hozzávetőleg négy-ötezer oldalnyi levéltári anyagot gyűjtöttek össze a konferenciára len-

gyel és külföldi levéltárakból, ebből a hatalmas mennyiségből választották ki a megjelentetett 58 dokumentumot.

Jachrankában mi, történészek, csupán nézők és hallgatók voltunk, legfeljebb kérdéseket intézhettünk az események szereplőihöz, akik három napon át a megadott témakörökről vitatkoztak. Tartaléknak szántak bennünket arra az esetre, ha az eredeti elképzelés nem valósulna meg, és a „veteránok” – személyi vagy egyéb ellentétek miatt – kivonulnának a teremből. Akkor mindannyian előszedtük volna a gondosan elkészített előadásainkat, és hagyományos tudományos konferenciává alakultunk volna át. Szerencsére erre nem került sor.

Miedzeszynben más volt a helyzet, a jachrankai tapasztalatok alapján egyáltalán nem kellett tartani a visszaemlékezők kivonulásától, a jelen lévő történészek pedig immár nemcsak kérdéseket tehetek fel, hanem a térségből érkezetteknek – a már említett cseh, magyar, román és bolgár kutatóknak – még külön panelt is biztosítottak, ahol vázolhatták referátumuk főbb téziseit, és az egykori szereplők is kérdezhették őket.

Ami az ülésrendet illeti egymással szemben foglaltak helyet a Jaruzelski-tábor és a Szolidaritás szakszervezet képviselői, a harmadik oldalon a külföldi, az egykori szovjet és amerikai szereplők, míg a négyszög záró oldalán a panel levezető elnöke és az aktuális vitaindítót tartó előadó. Mögöttük ültek a történészek, szociológusok, egyszerűen a megfigyelők. Az elhelyezésben a konferencia tematikája jutott kifejezésre, mivel a rendezvény alaptémáját az 1989-es lengyel átmenet elsősorban belpolitikai vonatkozásai adták, ez töltötte ki a konferencia idejének több mint háromnegyed részét. Annak ellenére, hogy a lengyel politikai élet főszereplőinek névsora 1980–1981-től 1988–1989-ig alig változott, a két konferencia résztvevői között jelentős volt a különbség. Az 1997-ben megjelentek között összesen hat tábornok, három lengyel miniszterelnök és három lengyel egykori pártfőtitkár volt. Íme néhány név: Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka, Anatolij Gribkov tábornok, a Varsói Szerződés vezérkari főnöke, Georgij Sahnazarov, az SZKP KB tagja, a szocialista országok testvérpártjaival foglalkozó KB-osztály magas rangú funkcionáriusa, később Gorbacsov közeli munkatársa, Zbigniew Brzezinski, Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója, William Odom tábornok, Carter elnök katonai szakértője (egy igazi „héja”!), Richard Pipes, Reagan elnök külpolitikai tanácsadója, az amerikai Nemzetbiztonsági Tanács kelet-európai és szovjet felelőse, Jan Nowak-Jeziorański, a Szabad Európa Rádió lengyel szekciójának vezetője, valamint a Nemzetbiztonsági Tanács és a State Department szakértője Lengyelország és általában a szovjet tömb ügyeiben (1979–1992), Wojciech Jaruzelski tábornok, Stanisław Kania, a LEMP KB első titkára, Mieczysław Rakowski miniszterelnök, majd pártfőtitkár; a Szolidaritás részéről olyan „legendás” személyek, mint Tadeusz Mazowiecki, Zbigniew Bujak, Karol Modzelewski, Bogdan Borusewicz, Janusz Onyszkiewicz (Lech Wałęsa ilyen típusú rendezvényeken sosem vesz részt).

A LEMP egykori vezető garnitúrájából Miedzeszynben inkább a másodvonal volt jelen, köztük Władysław Baka, a LEMP PB tagja (1988–1990), a KB titkára (1988–1989), Stanisław Ciosek, a szakszervezeti kapcsolatok minisztere (1981–1985), a PB tagja (1988–1989), a KB titkára (1986–1989), 1988–1989-ben az egyházzal és a Szolidaritással folytatott nem hivatalos megbeszélések résztvevője, Marian Orzechowski, a PB tagja (1986–1990), a KB titkára (1988–1989), az 1989. júniusi választások után a LEMP parlamenti frakciójának vezetője, Janusz Reykowski, a PB és a KB tagja (1988–1990) – mindannyian az 1989-es kerekasztal-tárgyalások résztvevői a hatalom részéről.

A „másodvonal” kifejezést egyáltalán nem lekicsinylőnek szántam, éppen ellenkezőleg. Meggyőződésemm, hogy a konferencia attól kapott sajátos ízt, és járt igazi eredményekkel, mert más volt, mint a jachrankai, nem annak egyszerű megismétlése. 1997-ben teljes, átfogó ké-

peket kaptunk, nagy ívű eseményeket vázoltak fel a jelenlévők, már csak azért is, mivel a világ nemzetközi aspektusai szerepeltek napirenden. Miedzeszynben belpolitikai volt a téma, ami az apróbb összefüggések feltárásának és összekapcsolásának kedvez, vagyis a kép vagy képek sok apró mozaikdarabkáiból állnak össze. Magának Jaruzelski tábornoknak és legszűkebb környezetének távolmaradása több okra vezethető vissza. Egyrészt 1980–1981 kapcsán már „gyóntak”, és ezt 1989 vonatkozásában nem óhajtották megtenni. Másrészt a lengyel rendszerváltás 1980–1981-gyel összevetve kényesebb téma, s időben is közelebb van, hatása pedig a mai napig érezhető, miközben a nyolcvanas évek legeleje – nem is olyan lassan – immár történelemmé válik. (Ugyanezt a jelenséget megfigyelhettük a budapesti konferencián is, ahol a tíz évvel korábbi vezető elit meglehetősen szerényen képviseltette magát.) Ehhez járul, hogy míg 1997-ben, a jachrankai konferencia idején éppen hivatalba lépett az akkor frissen megválasztott jobboldali kormány, addig 1999-ben már a harmadik évüket kezdték. A jobboldali kormányzat – gyakorlatilag tisztán propagandisztikus céloktól vezéreltetve – erős antikommunista retorikát alkalmazott, a parlament pedig pontosan a miedzeszyni konferencia idején fogadta el a „dekommunizációs” törvényt, amely széles körű átvilágítás révén óhajtotta megtisztítani a közéletet a kommunista múlt továbbélésétől. (A törvény mellesleg végrehajthatatlannak bizonyult.)

A hatalom oldalának „másodvonalbeli” képviselői azért is tudtak újdonságokat mondani, mert 1986-tól kezdve valóban érdemi szerepet játszottak. Különböző koncepciók, reformelképzelések kidolgozóiként előfordult például, hogy egyes kérdésekre összességében nagyobb rálátásuk volt, mint a felettük állóknak. Vagyis egyáltalán nem vált a konferencia hátrányára, hogy ők annak idején nem tartoztak az első vonalhoz, mostanra pedig – a kisebb felelősség okán – könnyebben és jobban meg is nyíltak, mint a pártállam akkori legfontosabb vezetői. Különösen igaz ez Bakára, Ciosekre vagy Orzechowskira. 1980–1981-ben más volt a helyzet, a hatalom gyakorlatilag Jaruzelski és néhány munkatársa kezében összpontosult, az akkori eseményekről ezek az első számú vezetők beszélhettek a leghitelesebben – a tábornokkal az élen.

Az 1989-es Szolidaritás prominens képviselői is távol maradtak – Tadeusz Mazowiecki volt kormányfő és Bronisław Geremek külügyminiszter kivételével, de ők is csak egy panelen jelentek meg –, ők viszont inkább a politikai elfoglaltság (lásd „dekommunizációs” törvény) és az időbeli közelség miatt nem jöttek. S még valami: 1980–1981-ben is voltak ellentétek a Szolidaritás vezérkarában, de ezeket félretették a kommunista hatalommal vívott küzdelem miatt, így a szakszervezet erősen és egységesen tudott fellépni. 1988–1989-re – hat-hét évnyi illegalitás után – már világossá váltak a belső törésvonalak, amelyek hamarosan odavezettek, hogy a kilencvenes évek elején legalább tucatnyi párt alakult a Szolidaritásból, annak eszméire hivatkozva. Nem véletlen, hogy a Szolidaritás képviselői nemegyszer egymással vitakoztak a konferencián, ami a lengyeleknek roppant tanulságos volt, bár – ahogy az lenni szokott – időnként a jelen állapotokat vetítették vissza a múltba.

Szakmailag ugyancsak színesítette a miedzeszyni konferenciát, hogy a lengyel katolikus egyház részéről eljött Bronisław Dembowski püspök, aki 1981–1989 között a Szabadságuktól Megfosztott Személyek Prímási Segélybizottságának volt a helyettes vezetője, és a lengyel püspöki kar delegáltjaként mint megfigyelő vett részt a kerekasztal-tárgyalásokon. Ezzel teljessé vált az 1989-es játszmat, illetve az azt megelőző évek előkészületeit lefolytató nagy háromsége: a Jaruzelski-féle hatalom, a Szolidaritás és a katolikus egyház, amely a „Nagy Közvetítő” szerepében lépett fel, és elévülhetetlen érdemeket szerzett a békés átmenetben. Jachrankához képest szintén újdonság volt, hogy a visszaemlékezők között ott volt, és meglehetősen sokat „beszélt” egy „belügyes”, Wojciech Garstka ezredes, aki az 1985-ben

létrejött, a Belbiztonsági Szolgálat vezetője mellett működő operációs stáb helyettes vezetője volt. Számos érdekes dolgot mondott a LEMP-hez fűződő kapcsolatokról, önállósodási törekvéseikről, a Szolidaritáshoz való viszonyukról Roman Malinowski, a Szejm elnöke (1985–1989), a LEMP nagyobb – s Lengyel Néppárt néven máig jelentős szerepet játszó – egykori csatlós pártjának, az Egyesült Néppártnak a vezetője. Ő volt az, aki 1989 augusztusában a kisebb csatlós párt, a Demokrata Párt vezetőjével, Jerzy Józwiakkal együtt – otthagynván a LEMP-et – megkötötte a koalíciós megállapodást Lech Wałęsával, aminek nyomán megalakulhatott a Mazowiecki-kormány. Mazowiecki lett az első nem kommunista lengyel miniszterelnök a második világháború után, kormánya létrejöttével a kommunista rendszer megszűnt létezni Lengyelországban.

Mint említettem, Miedzeszynben nem a nemzetközi tényezők kerültek előtérbe, így leginkább ennek tudható be, hogy az amerikai felet egyetlen, bár fontos személy képviselte: John Richard Davis, aki a szóban forgó időszakban az Amerikai Egyesült Államok varsói nagyköveteiként tevékenykedett. Hangsúlyosabb volt az egykori szovjet tábor: eljött Georgij Sahnazarov (egyenesen a prágai konferenciáról érkezett), Vagyim Zaglagyin, az SZKP KB Nemzetközi Osztályának vezetője, Gorbacsov elnöki tanácsadója és Vlagyimir Voronkov, az SZKP KB Külügyi Osztályának munkatársa – ez utóbbi „kéznél” volt, mivel a varsói orosz nagykövetség beosztott diplomatájaként dolgozott. A konferencia témaválasztását éppen Davis nagykövet és Sahnazarov erősítette meg azzal, hogy külön-külön kijelentették: Lengyelország sorsát 1988–1989-ben nem annyira a két nagyhatalom közötti viszony vagy a Gorbacsov vezette Szovjetunió diktátuma határozta meg, hanem leginkább magukon a lengyeleken – a Jaruzelski-féle vezetésen, a Szolidaritáson és az egyházon – múlt, hogy megtalálják-e a kivezető utat a teljes gazdasági-politikai válságból.

A konferencia az 1986–1989 közötti éveket fogta át. Az első dátumot az indokolta, hogy annak az évnek a nyarán zajlott le a LEMP X. kongresszusa Mihail Gorbacsov részvételével, és két héttel később a hatalom – meglehetősen váratlanul – amnesztiát hirdetett a még börtönben lévő 225 politikai fogoly számára. Ez némi reményt ébresztett, különösen mert 1985 a Jerzy Popieluszko atya ellen elkövetett brutális gyilkosság árnyékában és a növekvő kilátástalanság jegyében telt, a Szolidaritás is éppen akkoriban volt mélyponton. 1987-ben II. János Pál pápa Lengyelországba látogatott, és arra buzdította a lengyeleket, hogy „ne csüggedjenek”. 1988-ban hatalmas sztrájkhullám söpört végig az egész országon, s megindult a kapcsolatfelvétel a hatalom és az illegális Szolidaritás között, majd 1989-ben következtek a kerekasztal-tárgyalások, a júniusi választások, és augusztusban megalakult a Mazowiecki-kormány. Ez utóbbi esemény lett – logikusan – a konferencia záró témája. A későbbi fontos események már nem annyira a kommunista rendszer bukásával, mint inkább a demokratikus rend megszilárdulásával voltak kapcsolatosak: 1990 januárjában a LEMP feloszlatta magát, és elindult a Balcerowicz-féle gazdasági sokkterápia, az év őszén megtartották a közvetlen elnökválasztást, ami Jaruzelski addigi köztársasági elnök távozását jelentette a politikai színtérről. Helyébe Lech Wałęsát választották, a teljesen szabad parlamenti választásokra pedig 1991 októberében került sor.

A konferencia hat panelje közül az első A LEMP és szövetségesei, 1986–1988 címet viselte, a második tárgya a Szolidaritás volt ugyanebben az időszakban. A harmadik és negyedik bizonyult a legérdekesebbnek: ezeken a kerekasztal-tárgyalások és a júniusi választások, illetve a választásoktól a Mazowiecki-kormány megalakulásáig terjedő időszak eseményeit vitatták meg az egykori résztvevők. Az ötödik panel az USA és a Szovjetunió Lengyelország-politikájával foglalkozott, a hatodik pedig – a konferencia kiegészítő elemeként – az 1989-es rendszerváltással Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában és Bulgáriában.

A legélenkebb diskurzus az 1988. novemberi Waleśa–Miodowicz-vita, az 1989. tavaszi magdalenkai találkozók, a február–áprilisi kerekasztal-tárgyalások, a júniusi választások és az augusztusi kormányalakítás témáiban folyt.

Vegyük sorra ezeket az eseményeket! 1984-ben – részben a Szolidaritás ellensúlyaként és tagjainak átcsábítására – állami „érdekvédelmi” szervezetet hoztak létre Országos Szakszervezeti Egyetértés néven (ez 1988-ra hatmillió tagot számlált), amelynek Alfred Miodowicz lett a vezetője. Az 1988 őszén létrejött patthelyzetet a hatalom és a Szolidaritás között éppen a már PB-tag Miodowicz mozdította ki a holtpontból, aki nyilvános televíziós vitára hívta ki legfőbb ellenfelét, Lech Waleśát. A PB némi ingadozás után belement ebbe, arra számítottak, hogy a jó szónok hírében álló Miodowicz könnyen elboldogul majd Waleśával. A vitára november 30-án került sor, és ezen a Szolidaritás vezére döntő csapást mért ellenfelére (a felmérések szerint a megkérdezettek közel 64 százaléka mondta győztesnek Waleśát, míg csupán 1,3 százaléka Miodowiczot). Waleśa győzelme mellett az a tény, hogy az addig a „volt Szolidaritás volt vezetőjének” aposztrofált, Nobel-békedíjas politikus megjelenhetett a képernyőn, ismét a lengyelek millióiban erősítette meg azt a meggyőződést, hogy nélküle és a Szolidaritás nélkül semmiféle kibontakozás nem képzelhető el. A vereséget a LEMP-vezérkar keserű pirulaként nyelte le, bár Wojciech Jaruzelski férfiasan beismerte: „Azt hittem, Miodowicz kikészíti őt.”

A kerekasztal-tárgyalások 1989. február 6-án kezdődtek meg, az erre a célra készült hatalmas, kerek asztalnál összesen 57 személy foglalt helyet a kormány, illetve a Szolidaritás képviselőiben. A plenáris üléseket a televízió folyamatosan közvetítette, maga az érdemi munka, a vita és az álláspontok kidolgozása három nagy csoportban zajlott (gazdaság- és társadalompolitika, szakszervezeti pluralizmus, valamint politikai reformok), ezek összesen kilenc alcsoportra (többek között a jogrend, a tömegtájékoztatási eszközök, a bányászat és a mezőgazdaság reformját tárgyalták) és három munkacsoportra oszlottak. Viták természetesen voltak, hiszen a politikai rendszer teljes átépítéséről volt szó. Néhányszor valódi válsághelyzet is kialakult, ezeket szűk körű találkozókön oldották fel, minden esetben a lengyel püspöki kar képviselőinek jelenlétében a Belügyminisztérium exkluzív villájában a Varsó melletti Magdalenkában. Ezt a BM-villát azóta is egyfajta mesterségesen táplált hamis mítosz lengi körül. A Szolidaritás jobbszárnyának 1990 után háttérbe szorult része és a szakszervezeten kívüli jobboldali ellenzék újra és újra azzal vádolja az akkori főszereplőket, hogy az egész rendszerváltást kedélyesen előre lejátszották a kommunista hatalommal, az új pozíciókért cserébe átmentették a LEMP nómenklatúráját. Ezt a képet erősítette a Lengyel Televízió is, amikor 1999-ben, a tizedik évforduló kapcsán dokumentumfilmet vetített a kerekasztal-tárgyalásokról. Ez kiváltképp abból állt, hogy a Magdalenkában titokban, a Szolidaritás-oldal tudta nélkül felvett, s a mai napig Czesław Kiszczak tábornoknál – aki Jaruzelski jobbkeze, belügyminiszter és a hatalom részéről a kerekasztal-tárgyalások vezetője volt – található több tíz órás filmfelvételtől kiválasztották az üdvözlő pohárköszöntőt, majd a csaknem két hónappal későbbi zárót, és ezeket felváltva ismételtették azt a látszatot keltve, mintha az egész történet egy nagy eszem-izsom, kvaterkázás lett volna.

Az áprilisban kötött megállapodás értelmében a Szolidaritás ismét legálisan tevékenykedhetett, létrehozták a parlament másik házát, a szenátust, valamint az államtanács helyett szélesebb körű jogosítványokkal felruházva életre hívták a Lengyel Népköztársaság elnöki intézményét (a tervek szerint Jaruzelskivel az élen), továbbá a zökkenő- és konfrontációmentes átmenet érdekében elfogadták a parlament két házára kifrاندó kompromisszumos választásokat. Ez azt jelentette, hogy a szenátusban az összes helyet szabad választások útján töltik be, míg a Szejmnek csak 35 százalékát, a többi mandátum automatikusan a LEMP-et és csatlós

pártjait, az Egyesült Néppártot és a Demokrata Pártot illeti. Az így megválasztandó parlament dolgozza majd ki az új, demokratikus alkotmányt és a választójogi törvényt. Ezt követően a választásokat június 4-re és 18-ra tűzték ki, illetve hivatalosan bejegyezték a Szolidaritást, amely a választásokon elsőprő győzelmet aratott. A 100 szenátusi helyből már az első forduló után 92-t a szakszervezet jelöltjei tölthettek be, ehhez jött még a második fordulóban hét hely. Még ennél is jobb volt az eredmény a Szejm esetében. A megszerezhető 161 mandátumból a Szolidaritás már az első körben 160-at a magáénak mondhatott, és később azt az egyet is megszerezte.

Június végén Wałęsa kijelentette, hogy a Szolidaritás-frakció nem alkot koalíciót a LEMP-pel. Július 3-án a szakszervezet két hónappal korábban útjára indított napilapjában, a *Gazeta Wyborczą*ban megjelent a főszerkesztő, Adam Michnik Tiétek az államelnök, miénk a miniszterelnök című cikke, amelyben azt javasolta, hogy a békés átmenet és a „sztálinista nómenklátúra” legyőzése érdekében „a demokratikus ellenzék és a hatalmon lévő tábor reformszárnya” hozzon létre szövetséget oly módon, hogy „a LEMP jelöltje lesz az államfő, a miniszterelnöki tárca és a kormányalakítási megbízás pedig a Szolidaritás jelöltjének jut. Egy ilyen államfő biztosítani fogja a hatalom, a nemzetközi szerződések és a katonai szövetségek folytonosságát, egy ilyen kormány pedig a lengyelek hatalmas többségének felhatalmazásával fog rendelkezni, és biztosítja a gazdasági és politikai rendszer következetes átalakítását.” Noha többen korainak tartották a felvetést, és éles vita is kibontakozott körülötte, rövid idő elteltével mégis ez a forgatókönyv valósult meg. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy Wałęsa támogatta Michnik elképzelését.

A cikk megjelenésekor egy párizsi konferencián feltették a kérdést Vagyim Zaglagyinnak, hogy mi a véleménye Michnik frásáról, és miként viszonyul majd a Szovjetunió egy esetleges Szolidaritás-kormány megalakításához Lengyelországban. Ő röviden azt válaszolta, hogy mindez „lengyel barátaink belügye”, ami azt jelentette, hogy ha jönnek is tankok, hogy a folyamatot visszafordítsák, azok csak lengyel harckocsik lehetnek. De ebben a fázisban már ezeket sem akarták elindítani.

Mindezek után július 19-én a nemzetgyűlés (a Szejm és a szenátus együttes ülése) Wojciech Jaruzelski tábornokot köztársasági elnökké választotta – egy szavazatnyi többséggel. (A konferencián hangsúlyos kérdésként merült fel, hogyan alakult volna Lengyelország sorsa, ha Jaruzelskit nem választják meg.) A Szolidaritás nem állított ellenjelöltet, és a frakció jó néhány képviselője be sem ment az ülésterembe, vagy szándékosan érvénytelen szavazatot adott le, hogy megkönnyítse Jaruzelski megválasztását. Figyelemre méltó, hogy az új elnök minden pártból, még a sajátjából is kapott ellenszavazatot.

Jaruzelski államelnök Kiszczak tábornokot – mint a „győztes” párt egyik vezetőjét – kérte fel kormányalakításra. Hamar kiderült, hogy Kiszczak nem képes erre. A Szolidaritás közben a kulisszák mögött megbeszéléseket kezdett a LEMP két csatlós pártjának vezetőjével, Roman Malinowskival és Jerzy Józwiakkal. Mindkét párt – miután még aktívan közreműködött Jaruzelski elnökké választásában – gőzerővel igyekezett kitörni a LEMP gyámsága alól, és átmenteni magát a jövőbe. Augusztus 17-én Kiszczak hivatalosan kérte Jaruzelskit, hogy mentse fel őt a kormányalakítási megbízás alól. Ugyanezen a napon Wałęsa, Malinowski és Józwiak nyilatkozatot adott ki, amely szerint „azon felelősségérzettől vezéreltetve, hogy Lengyelország kilábalhasson a gazdasági válságból, mindhárman kifejezik készségüket, hogy Lech Wałęsa, a Szolidaritás elnökének javaslata alapján létrejöjjön a nemzeti felelősség koalíciós kormánya”.

Két nappal később Jaruzelski elfogadta Kiszczak lemondását, és a népszerű katolikus elnököt, Tadeusz Mazowieckit bízta meg kormányalakítással. Augusztus 24-én a Szejm mi-

niszterelnöknek választotta Mazowieckit 378 igen szavazattal, négy nem és 41 tartózkodás mellett. Az új miniszterelnök expozéjában elhangzott az is, amit azóta oly sokan citálnak: „A múlt és a jelen közé választóvonalat húzunk. Csak azért fogunk felelni, amit mi csináltunk, hogy kivezzünk Lengyelországot a megtörttség állapotából.” Szinte azonnal cikkek és nyilatkozatok tömege jelent meg, amelyek szerzői csak az első mondatot olvasták el, és ennek alapján azt vetették rosszindulatúan Mazowiecki szemére, hogy ezzel a régi hatalmi elitet felmentette a felelősség alól. 1989. szeptember 12-én a Szejm 402 igen szavazattal, egy tartózkodás mellett és ellenszavazat nélkül elfogadta a Mazowiecki miniszterelnök által beterjesztett koalíciós kormánynevsort. A 24 tagú kabinet több mint felét adta a Szolidaritás, négy-négy tárca jutott az Egyesült Néppártnak és a LEMP-nek, három a Demokrata Pártnak.

A konferencián sok szó esett arról, hogy végül is mi készítette a két szemben álló táborat a megállapodásra. A kommunista vezetés világosan látta azt a gazdasági és politikai csődtömeget, amelybe az országot vitte, és kényszerűen rájött arra, hogy a társadalom aktív támogatása nélkül semmilyen reformot nem lehet végrehajtani. Az emberek pedig passzívak és bizalmatlanok voltak, s nem óhajtottak „kapcsolatba kerülni” a hatalommal. 1981-ben a kommunista hatalomgyakorlás módszertanából eredően Jaruzelskinek még tényleg nem volt más választása, mint a hadiállapot bevezetése, 1988 körül viszont már létezett alternatíva: újabb hadiállapot vagy kiegyezés. Jaruzelski tábornok történelmi és elvitathatatlan érdeme, hogy elfogadta az alapvető változások szükségességét, és emellett tette le a voksát. A másik oldalon pedig tudták, hogy 1987–1988-ra a Szolidaritás sokat veszített lendületéből és támogatottságából. Érzékelték, hogy az emberek döntő többsége nyugalmat akar, elege van a konfrontációból, az állandó feszültségből, a sorban állásból, az üres boltokból. Mazowiecki a konferencián is elmondta: tisztában voltak azzal, hogy a Szolidaritásnak meg kell mutatnia, hogy képes és készen áll felelősségteljes kompromisszumokat vállalni Lengyelorszáért. Ehhez azt is hozzátette, hogy a kommunista rendszer fenntartásában érdekelt, a lakosság hozzávetőleg 15 százalékát kitevő társadalmi csoport és a vele szemben álló, nagyjából ugyanilyen létszámú, javarészt a Szolidaritásban tevékenykedő ellenzékiek nem szállhattak szembe a nagy többség nyugalom iránti elementáris igényével anélkül, hogy hitelüket ne veszítették volna, s nem teheték ki az országot súlyos és kiszámíthatatlan veszélyeknek. Mindezek fényében a miedzeszyni találkozó résztvevői egyetértettek abban, hogy a demokrácia és a demokratikus intézményrendszer fenntartásához, működtetéséhez és szilárdságához elengedhetetlenül szükséges az erős és öntudatos civil társadalom, a diktatúra megdöntéséhez azonban nem feltétlenül.

Felmerül a kérdés, mit is lehet megtudni egy ilyen oralhistory-konferencián. Jachrankában számos apró érdekességet, történeteket a távozó carteri és az érkező reagani adminisztráció fejtelenségéről, vagy a teljes szellemi leépülést mutató Brezsnyevről, Miedzeszynben több újdonságot és rengeteg kiegészítést. Revelációk egyik helyen sem voltak. De nem is ez a lényeges, hanem az, hogy az urak és elvtársak egy asztalhoz ültek, hogy a közös félmúltat megbeszéljék. Ráadásul érezhető volt a többiek megismerésének vágya, a kölcsönös megértés igénye, a közös elemzés szándéka. Hogy legalább megértsek – ha elfogadni nem akarták is – a másik álláspontját. Történelmi kuriózum volt például Kulikov és Brzezinski beszélgetése a kávészünetben Jachrankában.

A laikus olvasó és a történész számos következtetést vonhat le mind a jachrankai, mind a miedzeszyni konferencia anyagából. Ugyanazon kijelentésnek vagy dokumentumnak is többféle olvasata lehet. Ami az őszinteséget illeti, azt hiszem, a résztvevők keveset hazudtak, ha kellett, inkább az elhallgatást választották. Több dologról viszont megnyilatkoztak, és beszélni lehetett őket egymással és a hozzáférhetővé vált dokumentumokkal. Ezekből a „szembesítésekből” éppen az derült ki, hogy egyformán fontos az írott forrás és az oral history,

valamint a kettő összevetése, de mindkettőt kellő kritikával kell kezelni. Számomra az oral-history-konferenciák egyik legfőbb tanulsága, hogy minél később kerül sor ilyen találkozókra, az annál rosszabb az emlékezet szempontjából, ellenben annál jobb a megszólalás bátorságát illetően. Ami azt is jelenti, hogy minél távolabb kerülünk az adott eseménytől, annál könnyebben és nyugodtabban lehet beszélni róla. És érdemes.

GERMUSKA PÁL

VÁLSÁGOK ÉS MEGOLDÁSOK

Sixth International Conference on Urban History. Power, Knowledge and Society in the City. Edinburgh, 2002. szeptember 4–7.

A Várostörténetesek Európai Szövetsége (EAUH) – Velence, Berlin és Budapest után – ezúttal Skócia fővárosában tartotta meg két évente sorra kerülő seregszemléjét.¹ Az edinburghi egyetem által szervezett tanácskozáson részt vevő több mint háromszázötven előadót 7 fő- és 27 al-szekcióba osztották be. A beküldött előadások tematikai, tér- és időbeli gazdagsága egyfelől lenyűgöző volt, másfelől arra is bizonyítékkal szolgált, hogy egy rész tudomány is hányféle új irány felé ágazik el. Már a fő- és al-szekciók témái között szemezgetve is látható, hogy módszertanilag és megközelítés szempontjából is igen sok irányzat képviseltette magát a konferencián: Elitek és városi hatalmi struktúrák, 1700–2000; Császári terek és császári hatalom: a Birodalom városföldrajza; Európai városok, közösségi szféra és az ifjúság a XX. században; A veszélyeztetett város: a katonai hatalom és a városi társadalom a totális háború korában; Migráció és nemek a kora újkori európai városokban; Formális és informális gazdaságok a premodern európai és ázsiai városokban; A modernista tervezés fejlődése; Városias központok Dél- és Délkelet-Ázsiában: gazdaság és kultúra; Civil terek a XIX. és XX. századi városi társadalmakban stb.

Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy miközben a dél-ázsiai urbanizáció vagy a késő középkori városi önkormányzat témája helyet kapott a konferencián, addig a volt szocialista országok – különösen XX. századi – városfejlődésének kérdései lényegében teljesen hiányoztak. Nyilván számos nyelvi, pénzügyi stb. akadálya volt (van) annak, hogy térségünkben sokkal több kutató vegyen részt ilyen és hasonló tanácskozásokon, marginalitásunknak ez a megmutatkozása mégis elszomorító.

Négy szekció munkájában vettem részt, és 25–30 előadást hallgattam meg. Részletesen arról a *The Decline of Industrial Cities* címmel megtartott főszekcióról szeretnék beszámolni, amelyben jómagam is előadtam. (*A Two ways of handling crisis in the former socialist cities in Hungary: a case-study on Tatabánya and Ózd* című előadásom jelentősen bővített változata a tanulmányok között olvasható *Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szervezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között* címmel.)

Szekciónkban a három órára besűrítt tíz előadás szétfeszítette az időkeretet, ráadásul több kolléga nem tartotta magára nézve kötelezőnek az eredeti témát, s így leginkább egyes ipari városok kialakulásáról beszéltek (például Lydia Sapounaki–Anastassios Karaganis: *The Rise and Fall of Industrial Activity of Pireus*; Ivan V. Nevzgodine: *Urban History of the Stalinist*

¹ A konferencia teljes programja olvasható: www.esh.ed.ac.uk/urban_history/.

Company Towns in Ural and Siberia; Dorota Glazek: *Industrial Towns – the Case of Bytom*), vagy a posztindusztriális városi térhasználatról adtak elő (Arnold Bartetzky: *The „Perforated City” as Urban Model for a Post Industrial Age? The Contraction of Cities in Eastern Germany*). Az alábbiakban ezért annak az öt előadásnak a tartalmát kívánom röviden összefoglalni, amelyek valóban hozzájárultak az eredeti fő kérdés sokoldalú megvilágításához.

Henk van Dijk (Erasmus Egyetem, Rotterdam) *The Ruhr area in Germany* című előadásában a „Poroszország vadnyugatjának” is nevezett régió sorsát az 1800-as évek első felétől követte nyomon. A közigazgatásilag több tartomány között megoszló iparvidék városainak népessége – a szénbányászatnak és a kohászatnak köszönhetően – az 1870-es és az 1960-as évek között megtöbbszöröződött. A második világháború után Nyugat-Németországban lezajlott úgynevezett *Wirtschaftswunder* egyik motorja még a Ruhr-vidék volt, ám az 1960–1970-es évektől strukturális válság bontakozott ki a térségben. Duisburgban és Rheinhausenban (ahol a nyugatnémet acél 70 százalékát termelték) 1974–1988 között 87 ezer kohászati munkahely szűnt meg a 210 ezerből. A válság eleinte enyhébb módszerekkel is kezelhető volt (mint például a korai nyugdíjazások), az 1970-es évektől azonban elkerülhetetlenné vált a hagyományos nehézipari ágazatok jelentős leépítése. Holm-Detlev Köhlert idézve (*Alindustrielle Regionen und Strukturkreise: vergleichende Forschung zu Asturien [Nordspanien] und dem Ruhr-gebiet*. Düsseldorf, 1994, Hans-Böckler-Stiftung) van Dijk az alábbiakban összegezte az ipari és települési válság fő jellemzőit: új növekedési zónák fejlődése nem ipari területeken és a gazdasági tevékenységek elköltöztetése; egyoldalú gazdasági aktivitás és a korai industrializáció hagyományos iparágainak túlsúlya, sikertelen gazdasági diverzifikáció és a nagyipartól való erős függés; állami beavatkozás és protekcionizmus, a magánszektor szerény szerepvállalása; egyoldalúan képzett munkaerő; infrastrukturális nehézségek; ökológiai problémák és rossz lakáskörülmények; a társadalom szereplőinek defenzív hozzáállása.

Mindezek fényében van Dijk már azt is eredménynek tartotta, hogy a Ruhr-vidék gazdasága és társadalma nem omlott össze. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a válság – amely még korántsem ért véget – a régió „informális metropoliszában” kizárólag a különböző tartományok és helyhatóságok szoros együttműködésével küzdhető le.

Anja Kervanto Nevanlinna (helsinki egyetem) *Industries Lost, Identities Recovered. Inner City Industrial Areas as Motors for Continuity and Change* című előadásában Tampere finn iparváros és a főváros, Helsinki átalakulását mutatta be. Tampereben az 1960-as években fordult elő először, hogy egy korábbi textilüzemet egyszerűen lebontott az új befektető, és irodaházat épített a helyén. Az 1970-es években aztán az egész ottani textilipar, az 1990-es években pedig az acélipar válsága nyomán sokasodtak meg a lerobbant ipari épületek. Ezek többségét viszont már úgy hasznosították, hogy az eredeti XIX. századi külsőt megtartva nyertek új funkciót: a regionális lap központja, hivatalok, oktatási intézmények, mozik, éttermek stb. költöztek a régi csarnokokba és raktárakba. Mindezzel a város identitásában fontos elemet képező ipari hagyományból is sikerült valamit megmenteni.

Helsinkiben főként állami szerepvállalással lehettek új életet a haldokló városrészekbe. A központi elhelyezkedésű úgynevezett Déli kikötő helyén, részben annak épületeit is felhasználva alakították ki az Elnöki Palotát, a Városházát, valamint a Legfelsőbb Bíróságot, a Szenátus és az egyetem székhelyét. Az úgynevezett Töölönlahti-terület egykori vasúti raktárai és pályaudvara helyén pedig az új főpályaudvar mellett a Nemzeti Múzeum, a Finlandia Hall, a főposta és a Kortárs Művészetek Múzeuma kapott helyett.

A funkciójukat veszített belvárosi ipari területek tehát így váltak Finnországban az átalakulás eszközévé: az ipari hagyományokat a külsőségekben megtartva, új funkciót nyerve, új formában, a modern igényekhez igazodva.

Az ipar hanyatlása által kiváltott átalakulás egy korai verzióját idézte fel Minoru Yasuto (komazawai egyetem) *Rise and Decline of a British Iron City in the late 19th Century* című előadásában. A vizsgált iparváros, az észak-yorkshire-i Middlesbrough (Északkelet-Anglia) az 1870-es években a (szigetországi) brit nyersvastermelésnek egymaga mintegy a 25 százalékát adta. A gyors városnövekedést a fiatal korosztályok, főként férfiak beáramlása kísérte, 85 százalékuk az iparban helyezkedett el. Az 1870–1880-as években azonban – az amerikai és német piacok szűkülése és a technológiai változások miatt – nemcsak hogy megtört a növekedés lendülete, de a middlesbrough-i kohászat helyzete is válságosra fordult. A fiatal, jórészt szakképzetlen munkaerő a nehézségek nyomán tömegesen továbbvándorolt máshová, ahol munkaalkalom adódott. A krízis ugyanakkor kikényszerítette a város gazdasági szerkezetének sokszínűbbé válását és az egyoldalú ipari jelleg megszűnését is.

Anne Kuvaja (Loviisa) *Urban Industrial Communities in Transition 1946–2001. A Comparative Study of the Roles and Economic Strategies of Local Authorities and Decision Makers* című előadásában három finn ipari város átalakulását elemezte. Központi kérdése az volt, hogy a különböző közösségek döntéshozói és hivatalnokai milyen szerepet játszottak a település fejlődésében-fejlesztésében. A vizsgált városok közül kettő tipikus „egygyáros” település, ahol a fejlődés és a hanyatlás is az ipar függvénye: Karkkilában az öntöde és gépgyáré, Kuusankoskiban pedig a fafeldolgozó üzemeké. A harmadik városban (az amúgy dzsesszfesztiváljáról ismert) Poriban a hagyományos XIX. századi iparágak – kohászat, textilipar, fűrészüzemek – mellett a tengeri kikötő biztosította a fejlődés feltételeit. Kujava részletekbe végül csak az előbbi két város esetében bocsátkozott.

A kb. húszezer lakosú Kuusankoskiban az 1970-es évek végétől a dolgozók felét (háromezer embert) bocsátották el a fafeldolgozó üzemektől. Azzal a problémával, hogy új munkahelyeket teremtsenek számukra, az akkor már évtizedek óta az önkormányzatot uraló szociáldemokrata pártnak kellett volna megbirkóznia. A helyhatóság azonban – elkényelmesedve a biztos szavazatoktól – olyannyira elhanyagolta a tudatos fejlesztést, hogy még az 1980-as évek-re sem épült ki a megfelelő kereskedelmi infrastruktúra, s Kuusankoski volt az egyetlen város Finnországban, ahol nem működött mozi. Számos erőfeszítés ellenére a város ma is sok gonddal küzd.

Karkkilában a szociáldemokrata párt balszárnya, majd a kommunisták-sztálinisták voltak mindenkor többségben az önkormányzatban a XX. század elejétől. A szélsőbalos helyhatóság az 1980-as évekig nem is volt hajlandó semmilyen együttműködésre a helyi kohászati nagyüzemmel. Bár 1972–1977 között a gyárat viszonylag kevés elbocsátással sikeresen átszervezték, a válság szele megérintette a várost. Ez a krízis közeli helyzet kellett ahhoz, hogy a helyhatóság – feladva korábbi ideológiai merevségét – felismerje: csak vállalkozásbarát helyi politikával szüntethetik meg az egyetlen iparágától való függésüket.

Martin Kraaijestein (Erasmus Egyetem, Rotterdam) *Delft: from Industrial City to Knowledge City. Local economic policy in Delft, Netherlands* című előadásában a holland középváros elmúlt évtizedeibe enged bepillantást. Delft lakóinak közel 50 százaléka az iparban talált megélhetést egészen az 1960-as évekig, amikor megkezdődött számos iparág leépülése. A munkaerő-felesleg egy részét a szolgáltató szektorok szívták fel, a híres, másfél évszázados múltra visszatekintő Delfti Műszaki Egyetem is dinamikusn növekedett, gyarapodott. A munkanélküliségi ráta azonban oly mértékben növekedett a holland városban, hogy az 1970-es évek végén már a helyhatóság is szükségét látta bekapcsolódni a munkahelyteremtésbe. Ugyanakkor az önkormányzat csak az 1980-as évtized végén ismerte fel, hogy világos jövőképet kell a város elé felvázolni, s azt a magánszektorral szorosan együttműködve lehet csak megvalósítani. 1992-ben – az önkormányzat, az egyetem, fejlesztőintézetek és cégek részvé-

telével – alapítványt hoztak létre „Delft – a Tudás Városa” néven, s a jelmondat nevében kezdték meg a város újjáélesztését. A hasonló címet viselő program lett 1995-től a város hivatalosan jóváhagyott deindusztrializációs fejlesztési stratégiája.

Az ismertetett előadásokból is kiviláglik a tematikai és időbeli sokszínűség, amely elég nehézzé teszi az összehasonlításukat. Legfőbb általános tanulságuk talán mégis az lehet, hogy az ipar és az arra épült városok egyszer szükségszerűen bekövetkező hanyatlásának kísérőjelesei (mondhatnánk szimptomái) – tértől és időtől szinte függetlenül – nagyon hasonlóak. A válságból való kilábalásnak, e városok újjáélesztésének azonban már számtalan útja és módja volt és van, közülük egyik sem nevezhető egyedül üdvöztetőnek.

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 2001. évi tevékenységéről

Összeállította Germuska Pál

A munkatársak publikációinak jegyzéke. 2001. július 1.–2002. június 30.

Összeállította Győri László

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2001–2002

Összeállította Győri László

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 2001. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1956-os Intézet 2001-ben sokszínű és szerteágazó kutatási és könyvkiadási munkát végzett. Az elmúlt év legnagyobb vállalkozása az *Európa közepén – Magyarország a jelenkorban* címmel 1999-ben útjára indított CD-sorozatunk második „kötete”, a *Magyarország története 1944–1956* című multimédia CD-ROM munkálatainak a lezárása volt. Ezt követően munkatársaink jelenkor-történeti kutatásainak jelentős része a Kádár-korszakra, azon belül is a hatvanas évekre összpontosult. Témáik: az állambiztonsági szervezet története, Magyarország nemzetközi kapcsolatai és a hidegháború, a gazdasági, műszaki és politikai elit kapcsolatrendszere, az agrártársadalom változásai, valamint a szocialista városok.

Az intézet működését 2001-ben – a központi költségvetési támogatás hiányában – alapvetően Budapest Főváros Önkormányzata és a Soros Alapítvány támogatásából finanszíroztuk. Az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), az Országos Kiemelésű Tudományos Kutatások Közalapítvány (OKTK), illetve az Open Society Archives (OSA) különböző kutatási projektjeinket támogatta. A könyvkiadás költségeihez hozzájárult a Nemzeti Kulturális Alapprogram, valamint a Lighthtech Kft. Az Oktatási Minisztérium K+F Helyettes Államtitkársága (a korábbi Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság) támogatásával új Silicon Graphics internet-szervert vásároltunk. A 2001. év egyik legnagyobb sikere, hogy az úgynevezett Széchenyi-terv, pontosabban a Nemzeti Kutatásfejlesztési Program keretében a 2001–2004. évre közel 44 millió forintot nyertünk a *Hatvanas évek...* című pályázatunkkal.

2001-ben két haláleset sújtotta intézményünket. Hegedűs B. András személyében alapító igazgatóink, Vásárhelyi Miklós halálával pedig alapító kurátoraink egyikét veszítettük el.

Köszönettel tartozunk Vásárhelyi Miklós családjának, amiért a Közép-Európa Egyetem adományát átadták az intézetnek, továbbá mindazon ismerőseinknek és barátainknak, akik „koszorúmegváltás” címen adománnyal segítették működésünket: Erdélyi Gábor, Charles Farkas, Felber M., Földvári Rudolf, dr. Haraszi Mária, Heltai Györgyné Lányi Ágnes, a HVG Kiadó Rt., Járdányi Sz., dr. Kertész Dezső, Litván György, dr. Máté Jánosné, Mérei Ferenc és családja, Nyers Sándor és neje, Szalai Júlia, Tóth Andrea Katalin, Tóth Gizella és dr. Vámos Tibor.

Az év végén visszatért varsói kiküldetéséből Tischler János, M. Topits Judit személyében pedig az intézet adatbankja állandó szerződéses munkatársat kapott.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

KIADVÁNYOK

2001-ben hat önálló intézeti kiadvány jelent meg.

Szeptemberben mutattuk be a *Magyarország 1944-1956* című multimédia CD-ROM-ot, két-éves fejlesztőmunkánk eredményét. (Szerkesztők: Germuska Pál, Lux Zoltán és Rainer M. János.) Októberben három kötetünk jelent meg: Eörsi László *Corvinisták 1956* című monográfiája a józsefvárosi felkelőkről, Szakolczai Attila *Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc* című komplex oktatási segédkönyve (monográfia, dokumentumok, visszaemlékezések, képek, kislexikon, életrajzok), valamint – a Magyar Naplóval közös kiadásban – Györi László összeállítása, a *Piros a vér a pesti utcán* című gyűjteményes kötet a forradalom idején született versekből és gúnyiratokból. Decemberben mutattuk be az intézet és a T és S Bt. együttműködésében készült *Kádár János nyugdíjba megy* című dokumentumfilmet (alkotók: Góczán Flórián, Méry Zsuzsa, Rainer M. János, Sárközy Réka), valamint az intézet 2001. évi *Évkönyvét* (szerkesztők: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János és Ständeisky Éva), benne a hatvanas évekről szóló dossziéval és részletekkel Hegedűs B. András, illetve Vásárhelyi Miklós életútinterjújából.

KONFERENCIÁK, ESEMÉNYEK

Január végén Rainer M. János Nagy Imréről tartott előadást Tatabányán, a megyei könyvtárban, február elején pedig az ELTE jogi karán adott elő a *Rubicon-Beszélő*-mesterkurzuson. Márciusban Germuska Pál Oroszlányban a helyi 1956-os eseményekről, valamint Tatabányán az ipar- és településpolitika ötvenes évekbeli kapcsolatáról tartott előadást.

Április végén Kőrösi Zsuzsanna az 1956-os életútinterjúk kapcsolathálózati elemzéséről tartott előadást az International Sunbelt Social Network XXI. konferenciáján, Budapesten.

Május elején Szakolczai Attila a romániai Sinaiában az Európa Tanács által szervezett *Teaching about the communist era in the 21st century Europe* című konferencián adott elő.

Június elején a Földvári Rudolf 70. születésnapja alkalmából a Nagy Imre Házban rendezett tanácskozáson Molnár Adrienne és Szakolczai Attila tartott előadást.

Augusztusban Ständeisky Éva előadást tartott a Hungarológiai Világkongresszuson Jyväskyläban.

Szeptember elején Lux Zoltán – a European Centre for Analysis in the Social Sciences ösztöndíjának köszönhetően – előadást tartott a *Documenting Qualitative Data – the DDI* című konferencián az essexi egyetemen.

Szeptember 21–22-én a Goethe-Instituttal közösen – a Friedrich Naumann Alapítvány támogatásával – rendeztük meg a *Háborús bűnök a 20. században: keletkezésük, következményeik, hatásuk* című nemzetközi konferenciát. A tanácskozáson Ungváry Krisztián (a konferencia fő szervezője) és Litván György is előadást tartott.

Október 14–15-én, a forradalom 45. évfordulója alkalmából az intézet az MTA Történettudományi Intézetével közösen konferenciát rendezett *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtizedes emlékezete* címmel, amelyen előadást tartott Kende Péter, Kőrösi Zsuzsanna, Litván György, Molnár Adrienne és Rainer M. János is, Kenedi János pedig ke-rekasztal-beszélgetést vezetett.

Október 23-án Szokolczai Attila a hamburgi Magyar Kör által szervezett konferencián a vidék forradalmáról, Ständeisky Éva pedig Kecskeméten a Széchenyi István Szakkollégium konferenciáján az értelmiség 1956-os szerepvállalásáról tartott előadást.

Október végén Békés Csaba előadást tartott az *A Crack in the Iron Curtain or a Mortal Wound for Communism?* című konferencián Washingtonban, illetve New Brunswickben a Hungarian Heritage Centerben. Rainer M. János Kádár Jánosról adott elő a Kossuth Klubban a Bibó István Társaság által szervezett tanácskozáson.

December közepén Rainer M. János és Ständeisky Éva tartott előadást a Hannah Arendt Egyesület *Emléknapok: február 25. és október 23.* című konferenciáján.

PROJEKTEK ÉS KUTATÁSOK

Az 1956-os forradalom történetére vonatkozóan a következő nagyobb kutatási munkák folytak: Szokolczai Attila projektvezető irányításával befejeződött az *1956-os forradalom vidéken* című tanulmánykötet anyagának összegyűjtése, a kétkötetnyi kézirat (tanulmányok, valamint a forradalom vidéki résztvevőiről szóló adatbázis) immár csak a projektvezető dolgozik. A kézirat megjelenésének időpontja pénzügyi okokból bizonytalan. Szokolczai mindemellett folytatta Szigethy Attila életrajzával kapcsolatos kutatásait, és véglegesítette az 1956-os forradalom történetéről szóló monográfiáját.

Ständeisky Éva vezetésével folytatódott a *Civil szerveződések az 1956-os forradalomban* című kutatás.

Eörsi László folytatta a budapesti fegyveres csoportok történetének kutatását.

Befejeződött a washingtoni National Security Archive-val és a Hidegháború-történeti Kutatóközponttal közös, a magyar forradalom történetének forrásait angol nyelven közreadó kötet kéziratának összeállítása Békés Csaba irányításával.

Rainer M. János a Vince Kiadó felkérésére elkészítette Nagy Imre politikai életrajzának rövid változatát.

1956-hoz csak kisebb vagy nagyobb mértékben kapcsolódó, 2001-ben folyó jelenkor-történeti kutatási programjaink a következők voltak:

Békés Csaba folytatta a kutatást tervezett monográfiájához (*Magyarország és a hidegháború, 1945–1968*).

Az OTKA által támogatott *Hatvanas évek...* című projekt keretében végzett kutatásokat Kenedi János, Kozák Gyula, Körösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne, Rainer M. János, Ständeisky Éva, Sárközy Réka és Valuch Tibor. Az elsősorban a társadalom, a gondolkodás és a kultúra történetére összpontosító komplex kutatás tematikai, időrendi kereteinek kialakításáról az év folyamán több intézeti, illetve szűkebb körű vitát tartottunk.

A Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozólag, illetve az állambiztonsági iratok felhasználásával kapcsolatban Kenedi János, Rainer M. János és Ständeisky Éva folytatott kutatást.

Germuska Pál elkészítette PhD-értekezését (*A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A szocialista városok kialakulása* címmel), és folytatta a munkásörséggel kapcsolatos kutatásait.

Kozák Gyula többíves dolgozatban foglalta össze a hatvanas-hetvenes évek gazdasági vezető elitjének szociológiai jellemzőit, valamint honlapunk számára elkészítette az intézet történetét feldolgozó tanulmányát.

Litván György sajtó alá rendezte Jászi Oszkár 1919–1923 között keletkezett naplóját.

Valuch Tibor folytatta kutatásait az 1945–1963 közötti magyar agrártársadalom átalakulásáról, a hétköznapi élet történetéről, s részt vett *Magyarország XX. századi történeti-statisztikai adattárának* összeállításában.

Befejeződött a *Magyarország 1944–1956* című multimédia CD-ROM fejlesztése Lux Zoltán és Rainer M. János vezetésével. (A munka résztvevői voltak Germuska Pál, Győri László, Molnár Adrienne, Sárközy Réka, Szakolczai Attila, Valuch Tibor, valamint külső „bedolgozók”.)

Ungváry Krisztián a *Népirtás és szociálpolitika* című kéziratán dolgozott, és kutatásokat végzett a második világháborús jogsértések témájában.

AZ OHA, AZ ADATBANK, A KÖNYVTÁR MUNKÁJA ÉS ÁLLOMÁNYAINAK GYARAPODÁSA

2001-ben Lux Zoltán vezetésével az adatbankban zajlottak a *Magyarország 1944–1956* című multimédia CD-ROM technikai munkálatai. Számos pályázaton indultunk-indulunk a géppark továbbfejlesztése, illetve tartalomfejlesztés céljából. Egy európai digitális történeti fotóarchívum létrehozását célzó EU-pályázatban is részt vettünk, egyelőre sajnos sikertelenül. Folytatódott az intézeti internethonlap megújítása és felfrissítése – így az év folyamán teljessé vált a *Magyarország 1944–1953* című digitális történeti segédkönyv, és folytatódott angolra fordítása is. Kiteljesedett az intézeti munkatársak tanulmányainak internetes összeállítása is. A fotódokumentációs adatbázisba Sárközy Réka munkája révén 500 újabb fotó került különféle gyűjteményekből. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban Hajdú László, a Francia Intézetben pedig Jean-Pierre Pedrazzini fényképeiből rendeztek kiállítást a közreműködésünkkel a forradalom 45. évfordulójának tiszteletére.

A könyvtár folytatta az 1956-os és a jelenkor-történeti irodalom gyűjtését, feldolgozását, a bibliográfiai és sajtóadatbázisok fejlesztését. Állománya 311 könyvvel, 3 CD-ROM-mal és 21 kézirattal gyarapodott. A bibliográfiai adatbázis 1041 új tétellel bővült. A könyvtár az év folyamán 78 olvasót (kutatókat, egyetemistákat stb.) fogadott.

Az Oral History Archívum (OHA) állománya 17 életútinterjúval gyarapodott. Lezárult Kőrösi Zsuzsanna az 1956-osok kapcsolathálózati rendszerét kutató vizsgálata. Az OTKA és az OSA támogatásával folytatódott az OHA két célzott interjúprogramja (*Repatriáltak*, illetve *Magyarországi sorsparadigmák a XX. században*), az előbbihez nyolc új interjú, az utóbbihoz 32 interjúkivonat, 235 felkelőéletrajz készült, továbbá négy interjú hanganyagát rögzítettük az adatbázisba. A munkát Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna irányításával kis kutatási csoport végzi. Molnár Adrienne témavezetőként irányította *A vidék forradalma az életutak tükrében* című OKTK-projektet.

OKTATÁS, SZAKMAI VITÁK

OKTATÁS

Az intézet munkatársai közül megbízás és másodállás keretében egyetemi oktatói tevékenységet folytatott az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén Rainer M. János, az ELTE Szociológiai Intézetében Litván György és Valuch Tibor; a Debreceni Egyetemen Standsisky Éva. Szakolczai Attila szemináriumot tartott a MUOSZ Bálint György Újságíró Iskolájában.

SZAKMAI VITÁK AZ INTÉZETBEN

2001-ben öt alkalommal került sor tudományos vitára, illetve szakmai napra. Az első félév során márciusban megvitattuk Eörsi László *Corvinisták 1956* című – azóta megjelent – könyve egy fejezetének kéziratát. Áprilisban Szakolczai Attila Somogyvári Lajosról szóló kézírata volt napirenden, majd – M. Tóbits Judit és Lux Zoltán előterjesztésében – az intézeti adatbázisok fejlesztése volt a szakmai nap témája. Júniusban Ungváry Krisztián *Népirtás és szociálpolitika* című kéziratáról rendeztünk külső szakértők bevonásával beszélgetést. Novemberben Valuch Tibor *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című könyvéről vitáztunk számos külső meghívott részvételével.

Összeállította Germuska Pál

A MUNKATÁRSÁK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

2001. JÚLIUS 1.–2002. JÚNIUS 30.

BÉKÉS CSABA

Győzhetett-e volna a magyar forradalom 1956-ban? In *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris (A továbbiakban *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*.), 339–360. o. /Osiris könyvtár: Történelem./ **

Retour en Europe. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001. szeptember, 200. sz. 115–137. o.

The Political Transition in Hungary, 1989–90. *Cold War International History Project. Bulletin*, 2001. ősz–tél, 73–92. o.

EÖRSI LÁSZLÓ

'56 és az alvilág. Egy börtönügynök jelentései. Bevezeti és közli Eörsi László. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 257–283. o. **

Civil felkelők az 1956-os forradalomban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 626–639. o.

Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 o. **

Iránytű diákoknak? In *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2001, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv IX. 2001.*), 255–259. o. **

Orbán Éva *Iránytűnk '56. Történelmi olvasókönyv érettségiző és felvételiző diákoknak* (Budapest, 2000, Szerző, 374 o.) c. könyvének ismertetője.

Legenda és valóság. *Corvinisták: könyv a VIII. kerület fegyveres csoportjairól*. Riporter Kurcz Béla. *Magyar Hírlap*, 2001. október 24. 6. o.

Mindenki (lehet) áruló. *Népszabadság*, 2001. november 23. 20. o.

Nagy Imre és a felkelők. Fegyveres ellenállást túlnyomórészt a civilek tanúsítottak. *Népszabadság*, 2002. június 15. 8. o. **

A Nagy Imre-házban május 15-én a *Nagy Imre és a fegyveres ellenállás 1956-ban* c. konferencián elhangzott előadás rövidített változata.

„Tizenkét évig íródott...”. *Beszélő*, 2001. 10. sz. 90–92. o.

Kő András–Nagy J. Lambert *Kossuth tér, 1956*. (Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 336 o.) c. könyvének ismertetése.

* Ismertetés vagy kritika olvasható róla az intézet honlapján: www.rev.hu

** Teljes terjedelmében vagy részleteiben megtalálható uo.

Tóth Ilona. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 2002. 6. sz. 82–96. o. **

Tóth Ilona és kultusza. *Népszabadság*, 2002. április 4. 12. o. **

Tóth Ilona védelmében. *Népszabadság*, 2002. április 25. 12. o. **

Az utolsó kivégzés. Riporter Kurcz Béla. *168 Óra*, 2001. november 4. 20–22. o.
Szakolczai Attilával közösen.

GERMUSKA PÁL

Ásó, kapa, kisharang. Polgárosodó hadiipar, 1953–1955. *Heti Világgazdaság*, 2001. szeptember 15. 67–69. o. **

Murányi Gáborral közösen.

Isten veled, Tanár úr! In *Évkönyv IX. 2001.* 177–178. o. **

Elhangzott Hegedűs B. András temetésén 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában.

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. Szerk. Lux Zoltánnal és Rainer M. Jánossal közösen. A szerkesztők munkatársa... Sárközy Réka. Programfejlesztő Lux Zoltán. A politika- és köztörténeti fejezetet írta Rainer M. János. A gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteket írta Valuch Tibor. A kronológiát szerk. Szakolczai Attilával közösen. A Tanulmányok c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Rainer M. János. A Források c. fejezetet szerk. Rainer M. János. A Visszaemlékezések c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Molnár Adrienne. A bibliográfiát összeállította Győri László. A fényképeket összegyűjtötte és szerk. Sárközy Réka. Az archív filmfelvételeket válogatta és szerk. Sárközy Réka. A táblázatokat készítette Valuch Tibor. Budapest, 2001, 1956-os Intézet. /Európa közepén. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Intézet CD-ROM sorozata 2./ (A továbbiakban *Magyarország 1944–1956.* CD-ROM.) *

A multimédia alkalmazásának lehetőségei és tapasztalatai a történelemtudományban. Magyarország története, 1944–1956 interneten és CD-ROM-on. In *Agria Media: A média-kompetencia az információs társadalom demokráciája.* Szerk. Tompa Klára. Eger, 2001, Esterházy Károly Főiskola, 337–340. o. **

Lux Zoltánnal közösen.

Rémálom, ébren. Emlékmű vagy múzeum? *Műértő*, 2002. 4. sz. 1., 5. o. **

A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között. In *Évkönyv IX. 2001.* 147–172. o. **

GYŐRI LÁSZLÓ

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2000–2001. In *Évkönyv IX. 2001.* 281–297. o.

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. A bibliográfiát összeállította.

A munkatársak publikációinak jegyzéke, 2000. július–2001. június. In *Évkönyv IX. 2001.* 273–280. o.

Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai. Összeállította és szerk. Budapest, 2001, Írott Szó Alapítvány–1956-os Intézet–Magyar Napló, 315 o. *

KENDE PÉTER

Bevezető Józsa Péter Tíz esztendő. Alakulások a magyar értelmiségben 1967–1977 között című tanulmányához. In *Évkönyv IX. 2001.* 42–43. o.

Egy korszak nagy tanúja. In memoriam Vásárhelyi Miklós. In *Évkönyv IX. 2001.* 194–198. o.

Elpocsékoltnak nemzeti érték. *Mozgó Világ*, 2001. 12. sz. 29–31. o.

A Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából a Bibó István Közéleti Társaság ál-

- tal 1992. szeptember 22-én rendezett szimpóziumon elhangzott előadás rövidített, szerkesztett változata.
- Az Európai Unió vitatott névjegye. In *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás*. Budapest, 2001, Friedrich Naumann Alapítvány–Soros Alapítvány, 22–30. o.
- „Ez nem tarthat örökké”. Kemény Istvánnal, Kende Péterrel és Zwack Péterrel Neményi László beszélget. *Beszélő*, 2002. 4. sz. 26–32. o.
- Forradalom, ami kell egy népnek. Kende Péter hévízi előadása Bibó István '56-os államminiszterről. [Lejegyezte] Arany Horváth Zsuzsa. *Zalai Hírlap*, 2001. október 22. 7. o.
- Ígaza van-e Petri Gyurinak? P. K. VIII. oszt. tanuló dolgozata. *Beszélő*, 2001. 10. sz. 6–7. o.
- Az intézményépítő. Hegedűs B. András emlékezete. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 109–110. o.
- Kell-e szeretni a szocialistákat? *Magyar Hírlap*, 2002. április 16. 9. o.
- A negyedik választás Magyarországon. Részletek a vitából. *Élet és Irodalom*, 2002. június 14. 11. o.
- Quo vadis, Magyarország? *Magyar Hírlap*, 2002. április 4. 11. o.
- Raymond Aron euroskepticizmusa. In *ARON. Politikai szabadság és a körütekintés erkölcsi-sége*. Budapest, 2001, Aula, 199–204. o.
- Tekintélyuralmi lejtőn. Kende Péter politológus a veszélyes folyamatokról. Riporter Mihan-csik Zsófia. *168 Óra*, 2002. március 28. 26–27.
- Töprengések a XX. századról. *Debreceni Szemle*, 2001. 2. sz. 177–183. o.
- Egy választás négy tanulsága. *Magyar Hírlap*, 2002. május 4. 10. o.

KENEDI JÁNOS

- Jelentés a Pannon Rádióról. 1–2. rész. *Élet és Irodalom*, 2002. április 5. 6., 12–13. o., április 12. 7., 12–13. o.
- Vásárhelyi Máriával közösen.

KOZÁK GYULA

- Adalékok az újrateremtés históriájához. *Magyar Hírlap*, 2002. június 15. 24. o.
- Élni a börtön után. Részlet Vásárhelyi Miklós életútinterjújából. In *Évkönyv IX. 2001*. 199–212. o. **
- Hegedűs B. Andrással közösen.
- Fiala esete az ORTT panaszbizottságával. *Élet és Irodalom*, 2002. május 10. 6. o.
- Film és műhely. *Népszabadság*, 2002. augusztus 27. 12. o.
- A hazugság mindennapi életünkben*. Budapest, 2002, Balassi, 274 o.
- Kedves Miki! *Beszélő*, 2001. 10. sz. 12–13. o.
- Kínai mese*. Internetes közlemény.
- Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a). In *Évkönyv IX. 2001*. 9–41. o. **
- Még egyszer, de nem utoljára a Terror Házáról. *Élet és Irodalom*, 2002. február 15. 13. o.
- Mégis, kinek a terrorja? *Népszava*, 2002. január 7. 7. o.
- Válasz Debreczeni Józsefnek. *Élet és Irodalom*, 2002. június 14. 14. o.
- „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van itten szó!” Vásárhelyi Miklóssal életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. 2001. *Beszélő*, 10. sz. 14–78. o.

KÓRÖSI ZSUZSANNA

Évkönyv IX. 2001. **

Szerk. Rainer M. Jánossal és Ständeisky Évával közösen.

Magántörténelem. Pap János, Széll Jenő, Kuklay Antal emlékezése a hatvanas évekre. *Múltunk*, 2001. 4. sz. 272–303. o. **

Szerk., közreadja Molnár Adrienne-nel közösen.

LITVÁN GYÖRGY

1956: crise de Hongrie, crise de Suez. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001. szeptember, 200. sz. 99–114. o.

Bibó István 1956-ban. *Mozgó Világ*, 2001. 12. sz. 15–19. o.

A Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából a Bibó István Közéleti Társaság által 1992. szeptember 22-én rendezett szimpóziumon elhangzott előadás rövidített, szerkesztett változata.

Búcsú Hegedűs B. Andrától. In *Évkönyv IX. 2001.* 175–176. o.

Elhangzott Hegedűs B. András temetésén 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában.

Elment a családfő. Vásárhelyi Miklós halálára. *Népszabadság*, 2001. augusztus 2. 8. o.

Emberi veszteségünk. *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 3. o.

Elhangzott 2001. augusztus 8-án Vásárhelyi Miklós sírjánál az Óbudai temetőben.

A felkelés anatómiája. Riporter Juszt László. *168 Óra*, 2001. november 8. 14–15. o.

Az ATV műsorában elhangzott beszélgetés rövidített, szerkesztett változata.

Jászi Oszkár naplója, 1919–1923. Sajtó alá rendezte. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 415 o.

Károlyi Mihály és a forradalmak kora. In *A magyar történelem vitatott személyiségei. 1. köt.* Budapest, 2002, Kossuth, 117–129. o.

Két Magyarország. Riporter Rádai Eszter. *Élet és Irodalom*, 2002. április 26. 7. o.

„Ötvenhat csinált minket”. *Beszélő*, 2001. 12. sz. 32. o.

Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. *Magyar Hírlap*, 2001. október 22. 10. o.

Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. közös konferenciáján 2001. október 16-án.

Die Sozialdemokratie in der Ungarischen Revolution von 1956. *Begegnungen – Crossroads*, 2002. 7. köt. 33–37. o.

Végül is mitől omlott össze? In *Évkönyv IX. 2001.* 260–265. o.

Paul Hollander *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism* (New Haven–London, 2000, Yale University Press, 356 o.) c. könyvének ismertetése.

LUX ZOLTÁN

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM.

A programot fejlesztette, valamint szerk. Germuska Pállal és Rainer M. Jánossal közösen.

A multimédia alkalmazásának lehetőségei és tapasztalatai a történelemtudományban. Magyarország története, 1944–1956 interneten és CD-ROM-on. In *Agria Media: A média-kompetencia az információs társadalom demokráciája*. Szerk. Tompa Klára. Eger, 2001, Esterházy Károly Főiskola, 337–340. o. **

Germuska Pállal közösen.

MOLNÁR ADRIENNE

Magántörténelem. Pap János, Széll Jenő, Kuklay Antal emlékezése a hatvanas évekre. *Múltunk*, 2001. 4. sz. 272–303. o. **

Szerk., közreadja Kőrösi Zsuzsannával közösen.

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. A Visszaemlékezések c. fejezetet összegyűjtötte és szerk.

„Már akkor is volt bennem hivatáscsra”. Interjú Kuklay Antallal. 1. rész. *Igen*, 2002. június, 4–7. o. **

„Minden eszközzel gátoltak bennünket”. A Borsod megyei munkástanács-vezetők sorsa a forradalom leverése után. In *Évkönyv IX. 2001*. 111–127. o. **

The Oral History Archive Budapest. *IOHA News*, 2001. 1. sz.

Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. A visszaemlékezéseket válogatta és szerk. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 434 o.

RAINER M. JÁNOS

56 rendszerváltó üzenetei. *Népszava*, 2001. október 24. 7. o.

Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. közös konferenciáján 2001. október 16-án.

The Development of Imre Nagy as Politician and Intellectual. *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*, 2001. 6. sz. 16–30. o.

Az Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956 (Szerk. György Péteri.) c. különszám része.

Az eszmék útja. Előzmények és események. In *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik, 1956–1999*. Szerk. Király Béla, Lee W. Congdon. Előszó Király Béla. Ford. és a szöveget gondozta Bánki Györgyné. Budapest, 2001, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány (A továbbiakban *A magyar forradalom eszméi.*), 21–45. o. **

Évkönyv IX. 2001. **

Szerk. Kőrösi Zsuzsannával és Standeisky Évával közösen.

Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 23. o.

Borhi László *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968* (Budapest, 2000, Ister, 235 o.), Pető Andrea *Rajk Júlia* (Budapest, 2001, Balassi, 274 o.), Kő András–Nagy J. Lambert *Kossuth tér, 1956* (Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 336 o.) c. kötetének és a *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958* (Szerk. Okvát Imre. Budapest, 2001, Történeti Hivatal, 354 o.) c. könyv ismertetése.

Kádár-rejtélyek. Részletek. *Élet és Irodalom*, 2002. január 25. 12. o.

A Bibó István Társaság vitaestje a Kossuth Klubban 2001. október 30-án. Vitavezető: Litván György, előadók: Baráth Magdolna, Huszár Tibor, Rainer M. János.

Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967. In *Évkönyv IX. 2001*. 69–86. o. **

Kortárs krónika, 1956. Válogatta és szerk. Nóvé Béla. Budapest, 2001, Krónika Nova, 215 o. (A továbbiakban *Kortárs krónika, 1956*.)

Lektorálta Szakolczai Attilával közösen.

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. Szerk. Germuska Pállal és Lux Zoltánnal közösen. A politika- és köztörténeti fejezetet írta. A Tanulmányok c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. A Források c. fejezetet szerk.

Nagy, családi levelező. *Élet és Irodalom*, 2002. május 24. 25. o.

A Kedves, Jó Kádár Elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989. (Szerk. Huszár Tibor. Budapest, 2002, Osiris, 871 o.) c. könyv ismertetése.

Nagy Imre. Budapest, 2002, Vince, 184 o. /Tudomány – egyetem. Történeti életrajzok./ *

Nagy Imre újratemetése – a magyar demokratikus átalakulás szimbolikus aktusa. In *A magyar forradalom eszméi*. 240–258. o.

The New Course in Hungary in 1953. *Woodrow Wilson Center. Cold War International History Project. Working Paper*, 2002. 38. sz. 1–55. o.

Ötvenhat – nyolcvankilencben. *Népszava*, 2001. október 22. 7. o.

Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából c. közös konferenciáján 2001. október 16-án.

Regime Change and the Tradition of 1956. In *The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest, 2002, CEU Press, 211–222. o.

A terrorháza-jelenség. *Magyar Hírlap*, 2002. március 2. 28. o.

Történetbeszéd egy letűnt századról. *Élet és Irodalom*, 2002. június 7. 24. o.

A Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről c. könyv ismertetése.

SÁRKÖZY RÉKA

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. A szerkesztők munkatársa, a fényképeket összegyűjtötte és szerk., az archív filmfelvételeket válogatta és szerk.

STANDEISKY ÉVA

Évkönyv IX. 2001. **

Szerk. Kőrösi Zsuzsannával és Rainer M. Jánossal közösen.

Mélyrétegi metszet. Jobboldali fiatalok a hatvanas években. In *Évkönyv IX. 2001.* 87–110. o.

Ripp Zoltán: Forradalom és szabadságharc Magyarországon. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 296–302. o. **

Ripp Zoltán *Forradalom és szabadságharc Magyarországon* (Budapest, 2002, Korona, 368 o.) c. könyvének ismertetése.

Változatok 56-ra. In *Évkönyv IX. 2001.* 251–254. o.

Völgyesi Zoltán *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson* (Budapest, 2001, Osiris, 216 o.) c. könyvének ismertetése.

SZAKOLCZAI ATTILA

Az 1956-os forradalom és szabadságharc. A visszaemlékezéseket válogatta és szerk. Molnár Adrienne. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 434 o. *

Forradalom és történelem. Szakolczai Attila a megcsonkított ünnepéről. Riporter Sztankay Ádám. *168 Óra*, 2001. november 8. 27–29. o.

„Mi a börtönben négy évig győztesnek éreztük magunkat”. Göncz Árpáddal az időszerű és időszerűtlen 1956-ról. *Beszélő*, 2001. 12. sz. 33–38. o.

Győr, 1956. 3. köt. Munkástanács-vezetők pere a Győri Megyei Bíróság előtt, 1957–1958. A kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta. Győr, 2002, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 284 o., 5 t. /Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény 27./

Szerkesztőbizottsági tag Bana Józseffel és Borbély Jánossal közösen.

Kortárs krónika, 1956.

Lektorálta Rainer M. Jánossal közösen.

Magyarország, 1944–1956. CD-ROM.

A kronológiát szerk. Germuska Pállal közösen.

Megtorlás és restauráció, 1956–1963. In *A magyar forradalom eszméi*. 147–166. o. **

Az utolsó kivégzés. Riporter Kurcz Béla. *168 Óra*, 2001. november 4. 20–22. o.

Eörsi Lászlóval közösen.

TISCHLER JÁNOS

Az 1956-os magyar „ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. In *Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok*. Debrecen, 2001, Kossuth Egyetemi Kiadó, 270–278. o.

Az 1956-os magyar forradalom – ahogy a lengyel újságírók látták. *ArchivNet*, 2002. 3. sz. <http://www.natarch.hu/archivnet> *

Góralczyk, Bogdan: *Magyar törésvonalak*. Ford. Dávid Csaba. Budapest, 2002, Helikon, 265 o.

A fordítást szakmailag ellenőrizte és az eredetivel egybevetette Domány Andrásal közösen.

I do szabli... Polska i Węgry. Punkty zwrotne w dziejach obu narodów w latach 1956 oraz 1980–1981. Ford. Botond Héjj. Az előszót írta Andrzej Paczkowski. Warszawa, 2001, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 226 o.

Jaruzelski Kádártól tanult. *Népszabadság*, 2001. december 13. 9. o.

Közös csomag. *Közép-Európai Kulturális Kalauz*, 2002. május–december, 43–45. o.

Lengyel hangulatjelentések Nagy Imre és társai kivégzése hírének lengyelországi fogadtatásáról, 1958. június–július. *ArchivNet*, 2002. 4. sz.

<http://www.natarch.hu/archivnet>

Lengyelország és a Nagy Imre-per. *Népszabadság*, 2002. június 28. 8. o.

Michnik, Adam: Egy megtért ellenzéki vallomásai. Ford. *Beszélő*, 2002. 5. sz. 58–64. o.

Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981. *ArchivNet*, 2002. 1. sz.

<http://www.natarch.hu/archivnet>. **

Rewolucja 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Polski Kalendarz Europejski*, 2001. 11–12. sz. 10–12. o.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Magyarország szovjetizálásának kérdései. In *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. 279–308. o. **

Népirtás – kollaboráció – megtorlás. A Szovjetunió embervesztesége, 1941–1945. In *Évkönyv IX*. 2001. 131–146. o. **

A káosz háza. *Magyar Narancs*, 2002. március 7. 26–27. o.

A Terror Házáról.

[Könyvismertetés.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 740–741. o.

Herbert Sirois *Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933–1941* (Paderborn–München–Wien–Zürich, 2000, Schöningh Verlag) c. könyvről.

[Könyvismertetés.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 744–746. o. **

A Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941–1944 (Szerk. Mariana Hausleitner, Brigitte Mihok, Juliane Wetzel. Berlin, 2001, Metropolis) c. könyvről.

VALUCH TIBOR

- A Cultural and Social History of Hungary, 1948–1990. In *A Cultural History of Hungary*. Szerk. Kósa László. Budapest, 1999–2001, Corvina–Osiris, 249–351. o. **
- A „gulyáskommunizmus”. In *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. 361–390. o. **
- Magyarország, 1944–1956*. CD-ROM. A gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteket írta, a táblázatokat készítette.
- A proletárdiktatúra a munkásosztály „önuralma”. In *Évkönyv IX. 2001*. 227–230. o.
A Munkások Magyarországon, 1948–1956. Dokumentumok (Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Budapest, 2000, Napvilág, 485 o.) c. könyv ismertetése.
- Változás és folytonosság a magyar társadalomban a XX. század második felében. In *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 15*. Nyíregyháza, 2001, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 187–196. o.

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA 2001. JÚLIUS 1.–2002. JÚNIUS 30.

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- BÜKY BARNA: *Visszapillantás a hidegháborúra*. Budapest, 2001, Balassi, 411 o.
- DÉRY TIBOR: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk, 1945–1957*. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest, 2002, Petőfi Irodalmi Múzeum, 603 o.
- FÖLDVÁRI RUDOLF: 1956 előzményeinek és eseményeinek hatása a közéletre. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 17–19. o.
- GATI, CHARLES: 1956 – tegnapi szemmel. *Népszabadság*, 2002. június 1. 24–25. o.
Előszó a *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents* (Budapest–New York, 2002, Central European University Press) c. könyvhöz.
- GYARMATI GYÖRGY: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. In *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Tóth István György. Budapest, 2001, Osiris, 592–602. o.
- HERNÁDI TIBOR: *1956 igaz története*. 2. jav. kiad. Baja, 2002, Szerző, 304 o.
- LITVÁN GYÖRGY: 1956: crise de Hongrie, crise de Suez. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001. szeptember, 200. sz. 99–114. o.
- RAINER M. JÁNOS: A terrorháza-jelenség. *Magyar Hírlap*, 2002. március 2. 28. o.
- RIPP ZOLTÁN: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, 2002, Korona, 368 o.
- ROMSICS IGNÁC: Csak forgunk keserű levünkben. Riporter Szále László. *Magyar Hírlap*, 2002. március 9. 9. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. A visszaemlékezéseket válogatta és szerk. Molnár Adrienne. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 434 o.
- VARGA T. GYÖRGY: Zur Vorgeschichte der ungarischen Revolution von 1956. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen*. Szerk. és összeállította Jan Foitzik. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001, Schöningh (A továbbiakban *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956.*) 55–77. o.

ELŐZMÉNYEK

- CONGDON, LEE W.: A marxizmus újragondolása: a magyar forradalom és a nyugati értelmiségiek. In *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik, 1956–1999*. Szerk. Király Béla, Lee W. Congdon. Előszó Király Béla. Ford. és a szöveget gondozta Bánki Györgyné. Budapest, 2001, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány (A továbbiakban *A magyar forradalom eszméi.*), 97–105. o.
- FAZEKAS CSABA: Irodalom, irodalmárok és a helyi politika az 1956 előtti Miskolcon. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 5–15. o.
- FOITZIK, JAN: Ostmitteleuropa zwischen 1953 und 1956. Sozialer Hintergrund und politischer Kontext der Enstalinisierungskrise. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956*. 21–54. o.
- GERMUSKA PÁL: A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között. In *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2001, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv IX. 2001.*), 147–172. o.
- GERMUSKA PÁL–MURÁNYI GÁBOR: Ásó, kapa, kisharang. Polgárosodó hadiipar, 1953–1955. *Heti Világgazdaság*, 2001. szeptember 15. 67–69. o.
- Magyarország, 1944–1956. CD-ROM. Szerk. Germuska Pál, Lux Zoltán, Rainer M. János. A szerkesztők munkatársa... Sárközy Réka. Programfejlesztő Lux Zoltán. A politika- és köz-történeti fejezetet írta Rainer M. János. A gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteket írta Valuch Tibor. A kronológiát szerk. Germuska Pál, Szakolczai Attila. A Tanulmányok c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Rainer M. János. A Források c. fejezetet szerk. Rainer M. János. A Visszaemlékezések c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Molnár Adrienne. A bibliográfiát összeállította Győri László. A fényképeket összegyűjtötte és szerk. Sárközy Réka. Az archív filmfelvételeket válogatta és szerk. Sárközy Réka. A táblázatokat készítette Valuch Tibor. Budapest, 2001, 1956-os Intézet. /Európa közepén. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Intézet CD-ROM sorozata 2./
- OKVÁTH IMRE: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól. 1955. március 7–12. *Haditörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 689–706. o.
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai. Összeállította és szerk. Győri László. Budapest, 2001, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló–1956-os Intézet, 315 o.
- RAINER M. JÁNOS: Az eszmék útja, előzmények és események. In *A magyar forradalom eszméi*. 21–45. o.
- RAINER M. JÁNOS: The New Course in Hungary in 1953. *Woodrow Wilson Center. Cold War International History Project. Working Paper*, 2002. 38. sz. 1–55. o.
- ROMSICS IGNÁC: La politique des grandes puissances et la Hongrie pendant et apres la Deuxième Guerre mondiale. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001. szeptember, 200. sz. 83–98. o.
- SIMÁNDI IRÉN: A magyar társadalom a Szabad Európa Rádió „Reflektor”-ában, 1951–1956. *Valóság*, 2001. 10. sz. 69–87. o.
- SZABÓ CSABA: A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság*, 2002. 1. sz. 87–96. o.
- Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései. Összeállította és a bevezető tanulmányt készítette Baráth Magdolna. Budapest, 2002, Napvilág, 376 o.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára. 2/1. köt. 1956. október 24.–november 13. Szerk. Á. Varga László, Pásztor Cecília. Salgótarján, 2001, Nógrád Megyei Levéltár, 436 o.
- CSEH GÉZA: Szolnok megye és Borsod-Abaúj-Zemplén megye kapcsolata az 1956-os forradalom időszakában. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 39–40. o.
- CSEH ZITA: Formális és informális kapcsolatok Borsod és Heves megye között az 1956-os forradalom idején (az előzményektől a szovjet megszállásig). *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 32–36. o.
- A csillag lehullt. Összeállította Zecher János. Dunaújváros, 2001, Dunatáj Kiadói Kft., 94 o.
- A forradalom eseményei Fejér megyében a rendőrségi és bírósági iratok tükrében.
- DIKÁN NÓRA: Borsod és Szabolcs megye kapcsolata, 1956. október–november. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 37–38. o.
- DOBSZAY KÁROLY: A népi írók és a NÉKOSZ „közélete” 1956-ban. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 20–22. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Corvinisták*, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Nagy Imre és a felkelők. Fegyveres ellenállást túlnyomórészt a civilek tanúsítottak. *Népszabadság*, 2002. június 15. 8. o.
- A Nagy Imre-házban május 15-én a Nagy Imre és a fegyveres ellenállás 1956-ban c. konferencián elhangzott előadás rövidített változata.
- FAZEKAS ÁRPÁD: *Rácz István emlékezete. Forradalom Nyíregyházán*. Nyíregyháza, 2001, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 50 o. /Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai 3. Tanulmányok 10./
- HORVÁTH MIKLÓS: Harcok a budapesti utcákon. 56 hadikronikája. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 42–69. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Die Ungarische Volksarmee und die Revolution von 1956. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956*. 113–137. o.
- JUHÁSZ BORBÁLA: 1956. Mégis kinek az emlékezete? Nők a forradalomban. *Rubicon*, 2001. 6. sz. 37–40. o.
- KÁRPÁTI BÉLA: Miskolc, 1956. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 27–28. o.
- KIRÁLY BÉLA: Az elvetélt és az első valóságos háború szocialista országok között. A forradalom fegyveres erőinek felső vezetése. In *A magyar forradalom eszméi*. 46–64. o.
- KISS TAMÁS: *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, 1956 – Szeged*. Szeged, 2002, Belvedere Meridionale, 223 o. /Szemtanú. Fiatalok mint a történelem szereplői./
- Kortárs krónika*, 1956. Válogatta és szerk. Nóvé Béla. Lektorálta Rainer M. János, Szakolczai Attila. Budapest, 2001, Krónika Nova, 215 o.
- LITVÁN GYÖRGY: A felkelés anatómiája. Riporter Juszt László. *168 Óra*, 2001. november 8. 14–15. o.
- Az ATV műsorában elhangzott beszélgetés rövidített, szerkesztett változata.
- LITVÁN GYÖRGY: Die Sozialdemokratie in der Ungarischen Revolution von 1956. *Begegnungen – Crossroads*, 2002. 7. köt. 33–37. o.
- MÁRVÁNYI GYÖRGY: Ki lőtt először? *Élet és Irodalom*, 2001. november 16. 13–14. o.
- A Kossuth Lajos téri sortűz 1956. október 25-én.
- MÉSZÁROS GYULA: *Forradalom és szabadságharc Veszprémben, 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések*. Veszprém, 2001, Művészetek Háza, 574, 48, [13] o.

- PAPP ISTVÁN: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Századok*, 2002. 1. sz. 31–56. o.
- RAINER M. JÁNOS: 1956, a történelmi mérőöldkő. *Kisalföld*, 2002. október 22. 13. o.
- ROZS ANDRÁS: Az 1956-os forradalom Baranya megyében. Baranyai menekültek Jugoszláviában 1956. november 4. után. In *'56 és Délvidék. Tanulmányok, interjúk, sajtószemlék*. Szerk. Molnár Verona. Szabadka, 2002, Nyitott Távolatok–Polgárok Egyesülete, 22–36. o.
- Salgótarján, 1956. Dokumentumválogatás tanulók részére*. A bevezetőt írta, a kötetet összeállította és szerk. Cs. Sebestyén Kálmán. Salgótarján, 2002, Nógrád Megyei Levéltár, 74 o. /Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 36./
- Sárbogárd, 1956. *Vallomások, tények, dokumentumok*. Szerk. Hargitai Lajos. Sárbogárd, 2001, Bogárd és Vidéke Lapkiadó, 213, [19] o.
- SZABÓ PÁL, C.: *Forradalom és szabadságharc 1956, Veszprém*. Veszprém, 2001, Szerző, 35 o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Forradalom és történelem. Szakolczai Attila a megcsonkított ünnepről. Riporter Sztankay Ádám. *168 Óra*, 2001. november 8. 27–29. o.
- SZALAY LÁSZLÓ: Kaposvár, 1956. In *A Somogy Megyei Ügyvédi Kamara emlékkönyve*. Összeállította és szerk. Szántó László. Kaposvár, 2000, Somogy Megyei Ügyvédi Kamara, 111–119. o.

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- '56 és Délvidék. Tanulmányok, interjúk, sajtószemlék*. Szerk. Molnár Verona. Szabadka, 2002, Nyitott Távolatok–Polgárok Egyesülete, 118 o. (A továbbiakban *'56 és Délvidék*.)
- Az 56-os magyar forradalom és szabadságharc délvidéki vonatkozásai. '56 és a huszonegyedik század magyar nemzetstratégiai összefüggései* c. 2001. november 3-án Szabadkán megtartott nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások anyaga.
- BEKE MIHÁLY ANDRÁS: „Hitványabb anyag mi sem vagyunk...”. Az erdélyi magyarok 56-ja. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 70–78. o.
- CSIHA KÁLMÁN: „Akinék felületes hite volt, a legtöbb elveszett”. Az interjút készítette Tófalvi Zoltán. *Valóság*, 2001. 10. sz. 88–106. o.
- Részlet a Hamvas Béla Intézet kutatási programja keretében megjelenő *Erdély mártírjai* c. kötetből.
- DOINAS, STEFAN AUGUST: Az értelmiségi vallatása. Ford. Csiki László. *Napút*, 2001. 8. sz. 84–87. o.
- FARKAS CSABA: Az 1956-os forradalom szegedi történetének jugoszláv vonatkozásai. In *'56 és Délvidék*. 8–21. o.
- HERING JÓZSEF: Székelyföld elfeledett '56-os hőse: Kelemen László. *Magyar Fórum*, 2001. október 25. 6. o.
- HORVÁTH GÁBOR: Putyin Párizsból nem Pestre jön. Szergej Sztjepasin: Ideje véget vetni '56 felhánytorgatásának. *Népszabadság*, 2002. január 16. 3. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. *Haditörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 600–625. o.
- Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez, 1956–1964*. Válogatta, szerk., jegyzetekkel ellátta és bevezette Gecsényi Lajos. Budapest, 2001, Magyar Országos Levéltár, 323 o.

- KECSKÉS GUSZTÁV: Elfeledett befogadás? Magyar menekültek 1956-ban. *Heti Világgazdaság*, 2001. október 20. 71–73. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A NATO és a magyar forradalom. In *A magyar forradalom eszméi*. 106–129. o.
- KECSKÉS GUSZTÁV: The Suez Crisis and the 1956 Hungarian Revolution. *East European Quarterly*, 2001. 1. sz. 47–58. o.
- Der KGB und die Errichtung des Kadar-Regimes. November 1956. Dokumente aus dem ehemaligen Archiv des ZK der KPdSU. Összeállította Jelena Orehova, Vjacseszlav Szereda, Alekszandr Sztikalin. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956*. 353–377. o.
- KIRÁLY BÉLA: Az ENSZ és a magyar forradalom. In *A magyar forradalom eszméi*. 130–144. o.
- MEDVEGYEV, ROJ: Andropov Magyarországon. *Eszmélet*, 2001. 51. sz. 134–161. o.
- MILÓTAY JÓZSEF: Revolutia din Ungaria (1956) si impactul sau asupra elevilor maghiari din Oradea. In *Anuarul de istorie orala*. Szerk. Doru Radosav. Cluj-Napoca, 2001, Institutul de Istorie Orala, 311–324. o.
- Minden ötvenedik magyar elment. Összeállította Vámos György. *Népszabadság*, 2001. november 10. 23. o.
- PAPP GÉZA–TÖRÖK MIHÁLY–SZÁNTÓ JÁNOS: Az elnémítás sarkantyúi. A forradalom őse a román hadseregben. Az interjúkat készítette Gagy-Balla László. *Napút*, 2001. 8. sz. 54–71. o.
- PÉTER MIKLÓS: Hitükért vezekeltek. Meghurcolt teológusok és lelkipásztorok. *Napút*, 2001. 8. sz. 27–48. o.
- RAUCHENSTEINER, MANFRIED: Az emlékezet lázadása. Ford. Szemerédi Tibor. *Bécsi Napló*, 2001. 6. sz. 1., 3. o.
- Elhangzott a bécsi magyarok 2001. október 23-án rendezett ünnepi megemlékezésén.
- SEBŐK ANNA, P: Az erdélyi 1956-os per. Beszélgetés az egykori rab Dávid Gyula irodalomtörténésszel. *Kortárs*, 2001. 10. sz. 3–16. o.
- SEBŐK ANNA, P: *Kolozsvári perek, 1956*. Budapest, 2001, Hamvas Intézet, 241 o.
- STAIGL, JAN: Die Tätigkeit der tschechoslowakischen Armee an der slowakisch-ungarischen Grenze im Herbst 1956. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956*. 239–270. o.
- SÜMEGI GYÖRGY: Síró galamb. Levél-interjú Franciszek Starowieyskivel. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 81. o.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: „Cazul Imre Nagy” in Romania. *Revista Istorică*, 1999. 3–4. sz. 288–305. o.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Vengerszkije szjuzseti na sztranyicah memuarov moszkovszkovo professzora. In *A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek évkönyve*, 2001. Pécs, 2001, Pécsi Tudományegyetem, 217–235. o.
- TISCHLER JÁNOS: *I do szabli... Polska i Węgry. Punkty zwrotne w dziejach obu narodów w latach 1956 oraz 1980–1981*. Ford. Botond Héjj. Az előszót írta Andrzej Paczkowski. Warszawa, 2001, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 226 o.
- TÓTFALVI ZOLTÁN: Egy Borgó-völgyi szikra. *Napút*, 2001. 8. sz. 72–76. o.
- TÓTFALVI ZOLTÁN: Megbűnhődött magyarság. „Hazaárulási” kirakatperek Erdélyben. *Napút*, 2001. 8. sz. 3–26. o.
- VÁMOS GYÖRGY: Harangszó a vasfüggöny felett. A Szabad Európa Rádió 1956-ban. *Népszava*, Szép Szó melléklet, 2001. október 27. 3. o.

VÁRI FABIÁN LÁSZLÓ: Sokszor álmodom ma is, hogy üldöznek... *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 82–84. o.

Interjú egy anonim nyugdíjas tornatanárral, aki kárpátaljai magyarként a szovjet hadsereg sorállományában szolgálva részt vett az 1956-os forradalom leverésében.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Tito megrettent a magyarországi eseményektől. Egy Magyarországon eddig nem publikált Vásárhelyi-interjú 1997-ből. Riporter Varga Szilveszter. *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 7. o.

Eredeti megjelenési helye a belgrádi *Nasa Borba*.

VIDA ISTVÁN: Die Sowietunion und die ungarischen Ereignisse im Herbst 1956. In *Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa, 1953–1956*. 79–111. o.

WEYER BÉLA: Tömegvonzás. Willy Brandt 1956-ban. *Heti Világgazdaság*, 2001. november 3. 71., 73. o.

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

'56 és az alvilág. Egy börtönügynök jelentései. Bevezeti és közli Eörsi László. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 257–283. o.

EÖRSI LÁSZLÓ–SZAKOLCZAI ATTILA: Az utolsó kivégzés. Riporter Kurcz Béla. *168 Óra*, 2001. november 4. 20–22. o.

FAZEKAS ÁRPÁD: Kanyó Bertalan mártírsága. *Igazunk '56*. 2002. 3. sz. 42–43. o.

Győr, 1956. 3. köt. *Munkástanács-vezetők pere a Győri Megyei Bíróság előtt, 1957–1958*. Szerkesztőbizottság: Bana József, Borbély János, Szakolczai Attila. A kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakolczai Attila. Győr, 2002, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 284 o., 5 t. /Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény 27./

HORVÁTH MIKLÓS: A forradalmat követő megtorlás a katonai igazságügyi szervek tevékenységének tükrében. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958*. Szerk. Okváth Imre. Budapest, 2001, Történeti Hivatal, 199–239. o.

HORVÁTH MIKLÓS: A Magyarország ellen végrehajtott szovjet agresszió: a „Hullám” és „Forgószél” fedőnevű hadműveletek. In *A magyar forradalom eszméi*. 65–88. o.

JOVÁNOVICS MIKLÓS: Amikor Váci Mihály együtt szilveszterezett Psota Irénnel. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2002. április 25. 11. o.

Írók tiltakozása 1957-ben az ENSZ-nél a „magyar kérdés” napirendről való levételének tárgyában.

KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság, 1956–1990*. Budapest, 2001, Korona, 430 o.

MACSKÁSY PÁL: Szociáldemokrata „visszavonulás” 1956. november 4. után. In *A szociáldemokrácia vitatott öröksége. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 2000, Századvég, 118–120. o.

MÉCS IMRE: 301-es. *Magyar Nemzet*, 2002. november 2. 22. o.

MOLNÁR ADRIENNE: „Minden eszközzel gátoltak bennünket”. A Borsod megyei munkástanács-vezetők sorsa a forradalom leverése után. In *Évkönyv IX. 2001*. 111–127. o.

PÁL JÓZSEF, N.: A népi írói állásfoglalás és történeti-ideológiai háttere. In uő: *„Tisztának a tisztát őrizzük meg”. Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről*. Miskolc, 2001, Felsőmagyarország, 355–389. o.

ROZGICS MÁRIA: Drótozott kézzel, arccal lefelé. Tóth Ilona tragédiája. *Magyar Demokrata*, 2001. november 8. 16–18. o.

- SZAKOLCZAI ATTILA: Megtorlás és restauráció, 1956–1963. In *A magyar forradalom eszméi*. 147–166. o.
- SZERDAHELYI SZABOLCS: *Hiányzó cölöpök. Ami Horn Gyula életrajzából kimaradt*. Budapest, 2002, Kairosz, 326 o.
- Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. és bevezette Györkei Jenő, Horváth Miklós. Ford. Láng Júlia, Horváth Miklós. 2. jav. kiad. Budapest, 2001, Horváth és Társa, 314 o., 11 t.
- TÓBIÁS ÁRON: A megtorlás kádári forgatókönyve. *Kapu*, 2001. 11–12. sz. 105–109. o.
- ZINNER TIBOR: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, 2001, Hamvas Intézet, 449 o.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- '56 emléke – a jelen felelőssége. Országsszerte megünnepezték a forradalom évfordulóját. *Magyar Nemzet*, 2001. október 24. 1., 3. o.
- BÁNFAI TAMARA: Tatai sortűzper: letöltendő szabadságvesztés. *Népszabadság*, 2001. november 9. 6. o.
- BÉKÉS CSABA: Győzhetett-e volna a magyar forradalom 1956-ban? In *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 339–360. o. /Osiris könyvtár: Történelem./
- BOROS GÉZA: 143 golyó és 13 kereszt. In uő: *Emlék/mű. Művészet, köztér, vizualitás a rendszer-változástól a millenniumig*. Budapest, 2001, Enciklopédia (A továbbiakban *Emlék/mű.*), 127–130. o.
- Callmeyer Ferenc *A Kossuth téri sortűz áldozatainak emlékműve* c. alkotásáról.
- BOROS GÉZA: „Igazi” emlékművek. In uő: *Emlék/mű*. 53–55. o.
- BOROS GÉZA: Őrizetlen pénz. Jövőkötvény. In uő: *Emlék/mű*. 47–51. o.
- BÖRÖNDI LAJOS: Ítéletet hirdettek a mosonmagyaróvári sortűzperben. Emberiség elleni bűntettben marasztalták el Dudás Istvánt. *Bécsi Napló*, 2001. 4. sz. 1., 4. o.
- CSEPELI GYÖRGY: Korszerűsített emlékezet. *Népszava*, 2001. október 31. 7. o.
- Az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. közös konferenciáján 2001. október 16-án elhangzott előadás alapján.
- CSEPELI GYÖRGY–MEDGYESI MÁRTON: A forradalom főszereplőinek emléke a mai közvéleményben. *Magyar Hírlap*, 2001. október 24. 6. o.
- A Társadalomkutató Intézet (Tárki) felmérése.
- CSERI PÉTER: Egy keszthelyi szobor utóélete. *Népszabadság*, 2001. november 9. 9. o.
- DANISS GYÓZÓ: Bábel Teréz volt a lány. Olvasóink telefonhívásai alapján találtuk meg egy világhírű 1956-os fotó szereplőjét. *Népszabadság*, 2001. december 7. 13. o.
- DANISS GYÓZÓ: Ismerőseink, de mégsem. *Népszabadság*, 2001. október 22. 8. o.
- EÖRSI ISTVÁN: A forradalom elföldelése. *Élet és Irodalom*, 2001. november 30. 3. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Legenda és valóság. Corvinisták: könyv a VIII. kerület fegyveres csoportjairól. Riporter Kurcz Béla. *Magyar Hírlap*, 2001. október 24. 6. o.
- Eörsi László *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai* (Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 o.) c. könyvéről nyilatkozik.
- FERCH MACDA: Ócsai Károly 1956-os emlékműve. *Magyar Nemzet*, 2001. október 22. 21. o.
- GÖNCZ ÁRPÁD: 1956 kikezdetlen és tiszteletet parancsol. Riporter Forró Evelyn, Németh Péter. *Népszava*, 2001. október 22. 6. o.

- GYÖRI LÁSZLÓ: Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2000–2001. In *Évkönyv IX. 2001.* 281–297. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: „Sose hittem volna, hogy a közvélemény fő funerátornak fog elkönyvelni”. Részlet Hegedűs B. András interjújából. Készítette és bevezette Murányi Gábor. In *Évkönyv IX. 2001.* 179–193. o.
- KAHLER FRIGYES: Döglődő sortűzpercek. Riporter Kurcz Béla. *Magyar Hírlap*, 2001. október 26. 7. o.
- Kisfogház Emlékhely. 2001. november 4. Szerk. Rédey Sarolta Dóra. Budapest, 2002, Tercia Print Kft., 141 o.
- KOZÁK GYULA: Adalékok az újratemetés történetéhez. *Magyar Hírlap*, 2002. június 15. 24. o.
- LITVÁN GYÖRCY: „Ötvenhat csinált minket”. *Beszélő*, 2001. 12. sz. 32. o.
- LITVÁN GYÖRCY: Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. *Magyar Hírlap*, 2001. október 22. 10. o.
Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. közös konferenciáján 2001. október 16-án.
- LŐCSEI GABRIELLA: Aki nem engedi ellopni a forradalmat. Kápolnaszentelés Marispusztán '56 emlékére. *Magyar Nemzet*, 2002. június 15. 24. o.
Pongrácz Gergely 1956-os emlékmúzeuma.
- LUDWIG EMIL: Nagy Imre halálai. Milyen utak vezettek az 1989-es újratemetéshez és onnan tovább? *Magyar Nemzet*, 2002. június 15. 7. o.
- MÁRTON LÁSZLÓ: 1956 – hogyan és miért? *Magyar Hírlap*, 2001. október 22. 11. o.
- MÁRTON LÁSZLÓ: Jönnek az örökösök. *Magyar Hírlap*, 2002. június 17. 11. o.
- A megtorlás emléknapja. *Magyar Nemzet*, 2001. november 5. 1., 3. o.
- MODOR ÁDÁM: Krassó György és az '56-os hagyomány. Az 1956-os forradalom emlékének őrzőjét nem engedték beszélni 1989. június 16-án. *Magyar Nemzet*, 2002. június 15. 6. o.
- MURÁNYI GÁBOR: Kegyelmesek. A Mécs-affér történelmi háttere. *Heti Világgazdaság*, 2001. november 24. 79–81. o.
A 2001. november 4-i koszorúzáson Mécs Imrét inzultálták 301-es parcellában.
- NAGY KÁROLY: Az 1956-os magyar forradalom öröksége. In *A magyar forradalom eszméi.* 91–94. o.
- PAPP DÉNES: Emlékliget a megbékélés jegyében. Apáink pere címmel forgatnak filmet 1956 borsodi főszereplőiről. *Népszabadság*, 2001. október 24. 9. o.
Tudósítás Zombori Katalin többek között Dornbach Gyuláról, Földvári Rudolfról, Renn Oszkáról, Zombori Sándorról készített filmjéről.
- PAPP LÁSZLÓ TAMÁS: Históriai kormányiroda. A történelem születése. *168 Óra*, 2002. január 31. 16–17. o.
A XX. Század Intézetéről és az 1956-os Intézetéről.
- POMOGÁTS BÉLA: Megemlékezés az Írószövetségben. *Élet és Irodalom*, 2001. október 26. 14. o.
- POMOGÁTS BÉLA: „Mikor a rózsák nyilni kezdtek”. 1956 az irodalom emlékeztetésében. *Forrás*, 2002. 4. sz. 92–104. o.
- RAINER M. JÁNOS: 56 rendszerváltó üzenetei. *Népszava*, 2001. október 24. 7. o.
Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. 2001. október 16-án rendezett közös konferenciáján.
- RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre újratemetése – a magyar demokratikus átalakulás szimbolikus aktusa. In *A magyar forradalom eszméi.* 240–258. o.

- RAINER M. JÁNOS: Ötvenhat – nyolcvankilencben. *Népszava*, 2001. október 22. 7. o.
Az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézetének *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távlatából* c. 2001. október 15–16-i közös konferenciájáról.
- RÁKÓCZY ROZÁLIA: 1956-os rölapok a Hadtörténelmi Levéltár kisnyomtatvány-gyűjteményében. 3. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 1. sz. 216–222. o.
- S. Z.: Képek tanúsága ötvenhatról. *Népszabadság*, 2001. október 16. 31. o.
Hajdú László 1956-os budapesti fényképei a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Kisgalériájában.
- SÁNDOR IVÁN: Semmi nem múlik el, csak a történelem. Az ötvenhatos forradalom és az európai tudat mai szövevényei. In uő: *A másik arc. A regény és a történelem*. Szeged, 2001, Tiszatáj Alapítvány, 238–250. o. /Tiszatáj könyvek./
Eredetileg megjelent: *Élet és Irodalom*, 1999. március 12. 6–7. o.
- SZABÓ A. FERENC: Tudományos szimpózium a magyar 56 nemzetközi jelentőségéről. *Hadtudomány*, 2002. 1. sz. 86–90. o.
Az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia 2001. október 8–10-én *Biztonságpolitika: múlt-jelen-jövő. A magyar felkelés, az 1956. évi válság és Ausztria* címmel nemzetközi szimpóziumot rendezett.
- SZABÓ ERNŐ, P.: Ahol egykor apám járt októberben. 1956-os fényképek a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. *Magyar Nemzet*, 2001. október 16. 14. o.
Hajdú László 1956-os budapesti fényképei.
- SZABÓ ERNŐ, P.: Kiállítás '56 civil fotóiból. Válogatás a Horus gyűjteményből Budapesten, a Károlyi-palotában. *Magyar Nemzet*, 2001. október 19. 14. o.
- SZABÓ LÁSZLÓ ZOLTÁN: Az MSZP és '56-os hagyatéka. A baloldal új ideológiai offenzívája, avagy a kör négyszögesítése. A koszorúzások mögött megfontolt pártpolitikai lépés húzódik. *Magyar Nemzet*, 2001. november 3. 6. o.
- SZICETHY ANDRÁS: A kényelmetlen 56. *Népszabadság*, 2001. október 18. 11. o.
- SZILÁGYI SÁNDOR: Az '56-os hagyomány a szamizdat Beszélőben. *Beszélő*, 2001. 12. sz. 57–61. o.
- SZLAMA ÁRPÁD: Kinek mit vétettem? *Igazunk '56*, 2002. 4. sz. 20–21. o.
- ZACHAR JÓZSEF: „A magyar felkelés, az 1956-os válság és Ausztria”. Nemzetközi biztonságpolitikai szimpózium. Bécs, 2001. október 8–10. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 4. sz. 751–753. o.

PORTRÉK (SZEMÉLYI RÉSZ)

ANGYAL ISTVÁN

(Magyarbánhegyes, 1928. október 14.–Budapest, 1958. december 1.)

NACY N. PÉTER: A csöcselék Angyal-kövei. *Népszabadság*, 2001. október 22. 9. o.

SZIGETVÁRI ISTVÁN: Mi nem ezt akartuk. Beszélgetés Szigetvári Istvánnal, Angyal István harcostársával. Riporter Révész Sándor. *Népszabadság*, 2001. október 22. 9. o.

BALÁS PIRI LÁSZLÓ

(Budapest, 1935–)

BALÁS PIRI LÁSZLÓ: Dzsesszdobos inkognitóban. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2001. október 27. 27. o.

BIBÓ ISTVÁN

(Budapest, 1911. augusztus 7.–Budapest, 1979. május 10.)

KENDE PÉTER: Elpocsékoltnak nemzeti érték. *Mozgó Világ*, 2001. 12. sz. 29–31. o.

KOVÁCS GÁBOR: Bibó István 1956-ban. *Liget*, 2001. 12. sz. 66–72. o.

LITVÁN GYÖRGY: Bibó István 1956-ban. *Mozgó Világ*, 2001. 12. sz. 15–19. o.

LÓCSEI GABRIELLA: A népfront? Szakadt fügefalevél – ezt füttyülték. Kilencvenéves volna a magyar progresszió egyetlen úriembere: Bibó István. *Magyar Nemzet*, 2001. augusztus 11. 16. o.

MÁRTON LÁSZLÓ: Bibó még mindig időszerű. *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 7. 7. o.

PERECZ LÁSZLÓ: Demokrata és demokrácia. Kilencven éve született Bibó István. *Népszabadság*, 2001. augusztus 7. 12. o.

VITÁNYI IVÁN: Bibó István ma. *Népszava*, 2001. augusztus 7. 7. o.

BRUSZNYAI ÁRPÁD

(Derekegyháza, 1924. június 27.–Budapest, 1958. január 9.)

DÁVID IBOLYA: Az igazat idővel sem hamisíthatjuk meg. Kötelességtudat és hazaszeretet. Emlékezés az ártatlanul kivégzett Brusznai Árpádra. *Magyar Nemzet*, 2002. január 15. 6. o.

DERZSI SÁNDOR

(Somogyom, 1919. szeptember 27.–Budapest, 1978. január 23.)

VARGA DOMOKOS: „Szerettem volna becsületes lenni”. Derzsi Sándor tragédiája. *Kortárs*, 2001. 10. sz. 25–28. o.

DORNBACH ALAJOS

(Ózd, 1936. január 21.–)

DORNBACH ALAJOS: A demokratikus ellenzék ügyvédje – Dornbach Alajos. Riporter ifj. Korós Antal. *Mozgó Világ*, 2001. 10. sz. 8–20. o.

GÉREZ ATTILA

(Dunakeszi, 1929. november 20.–Budapest, 1956. november 7.)

GÉREZ ATTILA: *Sorsod művészete. Gérecz Attila versei és utóélete*. Szerk. Kárpáti Kamil. Budapest, 2001, Stádium, 203 o.

GIMES MIKLÓS

(Budapest, 1917. december 22.–Budapest, 1958. június 16.)

HALDA ALÍZ: *Magánügy*. Dokumentum/regény. Budapest, 2002, Noran, 426 o.

GÖNCZ ÁRPÁD

(Budapest, 1922. február 10.–)

GÖNCZ ÁRPÁD: „Én csak egyféleképpen tudom magam elképzelni”. Göncz Árpáddal beszélget Váradi Júlia. *Mozgó Világ*, 2002. 4. sz. 3–14. o.

GÖNCZ ÁRPÁD: Váltópénzzé vált a történelem. Riporter V. Bálint Éva. *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 4. 13. o.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

(Budapest, 1930. október 4.–Budapest, 2001. június 27.)

BÁCSKAI VERA: A szellemi társ, a hűséges barát. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 106–108. o.

Elhangzott az 1956-os Intézetben Hegedűs B. András 70. születésnapján.

GERMUSKA PÁL: Isten veled, Tanár úr! In *Évkönyv IX. 2001.* 177–178. o.

Elhangzott Hegedűs B. András temetésén 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában.

HEGEDŰS B. ANDRÁS: In medias res. Részlet Murányi Gábor interjújából Hegedűs B. András-sal. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 111–126. o.

KENDE PÉTER: Az intézményéptető. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 109–110. o.

LITVÁN GYÖRGY: A forradalomtól a rendszerváltásig. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 102–106. o.

Elhangzott az 1956-os Intézetben Hegedűs B. András 70. születésnapján.

KÁDÁR JÁNOS

(Fiume, 1912. május 26.–Budapest, 1989. július 6.)

GÓRALCZYK, BOGDAN: Kádárnak mennie kell. In uő: *Magyar törésvonalak*. Ford. Dávid Csaba. Budapest, 2002, Helikon, 19–54. o.

HERCZECH GÉZA: Kádár és kora. 12. rész. *Magyar Szemle*, 2001. 7–8. sz. 6–25. o., 9–10. sz. 7–19. o.

SZEGVÁRI TAMÁS: Gondolatok az elmúlt évi Kádár-életrajzok kapcsán. *Eszmélet*, 2002. 54. sz. 170–181. o.

KÉTHLY ANNA

(Budapest, 1889. november 16.–Blankenberghe, 1976. szeptember 7.)

KIRÁLY BÉLA: Emlékezés Kéthly Annára. *Népszava*, Szép Szó melléklet, 2001. szeptember 15. 1. o.

KOVÁCS BÉLA

(Patacs, 1908. április 20.–Pécs, 1959. június 21.)

PALASIK MÁRIA: *Kovács Béla, 1908–1959*. Budapest, 2002, Occidental Press–Ezerkilencszáz-negyvenöt Alapítvány–Századvég, 131 o.

LŐCSEI PÁL

(Békéscsaba, 1921. január 21.–)

HOVANYECZ LÁSZLÓ: A lázadó születésnapjára. Lőcsei Pál nyolcvanesztendő. *Népszabadság*, 2001. január 21. 7. o.

MALÉTER PÁL

(Eperjes, 1917. szeptember 4.–Budapest, 1958. június 16.)

HORVÁTH MIKLÓS: *Maléter Pál*. 2. jav. kiad. Előszó Mécs Imre. Budapest, 2002, Horváth és Társa, 325 o.

NAGY IMRE

(Kaposvár, 1896. június 7.–Budapest, 1958. június 16.)

Nagy Imre, a nemzet miniszterelnöke, 1953 és 1956. Írások Nagy Imréről a Dél-Alföldben. Szerk. Géczi József Alajos, Gellérty László, Majzik István. Szeged, 2001, Nagy Imre Társaság Szegedi és Csongrád Megyei Csoportja–Bába és Társai Kiadó, 112 o. /A Tisza hangja 134./

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre*. Budapest, 2002, Vince, 184 o. /Tudomány – egyetem. Történeti életrajzok./

OBERSOVSKY GYULA

(Pécs, 1927. január 1.–Budapest, 2001. március 14.)

TAMÁSKA PÉTER: Bemészelt arcok. Obersovszky Gyula és Kleitosz emlékoszlópa. *Magyar Nemzet*, 2002. március 16. 31. o.

SCHIRILLA GYÖRGY

(Budapest, 1909. szeptember 2.–)

KORSÓS ANTAL, IFL.: A magyar jogászai tradíciók megtestesítője – Schirilla György. *Mozgó Világ*, 2002. 2. sz. 81–87. o.

TÓTH ILONA

(Árpádföld, 1932. október 23.–Budapest, 1957. június 26.)

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 2002. 6. sz. 82–96. o.

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona és kultusza. *Népszabadság*, 2002. április 4. 12. o.

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona védelmében. *Népszabadság*, 2002. április 25. 12. o.

Válasz! dr. Kende Péter Szobor egy gyilkosnak? (*Népszabadság*, 2002. április 22. 12. o.) c. cikkére.

JOBBÁGYI GÁBOR: A néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja. 1–3. rész. *Magyar Szemle*, 2002. 1–2. sz. 73–94. o., 3–4. sz. 51–77. o., 5–6. sz. 66–87. o.

JOBBÁGYI GÁBOR: Ténymegállapítás: „mindkét oldalt néma talp”. Tóth Ilona teljesen ártatlan volt, s koncepciós-konstrukciós perben ítélték halálra. *Magyar Nemzet*, 2002. február 5. 6. o.

KENDE PÉTER, DR.: Szobor egy gyilkosnak? *Népszabadság*, 2002. április 22. 12. o.

Visszhang Eörsi László Tóth Ilona és kultusza (*Népszabadság*, 2002. április 4. 12. o.) c. cikkére.

[MURÁNYI GÁBOR:] A tisztaság foka. A Tóth Ilona-vita. *Heti Világgazdaság*, 2002. május 11. 71–74. o.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

(Fiume, 1917. október 9.–Budapest, 2001. július 31.)

ARGENTIERI, FEDERICO: A XX. század emlékezete. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 9. o.

Vásárhelyi Miklós és Indro Montanelli.

BARNA IMRE: Vásárhelyi Miklós, 1917–2001. *Mozgó Világ*, 2001. 9. sz. 128. o.

FODOR GÁBOR: Búcsú Vásárhelyi Miklóstól. Tisztelt gyászolók, kedves barátaim! *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 3. o.

Elhangzott 2001. augusztus 8-án az Óbudai temetőben.

GATI, CHARLES: Bátor volt és megfontolt. *Népszabadság*, 2001. augusztus 2. 8. o.

GÖNCZ ÁRPÁD: Búcsú Vásárhelyi Miklóstól. Vásárhelyi. *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 3. o.

Elhangzott 2001. augusztus 8-án az Óbudai temetőben.

GRUNWALSKY FERENC: Búcsú Vásárhelyi Miklóstól. Levélféle Vásárhelyi Miklósnak. *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 3. o.

KOZÁK GYULA: Kedves Miki! *Beszélő*, 2001. 10. sz. 12–13. o.

LITVÁN GYÖRGY: Búcsú Vásárhelyi Miklóstól. Emberi veszteségünk. *Élet és Irodalom*, 2001. augusztus 10. 3. o.

Elhangzott 2001. augusztus 8-án az Óbudai temetőben.

- LITVÁN GYÖRCY: Elment a családfő. Vásárhelyi Miklós halálára. *Népszabadság*, 2001. augusztus 2. 8. o.
- MAKK KÁROLY: Vásárhelyi Miklósról. Egy lakótárs és barát emlékei. *Kritika*, 2001. 9. sz. 2–3. o.
- MARTIN JÓZSEF: Vásárhelyi Miklós halálára, 1917–2001. *Magyar Média*, 2001. 3. sz. 5–6. o.
- MURÁNYI GÁBOR: Történelmi jóvátétel. Meghalt Vásárhelyi Miklós. *Heti Világgazdaság*, 2001. augusztus 11. 69–71. o.
- SZÁSZ ISTVÁN: Vásárhelyi Miklós, a század tanúja. *Népszava*, 2001. augusztus 2. 7. o.
- VÁSÁRHELYI MIKLÓS: „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van szó itten!” Vásárhelyi Miklós életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. *Beszélő*, 2001. 10. sz. 14–78. o.

MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

- BEDŐ MIKLÓS–KORBULY KATI: *Sorsformáló 56 nap...* Budapest, 2001, Magyar Nemzeti Múzeum Nyomdája, 94 o.
- Ez egy egész élet. „Jóska halálhírét bemondta a Szabad Európa, de édesapánk még nem tudta”. *Népszabadság*, 2001. október 22. 8. o.
- Korsós József (Solt, 1935. július 6.–Budapest, 1958. augusztus 9.).
- GÖNCZ ÁRPÁD: „Mi a börtönben négy évig győztesnek éreztük magunkat”. Göncz Árpáddal az időszerű és időszerűtlen 1956-ról Bárdos András és Szakolczai Attila beszélget. *Beszélő*, 2001. 12. sz. 33–38. o.
- JOÓS GÁBOR: 1956 hatása egy mérnök közéleti tevékenységére. *Északkelet-Magyarország*, 2001. 11. sz. 23–24. o.
- KABAY DEZSŐ TIBOR: *Forradalom az Isten háta megett és egyéb viszonyosságok*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Németh Péterné. Bevezette Tóth Sándor. Nyíregyháza, 2001, Nyíri Honvéd Egyesület, 181 o. /Nyíri Honvéd Egyesület kiadványai. Helytörténet 2./
- KIRÁLY BÉLA: Egy emigrációs küldetés 1956-ért. 1961. augusztus 2-a és 4-e között az ENSZ-ben a „magyar ügyet” nem sikerült levetetniük a napirendről a szovjeteknek. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2001. augusztus 4. 4. o.
- KISS DÉNES: Szent magyar ősz. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 5–9. o.
- KOSZMOVSZKY, EDINA: Héros de l'insurrection hongroise. Visage d'Eglise. *Les Nouvelles Religieuses*, 2001. július 6. 10–12. o.
- KULHAVY MARIANNE: Magántörténelem. *Bécsi Napló*, 2001. 4. sz. 4. o.
- LENDVAI, PAUL: A crescendótól a furiosóig – 1956 októberétől decemberig. In uő: *Határátlépés. Az Üllői útról a nagyvilágba*. Ford. Glavina Zsuzsa, Mohi Zsolt. Budapest, 2002, Helikon, 157–173. o.
- Magántörténelem. Pap János, Széll Jenő, Kuklay Antal emlékezése a hatvanas évekre. Szerk., közreadja Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. *Múltunk*, 2001. 4. sz. 272–303. o.
- „Már akkor is volt bennem hivatáscsíra”. Interjú Kuklay Antallal. 1. rész. *Igen*, 2002. június, 4–7. o.
- NAGY PÁL: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. In uő: *Journal in-time. Él(e)tem*. Budapest, 2001, Kortárs (A továbbiakban *Journal in-time.*), 173–234. o.
- NAGY PÁL: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc utóélete. In uő: *Journal in-time*. 5–40. o.
- ORBÁN ÉVA: *Üzenet a barikádokról*. Budapest, 2001, Összmagyar Testület, 492 o.

- PLEIDELL JÁNOS: Háromszor bocsátottak el egy plakát miatt. Beszélgetés Pleidell Jánossal. Riporter Sümei György. *Magyar Napló*, 2001. 10–12. sz. 79–80. o.
- SZABÓ GÉZA: *Egy orvos 56-os megpróbáltatásai. Emlékezés Szabó Géza börtönlélményeiről 56-ból*. Piliscsaba, 2001, Fébé, 92 o.
- Szemtanúk visszaemlékezései '56 októberére. *Magyar Nemzet*, 2001. október 22. 5. o.
- TATÁR IMRE: A Szabad Néptől az Esti Hírlapig, 1956. november–december. Egy újságírói pályakép részlete. *Magyar Média*, 2001. 4. sz. 34–55. o.
- VACZKÓ LÁSZLÓ: *Virrasztótűz*. Budapest, 2001, Kortárs, 188 o.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- BORHI LÁSZLÓ: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Budapest, 2000, Ister, 235 o.
- RAINER M. JÁNOS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 23. o.
- ÉORSI LÁSZLÓ: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 o.
- FILEP TIBOR: Fegyverrel a szabadságért. *Beszélő*, 2002. 2. sz. 102–104. o.
- TULIPÁN ÉVA: A vereség dicsérete. Pesti srácokra emlékezve. *Heti Válasz*, 2001. október 26. 69–70. o.
- VARGA PÉTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. május 3. 23. o.
- GYÖRGY PÉTER: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. A régmúlttól az örökségig*. Budapest, 2000, Magvető, 347 o.
- GÖMÖRI GYÖRGY: A kollektív felejtés ellen. *Bécsi Napló*, 2002. 1. sz. 9. o.
- GYURKÓ LÁSZLÓ: *A bakancsos forradalom*. Budapest, 2001, Kossuth, 452 o.
- VITÁNYI IVÁN: 1956-ról baloldali szemmel. Gyurkó László könyve ürügyén. *Mozgó Világ*, 2001. 9. sz. 79–88. o.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, 1997, Püski–Kortárs, 343 o.
- PÁL JÓZSEF, N.: A hatodik koporsó. In uő: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. *Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről*. Miskolc, 2001, Felsőmagyarország (A továbbiakban „Tisztának a tisztát őrizzük meg”), 285–295. o.
- KALMÁR MELINDA: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető, 281 o.
- PÁL JÓZSEF, N.: Kádár, a modernizátor. In uő: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. 308–316. o.
- Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958*. Szerk. Okváth Imre. Budapest, 2001, Történeti Hivatal, 354 o.
- RAINER M. JÁNOS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 23. o.
- KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság, 1956–1990*. Budapest, 2001, Korona, 430 o.
- VARGA PÉTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. május 3. 23. o.
- KÓ ANDRÁS–NAGY J. LAMBERT: *Kossuth tér, 1956*. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 336 o., ill.
- ÉORSI LÁSZLÓ: „Tizenkét évig íródott...”. *Beszélő*, 2001. 10. sz. 90–92. o.
- RAINER M. JÁNOS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 23. o.
- Magyarország, 1944–1956*. CD-ROM. Szerk. Germuska Pál, Lux Zoltán, Rainer M. János. A szerkesztők munkatársa... Sárközy Réka. Programfejlesztő Lux Zoltán. A politika- és köztörténeti fejezetet írta Rainer M. János. A gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteket írta

- Valuch Tibor. A kronológiát szerk. Germuska Pál, Szakolczai Attila. A Tanulmányok c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Rainer M. János. A Források c. fejezetet szerk. Rainer M. János. A Visszaemlékezések c. fejezetet összegyűjtötte és szerk. Molnár Adrienne. A biográfiai összeállította Győri László. A fényképeket összegyűjtötte és szerk. Sárközy Réka. Az archív filmfelvételeket válogatta és szerk. Sárközy Réka. A táblázatokat készítette Valuch Tibor. Budapest, 2001, 1956-os Intézet. /Európa közepén. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Intézet CD-ROM sorozata 2./
- MÓRAY LÁSZLÓ. *PC World*, 2001. 11. sz. 143. o.
- VARGA PÉTER: Tizenkét év a libikókán. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 24. o.
- PETŐ ANDREA: *Rajk Júlia*. Budapest, 2001, Balassi, 274 o. /Feminizmus és történelem./
- RAINER M. JÁNOS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2001. október 19. 23. o.
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai. Összeállította és szerk. Győri László. Budapest, 2001, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló–1956-os Intézet, 315 o.
- BÁTHORI CSABA: Csatadal és elégia. *Árgus*, 2002. 4. sz. 75–76. o.
- KOVÁCS ISTVÁN: „Félistenekként küzdöttek”. Versek forradalomról, leveretésről, megtorlásról. *Magyar Nemzet*, 2002. január 5. 33. o.
- MÁTRAHÁZI ZSUZSA: Kuruc versek '56-ból. A névtelenek sem maradtak ki az antológiából. *Könyvhét*, 2002. január 10. 6. o.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre*. Budapest, 2002, Vince, 184 o. /Tudomány – egyetem. Történeti életrajzok./
- KÓ ANDRÁS: Nagy Imre stációi. A *Magyar Nemzet* könyvheti melléklete, 2002. június 6. o.
- PERECZ LÁSZLÓ: Paradoxonok között. *Népszabadság*, 2002. május 29. 9. o.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz. 2. köt. 1953–1958*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 486 o.
- VARGA LÁSZLÓ: A szakma dicsérete. Opponensi vélemény. *Élet és Irodalom*, 2002. március 22. 10. o.
- Elhangzott 2002. március 21-én Rainer M. János doktori disszertációjának nyilvános vitáján a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Sík, 493 o.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: *Múltunk*, 2001. 2–3. sz. 433–441. o.
- SEBŐK ANNA, P.: *Kolozsvári perek, 1956*. Budapest, 2001, Hamvas Intézet, 241 o.
- VARGA PÉTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. május 3. 23. o.
- STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 481 o.
- PÁL JÓZSEF, N.: Keserves esztendőök dokumentációja. In uő: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. 296–307. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. A visszaemlékezéseket válogatta és szerk. Molnár Adrienne. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 434 o.
- GYARMATI GYÖRGY: 1956 tripartituma. *Élet és Irodalom*, 2002. június 21. 24. o.
- VARGA PÉTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. május 3. 23. o.
- TISCHLER JÁNOS: *I do szabli... Polska i Węgry. Punkty zwrotne w dziejach obu narodów w latach 1956 oraz 1980–1981*. Ford. Botond Héjj. Az előszót írta Andrzej Paczkowski. Warszawa, 2001, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 226 o.
- KOVÁCS ISTVÁN: Kétféle magatartás egy táborban. Tischler János lengyelül megjelent új könyvéről. *Európai Utas*, 2002. 1. sz. 24–26. o.

VASZILIU, GEORGIOSZ: „Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”. Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 109 o. /Életutak/Oral History Archívum./

TÓBIÁS ÁRON: A magyar forradalom egyetemére jártam... A volt ciprusi államelnök emlékezése. *Kapu*, 2002. 1. sz. 48–49. o.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- AB Aktiebolag
- Agit-prop. Agitációs és propaganda
- AP Associated Press
- ÁV Állami Vagyonkezelő
- ÁVH Államvédelmi Hatóság
- BBC British Broadcasting Corporation
- BBS Balázs Béla Stúdió
- BFL Budapest Főváros Levéltára
- BHG Beloianisz Híradástechnikai Gyár
- BHÖ hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása
- BM Belügyminisztérium
- BRFK Budapesti Rendőr-főkapitányság
- bt. betéti társaság
- BTK (ELTE) Bölcsészettudományi Kar
- CAP Centrum für Angewandte Politikforschung
- CD Compact Disc
- CERRM le Centre Européen de Ressources sur les Reversions et les Mutations
- CEU Central European University
- Cseka, VCSK Vszeroszsijszkaja Cszrevicsajnaja Komisszija po Borbe sz Kontrevoljuciej i Szabotazsem
- d. doboz
- d. n. dátum nélkül
- DBASE Data Base
- D. C. District of Columbia
- DDI Data Documentation Initiative
- DDR Deutsche Demokratische Republik
- DEMISZ Demokratikus Ifjúsági Szövetség
- DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége
- DOKOSZ Dolgozók Kollégiumainak Országos Szövetsége
- dossz. dosszié
- DPA Deutsche Presse-Agentur
- DVD Digital Video Disc
- EAUH European Association of Urban Historians
- EBRD European Bank for Reconstruction and Development
- ECASS European Centre for Analysis in the Social Sciences

- EKISZ Egyesült Kisipari Szövetkezet
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
 ENSZ Egyesült Nemzetek Szervezete
 EU Európai Unió
 FB Fővárosi Bíróság
 Fidesz Fiatal Demokraták Szövetsége
 FKgP Független Kisgazda- Földmunkás- és polgári Párt
 fhdgy főhadnagy
 fn. fedőnevű
 Ft forint
 FVM Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium
 GE General Electric
 Gestapo Geheime Staatspolizei
 GFSZ Gazdaságfejlesztési Szervezet
 GmbH Gesellschaft mit beschränkter Haftung
 HBML Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
 HÉV Helyiérdekű Vasút
 HL Hadtörténeti Intézet Levéltára
 HM Honvédelmi Minisztérium
 HNF Hazafias Népfront
 HÖK Hallgatói Önkormányzat
 HTML Hypertext Markup Language
 HVG Heti Világgazdaság
 IASSIST International Association of Social Science Information Service and Technology
 IEA International Energy Agency
 IHP Improving Human Potential
 IM inofizieller Mitarbeiter
 i. m. idézett mű
 IOHA International Oral History Association
 IPM Iparügyi Minisztérium
 ISP Institut Studiów Polycznych
 jkv. jegyzőkönyv
 KB Központi Bizottság
 KDNP Kereszténydemokrata Néppárt
 kft. korlátolt felelősségű társaság
 KGB Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi
 KGST Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
 KISZ Kommunista Ifjúsági Szövetség
 KKM Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium
 KLTE Kossuth Lajos Tudományegyetem
 KMT Nagy-budapesti Központi Munkástanács
 KOR Komitet Obrony Robotnikow
 köt. kötet
 KPdSU Kommunistische Partei der Sovietunion
 KSH Központi Statisztikai Hivatal
 KV Központi Vezetőség

- KZ (Lager) Konzentrationslager
 LEMP Lengyel Egyesült Munkáspárt
 MÁK Magyar Általános Kőszénbánya
 MAKE Magyar Kollégiumi Egyesület
 MDF Magyar Demokrata Fórum
 MDP Magyar Dolgozók Pártja
 ME Miniszterelnökség
 MEFESZ Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
 MIÉP Magyar Igazság és Élet Pártja
 MJV megyei jogú város
 MKP Magyar Kommunista Párt
 MNDSZ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
 MNOT Magyar Nők Országos Tanácsa
 MOL Magyar Országos Levéltár
 MRT Magyar Rádió és Televízió
 MS Microsoft
 MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
 MSZP Magyar Szocialista Párt
 MTA Magyar Tudományos Akadémia
 MTI Magyar Távirati Iroda
 MÚOSZ Magyar Újságírók Országos Szövetsége
 NATO North Atlantic Treaty Organisation
 NBC National Broadcasting Corporation
 NDK Német Demokratikus Köztársaság
 NEI Nederlands Economisch Instituut
 NÉKOSZ Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
 NESSTAR Networked Social Science Tools and Resources
 NKFP Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program
 NPP Nemzeti Parasztpárt
 NSZK Német Szövetségi Köztársaság
 NZZ Neue Zürcher Zeitung
 o. oldal
 ÓA Ózdi Acélmű
 ÓAM Ózdi Acélművek
 OCR Optical Character Reader
 OECD Organization for Economic Cooperation and Development
 ÓFT Ózdi Foglalkoztatási Társaság
 OGPU Objegyinyonnoje Goszudarsztvennoje Polityiceszkoje Upravlenyije
 OHA Oral History Archivum
 OKP Olasz Kommunista Párt
 OKTK Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások
 ÓKÜ Ózdi Kohászati Üzemek
 OMFB Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
 ORTT Országos Rádió és Televízió Testület
 OSA Open Society Archives
 OTKA Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
 ő.e. őrzési egység

- P pengő
 PAL Phase Alternation Line
 PAN Polska Akademia Nauk
 PAP Polska Agencja Prasowa
 PB Politikai Bizottság
 pf. postafiók
 PHARE Poland and Hungary Assistance for Economic Restructuring Programme
 PhD Philologiae Doctor
 PIA Politikátörténeti Intézet Archívuma
 PM Pénzügyminisztérium
 POFOSZ Politikai Foglyok Országos Szövetsége
 PVC poli(vinil-klorid)
 RKK NYUTI Regionális Kutatások Központja Nyugat-Dunántúli Tudományos Intézet
 ROM Read Only Memory
 rt. részvénytársaság
 RTV Rádió és Televízió
 S.O.S Save Our Souls
 SD Sicherheitsdienst
 SECAM Système Électronique Couleur Avec Mémoire
 SPSS Statistical Program for Social Sciences
 SS Schutzstaffel
 stb. és a többi
 sz. szám, számú
 SZDP Szociáldemokrata Párt
 SZDSZ Szabad Demokraták Szövetsége
 szerk. szerkesztette
 SZÉSZEK Szénbányászati Szerkezetátalakítási Központ
 SZETA Szegényeket Támogató Alap
 SZIT Szakszervezeti Ifjús munkás és Tanoncmozgalom
 SZKP Szovjet Kommunista Párt
 SZOT Szakszervezetek Országos Tanácsa
 SZSZBML Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
 TH Történeti Hivatal
 TIB Történelmi Igazságtétel Bizottsága
 TÜZÉP Tüzelő és Építőanyag-ipari (Vállalat)
 UEC Utah Electronic College
 UP United Press
 USA United States of America
 VÁTI Várostervezési Intézet
 VB Végrehajtó Bizottság
 VIT Világifjúsági Találkozó
 XML Extensible Markup Language
 ZK Zentral Komitee
 ZUMA Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen

TABLE OF CONTENTS

THE NINETEEN-SIXTIES

GYULA KOZÁK

About the society of the nineteen-sixties

SÁNDOR HORVÁTH

Urbanization and integration of the society in the nineteen-sixties

TIBOR VALUCH

From loden coat to mini skirt. Dressing and fashion in Hungary in the nineteen—fifties and sixties

ESZTER ZSÓFIA TÓTH

Changing identity in the life stories of working women

RÉKA SÁRKÖZY

The Kádár albums

ADRIENNE MOLNÁR

Without prescription. Selected interviews from the collection of the Oral History Archive

JÁNOS M. RAINER

Plunging or grasp?

József Antall and József Antall Jr. in the years following 1956

ÉVA STANDEISKY

Persecuted intellectuals in the early Kádár era

The trial of Gyula Zsigmond, Sándor Püski and their accomplices

THE MEMORY OF 1956

PÉTER KENDE

Foreword

GÁBOR GYÁNI

Canons of remembrance – remembering communities

PÉTER KENDE

The historiography of 1956 in the emigration, 1956–1989

GYÖRGY GÖMÖRI

The memory of the 1956 Hungarian Revolution in the English press and literature

SÁNDOR HORVÁTH

The historiography of 1956 since the political transition

LÁSZLÓ BORHI

The place of 1956 in the international historical literature

ZOLTÁN RIPP

The memory of 1956 and the Hungarian Socialist Party

JÁNOS M. RAINER

The next day

The institutionalized remembrance, 1989–1992

GYÖRGY LITVÁN

Political speech on 1956 – after 1989

BÉLA POMOGÁTS

1956 in the memory of literature

GYÖRGY SÜMEGI

The visual memory of the revolution

ARTICLES, 1944–2002

KRISZTIÁN UNGVÁRY

“An important action of social politics” – on the confiscation and distribution of Jewish property in Hungary in 1944

GYÖRGY MAJTÉNYI – DINI METRO-ROLAND

Remembrance of the college. Students of people's colleges – students with a specialized matriculation exam

LÁSZLÓ EÖRSI

The armistice talks of the insurgents at Széna Square

HOLGER FISCHER

The 1956 Hungarian Revolution in the contemporary mass media in West Germany

JÁNOS TISCHLER

Hungary and the Polish crisis of 1980–1981 in the recollections of eye witnesses and participants

PÁL GERMUSKA

Models of crisis managing in the “socialist cities” in Hungary

Structural change in Tatabánya and Ózd between 1990 and 2000

ZOLTÁN LUX

Digital historical database

REVIEWS

KRISZTIÁN UNGVÁRY

War–food supply – genocide. The newest results of holocaust research in Germany

Götz Aly–Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*; Götz Aly: *„Endlösung”. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*; Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*; uő: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. 1941 bis 1944*; Götz Aly–Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*

ÉVA STANDEISKY

Poetry in the Rákosi era and during the 1956 revolution

Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon, 1945–1956; *Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*

ATTILA SZAKOLCZAI

A memory to forget

Kisfogház Emlékhely. 2001. november 4.

LÁSZLÓ EÖRSI

Conceptions

Jobbágyi Gábor: *A néma talp (Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja)*

JÁNOS KENEDI

"Comparative spying science"

Karol Sauerland: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*

GYULA KOZÁK

The purveyor by appointment to His Majesty "Ltd. Fortinbras & Fortinbras"

Petőcz György: *Csak a narancs volt*; Dr. Kende Péter: *A Viktor*

JÁNOS TISCHLER

The political transition in Poland, 1989

Polska 1986–1989: koniec systemu. (Referaty; dyskusja; dokumenty)

PÁL GERMUSKA

Crises and resolutions

Sixth International Conference on Urban History. Power, Knowledge and Society in the City

REPORTS

Report on the activity of the 1956 Institute in 2001

Pál Germuska

Publications of the fellows, July 2001–June 2002

Compiled by László Győri

Selected bibliography on the history of the 1956 Revolution, 2001–2002

Compiled by László Győri

Abbreviations

Table of Contents

Publications of the 1956 Institute

AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI

1074 Budapest, Dohány u. 74. Telefon: 3224026, Fax: 3223084

Internet: <http://www.rev.hu>, e-mail: rev13199@helka.iif.hu

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta:

Hegedűs B. András (az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János,
a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közgazdasági vita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 207 o. 320 Ft

II. Filozófusvita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 127 o. 320 Ft

III. Történészvita

Budapest, 1990, Kelenföld Kiadó–ELTE, 203 o. elfogyott

IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita

Budapest, 1991, Múzsák–1956-os Intézet, 280 o. elfogyott

V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 178 o. 320 Ft

VI. Pedagógusvita

Budapest, 1992, Múzsák–1956-os Intézet, 178 o. elfogyott

VII. Iparművészvita – Orvosvita

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 210 o. 320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írta: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János

Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 223 o. 350 Ft

UNGVÁRY RUDOLF: Utána néma csönd

A miskolci egyetem 1956-os diákpárlamentjének története

Budapest, 1991, Történelmi Igazságtétel Bizottság–1956-os Intézet, 243 o. elfogyott

Évkönyv I. 1992

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Békés Csaba,

Hegedűs B. András, Litván György

Budapest, 1992, 1956-os Intézet, 354 o. elfogyott

Évkönyv II. 1993

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, S. Varga Katalin
Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 361 o.

elfogyott

Évkönyv III. 1994

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 380 o.

750 Ft

Évkönyv IV. 1995

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 440 o.

750 Ft

Évkönyv V. 1996/1997

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 400 o.

1500 Ft

Évkönyv VI. 1998

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 424 o.

1750 Ft

Évkönyv VII. 1999

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Ständeisky Éva, Rainer M. János
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 460 o.

1900 Ft

Évkönyv VIII. 2000

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Kőrösi Zsuzsanna, Ständeisky Éva, Rainer M. János
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 488 o.

2000 Ft

Évkönyv IX. 2001

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva
Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 310 o.

2100 Ft

Ötvenhatról nyolcvanhathán

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete című
1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 334 o.

elfogyott

A vidék forradalma

- Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai
Szerkesztette: Simon Zoltán. Debrecen, 1992, 1956-os Intézet, 114 o. elfogyott

Szemle

- Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából
Szerkesztette: Kozák Gyula. Előszó: Kende Péter
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 307 o. 560 Ft

VÁRALLYAY GYULA: „Tanulmányúton”

- Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 339 o. 650 Ft

ZIMÁNDI PIUS: A forradalom éve

- Krónika 1956-ból
Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta: Litván György
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 390 o. elfogyott

A „Jelcin-dosszié”

- Szovjet dokumentumok 1956-ról
Szerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 242 o. elfogyott

„Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”

- Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve. (Kézirat gyanánt)
Szerkesztette: Békés Csaba az
1956-os Intézet munkatársainak közreműködésével
Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 155 o. 350 Ft

1956 dokumentumai Hajdú-Biharban

- Főszerkesztő: Gazdag István
Szerkesztette: Filep Tibor, Valuch Tibor
Debrecen, 1993, 1956-os Intézet, 509 o. 400 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban

- Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 99 o. 350 Ft

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!”

- Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 356 o. elfogyott

TYEKVICKA ÁRPÁD: A híboros és a katona

- Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban
Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 178 o. elfogyott

- WOROSZYLSKI, WIKTOR: *Magyarországi napló, 1956***
 Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 123 o. 420 Ft
- Pesti utca – 1956***
 Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből
 Szerkesztette: Bindorffer Györgyi, Gyenes Pál, Kozák Gyula
 Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 240 o. 420 Ft
- Die Ungarische Revolution 1956***
 Reform – Aufstand – Vergeltung
 Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte
 der Ungarischen Revolution 1956
 Hg.: György Litván, János M. Bak
 Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung von Jörg K. Hoensch
 Wien, 1994, Passagen Verlag, 211 o. 2300 Ft
- HORVÁTH MIKLÓS: *Maléter Pál***
 Előszó: Mécs Imre
 Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 399 o. elfogyott
- Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben***
 (I. Országos Jelenkortörténeti Konferencia. Debrecen, 1994)
 Szerkesztette: Valuch Tibor
 Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 702 o. elfogyott
- BIBÓ ISTVÁN (1911–1979)**
 Életút dokumentumokban
 A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor
 A felhasznált interjúkat készítette: Huszár Tibor, Hanák Gábor
 Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 757 o. 1480 Ft
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról***
 Összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket,
 valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta: Kenedi János
 Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 220 o. elfogyott
- BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában***
 Tanulmány és válogatott dokumentumok
 Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 184 o. elfogyott
- Döntés a Kremlben, 1956***
 A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról
 Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János
 Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 260 o. elfogyott

The Hungarian Revolution of 1956

Reform, Revolt and Repression, 1953–1963

Edited by György Litván

English version edited and translated by János M. Bak, Lyman H. Legters

London–New York, 1996, Longman, 221 o.

elfogyott

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre*

Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 556 o.

960 Ft

Budapesti Oral History Archívum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996

Írta és szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 156 o.

750 Ft

STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*

Második, javított kiadás

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 484 o.

980 Ft

1956 Kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia, III. kötet: Megtorlás és emlékezés

Főszerkesztő: Hegedűs B. András

A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor, Germuska Pál

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 436 o., 312 o., 392 o.

elfogyott

Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23.–december 12. Első kötet

Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet, Szakolczai Attila

Budapest, 1996, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 572 o.

elfogyott

Egy francia diplomata a forradalomban

Guy Turbet-Delof 1956-os naplója

Szerkesztette: Litván György

Budapest, 1996, Francia Intézet–1956-os Intézet, 180 o.

490 Ft

TISCHLER JÁNOS: *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*

Budapest, 1996, 1956-os Intézet–Windsor, 264 o.

elfogyott

***1956-ról a rendszerváltás küszöbén* (Széchenyi Füzetek IX.)**

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hegedűs B. András, Baló Péter

Budapest, 1996, Széchenyi István Szakkollégium–1956-os Intézet, 168 o.

290 Ft

Győr 1956

I–II. kötet. Dokumentumgyűjtemény

Szerkesztette: Bana József, Borbély János, Szakál Gyula,

Szakolczai Attila, Vörös Jenő

A bevezető tanulmányt írta: Szakolczai Attila

Győr, 1996, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, 575 o.

600 Ft

Rewolucja. Wegierska 1956 roku

Reformy, bunt i represje 1953–1963

Pod redakcją György Litvána

Przekładz języka angielskiego Janusz Stawinski

Warszawa, 1996, Instytut Studiów Politycznych Polskiej

Akademii Nauk, 292 o.

1200 Ft

Pártok 1956

Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 332 o.

780 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Ferencváros 1956

A kerület fegyveres csoportjai

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 340 o.

890 Ft

BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL: Forradalom a bölcsészkaron

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 248 o.

elfogyott

ANDRZEJ PACZKOWSKI: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989

Fordította: Pálfalvi Lajos

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 468 o.

1750 Ft

Rendőrségi napi jelentések 1956. december 13.–december 31. Második kötet

Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet, Szokolczai Attila

Budapest, 1997, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 476 o.

elfogyott

BOROS GÉZA: Emlékművek '56-nak

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 288 o.

2400 Ft

Tánczos Gábor emlékkönyv

Szerkesztette: Ember Mária, Hegedűs B. András

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 336 o.

990 Ft

CSICSERY-RÓRAY ISTVÁN–CSERENYÉY GÉZA: Koncepciók per*a Független Kisgazdapárt széttűzésára – 1947*

Tanulmány és válogatott dokumentumok

A dokumentumokat válogatta és a jegyzeteket írta:

Cserenyey Géza, Csicsery-Rónay István, Palasik Mária

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 460 o.

elfogyott

KÖVÉR GYÖRGY: LOSONCZY GÉZA 1917–1957

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 408 o.

1750 Ft

A fordulat évei 1947–1949

Politika, képzőművészet, építészet

Szerkesztette: Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 348 o.

4000 Ft

Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon

Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve

Szerkesztette: Hegedűs B. András

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 168 o.

elfogyott

RÉVÉSZ SÁNDOR: Egyetlen élet

Gimes Miklós története

Budapest, 1999, Sík–1956-os Intézet, 496 o.

1900 Ft

ATA KANDÓ: Édes hazám, Isten veled!

Budapest, 1999, 1956-os Intézet–Interart Stúdió, 96 o.

elfogyott

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre

Politikai életrajz. Második kötet. 1953–1958

Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 488 o.

2000 Ft

„Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”

Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak

Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Kőrösi Zsuzsanna

Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 112 o.

750 Ft

KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: Titokkal a lelkemben éltem

Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa

Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 272 o.

1200 Ft

Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel

Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991

Szerkesztette: Baráth Magdolna, Rainer M. János

A bevezető tanulmányt írta: Rainer M. János

Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 368 o.

2000 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Corvinisták, 1956

A VIII. kerület fegyveres csoportjai

Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 648 o.

2950 Ft

Piros a vér a pesti utcán

Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai

Összeállította: Győri László

Budapest, 2001, Magyar Napló–1956-os Intézet, 390 o.

Kapható a Magyar Napló szerkesztőségében

SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalom és szabadságharc

Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 440 o.

4900 Ft

Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések

Szerkesztette: Püski Levente, Valuch Tibor

Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem

Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke

/Jelenkortörténeti Műhely III./ 538 o.

3000 Ft

The 1956 Hungarian Revolution

A History in Documents

Compiled, edited and introduced by Csaba Békés,

Malcolm Byrne, János M. Rainer

Budapest–New York, 2002, Central European University Press, 598 o.

Kapható a CEU Press kiadónál

ZSUZSANNA KÖRÖSI–ADRIENNE MOLNÁR: Carrying a Secret in my Heart

The Children of the Victims of Reprisals after the 1956 Hungarian Revolution

An Oral History

Budapest–New York, 2002, Central European University Press, 200 o.

Kapható a CEU Press kiadónál

DIGITÁLIS TÖRTÉNELEM

Az 1956-os forradalom története

Szerkesztette: Szakolczai Attila, Lux Zoltán, Germuska Pál

<http://www.rev.hu/sulinet56/online/naviga/index.htm>

Magyarország 1944–1953

Szerkesztette: Rainer M. János, Lux Zoltán

<http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>

MULTIMÉDIA CD-ROM

1956 enciklopédiája

A magyar forradalom és szabadságharc, 1956. október 6.–december 12.

Szerkesztette: Germuska Pál, Hegedűs B. András, Lux Zoltán

Budapest, 1999, 1956-os Intézet

5000 Ft

Magyarország 1944–1956

Szerkesztette: Germuska Pál, Lux Zoltán, Rainer M. János

Budapest, 2001, 1956-os Intézet

8000 Ft

VIDEOKAZETTA***Tükörserepek***

Magyarország, 1956. Eredeti archív felvételek a forradalomról

Rendezte: Vitéz Gábor. Operatőr: Rák József

Gyártó: Fővárosi Oktatástechnológiai Központ

Budapest, 1996

3000 Ft

Oly távol, messze van hazám

Történelmi dokumentumfilm

Rendező-operatőr: Góczán Flórián. Szerkesztő-riporter: Méry Zsuzsa

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Történész szakértő: Szakolczai Attila. Producer: Sárközy Réka

Budapest, 2000, 58 perc

(csak rendelésre)

3000 Ft

Kádár János nyugdíjba megy

Dokumentumfilm

Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Budapest, 2001, 45 perc

3000 Ft

Boszorkányper az Akadémián

Dokumentumfilm

Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Budapest, 2002, 56 perc

3000 Ft

Káprázatok káoszában

Portré Kemény Katalin filozófusról

Dokumentumfilm

Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Budapest, 2002, 26 perc

3000 Ft

Kiutazása közérdeket sért

Dokumentumfilm

Rendező: Pataki Éva. Operatőr: Halász Gábor

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Budapest, 2002, 55 perc

3000 Ft